

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

798

काल नं०

24 " 25/11

खण्ड

Shri Agamodaya Samiti Series. No. 10.

LOKA--PRAKÁSH.

BY

MAHOPADHYAYA SHRI VINAYAVIJAYA' GANI.

PART 1—CANTOES 1-11.

EDITED & TRANSLATED

by

MOTICHAND ODHAVJI SHAH

TRANSLATOR OF SAMYAKTVA-KAUMUDI, ETC.

Published by

JIVANCHAND SAKERCHAND ZAYERI

One of the Hon. Secretaries

of

SHRI AGAMODAYA SAMITI.

First Edition.]

A. D. 1929

[Copies 1250

Price Rs. 3-8-0

Published by
Jivanchand Sakarchand Javeri
for
Shri Agamodaya Samiti.
121-123-125 Javeri Bazar,
Bombay 2.

Printed by
Shah Gulabchand Lallubhar.
The Anand Printing Press,
Bhavnagar.

ॐ ह्रीं श्रीं शक्तिम् ।

આમુખ.

જૈનદર્શનનું સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરનારો એક અપૂર્વ ગ્રંથ આજે અમે અનુવાદ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ, એથી અમેને પરમ આભાર થાય છે. આ દાર્શનિક ગ્રંથના કર્તા મહામહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયગણિ છે. ચૌદપૂર્વધારી શ્રુતકેવળી શ્રીભદ્ર-બાહુસ્વામીએ રચેલા કલ્પસૂત્રની ‘સુબોધિકા’ અર્થાત્ ‘સુબોધિકા’ વૃત્તિ દ્વારા તેઓ જૈન-અજૈન સમાજને વિશેષ પરિચિત છે. કેમકે મોટે ભાગે—બદ્ધે સર્વ સ્થળે પર્યુપણ્ય-પર્વમાં એ વૃત્તિ વાંચવામાં આવે છે. એમની બીજી લોકપ્રિય કૃતિ શ્રીપાદરાજાનો રાસ છે કે જે પ્રતિવર્ષ એવાર આયબિલની જોળીમાં વંચાય છે. એ રાસ પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હોવાથી તેને પૂર્ણ કરવાનું સૌભાગ્ય તેમના વિશ્વાસ-ભાજન સહાધ્યાયી ન્યાયવિચારક ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમશૌરવિજયગણિને મળે છે. ગ્રંથકાર^૧ [વચારરત્નાકરના કર્તા મહોપાધ્યાય શ્રીકીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય થાય છે.

વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણ પદ્યબદ્ધ લોકપ્રકાશના કર્તાના જીવન તેમજ તેની ગ્રંથ કૃતિઓના સંબંધમાં વિશેષ વક્તવ્યની આવશ્યકતા અમે સ્વીકારીએ છીએ. વિશેષમાં અનેક ગ્રંથોના સાક્ષીભૂત પાઠોનું અને પારિભાષિક શબ્દોનું સૂચિપત્ર પણ આપવાની અમને જરૂર જણાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાપના ચિત્ર તથા બીજી જે કાંઈ હકીકત આ મહા-નિબંધને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતી વેળાએ ઉપયોગી ગણાય તેનો પણ આસ્વાદ પાઠક વર્ગને મળે તેવી અમારી ઇચ્છા છે. આ પ્રથમ વિભાગ હોવાથી અત્યારે તો અનુવાદક શ્રીમુત મોતીચંદભાઈએ આને ન્યાય આપવા વિશિષ્ટ પ્રયાસ કર્યો નથી, પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ અંતિમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ હકીકતોને અવશ્ય યોગ્ય સ્થાન આપશે. આ ગ્રંથમાં એકંદર ૭૦૦ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવેલ છે તે હકીકત બનતા સુધી ગ્રંથાદિકના નામ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે તે બાબત પણ તેઓ ધ્યાનમાં રાખશે.

આ અમૂલ્ય ગ્રંથનું સંશોધનાદિ કાર્ય અભાષકુમારચરિત્ર વિગેરેના અનુવાદક ભાવનગર નિવાસી શ્રીમુત મોતીચંદ એધવજી શાહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાંતર શબ્દસર કે સમાસાદિ અન્વયપ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર વાંચનારને શ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવવામાં આવે તે પદ્ધતિથી કર્યું છે. કેટલાક મૂળ શ્લોકો વિના માત્ર અર્થની જિજ્ઞાસાવાળા વાંચનારાઓને આ અનુકૂળ થઈ પડશે તેમ ધારી આવું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર વિચારી છે.

શ્રી આગમોદય સમિતિ તરફથી અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે મૂળ ગ્રંથો બહાર પડતા હતા, પરંતુ સંવત્ ૧૯૭૮ ની રેતલામની સભામાં ભાષાન્તર આદિ છપાવવાનો ઠરાવ

૧ શ્રીવિચારરત્નાકર શેઠ દેવચંદ ભાલભાઈ જૈન પુસ્તકાલય દંડમાંથી આંક ૭૨ તરીકે પ્રગટ થયો છે અને ઉપર જણાવેલ સુબોધિકાવૃત્તિ પણ એજ દંડમાંથી પૂર્વે જે વાર આંક ૭ અને ૧૧ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

થયેલો હોવાથી તદનુસાર અમે પૂર્વધર શ્રીજિનભદ્રગણિ સમાગ્રમણ્ડુત શ્રીવિશેષાવશ્યકે ભાષ્યતું ભાષાંતર બે વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમજ સ્તુતિ આદિના કેટલાક ગ્રંથો પણ જેવા કે શોભનસ્તુતિ, અપભ્રંશસ્તુતિ, જિનાનંદસ્તુતિ, ભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહો શુજરાતો અનુવાદ સહિત તથા બની શકાયું ત્યાં પ્રતિકૃતિઓ સહિત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આવા તાત્વિક ગ્રંથોની અભિરુચિવાળા અભ્યાસકોને આ ગ્રંથ પણ આદરણીય થઈ પડશે એવી અમારી નમ્ર માન્યતા છે. આ ગ્રંથનો વિષય ઘણો ગહન હોવાથી ઘણી એાછી વ્યક્તિઓ આવા વિષયનો લાભ લે છે એમ અમારા જાણવામાં હોવાથી આ ગ્રંથ ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન સેવવામાં આવ્યો છે.^૧

આ ગ્રંથ સંખ્યા કાંઈ ન્યૂનતા આદિ માલુમ પડે, તેમજ બીજી કાંઈ વિશેષ માહિતી હાખલ કરવી રહી ગયેલી જણાય તેમજ અન્ય કોઈ સૂચના કરવી યોગ્ય લાગે તે બે પાઠક વર્ગ તરફથી અમને લખી જણાવવામાં આવશે તો તેનો અમલ કરવા અવશ્ય બનતું કરીશું.

ભાષાંતરને સાંગોપાંગ અને સમ્પૂર્ણ શુદ્ધતાવાળું ઉતારવાને માટે વખતો વખત અનુવાદક મહાશયને પ્રેરણા કરવામાં આવતી, અને અન્ય વિદ્વાનો તરફ ફારમો વગેરે કવચિત તપાસવા મોકલવામાં પણ આવતા. અનુવાદક મહાશયે બંને એટલી કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું હશે તથાપિ, વિષય અતિ ગહન હોઈ એના અભ્યાસી તેઓ ન હોવાથી તેમાંયે ઉડાણમાં ઉતરી મંથનવડે કરાયેલા અભ્યાસી અતિ અદ્ય હોવાથી, ભાષાંતરની શુદ્ધતાની વિશેષ પ્રતીતિ માટે છપાયેલાં ફારમો ફરીથી વિદ્વાનો તરફ મોકલવામાં આવતાં માલુમ પડયું કે અશુદ્ધિઓ ઘણી રહી ગઈ છે અને શુદ્ધિપત્ર હાખલ કરવા જેવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે.

વિદ્વાનોદ્વારા ફારમોની ફેરવણી, શુદ્ધાશુદ્ધિની તારવણી તેમજ અનુવાદક મહાશય અને વિદ્વાનોની મતફેરીના કારણે આ તૈયાર થઈ ગયેલા ગ્રંથને બહાર પાડવામાં લગભગ બે વર્ષ નીકળ્યા અને ક્ષેત્રલોકવાળો બીજો ભાગ લગભગ પોણા છપાઈ તૈયાર થયો. આખરે શુદ્ધિપત્ર આપવું એવો અમારો ઇરાદો થવાથી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરાવીને આની અંદર જ હાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા આગમાદિ ગ્રંથોને સુપરરોયલ સાઇઝમાં ૧૨ પેજ પોથી આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે, જ્યારે વિચારસાર-અકરણને ડેમી આઠ પેજ પુસ્તક આકારે અને વિશેષાવશ્યક ભાષાંતરને બે ભાગમાં સુપરરોયલ સાઇઝમાં આઠ પેજ પુસ્તકાકારે બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. તેમજ આને પણ સુપરરોયલ ૮ પેજ સાઇઝમાં પુસ્તક આકારે બહાર પાડવામાં આવે છે. અને સ્તુતિ આદિના તથા ભક્તામરપાદપૂર્તિના પુસ્તકોને કાઉન ૮ પેજ સાઇઝમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

આગમોદય સમિતિ દ્વારા અપૂર્વ ગ્રંથો બહાર પડે છે તેનો સામાન્ય ઇતિહાસ આપવો અસ્થાને લેખાશે નહિ.

૧ મૂળ ગ્રંથ પોથી આકારે શેઠ દે. લા. જૈન પુસ્તકાલય ફડમાંથી દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રલોકનો બે ભાગમાં અંક ૧૫ અને ૭૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પછીના કાલ અને ભાવલોકને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય આજી છે.

સ્થાપના—

આ સંસ્થાની સ્થાપના અમદાવાદ જીલ્લાના વિરમગામ તાલુકાના લોચણી ગામમાં સંવત્ ૧૯૫૧ ના મહા શુદ્ધિ ૧૦ (ઇ. સ. ૧૯૧૫ની જાન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખ) ને સોમવારે કરવામાં આવી છે. લોચણી ગામની ખ્યાતિ જોનાના ઇતિહાસમાં ઘણી મશહૂર છે, કારણ કે આ ગામ ૧૯ મા તીર્થંકર શ્રીમલ્લિનાથની યાત્રાનું ધામ છે. પંચાસ શ્રીઆનંદ-સાગરગણિ (આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરીધર) ના ઉપદેશથી સ્વર્ગસ્થ પંચાસ શ્રી મણિવિજયજી, પંચાસ શ્રી મેઘવિજયજી, (આચાર્ય શ્રી વિજયમેઘસૂરિ) અને બીજા જૈન સાધુ મહારાજો તેમજ આ સંસ્થાના માનનીય સેક્રેટરી સ્વર્ગસ્થ શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદ વગેરે ગૃહસ્થોની હાજરીમાં સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્દેશ—

(૧) ગીતાર્થ મુનિરાજ પાસેથી અન્ય મુનિવર્યો આગમોની વાચના લઈ તેનો અભ્યાસ કરી યથાર્થ સફળોધ મેળવે તથા (૨) વિકાન મુનિરાજોની દષ્ટિ હેઠલ શેઠાવીને જોડતી સંખ્યામાં શુદ્ધ પ્રતો છપાવી તેનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશ લક્ષ્યમાં રાખીને આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે.

કાર્યસિદ્ધિ—

પહેલા હેતુની પૂર્તિ કરવા માટે પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત), કપડવંજ (ખેડાજીલ્લો), અમદાવાદ, સુરત, પાલીતાણા, અને રતલામ (માળવા)માં આગમોની વાચનાનો પ્રબંધ ચોજવામાં આવ્યો હતો. એનો લાભ ઘણા સાધુ-સાધ્વીઓએ લીધો હતો. બીજા હેતુની પૂર્ણતા માટે આ સંસ્થાએ આગમ વગેરે જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો છપાવી બહાર પાડ્યાં છે, જેની વિગત બાંહેડાતમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

કાર્યવાહક મંડળ—

આ સંસ્થાના સર્વ સાધારણ મંડળમાં ઘણા સભાસદો છે, તેમાં કાર્યવાહક સેક્રેટરી મંડળના સભાસદો નીચે મુજબ છે.

૧. શેઠ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બદામી	અમદાવાદ.*
૨. „ કુંવરજી આણંદજી કાપડીઆ	ભાવનગર
૩. „ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી	અમદાવાદ
૪. „ કમળાશીભાઈ ગુલાબચંદ	રાધનપુર
૫. „ નચુનીલાલ છગનચંદ શ્રાફ	સુરત
૬. „ લોગીલાલ હાલાભાઈ	પાટણ
૭. „ મણિલાલ સૂરજમલ જવેરી	પાલણપુર
૮. „ જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી	મુંબાઇ

* શેઠ વેણીચંદ સૂરચંદના અવસાનની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે. અમે એઓશ્રીના પરમ પવિત્ર આત્માને, પરમ કૃપાલુ પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થનું છીએ. શેઠ વેણીચંદભાઈની ખાલી રહેલી જગ્યા ઉપર માનનીય સખ જીજ્ઞ સૂરચંદભાઈ પુરૂષોત્તમદાસ બદામીને ચુટવામાં આવ્યા છે.

+ શ્રીયુત નુનીલાલ છગનચંદ શ્રાફના અવસાનની નોંધ લેતાં પારાવાર શોક થાય છે. અમે એઓશ્રીના આત્માને પરમાત્મા પરમ શાંતિ બક્ષે એવું પ્રાર્થનું છીએ.

કર્મશીલ્ય—

થોડા વખત સુધી આ સંસ્થાની ઓફીસ બ્યાં બ્યાં આગમ વાચનાનું કાર્ય થતુ ત્યાં રાખવામાં આવતી ને જરૂર પ્રમાણે બીજે સ્થળે સગવડ માટે ફેરવવામાં આવતી હતી. હમણાં મુખ્ય ઓફીસ મુંબાઇ. જવેરી બજાર. નં. ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫ના મકાનમાં રાખવામાં આવેલી છે, બ્યારે ગ્રન્થોના વેચાણ માટેની શાખા મુરત ગોપીપુરા શેઠ દેવચંદ લાલભાઈની ધર્મશાળામાં (વિદ્યાર્થી ભુવનમાં) રાખેલી છે.

મુંબાઇ. જવેરી બજાર.
સં. ૧૯૮૫ વૈશાખ શુક્લ ૩

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી,
માનદ સેક્રેટરી.

શુદ્ધિપત્રકારકના બે બોલ.

આ દ્રવ્યલોકનું ભાષાંતર પૂરું જપાઇ રહ્યા પછી મારી પાસે તેના જાપેશ ફારમો આવ્યા, મને તેના અર્થમાં ધણી અશુદ્ધિ જણાઈ તેથી મેં તમામ (૭૨) ફારમો તપાસી શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કર્યું તે આ સાથે જપાવીને બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

આ શુદ્ધિપત્રમાં મૂળ ઉપર તો દષ્ટિ આપવામાં આવી જ નથી. તેને માટે આ સંસ્થા તરફથી દ્રવ્યલોક-પ્રકાશ મૂળ જપાવેલ છે તે જોઈને શુદ્ધિ કરવી.

ભાષાંતરમાં દરેક શ્લોક સાથે અર્થનો મુકાબલો કરેલ નથી, પણ અર્થમાં બ્યાં રખાવના જણાઈ ત્યાં મૂળ શ્લોક સાથે મેળવીને સુધારેલ છે એમાં કાંઈપણ રખાવના થઇ હોય તો કૃપા કરીને વિદ્વાન સુનિરાજોએ મને જણાવવા કૃપા કરવી જેથી હું મારી રખાવના સમજી શકું.

આ અનુવાદ શ્લોકના શબ્દાર્થ પ્રમાણે જ કરવામાં આવેલ નથી એમ આમુખમાં તેના લેખક મહા-શય જણાવે છે, પરંતુ આવા દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથનું ભાષાંતર સ્વતંત્ર થાય જ નહીં, તેમાં શબ્દાર્થ ઉપરાંત અનુભવ-વિષયનું પરિચાન મેળવીને અર્થ જાણાય. વળી જે શબ્દ ખાસ વપરાતો હોય તેજ વપરાય, તેનો અર્થ જાણાય નહીં. દાખલા તરીકે—અંજનાવમહ કે જયન્ત્ય ચુકત અસંખ્યાત, આતપ, ઉદ્ધોત વિગેરેના અર્થ ન જાણાય—તે શબ્દ જ જાણવા પડે.

આ ગ્રંથના ખરીદનારાઓને ખાસ વિનંતિ કરવાની કે—આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમ ગ્રંથ સુધારીને પછી જ ભાષાંતર વાંચવાનું કરે કરવું.

વૈશાક વદિ ૧
સં. ૧૯૮૫

કુંવરજી આણંદજી
ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિના માનવંતા મંત્રી શ. રા. જીવજીવંદ શાકરચંદ્ર ઝવેરી, જેમની ઉત્સાહપૂર્ણ દેખરેખનીચે અત્યારસુધીમાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તકોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે એમની ઇચ્છાનુસાર ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ વિનયવિજય વિરચિત સુપ્રસિદ્ધ ‘લોક-પ્રકાશ’ ગ્રન્થની પ્રસ્તુત ‘મૂળ’ અને ભાષાન્તરવાળી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

‘મૂળ’ (TEXT) માટે નીચે જણાવેલી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો આધાર લીધો છે.

(A) સુરત-ગોપીપુરાના શ્રીમદ્ મોહનલાલજી જૈન જ્ઞાનભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ મારા હસ્તગત પ્રતિઓમાં સૌથી જુની છે, અને હું એમ પણ અનુમાન કરું છું કે કદાચ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ એવી લોકપ્રકાશની સર્વ કોઈ પ્રતિઓમાં પણ જુનામાં જુની હોય. કેમકે એનો લેખનકાળ^૧ સંવત્ ૧૭૩૩ ની સાલ છે અને લોકપ્રકાશ ગ્રન્થ રચાયોનો^૨ સમય સંવત્ ૧૭૦૮ છે એટલે મૂળ કર્તા કૃત મૂળ લેખ અને આ આદર્શ વચ્ચે ફક્ત ૨૫ વર્ષનું અન્તર છે એને આપણે ગ્રન્થની રચના પછી પસાર થયેલા પોષ્ટાત્રણ સૈકા જેટલા સમયની આગળ નહિંવત્ ગણી શકીએ.

આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હોઈને, આ પ્રતિ બહુ જીર્ણ થઈ ગઈ છે અને મારા હાથમાં આવી ત્યારે એના પાનાં ઘણા ખરાં એક બીજા સાથે ચોંટી ગયેલાં હતાં, જે ‘હું’ ધાર્ છું કે, હમણાં કોઈના હાથમાં ન ગયેલી હોઈ, વંચાયા વિના પણ પડી રહી હોય, તેથી અને ભીનાશવાળા સ્થળ-ભંડાર-માં ભંડારેલી પડી રહી હોય તેથી હશે.

૧. આ પ્રતિના લેખક-લઠીઆ-નું, ગ્રન્થની સમાપ્તિ પછી નીચે પ્રમાણે colophon લખાયું છે:—

ગુણત્રિસપ્તાવનિ(૧૭૩૩)માનવર્ષસહસ્ય રાકાવિધુવાસરેડમિન્ ।

પુષ્યેન્દુયોગે મૃગારાશિસૂર્યે ગ્રન્થો મુદાયં લિખિતો મહીયાન્ ॥ ૧ ॥

સમસ્તસામન્તકિરીટકોટિમણિપ્રભામંદિતપાદપદ્મઃ ।

ચારિત્રસત્સાગરનામધેયો વમૂવ શશ્વત સુકૃતૈકસ્ય ॥ ૨ ॥

સદ્ગુણવર્ણોદિતમંડલીર્મિર્નતા ભસદજ્ઞાનવિરાજમાનાઃ ।

કરુણાસત્સાગરસંજ્ઞકાશ્ર ચિરાય જીવાસુરમી પ્રબુદ્ધાઃ ॥ ૩ ॥

વિદ્યશઃસાગરસંજ્ઞકાઃ સચારિત્રચાર્વાચરણપ્રવીણાઃ ।

યશસ્વતઃ સાગરસંજ્ઞકાત વિચારતઃ સાગરસંજ્ઞકેન ॥ ૪ ॥

શ્રીરસ્તુ । શુભં મમતુ લેલકપાઠકર્તાઃ ॥

૨. વસુભાષ્યેન્દુ(૧૭૦૮)પ્રમિતે વર્ષે હર્ષેન જીર્ણદુર્ગપુરે ।

રાધોજ્જ્વલપંચમ્થાં ગ્રન્થ. પૂર્ણોડયમજનિષ્ઠ ॥ સર્ગ ૩૭ નો શ્લોક ૩૯ મો.

આ પ્રતિ કીક શુદ્ધ છે, જે એ લખનાર કોઇ જેવો તેવો અજ્ઞાન લહીયો નહિં પણ વિચારસાગર નામના કોઇ સંસ્કૃતભાષાના અભિજ્ઞ ચતિએ લખેલી હોઇને, હોવી એઇએ. (જુઓ ઉપર ટાંકેલો ૪ થી શ્લોક.)

આખી પ્રતિના એકંદર ૪૬૪ પાનાં છે, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે પંદર પંક્તિ બહુ સુંદર અક્ષરોથી લખેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે લેખકે 'પડિમાત્રા' કહેવાતી લેખનરૂઢિનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, કે જે રૂઢિ આજથી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ ઉપર પુષ્કળ પ્રચલિત હતી. વળી અમત્યની 'સ્થાપના'—ચિત્રો, આકૃતિઓ, કોષ્ટકો વગેરે પણ આ પ્રતિના લેખકે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ તો રંગ પૂરીને પણ આપ્યાં છે.

(B) શ્રીમન્ મોહનલાલજી મહારાજના પ્રશિષ્ય 'મનહર સુનિ' ની પ્રતિ. સુંદર મોટા અક્ષરમાં લખેલા ૫૮૭ પાનાનો આ પ્રતિ છે. સંવત્ ૧૯૫૫ માં કોઇ મારવાડી લહીઆની લખેલી છે, ભાષાભિજ્ઞ નહિં હોય એટલે લેખકે તો અનેક ભૂલો કરી છે, પણ આ પ્રતિ સફળાએ એ વિદ્વાન સુનિએ વાંચેલી જણાય છે, કેમકે ઠામ ઠામ સુધારા વધારા કરેલ છે. ૧ લી (A) પ્રતિની ઉપરથી જ આ પ્રતિ લખેલી જણાય છે. આમાં પણ 'સ્થાપના', જરૂરની આકૃતિઓ વગેરે આપેલાં છે. છેવટનો colophon આ પ્રમાણે છે:—

લિપિકૃતં લહીયા શ્રીકૃષ્ણ અમરદત્ત । રેનેવાલે જોષપુર—મારવાડ—ગુંદી કે મોલેમે । હાલ અમદાવાદમે રેતે હે । દેવસાકે પાઠે । સંવત્ ૧૯૧૧ ના દુસરા જૈઠ વદ ૧ મંગલવાર પૂર્ણકૌયા હે । શ્રીરસ્તુ કસ્યાણમસ્તુ ॥

(C) પહેલી (A) ની જેમ શ્રીમન્ મોહનલાલજી જ્ઞાન ભંડાર મુરત—ની પ્રતિ. બીજી (B) પ્રતિના જેવા સુંદર મોટા અક્ષરોવાળી આ પ્રતિના પણ લગભગ બીજીના જેટલા ૫૮૬ પાનાં છે. કોઇ કોઇ સ્થળે અશુદ્ધ છે પણ સાધારણ ભાષાજ્ઞાનવાળા લહીઆ દ્રવ્યને માટે ઉતાવળે લખી કાઢે તેમાં એવા દોષ રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રત સંવત ૧૯૬૦ માં લખેલી છે. લખાવનારના કે કોઇ અન્ય ભાગ્યશાળી વિદ્વાનના હાથમાં જઇ વંચાયેલી જણાતી નથી. ભંડારમાં સચવાઇને પેકળંધ નવીજ રહી છે. વંચાઇ હોત તો તો યોગ્ય યોધન થયું હોત. આ પ્રતિને છેવટે colophon આ પ્રમાણે છે:—

સંવત ૧૯૬૦ ના વર્ષે માઘમાસે શુક્લપક્ષે ૨ તિથી કુનવાસરે સંપૂર્ણકૃતં । પં. સુવકુશલ-ગુરુસુંદરકુશલેન લિપિકૃતં શ્રીજામનયરે । મૂઠ ગ્રન્થમાં ૧૭૬૭૦ શ્લોક સ્વગ્રન્થના 'અને' સાક્ષીના ૩૦૦૦ । સર્વે પ્રંથામ ૨૦૬૭૦ ॥

(D) લાવનગરના શેઠ ડોસાભાઈ અલેચંદ્ર એટલે મોટા જિનમંદિરના હસ્તગત જ્ઞાન ભંડારની પ્રતિ. આ પ્રતિ ઘણીજ અશુદ્ધ માલમ પડવાથી એનો કશો ઉપયોગ થઇ શક્યો નથી.

આમ ત્રણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓને આધારે પ્રસ્તુત લોકપ્રકાશ અન્યતું મૂળ TEXT તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ એ પ્રતિઓમાં પણ કોઇ કોઇ સ્થળે ન વાંચી કે ન સમજી

શકાય એવા, અથવા બંધબેસતા નહિ—એવા, અક્ષરો કે શબ્દો માલમ પડેલા ત્યાં પંડિતવર્થ હીરાલાલ હંસરાજે સુદ્રિત કરેલા એ ગ્રન્થની સહાય પણ મેં લીધી છે અને એટલા માટે બીજાઓની સાથે એ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન ગૃહસ્થનો પણ મારે આ સ્થળે આભાર માનવાનો છે.

આ લોકપ્રકાશ ગ્રન્થનું લગભગ વીશ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ પૂર છે એટલે આખો ગ્રન્થ મૂળ અને અનુવાદ સાથે એક જ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકે નહિ. માટે ‘સમિતિ’ ના માન્યવર કાર્યવાહકે એના વિભાગ કરી કરીને પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

આ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ એ પુસ્તક, જેને આપણે પહેલો વિભાગ કરીને કહેશું એમાં દ્રવ્યલોક પૂરતા અગ્રાર સર્ગ આવ્યા છે. એકંદર સાકત્રીય સર્ગો છે. એટલે શેષ છત્રીય સર્ગો—જેમાંથી પણ એક છેલ્લો તો ‘પ્રચરિત’ રૂપ છે એટલે શેષ પચવીશ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક, કાલલોક અને માવલોક ની હકીકત છે. બારમાથી સત્વાવીશમા સુધીના સોળ સર્ગોમાં ક્ષેત્રલોક ની અને અધ્યાવીશમાથી પાંત્રીશમા સુધીના આઠ સર્ગોમાં કાલલોકની હકીકત છે. એક છત્રીશમા સર્ગમાં માવલોક નું—છ માત્રનું સમ્યક્ નિરૂપણ કરેલું છે. છાપવાનું કાર્ય ચાલેજ છે એટલે ક્ષેત્રલોક આદિક બીજા વિભાગો પણ થોડા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ શકશે.

આરંભમાં દ્રવ્યલોકનો વિષય બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ ગ્રહણ કરવો સામાન્યતઃ મુશ્કેલ છે. ગ્રન્થ વિષયોના વિશેષ અભ્યાસવાળા ગૃહસ્થ કે ત્યાગી નિર્થકો પણ, કહે છે કે એના દુર્ગમત્વને લઈને એમાં અંધુપાત કરવાની એછી ઈચ્છા રાખે છે. અત્ર મેં યોતે તો, સંસ્કૃત (અને અંગ્રેજી પણ) ગદ્યપદ્યાદિનો સ્વદેશીય ભાષામાં અનુવાદ ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક જ હાથ ઝેસી ગયેલી ધાટીને લઈને, મારા સંસ્કૃતના જ્ઞાનપર અસ્તછીન રહીને અને એમાં પણ ફિલસુફી જેવા ગહન વિષયનું સંસ્કૃત પદબંધમાં સ્વરૂપ દર્શાવવા જેટલી અગાધ કાવ્યકળાવાળા પ્રાચીન પંડિતજનો સહેલી કે અઘરી પણ પડે એવી સ્થાનાવાળા શ્લોકોમાં પણ વગર અર્થે (નિષ્પ્રયોજન) એક પણ શબ્દ હાખલ કરતા નથી, તેમ જરૂરીયાતવાળો એક પણ શબ્દ છોડી દેતા નથી—એ બાબત સંપૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખીને, આ નિશ્ચા સર્વભૂતાનાં તત્ત્વો જાગર્તિ સંયમી—આ સૂત્રના સંયમીની પેઠે નિશાના શાન્ત વાતાવરણમાં સતત છતાં મનના વિનોદપૂર્વક ઝેસી ‘મૂળ’ લખ્યું છે અને ભાષાન્તર કર્યું છે. એમ ‘દીલના રંગે’ આ મહાન ગ્રન્થ મેં તૈયાર કર્યો છે. છતાં એમાં દોષ નહિજ રહેવા પામ્યો હોય એમ હું—માનવ કહી શકું નહિ, કેમકે સર્વથા દોષરહિત, સંપૂર્ણ તો ભગવાન જ છે, એટલે અંદર રહેવા પામેલી હરકોઈ ભૂલચૂક માટે હું અન્તઃકરણપૂર્વક ક્ષમા યાચું છું.

ઉપર, ગ્રન્થકર્તા ઉપાધ્યાયજીની જ

एतद्ग्रन्थग्रथनप्रचितात्सुकृताभिरन्तरं भूयात् ।

भ्रीजिनधर्मप्राप्तिः भोतुः कर्तुंश्च पठितुश्च ॥

આ આશીર્વાદાત્મક ગાથા અત્ર ટાંકીને આ મારી પ્રસ્તાવના હું બંધ કરું છું.

ભાવનગર.
તખ્તેશ્વર પ્લોટ—જેન સેનેટરીયમ.
તા. ૨૩-૩-૨૦૨૩

મોતીચંદ ઓધવજી.

શુદ્ધિ પત્રક.

મૂળ શ્લોકની શુદ્ધાશુદ્ધતા વરદે લક્ષ આપ્યું નથી. દરેક શ્લોક સાથે અર્થ સરખાવ્યો નથી.
પણ જ્યાં અર્થમાં રખલના જણાણી ત્યાં શ્લોક અનુસારે સુધારેલ છે.

પૃષ્ઠ	કુજરાતી મેટરની પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૨	આત્માંગુલ	મગાણાંગુલ
૬	૪	હૃપાય	હોય છે.
	૫	હૃપ્યા	હૃપ્યાં.
	૭	છે.	હૃપવામાં આવે છે.
	૯	છે	હૃપાય છે.
૧૧	૧૨	યવ	યવોદર
૧૩	૮	સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતાં	સાતવાર આઠ આઠ ટુકડા કરતાં
	૧૧	ચોવીસમણા	ઉપરની સંખ્યાથી ચોવીસ મણા
૧૪		૮૭ માં શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:— 'એવા દસ કોટકોટિ પત્યોપમનું એક બાદર ઉદાર સામરોપમ થાય છે.'	
૧૮	૭	દશાંત તરીકેની પક્ષી—	કાળાથી બરેલા માંચામાં બીજોરા થાય છે.
	૮	ખડારામાં	માંચામાં
	૧૨	ન સમાય !	ન હોય !
૨૩	૧	ભરાય છે.	ભરાય ત્યારે
	૬	પ્રત્યેક	એક
૨૪	૧૦	ભાય	કહેવાય.
૨૬	૬	ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત	ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત
	૬	જપન્ય અસંખ્યાત.	જપન્ય યુક્ત અસંખ્યાત.
	૭	ભાય.	કહેવાય.
૨૭	૨	ભાય	કહેવાય.
	૨	હવે એક રૂપકીન	હવે
	૩	અભ્યાસ ગુણિત	અભ્યાસ ગુણિત કરી એકરૂપ ઉક્ત
	૫	એકરૂપ રક્તિ	+
	૫	અભ્યાસ ગુણિત—	કરીને એક રૂપકીન (આટલું વધારવું)
૨૮	૨	એકરૂપકીન.	+
	૩	(પ્રારંભમાં વધારવું.)	કરીને એકરૂપકીન.
૩૪	૧૪	અનર્થુદ્ધર્થ	સુદ્ધર્થ
	૧૪	૨૩	૩૦

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિકાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૩૬	૩	કેમકે	કેમકે સ્વભાવે સંચરતાં જોવા
૩૬	૧૧	જે કાપેલ છે તેને બદલે—(તેમ અધર્માસ્તિકામ લે છવ અને પુરુષજને સ્થરતામાં ઉપદેશકારી થાય.)	
૪૧	૧	તેથી	તેથી પરમાણુઓ
૪૨	૮	પણ	+
	૬	ધારો કે—	ધારો કે જે તેને
	૧૦	અક્ષરનું (જ્ઞાનનું) તો	અક્ષરનું તો અક્ષર (જ્ઞાન)
૫૨	૫	પુરુષવેદથી	પુરુષ વેદથી પુરુષપણે
૫૩	૧૧	અસંખ્ય	અસંખ્યગુણો અનંતા
૫૪	૫	શક્તિ પામતા	જોળ
	૧૨	ટીકા.	+
	૧૩	કરતાં પૂર્વજાવની	પૂર્વજાવની અવમાહના કરતાં
૫૬	૧	હોય કે	હોય. અને
	૫	સંકળન	કુળકરની ઓળું સંકળન
૫૭	નોંદમાં સંસ્થાન બાબત જાણ્યું છે. તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. “ સમગ્રપુરુષ સંસ્થાન ચતુષ્પદે પણ હોય. અને જ્વળ, સેતુ વિગેરે આકૃતિઓ લખી છે તે તો એકેદ્રિય પૃથ્વીકાય વિગેરેની છે. તેમાં પણ પ્રથમ નાનાવિધ લખવી જોઈએ. તે વનસ્પતિકાયની છે. ”		
૬૦	૩	છવો માને છે	છવોને સર્વજ છે
	૪	ઉપમા	ઉપમા
૬૪	૧૨	જેઓ	જેઓએ
	૧૨	ખીલવા પામ્યા સિવાય કદાચ પામે છે.	હજી ક્યાં નથી.
૬૬	૨	અણુપણું પામે	અણુપણું ધરાવે એવી હદિયો રહે
	૭	એ પાત્રમાંથી વળી	વળી
	૧૩	સાખ્યો	સાખ્ય
	૧૩	એની	+
૬૭	૮	પાત્રમાંથી બાધાને	બાધાને
	૧૦		(કોંસમાં સંબંધ છે તે ન જોઈએ)
	૧૩	પ્રાણી	અધર્મી પ્રાણી પણ
	૧૩	શ્રી પતિમાં ચતુ પામે પછી—પતિ ૧૪ શ્રી માં ‘ પણું ’ સુધી કાઢી નાખવું,	
૬૮	૨	અન્તર્મુદ્ધર્ત બગી	અન્તર્મુદ્ધર્તના
	૮	‘ અન્તર્મુદ્ધર્ત ’. એમાં	અધર્મ અન્તર્મુદ્ધર્ત. મુદ્ધર્તમાં
	૬	સુધીમાં	સુધી
	૬	અન્તર્મુદ્ધર્ત	અન્તર્મુદ્ધર્ત કહેવાય લે
	૧૦	પર્વન્ત અનેકવ	અનેકવવાળું
૭૨	૧૦	અથવા	અને કેટલાક
૭૩	૭	દરવા બાજુ હવું.	દરવાજા બધ મધું હવું.
૭૪	૮	સંસાર ચોનિમાં પતિત	એવી ચોનિઓને પ્રાપ્ત
૭૬	૪	ચાલવથી	ઉત્પન્ન થઈને

+ આમાં શુદ્ધમાં આવી નજાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવું સમજવું.

૮૦	૧	તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને એક સાથેજ એજ	પુનઃ ત્વનિ ત્વાં તે જ્યતિર્મા ઉત્પન્ન થઈને એજ
૮૧	૪	શરીરના અનુગામી	શરીરનું અનુગામી છે અને
૮૨	૧૧	આત્મા	તૈજસ અને કાર્મણ શરીર
	૧૧	એ	આત્મા એ એ શરીર સહિત
૧૩-૧૪		શ્લોક ૧૦૯ નો અર્થ શબ્દો છે તેને બદલે—અન્યત્ર કહ્યું છે કે—માર્ગમાં આત્મા ભવદેહ-કાર્મણ શરીરવાળો. છતાંપણ તે શરીર સુક્ષ્મ હોવાથી કેખાતું નથી. તેમજ શરીરમાંથી નીકળતો કે પ્રવેશ કરતો પણ (ચર્મચક્ષુથી) કેખાતો નથી તેથી—તેવી રીતે ન કેખાવાથી તેનો અભાવ માનવો નહીં. ૧૦૯ (આ પ્રમાણે અર્થ જોઈએ)	
૮૪	૪	આ	એની
	૬	શરીર ક્યોને લીધે ઉજ્જુ છે	ક્યો ઉજ્જુ છે.
૮૫	૧૨	ગમન કરવું	આદારક શરીરી ગમન કરે છે.
૮૬	૬	શરીર કેવળી પ્રજુના	શરીર કેવળી
	ઉપલી	એજ	એ એજી
૮૭	૮	છવોનો એવાજ	છવોનોજ એવા
	૧૨	તિર્થંત્ર લોકથી	તિર્થંત્ર લોકમાં
૮૮	૫	લેકામના	તિર્થંત્રલેકાના
૮૯	૨	તળાખાને	પહાખાને
૯૦	૪	અંતર્ગુહર્તનો	ગુહર્તનો
	૧૧	વૈકિમ પછી છે તે કાઢી નાખવું.	
૯૧	૧૨	કરનારા.	સ્વામી
	ઉપલી	મનુષ્યો અને	એને
૯૭	૧૦	વગર શરીર	વિગ્રહ ગતિ કર્યા સિવાય
૯૮	૩	અગ્રોધનું અર્ધનું મળતાપણું	અગ્રોધ એ સખ્દના અર્ધનું યથાથોગ્યપણું.
૧૦૪	૨	વધારે	વધારે સ્થિતિવાળા
૧૦૫	૧૨	શરીર	કાયયોગ
	૧૩	મિત્ર ઔદારિક કાયનો યોગ	ઔદારિક મિત્ર કાયયોગ
૧૦૬	૧	એવું કાર્મણ શરીર	કાર્મણ કાયયોગ
	૧૦	કાયયોગ માત્ર	કાયયોગ પ્રવર્તે.
૧૦૮	૭	જમાસ શેષ	જમાસ અને તેથી અધિક
	૧૫	આદારક	તૈજસ.
૧૦૯	૫	એ તણુ જ	તણુ
	૫	એ તણુજ	તેજ તણુ.
૧૧૧	૭	એક સમયની સંખ્યા તથા ખત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર	ખત્યુ અને ઉત્પત્તિની એક સમયની સંખ્યા તથા તેનું અન્તર
૧૧૨	૧૩	ઉદ્યાદિકરૂપ	ઉદ્યાદિકરૂપું
૧૧૩	૮	આવે	આવશે.
	૬	ન હોય; અને તેથીજ	ન હોય એમ કહેશે તો
	૬	પણ ન હોય	પણ ન હોય એમ થશે. (પણ એને તો છે).

૧૧૭	૧૧	દ્રવ્યલેખાઓ	અવરિચતપણે દ્રવ્યલેખાઓ
૧૨૧	૧૫	અનન્ત	અસંખ્ય
	૧૬	અસંખ્યસ્થાનો	અસંખ્ય સ્થાનો અસંખ્ય પ્રદેશાવગત
૧૨૬	૧૦	રૂપદ્રુપ	રૂપદ્રુપ
૧૩૦	૨	સૂક્ષ્મ અસ્તિકાઓ	સૂક્ષ્મ તો
૧૩૨	૬	'વજ્રક્ષપણ'	'ક્ષપણનારાય'
	૧૦	'વજ્રક્ષપણ'	'ક્ષપણ નારાય'
૧૩૩	૧૦	છવોને સંહનન	છવોને
૧૩૫	૬	માણુસોને	છવોને
	૧૨	આ જગતમાં	છવમાં
	હેલી	કરાવે	રોક
૧૩૬	૨	સારી રીતે	છાત
	૧૧	અનંતાનુગધી	અનંતાનુગધી જોવો
૧૩૭	૫	માટીપર	પૃથ્વીપર
	૫	પડેલી	પાડેલી
	૬	પથ્થરપર	પર્વતપર
	૧૦	સરાવધાનો	ગાઠનાં પેઠાનો
	૧૦	ગાઠનાં પેઠાનો મેલ	કંઈમનો રંગ
	૧૦	હીરમજ	હીરમજનો રંગ
૧૩૮	૭	અને કાંઈને વગર કારણે	વગર કારણે
૧૩૯	૩	વગર બોલે	અનાબોલે
૧૪૦	૧૧	ઉપબોધ રહિત	અનાબોધ
૧૪૧	૮	માયાજ	માયા સૂચવે છે
૧૪૩	૧૩	માણુસને	છવને
	હેલી	માણુસ	છવ
	હેલી	એ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યા પછી	+
૧૪૪	૩	ઉપદેશ દેનારી દષ્ટિવાદ	દષ્ટિવાદોપદેશિકી
	૭	દષ્ટિવાદ સંગ્રહ છે	દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંગ્રહ હોય છે.
	૮	વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા દોવાથી વ્યાપાર વિનાના	
	૮	સર્વે જિનેશ્વરો તો	સર્વે કેવળો તો
૧૪૫	૨	પ્રવૃત્તિ	ઉપકરણ
૧૪૬	૫	કર્મ ક્ષેત્રને	અર્થને
૧૪૭	૫	ઉપકારને	ઉદ્ધરને ઉપકાર
	૭	એના	ઉપકરણોન્નિયના
	૧૧	અન્તરંગ વૃત્તિ	અન્તરંગનિવૃત્તિ
	૧૩	કંઈક બેઠ છે	છતાં કંઈક બેઠ છે
૧૪૮	૮	વડે	સાથે
૧૫૦	૪	શરીરમાં	આખા શરીરમાં

+ બધાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢો નાખવાનું સમજવું.

૧૫૦	૭	અર્થિજ્ઞ સ્વરૂપમાં.	આખા સરીર વડે.
	૧૩	પર્યન્ત સુધી	પર્યન્ત ભાગમાં
૧૫૨	હેલી	ભણી ભય છે	ભણી શકે છે
૧૫૩	૧	બંધાર્થનું યાન થાય છે.	બંધનાવમક છે (મન ને ચક્ષુને નથી.)
	૮	બંધાર્થનું.....એમ	બંધનાવમકની ભાવના
	૮	પણ કશું છે.	એ રીતે કશી છે
૧૫૪	૧૨	એ એમને	એને
	૧૨-૧૩	હોય નહિં તો	નથી
૧૫૭	૧૨	બહુ મોટાં	વધારે
	હેલી	(ઉત્તેષ) આંખ	આત્માગુચ્છ
૧૫૮	૧	લાંબી થાય એવી	લાંબી એવી
૧૫૯	૧	ઉછળવાને લીધે	ઉછળવાને લીધે સંભળાય છે તેથી
	૪	એથી આંખ.....છે પણ	અર્થાત્ પૂર્વમાં ને પશ્ચિમમાં એટલે એટલે દૂરથી એઓ સૂર્યને જુએ છે.
૧૬૦	૨	પડક માં મોઢાકનો બાકી રહેલ અર્થ—(તેથી અસંખ્યાત ગુણી અવગાહનાવાળી જીભા છે અને તેથી સંખ્યાત ગુણા અવગાહવાળી સ્પર્શ દ્રિષ્ટ છે)	
	૧૨	એના જીવોની	એ જીવોની તો
	હેલી	છપાયેલ છે તેને બદલે “ હૃદયો પોતાનીજ ભૂતિમાં અનંત થએલી છે.” આમ જોઈએ.	
૧૬૧	૧-૨	એમના જ વિષે	એમને આશ્ચર્યને જ શ્રુતવિશ્વારહોએ
૧૬૨	૧૪	દ્વ્યેદ્રિયો અનંતવાર	દ્વ્યેદ્રિયો હોય છે અને કેટલાકને અનંતી
	૧૫	એકવાર નરકમાં	હવે પછી નરકમાં નહીં
૧૬૩	૧	અને કેટલાકને	અને હજુ એકવાર નરકમાં જનાર
૧૬૪	૩	ભવમાં જ મોક્ષ પામે છે	ભવમાં મોક્ષ પામે છે જ
	૧૩	એઓ અન્ય ભવ કરે ત્યારે	એઓને અન્ય ભવમાં
	૧૪	થવાની	થવાની હોય છે
૧૬૫	૭	ચૂર્ણિ-ટીકામાં	ચૂર્ણિમાં
	૭	ચોખ્ખનેદ્રવ્ય	મનોચોખ્ખ દ્રવ્ય
	૮	લઇને જે	લઇને જે મનપણે
૧૬૬	૧	કેવળીની પેઠે	કેવળીને
	૨	થાય	હોય
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ—“મન પર્યાપ્તિવાળા પંચેદ્રિયો સંઙી કહેવાય”	
૧૬૮	૧૪	જાણના	બકરાની લીંડીના
૧૭૦	૫	સકિત અન્ય	વાળી અને બતાર વિનાની
૧૭૧	૧	એક કોટી સાગરોપમથી કંઈક ઓછા	એક કોટાકોટી સાગરોપમ પર્યોપમના અસંખ્ય
૧૭૨	૧૩	કાઈ	અભવ્યો. [ભાગઉણ
૧૭૩	૧૩	ચિરસ્થાયી	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના
૧૭૪	૧	ભવ્ય જીવો.....તથા	પર્યાપ્ત સંઙી પંચેદ્રિય ભવ્ય જીવો
	૨	છે.....જીવો	હોય છે એઓ
	હેલી	આવી.....વળે	આવીને પણ પાછો વળે

૧૭૫	૧	એવો....પ્રાણી	દુર્ભાવથી પાછો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ખંધ કરનારો પ્રાણી
	૧૦	થાય છે	કરે છે
૧૭૬	૧૨	કાષ	પશુ
૧૭૭	૯	તે આવી રીતે	તે તથ્ય પુનઃપ્રાપ્તિ
	૧૦	હોય-હોય	આવે-આવે
	૧૧	હોય	થાય
	૧૨	વળી	સમકિત
૧૭૮	૮	‘ મતિ આદિને આવરનારા ’ તેની નોટ-(જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ હોય ત્યાંસુધી મતિજ્ઞાનાદિ પશુ થતા નથી-મતિ અજ્ઞાનાદિ હોય છે તેથી દર્શન મોહનીય કર્મને મતિ આદિ જ્ઞાનને આવરનારા પશુ કલા છે.)	
૧૭૯	૧૦-૧૩	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ મોહની
૧૮૨	૨	જાણુ	જાણુ
૧૮૩	૫	નિજ	અન્યના
૧૮૪	૮	વેદ	વેદક
	છેલી	ચોથો, બાઠમે અને બારમે	ચોથા વિચરે ચારમાં (૪-૫-૬-૭)
૧૮૫	૨	વેદ	વેદક
	૧૦	એક ભવમાં...પામે છે	એ બધા ભાવો પામે છે અને કાષ છવ એકભવમાં પશુ બે શ્રેણીમાંથી એકને વળીને બાકીના બધા (ભાવ પામે છે.
૧૮૬	૧-૨	‘ ચારિત્ર....અનુક્રમે ’	
	૨	ઓછી થયે	ઓછી થયે સર્વવિરતિપશુ
	૬	સમ્યક્ત્વ સામાયિક	સામાયિક
૧૮૭	૧૪	વર્તવું	સમજવું
૧૮૮	૨	(પ્રાણુ એટલે જ્ઞાસોજ્ઞાસ સમજવો)	
૧૮૫	૮	જે જાણે છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે જોઈએ— (આ મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયોના નિમિત્તાવિના પશુ થાય છે તેથી તેના)	
૧૮૭	૬	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
	૭	વ્યંજન	વ્યંજનાવગ્રહ
૧૮૯	૧૦-૧૩	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૦	૨	અવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ
૨૦૨	૭	અભ્યુદય થયે	અભ્યુદય અને
૨૦૬	“ જિપિ તે આકૃતિ ને વ્યંજન તે ઉચ્ચાર સમજવો ”		
૨૧૦	૧૨	રહેણું	કહેણું
૨૧૧	૮	ભવનો હેતુ યદ્યપ્યપણે કલા છે માટે	ભવનો હેતુ છે માટે, યદ્યપ્યપણે કહેલ છે માટે
૨૧૨	૮	એનું શ્રુત	એનું શ્રુત નાશ પામે છે અથવા
	૯	તેજ ભવમાં	તે ભવમાં પશુ
૨૧૩	૧	પાઠ કરવો નહીં તે	જ્ઞાનપશુ
	૩-૪	જ્ઞાન	શ્રુત
	૧૦	ઉત્પાદ આદિ પુર્વો છે-ત્યાર પછી “ આ પાંચ ભેદમાં એકથી વધારેનું જ્ઞાન તે સમાસ સમજવું ” એટલું વધારવું.	

૨૧૮	૪-૭	ક્ષીણ	ક્ષીણમાન
૨૨૦	૫	મનસ્વ વડે	મનપણે
	૧૦	મનોદ્રવ્ય	મનોદ્રવ્યની પરિચિત્તિ (મન:પર્થવ જ્ઞાન)
	૧૩	વિપ્રુળમતિ	વિપ્રુળમતિ મન:પર્થવજ્ઞાનવાળો કહેવાય.
૨૨૨	૪	દર્શનરૂપ	દર્શન
૨૨૫	૫	પરિપૂર્ણ જોષ	પરિપૂર્ણ
	૬	સર્વ કાળ સુધીનો	સર્વ કાળનો
	૧૦	જાણવા સુધીનો	જાણવાનો
૨૨૬	૨-૩	તેથી.....છે	તેથી શ્રુતથી પ્રાપ્ત થયું હોય એ શ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન અને તે વિના થયું હોય એ અશ્રુતાનુસારી મતિજ્ઞાન.
	૧૨	કશું છે કે.....અનન્તમો	કશું છે કે અનભિલાષ્ય પદાર્થોનો અનન્તમો ભાગ અભિલાષ્ય છે અને અભિલાષ્યનો અનન્તમો
૨૨૭	૧૨	ભાષા અને તેજના રૂપી	ભાષા અને તેજસ વર્ગજ્ઞાની મધ્યના
૨૨૮	છેલ્લી	પનક	પનકપણે
૨૩૦	૨	એટલાજ સમયમાં	+
	૧૦-૧૧	ફટલો હોય એ	+
૨૩૧	૪	આવળીનો અંતર્ભાગ પણ	આવળીથી ઝોણું
	૮	એક છુટા છવાયા	+
	૧૦	સમય	ભાવ
૨૩૨	૧૨	અને તે	તે
૨૩૩	૧૧-૧૨	જુએ	જાણે
૨૩૪	૮	અધિક હોય ને છતાં પણ	અધિકને
	૧૨	વિશેષ અશુદ્ધ	અવિશુદ્ધ
૨૩૫	છેલ્લી	કેવળજ્ઞાની...દ્રવ્યના	કેવળજ્ઞાની ' દ્રવ્યથી ' રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને, ' કાળથી ' સર્વ કાળને અને ' ક્ષેત્રથી ' સર્વ ક્ષેત્રને જુએ છે. વળી ' ભાવથી ' પ્રત્યેક દ્રવ્યના કાળ કહેવાની રીત છે.
૨૩૬	૩	કાળની રીતે એવી છે	કાળ કહેવાની રીત છે.
૨૪૦	૨	બે પ્રમાણમાં	બે જ્ઞાનમાં
	૨-૩	કારણ કે...અથવા તો	કારણકે એ બંને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાર્થના સંનિર્ઘર્ષપણાથી થાય છે.
૨૪૧	૬	અક્ષરની...છે	અક્ષર રૂપ શ્રુતજ્ઞાન પણ છે.
૨૪૫	૧૦	ખોષ નાખે	વમી નાખે
	૧૩	મનુષ્યના...થાય	તેમાં મનુષ્યના ભવોની સ્થિતિ વધારામાં ગણવી.
૨૪૬	૩	વિભાંગના...થાય છે.	વિભાંગના છેલા સમયેજ એને અવધિજ્ઞાન થાય છે.
૨૪૭	૪	પહેલા પ્રકારનો પછી- અનાદિ સાંતસ્થિતિ અજ્ઞાન મટીને (આટલું જોષએ)	
	૪	હોય તો	થાય ત્યારે
૨૪૮	૨	વિભાંગ	વિભાંગ

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિજાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં ભળેલ કાદી ના જવાનું સમજવું.

૨૪૯	૫	અનંતગુણા	અસંખ્યાત ગુણા
	૬	આઠેમાં	આઠેના
	૧૨	હ સ્થાનમાં બહેંઆઇ ગયેલું હોઇ	પદસ્થાનપતિત હોવાથી
૨૫૧	૪	એવાં...પરંતુ	એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં
	૫	એ પયયિયા	એ પરપયયિયા પણ
		૭ મી લીટી છપાયેલ છે તેને બદલે	‘સ્વપયયિ એવા વિશેષણનો ત્યાગ છતાં-એવું વિશેષણ ન હોવા છતાં’
	૧૦	પરપયયિ...એનો	પરપયયિપણનો
૨૫૨	૧	શ્રુતાનુસારી શાનોના	શ્રુતાનુસારી બોધના
	૨	પરિચ્છેદ	પરિચ્છેદ પછી અનંતા
૨૫૩	છેલ્લી	બેદને લઇને	બેદને લઇને અનંત બેદવાળું
૨૫૪	૧	બેદને લઇને	બેદને લઇને અસંખ્ય બેદવાળું
	૧	વિભાગોને લઇને	વિભાગોને લઇને અનંત બેદવાળું
૨૫૫	૪	અનંત છે	અનંત ગુણા છે
૨૫૮	૧૦	મિથ્યાત્વ	મિથ્યા રૂપ
૨૫૯	૮-૯	અવધિ શાન	અવધિ
૨૬૧	૧૦	તેમાં પણ	અને વક્રગતિમાં
૨૬૫	૫	ભય	ઉપજે
૨૬૬	૭	અધોગતિ કરી	તસનાડીની
	૧૧	ઉત્પત્તિ ન હોય	ઉત્પત્તિ થતી નથી.
૨૬૮	૩	કહે છે.	લે છે.
૨૬૯	૫	પ્રથમ	પ્રથમ સમયે
	૫	અંતર રહિત આહાર (કર્તા) કરે છે	આહાર લે છે.
૨૭૦	૧	પ્રારંભમાં ‘શરીર પર્માપ્તિએ’ (એટલું વધારવું)	
	૩-૪	ભ્યારે...નથી	ભ્યારે લોભ આહાર આભોગે પણ હોય છે. એકે-દ્વિયોને લોભાહાર અનાભોગેજ હોય છે.
	૬	ભોગને વિષે અશક્ત	આભોગની મંદતા
	૧૦	આહારક પ્રાણીઓને	આહારીપણામાં પ્રાણીઓની
૨૭૧	૫-૬	શુદ્ધિ.....છે.	શુદ્ધિને અશુદ્ધિના પ્રકર્ષ અને અપકર્ષને લઇને થાય છે.
	૭	તત્વોને...તે	તત્વોને વિષે જે મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દૃષ્ટિવાળો હોય તે
૨૭૨	૪	સ્પર્શ...છે	સ્પર્શમાત્રની પ્રતિષ્ઠિત યથાસ્થિત હોય છે.
	૮	સમક્ષિતના ઉપશ્ચમનામના	ઉપશ્ચમનામના સમક્ષિતના
	૮	હરકત પહોંચાડે છે	વિનષ્ટ કરે છે.
૨૭૩	૧૭	એથી આગળ વધતાં	તાર પછી
૨૭૭	૬	દળીઆની ન્હાની	અદ્ય દળીઆની
	૭	કરી હતી	કરતો હતો
	૭	મ્હોટી રચનાને	મ્હોટી દળીઆની રચનાને
	છેલ્લી	બાંધેલી	બાંધતો હતો

૨૭૮	૨	કરીને બહાકતો જામ	હીન હીનતર બાધે
	૧૧	લોકાકાશના અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકાકાશના
૨૭૯	૫	આ	આ ગુણસ્થાને
	૫	આવૃત્તિરૂપ	આવૃત્તિરૂપ
	૬	કહેવાય છે	હોય છે
	૧૦	આવૃત્તિ રૂપ	આવૃત્તિ રૂપ
	હેલી	એમ વિશેષણ થયું	એવું આ ગુણસ્થાનનું નામ થયું.
૨૮૦	૫	એક જ	એક સરખું જ હોય
૨૮૧	૪	પ્રદેશના	પ્રદેશ
	૭-૮	રહીને...ત્યજીને	ગુણહાણે કે દેશવિરતિ ગુણહાણે અથવા પ્રમત કે અપ્રમત ગુણહાણે પ્રથમ શુદ્ધિવાળો તે એ મુનિ
	૯	શુદ્ધિથી	શુદ્ધિવાળો તે
૨૮૨	૪	એણે	એ મુનિ
૨૮૩	૧૩	ત્રિશુએ પહોંચી અથવા	ત્રિશુ અંગીકાર કરીને
૨૮૪	૧-૨	કેમકે...થાય છે.	અને તે, જીવિતનો ક્ષય થવાથી અનુતર દેવોને વિષે જતા જીવોને માટે સમજાવી.
	૬	એક ઉપશમક	એકવાર ઉપશમ
	૭	ત્રિશુએ જાય	ત્રિશુ પશુ કરે
	૭	એ ભવમાં	એક ભવમાં
	૭	બે વખત ગયો હોય	બે વાર કરી હોય
	૧૧	નગરને ઝાળખાવનારો	નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો
૨૮૫	૨	ત્રિશુએ પહોંચે છે	ત્રિશુ માંડે છે.
	૪	ત્રિશુએ પહોંચેલો	ત્રિશુ માંડનાર
	૫	એક	એક ગુણહાણે વર્તતો
	૬	હોય;	હોય તે
	૯	આદિ સંપત્તિઓ	આદિ
૨૮૭	૧	આકાંક્ષાથી અર્થ	આકાંક્ષા
	૨	પશુ ખપી જાય	મધ્યમાં ખપાવે.
	૫	એકેન્દ્રિયો	એકેન્દ્રિય નામકર્મ
	૧૫-૧૬	છપાયેલ છે તેને બદલે નીચે પ્રમાણે—	વચમાં આઠ કષાયોને ખપાવે છે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવવાનું પૂર્ણ કરે છે. છતિ કર્મઅંશજીતો.'
૨૮૮	૫	અંતરે	નપુંસક વેદ
	હેલી	અંતરે પહેલે	અન્યાની આગાહી
૨૮૯	૨	કર્મને	કર્મપ્રકૃતિઓને
	૮	હેલી બે ક્ષણે	હેલા ક્ષણથી આગળને ક્ષણે
	૯	ને એકદમ	ને
૨૯૧	૫	આકાશ ગતિ	વિદ્યાયોગતિ
૨૯૨	૧	પ્રદગ્ધના વિપાકી	પ્રદગ્ધ વિપાકી
	૨	ભાવથી	કાચયોગનો અભાવ છતાં

૨૬૩	૫	(આકાશ ગતિ)	+
	૮	એટલા (૧૭) નામકર્મ	+
૨૬૫	૭	ચોગી પ્રમત ને અપ્રમત	અચોગી, અપ્રમત ને પ્રમત
	૮	છે	હોય છે.
	૯	બીજા...પાંચમા	પાંચમા, બીજા, ત્રીજા ને ચોથા
	૧૩	ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા	કોઈ વખત.
	૧૩	પણુ છે.	પણુ હોય છે.
૨૬૬	૧૩	રહી...પામી	અવિરત સમ્યક્ત્વપણુ રહી
	૧૩	અહીં પણુ	અહીં
૨૬૭	૧	કોઠ પૂર્વથી આશરે નવ વરસે ન્યૂન	કોઈક જીજ્ઞા નવવર્ષ ન્યૂન કોઠ પૂર્વનો.
	છેલ્લી	એમની પચાસો	એ બનેના પચાસોનો કાળ
૨૬૮	૫	અપ્રમત કાળ	અપ્રમત ભાવ
	૫	અન્ત	તેના અન્ત
૨૬૯	૮	તેમજ	તે ભાવ
	૧૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર વૈક્રિય	વૈક્રિય મિશ્ર
	૧૩	મિશ્ર આહારક	આહારક મિશ્ર
૩૦૦	૨	કાયયોગ છે	કાયયોગ હોય છે.
	૨-૩	મિશ્ર ઔદારિક	ઔદારિક મિશ્ર
	૩-૪	કાયયોગ કરીને	કાયયોગ સાથે
	૯	સતત	પ્રથમ સમયે
	૧૦	મિશ્ર	ઔદારિક મિશ્ર
૩૦૧	૫	શુ' મિશ્ર ?	કોની સાથે મિશ્ર ?
૩૦૨	૩	બન્નેથી	બન્નેની
૩૦૩	૬	થાય છે.	હોય છે.
	૭	કરવાથી	કરવા વખતે
૩૦૪	૯	ચિન્તય	ચિન્તન
૩૨૩	૭	ત્રસ	ગતિ ત્રસ
૩૨૪	૯	એક	+
	૯	જે	જે એક
૩૨૫	૪	સર્વ	સર્વ સુક્ષ્મ
	૫	શ્વષ્ટ શ્વે એટલા	એ કરીને
	૮	પાછા અસંખ્ય	અસંખ્ય
૩૨૬	૧૧-૧૨-૧૩	છાપેલ છે તેને બદલે આ પ્રમાણે જોઈએ. " વળી એક પણુ દિશામાં પ્રદેશની વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય એકજ નિર્ગોદાવગાહનામાં તેટલીજ અવગાહનાવાળા બીજા નિર્ગોદો પણુ રહેલા છે. વળી એ વિવક્ષિત નિર્ગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડીને અને બીજા પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા અસંખ્ય નિર્ગોદવાળા ગોળાઓ હોય છે. "	
૩૨૭	૪	હાનિને લીધે	હાનિ વૃદ્ધિને લીધે બીજા

+ ન્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૩૨૭	૫	એક ઝોળા	અનેક ઝોળા
	૬	એક ખીળે ઝોળા	ખીળ ઝોળા
	૮	પૂર્વક	પૂર્વક ખીણું
૩૨૮	૧	આવી	આવી રીતે
૩૩૦	૧-૨	એમણે... જણેલો	એઓ બ્યવહારમાં આવેલા
	૬	પરિણામે પણ તસત્વ	તસત્વાદિ પરિણામને
	૧૨	હોય છે.	હોય છે: પર્યામને ચાર, અપર્યામને ત્રણ
	૧૩	ચાર... કહેવાય	ચાર પ્રાણ કલા
૩૩૨	૭	અનંત છે	અનંત હોય છે.
	૧૦	ચાય છે.	ચાય.
	૧૨	ચરી.	ચાય.
	૧૨	જરી	જાય.
	૧૩	છે ખરા.	છે.
૩૩૩	૨	બ્યવહાર જણી લખને	બ્યવહાર રાક્ષિમાં આવીને
	૫	લોકાકાશ જોવડા અસંખ્ય આકાશ ખંડના	અસંખ્ય લોકાકાશના જેટલા આકાશ
	૬	ઉખડી	ખુટી
	૭	કાળચક્ર	કાળચક્રની
	૭	રહે	છે
	૭	છે.	જણવી.
	૧૨	સૂક્ષ્મ કાળ કરતાં પણ	કાળ સૂક્ષ્મ છે પણ તે કરતાં
૩૩૪	૧૦	અન્ય પ્રત્યેકના	પ્રત્યેકના જુદા જુદા
૩૩૬	૪	સંયુક્તિમ	સંયુક્તિમ તિયંચ અને
૩૩૭	૭	એકલા એક	એક
૩૩૮	૧૧	ખેલે છે... નથી	સતત થયા કરે છે. એમાં વિરહ છે જ નહિં.
	૧૨	એઓ... પ્રમાણમાં	એઓ નિરંતર-પ્રત્યેક સમયે અસંખ્યભાગ રૂપ અનંતા
૩૪૦	૭	એમ બે જાન છે	એ બે હોય છે.
	૧૦-૧૧	ઉપયોગ	ઉપયોગ
૩૪૨	૨	મિશ્રઓદારિક	ઓદારિક મિશ્ર
	૫	લોક પ્રમાણ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોકપ્રમાણ
	૬	પરંતુ... ... તોયે	+
	૮	વધારેમાં વધારે	એથી વધારે
૩૪૩	૬	લોક પ્રમાણ અસંખ્ય	અસંખ્ય લોક પ્રમાણ
	૮	નિર્ગોદના જીવો	નિર્ગોદ
	૧૨	ખીળઓની	અપર્યાપ્તની
૩૪૪	૫	એકેન્દ્રિય પર્ણપિત	એકેન્દ્રિય
	૬	એવા	પર્ણપિત
૩૪૬	૧	લોક	લોકાકાશના પ્રદેશ
	૬	ભાવ	ભાવિ

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૩૫૧	૫-૬	વળી... .. (૧૬)	વળી (૧૬-૧૭-૧૮-૧૯) મૃતવર, ધ્રુવર, વાર્ષિકવર અને ફીરવર સમુદ્ધુ તે તે રસમુક્ત પાણી અને (૨૦)
	૧૦	એટલે કાલસાનો	એટલે હિંબાદીયાનો
૩૫૪	૫	વર્ષિત	હર્ષિત
	૮	પણુ મુક્તિ	પણુ મુક્તિ
	૯	કોષ આત્મા:જેવો	પોતાના આત્માને
૩૫૫	૧૩	હેદાયાથી	હેદાયા પછી
૩૬૦	છેલ્લી	બીલકુલ...નથી	મળના જીવથી અવસ્થ ઉત્પન્ન થયેલ હોય એમ નથી.
૩૬૪	૩	મુળા, શિંગોડા	મુળાના કાંદા ને આદુ
૫૪ ૩૭૭ નીચે નોટ કરવી-ઉપર કહી તે સંખ્યા મજૂની સમજવી અને તેટલા મજૂનો એક બાર સમજવો.			
૩૭૯	૨	તિર્થંક	તિર્થંક લોકમાં
	૮	સર્વ	આકાશની
૩૮૨	૪	લોકોના મૂહોલાનોમાં	લોકના નિષ્કૃત (પોલાણ) માં
૩૮૩	૭	સાગરોપમ	સાગર
૩૮૫	૨	કપાટની અંદર	કપાટના અંતરાળમાં
	૬	પહોંચ્યા છે	ફરપવા
૩૮૬	૨	અસંખ્યાત જેટલા	અસંખ્યાત
૩૮૭	૧૧	ઉપદેશ છે ત્યાં	ઉપદેશકોએ
૩૮૮	૫	વળી.....છે	અગ્નિકામ સિવામના બીજા બધાની ત્રણ જાતિની છે અને અગ્નિકામની ઉચ્ચ ચૈતન્ય છે.
	છેલ્લી	હોય તેની	પૃથ્વીની
૩૮૯	૧૦-૧૧	શ્રી છે	ત્રણ જાતના દેશ શ્રી જિનભગવાને દીઠી છે.
૩૯૦	૩	અને... .. છે	આવથી બાદરપણમાં અને
૩૯૧	૭	વનરપતિ કાયની	પ્રત્યેક વનરપતિકાયની
૩૯૨	૧૨	તેજસ્	તેજ અને વાયુ
	છેલ્લી	મ્હોટું છે	ઉત્કૃષ્ટ મ્હોટું છે.
૩૯૩	૭	ભૌમ	પૃથ્વીકાયિક
૩૯૬	૩	વગેરેનું	વગેરે ચારનું
	છેલ્લી	બેદ	એ પાંચે પ્રકારના જીવના શરીર સંબંધી પ્રમાણના ૪૦ બેદ થયા.
૩૯૭	૩	થયા	શરીરના પ્રમાણના
૩૯૮	૧	વળી	+
૪૦૧	૩	દેવ જાતિમાં	દેવ જાતિને
૪૦૨	છેલ્લી	સર્વવિરતિ સમક્ષિત	સમક્ષિત, સર્વવિરતિ
૪૦૩	૨	અનંતર ભવમાં	અનંતર ભવમાં
૪૦૪	૭	મિશ્રવૈક્રિય	વૈક્રિયમિશ્ર
	૧૧	પ્રમાણ	પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં
	૧૨	અરો	અરો (આકાશ પ્રદેશ)

+ ન્યાં શુદ્ધમાં આવી નિજાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૪૦૫	૭	અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો જેટલા	અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા પ્રદેશો હોય તેટલા
૪૦૬	૪	લોકાકાશના અસંખ્યાત	અસંખ્યાત લોકાકાશના
	૫	લોકપ્રમાણુ અનન્તા	અનન્ત લોકપ્રમાણુ
	૧૦	નિર્ગોદના છવો	નિર્ગોદ (શરીરો)
૪૦૭	૫	પર્યાપ્તની	એક પર્યાપ્તની
	૫	એક	અસંખ્ય
૪૧૫	૬-૧૦	પ્રત્યેકની.....પ્રકારમાં	પ્રત્યેકની તેમજ ત્રણે પ્રકારની બેળી
૪૧૬	૧	કાયસ્થિતિ	એ કાયસ્થિતિ
	૭	દર્શાતમાં	+
૪૧૭	૮-૯	બ્રેલામાં...છે	સંખ્યાતા અને અસંખ્યાતાની છે.
૪૨૦	૨	બે વકોવાળો	દ્વિવકા,
	૨	પર્યન્તનો ' વિગ્રહ '	પર્યન્તની ' વિગ્રહગતિ '
	૪	આહાર-	આહારી-
૪૨૧	૨-૪	લંબાઇવાળા	લંબાઇવાળી
	૮	થી ભરેલાપ્રતરને	એ ભાગ આપેલા પ્રતરને પૃથક્ પૃથક્
	૯	અપર્યાપ્ત	અપર્યાપ્ત, અસંસી એવા
	૬-૧૦	તથા સંસી... ..છે	અવહર છે.
૪૨૩	૪	બીજા	બીજા
૪૨૬	૧૦	'તેમજ યુગલિયાના સમયમાં પાંચ'	તેમાં ૧૦ કર્મભૂમિમાં ભ્યારે યુગલિયાનો સમય હોય ત્યારે પાંચ.
૪૨૯	૧૦	ગર્ભજ	ગર્ભજ અને સંપૂર્ણમ બેઉ
૪૩૦	૧૦	સંસી કે મન એકબે વાનું ન	અસંસી મનવિનાના
૪૩૨	૪	પૂર્વ કોટિ	પૂર્વ કોટિ વર્ષની
	૧૧	ભવસ્થિતિ	ભવસ્થિતિ યુગલિકની અપેક્ષાએ
૪૩૬	૬	અસંખ્યમાં	સંખ્યાતા
	૮	ત્રણે	ત્રણે
૪૩૭	૬	એમાં પણ	ઉત્કૃષ્ટ
	૭	જલન્યતઃ પદ્યોપમના	પદ્યોપમના નાના
	૧૧	હોતું	બંધાતું
૪૩૮	૧	રોદ્રઆદિ	રોદ્ર
	૫	જેઓ	આ સર્વ-પાંચે ભતિઓ-માંથી જેઓ
	૯	નહિં	ગ્રામ કરતા નથી
	૧૦	અસંખ્યજીવી...અથેલા	અનંતરદીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા અસંખ્યજીવી ખેચર
૪૪૨	૧૦	ગુણ	ગુણસ્થાન
૪૪૪	૫	સંપૂર્ણમ નપુંસકી	સંપૂર્ણમ સહિત
૪૪૬	૫	(૩)	અને (૩)
	૬	અકર્મભૂમિઓમાં,	અકર્મભૂમિઓમાં (એમ કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં)
	૭	કલેવરમાં	મૃત કલેવરમાં

+ ન્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશ્ચાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૪૪૬	૬, ૭, ૮	આ પારીમાદમાં (૪), (૫), (૬) આદિ આકા બખ્યા છે તે બધામાંથી ૩ બાદ કરીને આકા વાંચવા: (૪) ની જગ્યાએ (૧), (૫) ની જગ્યાએ (૨) એમ છેલ્લે (૧૭) ની જગ્યાએ (૧૪) વાંચવા.	
	૯	સંબંધવાળી...છે.	સંબંધવાળા સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
૪૪૭	૧	સ્થાન	સ્થાન (સ્વસ્થાન)
૪૪૮	૨	એઓ...મનુષ્યમાંથી	એઓ મનુષ્ય હોવાથી અમિકાવ અને વાયુકાય-માંથી (એમાં)
	૩	૪૮ નાડીઓનું છે. તેની નોટ આ પ્રમાણે લખવી—“ જન્મ મરણનું અંતર એટલે ઉપપાત વિરહ કાળ અર્થાત્ કટલા વખત સુધી તે જાતિમાં કોષપશુ જીવ ન ઉપજે તે. તેવો કાળ ૪૮ નાડીઓ એટલે ધડીઓ અર્થાત્ ૨૪ મુહૂર્તનો કહેલો છે.	
૪૪૯	૫	મિશ્રઓદારિક	ઓદારિકમિશ્ર
	૭	રાશ્ત્રિમાં વર્તતા	રાશ્ત્રિના
	૭	કરેલા એવા	કરીને
	૭	પહેલા વર્ગ	પહેલા વર્ગમૂળને ત્રીજા વર્ગમૂળ સાથે ગુણતાં
	૮	મૂળમાં...હોય	જેટલો પ્રદેશરાશ્ત્ર આવે
૪૫૩	૮	તથા પ્રકારમાંની:પશુ	+
૪૫૪	૫	પુન:	પુન: ત્યાં જ
	૬	તે	અને પાછો
૪૫૫	૬	ફક્ત	+
૪૫૭	૫	જ્યોતિષ દેવલોકમાં	જ્યોતિષમાં
	૧૦	વિમાનો	વૈમાનિકા
	૧૦	ભવન	ભવનપતિને
	૧૨	આજીવિક...એવાઓને	આજીવિક મતિ અને અભિયોગિક જાતિવાળાઓને
	૧૩	ભવનપતિસુધી	ભવનપતિમાં
૪૫૮	૬	પૂરું	પૂરા
	૧૦	જન્ય છે	પશુ જન્મ શકે છે
૪૬૦	૧	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા	+
	૨	જન્ય છે	જન્ય છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પશુ થાય છે.
	૯	સાગરોપમની	સાગરોપમનાં અંતરની
૪૬૨	૫	ને લીધે	માં
	૬	વળી...લખને	અને
૪૬૩	૭	ભીઓમાં	ભીઓમાં પશુ
૪૬૫	૩	યુગ્મ	યુગ્મ જ જન્મતા
	૪	વળી એમાં	+
	૧૧-૧૨	અશરીર	વિગ્રહ
૪૬૮	૨	અવિકલ	ગર્ભ જ
૪૭૧	૨	ભાલા	ભાલામાં

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઢી નાખવાનું સમજવું.

૪૭૧	૪	ખાંડી ખાય છે	કરીને તેને ખવરાવે છે
	૫	કુંક	અમિકુંક
		નોટ-અસીપત્રવન સાતમે બનાવે છે. તે તેમાં નારકી જીવોને ખેસાડે છે. તેને માથે તે વનના વૃક્ષના પત્ર જે તલવાર જેવા છે તે પડે છે તેથી તે વિષાય છે. આરમે વૈતરણી નદી બનાવી તેમાં તેને તરાવે છે.	
૪૭૪	૩	તાલમુખર, પિશાચ	તાલપિશાચ, મુખરપિશાચ,
	૭	જે	અંતરના જે બીજા
	છેલ્લી	વગર વિભાજે	સામાન્યરીતે તમામ વસ્તુની
૪૭૬	૬	પુટલી હોય તો પૂરી	ઝાછીવતી
	૧૦	હોય તો	તેમ જ
૪૭૭	૧	ચિત્ર વિચિત્ર	ચિત્ર, વિચિત્ર, વચક, સચક ઉપર તથા
૪૮૨	૨	જન્મે	ઉપજે
૪૮૪	૩	મિત્રઔદારિક, મિત્રઆહારક	ઔદારિકમિત્ર, આહારકમિત્ર,
	૧૦	બૃહત્ ક્ષેત્રપત્નોપમના	ક્ષેત્રપત્નોપમના બૃહત્
૪૮૫	૬	રાશિમાં રહેલા અને	રાશિના
૪૮૬	૩	થી ખાંડી	કરતાં
	૩	મુખીમાં	માં
	૩-૪	એક બીજાથી...છે	સંખ્યાતગણી
૪૮૭	૫	આરણ્ય	આરણ્ય
	૫-૬	રહેલા હોય છે.	રહેલા દેવો છે.
	૭	બહોળાં	વિશેષ વિસ્તૃત
૪૮૮	૬	અવદ્	અર્ધ
૪૮૯	૧	છે	વધારે છે
	૮	અસંખ્યમણી	સંખ્યમણી
૪૯૦	૬	અધિક છે	અધિક અધિક છે.
૪૯૨	૧૦	દિશાઓની જ વિવક્ષા છે	દિશાઓ પશુ બે વિભાજે આવી જાય છે.
૪૯૫	૭	સ્થાન	સ્વસ્થાન
૪૯૬	છેલ્લી	ચોજન	ધનુષ્ય
૪૯૭	૨	અસંખ્યાતમા	સંખ્યાતમા
૪૯૮	પંક્તિ ૪ ની નોટ લખવી.		‘ત્યારપછીના નીકળેલા સિદ્ધિ પામતા નથી.’
	૨	સખળા સાને	ઓથે
	૬	છદિશિ	છદિશિનો
૫૦૧	૧	તે પશુ	તે પશુ પ્રાચે
૫૦૩	૪	પામે છે	પામે છે એટલે મનુષ્ય હોય તો તિર્થંચ થાય છે
			અને તિર્થંચ હોય તો મનુષ્ય થાય છે.
	૬	તિર્થંચ કે બીજો પ્રાણી	તિર્થંચ
	૧૦	આયુષ્યે	આયુષ્યે અથવા બીજા આયુષ્યે
	૧૦	થાય તો સાત જ	સાત જ
૫૦૫	૬	વળી	જનનથી સંસારી મનુષ્ય
	૬	રહેલો	જાય તે

૫૧૧	૧-૨	દરેક...૫૨૨૫૨	૫૨૨૫૨માં ઉત્પન્ન થઈને ઉત્કૃષ્ટ
	૮	અને	નવમે ભવે
	૧૧	થતા	થયા
	૧૩	પામવા અસંભવિત છે	પામવાનો અસંભવ છે.
૫૧૨	૫-૬	જપાયેલ છે તેને બદલે	"અને નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુ- બ્યવાળા તિથંઓમાં જન્મ છે. તેટલી સ્થિતિ- વાળા તિથંઓ આકાશ દેવલોક સુધી જીવે છે."
	૭	દેવગતિ	તિથં અગતિ
	૧૧-૧૨	એટલા આયુબ્યવાળા	તે
	૧૨	૭૩-૫૬૧ આટલું વધારવું.	'સાતમી નરકવાળા મનુષ્ય થતા નથી'
૫૧૩	૨	તો	તો વધારેમાં વધારે
	૭	બાકી	ઉપર કલા સિવાયના બાકી
૫૧૬	૩	સંખ્યગણ્યા	અસંખ્યગણ્યા
	૭	દેવો છે	દેવો-એ સાત છે
૫૧૮	૪	બાહરનિર્ગોદ	બાહરનિર્ગોદ (શરીર)
	૫	અધિક	અધિક અધિક
૫૧૯	૧	અનન્ત	અસંખ્ય
૫૨૧	છેલ્લી	પ્રકૃતિ ૧૩૮	પ્રકૃતિ
૫૨૨	૨	છોડે છે	તણે દે છે.
	૧૪	શેરના દળ (વળન)	શેર જેટલા દળ
	૧૪	બશેરના	બશેર જેટલા
	૧૫	ભારે હળવા હોય	ઝોછા વધતા દળ (કર્મપ્રદેશ)વાળા હોય.
૫૨૩	૧૪	વાસુદેવના અરધા બળ જેટલી	વાસુદેવ કરતાં અરધા બળવાળી
	૧૫	કામને કરનારી	કાર્યને ઉદ્ધમાં રાત્રે કરનારી
૫૨૪	૯	વાસુદેવનું	વાસુદેવથી
	૧૦	બળ આવે	બળ હોય
૫૨૬	૨	એવું	એવું કૃત્તિસત આકારવાળું
૫૨૮	૧૦	આસક્ત	+
	છેલ્લી	મેળવીને કરેલી બનાવટ	આપનાર સાખ વિગેરેની
૫૨૯	૨	સંધાતન કરનાર	નજીક કરી આપનાર
	૯	સંધરી રાખેલા	ગ્રહણ કરેલા
૫૩૧	૮	ન હોય	ન કરીએ
૫૩૨	૬	થાય છે	ગણાય છે
	૮	સત્તામાં છે	સત્તામાં ગણાય છે
૫૩૩	૧	અને તે	અને
	૨-૩	બક્ષનાર.....અને	બક્ષનાર તથા પ્રકારનું
			અગોપાંત્ર નામ કર્મ છે.

+ જ્યાં શુદ્ધમાં આવી નિશાની હોય ત્યાં અશુદ્ધમાં લખેલ કાઠી નાખવાનું સમજવું.

૫૩૨	૮	અહણ કરી લેનાર	નજીક આવનાર
	૯	અહણ કરી લે	નજીક લાવ
૫૩૪	૨-૩	રીતસર અથાવવા	પોતાને સ્થાને પહોંચાડવા
	૩	ભય	જવાનો હોય
૫૩૫	૧	આદિથી	આદિથી સ્પર્શ કરતાં
	૨	અરણ્યાદિકથી	અરણ્યાદિકથી સ્પર્શ કરતાં
૫૩૮	૧૦-૧૧	છાપેલ છે તેને બદલે—	‘પ્રાણી પ્રતિબિંબ આદિ પોતાના જ અવયવો વડે પોતે ઉપધાત પામે એ ઉપધાત નામ કર્મ’, ૨૪૭.
૫૩૯	૯	ઉપભોગ	ઉપભોગનાં સાધનો
૫૪૦	૩	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
	૫	ગુરૂ	ગુરૂ વિગેરે
૫૪૧	૬	કરનારો	કરનારો અને હિંસક
૫૪૨	૫	બાંધેલા	બાંધાતા
૫૪૩	૫	(નિર્જરા)	(ભોગવવા પાછું)
	૬	પરિભોગ	કર્મના પરિભોગ
૫૪૯	૧-૨-૩	(ત્રણેમાં) પ્રદેશ છે	પ્રદેશ હોય છે (ત્રણેમાં)
	૪	એઓમાંના પ્રત્યેક અનંત છે	એ પ્રત્યેક જાતિના અનેક સ્કંધો
	૪	છે	હોય છે.
	૬	સુધીની છે	સુધીની પણ હોય છે.
૫૫૦	૧૨	અનર્થ	અનર્થ
૫૫૧	૫	પ્રકન	સડન
૫૫૨	૭	છે	હોય છે.
૫૫૪	૧૨	શરીર થકી	કોઈપણ સમુદ્ધાતમાં શરીર થકી
	૧૨	અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે	+
	૧૪	સમુદ્ધાતથી	કેવળી સમુદ્ધાતથી
૫૫૫	૨	સંકાર	સંકોચ
	૨	સંધાત.	સંકોચ
૫૬૧	૪	પરમાણુઓ	પરમાણુઓ હારોહાર
૫૬૪		જ્યાં ‘ છે ’ છે ત્યાં	હોય છે (કરો.)
૫૬૯	૧	આ સર્વ	આ ચાર વર્ગણા
	૨	ઉચ્છવાસ યુક્ત	ઉચ્છવાસ,
	૨	વચન એ	બાધા એ ચાર વર્ગણા
	૬	મન વચન આદિ	મન, બાધા ને આસોઆસના દ્રવ્યો
૫૭૩	૭	તડકા અને ઉન્નય	આતપ અને ઉલ્લોત

અનુક્રમણિકા

સર્ગ પહેલો.	પૃષ્ઠાંક.
મંગલાચરણ	૧
અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના	૨
અંથારંભ—વાંચક પ્રકારના પરિચય	૪
હિતસેધાંશુલ	૫
પ્રમાણાંશુલ	૬
આદર્શાંશુલ	૭
સુન્દરાંશુલ	૮
પ્રતરંગાંશુલ	૯
ધનાંશુલ	૯
અંકના સ્થાનો. ગુણાકાર—ભાગાકાર	૧૦
રજ્ય સુધીનું પ્રમાણ	૧૧
લોકોકત માનનું કોણ	૧૧
પદ્યોપમ અને સાગરોપમ વિષે સમજ	૧૨
ઉદાર પદ્યોપમ તે સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાહર)	૧૩
અઢા પદ્યોપમ અને સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાહર)	૧૬
હિતસર્પિણી, અવસર્પિણી પ્રમાણ	૧૭
ક્ષેત્ર પદ્યોપમ તે સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ ને બાહર)	૧૭
સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્તનું સ્વરૂપ	૧૯
ત્રણ પ્રકારના સંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૧
નવ પ્રકારના અંખ્યાતાનું સ્વરૂપ	૨૫
નવ પ્રકારના અનન્તાનું સ્વરૂપ	૨૭
આઠમે અનન્તે ૨૨ વસ્તુ છે તેના નામ	૩૧
સર્ગ બીજો—લોક સ્વરૂપ	
ચાર પ્રકારના લોકનું સ્વરૂપ	૩૩
પહેલો પ્રકાર 'દ્રવ્ય' પરત્વે લોકસ્વરૂપ—દ્રવ્યલોક	૩૫
છ 'દ્રવ્ય'	૩૫
ધર્માસ્તિત્વાય—અધર્માસ્તિત્વાય વિષે	૩૫
આકાશાસ્તિત્વાય વિષે વિસ્તારવંત સમજ	૩૭
જ્વાસ્તિત્વાય	૪૧
'જીવ' નું સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણ	૪૧
'જીવ' ના બે પ્રકાર. સિદ્ધ અને સંસારી	૪૫
'સિદ્ધ' નું સ્વરૂપ	૪૬
એક સમયમાં કેટલા 'સિદ્ધ' થાય ?	૪૬
'સિદ્ધ' ની 'અવગાહના' વિષે	૫૩
સિદ્ધિપદને કોણ પામે ?	૫૭

સિદ્ધિ પામતા જીવાનું સમયાબી પ્રમાણ	૫૮
સિદ્ધિનું અદ્ય બદ્ધત્વ	૫૯
સિદ્ધને અનન્ત સુખ	૫૯
'સિદ્ધ' ના સુખપરત્વે દૃષ્ટાન્ત	૬૦
સર્ગ ત્રીજો.	
સંસારી જીવાનું સ્વરૂપ. સાડત્રીશ 'દ્વાર' ના નામ	૬૩
૧ જીવના ભેદ	૬૩
૨ જીવના સ્થાન	૬૩
૩ જીવની પર્યાપ્તિ	૬૪
પર્યાપ્તિના છ પ્રકાર	૬૫
૪ યોનિસંખ્યા	૭૦
૫ યોનિના વિવિધ પ્રકાર	૭૦
મનુષ્યયોનિનું સ્વરૂપ તે પ્રકાર	૭૨
૬ કુળકોટિની સંખ્યા	૭૪
૭ ભવસ્થિતિ (એક ભવનું આયુષ્ય)	૭૫
બે પ્રકારનાં આયુષ્ય	૭૫
સાત પ્રકારે આયુષ્ય ત્રુટે તે વિષે	૭૬
જીવ પરભવનું આયુષ્ય ક્યારે બાંધે ?	૭૯
૮ કાયસ્થિતિ	૮૦
૯ શરીર	૮૦
પાંચ પ્રકારના શરીર	૮૦
શરીરના વિશિષ્ટ કારણ	૮૩
એનાં વિશિષ્ટ પ્રયોગન	૮૫
શરીરની વિશિષ્ટ અવગાહના	૮૬
તેજસ શરીરની અવગાહના વિષે વિસ્તૃત	૮૭
... ..	૮૭
વિવિધ શરીરની વિશિષ્ટ સ્થિતિ	૯૪
એની સંખ્યાનું અદ્ય બદ્ધત્વ તે	૯૬
અતર વિગેરે	૯૬
૧૦ સંસ્થાન—	૯૮
સંસ્થાનના છ પ્રકાર	૯૮
૧૧ અંગમાન (શરીરનું પ્રમાણ)	૯૯
૧૨ સમુદ્ધાત	૧૦૦
એના સાત પ્રકાર	૧૦૦
સાતમે પ્રકાર કેવળી સમુદ્ધાત	૧૦૪
સમુદ્ધાત વિષે વિશેષ ટિપ્પણ	૧૦૮

૧૩-૧૬ ગતિ, આગતિ, અનન્તરાપ્તિ
અને એકસમયસિદ્ધિ ... ૧૧૧

૧૭ લેખ્યા ... ૧૧૨

છ પ્રકારની લેખ્યા... ૧૧૪

એના વર્ણ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ... ૧૧૫

એનો સામાન્યતઃ સ્થિતિકાળ ... ૧૧૮

એનો વિશિષ્ટ સ્થિતિકાળ ... ૧૨૧

લેખ્યા પરત્વે જ્યુષ્ઠ વગેરેના દર્શન ... ૧૨૬

૧૮ આહાર(હર) (જીવ કુટલી દશામાંથી
આહાર લે ? તે વિષે) ... ૧૨૮

૧૯ સંહનન (સંધયજી) ... ૧૩૧

એના છ પ્રકાર ... ૧૩૨

૨૦ કષાય... ૧૩૪

ચાર કષાય ... ૧૩૪

ચારેના ચત્ચાર ભેદ ... ૧૩૪

એની દર્શન પૂર્વક સમજ ... ૧૩૭

નવ ' નોકષાય ' ના નામ ... ૧૩૮

૨૧ સંજ્ઞા ... ૧૩૯

એના ચાર તથા દશ પ્રકાર ... ૧૪૦

એના આશ્ચર્યકારી દર્શનો વગેરે ... ૧૪૧

ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ... ૧૪૩

૨૨ ઇન્દ્રિય... ૧૪૪

પાંચ ઇન્દ્રિયો... ૧૪૪

દ્રવ્યોન્દ્રિય તે બાવેન્દ્રિય અને તેના પ્રભેદો ૧૪૫

બાવેન્દ્રિયનું વિશેષ સ્વરૂપ ... ૧૪૭

પાંચ ઇન્દ્રિયનું પ્રમાણ ... ૧૫૦

એઓની પદાર્થ મહત્ત્વ શાકલ વિષે ... ૧૫૩

સ્પૃષ્ઠ, બદ્ધ અને બદ્ધસ્પૃષ્ઠ વગેરે સ્વરૂપ ૧૫૫

ઇન્દ્રિયગાત્ર પદાર્થોનું માન ... ૧૫૭

તે તે ઇન્દ્રિયાના અવગાહ અને પ્રદેશનું પ્રમાણ ૧૫૮

જીવાની અતીત અને અનાગત ઇન્દ્રિ-

યોની સંખ્યા... ૧૬૧

તેા ઇન્દ્રિય-મન ... ૧૬૫

દ્રવ્યમન અને બાવમન ... ૧૬૫

૨૩ સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી-મનવાળા ... ૨૬૭

૨૪ લેદ ... ૧૬૮

લેદના ત્રણ પ્રકાર અને તેના લક્ષણ ... ૧૬૮

૨૫ દ્રષ્ટિ-સમકિત દ્રષ્ટિ વગેરે ... ૧૭૦

સમકિત પ્રાપ્ત કરવાના ત્રણ કરણ

સંબંધી વિસ્તાર ... ૧૭૧

ગ્રાન્થભેદ પરત્વે દર્શન અને ઉપનય ... ૧૭૪

લ્લેખપદ્ય સમકિતનું સ્વરૂપ ... ૧૭૭

' સમકર ' ના એક, બે, ત્રણ, ચાર,

પાંચ પ્રકાર ... ૧૮૧

તે તે પ્રકારના સમકિતનો બિન બિન

સ્થિતિકાળ ... ૧૮૩

ચાર પ્રકારના સામાયિકનું સ્વરૂપ ... ૧૮૬

મિથ્યા દર્શિના પાંચ પ્રકાર ... ૧૮૮

મિથ્ય દર્શિનું સ્વરૂપ ... ૧૮૯

૨૬ જ્ઞાન ... ૧૯૦

એના પાંચ પ્રકાર... ૧૯૦

(૧) મતિજ્ઞાન-એના અડવારીય

વગેરે ભેદ ... ૧૯૦

ચાર પ્રકારની મતિ (શુદ્ધિ) ... ૨૦૧

(૨) શ્રુતજ્ઞાન એના ચૌદ ભેદ ... ૨૦૩

અહાર લેપિના નામ ... ૨૦૬

અચાર ' અંજ ' અને ચૌદ ' પૂર્વ ' ના નામ ૨૦૮

સાદિ, અનાદિ વિગેરે ચાર પ્રકારનું શ્રુત. ૨૧૩

શ્રુતજ્ઞાનના વીશ ભેદ. ... ૨૧૪

(૩) અવધિજ્ઞાન ... ૨૧૬

એના છ પ્રકાર ... ૨૧૭

(૪) મનઃપર્યવ જ્ઞાન ... ૨૨૦

એના બે પ્રકાર ... ૨૨૦

(૫) કેવળજ્ઞાન ... ૨૨૩

અજ્ઞાન ... ૨૨૪

એના ત્રણ પ્રકાર ... ૨૨૪

મતિજ્ઞાનનો વિષય ... ૨૨૫

શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય ... ૨૨૬

અવધિજ્ઞાનનો વિષય ... ૨૨૭

મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય ... ૨૩૩

કેવળજ્ઞાનનો વિષય ... ૨૩૫

ત્રણ અજ્ઞાનનો વિષય ... ૨૩૬

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણ... ૨૩૭

છએ દર્શનવાળાઓએ માનેલા બિન

બિન પ્રમાણ ... ૨૩૮

મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનોનો સહભાવ... ૨૪૦

જ્ઞાન અને દર્શનનો ક્રમ ... ૨૪૩

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ ... ૨૪૫

ત્રણ અજ્ઞાનનો સ્થિતિકાળ... ૨૪૭

એ સર્વેનું અન્તર અને અદ્યબદ્ધત્વ... ૨૪૮

જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય. ૨૪૯

૨૭ દર્શન... ૨૫૬

એના ચાર પ્રકાર... ૨૫૭

૨૮ ઉપયોગ ... ૨૬૧

૨૯ આહાર	૨૬૧
આહારી ને અનાહારીનું સ્વરૂપ ...	૨૬૧
‘ સંખત ’ અને ‘ પરિશ્રાટ ’ નું સ્વરૂપ...	૨૬૩
વક્રગતિના ચાર પ્રકાર	૨૬૪
આહારના ત્રણ પ્રકાર	૨૬૮
૩૦ ગુણસ્થાન	૨૭૦
ચૌદ ગુણસ્થાન નામ	૨૭૧
પહેલા ગુણકાણાનું સ્વરૂપ	૨૭૧
બીજા , , , ,	૨૭૨
ત્રીજા , , , ,	૨૭૪
ચોથા , , , ,	૨૭૪
પાંચમા , , , ,	૨૭૫
છઠ્ઠા , , , ,	૨૭૬
સાતમા , , , ,	૨૭૬
આઠમા , , , ,	૨૭૬
નવમા , , , ,	૨૭૮
દશમા , , , ,	૨૮૦
અગ્નિયારમા , , , ,	૨૮૧
બારમા , , , ,	૨૮૪
તેરમા , , , ,	૨૮૦
ચૌદમા , , , ,	૨૮૨
ચૌદ ગુણકાણા પૈકી મૃત્યુ પામે તેવા અને	
સાથે જનારા ગુણકાણા ...	૨૮૪
તે ને ગુણકાણે પ્રાણીઓનું અદ્યપબદ્ધત્વ ...	૨૮૫
તે તે ગુણકાણાની કાળસ્થિતિ ...	૨૮૬
તે તે ગુણકાણા વચ્ચે અંતર ...	૨૮૮
૩૧ યોગ , , , ,	૨૯૦
ત્રણ પ્રકારના યોગને પદર યોગ ...	૨૯૮
સાત પ્રકારે કાય યોગ	૨૯૮
મન અને વચનના ચત્તાર યોગ ...	૩૦૪
‘ વચનયોગ ’ અને ‘ ભાષા ’ વચ્ચે તફાવત	૩૦૬
ભાષાના ચાર પ્રકાર	૩૦૮
સત્ય ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૦૯
અસત્યભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
મિશ્ર ભાષાના દશ પ્રકાર	૩૧૨
વ્યવહાર ભાષાના બાર પ્રકાર ...	૩૧૮
૩૨ જીવોનું પ્રમાણ	૩૧૬
૩૩ જીવોનું સ્વભાવની અપેક્ષાએ અદ્યપબદ્ધત્વ.	૩૧૬
૩૪ દિશાની અપેક્ષાએ અદ્યપબદ્ધત્વ	૩૧૭
૩૫ સ્વભાવમાં ઉપજવાનું જીવન અને	
ઉત્કૃષ્ટ અંતર	૩૧૭
૩૬ અવસરવેદ	૩૧૭

૩૭ મહાન અદ્યપબદ્ધત્વ	૩૧૭
સર્ગ ચોથો.	
સંસારી જીવોના જુદી જુદી વિવક્ષાએ બેથી	
માંડીને અનેક પ્રકાર	૩૧૯
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવનું સ્વરૂપ-એના	
ભેદ (૬૧૨ ૧)	૩૨૩
સૂક્ષ્મ નિગોદનું સ્વરૂપ	૩૨૫
અવધાર રાશી અને અવ્યવધાર રાશીનું	
સ્વરૂપ	૩૨૮
સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવના સ્થા : (૬૧૨ ૨)	
એ સૂક્ષ્મ જીવોના યોગિ, પર્યામિ વગેરે	
ચાર ૬૧૨ (૩-૬)	૩૩૧
એ સૂક્ષ્મ જીવોની ભવસ્થિતિ અને કાય-	
સ્થિતિ (૬૧૨ ૭-૮)	૩૩૧
એઓના શરીર (૬૧૨ ૯)	૩૩૪
એઓના સંસ્થાન, ફેહુમાન અને સમુદ્ધાત	
(૬૧૨ ૧૦-૧૨)	૩૩૫
એઓની ગતિ અને આગતિ ૬૧૨ (૧૩-૧૪)	૩૩૬
એઓની અનન્તરામિ વગેરે (૬૧૨ ૧૫-૨૨)	૩૩૯
એઓની સંજ્ઞા આદિ (૬૧૨ ૨૩-૨૮)	૩૪૦
એઓનો આહાર, એઓનું ગુણસ્થાન	
(૬૧૨ ૨૯-૩૦)	૩૪૧
એઓના યોગ અને સંજ્ઞા પ્રમાણ (૬૧૨-	
૩૧-૩૨)	૩૪૨
એઓનું જીવન્ય અદ્યપબદ્ધત્વ (૬૧૨ ૩૩)	૩૪૩
એઓનું દિગામી અદ્યપબદ્ધત્વ (૬૧૨ ૩૪)	૩૪૪
અંતર (૬૧૨ ૩૫)	૩૪૫
આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો વિષે બ્યા-	
ખ્યાન સમાપ્ત.	૩૪૭
સર્ગ પાંચમો.	
આદર એકેન્દ્રિય જીવ, ‘ આદર ’ ની બ્યાખ્યા	૩૪૮
એના પૃથ્વીકાય આદિક ૭ પ્રકાર	૩૪૮
એ દરેકના ભેદ (૬૧૨ ૧)	૩૪૯
વનસ્પતિને વિષે ‘ જીવસ્વ ’ ની પ્રતીતિ	
વિગેરે	૩૫૩
સાધારણ વનસ્પતિનું લક્ષણ ...	૩૬૧
એના ભેદ	૩૬૨
પ્રત્યેક વનસ્પતિનું લક્ષણ ...	૩૬૫
એના ભેદ	૩૬૬
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના વર્ણ, ગૃહાદિક વડે	
ધના ભેદો	૩૭૬

અહાર ભાર વનસ્પતિનું પ્રમાણ ...	૩૭૭
બાદર પૃથ્વીકાયાદિકના સ્થાન (દાર ૨)	૩૭૮
એમની પર્થાસિ. ચોનિસંખ્યા, કુળ- સંખ્યા (દાર ૩-૪-૫) ...	૩૮૬
એમની ચોનિ સંવૃત્તવ આદિ (દાર ૬)	૩૮૮
એમની ભવસ્થિતિ (દાર ૭) ...	૩૮૮
એમની કાયસ્થિતિ (દાર ૮) ...	૩૯૦
એમનાં દેહ, સંસ્થાન (દાર ૯-૧૦)	૩૯૨
એમનાં દેહમાન-અવગાહના (દાર ૧)	૩૯૨
એમનાં સમુદ્ધાત (દાર ૧૨) ...	૩૯૬
એમના ગતિ, આગતિ (દાર ૧૩-૧૪)	૪૦૦
એમની અનન્તરસિ (દાર ૧૫) ...	૪૦૨
એમની સમયસિદ્ધિ અને લેરયા (દાર ૧૬-૧૭) ...	૪૦૩
એમના આહારદિશા આદિક દારો (૧૮-૩૧) ...	૪૦૪
એમનું માન-સંખ્યા પ્રમાણ (દાર ૩૨)	૪૦૪
એમનું અદ્યપચકુલ (દાર ૩૩) ...	૪૦૬
એમનું દિગ્ગામી અદ્યપચકુલ (દાર ૩૪)	૪૦૭
એમનું અનન્તર (દાર ૩૫) ...	૪૧૦
આ પ્રમાણે બાદર એન્દ્રિય જીવો વિષે અન સમાપ્ત.	૪૧૧

સર્ગ છઠ્ઠો.

વિકલેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ.	૪૧૨
એમના ભેદ (દાર ૧) ...	૪૧૨
એમનાં સ્થાન (દાર ૨) ...	૪૧૩
એમના પર્થાસિ આદિ (દાર ૩-૬) ...	૪૧૪
એમની ભવસ્થિતિ કાયસ્થિતિ (દાર ૭-૮)	૪૧૫
એમનાં દેહ આદિ (દાર ૯-૧૪) ...	૪૧૬
એમની અનન્તરસિ આદિ (દાર ૧૫-૨૩)	૪૧૭
એમનાં વેદ, દષ્ટિ આદિ (દાર ૨૪-૨૮)	૪૧૯
એમનાં અહાર આદિ (દાર ૨૯-૩૧)...	૪૨૦
એમનું માન આદિ (દાર ૩૨-૩૪) ...	૪૨૧
એમનું અનન્તર (દાર ૩૫) ...	૪૨૨
પંચેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ ...	૪૨૨
પ્રથમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય વિષે (ભેદદાર ૧)	૪૨૩
પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોના સ્થાન વિષે (દાર ૨-૩)	૪૨૦
પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોની ચોનિસંખ્યા વિષે (દાર ૪-૬) ...	૪૩૧

એમની ભવસ્થિતિ (દાર ૭) ...	૪૩૨
એમની કાયસ્થિતિ (દાર ૮) ...	૪૩૩
એમનાં દેહ, સંસ્થાન, દેહમાન (દાર ૯-૧૧) ...	૪૩૫
એમનાં સમુદ્ધાત, ગતિ (દાર ૧૨-૧૩)	૪૩૬
એમની આગતિ (દાર ૧૪) ...	૪૩૬
એમના અનન્તરસિ વગેરે દારો (૧૫-૨૪)	૪૪૦
એમનાં દષ્ટિ, જ્ઞાન આદિ દારો (૨૫-૨૮)	૪૪૧
એમનાં આહાર, ચુષ્પચકુલ ને ચોમ (દાર ૨૯-૩૧) ...	૪૪૨
એમનું 'માન' દાર (૩૨) ...	૪૪૩
એમનાં અદ્યપચકુલ આદિ દારો (૩૩-૩૫)	૪૪૪

સર્ગ સાતમો.

પંચેન્દ્રિય જીવો બીજો પ્રકાર: (મનુષ્ય)...	૪૪૬
મનુષ્યોના બે પ્રકાર: ...	૪૪૬
(૧) સંમર્ષિત મનુષ્યોના ભેદ આદિ ૩૭ દારો ...	૪૪૬
(૨) ગર્ભજ મનુષ્યો. ...	૪૫૦
એના ભેદ (દાર ૧) ...	૪૫૦
મારીપચવીશ આર્યદેશોના નામ ને તેની સુખ્ય નગરીના નામ ...	૪૫૧
આર્ય અને અનાર્યનાં લક્ષણ ...	૪૫૨
ગર્ભજ મનુષ્યોનાં સ્થાન (દાર ૨)	૪૫૨
એમનાં પર્થાસિ વિષે (દાર ૩-૭)	૪૫૩
એમની કાયસ્થિતિ વિષે (દાર ૮-૧૨) ...	૪૫૪
એમની ગતિ (દાર ૧૩) ...	૪૫૬
એમની આગતિ (દાર ૧૪) ..	૪૬૧
એમની અનન્તરસિ (દાર ૧૫)	૪૬૨
અડવાવીશ લખિંચોના નામ	૪૬૩
સમયસિદ્ધિ વગેરે (દાર ૧૬-૨૩)	૪૬૪
એમના 'વેદ' વગેરે (દાર ૨૪-૩૧)	૪૬૫
ગર્ભજ મનુષ્યોનું સંખ્યા પ્રમાણ (દાર ૩૨) ...	૪૬૬
એમનું અદ્યપચકુલ વગેરે (દાર ૩૩-૩૪) ...	૪૬૮
'અનન્તર' નામનું પાંચીશમું દાર	૪૬૯

સર્ગી આકાશી.

પંચેન્દ્રિય જીવોનો ત્રીજો પ્રકાર (દેવ) ...	૪૭૦
દેવતાના ચાર ભેદ (૬૧૨ ૧) ...	૪૭૦
દશ જાતના 'અવનપતિ' દેવ ...	૪૭૦
પંદર પરમાધ્યાત્મીનું સ્વરૂપ ...	૪૭૦
દેવોનો બીજો પ્રકાર 'અન્તર' એના	
અનેક ઉપભેદ ...	૪૭૩
દેવોનો ત્રીજો પ્રકાર 'અભ્યોત્પત્તિ' એની	
પાંચ જાતો. ...	૪૭૭
દેવોનો ચોથો પ્રકાર 'વૈમાનિક'. ...	૪૭૭
આરજાતના 'કલ્પોપપન્ન' વૈમાનિકો. ...	૪૭૮
'કલ્પાતીત' વૈમાનિકો. ...	
(નવ પ્રવેષકો અને પાંચ અનુત્તર	
વિમાનવાસી.) ...	૪૭૮
ભૌતિક દેવો. ...	૪૭૯
દેવોના સ્થાન (૬૧૨ ૨) ...	૪૭૯
દેવોના પચીસ આદિ દારો (૩-૧૦) ...	૪૮૦
દેવોના દેહમાન વિગેરે (૬૧૨ ૧૧-૧૪) ...	૪૮૧
અનન્તરાસિ અને સમય સિદ્ધિ (૬૧૨ ૧૫-૧૬) ...	૪૮૨
લેસ્થા વિગેરે દારો (૧૬-૨૯) ...	૪૮૩
દેવોના ગુણસ્થાન અને યોગ (૬૧૨	
૩૦-૩૧) ...	૪૮૪

સર્ગી નવમો.

પંચેન્દ્રિય જીવોનો ચોથો પ્રકાર (નારકી) ...	૪૮૫
સાત જાતના નારકો. (૬૧૨ ૧) ...	૪૮૫
નારકોના 'સ્થાન' વગેરે દારો. (૨-૩) ...	૪૮૫
અવસ્થિતિ વિગેરે દારો. (૪-૧૧) ...	૪૮૬
સસુદ્ધાત વિગેરે દારો. (૧૨-૧૫) ...	૪૮૭
સમયસિદ્ધિ વિગેરે દારો. (૧૬-૨૮) ...	૪૮૮
આહાર વિગેરે દારો (૨૯-૩૨) ...	૪૮૯

બધુ અલ્પ બદ્ધત તથા દિગાત્રી અલ્પમ-

કૃત્વ- (૬૧૨ ૩૩-૩૪) ...	૫૦૦
અન્તર સંબંધી (૬૧૨ ૩૫) ...	૫૦૧

સર્ગી દશમો.

અવસરવેષ પ્રકરણ. સંસારી જીવોનો અવસરવેષ.	
(૬૧૨ ૩૬) ...	૫૦૨
'મહા અલ્પમકૃત્વ' પ્રકરણ. સંસારી જીવોનું	
દૃઢ ભોજનું મહા અલ્પમકૃત્વ 'નામનું' સાહ-	
ત્રીયનું દાર. ...	૫૧૬
'જીવાસ્તિકાય' ના પાંચ પ્રકાર... ...	૫૨૦
કર્મજન્યના ચૂળ અને ઉત્તર હેતુઓ ...	૫૨૧
કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકર. ...	૫૨૩
કર્મના બીજા અવાન્તર પ્રકાર (ઉત્તર પ્રકૃતિઓ) ...	૫૨૩
નામ કર્મના વિવિધ ભેદોપભેદ ઉદ્દેશ 'પ્રકૃતિઓ' ...	૫૨૭
આઠ પ્રકારના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જન્ય રિયતિ ૫૪૧	
કર્મોનો 'અપાધ્યાય' અને કર્મોનો 'નિષેધ'.	
એની વ્યાખ્યા. ...	૫૪૩
જીવની પ્રવૃત્તિ પ્રકૃતિઓ અને પાપપ્રકૃતિઓ ...	૫૪૫
'ધાર્મિક' અને 'અધર્મપ્રમાણ' (અધાર્મિક) કર્મ ...	૫૪૬

સર્ગી અગાધારમો.

પુદ્ગળાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ-એના પાંચ પ્રકાર	૫૪૮
સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુના ભક્ષણ. ૫૨-	
માણનું સ્વરૂપ-એના ચાર પ્રકાર ...	૫૪૯
પુદ્ગળોના દશ પ્રકારના પરિણામ. (અન્ધપરિ-	
ણામ આદિક) ...	૫૫૧
એ દશમાંથી ત્રીજો પ્રકાર 'સંસ્થાન પરિણામ' ...	૫૫૬
'સંસ્થાન પરિણામ' ના અનેક ભેદોપભેદ... ...	૫૫૬
એઓની સ્થાપના ઉદ્દેશ 'પ્રકૃતિઓ' ...	૫૬૩-૬૪
પુદ્ગળોના અન્ધ 'પરિણામ' ...	૫૬૭
અજીવ રૂપી પુદ્ગળોના ૫૩૦ ભેદો. ...	૫૬૯
'સજ્જ પરિણામ' ...	૫૭૧
જાવા, તડકો, ઉત્તર વગેરે 'પોદ્ગલિક' છે... ...	૫૭૧
અંધ સમાપ્તિ... ...	૫૭૪

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

અને

શ્રી આગમોદય સમિતિના હાલ મળતાં ગ્રન્થો.

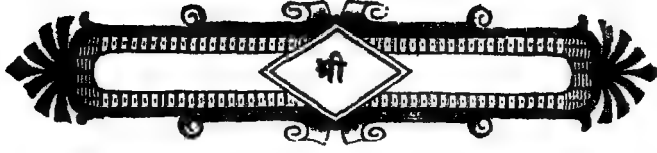
અંક	ફંડના ગ્રન્થો	મુલ્ય.
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત	૦-૧૪-૦
૫૭	સૂક્ત મુક્તાવલી	૨-૦-૦
૫૯	તદ્વંશ વેપાલીયપયજો	૧-૮-૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક ચરિત્ર	૧-૦-૦
૬૨	સુબોધા સમાચારી	૦-૮-૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર પ્રાકૃત	૧-૪-૦
૬૬	આનંદ કાવ્ય મં. મૌકિક ૭	૧-૮-૦
૫૮	પ્રવચન સારોદાર પૂર્વાર્ધ	૩-૦-૦
૬૪	" " ઉત્તરાર્ધ	૪-૦-૦
૬૫	લોક પ્રકાશ ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૬૭	તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ભાષ્ય ટીકા	
	યુક્ત પૂર્વાર્ધ	૬-૦-૦
૬૮	નવપદ પ્રકરણ બહુવ્રતિ	૧-૦-૦
૬૯	પંચ વસ્તુક મંથ સટીક	૩-૦-૦
૭૧	આચાર પ્રદીપ	૧-૮-૦
૭૩	નવપદ પ્રકરણ બ્રહ્મવ્રતિ	૪-૦-૦
૭૨	આનંદ કા. મ. મૌકિક ૫ યુ.	૦-૧૦-૦
૪૩	" " " " ૬ ફંડ	૦-૧૨-૦
૫૪	જંબુદીપ પ્રગતિ સટીક ઉત્તરાર્ધ	૨-૦-૦
૭૨	વિચાર રત્નાકર	૩-૦-૦
૭૪	(ક્ષેત્ર) લોકપ્રકાશ ભાગ ૨ નો	૨-૮-૦
૭૦	આનંદ કા. મ. મૌ. ૮ યુ.	૧-૮-૦
૭૫	મહાવીર ચરિત્ર પ્રાકૃત	૪-૦-૦

અંક	સમિતિના ગ્રન્થો	મુલ્ય.
૩૪	વિશેષાં ગાથા વિષય ક્રમ	૦-૫-૦
૩૫	વિચાર સાર પ્રકરણ	૦-૮-૦
૩૬	અગ્નિચાર પયજો સટીક	૦-૬-૦
૩૭	ધર્મનિંદુ પ્રકરણ સટીક	૦-૧૨-૦
૪૩	અનુચિત દાર સૂત્ર સટીક	૨-૮-૦
૪૬	દશ પયજા યાયાયુક્ત	૨-૦-૦
૪૭	પંચ સંમલ સટીક	૨-૮-૦
૫૦	જીવ સમાસ સટીક	૧-૮-૦
૩૯	જૈન દીલોસોદી	૧-૦-૦
૪૦	ચોત્ત દીલોસોદી	૦-૧૪-૦
૪૧	કર્મ દીલોસોદી	૦-૧૨-૦
૪૫	ભક્તામર સ્તોત્ર પાદપૂર્તિ કાવ્ય	
	સંમલ ભાગ ૧ લો ટીકા ભા-	
	ષાંતર યુક્ત	૩-૦-૦
૫૪ભાગ બીજો	૩-૮-૦
૪૮	વિશેષાવસ્થક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું	
	ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૨ નો	૩-૦-૦
૪૮	વિશેષાવસ્થક ભાષ્ય મૂલ તથા ટીકાનું	
	ગુજરાતી ભાષાંતર ભાગ ૧ લો.	૨-૦-૦
૫૨	સ્તુતિ અતુલવંશતિકા સમિતિ શોભન	
	સુનિ કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૩	અતુલવંશતિકા સમિતિ અપભ્રંશ	
	કૃત ટીકા તથા ભાષાંતર યુક્ત	૬-૦-૦
૫૫	નંદાદિ ગાથા વિષયક્રમ	૨-૦-૦
૫૬	આવસ્થક સૂત્ર સટીક પૂર્વાર્ધ	૪-૦-૦
૫૯	જીવનંદ સ્તુતિ સમિતિ ટીકા	
	ભાષાંતર સહિત	૬-૦-૦

આસતર વિજયચંદ મોહનલાલ શાહ

૬૦-શેઠ ડે. લા. ધર્મશાળા

ગોપીપુરા-મુસ્ત.

श्रीमद्विनयविजयोपाध्यायविरचित

श्री लोकप्रकाशः

गूर्जरभाषानुवादसमेतः ।

प्रथम द्रव्यलोकप्रकाशः

अथ प्रथमः सर्गः ।

ॐ नमः परमानन्दनिधानाय महस्विने ।

शंखेश्वरपुरोत्तंसपार्श्वनाथाय तायिने ॥ १ ॥

‘शंखेश्वर’ नाम श्रीपार्श्वप्रभुं पुरातन धाम છે. અત્યારે પણ એ ગામ-ધામ વિદ્યમાન છે; અને યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. ૨ પોતાની ગણપલાદિ હરકોઇ કૃતિ-કાવ્યગ્રંથાદિની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિને અર્થે, જૈન વા જૈનેતર, હરકોઇ ગ્રંથકારનો, પોતાના ઇષ્ટદેવીની સ્તુતિ કરી એમને પોતાની મદદે ઉભારહેવાની માગણી કરવાનો પ્રચલિત રિવાજ છે. એ પ્રમાણે અત્રે આ ‘લોકપ્રકાશ’ ગ્રંથના કર્તા શ્રીમાન્ વિનયવિજયઉપાધ્યાય પોતાના ઇષ્ટ દેવ-પાર્શ્વપ્રભુની અને ઇષ્ટદેવી સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે. આ પ્રસંગમાં જૈનગ્રંથકારો છેલ્લા થઇ ગયેલા ચોવીસ તીર્થકરો પૈકી વિશેષ આદેયનામકર્મવાળા આદિનાથ, શાન્તિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્હમાનસ્વામી (મહાવીર)—એ પાંચમાંથી કોઇ એકને નામે સ્તુતિ આદિ કરતા જોવામાં આવે છે. ‘કલ્યાણકંદ’ વાળી સ્તુતિમાં પણ પદ્ય ચિરંદ, સંતિચિરં, નેમિચિરં, વાસચિરં અને વદ્યમાળ નાં નામ લીધાં છે. એમનાં એવાં ‘આદેયનામકર્મ’ ના પ્રભાવે એ પાંચ નામથી જ જૈનેતરગ્રન્થ ઝાઝી પરિચિત છે.

પિપર્તિ સર્વદા સર્વકામિતાનિ સ્મૃતોઽપિ યઃ ।
 સ કલ્પદ્રુમજિત્સાશ્વો મૃયાત્પ્રાણિપ્રિયંકરઃ ॥ ૨ ॥
 પાર્શ્વક્રમનલાઃ પાન્તુ દીપ્રદીપાંકુરશ્રિયઃ ।
 પ્લુટપ્રત્યૂહશલભાઃ સર્વભાવાવભાસિનઃ ॥ ૩ ॥
 જયન્તિ વ્યજિતાશેષવસ્તવોન્તસ્તમોદુહઃ ।
 ગિરઃ સુધાકિરસ્તીર્થકૃતામન્દ્રુતદીપિકાઃ ॥ ૪ ॥
 કૃપાકટાક્ષનિદ્દોપનિપુણીકૃતસેવકાઃ ।
 ભક્તવ્યક્તસવિત્રી સા જયતિ શ્રુતદેવતા ॥ ૫ ॥
 જીયાઙ્ગગદ્ગુર્વિશ્વજીવાતુવચનામૃતઃ ।
 શ્રીહીરવિજયઃ સૂરિર્મદીયસ્ય ગુરોર્ગુરુઃ ॥ ૬ ॥
 શ્રીકીર્તિવિજયાન્ સૂતે શ્રીકીર્તિવિજયાભિધઃ ।
 શતકૃત્વોઽનુભૂતોઽયં મન્ત્રઃ સ્યાદિષ્ટસિદ્ધિદઃ ॥ ૭ ॥
 અસ્તિ લોકસ્વરૂપં યદ્વિપ્રકીર્ણં શ્રુતામ્બુધૌ ।
 પરોપકારિભિઃ પૂર્વપણ્ડિતૈઃ પિણ્ડ્યતે સ્મ તત્ ॥ ૮ ॥

સ્મરણુમાત્રથી સર્વ મનકામના પૂર્ણ કરનારા, કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ અધિક-શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીપાર્શ્વપ્રભુ સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓનું ભક્તું કરે. ૨.

તેજસ્વી દીપકની શિખાની જેમ ઝગઝગાટ કરી રહેલા, વસ્તુમાત્રના સ્વરૂપને બ્યક્ત કરનારા, વિમ્બર શ્રીપાર્શ્વજિનના ચરણના નખ સર્વનું રક્ષણ કરે. ૩.

અજ્ઞાનરૂપી અધિકારને દૂર કરી સર્વ પદાર્થોને પ્રકટ કરતી અદ્ભુત દીપિકા જેવી, જિનપ્રભુની અમૃતચરતી વાણી સર્વત્ર વિજય પામે છે. ૪.

કૃપામૃતના છાંટા નાખીને જેણે પોતાના આરાધક-વર્ગને સચેતન કર્યા છે એવી ભક્તવત્સળ શ્રુતદેવી નિરંતર જયશાળી વર્તે છે. ૫.

પોતાની ઉપદેશાત્મક વાણીવડે સકળ જગતના લોકોને ધર્મને વિષે ભક્ત રાખનારા મારા ગુરૂના ગુરૂ જગતગુરૂ હીરવિજયસૂરિનો સદા વિજય થાઓ. ૬.

શ્રી (લક્ષ્મી), કીર્તિ અને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારો ‘ શ્રીકીર્તિવિજય ’ મંત્ર જે એ અનેક વખત અનુભવ્યો છે તે સર્વ મનવાંછિત પૂર્ણ કરે. ૭.

દ્રવ્યલોક, સેત્રલોક, કાળલોક, અને ભાવલોક-જેમ ચારે પ્રકારના ‘ લોક ’ નું સ્વરૂપ શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છૂટુંછવાયું પડ્યું છે-જિજ્ઞાસુ સ્થળે વર્ણવેલું છે એને, પૂર્વે થઇ ગયેલા પરોપકારી પંડિતોએ એકસથળે સામટું એકત્ર કરેલ છે. ૮.

તતઃ સંક્ષિપ્ય નિષ્ક્રિપ્તમાન્નાયૈઃ કરણાદિભિઃ ।
 સંગ્રહણવાદિસૂત્રેષુ ભૂયિષ્ઠાર્થ મિતાક્ષરમ્ ॥ ૯ ॥
 સામ્પ્રતં ચ ક્રમાત્પ્રાયઃ પ્રાણિનો મન્દમેધસઃ ।
 અસુબોધમતસ્તૈસ્તત્ કવિત્વમિવ બાલકૈઃ ॥ ૧૦ ॥
 તતસ્તદુપકૃત્યૈ તન્મયા કિંચિદ્વિતન્યતે ।
 કરણોક્ત્યાદિકાઠિન્યમપાકૃત્ય યથામતિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અયિ પ્રસન્નાસ્તે સન્તુ સન્તઃ સર્વોપકારિણઃ ।
 મયિ પ્રવૃત્તે પુણ્યાર્થમવિમૃશ્ય સ્વશક્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥
 શિશુક્રીડાગૃહપ્રાયા મમેયં વચસાં કલા ।
 નિવેશનીયાસ્તત્રામી કથમર્થા દ્વિપોપમાઃ ॥ ૧૩ ॥
 શ્રીગુરુણાં પ્રસન્નાનામચિન્ત્યો મહિમાયવા ।
 તેજઃપ્રભાવાદાદર્શે કિં ન માન્તિ ધરાધરાઃ ॥ ૧૪ ॥

ત્યાંથી, એને સંક્ષિપ્ત કરીને ‘ કરણ ’ આદિ આન્નાય ? પ્રમાણે ‘ સંગ્રહણી ’ આદિ સૂત્રોમાં દાખલ કર્યું છે. એ સંક્ષેપમાં છે છતાં એમાંથી અર્થ બહોળો-વિસ્તારવંત નીકળે છે. ૮.

સાંપ્રતકાળમાં પ્રાયઃ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ ક્રમેક્રમે મંદ થતી જાય છે તેથી, બાળકોને જેમ કવિતા સહેલાઈથી સમજતી નથી એમ, એ (લોકસ્વરૂપ) એમને (મંદબુદ્ધિવાળાઓને) સહેલાઈથી સમજતું નથી. માટે હું એમના ઉપકારાર્થે ‘ કરણ આન્નાય ’ માં રહેલી કઠિનતા દૂર કરી એના વિષે કંઈક યથામતિ લખું છું. ૧૦-૧૧.

આ પ્રવૃત્તિ મેં પુણ્યાર્થે જ આદરી છે. મારામાં એ પ્રવૃત્તિને અંગે ભોંઈએ એટલું સામર્થ્ય નથી. માટે સર્વપર ઉપકારદષ્ટિથી એનારા સંતપુરૂષો મારાપર પણ પ્રસન્ન થઈ એ જ દષ્ટિએ જોજો. ૧૨.

મારું લેખનસામર્થ્ય-ભંડોળ બાળકોના ક્રીડાગૃહ જેવું અદ્યપ્રમાણ છે. એની અંદર હસ્તિપ્રમાણ વિસ્તારવંત અર્થોનો કેવી રીતે સમાવેશ કરી શકાશે એનો મને વિચાર થાય છે. પરંતુ મારા સદાકૃપાળુ ગુરુજનો અચિન્ત્ય પ્રભાવ છે તેથી બધું થઈ શકશે. ન્હાનાશા દર્પણમાં મહાન પર્વતો સમાઈ જાય છે-એ એ દર્પણના સહાયકતેજના પ્રભાવથી થતું ભોંઈએ જ છીએ ને. ૧૩-૧૪.

૧. લેખિત કે પરંપરાગત સાંભળેલા ધર્માનુશાસનો પ્રમાણે. (કરણ=લેખિત સામીતી. આન્નાય=હસ્તિ-પરંપરાગત દંતકથા. ૨. લઘુ સંગ્રહણી ’ અને ‘ પૃક્ત સંગ્રહણી ’ એમ બે પ્રકરણો છે એમાં ‘ લોક ’ સંબંધી હકીકત છે. ૩. (૧) ભાવાર્થ ઉચ્ચ, (૨) વસ્તુ, ચીજ.

સંક્ષિપ્તાઃ સંગ્રહાઃ પ્રાચ્યા યથા તે સુપઠા મુખે ।
તથાસવિસ્તરત્વેન સુબોધો ભવતાદયમ્ ॥ ૧૫ ॥

લોકપ્રકાશનામાનં ગ્રન્થમેનં વિચક્ષણાઃ ।
આદ્વિયધ્વં જિનપ્રોક્તવિશ્વરૂપનિરૂપકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રાપ્યાનુશાસનમિદં સમુપ્રક્રમેહમૈદંયુગીનવિહરદ્ધુરૂગૌતમસ્ય ।
શ્રીમત્તપાગણપતેર્વિજયાદિદેવસૂરીશિતુર્વિજયસિંહમુનીશિતુશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

માનૈરંગુલયોજનરજ્જૂનાં સાગરસ્ય પલ્યસ્ય ।
સંખ્યાસંખ્યાનન્તૈરુપયોગોઽસ્તીહ યદ્ ભૂયાન્ ॥ ૧૮ ॥

તતઃ પ્રથમસ્તેષાં સ્વરૂપં કિંચિદુચ્યતે ।
તત્રાપ્યાદાવંગુલાનાં માનં વદ્યે ત્રિધા ચ તત્ ॥ ૧૯ ॥

ઉત્સેધાત્મ્યં પ્રમાણાત્મ્યમાત્માત્મ્યં ચેતિ તત્ર ચ ।
ઉત્સેધાત્ક્રમતો વૃદ્ધેર્જાતિમુત્સેધમંગુલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વાચાર્યોએ અનેક સંગ્રહો સંગ્રહપદ્ધતિ લખ્યા છે એ જેમ અલ્પપ્રથમે સુખપાઠે થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે આ મારું સંક્ષિપ્ત લખાણ પણ શીઘ્રબોધદાયક થાઓ. ૧૫.

જિનભાષિત જગત્સવરૂપતું, હું જેનેવિષે નિરૂપણ કરનારો છું એ આ ‘લોકપ્રકાશ’ અંથ સર્વ વિચક્ષણ સજ્જનોનો સત્કાર પામે. ૧૬.

જાણે ગૌતમગણધર પોતે આ યુગમાં વિચરવા આવ્યા હોયની એવા તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમાન વિજયદેવસૂરિની તેમજ વિજયસિંહસૂરિની અનુસા લખેને હું આ અંથ રચું છું. ૧૭.

અંથારંભ.

આ અંથમાં સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અને-અનન્ત, આંગળ-ચોળન-રજ્જુ-સાગરો-પદ્મ-અને પદ્મચોપદ્મ એ નામના (ક્ષેત્ર અને કાળનાં) માપોની વારંવાર વાત આવ્યા જ કરશે માટે પ્રથમ એમની થોડી માહિતી આપું છું. ૧૮.

પહેલું આંગળ, આંગળ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ઉત્સેધ-આંગળ, (૨) પ્રમાણ-આંગળ અને (૩) આત્મ-આંગળ. ૧૯-૨૦.

તથા દિ—દ્વિવિધઃ પરમાણુઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મશ્ચ વ્યાવહારિકઃ ।

અનન્તરૈણુભિઃ સૂક્ષ્મૈરેકોઽણુર્વ્યાવહારિકઃ ॥ ૨૧ ॥

સોઽપિ તીવ્રેણ શસ્ત્રેણ દ્વિધાકર્તુ ન શક્યતે ।

एनं सर्वप्रमाणानामादिमाहुर्मुनीश्वराः ॥ ૨૨ ॥

વ્યવહારનયેનૈવ પરમાણુરયં ભવેત્ ।

स्कन्धोऽनन्ताणुको जातसूक्ष्मस्वो निश्चयात्पुनः ॥ ૨૩ ॥

અનન્તવ્યવહારાણુનિષ્પન્નોત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષિણકા ।

निष्पद्यते पुनः श्लक्ष्णश्लक्षिणका ताभिरष्टभिः ॥ ૨૪ ॥

તાભિરષ્ટાભિરેકઃ સ્યાદૂર્ધ્વરેણુર્જિનોદિતઃ ।

अष्टोर्ध्वरेणुनिष्पन्नसरेणुरुदीरितः ॥ ૨૫ ॥

ત્રસરેણુભિરષ્ટાભિરેકઃ સ્યાદ્રથરેણુકઃ ।

अष्टभिस्तैर्भवेदेकं केशाग्रं कुरुयुग्मिनाम् ॥ ૨૬ ॥

તતોઽષ્ટઘ્નં હરિવર્ષરમ્યકક્ષેત્રભૂસ્પૃશામ્ ।

ततोऽष्टघ्नं हैमवतहैरण्यवतयुग्मिनाम् ॥ ૨૭ ॥

તસ્માદષ્ટગુણસ્થૂલં વાલસ્યાગ્રમુદીરિતમ્ ।

पूर्वापरविदेहेषु नृणां क्षैत्तानुभावतः ॥ ૨૮ ॥

(૧) ઉત્ત્સેધ-આંગળ. સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક એમ બે પ્રકારનાં પરમાણુ હોય છે. અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો એક વ્યવહારિક પરમાણુ થાય છે. (એ પણ એટલો સૂક્ષ્મ હોય છે કે) એનાં, તીવ્ર શસ્ત્રવડે પણ બે ટુકડા થઈ શકતા નથી. શ્રીજિનભગવાને આ પરમાણુને (માપના કોષ્ટકમાં) સૌથી પહેલું માપ કહ્યું છે. વળી એ વ્યવહારનયે ૧ પરમાણુ કહેવાય છે. નિશ્ચયનયે અનન્ત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓવાળો તે એક રૂકું છે કહેવાય છે. અનન્ત વ્યવહારિક પરમાણુઓની એક ‘ઉત્સેધરેણુ’ થાય છે. આઠ ઉત્સેધરેણુઓની એક ‘સેધરેણુ’ થાય છે. ૨ આઠ સેધરેણુઓનો એક ‘ઉર્ધ્વરેણુ’ થાય. આઠ ઉર્ધ્વરેણુનો એક ‘ત્રસરેણુ’ થાય. આઠ ત્રસરેણુનો એક ‘રથરેણુ’ આઠ રથરેણુનો કુરુક્ષેત્રના યુગલિયાનો એક ‘કેશાગ્ર.’ એવા આઠ કેશાગ્રોનો હરિવર્ષ ક્ષેત્ર અને રમ્યકક્ષેત્રના યુગલિયાઓનો એક કેશાગ્ર થાય. આવા

૧ વ્યવહારમાં; (નિશ્ચયનયે-નિશ્ચયથી નહિ). ૨. આ અભિપ્રાય ભગવતીઆદિ સૂત્રોનો છે. ‘જીવસમાસ’ સૂત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે અનન્ત ઉત્સેધરેણુઓની એક સેધરેણુ થાય છે.

સ્થૂલમણ્ડયુષ્યં ચાસ્માઙ્ગરતૈરવતાક્ષિનામ્ ।

અષ્ટભિસ્તૈશ્ચ વાલાઘૈર્લિક્ષામાનં ભવેદિહ ॥ ૨૯ ॥

લિઘાષ્ટકમિતા યૂકા ભવેયૂકાભિરષ્ટભિઃ ।

યવમધ્યં તતોઽષ્ટાભિસ્તૈઃ સ્યાદુત્સેધમંગુલમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચત્વાર્યુત્સેધાંગુલાનાં શતાન્યાયામતો મતમ્ ।

તત્સાર્ધદ્વયંગુલવ્યાસં પ્રમાણાંગુલમિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

પ્રમાણં ભરતશ્ચક્રી યુગાદૌ વાદિમો જિનઃ ।

તદંગુલમિદં યત્તત્ પ્રમાણાંગુલમુચ્યતે ॥ ૩૨ ॥

યદુત્સેધાંગુલૈઃ પચ્ચધનુઃશતસમુચ્છ્રિતઃ ।

પ્રાત્માંગુલેન ચાયોઽર્ધન્ વિશાંગુલશતોન્મિતઃ ॥ ૩૩ ॥

તતઃ ષષ્ઠવતિષ્ઠેષુ ધનુઃશતેષુ પચ્ચસુ ।

શતેન વિશત્યાઢ્યેન ભક્તેષ્વાપ્તા ચતુઃશતી ॥ ૩૪ ॥

આઠ કેશાઓનો હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રોના યુગલિયાઓનો એક કેશાઞ્ચ થાય. વળી એવા આઠ કેશાઓનો પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહના માણસોનો એક કેશાઞ્ચ થાય. એથી આઠગણો સ્થૂળ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના માણસોનો એક કેશાઞ્ચ થાય. આવા આઠ કેશાઓવડે એક ‘લીખ’નું માન થાય.* આઠ લીખના માનવડે એક ‘જૂ,’ અને આઠ જૂ પ્રમાણે ‘યવનો મધ્યભાગ’ થાય છે. આવા આઠ માપપ્રમાણ એક ઉત્સેધ આંગળ થાય. ૨૧-૩૦.

(૨) પ્રમાણુ-અંગુલ (આંગળ). એક ‘ઉત્સેધ’ આંગળથી ચારસોગણો લાંબો અને અઢીગણો જાડો (પહોળો) એક પ્રમાણુ-અંગુલ થાય. યુગાદિપ્રભુ શ્રી ઋષભદેવ અથવા ભરતચક્રવર્તી જેઉ પ્રમાણુભૂત છે અને એમનું અંગુલ પ્રમાણાંગુલ કહેવાય છે. યુગાદિજિન ‘ઉત્સેધ’ આંગળના માપે પાંચસો ધનુષ્ય ઉંચા હતા, અને આત્માંગુલના માપે એકસોવીશ આંગળ ઉંચા હતા. તે પરથી પાંચસો ધનુષ્યને છન્નુવડે ગુણવાથી અડતાળીશ હજાર આંગળ થાય અને એને એકસોવીશ વડે ભાગવાથી ચારસો થાય. કોઇ સ્થળે એમ કહ્યું છે કે ‘ઉત્સેધ’ આંગળથી એક હજારગણો હોય તે ‘આત્માંગુલ’—એ એક આંગળની પહોળાઇવાળી દીર્ઘ

૧. આ અભિપ્રાય ‘સંગ્રહણીયુદ્ધવૃત્તિ’ તથા ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’ આદિનો છે. ‘જન્મદ્વીપ-પ્રતિસિદ્ધ’ની વૃત્તિ આદિમાં તો એમ કહ્યું છે કે પૂર્વપશ્ચિમવિદેહના મનુષ્યના આઠ કેશાઓવડે જ એક લીખનું માન થાય. હરિવર્ષ, ૨૨૫૬, હૈમવત, હૈરણ્યવત, પૂર્વવિદેહ, પશ્ચિમવિદેહ, ભરત અને ઐરવત—એ જન્મદ્વીપના આઠ ભાગ છે.

યજ્ઞ ક્વાપ્યુક્તમૌત્સેધાત્સહસ્રગુણમેવ તત્ ।

તદેકાંગુલવિષ્કમ્ભદીર્ઘશ્રેણિવિવક્ત્રયા ॥ ૩૫ ॥

યજ્ઞતુઃશતદીર્ઘાયાઃ સાર્દ્ધદ્વચંગુલવિસ્તૃતેઃ ।

સ્યાદેકાંગુલવિસ્તારા સહસ્રાંગુલદીર્ઘતા ॥ ૩૬ ॥

દશાન્તધાત્ર— ચતુરંગુલદીર્ઘાયાઃ સાર્દ્ધદ્વચંગુલવિસ્તૃતેઃ ।

પથ્યા યથાંગુલવ્યાસશ્ચીરો દૈર્ઘ્યે દશાંગુલઃ ॥ ૩૭ ॥

વસ્તુતઃ પુનરૌત્સેધાત્સાર્દ્ધદ્વિગુણવિસ્તૃતમ્ ।

ચતુઃશતગુણં દૈર્ઘ્યે પ્રમાણાંગુલમાસ્થિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રત્યક્ષ ભરતાદીનામાત્માંગુલતયા મતમ્ ।

અન્યકાલે સ્વનિયતમાનમાત્માંગુલં ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

યસ્મિન્કાલે પુમાંસો યે સ્વકીયાંગુલમાનતઃ ।

અષ્ટોત્તરશતોત્તુંગા આત્માંગુલં તદંગુલમ્ ॥ ૪૦ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રમાણતો ન્યૂનાધિકાનાં તુ યદંગુલમ્ ।

તત્સ્યાદાત્માંગુલાભાસં ન પુનઃ પારમાર્થિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્રેણિની વિવક્ષાએ કહેલું છે. કારણકે ચારસો આંગળ લાંબી અને અઢી આંગળ પહોળા શ્રેણિ હોય એની, એક-આંગળ-પહોળાઈવાળી-લાંબાઈ એકહજાર આંગળ થાય. ૩૧-૩૬.

જેવી રીતે કે, ચાર આંગળ લાંબો અને અઢી આંગળ પહોળો પાટો હોય એના એક એક આંગળ પહોળા હીરા કરીએ તો તે દશ આંગળ લાંબાઈમાં થાય. ૩૭.

એટલે કે વસ્તુતઃ ઉત્સેધાંગુલથી અઢીગણ પહોળું અને ચારસોગણ લાંબું પ્રમાણાંગુલનું માપ આવી રહ્યું. ૩૮.

(૩) આત્માંગુલ. જે કાળે જે માણસો પોતાના આંગળના માપે એકસોને આઠ આંગળ ઉંચા હોય, એવાઓનું આંગળ 'આત્માંગુલ' કહેવાય. આ પ્રમાણ 'ભરત' આદિના કાળના મનુષ્યોના આત્માંગુલના માપે માનેલું છે. કારણ કે અન્યકાળે આત્માંગુલનું પ્રમાણ અચોક્કસ હોય. આ એકસોને આઠ આંગળના માપ કરતાં જેમનું માપ ન્યૂન હોય કે અધિક હોય એમનું અંગુલ-આંગળ 'આત્માંગુલાભાસ' કહેવાય, પારમાર્થિક આત્માંગુલ નહિ. ૧ ૩૯-૪૧.

૧. આ કથન 'પ્રવચનસારોદ્ધાર'નું છે. 'પલવણા' સૂત્રની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કે "જે કાળમાં જે મનુષ્યો હોય એમનું માન-તેજ આત્માંગુલ" પરન્તુ એ માન અનિયમિત છે, માટે એનું ખરું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે:—પરમાણુ, રથરેણુ, ત્રસરેણુ, કેસાત્ર, લીખ, જૂ અને જવ-આમને અનુક્રમે આઠઆઠમણી કરતા

ઉત્સેધાંગુલમાનેન જ્ઞેયં સર્વાક્ષિનાં વપુઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાનેન નગપૃથ્વ્યાદિશાશ્વતમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્રાપિ— તસ્યાંગુલસ્ય દૈર્ઘ્યેન મીયતે વસુધાદિકમ્ ।

ઇત્યાહુઃ કેચિદન્યે ચ તત્ત્વોત્તરગણિતેન વૈ ॥ ૪૩ ॥

તદ્વિષ્કમ્ભેણ કેડ્યન્યે પદ્મેષ્વેતેષુ ચ ત્રિષુ ।

ઈદૃ પ્રામાણિકં પક્ષં નિશ્ચેતું જગદીશ્વરઃ ॥ ૪૪ ॥

વાપીકૂપતઢાગાદિ પુરદુર્ગગૃહાદિકમ્ ।

વસ્ત્રપાત્રવિભૂષાદિ શય્યા શસ્ત્રાદિ કૃત્રિમમ્ ॥ ૪૫ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં ચ વિષયાઃ સર્વં મેયમિદં કિલ ।

આત્માંગુલૈર્યથામાનમુચિતૈઃ સ્વસ્વવારકે ॥ ૪૬ ॥ યુગ્મમ્

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીર ‘ઉત્સેધ’ અંગુલના માપે મપાય; અને પર્વત તથા પૃથ્વી આદિ જે શાશ્વત પદાર્થો છે એઓ, ‘પ્રમાણ’ આંગળના માપે મપાય. એમાં પણ પૃથ્વી વગેરે એ આંગળની લંબાઈ વડે મપાય એમ કેટલાકનો મત છે, જ્યારે બીજાઓ એમ કહે છે કે એનું ક્ષેત્રફળ કહાય. વળી એમ પણ કહેનારા છે કે એની પહોળાઈ—એજ એનું માપ. આમ ત્રણ પક્ષ છે. એ ત્રણમાં પ્રમાણિક પક્ષ કયો એનો નિશ્ચય તો પરમાત્મા કરી શકે. ૪૨-૪૪.

વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે; નગર, દુર્ગ, ઘર વગેરે; વસ્ત્ર, પાત્ર, આભૂષણ વગેરે તથા શસ્ત્ર વગેરે,—આ બધા કૃત્રિમ પદાર્થો અને એ ઉપરાંત બધા ઇન્દ્રિયોના વિષયો—એ સર્વનું માપ ‘આત્માંગુલ’ વડે કાઢવું, અને તે પણ યથાસ્થિત માનપૂર્વક અને એમને યથોચિત વારે જ કાઢવું. ૪૫-૪૬.

જવા—એટલે ઉત્સેધાંગુલનું માપ આવશે. પછી ઉત્સેધાંગુલને હનરગણાકરવાથી ‘પ્રમાણાંગુલ’ આવશે, અને એને જ બમણું કરવાથી વીરપ્રભુનું ‘આત્માંગુલ’ આવશે.

૨. અહિં પહેલો પક્ષ સ્વીકારીએ તો એક યોજનમાં ‘ઉત્સેધ’ આંગળના માપે ચારસો યોજન થાય છે; બીજો પક્ષ સ્વીકારીએ તો હનર યોજન થાય છે; અને ત્રીજો પક્ષ સ્વીકારતાં દશ કોશ થાય છે. ‘અનુયોગદ્વાર’ની ચૂલ્હીમાં ત્રીજો જ પક્ષ સ્વીકારેલ છે: એમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી આદિનું માન પ્રમાણાંગુલોથી કહાય છે; અને એ માન, જેટલા પ્રમાણાંગુલ એની પહોળાઈ હોય એજ સમજવું. સુનિચ્છસરિ પોતાની ‘આંગુલસંપત્તિકા’ માં કહે છે કે “પૃથ્વી આદિકનું ક્ષેત્રફળ—એ એનું માન એમ કેટલાકનું માનવું છે; બીજાઓ ‘લંબાઈ—એજ માન’ એમ માને છે. પરંતુ સત્રમાં એમ નથી કહ્યું.” આની વિસ્તારયુક્ત ચર્ચા માટે એમનો એ ‘અંગુલસંપત્તિકા’ ગ્રંથ જોવો.

આત્મોત્સેધપ્રમાણાલ્પ્યં ત્રૈધમપ્યંગુલં ત્રિધા ।
 સૂચ્યંગુલં ચ પ્રતરાંગુલં ચાપિ ધનાંગુલમ્ ॥ ૪૭ ॥
 એકપ્રદેશબાહલ્યવ્યાસૈકાંગુલદૈર્ઘ્યયુક્ત ।
 નભઃપ્રદેશશ્રેણિર્યા સા સૂચ્યંગુલમુચ્યતે ॥ ૪૮ ॥
 વસ્તુતસ્તદસંખ્યેયપ્રદેશમપિ કલ્પ્યતે ।
 પ્રદેશત્રયનિષ્પન્નં સુલાવગતયે નૃણામ્ ॥ ૪૯ ॥
 સૂચી સૂચ્યૈવ ગુણિતા ભવતિ પ્રતરાંગુલમ્ ।
 નવપ્રાદેશિકં કર્ણ્યં તદૈર્ધ્યવ્યાસયોઃ સમમ્ ॥ ૫૦ ॥
 પ્રતરે સૂચીગુણિતે સપ્તવિંશતિર્લાંશકમ્ ।
 દૈર્ઘ્યવિષ્કમ્ભબાહલ્યૈઃ સમાનં સ્યાદ્ ધનાંગુલમ્ ॥ ૫૧ ॥

તત્ર ગુણનવિધિશૈવમ્—

અંકોઽન્તિમો ગુણ્યરાશેર્ગુણ્યો ગુણકરાશિના ।
 પુનરુત્સારિતેનોપાન્ત્યાદયોઽપ્યેવમેવ ચ ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વકથિત ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ અને આત્માંગુલ—એ પ્રત્યેકના વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સૂચ્યંગુલ, (૨) પ્રતરાંગુલ અને (૩) ધનાંગુલ. ૪૭.

(૧) સૂચ્યંગુલ. એક પ્રદેશ બાડીપહોળી તથા એક આંગળ લાંબી—એવી ‘આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ’ ને સૂચ્યંગુલ કહે છે. ખરી રીતે તો એના અસંખ્ય પ્રદેશ કલ્પાય; પરંતુ સૌ કોઈ એ સહેલાઈથી સમજી શકે માટે એના ત્રણ પ્રદેશ કહ્યા છે. ૪૮-૪૯.

(૨) પ્રતરાંગુલ. સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુલ વડે ગુણવાથી ‘પ્રતરાંગુલ’ થાય છે. એના, સમાનલંબાઈપહોળાઈવાળા નવ પ્રદેશો છે. ૫૦.

(૩) ધનાંગુલ. પ્રતરાંગુલને સૂચ્યંગુલવડે ગુણવાથી ‘ધનાંગુલ’ થાય છે. એના સત્યાવીશ પ્રદેશો છે. એમની લંબાઈ, પહોળાઈ, બાડાઈ, એક સરખી જ હોય. ૫૧.

ઉપર, ગુણાકાર કરવાનો કદ્યો તે ગુણાકારની રીત આ પ્રમાણે:—જે રકમનો ગુણાકાર કરવો હોય તે રકમના છેલ્લા આંકડાને, જે રકમે ગુણવાનું હોય તેના છેલ્લા આંકડાએ ગુણવો; અને એવી જ રીતે પુનઃ પુનઃ ઉપાન્ત્ય ઉપાન્ત્ય આંકડાએ ગુણ્યે જવું. ગુણક અને ગુણ્યની રકમના પહેલા અને છેલ્લા આંકડાને, જે બારણાની સંધિની પેઠે ઉપર નીચે મૂકવા. આંકડાનો

૧. ઉપરા ઉપર ત્રણ પ્રતર સ્થાપવા—એ ધનાંગુલની સ્થાપના (એ ધનાંગુલ થયો કહેવાય).

उपर्यधश्चादिमान्त्यौ राश्योर्गुणकगुणयोः ।

कपाटसन्धिवत्स्थाप्यौ विधिरेवमनेकधा ॥ ५३ ॥

स्थानાધિવ્યેન સંસ્થાપ્યં ગુણિતેઽકે ફલં ચ યત્ ।

યથાસ્થાનકમંકાનાં કાર્યા સંકલના તતઃ ॥ ૫૪ ॥

અંકસ્થાનાનિ ચૈવમ્—

एकं दशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमतः ।

अर्बुदमब्जं खर्वं निखर्वमहापद्मशङ्खवस्तस्मात् ॥ ५५ ॥

જલધિશ્ચાન્ત્યં મધ્યં પરાર્ચ્યમિતિ દશગુણોત્તરં સંજ્ઞાઃ ॥ ઇતિ ॥

અગ્રોદાહરણમ્—

पञ्चत्रयेकमितो राशिर्दिवाकरगुणीकृतः ।

स्याद्वિंશા षોडशशती क्रमोઽકાનાં ચ વામતઃ ॥ ૫૬ ॥

અથ પ્રસંગાદુપયોગિત્વાચ્છ માગદારવિધિરુચ્યતે—

यद्गुणो भाजकः शुद्धयेदन्त्यादेर्भाज्यराशितः ।

तत्फलं भागहारे स्यात् भागाप्राप्तौ च खं फलम् ॥ ५७ ॥

અગ્રે યથાપ્યતે ભાગઃ પૂર્વમંકં તથા ભજેત્ ।

ષડ્ભિર્ભાગે યથા ષષ્ઠેઃ પ્રાપ્યન્તે કેવલં દશ ॥ ૫૮ ॥

શુભાકાર કરતાં જે ‘ફળ’ આવે એને એના અધિકઅધિક સ્થાન પ્રમાણે અતુલ્યે સ્થાપવા—મૂકવા. પછી યથાસ્થાનક આંકડાઓનો સરવાળો કરવો. ૫૨-૫૪.

અંકના સ્થાનકો આ પ્રમાણે છે:—એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ, કોડ, દશકોડ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ, અન્ત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ. આ સર્વ સંજ્ઞા ઉત્તરોત્તર દશગુણી સમજવી. શુભાકારનું એક દૃષ્ટાન્ત દ્યો. ધારો કે ૧૩૫ ને ૧૨ વડે શુભવા છે. તો ઉપર દર્શાવેલ રીતિ પ્રમાણે ગણી આંકડા માંડી સરવાળો કરતાં ૧૬૨૦ આવશે. ૫૫-૫૬.

શુભાકારની વિધિ કહી ત્યારે પ્રસંગોપાત્ત ભાગાકારની વિધિ—રીત પણ ઉપયોગી હોવાથી તે કહીએ છીએ:—અન્ત્યાદિક ભાજ્યરાશિથી જેટલાગણો ભાજક થાય તેટલું ભાગાકારમાં ‘ફળ’ થાય; જ્યારે ભાગ ન ચાલે ત્યારે ‘ફળ’ માં શૂન્ય મૂકવું. જેમ જેમ આગળ ભાગ ચાલે તેમ તેમ પૂર્વના આંકડાને ભાગતા જવું. દૃષ્ટાન્ત:—૬૦ ને ૬ એ ભાગવાથી ‘ફળ’ માં ૧૦ આવે છે. ૫૭-૫૮.

અથ પ્રકૃતય્—પાદઃ સ્યાદંગુલૈઃ षड્ભિ વિતસ્તિઃ પાદયોર્દ્વયમ્ ।

વિતસ્તિદ્વિતયં હસ્તૌ દ્વૌ હસ્તૌ કુક્ષિરુચ્યતે ॥ ૫૯ ॥

કુક્ષિદ્વયેન દણ્ડઃ સ્યાત્તાવન્માનં ધનુર્ભવેત્ ।

યુગં વા મુસલ્લં વાપિ નાલિકા વા સમાઃ સમે ॥ ૬૦ ॥

અંગુલૈઃ ષણ્ણવત્યૈવ સર્વેઽપિ પ્રમિતા અમી ।

સહસ્રદ્વિતયેનાથ ક્રોશઃ સ્યાદ્ધનુષામિહ ॥ ૬૧ ॥

ચતુષ્ઠયેન ક્રોશાનાં યોજનં તત્પુનઃસ્ત્રિધા ।

ઉત્સેધાત્મપ્રમાણાલ્યૈરંગુલૈર્જાયતે પૃથક્ ॥ ૬૨ ॥

एवं पादादिमानानां सर्वेषां त्रिप्रकारताम् ।

विभाव्य विनियुज्जीत स्वસ્વस्थाने यथायथम् ॥ ૬૩ ॥

પ્રમાણાંગુલનિષ્પન્નયોજનાનાં પ્રમાણતઃ ।

અસંખ્યકોટાકોટીભિરેકા રજ્જુઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૪ ॥

स्वयम्भूरमणाब्धेर्ये पूर्वपश्चिमवेदिके ।

તયોઃ પરાન્તાન્તરાલં રજ્જુમાનમિદં ભવેત્ ॥ ૬૫ ॥

लोकेषु च—यवोदरेरंगुलमष्टसंख्यैः हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥ ૬૬ ॥

હવે પ્રસ્તુત બાબત વિષે.

છ અંગુલનો એક 'પાદ' થાય. એ પાદની એક 'વેંત' થાય. એ વેંતનો એક 'હાથ,' અને એ હાથની એક 'કુક્ષિ' થાય છે. એ કુક્ષિનો એક 'દંડ' થાય. 'ધનુષ્ય,' 'યુગ' એટલે મુસળ, અને 'નાલિકા'—એ ત્રણે દંડ જેવડા જ છે. આ ગણતરીએ ધનુષ્યના ૯૬ આંગળ થયા. વળી એ હજાર ધનુષ્યનો એક 'કોસ' થાય છે, અને ચાર કોસનો એક 'યોજન' કહેવાય છે. આ 'યોજન,' ઉત્સેધાંગુલ, આત્માંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ—આ ત્રણ માપને માટે ભિન્નભિન્ન ત્રણ પ્રકારનો છે. 'પાદ' આદિક સર્વના પણ એજ રીતે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે; એમને યોગ્યરીતે પોતપોતાને સ્થાનકે યોજવા. ૫૯-૬૩.

'પ્રમાણાંગુલ' ને માપે જે યોજન (નિષ્પન્ન) થાય—એવા અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનોનો એક 'રજ્જુ' એટલે રાજકોડ થાય છે. 'સ્વયંભૂરમણુ' સચુદ્રની, પૂર્વ અને પશ્ચિમ (એ) વેદિકાઓ વચ્ચે જે અન્તર છે તેટલું એક 'રજ્જુ' નું માન થાય છે. ૬૪-૬૫.

લોકોમાં જે માપ પ્રવર્તે છે તે આ પ્રમાણે:—આઠ 'યવ' નો એક આંગળ, ચોવીસ

સ્યાયોજનં ક્રોશચતુષ્ટયેન તથા કરાણાં દશકેન વંશઃ ।

નિવર્તનં વિંશતિવંશસંખ્યૈઃ ક્ષેત્રં ચતુર્ભિશ્ચ મુજૈર્નિવદ્ધમ્ ॥૬૭॥

इत्याद्यभिधीयते ।

માનં પલ્યોપમસ્યાથ તત્સાગરોપમસ્ય ચ ।

વદ્યે વિસ્તરતઃ કિંચિત્ શ્રુત્વા શ્રીગુરુસન્નિધૌ ॥ ૬૮ ॥

આથમુદ્ધારપલ્યં સ્યાદદ્ધાપલ્યં દ્વિતીયકમ્ ।

તૃતીયં ક્ષેત્રપલ્યં સ્યાદિતિ પલ્યોપમં ત્રિધા ॥ ૬૯ ॥

एकैकं द्विप्रकारं स्यात् सूक्ष्मबादरभेदतः ।

त्रैधस्यैवं सागरस्याप्येवं ज्ञेया द्विभेदता ॥ ७० ॥

उत्सेधांगुलसिद्धैकयोजनप्रमितोऽवटः ।

उण्डत्वायामविष्कम्भैरेष पल्य इति स्मृतः ॥ ७१ ॥

પરિધિસ્તસ્ય ધૃત્તસ્ય યોજનત્રિતયં ભવેત્ ।

एकस्य योजनस्योनषष्टभागेन संयुतम् ॥ ७२ ॥

સ પૂર્ય ઉત્તરકુરુનૃણાં શિરસિ મુગિહતે ।

दिनैरेकादिसप्तान्तैरूढकेशाग्रराशिभिः ॥ ७३ ॥

ત્રયસ્ત્રિંશત્કોટયઃ સ્યુઃ સસલક્ષાણિ ચોપરિ ।

द्वाषष्टिश्च सहस्राणि शतं च चतुरुत्तरम् ॥ ७४ ॥

આંગળનો એક ' હાથ; ' ચાર હાથનો એક ' હંડ; ' બે હજાર હંડનો એક ' કોશ ' અને ચાર કોશનો એક ' યોજન. ' વળી દશ ' હાથ ' નો એક ' વંશ ' કહેવાય છે, વીશ વંશનું એક ' નિવર્તન ' કહેવાય છે અને ચાર હાથનું એક ' ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે. ૬૬-૬૭.

હવે ' પલ્યોપમ ' તથા ' સાગરોપમ ' વિશે.

એ બેઝનાં સંબંધમાં ગુરુરાજ પાસેથી જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે કહીએ છીએ:—

' પલ્યોપમ ' ત્રણ પ્રકારે છે; ઉદ્ધારપલ્યોપમ, અદ્ધાપલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમ. આ પ્રત્યેકના વળી ' સૂક્ષ્મ ' અને ' બાદર ' એમ બન્ને લેદ છે. ' સાગરોપમ ' ના પણ એવા જ ત્રણ પ્રકાર છે અને એ ત્રણે પ્રકારના વળી એવા જ બન્ને લેદ છે. ૬૮-૭૦.

ઉત્સેધાંગુલના માપે માપતાં જે યોજન થાય તે યોજનપ્રમાણ હંડાઈ, પડોળાઈ અને લંબાઈવાળો કુવો-તે ' પલ્ય ' કહેવાય છે. એ કુવાની પરિધિ એટલે ચેરાવો ૩૬ યોજન લગ-

પતાવસ્યઃ કોટિકોટિકોટાકોટ્યઃ સ્મૃતા અથ ।

ચતુર્વિંશતિર્લક્ષાણિ પચ્ચષ્ટિઃ સહસ્રકાઃ ॥ ૭૫ ॥

પચ્ચવિંશાઃ શતાઃ षટ્ ચ સ્યુઃ કોટાકોટિકોટયઃ ।

કોટાકોટીનાં ચ લક્ષા દ્વિચત્વારિંશદિત્યથ ॥ ૭૬ ॥

एकोनविंशतिरपि सहस्राणि शता नव ।

षष्टिश्चोपरिकोटीनां मानमेवं निरूपितम् ॥ ૭૭ ॥

लक्षाणि सतनवतिस्त्रिपञ्चाशत्सहस्रकः ।

षट् शतानि च पल्येऽस्मिन् स्युः सर्वे रोमखगडकाः ॥ ૭૮ ॥

પચ્ચમિઃ કલાપકમ્ ॥

त्रित्रिंखाश्वरसाद्याशावाङ्मयब्धिरसेन्द्रियम् ।

षट्द्वિપञ्चचतुर्द्वयेकाંકાંકषટ્સાંકવાજિનઃ ॥ ૭૯ ॥

પચ્ચ ત્રીણિ ચ ષટ્ કિંચ નવ સ્થાનિ તતઃ પરમ્ ।

આદિતઃ પલ્યરોમાંશરાશિસંખ્યાંકસંગ્રહઃ ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ભગ છે. એ કુવામાં, ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગલીયાના મસ્તકના એક દિવસથી આરંભી સાત દિવસ સુધીના વધેલા વાળ (કાંઠા સુધી દાબી દાબીને) ભરવા.¹ એવી રીતે ભરેલા એ કેશાગ્રોની સંખ્યા તેત્રીશકોડ સાતલાખ પાસઠહબર અને એકસોનેચાર-એટલી ‘કોટીકોટી કોટાકોટી, ’ ચોવીશ લાખ પાસઠહબર અને છસોપચીશ-એટલી ‘કોટાકોટીકોટી, ’ એંતાળીશ લાખ

૧ આ અભિપ્રાય ‘ક્ષેત્રસમાસબૃહદ્વૃત્તિ’ અને જંબૂદ્વીપપત્તિ’ માં છે. પરન્તુ ‘પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ’ અને સંગૃહણીબૃહદ્વૃત્તિ’ માં ‘ઉત્તરકુરૂક્ષેત્રના યુગળીઆઓના કેશાગ્રો’ એમ નથી કહ્યું. સામાન્યરૂપે ‘કેશાગ્રો’ એટલું જ કહેલું છે. ‘વીરજયસેહર ક્ષેત્રવિચાર’ ની રવોપદ્ધતીકામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રમાં જન્મેલા સાત દિવસના ધેટાના વાળના, ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણના, સાત રોમ કરીને એ રોમને ખાંડતાં વીશલાખ સતાણ્ઠહબર એકસોપાવન ટુકડા થાય છે. એવી રીતના રોમખંડા-કેશાગ્રો-વડે આ કુવાને ભરવો. આવા વાળના ટુકડા એક ‘હાથ’ માં ચોવીશગણ્યા સમાય છે, તેથી ચોગણ્યા એક ‘ધનુષ્ય’ માં સમાય છે, અને એથી વળી એદ્બરગણ્યા એક ‘કોશ’ માં સમાય છે.

૭૯-૮૦ એક જખરી સંખ્યા બતાવવા માટે કર્તાએ નવ ‘અંક’ તથા ‘શ્લ્પ’ માટે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરી ૭૯-૮૦ શ્લોકોની અળખળીમરી રચના કરવામાં બહુ ખુબી કરી છે. ખ=૦ કારણ કે ખ (આકાશ) ખાલી શ્લ્પ છે; અષ અને વાજિન્=૭ કારણ કે (સૂર્યના) વાજિ (અશ્વો) ૭ છે; રસ (૭ હોવાથી) =૬; અક્ષિ (આંખ બે હોવાથી)=૨; આશા (દિશા) દશ હોવાથી=૧૦; અન્ધિ, વાર્ષિ (સમુદ્ર)=૪; દન્ધિવ=૫; ઘંક=૯ કારણ કે એ નવ છે (એકથી તે નવ સુધી.)

તથા નિબિડમાકણ્ઠં ક્રિયતે સ યથા હિ તત્ ।
 નામિર્વહતિ વાલામ્ સલિલં ચ ન કોથયેત્ ॥ ૮૧ ॥
 યથા ચ ચક્રિસૈન્યેન તમાક્રમ્ય પ્રસર્પતા ।
 ન મનાક્ ક્રિયતે નીચૈરેવં નિબિડતાં ગતાત્ ॥ ૮૨ ॥
 સમયે સમયે તસ્માત્ વાલલ્ખણ્ડે સમુદ્ભૂતે ।
 કાલેન યાવતા પલ્યઃ સ ભવેન્નિષ્ઠિતોઽસ્થિલઃ ॥ ૮૩ ॥
 કાલસ્ય તાવતઃ સંજ્ઞા પલ્યોપમમિતિ સ્મૃતા ।
 તન્નાપ્યુદ્ધારમુખ્યત્વાદિદમુદ્ધારસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ ત્રિમિર્વિશેષકમ્ ॥
 इवં बादरमुद्धारपल्योपममुदीरितम् ।
 પ્રમાણમસ્ય સંખ્યાતાઃ સમયાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૮૫ ॥
 અસ્મિન્નિરૂપે સૂદમં સુબોધમબુધૈરપિ ।
 અતો નિરૂપિતં નાન્યત્કિંચિદસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૮૬ ॥
 एतेषामथ पल्यानां दशभिः कोटिकोटिभिः ।
 ભવેદ્વાદરમુદ્ધારસંજ્ઞકં સાગરોપમમ્ ॥ ૮૭ ॥

‘કોટાકોટી,’ એગણીશહેબાર નવસો ને સાઠ ‘કોટી,’ તથા સતાણું લાખ ત્રેપન હબાર ને છસો છે. આ સંખ્યા આંકડામાં લખીએ તો તે આંકડા નીચે મુજબ આવે—
 ૩૩૦૭૬૨૧૦૪૨૪૬૫૬૨૫૪૨૧૬૯૦૬૭૫૩૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦. આ કુવાને કાંઠાસુધી એવો તો હાખીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ એમાં રહેલા વાળને બાળી શકે નહિં તેમ પાણી કોહવરાવી શકે નહિં; તેમ વળી એના પર ચક્રવર્તીની આખી સેના ખુંદતી-કચરતી ચાલી બીજી તોયે એ વાળ કાંઠાથી લેશમાત્ર નીચે બીજી નહિં. આવી રીતે ભરેલા એ કુવામાંથી પ્રત્યેક સમયે એક એક કેશાત્ર કાઢતાં જેટલે કાળે એ આવેા કુવો ખાલી થાય એટલા કાળનું નામ ‘પર્યોપમ.’ વળી આ કાળમાં કેશ (કુવામાંથી) બહાર કાઢવાના હોવાથી-કેશોનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોવાથી, એને-એ કાળને ‘ઉદ્ધારપર્યોપમ’ કહે છે. એનું પ્રમાણ ‘સંખ્યાત’ સમયનું છે. આ બધી વાત ‘બાદર’ પર્યોપમ સંબંધી કહી છે, ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી નહિં. ‘બાદર’ નું નિરૂપણ પહેલું એટલા માટે કયું છે કે એમ ક્યાંથી વળતો ‘સૂક્ષ્મ’ નો બોધ એાણી સમજણવાળાને પણ શીઘ્ર-સહેલાઈથી થાય. ૭૧-૮૬.

દશ કોટાકોટિ પર્યોપમનું એક ‘સાગરોપમ’ થાય છે. એક બાદર ઉદ્ધારસાગરોપમ, તે જ પ્રમાણે, દશ કોટાકોટિ બાદર ઉદ્ધારપર્યોપમનું થાય. ૮૭.

આ સર્વ કહ્યું તે ‘બાદર’ પર્યોપમ-સાગરોપમ વિષે કહ્યું.

અથેકૈકસ્ય પૂર્વોક્તવાલાગ્રસ્ય મનીષયા ।
 અસંખ્યેયાનિ સ્વરૂપાનિ કલ્પનીયાનિ ધીધનૈઃ ॥ ૮૮ ॥
 યત્સૂક્ષ્મં પુદ્ગલદ્રવ્યં હ્રદ્ગત્યશ્ચત્તુષેક્ષતે ।
 તદસંખ્યાંશમાનાનિ તાનિ સ્યુર્દ્રવ્યમાનતઃ ॥ ૮૯ ॥
 સૂક્ષ્મપનકજીવાંગાવગાદક્ષેત્રતોઽધિકે ।
 અસંખ્યેયગુણો ક્ષેત્રેઽવગાહન્તે ઇમાનિ ચ ॥ ૯૦ ॥
 વ્યાવર્ત્યતેઽથ વૃદ્ધાસ્તુ માનમેષાં બહુશ્રુતાઃ ।
 પર્યાસિદ્ધાદરક્ષોણીકાયિકાંગેન સમ્મિતમ્ ॥ ૯૧ ॥
 સમાનાન્યેવ સર્વાણિ તાનિ ચ સ્યુઃ પરસ્પરમ્ ।
 અનન્તપ્રાદેશિકાનિ પ્રત્યેકમખિલાન્યપિ ॥ ૯૨ ॥
 તતસ્તૈઃ પૂર્યતે પ્રાગ્વત્ પલ્યઃ પૂર્વોક્તમાનકઃ ।
 સમયે સમયે ચૈકં સ્વરૂપમુદ્ગ્રિયતે તતઃ ॥ ૯૩ ॥
 નિઃશેષં નિષ્ઠિતે ચાસ્મિન્ સૂક્ષ્મમુદ્ધારપલ્યકમ્ ।
 સંખ્યેયવર્ષકોટીભિર્મિતમેતદુદાહૃતમ્ ॥ ૯૪ ॥
 સુસૂક્ષ્મોદ્ધારપલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 સૂક્ષ્મં ભવતિ ચોદ્ધારાભિધાનં સાગરોપમમ્ ॥ ૯૫ ॥

હવે ‘સૂક્ષ્મ’ સંબંધી:—

પૂર્વે કહેલા અકેક રોમના, બુદ્ધિવાનોએ, બુદ્ધિપૂર્વક ‘અસંખ્યાત’ ખંડ કહવા, આવો પ્રત્યેક રોમખંડ, ‘છદ્ગત્ય’ માણસ નરી આંખવડે જોઈ શકે એવા સૂક્ષ્મપુદ્ગલદ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડો હોય છે; એઓ વળી સૂક્ષ્મનિગોહના છવના શરીરથી વ્યાપ્ત એવા ક્ષેત્ર કરતાં અસંખ્યગણા અધિક ક્ષેત્રમાં બરાબર સમાઈ રહે છે; બહુશ્રુતવૃદ્ધો એમનું પ્રમાણુ પર્યાપ્તબાહરપૃથ્વીકાયના અંગ જેવડું કહે છે; અને એમનામાંના પ્રત્યેકના ઘણુંકરીને અનન્ત પ્રદેશો છે. આ તરેહના જે રોમખંડો કહ્યા—એ રોમખંડો પૂર્વે કહેલા પ્રમાણુવાળા કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરવા. પછી સમયે સમયે એમાંથી અકેક બહાર કાઢવો. જેટલા વખતમાં કુવામાંથી બધા બહાર નીકળી રહે (અને કુવો ખાલી થાય) તેટલા વખતને ‘સૂક્ષ્મ’ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ કહે છે. એનું માન સંખ્યાત કોટો વર્ષોનું છે. ૮૮-૯૪.

દશ કોટિકોટિ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર ‘પલ્યોપમો’ નું એક સૂક્ષ્મઉદ્ધાર ‘સાગરોપમ’ થાય છે. ૯૫.

આખ્યાં સાગરપલ્યાખ્યાં મીયન્તે દ્વીપસાગરાઃ ।
 અસ્યાઃ સાર્દ્ધદ્વિસાગર્યાઃ સમયૈઃ પ્રમિતા હિ તે ॥ ૧૬ ॥
 યદ્વૈતાસુ પલ્યકોટાકોટીષુ પચ્ચવિંશતૌ ।
 યાવન્તિ વાલ્લ્પ્પણ્ડાનિ તાવન્તો દ્વીપસાગરાઃ ॥ ૧૭ ॥
 એકાદિસસાન્તદિનોદ્ગતૈઃ કેશાગ્રરાશિભિઃ ।
 મૃતાદુક્તપ્રકારેણ પલ્યાત્પૂર્વોક્તમાનતઃ ॥ ૧૮ ॥
 પ્રતિવર્ષશતં લ્પ્પણ્ડમેકમેકં સમુદ્ધરેત્ ।
 નિશેષં નિષ્ઠિતે ચાસ્મિન્નદ્વાપલ્યં હિ બાદરમ્ ॥ ૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 એતેષામથ પલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 ભવેદ્વાદરમદ્વાલ્યં જિનોક્તં સાગરોપમમ્ ॥ ૨૦ ॥
 પૂર્વરીત્યાથ વાલાગ્રેઃ લ્પ્પણ્ડીમૃતૈરસંલ્યજઃ ।
 પૂર્ણાત્પલ્યાસથા લ્પ્પણ્ડં પ્રતિવર્ષશતં હરેત્ ॥ ૨૦૧ ॥
 કાલેન યાવતા પલ્યઃ સ્યાન્નિર્લેપોઽસ્થિલોઽપિ સઃ ।
 તાવાન્કાલો ભવેત્સૂક્ષ્મમદ્વાપલ્યોપમં કિલ ॥ ૨૦૨ ॥
 એતેષામથ પલ્યાનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ।
 સૂક્ષ્મમદ્વાભિષં જ્ઞાનસાગરાઃ સાગરં જગુઃ ॥ ૨૦૩ ॥

આ સાગરોપમ અને પલ્યોપમ બે બે માન સર્વ દ્વીપો અને સર્વ સમુદ્રોના માન માટે છે. કેમકે અહીં સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમના બેટલા ' સમયો ' છે તેટલી જ સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે; અથવા એમ પણ કહેવાય કે પચીસ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મઉદ્ધાર ' પલ્યો ' માં બેટલા રોમખંડો (સમય) છે તેટલી સંખ્યા દ્વીપસમુદ્રોની છે. ૯૬-૯૭.

હવે, એકથી આરંભી સાત દિવસોના ઉગેલા મસ્તકના કેશ પૂર્વોક્ત કુવામાં પૂર્વોક્તરીતે ભરી, પછી તેમાંથી દર સો વર્ષે એકેક કેશ બહાર કાઢતાં બેટલા વખત લાગે તેટલા વખતને એક બાદર ' અદ્ધા પલ્યોપમ ' કહે છે. એવા દશ કોટાકોટિ બાદર અદ્ધા પલ્યોપમો નું એક ' બાદર અદ્ધા સાગરોપમ ' થાય, તેમજ પૂર્વે કહેલા કેશાગ્રોના અસંખ્યાત ટુકડા કરી પૂર્વોક્ત પ્રકારે જ પૂર્વોક્તમાનવાળા પલ્ય એટલે કુવામાં ભરી પછી એમાંથી દર સો વર્ષે એકેક ટુકડો કાઢી કુવો ખાલી કરતાં જે વખત લાગે તે ' સૂક્ષ્મ ' અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય. અને એવા દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમનું એક ' સૂક્ષ્મ ' અદ્ધા સાગરોપમ કહેવાય. ૯૮-૧૦૩.

સૂક્ષ્માદ્વાપલ્યવાદ્વિભ્યામાભ્યાં મીયન્ત આર્હતૈઃ ।
 આયુંષિ નારકાદીનાં કર્મકાયસ્થિતી તથા ॥ ૧૦૪ ॥
 एतेषामेव वाह्मीनां दशभिः कोटिकोटिभिः ।
 उत्सर्पिणी भवेदेका तावत्येवावसर्पिणी ॥ ૧૦૫ ॥
 एकादिसत्तान्तग्रन्थरूढकेशाग्रराशिभिः ।
 भृतादुक्तप्रकारेण पल्यात्पूर्वोक्तमानतः ॥ ૧૦૬ ॥
 तत्तद्वालाग्रसंस्पृष्टપ્રદેશાપકર્ષણે ।
 समये समये तस्मिन् प्राप्ते निःशेषतां तथा ॥ ૧૦૭ ॥
 કાલચક્રૈરસંખ્યાતૈર્મિતં તત્ત્વેત્રનામકમ્ ।
 बादरं जायते पल्योपममेवं जिनैर्मतम् ॥ ૧૦૮ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
 કોટાકોટયો દશૈષાં ચ બાદરં ક્ષેત્રસાગરમ્ ।
 सुबोधतायै सूक्ष्मस्य कृतमेतन्निरूपणम् ॥ ૧૦૯ ॥
 બિઝૈરસંખ્યશઃ પ્રાગ્બત્ કેશાગ્રૈઃ પલ્યતો ભૃતાત્ ।
 समये समये चैकः खप्रदेशोऽपकृष्यते ॥ ૧૧૦ ॥

જેનો નારકી આદિનાં આયુષ્યો તથા કર્મોની સ્થિતિ તથા પૃથ્વી આદિ જીવોની કાય-
સ્થિતિ વગેરે (જીવનકાળ) આ ' સૂક્ષ્મ અઢા ' પદ્યોપમ અને સાગરોપમ વડે માપે છે. ૧૦૪.

એવા દશકોટકોટિ સાગરોપમેના કાળને એક ' ઉત્સર્પિણી '—એવું નામ આપેલું છે.
એક ' અવસર્પિણી ' પણ એવડી જ છે. ૧૦૫.

આમ પદ્યોપમ અને સાગરોપમના ત્રણ પ્રકારમાંથી ' ઉદ્ધાર ' અને ' અઢા ' વિષે
સમજીતિ આપી હવે ત્રીજા પ્રકાર ' ક્ષેત્ર ' વિષે કહે છે—

મસ્તકપર ઉગેલા એકથી સાત દિવસના વાળ પૂર્વોક્ત માનવાળા કુવામાં પૂર્વોક્ત રીતે
જ ભરી પછી એમને સ્પર્શીને રહેલા આકાશ પ્રદેશોનું સમયે સમયે આકર્ષણ કરવું. એમ
કરતાં કુવો ખાલી થતાં જે અસંખ્યાત કાળચક્રો વીતે છે તેને જિનપ્રભુએ બાદર ક્ષેત્ર પદ્યોપમ
કહ્યું છે. એવા ' દશ કોટકોટિ ' પદ્યોપમ થાય ત્યારે એક બાદર ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય છે.
વળી પૂર્વની રીતે જ અસંખ્યાત ટુકડા કરેલા કેશાગ્રો એવાજ કુવામાં ભરી પછી એ કેશાગ્રોને

एवं केशांशसंस्पृष्टासंस्पृष्टाभ्रांशकर्षणात् ।
 तस्मिन्निःशेषिते सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमं भवेत् ॥ १११ ॥
 नन्वेवं निश्चिते पल्ये बालाग्रेः सम्भवन्ति किम् ।
 नभःप्रदेशा अस्पृष्टास्तदुद्धारो यदीरितः ॥ ११२ ॥
 उच्यते सम्भवत्येवास्पृष्टास्ते सूक्ष्मभावतः ।
 नभोऽशकानां बालाग्रखण्डौघात्तादृशादपि ॥ ११३ ॥
 यथा कूष्माण्डभरिते मातुर्लिङ्गानि मञ्चके ।
 मान्ति तैश्च भृते धात्रीफलानि बदराण्यपि ॥ ११४ ॥
 तत्रापि मान्ति चणकादयः सूक्ष्मा यथाक्रमम् ।
 एवं बालाग्रपूर्वोऽपि तत्रास्पृष्टा नभोऽशकाः ॥ ११५ ॥
 यद्वा—यतो घनेऽपि स्तम्भादौ शतशो मान्ति कीलकाः ।
 ज्ञायन्तेऽस्पृष्टस्वांशानां ततस्तत्रापि सम्भवः ॥ ११६ ॥
 एवं बालાગ્રખણડોઘૈરત્યન્ત નિશ્ચિતેઽપિ હિ ।
 યુક્તૈવ પલ્યે સ્વાંશાનામસ્પૃષ્ટાનાં નિરૂપણા ॥ ૧૧૭ ॥

સ્પર્શેલા અને નહિં સ્પર્શેલા એમ બેઉ જાતના આકાશપ્રદેશોને આકર્ષતાં કુવો ખાલી થતાં જેટલો વખત લાગે એટલા વખતને એક ' સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ ' કહ્યું છે. ૧૦૬-૧૧૧.

(એવા હશકોટકોટિ પલ્યોપમોનું એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમ થાય.)

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે એવી રીતે ' દાખીને ' કેશાગ્રો ભર્યા હોય એવા કુવામાં, એ કેશાગ્રોને નહિં સ્પર્શેલા આકાશ પ્રદેશોનો ' સંભવ ' જ ક્યાંથી ? પછી ઉદ્ધાર કોનો ? આવી જાતની શંકાનું સમાધાન એ કે-કેશાગ્રોના ખડોના સમૂહ કરતાં પણ આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે; એટલે નહિં સ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશોનો એમાં સંભવ છે જ. દષ્ટાંત તરીકે: ખીજેરાંથી ભરેલા પટારામાં (વચ્ચે વચ્ચે ખાલી જગ્યા રહે એમાં, એના કરતાં કદમાં નહાના હોઈને) આમળા કે બોર સમાઈ શકે છે; અને એવી જ રીતે આમળા કે બોરથી ભરેલા વાસણમાં અણુ સમાઈ શકે છે. વળી ખીજી દષ્ટાન્ત: કઠણમાં કઠણ નકર કાષ્ઠસ્તંભમાં સેંકડો ખીલાઓ સમાઈ જાય છે જ. તો તે જ પ્રમાણે એવા કુવામાં અણુસ્પર્શેલા આકાશપ્રદેશો શા માટે ન સમાય ? માટે જે નિરૂપણ કહ્યું છે તે યુક્તજ છે. ૧૧૨-૧૧૭.

૧. અહિં કેશાગ્રના ખંડને સ્પર્શેલા અને અણુસ્પર્શેલા એમ બેઉ પ્રકારના આકાશપ્રદેશોના આકર્ષણની વાત કહી ત્યારે પછી એકે કેશાગ્રના અસંખ્ય ભાગો કરવાની કશી જરૂર નહોતી કેમકે એ બેઉ સમાન છે. પણ ' પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ ' આદિ પૂર્વગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે, તેથી અહિં અમે પણ એમ કહ્યું છે.

દ્રવ્યલોક] ' સંખ્યાત ', ' અસંખ્યાત ' અને ' અનન્ત ' નું સ્વરૂપ । (૧૧)

પદ્ધતિપદ્ધતિ પલ્યાનાં વશમિઃ કોટિકોટિમિઃ ।
 સૂક્ષ્મં સૂક્ષ્મેષિભિઃ ક્ષેત્રં સાગરોપમમીક્ષિતમ્ ॥ ૧૧૮ ॥
 બાદરક્ષેત્રપલ્યામ્ભોનિધિભ્યાં સૂક્ષ્મકે ક્રમે ।
 અસંખ્યગુણમાને સ્તઃ કાલતઃ પલ્યસાગરે ॥ ૧૧૯ ॥
 ક્ષેત્રસાગરપલ્યામ્ભામાભ્યાં પ્રાયઃ પ્રયોજનમ્ ।
 દ્રવ્યપ્રમાણચિન્તાયાં દૃષ્ટિવાદે ક્વચિદ્ ભવેત્ ॥ ૧૨૦ ॥
 પલ્યં પલ્યોપમં ચાપિ ઋષિભિઃ પરિભાષિતમ્ ।
 સારં વારિધિપર્યાયં સાગરં સાગરોપમમ્ ॥ ૧૨૧ ॥
 અથ સંખ્યાતાદિકાનાં સ્વરૂપં કિંચિદુચ્યતે ।
 શ્રોતવ્યં તત્સાવધાનૈર્જનૈસ્તત્ત્વબુભુક્ષુભિઃ ॥ ૧૨૨ ॥
 ત્રિધા સંખ્યાતં જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ઠભેદતઃ ।
 અસંખ્યાતાનન્તયોસ્તુ ભેદા નવનવોદિતાઃ ॥ ૧૨૩ ॥
 પરિત્તાસંખ્યાતમાથં યુક્તાસંખ્યાતકં પરમ્ ।
 તાર્તીયિકમસંખ્યાતાસંખ્યાતં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

એકસો અચ્ચારમા શ્લોકમાં જે ' સૂક્ષ્મક્ષેત્રપદ્યોપમ ' ની વાત કહી એવા દશકોટકોટિ હોય ત્યારે એક ' સૂક્ષ્મક્ષેત્રસાગરોપમ ' થાય. ૧૧૮.

' સૂક્ષ્મક્ષેત્રપદ્યોપમ ' અને ' સૂક્ષ્મ ' ક્ષેત્રસાગરોપમનો કાળ ' બાદર ' ક્ષેત્રપદ્યોપમ અને ' બાદર ' ક્ષેત્રસાગરોપમના કાળ કરતા અસંખ્યગણો છે. ૧૧૯.

આ ' ક્ષેત્ર ' પદ્યોપમ-સાગરોપમનું દ્રવ્યપ્રમાણ સંબંધી વિચારણાને પ્રસંગે દૃષ્ટિવાદમાં ક્યાંક ક્યાંક કામ પડે છે. ૧૨૦.

પૂર્વાચાર્યોએ ' પદ્ય ' અને ' પદ્યોપમ ' બેઉને પર્યાય એટલે સમાનાર્થવાચક કહ્યો છે. તેમ ' સાગરોપમ ' ને સ્થળે ' સાર ', ' વારિધિ ' અને ' સાગર ' શબ્દો વાપરી એ આરેને પર્યાય ગણ્યા છે. ૧૨૧.

હવે ' સંખ્યાત ', ' અસંખ્યાત ' અને ' અનન્ત ' નું કંઈક સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જનો એક ચિત્તે સાંભળો— ૧૨૨.

' સંખ્યાત ' ના ' જઘન્ય ', ' મધ્યમ ' અને ' ઉત્કૃષ્ઠ ' એમ ત્રણ ભેદ છે. ૧૨૩.

' અસંખ્યાત ' ના પણ ત્રણ ભેદ છે: ' પરીત ', ' યુક્ત ' અને ' અસંખ્યાત. ' પરન્તુ આ ત્રણે પાછાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એ ગણતરીએ આ ' અસંખ્યાત ' ના ૩×૩=૯ નવ ભેદ થયા. ૧૨૩-૧૨૪.

પરિત્તાનન્તમાથં સ્યાદ્યુક્તાનન્તં દ્વિતીયકમ્ ।

અનન્તાનન્તકં તાર્તીયીકં ચ ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥

વઢપ્યેતે સ્યુર્જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

અષ્ટાદશાથ સંખ્યાતૈસ્ત્રિભિઃ સહૈકવિંશતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

દ્વાવેવ લઘુસંખ્યાતં ત્ર્યાદિકં મધ્યમં તતઃ ।

અર્વાગુત્કૃષ્ટસંખ્યાતાત્ નૈકસ્તુ ગણનાં ભજેત્ ॥ ૧૨૭ ॥

યત્તુ સંખ્યાતમુત્કૃષ્ટં તત્તુ જ્ઞેયં વિવેકિભિઃ ।

ચતુષ્પલ્યાદ્યુપાયેન સર્વપોત્કરમાનતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

તથૈવમ્—જમ્બૂદ્વીપસમાયામવિષ્કમ્ભપરિવેષકાઃ ।

સહસ્રયોજનોદ્દેધાઃ પલ્યાશ્ચત્વાર ફરિતાઃ ॥ ૧૨૯ ॥

‘અનન્ત’ ના, ‘પરીત’, ‘યુક્ત’ અને ‘અનન્ત’ એમ ત્રણ ભેદ છે. એ ત્રણે વળી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકારે છે. એટલે આ ‘અનન્ત’ ના પણ ‘અસંખ્યાત’ ની પેઠે નવ ભેદ થયા. ૧૨૪-૧૨૫.

એ રીતે ૩+૬+૬=૨૧ એકવીશ ભેદ થયા.^૧ ૧૨૬.

આમ ‘જે’—એજ સંખ્યા ‘જઘન્ય’ સંખ્યાત છે; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પહેલાનું ‘ત્રણ’ આદિ સંખ્યાવાળું—એ ‘મધ્યમ સંખ્યાત’ છે; ‘એક’ ની સંખ્યાની ગણના જ નથી. ૧૨૭.

‘સંખ્યાત’ નો ત્રીજો પ્રકાર જે ‘ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત’ છે તે સમજવા માટે ‘ચાર પાલા અને સરસવ’ ની રહસ્યપૂર્ણ હકીકત નીચે સુઅળ આપીએ છીએ:—

જંબુદ્વીપ જેવડા (લાળ યોજન) લાંબા પહોળા અને ઘેરાવાવાળા તથા એક હબર

૧ સંખ્યાત ૩	અસંખ્યાત ૬	અનન્ત ૯
૧ જઘન્ય સંખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત અસંખ્યાત	૧ જઘન્ય પરીત અનન્ત
૨ મધ્યમ ”	૨ મધ્યમ પરીત ”	૨ મધ્યમ પરીત ”
૩ ઉત્કૃષ્ટ ”	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત ”	૩ ઉત્કૃષ્ટ પરીત ”
	૪ જઘન્ય યુક્ત ”	૪ જઘન્ય યુક્ત ”
	૫ મધ્યમ યુક્ત ”	૫ મધ્યમ યુક્ત ”
	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ”	૬ ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત ”
	૭ જઘન્ય અસંખ્ય ”	૭ જઘન્ય અનન્ત ”
	૮ મધ્યમ અસંખ્ય ”	૮ મધ્યમ અનન્ત ”
	૯ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય ”	૯ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત ”

ઉચ્ચયા યોજનાન્યથૌ જગત્યા તે વિરાજિતાઃ ।
 જગત્યુપરિ ચ ક્રોશદ્વયોચ્ચવેદિકાચ્ચિતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥
 દિદૃક્ષ્વો દ્વીપવાર્ધીન્ સ્વીકૃતોદ્ગ્રીવિકા ઇવ ।
 ધ્યાયન્તો જ્યેષ્ઠસંખ્યાતં યોગપદ્મૃતોઽથવા ॥૧૩૧॥ ત્રિમિવિશેષકમ્ ॥
 આયોઽનવસ્થિતાચ્ચયઃ સ્યાચ્છલાકાચ્ચયો દ્વિતીયકઃ ।
 તૃતીયઃ પ્રતિશલાકસ્તુર્યો મહાશલાકકઃ ॥ ૧૩૨ ॥
 આવેદિકાન્તં સશિખસ્તત્ર પલ્યોઽનવસ્થિતઃ ।
 માયાદેકોઽપિ ન યથા સર્ષપૈન્નિયતે તથા ॥ ૧૩૩ ॥
 અસત્કલ્પનયા કશ્ચિદેવસ્તમનવસ્થિતમ્ ।
 કૃત્વા વામકરે તસ્માત્સર્ષપં પરપાણિના ॥ ૧૩૪ ॥
 જમ્બૂદ્વીપે ક્ષિપેદેકં દ્વિતીયં લવણોદધૌ ।
 તૃતીયં ધાતકીચ્છરેદે તુર્યં કાલોદવારિધૌ ॥ ૧૩૫ ॥
 एवं દ્વીપે સમુદ્રે વા સ પલ્યો યત્ર નિષ્ઠિતઃ ।
 તત્સમાયામવિષ્કમ્ભપરિધિઃ કલ્પ્યતે પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥
 ઉદ્દેધતોત્સેધતઃ પ્રાગ્વદ્ નિયતે સર્ષપૈશ્ચ સઃ ।
 ક્રમાદ્દ્વીપે સમુદ્રે ચ પૂર્વવન્ન્યસ્યતે કણઃ ॥ ૧૩૭ ॥

યોજન ઉંડા ચાર પાલા કહ્યા છે. એ પ્રત્યેકને આઠ યોજન ઉંચી શેભાયમાન ‘ જગતી ’
 છે, અને એ જગતી ઉપર બે કોશ ઉંચી સુંદર વેદિકાઓ છે. એને લીધે એ (પાલા) બાણે
 દ્વીપો અને સમુદ્રોને, ઉંચી ડોક કરીને, ભેઈ રહ્યા હોયની ! અથવા ‘ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત ’ ની
 વિચારણા કરતા ‘ યોગપદ્મધારી ’^૨ હોયની એવા વિરાજી રહ્યા છે. આ ચાર પાલા-
 ઓનાં અનુક્રમે ‘ અનવસ્થિત ’, ‘ શલાક ’, ‘ પ્રતિશલાક ’ અને ‘ મહાશલાક ’—એવાં નામ
 છે. એમાંના પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ નામના પાલામાં છેક વેદિકાસુધી, ઉપર શગ પણ
 ચઢાવીને, એવી રીતે સરસવ ભરવા કે પછી એમાં એક પણ વધારે દાણો સમાય નહિં.
 હવે એવી કંઈ કલ્પના કરો કે કોઈ દેવ એ પાલાને ડાબા હાથમાં ઉપાડી તેમાંના એક કણ

૧ દિવાલ. ૨ યોગપદ્મ—એકાગ્ર ધ્યાનમાં હોય ત્યારે યૃષ્ટ ભાગથી ધુન્દળ પર્વન્ત યોગીજને પહેરેલું વસ્ત્ર.
 યોગપદ્મધારી—ધ્યાનસ્થ યોગી.

एवं द्वितीयवारं च रिक्तीभूतेऽनवस्थिते ।

मुच्यते सर्षपः साक्षी शलाकाभिधपल्यके ॥ १३८ ॥

पूर्यमाणे रिच्यमानैरेवं भूयोऽनवस्थितैः ।

शलाकाख्योऽपि सशिखं पूर्यते साक्षिसर्षपैः ॥ १३९ ॥

अत्रेदं ज्ञेयम्—आद्येऽनवस्थिते रिक्तीभूते साक्षी न मुच्यते ।

सर्वैः पल्यैः समानत्वान्नानवस्थिततास्य तत् ॥ १४० ॥

यास्याऽनवस्थितेत्याह्वा ज्ञेया योग्यतया तु सा ।

घृतयोग्यो घटो यद्वद् घृतकुम्भोऽभिधीयते ॥ १४१ ॥

साक्षी च सर्षपकणो मुच्यते यः शलाकके ।

अनवस्थितसत्કં તં જગુરેકે પરે પરમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

पूर्णीभूते शलाकेऽथ स्थाप्यस्तत्राऽनवस्थितः ।

ક્રમાગતદ્વીપવાર્ધિસમાનઃ સર્ષપૈર્મૃતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

अथोत्पाट्य शलाकाख्यं प्राग्वत्तस्य कणान् क्षिपेत् ।

અનવસ્થાન્તિમકણાક્રાન્તદ્વીપામ્બુધેઃ પુરઃ ॥ ૧૪૪ ॥

જમણા હાથે જળદ્રીપમાં ફેંકે છે, બીજી એક કણ લવણ સમુદ્રમાં ત્રીજી એક કણ ધાતકીખંડમાં અને ચોથા એક 'કાલોદધિ' સમુદ્રમાં ફેંકે છે—એવી રીતે ફેંકતા ફેંકતા જે દ્રીપ કે સમુદ્રમાં એ પાલો ખાલી થાય એ દ્રીપ કે સમુદ્ર જેવડો ફરીને પાલો કડપો. જેની ઉડાઇ અને ઉઘાઇ પૂર્વે કહી છે—એવા એ પાલામાં પૂર્વની પેઠે ફરી સરસવ ભરવા અને પુનઃ એમાંના અકેક કણ ઉપર કહેલા દ્રીપસમુદ્રોમાં ફેંકવો. આમ કરતાં બીજી વખત પણ જ્યારે એ પાલો ખાલી થાય ત્યારે બીજા 'શલાકા' નામના પાલામાં સરસવનો એક દાણો એંધાણ કે સાક્ષી તરીકે નાખવો. એવી રીતે એ 'અનવસ્થિત' પાલો વારંવાર ભરાતાં અને ખાલી થતાં, 'શલાકા' પાલો પણ શાક્ષીરૂપ કણોવડે શગ ચઢે એટલો ભરાઈ જાય ત્યારે ત્યાં પુનઃ અનુક્રમે (ક્રમવાર) દ્રીપ અથવા સમુદ્ર જેવડો અને સરસવ ભરેલો 'અનવસ્થિત' પાલો સ્થાપવો. પછી 'શલાક' પાલાને ઉપાડીને એના કણોને 'અનવસ્થિત' પાલાના છેડલા કણવાળા દ્રીપ અથવા સમુદ્રની આગળ આગળ ફેંકવા. એમ કરતાં એ 'શલાક' પાલો પણ ખાલી થાય ત્યારે સાક્ષી માટે સરસવનો એક કણ ત્રીજા 'પ્રતિશલાક' પાલામાં નાખવો. પછી વળી એ પૂર્ણ ભરેલા 'અનવસ્થિત' પાલાને ઉપાડીને 'શલાક' ના છેડા કણવાળા દ્રીપસમુદ્રથી આગળના દ્રીપ-સમુદ્રોમાં પૂર્વની રીતિએ સરસવના કણ ફેંકવા. એવી રીતે વારંવાર 'અનવસ્થિત' પાલા

રિક્તીભૂતે શલાકેઽથ પલ્પે પ્રતિશલાકકે ।

ચ્વિપ્યતે સર્ષપસ્તસ્ય સાક્ષીભૂતસ્તૃતીયકે ॥ ૧૪૫ ॥

અથ તત્ર સ્થિતં પૂર્ણં તં યદ્દીત્વાઽનવસ્થિતમ્ ।

શલાકાન્ત્યકણાકાન્તાદગ્રે પ્રાગ્વત્ કણાન્ ક્ષિપેત્ ॥ ૧૪૬ ॥

પૂર્વમાણૈ રિચ્યમાનૈ ભૂયોભૂયોઽનવસ્થિતૈઃ ।

પુનઃ શલાકો ઋયતે પ્રાગ્વત્તથાનવસ્થિતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

પ્રાગ્વત્ શલાકમુત્પાટ્ય પરતો દ્વીપવાર્ધિષુ ।

રિક્તીકૃત્ય ચ તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૪૮ ॥

एवं પ્રતિશલાકેઽપિ સશિખં સમ્મૃતે સતિ ।

અનવસ્થશલાકાલ્યૌ સ્વયમેવ ભૃતૌ સ્થિતૌ ॥ ૧૪૯ ॥

શલાકસાક્ષિણઃ સ્થાનાભાવાત્સ રિચ્યતે કથમ્ ।

આદ્યસ્યાપિ તદભાવાત્ કથં સોઽપિ હિ રિચ્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

તતઃ પ્રતિશલાકાલ્યમુત્પાટ્ય તસ્ય સર્ષપાન ।

ચ્વિપેત્ પૂર્વોક્તયા રીત્યા પરતો દ્વીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૫૧ ॥

एवं પ્રતિશલાકેઽપિ નિખિલં નિષ્ઠિતે સતિ ।

સાક્ષીભૂતં કણમેકં ચ્વિપેન્મહાશલાકકે ॥ ૧૫૨ ॥

ભરાતાં અને ખાલી થતાં પૂર્વની પેઠે ‘ શલાક ’ પાલો ભરાય છે. વળી પૂર્વની પેઠે ‘ શલાક ’ પાલાને ઉપાડીને તથા એની આગળ આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં ખાલી કરીને, એના સાક્ષીરૂપી કણો ત્રીજા ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલામાં નાખવા. આ ‘ પ્રતિશલાક ’ પવાલું પણ જ્યારે શિખા એટલે શગ મુધી ભરાઈ જાય ત્યારે ‘અનવસ્થિત’ અને ‘ શલાક ’ એ ઉપોતાની મેળેજ ભરેલા રાખી મૂકવા. કેમકે એના સાક્ષીરૂપ કણ શામાં નાખવા ? ‘ શલાક ’ માં સાક્ષીરૂપ નાખેલા સરસવો ભરેલા છે એ નાખવાનું અન્ય સ્થાન નથી. તેમ પહેલા ‘ અનવસ્થિત ’ ના સાક્ષીરૂપ કણને નાખવાનું પણ સ્થાન નથી. પછી ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલાને ઉપાડીને, પૂર્વપ્રમાણે, એમાંથી સરસવના કણોને, આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં ફેંકવા. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે એ આખો ખાલી થાય ત્યારે એના સાક્ષીભૂત પ્રત્યેક કણને એથા ‘ મહાશલાક ’ પાલામાં નાખવો. પછી ‘ શલાક ’ પાલાને ઉપાડીને એના સરસવાને એની આગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં નાખીને, એના સાક્ષીકણોને ‘ પ્રતિશલાક ’ પાલામાં નાખવા. પછી અનુક્રમે વૃદ્ધિપામતા વિસ્તારવાળા ‘ અનવસ્થિત ’ પાલાને ઉપાડીને એના કણોને આગળઆગળના દ્વીપસમુદ્રોમાં

તતઃ શલાકમુત્પાત્ય દ્વીપાદિધ્રુષુ તદગ્રતઃ ।
 સર્ષપાન્ન્યસ્ય તત્સાક્ષી સ્થાપ્યઃ પ્રતિશલાકકે ॥ ૧૫૩ ॥
 તતઃ ક્રમાદ્વર્દ્ધમાનવિસ્તારમનવસ્થિતમ્ ।
 ઉત્પાટ્ય પરતો દ્વીપપાથોધિષુ કણાન્ દ્વિપેત્ ॥ ૧૫૪ ॥
 પ્રાગ્વદેતત્સાક્ષિકૈઃ શલાકારૂપઃ પ્રપૂર્યતે ।
 તમપ્યનેકશઃ પ્રાગ્વત્ સંરિચ્યૈતસ્ય સાક્ષિભિઃ ॥ ૧૫૫ ॥
 તૃતીયઃ પરિપૂર્યતાસકૃદેતસ્ય સાક્ષિભિઃ ।
 પલ્યો મહાશલાકોઽપિ સશિલ્લં પૂર્યતે તતઃ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગમ્ ॥
 યથોત્તરમથો સાક્ષિસ્થાનાઽભાવાદિમે સમે ।
 ભૃતાઃ સ્થિતા દિક્કનીનાં ક્રીડાસમુદ્ગકા इव ॥ ૧૫૭ ॥
 યત્રાન્તિમાયાં વેલાયાં રિક્તીભૂતોઽનવસ્થિતઃ ।
 તાવન્માનસ્તદાસ્ત્યેષ ત્રયસ્સવન્યે યથોદિતાઃ ॥ ૧૫૮ ॥
 અથૈતાંશ્ચતુરઃ પલ્યાન્ સાવકાશે સ્થલે ક્વચિત્ ।
 ઉદ્ભવ્ય તત્સર્ષપાણાં નિચયં રચયેદ્વિયા ॥ ૧૫૯ ॥
 તતશ્ચ જમ્બૂદ્વીપાદિદ્વીપવાર્ધિષુ સર્ષપાન્ ।
 ઉચ્ચિત્ય પૂર્વનિક્ષિપ્તાંસ્તત્રૈવ નિચયે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૬૦ ॥
 એકસર્ષપરૂપેણ ન્યૂનોઽયં નિચયોઽસ્તિલઃ ।
 ભવેદુત્કૃષ્ટસંખ્યાતમાનમિત્યુદિતં જિનૈઃ ॥ ૧૬૧ ॥

ફેંકવા. પૂર્વનીપેઠે એના સાક્ષીરૂપ કણોથી ' શલાક ' પાલો ભરાઈ જશે એને પણ અગાબની
 જેમ વારંવાર ખાલી કરીને એના સાક્ષીકણોવડે ત્રીજો પાલો ભરવો. એને પૂર્વોક્ત રીતિએ
 ખાલી કરતાં એના સાક્ષીકણોથી ' મહાશલાક ' પાલો પણ શગ સુધી ભરાઈ જાય છે. આમ
 ઉત્તરોત્તર સાક્ષીકણોને નાખવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી ચારે પાલા ભરેલા રહ્યા એઓ સર્વ
 બાજુ દિક્કન્ધાએના રમવાના ડાબલા હોયની એવા સુંદર શોભી રહે છે. આ વખતે અનવસ્થિત
 પાલાનું માન, એ છેલ્લી વખતે ખાલી થયો ત્યારે જેટલું હતું તેટલું રહે છે. ખીનાં ત્રણેના
 માન પૂર્વવત્ હોય છે. હવે એ ચારે પાલાને કોઈ અવકાશવાળે સ્થળે ખાલી કરવા-એમાંના
 સરસવોનો એક ઢગલો કરવો. વળી પછી જમ્બૂદ્વીપ આદિમાં પૂર્વે ફેંકેલા કણોને એકઠા કરીને
 એ પણ એ ઢગલામાં નાખવા. પછી આ સમસ્ત ઢગલામાંથી એક કણ એછો કરવો. એ
 એકકણન્યૂન ઢગલાનું માન ' ઉત્કૃષ્ટસંખ્યાત ' થાય-એમ શ્રી જિનપ્રભુનું કહેવું છે. ૧૨૮-૧૬૧.

પતદુસ્કૃષ્ટસંખ્યાતમેકરૂપેણ સંયુતમ્ ।

ભવેત્પરીત્તાસંખ્યાતં જઘન્યમિતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જ્યેષ્ઠાત્પરીત્તાસંખ્યાતાદર્વાન્ જઘન્યતઃ પરમ્ ।

મધ્યં પરીત્તાસંખ્યાતં ભવેદિતિ જિનૈઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતમેકરૂપવિવર્જિતમ્ ।

ભવેત્પરીત્તાસંખ્યાતમુસ્કૃષ્ટમિતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યપ્રકારધ્યાય—

ચાવત્રમાણો યો રાશિર્ભવેત્સ્વરૂપસંખ્યયા ।

સ ન્યસ્ય તાવતો વારાન્ ગુણિતોઽભ્યાસ ઉચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥

યથા પચ્ચાસમકો રાશિઃ પચ્ચવારાન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

મિથઃ સંગુણિતો જાતઃ પ્રથમં પચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૧૬૬ ॥

શતં સપાદં સજ્ઞાતો ગુણિતઃ સોઽપિ પચ્ચમિઃ ।

પુનઃ સંગુણિતઃ પચ્ચવિંશાનિ સ્યુઃ શતાનિ ષટ્ ॥ ૧૬૭ ॥

જાતશ્ચતુર્યવેલાયામેકત્રિંશચ્છતાનિ સઃ ।

પચ્ચવિંશત્યુપચિતાન્યભ્યાસગુણિતં દ્વદઃ ॥ ૧૬૮ ॥

‘ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત’ માં એક સરસવ ભેગવવાથી ‘જઘન્યપરીત્તાસંખ્યાત’ થાય. ‘ઉત્કૃષ્ટપરીત્તાસંખ્યાત’ ની પહેલાનું અને ‘જઘન્યપરીત્તાસંખ્યાત’ થી આગળનું ‘મધ્યમપરીત્તાસંખ્યાત’ કહેવાય છે. વળી એકરૂપહીન ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ ‘ઉત્કૃષ્ટ-પરીત્તાસંખ્યાત’ કહેવાય છે. ૧૬૨-૧૬૪.

‘જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત’ નો પ્રકાર આ પ્રમાણે:—

સ્વરૂપની સંખ્યાએ જે રાશિ જેટલા પ્રમાણનો હોય તેટલો સ્થાપીને, એને એટલી વાર એટલાગણો કરવાથી જે રાશિ આવે એ રાશિ ‘અભ્યાસ’ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરિકે ૫ (પાંચ) નો રાશિ એટલે આંકડો ૯ થો. એ પાંચને પાંચે ગુણો એટલે પચીશ થાય. એ પચીશને વળી પાંચે ગુણો એટલે એકસોપચીશ થાય. એ એકસોપચીશને પાછા પાંચે ગુણો એટલે છસો પચીશ થાય. આ છસો પચીશની રકમને (છટલે) પાંચે ગુણવાથી એકસોપચીશ થાય. એનું નામ ‘અભ્યાસગુણિત’ હવે પૂર્વે કહેલા સરસવના બેગવામાં જેટલા સરસવો

તતથ—પ્રાગુક્તે સાર્થપે પુઝે યાવન્તઃ કિલ સર્ષપાઃ ।

તત્સંખ્યાન્ મુલ્યનિચયતુલ્યાન્ રાશીન્ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૬૧ ॥

કૃત્વા મિથસ્તદ્ગુણે યો રાશિર્જાયતેઽન્તિમઃ ।

જઘન્યયુક્તાસંખ્યં તદાવક્ત્રીસમયૈઃ સમમ્ ॥ ૧૭૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્વમવ માવના—સ સર્ષપાણાં નિકરઃ કલ્પ્યતે ચેદ્દશાત્મકઃ ।

પ્રાગ્વદ્ભ્યાસગુણિતઃ સહસ્રકોટિકો ભવેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

ગરિષ્ઠયુક્તાસંખ્યાતાદર્ધાન્ જઘન્યતઃ પરમ્ ।

મધ્યમં જાયતે યુક્તાસંખ્યાતમિતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧૭૨ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતં પ્રાગ્વદ્ભ્યાસતાઢિતમ્ ।

હીનમેકેન રૂપેણ યુક્તાસંખ્યાતકં ગુરુ ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રતદેવ રૂપયુક્તમસંખ્યાસંખ્યકં લઘુ ।

મધ્યાસંખ્યાતાસંખ્યાતમસ્માદુત્કૃષ્ટતાવધિ ॥ ૧૭૪ ॥

જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાતં ભવેદ્ભ્યાસતાઢિતમ્ ।

પ્રકરૂપોનિતં ઝ્યેષ્ઠાસંખ્યાસંખ્યાતકં સ્ફુટમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

અત્રૈકરૂપત્તેપે ચ પરીક્ષાનન્તકં લઘુ ।

મધ્યં ચાસ્માત્સમુત્કૃષ્ટપરીક્ષાનન્તકાવધિ ॥ ૧૭૬ ॥

હોય, તેટલા, મુખ્યદગલાજેવડા—જૂદા જૂદા દગલા કરીને એઓને પરસ્પર શુભવાધી જે છેલ્લો રાશિ આવે તે ‘જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત’ કહેવાય. (અને તે એક ‘આવળિ’ ના સમયો નેટલો છે.) ૧૬૫-૧૭૦.

અહિં ભાવાર્થ એવો છે કે—ધારો કે એ દગલામાં દશ કણ છે, તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ‘અભ્યાસ શુભાકાર’ કરવાથી, એ દગલો એકહજારકોડનો થાય. ૧૭૧.

હવે ‘ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત’થી ‘પહેલાનું’, અને ‘જઘન્ય અસંખ્યાત’થી ‘આગળનું’—તે ‘મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત’ થાય. વળી અભ્યાસશુભિત અને એકરૂપહીન એવું ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ ‘ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત’ કહેવાય છે. વળી તે એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત’ કહેવાય. અને એથી તે છેક ઉત્કૃષ્ટ સુધીનું ‘મધ્યમ અસંખ્યાત અસંખ્યાત’ કહેવાય. વળી ‘જઘન્ય અસંખ્યાત અસંખ્યાત’ ને અભ્યાસશુભિત કરતાં ‘ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અસંખ્યાત’ થાય, જો તે એક રૂપહીન હોય તો. વળી (એકરૂપહીનને

હ્રસ્વં પરીત્તાનન્તં ચ પ્રાગ્વદ્ભ્યાસસંગુહ્યમ્ ।
 પરીત્તાનન્તકં જ્યેષ્ઠમેકરૂપોનિતં ભવેત્ ॥ ૧૭૭ ॥
 સૈકરૂપં તજ્જઘન્યયુક્તાનન્તકમીરિતમ્ ।
 પરમસ્માત્પરાદ્ધાર્વાગ્ યુક્તાનન્તં હિ મધ્યમમ્ ॥ ૧૭૮ ॥
 યુક્તાનન્તં તજ્જઘન્યમભ્યાસપરિતાહિતમ્ ।
 નિરેકરૂપમુત્કૃષ્ટયુક્તાનન્તકમાહિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
 અત્રૈકરૂપદ્વેપે સ્યાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।
 અસ્માદ્યદધિકં મધ્યાનન્તાનન્તં ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૮૦ ॥
 ઉત્કૃષ્ટાનન્તાનન્તં તુ નાસ્તિ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।
 અનુયોગદ્વારસૂત્રે યદુક્તં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૮૧ ॥
 અભિપ્રાયઃ સમગ્રોઽયં પ્રોક્તઃ સૂત્રાનુસારતઃ ।
 અથ કાર્મમ્ભન્યિકાનાં મતમત્ર પ્રપંચ્યતે ॥ ૧૮૨ ॥
 સમદ્વિધાતો વર્ગઃ સ્યાત્ ઇતિ વર્ગસ્ય લક્ષણમ્ ।
 પંચાનાં વર્ગકરણો યથા સ્યુઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૮૩ ॥

બદલે) એકરૂપયુક્ત હોય તો તે ‘જઘન્ય પરીત્તાનન્ત’ થાય. અને ત્યાંથી તે છેક ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તાનન્ત’ સુધીનું ‘મધ્યમ પરીત્તાનન્ત’ થાય. હવે એકરૂપહીન ‘જઘન્યપરીત્તાનન્ત’ ને ‘પૂર્વની જેમ અભ્યાસશુદ્ધિ કરતાં ‘ઉત્કૃષ્ટ પરીત્તાનન્ત’ થાય છે. અને એમાં જ્યારે એકરૂપ ઉમેરવામાં આવે છે ત્યારે જઘન્યયુક્તઅનન્ત થાય. તેના પછીનું અને ‘ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનન્ત’ની પહેલાનું—તે ‘મધ્યમયુક્તઅનન્ત’ થાય. એકરૂપરહિત ‘જઘન્યયુક્તઅનન્ત’ ને અભ્યાસશુદ્ધિ કરવાથી ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનન્ત થાય છે. અને એમાં જો એકરૂપ ભેગવીએ તો ‘જઘન્યઅનન્તાનન્ત’ થાય છે. એનાથી અધિક હોય એ સઘળું ‘મધ્યમઅનન્તાનન્ત’ છે. અને ‘ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત અનન્ત’ તો સિદ્ધાન્તીઓને મતે છે જ નહિ. ગણધરોએ પણ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં એમ જ કહ્યું છે. ૧૭૨-૧૮૧.

ઉપરનો સર્વ અભિપ્રાય સૂત્રોને અનુસારે કહ્યો છે. હવે કર્મમ્ભવાળાઓ શું કહે છે તે બુઝો. કોઈ પણ સંખ્યાને એજ સંખ્યાએ શુદ્ધતાં જે (સંખ્યા) આવે એ એનો ‘વર્ગ’ કહેવાય છે. જેમકે પાંચને પાંચે શુદ્ધતાં પચીસ આવે—એ (પચીસ) પાંચનો વર્ગ કહેવાય. સૂત્રો અને કર્મમ્ભ—જેઉ મતમાં ‘જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત’ સુધી તો બધું સરખું છે. ત્યારપછી મતભેદ છે. એ આ પ્રમાણે:—

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાવધિ તુલ્યં મતદ્વયે ।
અતઃપરં વિશેષોઽસ્તિ સ ચાયં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૮૪ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતાવારમ્બોત્કૃષ્ટતાવધિ ।
મધ્યમં યુક્તાસંખ્યાતં સ્યાદુત્કૃષ્ટમથોચ્યતે ॥ ૧૮૫ ॥

જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતં વર્ગિતં રૂપવર્જિતમ્ ।
ઉત્કૃષ્ટયુક્તાસંખ્યાતં પ્રાસરૂપૈઃ પ્રરૂપિતમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

एकरूपेण युक्तं तदसंख्यासंख्यकं लघु ।
अर्वायुत्कृष्टतो मध्यमथोत्कृष्टं निरूप्यते ॥ ૧૮૭ ॥

જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાતં ચત્તતો વર્ગિતં ત્રિશઃ ।
અમીભિર્દશભિઃ ક્ષેપૈર્વદ્યમાણૈર્વિમિશ્રિતમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

तच्चैव—त्रिशत्कोटाकोटिसारा ज्ञानावरणकर्मणः ।
स्थितिरुत्कर्षतो ज्ञेया जघन्यान्तर्मुहूर्तकी ॥ ૧૮૯ ॥

અનયોરન્તરાલે ચ મધ્યમાઃ સ્યુરસંખ્યશઃ ।
આસાં બન્ધહેતુમૂતાધ્યવસાયા અસંખ્યશઃ ॥ ૧૯૦ ॥

एवमेवाध्यवसाया अपरेष्वपि कर्मसु ।
स्युरसंख्येयलोकाभ्रप्रदेशप्रमिता इमे ॥ ૧૯૧ ॥

‘ જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત ’ થી શરૂ કરીને છેક ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ સુધીનું ‘ મધ્યમયુક્તઅસંખ્યાત ’ કહેવાય. વળી એકરૂપહીન ‘ જઘન્યયુક્તઅસંખ્યાત ’ નો ‘ વર્ગ ’ કરવાથી ‘ ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅસંખ્યાત ’ થાય છે, પણ જો એ એકરૂપયુક્ત હોય તો ‘ જઘન્યઅસંખ્ય અસંખ્યાત ’ થાય. ઉત્કૃષ્ટની પૂર્વનું—તે ‘ મધ્યમ ’ (અસંખ્ય અસંખ્યાત) થાય. ૧૮૨-૧૮૭. હવે ‘ ઉત્કૃષ્ટઅસંખ્યઅસંખ્યાત ’ વિષે.

‘ જઘન્ય અસંખ્ય અસંખ્યાત ’ નો ત્રણવાર ‘ વર્ગ ’ કરવો; અને એમાં નીચે કહેલા દશ ‘ અસંખ્યાતો ’ લેખવાં:—

(જ્ઞાનાવરણી કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તરઃસુહૃતની છે. એ બેજી વચ્ચે અસંખ્ય મધ્યમ સ્થિતિ છે અને એના બન્ધના હેતુભૂત ‘ અસંખ્ય ’ અધ્યવસાયો છે. એજ પ્રમાણે અન્ય ‘ કર્મો ’ માં પણ અધ્યવસાયો અસંખ્ય

જઘન્યાવિમેદવન્તોઽનુભાગાઃ કર્મણાં રસાઃ ।

તેષ્યસંખ્યેયલોકાન્નપ્રદેશપ્રમિતાઃ કિલ ॥ ૧૯૨ ॥

તતથ—લોકાન્નધર્માધર્મેકજીવાનાં યે પ્રદેશકાઃ ।

અધ્યવસાયસ્થાનાનિ સ્થિતિબન્ધાનુભાગયોઃ ॥ ૧૯૩ ॥

મનોવચઃકાયયોગવિભાગા નિર્વિભાગકાઃ ।

કાલચક્રસ્ય સમયાસ્તથા પ્રત્યેકજન્તવઃ ॥ ૧૯૪ ॥

અનન્તાંગિદેહરૂપા નિગોદાશ્ચ દશાપ્યમૂનૃ ।

ત્રિવર્ગિતે લઘ્વસંખ્યાસંખ્યેઽસંખ્યાન્નિયોજયેત્ ॥ ૧૯૫ ॥

ત્રિશઃ પુનર્વર્ગયેશ્ચ ભવેદેવકૃતે સતિ ।

અસંખ્યાસંખ્યમુક્કૃષ્ટમેકરૂપવિનાકૃતમ્ ॥૧૯૬॥ ચતુર્મિઃ કલાપકમ્

તત્રૈકરૂપપ્રત્તેપે પરીત્તાનન્તકં લઘુ ।

પરીત્તાનન્તકાઽજ્યેષ્ઠાદર્વાક્ તચ્ચ મધ્યમમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલાજ છે. આમ જેમ કર્મના સ્થિતિબંધ અસંખ્ય છે તેમ એના 'અનુભાગ' ૩૫ રસના બન્ધ પણ અસંખ્ય છે).

૧. લોકાકાશના પ્રદેશો. ૨. ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો. ૩. અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો. ૪. એકજીવના પ્રદેશો. ૫. સ્થિતિબંધના અધ્યવસાયના સ્થાનો. ૬. અનુભાગબંધના અધ્યવસાયના સ્થાનો. ૭. મનઃયોગના, વચનયોગના અને કાયયોગના અવિભાજ્ય વિભાગો. ૮. કાળચક્રના સમયો. ૯. પ્રત્યેક (શરીર) જંતુઓ. ૧૦. અનન્તકાયના જીવો (નિગોદના) ના શરીરો.

(આ બધાં 'અસંખ્યાત') લેખાગ્રા પછી પુનઃ એનો ત્રણ વખત 'વર્ગ' કરવાં પછી એમાંથી એકરૂપ એણું કરવું. એટલે 'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યઅસંખ્યાત' થાય છે. ૧૮૮-૧૯૬.

'ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યઅસંખ્યાત' માં એકરૂપ ઉમેરીએ તો 'જઘન્ય પરીત્તાનન્ત' થાય. એની પછીનું અને 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તાનન્ત' થી પહેલાનું તે મધ્યમપરીત્તાનન્ત. વળી અગાઉ પ્રમાણે 'જઘન્યપરીત્તાનન્ત' નો 'અવ્યાસ' ગુણાકાર કરી એકરૂપ બાદ કરતાં 'ઉત્કૃષ્ટપરીત્તાનન્ત' થાય; અને એકરૂપ વધારવામાં આવે તો 'જઘન્યયુક્તઅનન્ત'

૧ અમુક કર્મ અમુક કાળ કે યુદ્ધ સુધી રહે એ એ કર્મનો 'સ્થિતિબંધ' કહેવાય. કર્મના શુભાશુભ ફળ એ કર્મનો અનુભાગ કે રસ કહેવાય; એનો નિશ્ચય તે 'અનુભાગ બંધ'.

૨ દશ કોટિકોટી સાગરોપમની એક 'ઉત્સર્પિણી' કહેવાય છે. અવસર્પિણી પણ એટલી જ. અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી બેઉ યદન એક 'કાળચક્ર' કહેવાય.

અભ્યાસગુણિતે પ્રાગ્વત્પરીચ્છાનન્તકે લઘૌ ।
 પરીચ્છાનન્તમુત્કૃષ્ટમેકરૂપોઽસ્મિતં ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥
 સૈકરૂપે પુનસ્તસ્મિન્ યુક્તાનન્તં જઘન્યકમ્ ।
 અભવ્યર્જીવૈસ્તુલિતં મધ્યં તૂત્કૃષ્ટકાવધિ ॥ ૧૯૯ ॥
 જઘન્યયુક્તાનન્તે ચ વર્ગિતે રૂપર્જિતે ।
 સ્થાયુક્તાનન્તમુત્કૃષ્ટમિત્યુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૨૦૦ ॥
 અત્રૈકરૂપપ્રત્તેપાદનન્તાનન્તકં લઘુ ।
 પ્રાગ્વદેતવપિ જ્ઞેયં મધ્યમુત્કૃષ્ટકાવધિ ॥ ૨૦૧ ॥
 જઘન્યાનન્તાનન્તં તત્ વર્ગયિત્વા ત્રિશસ્તતઃ ।
 સ્ત્રોપાનમૂનનન્તાન્ ષટ્ વદ્યમાણાશ્ચિયોજયેત્ ॥ ૨૦૨ ॥
 તે ચામી—વનસ્પતીશ્ચિગોદાનાં જીવાન્ સિદ્ધાંશ્ચ પુદ્ગલાન્ ।
 સર્વકાલસ્ય સમયાન્ સર્વાલોકનર્મોશ્ચકાન્ ॥ ૨૦૩ ॥
 પુનસ્ત્રિવર્ગિતે જાતરાશૌ તસ્મિન્ વિનિષ્ચિપેત્ ।
 પર્યાયાન્ કેવલજ્ઞાનદર્શનાનામનન્તકાન્ ॥ ૨૦૪ ॥
 અનન્તાનન્તમુત્કૃષ્ટં ભવેદેવંકૃતે સતિ ।
 મેયાભાવાદસ્ય મધ્યે નૈવ વ્યવહૃતિઃ પુનઃ ॥ ૨૦૫ ॥

થાય. ત્યારપછીનું છેક ' ઉત્કૃષ્ટ ' સુધીનું ' મધ્યમયુક્તઅનન્ત. ' વળી ' જઘન્યયુક્તઅનન્ત ' નો વર્ગ કરી એમાંથી એકરૂપ બાદ કરીએ તો ' ઉત્કૃષ્ટયુક્તઅનન્ત ' થાય; અને એક ઉમેરીએ તો ' જઘન્ય અનન્તઅનન્ત ' થાય. ત્યારપછીનું છેક ' ઉત્કૃષ્ટ ' સુધીનું ' મધ્યમ અનન્ત અનન્ત. ' ૧૯૭-૨૦૧.

હવે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત વિષે.

' જઘન્યઅનન્તઅનન્ત ' નો ત્રણ વખત ' વર્ગ ' કરી તેમાં નીચે દર્શાવેલાં છ ' અનન્ત ' ઉમેરવા:—

૧ વનસ્પતિ કાયના છવો. ૨ નિગોહના છવ. ૩ સિદ્ધ. ૪ પુદ્ગલના પરમાણુ. ૫ સર્વકાળના સમયો. ૬ સર્વ અલોકાકાશના પ્રદેશો.

એ ઉમેરવાથી જે રાશિ થાય તેનો પુનઃ ત્રણવાર ' વર્ગ ' કરવો; અને એમાં કેવળજ્ઞાના અને કેવળદર્શનના અનન્ત પર્યાય લેવાવવા. એ રાશિ થયો તે ' ઉત્કૃષ્ટઅનન્તઅનન્ત. ' પરન્તુ એ માનના પદાર્થના અભાવથી એ સંખ્યા વ્યવહારમાં નથી. ૨૦૨-૨૦૫.

एवं च नवधानन्तं कर्मग्रन्थमते भवेत् ।

भवत्यष्टविधं किञ्च सिद्धान्ताश्रयिणां मते ॥ २०६ ॥

सर्वेषां रूपमेकैकमेषां ज्येष्ठकनीयसाम् ।

मध्यमानां तु रूपाणि भवन्ति बहुधा किल ॥ २०७ ॥

संख्यातभेदं संख्यातमसंख्यातविधं पुनः ।

असंख्यातमनन्तं चानन्तभेदं प्रकीर्तितम् ॥ २०८ ॥

પ્રયોજનં ત્વેતેષામ્—અભવિશ્ચ ચડત્થણંતે પંચમ્મિ સમ્માઇપરિવડિશ્ચ સિદ્ધા ।

सेसा ऋट्मणंते पञ्चथूलवणाइ बावीसम् ॥ २०९ ॥

તે ચામી—બાયરપજ્જત્તવણા બાયરેપજ્જ અપજ્જબાયરવણા ય ।

बायरअपज्ज बायर सुहुमापज्जवण सुहुमअपज्जा ॥ २१० ॥

सुहुमवणापज्जत्ता पज्जसुहुमा सुहुम भव्वय निगोया ।

वण्ण एग्गिदिय तिरिया मिथ्थदिट्ठी अविरया य ॥ २११ ॥

આમ ‘અનન્ત’ ના, સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આઠ, અને કર્મગ્રંથને અનુસારે નવ પ્રકાર થયા. ૨૦૬.

સર્વ ‘જઘન્યો’ નું અને સર્વ ‘કિટ્ટુદ્ધો’ નું એકેક જ રૂપ થાય. ‘મધ્યમો’ નાં ઘણાં થાય. ૨૦૭.

જે ‘પ્રકાર’ ની, સંખ્યાથી ગણતરી થઇ શકે એ પ્રકાર ‘સંખ્યાત’ કહેવાય, અને જે પ્રકારની એવી રીતે ગણતરી ન થઇ શકે એ ‘અસંખ્યાત’ કહેવાય. વળી જે ‘પ્રકાર’ નો અન્ત જ નથી તે પ્રકાર ‘અનન્ત’ કહેવાય છે. ૨૦૮.

‘અનન્ત’ નું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે:—

અભવિઓ થોથે ‘અનન્તે’ હોય છે, સમકિતભૂષ્ઠ થયેલા જીવો અને સિદ્ધો પાંચમે ‘અનન્તે’ હોય છે, અને બાહર પર્યાપ્ત વનસ્પતિ વગેરે શેષ બાવીશ—તે આઠમે ‘અનન્તે’ હોય છે. આ બાવીશનાં નામ:—

(૧) બાહર પર્યાપ્ત વનસ્પતિ (૨) બાહર પર્યાપ્ત (૩) અપર્યાપ્ત બાહર વનસ્પતિ (૪) બાહર અપર્યાપ્ત (૫) બાહર (૬) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વનસ્પતિ (૭) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત (૮) સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત વનસ્પતિ (૯) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત (૧૦) સૂક્ષ્મ (૧૧) ભવિ (૧૨) નિ-ગોદ (૧૩) વનસ્પતિ (૧૪) એકેન્દ્રિ (૧૫) તિર્યચ (૧૬) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૧૭)

સકસાઈણો ય ક્ષુદ્રમા સજોગિ સંસારિ સવ્વજીવા ય ।

જહસંભવમ્પ્રહિયા ધાવીસં અદ્દમેઽણંતે ॥ ૨૧૨ ॥

इत्यादि यथास्थानं श्रेयम् ॥

इत्थंगुलादिप्रकृतोपयोगिमानं मयासोक्तिमपेक्ष्य दृढम् ।

अथो यथास्थानमिदं नियोज्यं कोशस्थितं द्रव्यमिवागमज्ञैः ॥ २१३ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्तिकीर्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिष-

द्वाजश्रीतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालारमजः ।

काव्यं यत्किલ तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगो पूर्णः सुखेनादिमः ॥ २१४ ॥

અવિરતિ (૧૮) સકપાથી (૧૯) છગ્રસ્થ (૨૦) સયોગી (૨૧) સંસારી (૨૨) સર્વ જીવો. આ ધાવીશે આઠમે 'અનન્તે' છે અને તેઓ એક બીજાથી અધિક અધિક છે. ૨૦૬-૨૧૨.

આ પ્રમાણે મેં આ પ્રકૃત ગ્રંથમાં ઉપયોગી એવું-અંગુલાદિકના માનનું, આસ પુરૂષોના વચનોની અપેક્ષાએ, વર્ણન આપ્યું છે. એનો શાસ્ત્રોએ નિધિમાંના દ્રવ્યની જેમ યથાસ્થાને ઉપયોગ કરવો. ૨૧૩.

સૂક્ષ્મ જગતને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેની એવા શ્રી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી અને પિતા-તેજપાળના પુત્ર વિનયવિજયઉપાધ્યાયે આ કાવ્યગ્રંથની રચના કરી છે. જગતના નિશ્ચિત તત્વોપર અજવાળું પાડવામાં દીપક સમાન એવા આ ગ્રંથનો, એમાંથી નીકળતા અર્થસમૂહથી સુભગ-એવો, પ્રથમ સર્ગ નિર્વિધે સમાપ્ત થયો. ૨૧૪.

અથ દ્વિતીયઃ સર્ગઃ ।

સ્તુમઃ શંખેશ્વરં પાર્શ્વ મધ્યલોકે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 વેહલીદીપકન્યાયાદ્ ભુવનત્રયદીપકમ્ ॥ ૧ ॥
 પ્રસ્તૂયતેઽથ પ્રકૃતં સ્વરૂપં લોકગોચરમ્ ।
 દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલભાવતસ્તદ્વતુર્વિધમ્ ॥ ૨ ॥
 એકઃ પંચાસ્તિકાયાત્મા દ્રવ્યતો લોક ઇષ્યતે ।
 યોજનાનામસંરુચેયાઃ કોટયઃ ક્ષેત્રતોઽમિતઃ ॥ ૩ ॥
 કાલતો મૂઢ ભાવ્યસ્તિ ભાવતોઽનન્તપર્યવઃ ।
 લોકશબ્દપ્રરૂપ્યાસ્તિકાયસ્થગુણપર્યવેઃ ॥ ૪ ॥

સર્ગ ળીન્ને.

૧ 'મધ્ય' લોકમાં રહ્યા છતાં, 'વેહલીદીપક' ન્યાયે 'ત્રણે' લોકને પ્રકાશિત કરતા એવા શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧

આ અંથનું નામાભિધાન 'લોકપ્રકાશ' છે. તો એ 'લોક' શું એ વિષયપરત્વે અર્થાત્ એનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ:—

લોકસ્વરૂપ (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે અને (૪) ભાવપરત્વે—એમ ચાર પ્રકારે છે. 'લોક' પંચાસ્તિકાયાત્મક છે—એ પહેલા પ્રકાર. 'લોક' અસંખ્યાત કોટિ યોજન વિસ્તૃત છે—એના એટલા વિસ્તાર છે—એનું એટલું ક્ષેત્રફળ છે—એ ળીન્ને પ્રકાર. 'લોક' (ભૂતકાળમાં) હતો, (ભવિષ્યમાં) રહેશે અને અત્યારે વર્તમાન છે—એ ત્રીન્ને પ્રકાર. વળી 'લોક' માં (પાંચ) અસ્તિકાયો છે એ અસ્તિકાયોમાં 'શુદ્ધ' અને 'પર્યાય' રહેલા છે એને લીધે 'લોક' અનન્તપર્યાયી છે—એ ચોથો પ્રકાર. ૨-૪. અથવા,

૧. રહે ફક્ત મધ્યલોકમાં, અને પ્રકાશિત કરે ત્રણે (ઉર્ધ્વ, અધઃ અને મધ્ય) લોકને,—એ વિરોધ. 'વેહલી દીપક ન્યાયે'—આ શબ્દો મૂક્યા છે એટલે એ વિરોધ શમે છે. વેહલી દીપક=ધરના ઉંબરા ઉપર મુકેલો દીવો. એ દીવો જેમ બેઠો બાબુના ઓરડામાં સુદાં પ્રકાશ પાડે છે તેમ પ્રભુ પણ ચોતાના મધ્ય લોક ઉપરાંત બેઠો બાબુના (ઉર્ધ્વ અને અધઃ) લોકમાં પણ પ્રકાશ પાડે છે. (પ્રકાશ=અજ્ઞાનરૂપી અધિકાર દૂર કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપવો તે). ૨. જુઓ શ્લોક ૧૨ મો. ૩. Qualifications and modifications,

અવશ્ય—જીવાજીવસ્વરૂપાણિ નિત્યાનિત્યસ્થવન્તિ ચ ।

દ્રવ્યાણિ વદ્ પ્રતીતાનિ દ્રવ્યલોકઃ સ યચ્યતે ॥ ૫ ॥

તથોક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ—

જીવમજીવે રુષમરુષિ સપદસમપ્પણસે ચ ।

જાણાહિ દઢ્વલોગં નિશ્ચમનિશ્ચં ચ જં દઢ્વં ॥ ૬ ॥

યે સંસ્થાનવિશેષેણ તિર્યગૂર્ધ્વમધઃસ્થિતાઃ ।

આકાશસ્ય પ્રદેશાસ્તં ક્ષેત્રલોકં જિનાઃ જગુઃ ॥ ૭ ॥

સમવાયલિકાદિશ્ચ કાલલોકો જિનેઃ સ્મૃતઃ ।

ભાવલોકસ્તુ વિજ્ઞેયો ભાવા ઔદયિકાદયઃ ॥ ૮ ॥

વદાહુઃ સ્થાનાંગવૃત્તૌ—

ઉદર્હય ઉચ્ચસમિષ્ણ સ્વરૂપ ચ તથા સ્વભોવસમિષ્ણ ચ ।

પરિણામસન્નિવાય ક્ષવિહો ભાવલોચોત્તિ ॥ ૯ ॥

જીવ-અજીવ રૂપ ૩૫ ૧૭ નિત્યાનિત્ય (પ્રસિદ્ધ) દ્રવ્યો છે એ દ્રવ્યલોક (૧). ૫.

સ્થાનાંગ (ઠાણાંગ) સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—રૂપી-અરૂપી, સપ્રદેશી-અપ્રદેશી, તથા નિત્યાનિત્ય જીવઅજીવરૂપ (૭) દ્રવ્યને ' દ્રવ્યલોક ' કહે છે.

ઉર્ધ્વ, અધઃ અને તીર્થ્યા-એમ વિશિષ્ટ સંસ્થાનો-સ્થાનોવાળા આકાશના પ્રદેશો છે-એને ' ક્ષેત્રલોક ' કહે છે. (૨)

' સમયો અને ' આવળિ ' વગેરેને ' કાળલોક ' કહે છે. (૩)

અને ઔદયિક વગેરે અમુક ભાવો છે એને ' ભાવલોક ' કહે છે. (૪)

ભાવલોકના, ઠાણાંગસૂત્રવૃત્તિમાં છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પરિણામી, સન્નિપાતિ. ૬-૬.

૪. આને માટે જુઓ શ્લોક ૧૧ મો.

૧. અતિ સૂક્ષ્મ કાળ તે ' સમય ' કહેવાય. (આખી મીઝીને ઉધારીએ એટલી વારમાં અસંખ્યાત ' સમય ' મળ જાય છે). ૨. અસંખ્યાત સમય થાય ત્યારે એક ' આવળી ' થાય છે. એક કોડ સપ્તસઠ લાખ ક્ષિતેર હજાર બસો ને સોળ-એટલી ' આવળી ' નું એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) થાય છે. ૩. વગેરે-આ સબદ્ધ. નીચે પ્રમાણે કાળ-Time સમજાવે:—૨ ઘડી=૧ અંતર્યુહર્ત. ૨૩ મુહૂર્ત=૧ દિવસ. ૧૫ અહોરાત્રી=૧ પખ-વાદીયું. ૨ પખવાદીયા=૧ માસ. ૧૨ માસ=૧ વર્ષ. અસંખ્યાત વર્ષ=૧ પલ્લોપખ. દસ કોટકોટી પલ્લોપખ=આમરોપખ. દસ કોટકોટી આમરોપખ=૧ કૃત્સર્પિણી. એક ' અવસર્પિણી ' ૫૫ એવંડી જ. એક કૃત્સર્પિણી અને એક અવસર્પિણી બેઉ મળી એક ' ઋણચક્ર ' કહેવાય છે. અનંત કાળચક્રે એક ' પ્રદગળપરાવર્તન ' થાય છે. (આ સર્વનો ' કાળલોક ' માં સમાવેશ થાય). ૪. વસ્તુસ્વભાવ Inmate properties.

તત્ર પ્રથમતો દ્રવ્યલોકઃ કિંચિદ્વિતન્વતે ।
 મયા ધીર્ધીર્તિવિજયપ્રસાદપ્રાપ્તબુદ્ધિના ॥ ૧૦ ॥
 ધર્માસ્તિકાયાધર્માસ્તિકાયાવાકાશ પદ ચ ।
 જીવપુદ્ગલકાલાશ્ચ વદ્ દ્રવ્યાણિ જિનાગમે ॥ ૧૧ ॥
 ધર્માધર્માન્નજીવાલ્યાઃ પુદ્ગલેન સમન્વિતાઃ ।
 પંચામી અસ્તિકાયાઃ સ્યુઃ પ્રવેશપ્રકરાત્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥
 અનાગતસ્યાનુપપેરુપપ્તસ્ય ચ નાશતઃ ।
 પ્રવેશપ્રચયાભાવાત્ કાલે નૈવાસ્તિકાયતા ॥ ૧૩ ॥
 વિના જીવેન પંચામી અજીવા કથિતાઃ ક્યુતે ।
 પુદ્ગલેન વિના ચામી જિનૈસ્કતા અરુપિણઃ ॥ ૧૪ ॥
 ધર્માસ્તિકાયં તત્રાહ પંચધા પરમેશ્વરઃ ।
 દ્રવ્યતઃ ક્ષેત્રતઃ કાલભાવાભ્યાં ગુણતસ્તથા ॥ ૧૫ ॥
 દ્રવ્યતો દ્રવ્યમેકં સ્યાત્ ક્ષેત્રતો લોકસમ્મિતઃ ।
 કાલતઃ શાશ્વતો યસ્માદ્ભૂદ્ભાવ્યસ્તિ ચાનિશમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીમાન કીર્તિવિજય ગુરૂની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પ્રથમતઃ ' દ્રવ્યલોક સંજ્ઞા'થી કંઈ વિવેચન કરું છું,—

ત્રેનશાસ્ત્રમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલ-સ્તિકાય અને કાળ—એ છ દ્રવ્યો ગણાવ્યાં છે. એમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ પાંચના વિસ્તારવંત (ધણા) પ્રદેશો હોવાથી એમને ' અસ્તિકાય ' કહ્યાં છે. કાળ ' અસ્તિકાય ' નહિ; કેમકે 'અનાગતને ઉત્પત્તિ ન હોવાથી, અને ' ઉત્પત્તિ ' નો નાશ થવાથી એને (કાળને) પ્રદેશસમૂહ નથી. ૧૧-૧૩.

જીવ શિવાચના પાંચે ' દ્રવ્યો ' ને શાસ્ત્રમાં ' અજીવ ' કહ્યા છે. અને પુદ્ગલ શિવાચના પાંચેને ' અરૂપી ' કહ્યા છે. ૧૪.

ધર્માસ્તિકાય (૧) દ્રવ્યપરત્વે, (૨) ક્ષેત્રપરત્વે, (૩) કાળપરત્વે, (૪) ભાવપરત્વે અને (૫) શુદ્ધપરત્વે—એમ પાંચ પ્રકારનો છે. દ્રવ્ય પરત્વે એક દ્રવ્યરૂપ છે; ક્ષેત્રપરત્વે

ગતિસ્થિતિપરિણામે સત્યેવેતૌ સહાયકૌ ।

જીવાદીનાં ન ચેત્તેષાં પ્રસજ્યેતે સદાપિ તે ॥ ૨૪ ॥

ભવેદબ્રાસ્તિકાયસ્તુ લોકાલોકભિદા દ્વિધા ।

લોકાકાશાસ્તિકાયઃ સ્યાત્તન્નાસંખ્યપ્રવેશકઃ ॥ ૨૫ ॥

સ ભાત્યલોકાકાશેન પરીતોઽતિગરીયસા ।

ગોલકં મધ્યશુષિરં મહાન્તમનુકુર્વતા ॥ ૨૬ ॥

અસૌ ચ ધર્માધર્માભ્યાં સ્વતુલ્યાભ્યાં સદાન્વિતઃ ।

મૂપાલ इव મન્ત્રિભ્યાં વિભર્તિ સકલં જગત્ ॥ ૨૭ ॥

અલોકાન્નં તુ ધર્માધર્માવૈઃ પંચમિરુજ્જિતમ્ ।

અનેનૈવ વિશેષેણ લોકાન્નાત્ પૃથગીરિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અનન્તસ્યાપ્યસ્ય પૂજ્યૈર્મહત્તાયાં નિર્દર્શનમ્ ।

અસદ્ભાવસ્થાપનયા પંચમાંગે પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

છે. ગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ હોતો છતો જ એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય—બેઉ જીવને અને પુણ્ય-અન્નેને સહાયકતા છે. એ એમ ન હોય તો જીવ અને પુણ્ય ગતિમાં હોય એ હમેશાં ગતિમાં જ રહે અને સ્થિર હોય એ સદા સ્થિર જ રહે. ૨૧-૨૪.

આકાશાસ્તિકાય (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ—એમ બે પ્રકારનો છે. એમાં લોકાકાશ અસંખ્ય પ્રદેશોનો છે, અને અદ્વિતી એકદમ પોકળ એક મોટો ગોળો હોય એવા એમર આવેલા અત્યન્ત વિસ્તૃત અલોકાકાશવડે શોભી રહ્યો છે. ૨૫-૨૬.

આકાશાસ્તિકાય, વળી પોતાના જ જેવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહાયવડે અખિલ જગતને ધારણ કરી રહ્યો છે; એક રાજા પોતાના બે મંત્રીઓની સહાયવડે જગતને ધારણ કરે છે એમ. ૨૭.

અલોકાકાશ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યોથી રહિત છે, અને એજ લેહને લીધે એ લોકાકાશથી ભિન્ન છે. ૨૮.

આવા અનન્ત અલોકાકાશના વિસ્તૃતપણા ઉપર પ્રભુએ પાંચમા ' અંજ ' માં એક કાદ્વનિક દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ૨૯. તે આ પ્રમાણે:—

૧. ભગવતીચત્રના ૧૧મા શતકના ૧૧મા ઉદ્દેશમાં ગીતમના પ્રમના ઉત્તરમાં થીવીર કહે છે કે—લે ગીતમ ! અલોકાકાશ પોકળ ગોળા જેવો છે.

તથા હિ સુદર્શનં સુરભિરિ પરિતો નિર્જરા વક્ષ ।

કેઽપિ કૌતુકિનઃ સન્તિ સ્થિતા વિશ્વ દશસ્વપિ ॥ ૩૦ ॥

માનુષોત્તરપર્યન્તેઽષ્ટાસુ દિશ્વ બહિર્મુલાઃ ।

વલિર્પિડાન્ દિક્કુમાર્યઃ કિરન્ત્યષ્ઠૌ સ્વદિશ્વથ ॥ ૩૧ ॥

વિકીર્ણાન્ યુગપત્તાભિસ્તાન્ પિડાનગતાન્ ક્ષિતિમ્ ।

યયા ગત્યા સુરસ્તેષામેકઃ કોપ્યાહરેદ્રયાત્ ॥ ૩૨ ॥

તથા ગત્યાથ તે દેવા અલોકાન્તદિદૃશ્યા ।

ગન્તું પ્રવૃત્તા યુગપથ્થવા દિશ્વ દશસ્વપિ ॥ ૩૩ ॥

તદા ચ વર્ષલક્ષાયુઃ પુત્રોઽમૃત્કોઽપિ કસ્યચિત્ ।

તસ્યાપિ તાદૃશઃ પુત્રઃ પુનસ્તસ્યાપિ તાદૃશઃ ॥ ૩૪ ॥

કાલેન તાદૃશાઃ સસ પુરુષાઃ પ્રલયં ગતાઃ ।

તતસ્તદસ્થિમજ્જાદિ તન્નામાપિ ગતં ક્રમાત્ ॥ ૩૫ ॥

અસ્મિન્ન સમયે કશ્ચિત્સર્વજ્ઞં યદિ પૃચ્છતિ ।

સ્વામિસ્તેષાં કિમગતં ક્ષેત્રં કિં વા ગતં બહુ ॥ ૩૬ ॥

તદા વદતિ સર્વજ્ઞો ગતમલ્યં પરં બહુ ।

અગતસ્યાનન્તતમો ભાગો ગતમિહોદ્યતામ્ ॥ ૩૭ ॥

ધારો કે—મેરૂ પર્વતની આસપાસ દશે દિશામાં કોઈ દશ દેવો કૌતુકને લઈને આવી ઉભા છે. એ વખતે માનુષોત્તર પર્વતને છેડે રહીને આઠ દિક્કુમારીઓ પોતપોતાની દિશાઓમાં બળિપિંડો ફેંકે છે. દિક્કુમારીઓએ એવી રીતે એકી વખતે ફેંકેલા એ આઠે બળિપિંડોને પૃથ્વીપર પડવા ન હેતાં, પેલા દેવોમાંનો એક જે ગતિવડે એકદમ ઝીલી લે છે તેજ ગતિ વડે બ્યારે એ દેવો અલોકના અન્તભાગને જોવાની ઇચ્છાને લઈને, સૌ સાથે દશે દિશાઓમાં ચાલી નીકળે છે તે વખતે કોઈ એક મનુષ્યને લાગવર્ષના આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. વળી પછી એ પુત્રને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. આ ‘પુત્રના પુત્ર’ને પણ એટલાજ આયુષ્યવાળો એક પુત્ર થયો. એમ કાળ વહી જતાં સાત પેઢી થઈ ગઈ. અનુક્રમે એમનાં અસ્થિ, રક્ષા, મજ્જા આદિ પણ નષ્ટ થયાં, એમનાં નામ પણ નષ્ટ થયાં. ૩૦-૩૫.

આ સમયે કોઈકે એ સર્વજ્ઞને પ્રશ્ન કરે કે ‘હે સ્વામી, એ દેવોએ જેટલું ક્ષેત્ર પસાર કર્યું’ એ વધારે છે કે ‘પસાર કરવું’ હજી બાકી રહ્યું એ વધારે છે? ’ ત્યારે પ્રભુ કહે કે પસાર કર્યું એ તો અદ્ય છે, હજી તો એથી વિશેષ પસાર કરવું રહ્યું. એમ સમજો કે એક (પસાર કર્યું તે) અન્યના અન્તન્તમા ભાગ જેટલું છે. ૩૬-૩૭.

સ્થિત્વા સુરોઽપિ લોકાન્તે નાલોકે સ્વકરાદિકમ્ ।

ઈદે સમ્બન્ધિતું ગત્યભાવાસ્પૃગ્ગલજીવયોઃ ॥ ૩૮ ॥

તદુત્કમ્—વસ્તુતસ્તુ નભોદ્રવ્યમેકમેવાસ્તિ સર્વગમ્ ।

ધર્માદિસાહચર્યેણ દ્વિભાજાતમુપાધિના ॥ ૩૯ ॥

લોકાલોકપ્રમાણત્વાત્ સ્ત્રેષ્વતોઽનન્તમેવ તત્ ।

અસંસ્લેષ્યપ્રમાણં ચ પરં લોકવિવક્ષયા ॥ ૪૦ ॥

કાસતઃ શાશ્વતં વર્ણાદિભિર્મુક્તં ચ ભાવતઃ ।

અવગાહગુણં તચ્ચ ગુણતો ગદિતં જિનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

અવકાશે પદાર્થાનાં સર્વેષાં હેતુતાં વધત્ ।

શર્કરાણાં દુગ્ધમિવ વહેર્લોહાદિગોલવત્ ॥ ૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વતઃ—પરમાણ્વાદિના દ્રવ્યેષ્વેકેનાપિ પ્રપૂર્યતે ।

સ્વપ્રદેશસ્તથા દ્રાખ્યામપિ તાખ્યાં તથા ત્રિભિઃ ॥ ૪૩ ॥

અપિ દ્રવ્યશતં માયાત્તરૈવૈકપ્રદેશકે ।

માયાત્ કોટિશતં માયાદપિ કોટિસહસ્રકમ્ ॥ ૪૪ ॥

વળી પુદ્ગળ અને જીવ અલોકમાં ગમન કરી શકતા નથી, એટલે લોકાંતે રહેલો કોઈ દેવ પણ એ અલોકમાં પોતાનો હસ્તપાદાદિ લાંબાવી શકતો નથી. ૩૮.

વસ્તુતઃ તો આ સર્વવ્યાપક આકાશદ્રવ્ય એક જ છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના સાહચર્યને લીધે જ એના બે ભેદ થયા છે. એનું ક્ષેત્ર લોકાલોક જેટલું વિસ્તૃત છે એટલે ‘અનન્ત’ છે; પરન્તુ લોકાકાશની વિવક્ષાએ એનું પ્રમાણ ‘અસંખ્યાત’ છે. કાળપરત્વે એ (આકાશ) શાશ્વત છે. ભાવપરત્વે વર્ણ—રૂપ—રસ—સ્પર્શ—ગંધ—થી મુક્ત છે. શુણ્ણપરત્વે અવગાહશુણ્ણવાળું છે. જેમ દુધમાં સાકરને માટે અવકાશ છે, અને લોખંડ આદિના ગોળામાં અગ્નિ માટે અવકાશ છે એટલે કે એક અન્યમાં સમાઈ શકે છે તેવી રીતે આકાશમાં સર્વ પદાર્થોને માટે અવકાશ છે—અર્થાત્ એમાં એઓ સમાઈ જાય છે. ૩૯—૪૨.

કહ્યું છે કે પરમાણુ આદિ એક દ્રવ્યવડે એક આકાશપ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે તેમ બે કે ત્રણ દ્રવ્યવડે પણ તે જ પ્રદેશ પૂરાઈ જાય છે. તેમ વળી એકસો દ્રવ્યો પણ એ જ આકાશ-

* આ વાતનું અગતીસરના ૧૬ માં શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં શ્રીવીર અને ગૌતમના પ્રશ્નોત્તર સમ્બંધ કરે છે.

અવગાહસ્વભાવત્વાદન્તરિક્ષસ્ય તત્સમમ્ ।

ચિત્રસ્વાશ્ચ પુદ્ગલાનાં પરિણામસ્ય યુક્તિમત્ ॥ ૪૫ ॥

દ્વયોરપિ ક્રમાત્ દૃષ્ટાન્તો—

વીપ્રદીપપ્રકાશેન યથાપત્રરકોદરમ્ ।

એકેનાપિ પૂર્યતે તત્ શતમપ્યત્ર માતિ ચ ॥ ૪૬ ॥

તથા—વિશત્યૌષધસામર્થ્યાત્ પારદસ્યૈકકર્ષકે ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષણતં તૌલ્યે કર્ષાધિકં ન તત્ ॥ ૪૭ ॥

પુનરૌષધસામર્થ્યાત્તદ્વયં જાયતે પૃથક્ ।

સુવર્ણસ્ય કર્ષણતં પારદસ્યૈકકર્ષકઃ ॥ ૪૮ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक १३ उ० ४ वृत्तौ ।

કિં ચ— ધર્માસ્તિકાયસ્તદેશસ્તત્પ્રદેશ इति त्रयम् ।

एवं त्रयं त्रयं ज्ञेयमधर्माभ्रास्तिकાયयोः ॥ ४९ ॥

तत्रास्तિકાયः सकलस्वप्नप्रदेशात्मको भवेत् ।

कियन्मात्रांशरूपाश्च तस्य देशाः प्रकीर्तिताः ॥ ૫૦ ॥

પ્રદેશમાં સમાઈ બાથ, સો કોડ પણ સમાય અને સહસ્વકોડ પણ સમાય. (યાવત્ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનન્તા પરમાણુઓ પણ સમાય છે) આકાશનો અવગાહ સ્વભાવ હોવાથી એને એ સર્વ સમાન છે; અને પુદ્ગલના પરિણામ વિચિત્ર હોવાથી, એમ થવું યુક્તિવાળું પણ છે. ૪૩--૪૫.

ઉપરની બેઠી વાંતાના સમર્થનમાં ભગવતીસૂત્રના તૈરમા શતકના ચાથા ઉદ્દેશમાં એકેક દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે: (૧) એક આરડાની અંદરના ભાગમાં 'એક' તેજસ્વી દીપકનો પ્રકાશ સમાઈ રહે છે, તેમ 'એકસો' દીપકનો પ્રકાશ પણ સમાઈ શકે છે. (૨) વળી ઔષધીના સામર્થ્યથી એક 'કર્ષ' પ્રમાણ પારામાં સો 'કર્ષ' પ્રમાણ સુવર્ણ સમાય છે, અને છતાં એનું વજન એક 'કર્ષ' થી વધારે થતું નથી. ઔષધના સામર્થ્યથી પુનઃ ગૂઢા પાડતાં સુવર્ણ સો 'કર્ષ' અને પારા એક 'કર્ષ' અર્થાત્ બેઠી મૂળ હતાં તેટલાં થઈ રહે છે. ૪૬--૪૮.

ધર્માસ્તિકાયના (૧) અસ્તિકાય (સ્કંધ) (૨) એના દેશો અને (૩) એના પ્રદેશો--એમ ત્રણ ભેદ છે. એવીજ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એજ પ્રમાણે ત્રણત્રણ ભેદ છે. ૪૯.

પોતાના સર્વ પ્રદેશરૂપ અર્થાત્ સ્કંધ એ 'અસ્તિકાય'; અને અદ્યપ્રદેશરૂપ એ 'દેશ'. ૫૦.

x સ્કંધ (આખો પદાર્થ), દેશ (કટલોડ ભાગ) અને પ્રદેશ (સદગમાં સદમ અવિભાજ્ય ભાગ)--અજ્ઞા ત્રણ પ્રકાર.

સ્કન્દન્તિ શુષ્યન્તિ પુદ્ગલવિચટનેન ધીયન્તે ચ પુષ્યન્તે પુદ્ગલ-
ચટનેનેતિ સ્કન્ધાઃ । પૃષોવરાદયઃ इति रूपनिष्पत्तिः । इति प्रज्ञापनावृत्तौ
व्युत्पादितत्वादेते સ્કન્ધવ્યપદેશં નાર્હન્તિ । અત એવ સૂત્રે પ્રાયઃ ધમ્મ-
સ્થિકાણ ધમ્મસ્થિકાયસ્ત વેસે ઇત્યાદ્યેવ શ્રૂયતે ॥ નવતસ્વાવચૂરૌ તુ
ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકે લોકે સકલોઽપિ યો ધર્માસ્તિકાયઃ સ સર્વઃ સ્કન્ધઃ
કથ્યતે ઇત્યુક્તમિતિ જ્ઞેયમ્ ॥

નિર્વિભાગા વિભાગાશ્ચ પ્રદેશા ઇત્યુવાહતાઃ ।

તે ચાનન્તાસ્તૃતીયસ્યાસંખ્યેયા આશ્ચર્યોર્દ્વયોઃ ॥ ૫૧ ॥

અનન્તૈશ્ચાગુરુલઘુપર્યાયૈઃ સંશ્રિતા ઇમે ।

પ્રયોઽપિ યદમૂર્તેષુ સંભવન્સ્યેત એવ હિ ॥ ૫૨ ॥

અથ જીવાસ્તિકાયસ્ય સ્વરૂપં વચ્મિ તસ્ય ચ ।

ચેતનાલક્ષણો જીવ ઇતિ સામાન્યલક્ષણમ્ ॥ ૫૩ ॥

પુદ્ગલનો પૂરણગદન સ્વભાવ છે, તેથી ઘટવા વધવાથી સુકાય યા પોષાય એ સ્કંધ. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે ‘સ્કંધ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘પૃષોવરાદયઃ’ એ વ્યાકરણ-સૂત્રને આધારે કરેલી છે. આમ વ્યુત્પત્તિ કરેલી હોવાથી એ ‘સ્કંધ’ નામને લાયક નથી. એથી જ સૂત્રમાં પ્રાયઃ ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો ઇત્યાદિ પાઠ જ દેખાય છે. જો કે ‘નવતસ્વ’ની અવચૂરી-ટીકા-માં તો ચૌદ રાજલોકમાં જેટલો ધર્માસ્તિકાય છે તેટલો બધો ‘સ્કંધ’ કહેવાય છે એમ કહ્યું છે.

ઉપર ‘અસ્તિકાય’ અને ‘દેશ’ વિષે સમજણ આપી. હવે (૩) ‘પ્રદેશ’ વિષે.

જેના બીલકુલ ભાગ ન થઈ શકે એવો જે વિભાગ-તે ‘પ્રદેશ.’

આવા પ્રદેશો ‘આકાશાસ્તિકાય’ ના ‘અનન્ત’ છે; અને ‘ધર્માધર્માસ્તિકાય’ ના ‘અસંખ્યાત’ છે. ૫૧.

વળી આ ત્રણે (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અસ્તિકાય) અનન્ત અશુદ્ધધુપમયિણી સંશ્રિત છે. કેમકે ‘અમૂર્તી’ માં એઓ જ સંભવે છે. ૫૨.

હવે ‘જીવાસ્તિકાય’ ના સ્વરૂપ વિષે કંઈક:—

ચેતનાલક્ષણવાળો-એ ‘જીવ’. આ ‘જીવ’ ની સામાન્ય વ્યાખ્યા-લક્ષણ છે. ૫૩.

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાન્યપિ ।

મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ॥ ૫૪ ॥

અવશ્યશ્ચક્તુરવધિકેવલદર્શનાનિ ચ ।

દ્વાદશામી ઉપયોગા વિશેષાજીવલક્ષણમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉપયોગં વિના કોઽપિ જીવો નાસ્તિ જગન્નયે ।

અક્ષરનન્તભાગો યદ્વચ્ચકો નિગોદિનામપિ ॥ ૫૬ ॥

તં ચાક્ષરનન્તભાગમપિ ત્રૈલોક્યવર્તિનઃ ।

ન શક્તુવન્ત્યાવરિતું પુદ્ગલાઃ કર્મતાં ગતાઃ ॥ ૫૭ ॥

પ્ણોઽપ્યાન્નિયતે ચેત્તત્ સ્યાજીવાજીવ્યોર્ન મિત્ ।

અક્ષરં ત્વિહ સાકારેતરોપયોગલક્ષણમ્ ॥ ૫૮ ॥

સ્વેર્યથાતિસાન્દ્રાબ્રહ્મસ્યાપિ ભવેત્પ્રમા ।

કિયસ્યનાવૃતા રાત્રિદિનાભેદોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૫૯ ॥

દ્વયં ચાલ્પીયસી જ્ઞાનમાત્રાદ્યસમયે ભવેત્ ।

અપર્યાસનિગોદાનાં સૂક્ષ્માણાં ક્રમતસ્તતઃ ॥ ૬૦ ॥

અને (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન* (૬) મતિઅજ્ઞાન (૭) શ્રુતઅજ્ઞાન (૮) વિભંગજ્ઞાન† (૯) અવશ્યદર્શન (૧૦) અશ્રુદર્શન (૧૧) અવધિદર્શન તથા (૧૨) કેવળદર્શન—આ બાર પ્રકારનો જેને ‘ ઉપયોગ ’ છે એ ‘ જીવ ’, આ ‘ જીવ ’ નું વિશેષ લક્ષણ. ૫૪-૫૫.

ત્રણે જગતમાં ‘ ઉપયોગ ’ વિનાનો કોઈ પણ જીવ નથી. કેમકે અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ ‘ નિગોદ ’ ના જીવોને પણ વ્યક્ત છે. ૫૬.

ત્રણે લોકમાં રહેલા કર્મપુદ્ગલો (પોતાના એકત્ર-સંયુક્ત બળે પણ) એ અક્ષરના અનન્તમા ભાગને પણ આવરવાને શક્તિમાન નથી. ૫૭.

ધારો કે આવરવામાં આવે તો પછી ‘ જીવ ’, ‘ અજીવ ’ એવો ભેદ રહે નહિ. અને અક્ષરનું (જ્ઞાનનું) તો સાકારનિરાકારના ‘ ઉપયોગ ’ રૂપ ‘ લક્ષણ ’ છે. ૫૮.

જેમકે (દૃષ્ટાન્ત દ્વયો) : સૂર્ય અત્યન્ત માટાં વાદળાંઓથી છવાયેલો હોય તો એ એની કંઈક પ્રભા તો અણુછવાયેલી હોય જ. નહિ તો રાત્રી કે દિવસ પરબાય નહિ. ૫૯.

આ જ્ઞાનમાત્રા સૂક્ષ્મ ‘ અપર્યાપ્ત ’ નિગોદોને આઠ ક્ષણે અત્યન્ત અદૃષ્ટ હોય છે;

* આ પાંચ જ્ઞાન સમ્યક્ત્વને આશ્રયીને કહ્યાં છે. † આ ત્રણે (૬-૭-૮) મિથ્યાત્વ આશ્રયી છે.

શેષેકાદિત્રિચતુષ્પંચાદિષુ માત્રયા ।

વર્ધમાનેન્દ્રિયયોગલઙ્ઘિવૃદ્ધિવ્યપેક્ષયા ॥ ૬૧ ॥

અયોપશમવૈચિત્ર્યાન્નાનારૂપાણિ વિભ્રતી ।

સર્વજ્ઞેયગ્રાહિણી સ્યાદ્ ધાતિકર્મક્ષયેણ સા ॥ ૬૨ ॥ વિશેષકમ્ ॥

નન્વેવમાત્મનો જ્ઞાનં યદિ લક્ષણમુચ્યતે ।

અભેદઃ સ્યાત્તદનયોઃ સાસ્નાદૃષમયોરિવ ॥ ૬૩ ॥

एवं चास्य सदा ज्ञानमिष्यतेऽखिलवस्तुगम् ।

ज्ञानरूपो न जानातीतेतद्युक्तिसहं न यत् ॥ ૬૪ ॥

કથં ચ જ્ઞાનરૂપસ્યાત્મનઃ સ્યુઃ સંશયસ્તથા ।

अव्यक्तबोधाबोधौ च किञ्चिद्बोधविपर्ययाः ॥ ૬૫ ॥

અત્રોચ્યતે—સત્યપ્યસ્ય ચિદાત્મત્વે નોપયોગો નિરન્તરમ્ ।

भवत्यावरणीयानां कर्मणां वशतः खलु ॥ ૬૬ ॥

અને પછી ક્રમે ક્રમે શેષ એકેન્દ્રિ, બેન્દ્રિ, ત્રેન્દ્રિ, ચૌરિન્દ્રિય, અને પાંચેન્દ્રિય જીવોને વિષે વૃદ્ધિ પામતી પામતી ઇન્દ્રિયોના યોગની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ, ક્ષયોપશમના વિચિત્ર-પણાને લઇને વિવિધરૂપ ધારણ કરતી, ધાતિકર્મનો ક્ષય થયે, સર્વજ્ઞપણાને ગ્રહણ કરાવનારી થાય છે. ૬૦-૬૨.

અહિં કોઇ એવી શંકા કરે કે જ્યારે ‘ જ્ઞાન ’ એ આત્માનું લક્ષણ છે એમ કહેશે તો ‘ ગલકંબળ * અને વૃષભ ’ની જેમ આત્મા અને જ્ઞાનનો ‘ અભેદ થશે. આમ આત્માને ‘ સર્વવસ્તુના સદા જ્ઞાનવાળો ’ કહો અને જ્ઞાનરૂપ એવો આત્મા એ જાણે નહિં—એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી—‘ ન બને એવી ’ છે. વળી ‘ જ્ઞાનરૂપ આત્મા ’ કહીએ ત્યારે પછી એને સંશય કે અપ્રકટ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કે કિંચિત્ જ્ઞાન કે વિપરીત જ્ઞાન—કેમ હોય ? ૬૩-૬૫.

એ શંકાનું નિવારણ આ રીતે—આત્મા જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં પણ એ આવરણીય કર્મોને વશ હોવાથી એને નિરંતર ‘ ઉપયોગ ’ હોતો નથી; જુઓ કે—એ આત્મા તો મધ્યના આઠ

* વૃષભ—અળદ વગેરે પશુઓને ગળા નીચે લટકતો બાગ કંબળ કે ‘ કામળો ’ કહેવાય છે .

* આઠ પ્રકારનાં કર્મોમાં (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાય આ ચાર ‘ ધાતિ ’ કહેવાય છે; કેમકે એઓ આત્માના જ્ઞાન-દર્શન આદિ ગુણોનો ધાત-નાશ કરનારા છે.

તથાહિ—આત્મા સર્વપ્રદેશેષુ સ્યક્ત્વાંશાનદ મધ્યગાન્ ।

પ્રવચ્યમાનોદકવત્ સદા વિપરિવર્તતે ॥ ૬૭ ॥

તતઃ સ ચિરમેકસ્મિન્ન વસ્તુન્યુપયુજ્યતે ।

અર્થાન્તરોપયુક્તઃ સ્યાદ્વપલઃ કૃકલાસવત્ ॥ ૬૮ ॥

ઉત્કર્ષેણોપયોગસ્ય કાલોપ્યાન્તમુદ્ઘૃતિકઃ ।

ઉપયોગાન્તરં યાતિ સ્વભાવાત્તદનન્તરમ્ ॥ ૬૯ ॥

ન સર્વમપિ વેત્યેષ પ્રાણી કર્માવૃતો યથા ।

નાર્કસ્યાત્રાભિભૂતસ્ય પ્રસરન્ત્યમિતઃ પ્રભાઃ ॥ ૭૦ ॥

સંશયાઠ્યક્તબોધાયા અપ્યસ્ય કર્મણાં વશાત્ ।

કુર્વતાં જ્ઞાનૈવૈચિત્ર્યં ક્ષયોપશમભેદતઃ ॥ ૭૧ ॥

કિં ચ—આભોગાનાભોગોદ્ભવવીર્યવતો યદા ક્ષયોપશમઃ ॥

લબ્ધિકરણાનુરૂપં તવાત્મનો જ્ઞાનમુદ્ભવતિ ॥ ૭૨ ॥

વીર્યાપગમે ચ પુનસ્તદેવ કર્માવૃણોત્યપાકીર્ણમ્ ।

શૈવલજાલમિવાન્મો દર્પણમિવ વિમલિતં પંકઃ ॥ ૭૩ ॥

પ્રદેશે શિવાયના અન્ય સર્વ પ્રદેશોને વિષે, ઉક્ષણતા જળની માફક :ઉથલ પાથલ થયા કરે છે. અને એથી એને ચિરકાળ પર્યન્ત એક વસ્તુમાં ‘ઉપયોગ’ રહેતો નથી, પરંતુ કાકીકાની જેમ અપણ અંત્ર અન્ય અન્ય પદાર્થોને વિષે ‘ઉપયુક્ત’ થાય છે. એ કે એ ‘ઉપયોગ’ એટલે ‘ઉપયુક્તપણા’ નો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુદ્ઘૃતનો છે અને ત્યારપછી તો એ (આત્મા) પુનઃ અન્ય વિષયમાં ‘ઉપયુક્ત’ થાય છે. જેમ વાદળાથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કાન્તિ સર્વતઃ ફેલાતી નથી તેમ કર્મોથી આચ્છાદિત થયેલ પ્રાણી સર્વ વાત બાણી શકતો નથી. ૬૬-૭૦.

વળી આત્માને સંશય, અપ્રકટ બોધ, અજ્ઞાન, ક્ષિયિત જ્ઞાન વગેરે થાય છે એ પણ ક્ષયોપશમના લેદથી વિચિત્ર જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા કર્મોને એ (આત્મા) વશ છે એથી થાય છે. વળી આલોગ કે અનાલોગથી ઉદ્ભવેલું વીર્ય એ આત્માને વિષે ‘આવે છે અને એને ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ એનામાં લપ્ધિ (શક્તિ) અને કરણ (કાર્ય) ને અનુરૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ વીર્ય ન્યારે ગચ્છું ત્યારે સમજવું કે એજ કર્મ આત્માને આવરી મૂકે છે; શેવાળ જેમ જળને અને કાદવ જેમ નિર્મળ દર્પણને આવરી છે એમ. ૭૧-૭૩. (ક્રિતિ શંકાનિવારણમ્)

હવે પ્રસ્તુત વિષયઃ

અથ પ્રકૃતય્- દ્વિધા ભવન્તિ તે જીવાઃ સિદ્ધસંસારિભેદતઃ ।

સિદ્ધાઃ પંચદશવિધાસ્તીર્થાતીર્થાદિભેદતઃ ॥ ૭૪ ॥

યદાહુઃ— જિજ્ઞાષજિજ્ઞાતિત્થતિત્થાગિહિઅસ્રસર્જિગથીનરનપુંસા ।

પસેયસયંબુદ્ધા બુદ્ધબોહિક્કણિકા ય ॥

જીવન્તીતિ સ્મૃતા જીવા જીવનં પ્રાણધારણમ્ ।

તે ચ પ્રાણા દ્વિધા પ્રોક્તા દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાનામિન્દ્રિયોચ્છવાસાદયઃ પ્રાણા ન યથ્યપિ ।

જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણાનાં યોગાજીવાસ્તથાપ્યમી ॥ ૭૬ ॥

‘ જીવ ’ ના બે પ્રકાર છેઃ (૧) સિદ્ધ અને (૨) સંસારી.

(૧) ‘ સિદ્ધ ’ વળી પંદર પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણેઃ (૧) જિનસિદ્ધ (૨) અ-
જિનસિદ્ધ (૩) તીર્થસિદ્ધ (૪) અતીર્થસિદ્ધ (૫) ગૃહિલિંગસિદ્ધ (૬) અન્યલિંગસિદ્ધ
(૭) સ્વલિંગસિદ્ધ (૮) સ્ત્રીસિદ્ધ (૯) પુરૂષસિદ્ધ (૧૦) નપુંસકસિદ્ધ (૧૧) પ્રત્યેકબુ-
દ્ધસિદ્ધ (૧૨) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (૧૩) બોધબોધિતસિદ્ધ (૧૪) એકસિદ્ધ અને (૧૫)
અનેકસિદ્ધ. ૭૪. x

જીવે છે એઓ જીવ. જીવવું એટલે પ્રાણ હોવા-ધારણ કરવા.

દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ—એમ બે પ્રકારના પ્રાણ છે. ૭૫.

સિદ્ધોને જો કે ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોશ્વાસરૂપ પ્રાણ નથી અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રાણ નથી તોપણ
એમને જ્ઞાન આદિ ભાવપ્રાણ છે એટલે એઓ પણ જીવ કહેવાય. ૭૬.

x (૧) તીર્થકર પદવી પામીને મોક્ષે જાય તે (૨) સામાન્ય કેવળી મોક્ષે જાય તે (૩) તીર્થકરને
કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મોક્ષે ગયેલા (૪) તીર્થકરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મોક્ષે ગયા એવા (૫)
ગૃહસ્થપણ્યામાંથી મોક્ષે જાય એ (૬) સન્યાસી-તાપસ વગેરેમાંથી મોક્ષે જાય તે (૭) સાધુપણ્યામાંથી
મોક્ષે જાય એ (૮) સ્ત્રીવેદવાળા મોક્ષે જાય એ (૯) પુરૂષવેદવાળા જીવ મોક્ષે જાય એ (૧૦) નપુંસક
મોક્ષે જાય એ (૧૧) કોઈ પદાર્થ દેખીને પ્રતિબોધ પામી ચારિત્ર લઈ મોક્ષે જાય તે (૧૨) ગુરૂના ઉપદેશ
વિના પોતાની મેળે જાતિસ્મરણ આદિથી પ્રતિબુદ્ધ થઈ મોક્ષે જાય તે (૧૩) ગુરૂના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી
મોક્ષે જાય એ (૧૪) એક સમયે એકજ મોક્ષે જાય એ (૧૫) એક સમયમાં ઘણા મોક્ષે જાય એ. દ્રષ્ટાન્તઃ
(૨) પુંડરીક ગણધર (૩) સામાન્ય કેવળી ગણધર (૪) મરદેવી માતા (૫) ભરતચક્રી (૬) વલ્કલચીરિ
તાપસ આદિ (૮) ચંદનપાલા-વગેરે (૯) ગૌતમ આદિ (૧૦) ગાંગેય વિગેરે (૧૧) કરકંકુ (૧૨)
કપિલ (૧૪) શ્રી મહાવીર (૧૫) શ્રી ઋષભની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ.

અલોકસ્થલિતાઃ સિદ્ધા લોકાગ્રે ચ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

इह संत्यज्य देहादि स्थितास्तत्रैव शाश्वताः ॥ ७७ ॥

ते ज्ञानावरणीयाद्यैर्मुक्ताः कर्मभिरष्टभिः ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्याद्यनन्ताष्टकसंयुताः ॥ ७८ ॥

તથોક્તં ગુણસ્થાનક્રમારોહે—

अनन्तं केवलज्ञानं ज्ञानावरणसंक्षयात् ।

अनन्तं दर्शनं चापि दर्शनावरणक्षयात् ॥ ७९ ॥

क्षायिके शुद्धसम्यक्स्वचारित्र्ये मोहनिग्रहात् ।

अनन्ते सुखवीर्ये च वेद्यविघ्नक्षयात्ક્રમાत् ॥ ૮૦ ॥

आयुषः क्षीणभावत्वात् सिद्धानामक्षया स्थितिः ।

नामगोપ्राक्षयादेवामूर्त्तानन्तावगाहना ॥ ૮૧ ॥ इति ॥

रोगमृत्युजराद्यर्त्तिहीना अपુनरुद्भवाः ।

अभावात्કર્મહેતૂનાં દગ્ધે બીજે હિ નાંકુરઃ ॥ ૮૨ ॥

यावन्मात्रं नरक्षेत्रं तावन्मात्रं शिवास्पदम् ।

यो यत्र म्रियते तत्रैवોर्ध्वं गत्वा स सिद्ध्यति ॥ ૮૩ ॥

અલોકથી સ્થલિત હોવાથી અર્થાત્ અલોકમાં ગતિ-ગમન ન હોવાથી એઓ લોકને અગ્રભાગે રહેલા છે. શરીરાદિને અહિં ત્યજીને એઓ શાશ્વત ત્યાંજ રહેલા છે. ૭૭.

એઓ ‘જ્ઞાનાવરણીય’ આદિ આઠે કર્મોએ રહિત છે; અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આઠ અનન્ત વસ્તુએ યુક્ત છે. ૭૮

‘ગુણસ્થાન ક્રમારોહ’ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—જ્ઞાનના આવરણના ક્ષયથી અનન્ત કેવળજ્ઞાન, અને દર્શનના આવરણના ક્ષયથી અનન્ત દર્શન થાય છે. મોહના વિનાશથી ક્ષાયિક શુદ્ધસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ‘વેદનીય’ અને ‘અંતરાય’ કર્મોના ક્ષયથી અનુક્રમે અનન્ત સુખ અને અનન્ત વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આયુર્કર્મ ક્ષીણ થવાથી અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા નામકર્મ અને ગોત્રકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત—અનન્ત અવગાહના થાય છે. કર્મના હેતુ-ઓના અભાવથી જન્મ-જરા-મરણ આદિનાં દુઃખ ટળી જાય છે. એટલે એમને પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. કેમકે બીજ બગી જાય એટલે અંકુરની ઉત્પત્તિ રહી નહિં. ૭૬-૮૨

જેટલો વિસ્તાર આ મનુષ્યક્ષેત્રનો છે તેટલો જ (એટલે કે પીસતાલીશ લાખ થોજન) મોક્ષના સ્થાનનો છે. જે જ્યાં મૃત્યુ પામે છે તે ત્યાંથી સમગ્રેણિએ ઉઠે જઈ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્પત્યોર્ધ્વ સમશ્રેણ્યા લોકાન્તસ્તૈરલંકૃતઃ ।

યત્રૈકસ્તત્ર તેઽનન્તા નિર્વાધા મુખમાસતે ॥ ૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે—

કૃત્સ્નકર્મશ્ચયાદૂર્ધ્વ નિર્વાણમધિગચ્છતિ ।

યથા દગ્ધેન્ધનો વહ્નિઃ નિરુપાદાનસન્તતિઃ ॥ ૮૫ ॥

તદનન્તરમેવોર્ધ્વમાલોકાન્તાત્સ ગચ્છતિ ।

પૂર્વપ્રયોગાસંગત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥ ૮૬ ॥

કુલાલચક્રે દોલાયામિષૌ ચાપિ યથેષ્યતે ।

પૂર્વપ્રયોગાત્કર્મેહ તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૭ ॥

મૃલ્હેપસંગનિર્મોચ્ચાથથા દૃષ્ટાપ્સ્વલાબુનઃ ।

કર્મસંગવિનિર્મોચ્ચાત્તથા સિદ્ધગતિઃ સ્મૃતા ॥ ૮૮ ॥

પરંડયન્ત્રપેડાસુ બન્ધચ્છેદાથથા ગતિઃ ।

કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્યાપિ તથેષ્યતે ॥ ૮૯ ॥

વ્યાગ્રપાદબીજબન્ધનચ્છેદાત્ યન્ત્રબન્ધનચ્છેદાત્ પેડાબન્ધનચ્છેદાત્
ચ ગતિર્દૃષ્ટા મિંજાકાષ્ઠપેડાપુટાનામ્ એવં કર્મબન્ધનવિચ્છેદાત્ સિદ્ધસ્ય
ગતિઃ इति भावः ॥

એ સિદ્ધોથી જ ‘ લોક ’ નો અગ્રભાગ શોભી રહ્યો છે. જેટલામાં એક રહી શકે એટલામાં એ અનંત પણ બાધાવિના સુખે રહી શકે છે. ૮૩-૮૪

‘ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ’ માં કહ્યું છે કે—ઈંધન બળી જવાથી, ઉપાદાન કારણ ગયું એટલે અગ્નિ જેમ નિર્વાણ પામે છે—હરી બાય છે તેમ કર્મ સર્વે બળી જવાથી—ક્ષીણ થવાથી આત્મા નિર્વાણ પામે છે અને તે પછી જ એ (આત્મા) (૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે, (૨) આસંગ ત્યજી દેવા વડે, (૩) બંધન છેદી નાખવા વડે અને (૪) પોતાના ઉર્ધ્વગામી સ્વભાવવડે છેક લોકાન્ત સુધી જાય છે. ૮૫-૮૬.

(૧) પૂર્વ પ્રયોગવડે કુંભારના ચક્રની, હિંડોળાની અને બાણુની જેવી ગતિ—તેવી જ ગતિ સિદ્ધોની સમજવી. (૨) માટીના લેપનો સંગ મૂકાવાથી જેવી તુંબડાની પાણી ઉપર તરી આવવા રૂપ ગતિ—તેવી જ કમોનો સંગ મૂકાવાથી સિદ્ધોની ગતિ સમજવી. (૩) એરંડામાં, ચંત્રમાં અને પેડાપુટમાં બન્ધનના છેદાવાથી જેવી ગતિ—તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદાવાથી સિદ્ધની ગતિ સમજવી. એટલે કે એરંડાના બીજના બન્ધનના છેદથી, ચંત્રના બન્ધનના

ઊર્ધ્વગૌરવધર્માણો જીવા इति जिनोत्तमैः ।

અધોગૌરવધર્માણઃ પુદ્ગલા इति चोदितम् ॥ ૧૦ ॥

ઊર્ધ્વગમન एव गौरवं धर्मः स्वभावो जीवानाम् । पुद्गलास्तु
अधोगमनधर्माणा इति सर्वज्ञवचनम् इति भावः ॥

यथाधस्तीर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाय्वग्निवीतयः ।

સ્વભાવતઃ પ્રવર્તન્તે તથોર્ધ્વગતિરાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

अतस्तु गतिर्वैकृत्यमेषां यदुपलभ्यते ।

કર્મણઃ પ્રતિઘાતાન્ન પ્રયોગાન્ન તદિષ્યતે ॥ ૧૨ ॥

अधस्तिर्यगथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ઊર્ધ્વમેવ તુ તદ્ધર્મા ભવતિ ક્ષીણકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

तत्रापि गच्छतः सिद्धिं संयतस्य महात्मनः ।

સર્વેરંગૈર્વિનિર્યાતિ ચેતનસ્તનુપંજરાત્ ॥ ૧૪ ॥

તદુક્તં સ્થાનાંગપંચમસ્થાનકે—

પંચવિદ્ધે જીવસ્સ ણિજ્ઞાયમગ્ગે પલ્લત્તે । પાણ્હિં ડરૂહિં ડરેણં
સિરેણં સવ્વંગેહિં ॥ પાણ્હિં નિજ્ઞાયમાણે નિરયગામી ભવતિ । ડરૂહિં
નિજ્ઞાયમાણે તિરિયગામી ભવતિ । ડરેણં નિજ્ઞાયમાણે મણુયગામી

છેદથી તથા પેડાના બન્ધનના છેદાવાથી, મીંજ, કાષ્ટ અને પેડાપુટની જેવી ઉછળીને ઉંચે જવા રૂપ ગતિ થાય છે તેવી જ કર્મબન્ધનના છેદથી સિદ્ધીની ગતિ સમજવી. (૪) જિન ભગવાનનાં વચન છે કે જીવ ઊર્ધ્વગતિપરિણામવાળા છે અને પુદ્ગળ અધોગતિપરિણામવાળા છે; અર્થાત્ ઊર્ધ્વ ગમન કરવું એ જ જીવોનો સ્વભાવ છે અને અધોગમન—એ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે એવું સર્વજ્ઞનું વચન છે. પત્થર આદિ વજનદાર વસ્તુઓનો સ્વભાવ અધોગમન છે, વાયુનો સ્વભાવ તિર્યગ્ ગમન છે અને અગ્નિની જ્વાળાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે એમ આત્માનો પણ અનાદિ સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે. માટે કદાચ કોઈ વખતે એના એ સ્વભાવમાં વિકાર માલમ પડે તો એ કર્મના પ્રતિઘાતથી અને પ્રયોગથી સમજવો. જીવની તીર્છી, ઊર્ધ્વ કે અધોગતિ એનાં તે તે કર્મોને જ આભારી છે. સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વ ગતિ તો જેમનાં કર્મો ક્ષીણ થયાં હોય છે એમની જ થાય છે. ૮૭-૯૩.

હવે, સિદ્ધની ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર સંયમી મહાત્માના પ્રાણ નીકળે છે તે એનાં સર્વ અંગોમાંથી નીકળે છે. ૯૪.

ભવતિ । સિરેણં નિજ્ઞાયમાણો દેવગામી ભવતિ । સઙ્ખંગેર્હિ નિજ્ઞાય-
માણો સિદ્ધિગતિપજ્જવસાણો પચ્ચસે ॥

અવોપગ્રાહિકર્માન્તચચ્ચ એવ સ સિદ્ધયતિ ।

ઉદ્ગચ્છન્નસ્પૃશદ્ગત્યા દ્વાચિન્ત્યા શક્તિરાત્મનઃ ॥

અત્ર ચ અસ્પૃશન્તી સિદ્ધયન્તરાલપ્રવેશાન્ ગતિર્યસ્ય સઃ અસ્પૃ-
શદ્ગતિઃ । અન્તરાલપ્રવેશસ્પર્શને હિ નૈકેન સમયેન સિદ્ધિરિષ્યતે ।
તત્ર ચ એક એવ સમયઃ અતઃ અન્તરાલે સમયાન્તરસ્યાભાવાત્ અન્ત-
રાલપ્રવેશાનામ્ અસંસ્પર્શનમ્ ઇતિ ઔપપાતિકસૂત્રવૃત્તૌ ॥ અવગાઢ-
પ્રવેશેભ્યઃ અપરાકાશપ્રવેશાન્ તુ અસ્પૃશન્ ગચ્છતિ ઇતિ મહાભાષ્ય-
વૃત્તૌ ॥ યાવત્સુ આકાશપ્રવેશેષુ ઇહ અવગાઢઃ તાવતઃ એવ પ્રવેશાન્
ઊર્ધ્વમપિ અવગાહમાનઃ ગચ્છતિ ઇતિ પંચસંગ્રહવૃત્તૌ ॥ તત્ત્વં તુ
કેવલિગમ્યમ્ ।

એકસ્મિન્સમયે ચોર્ધ્વલોકે ચત્વાર એવ તે ।

સિદ્ધયન્ત્યુત્કર્ષતો દૃષ્ટમધોલોકે મતત્રયમ્ ॥ ૧૫ ॥

સ્થાનાંજ સૂત્રના પાંચમા સ્થાનમાં કહ્યું છે કે—

જીવને નીકળવાના પાંચ દ્વાર છેઃ જીવ પગેથી, ઉડ્ડએથી, હાથેથી, મસ્તકેથી કે સર્વ અંગોથી નીકળે છે. પગેથી નીકળે તો નરકગામી, ઉડ્ડએથી નીકળે તો તિર્યચ, હાથેથી નીકળે તો અનુપ્પ, મસ્તકેથી નીકળે તો દેવ અને સર્વાંગેથી નીકળે તો સિદ્ધિગામી થાય.

સંસારમાં જકડી રાખનારા કર્મોના જે ક્ષણે અંત આવે છે તેજ ક્ષણે એ વચ્ચે રહેલા પ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના ઉચે ચઢી સિદ્ધ થાય છે; કેમકે આત્માની અચિન્ત્ય શક્તિ છે.

સિદ્ધિએ પહોંચવાના માર્ગમાં જે પ્રદેશો આવે એને સ્પર્શ કર્યા વિના ચાલ્યો જાય એ ‘ અસ્પૃશત્ગતિ ’ કહેવાય. વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો જાય તો એ સિદ્ધિએ એક સમયમાં પહોંચે નહિં. અને અહિં તો ફક્ત એકજ સમય છે—વચ્ચે બીજા સમયનો અભાવ છે. મારેજ કહ્યું છે કે વચ્ચેના પ્રદેશોને સ્પર્શે નહિં. આવાત ઉપ્વાયી સૂત્રની વૃત્તિમાં કહી છે. મહાભાષ્યની વૃત્તિમાં ‘ જીવ અવગાઢ કરેલા પ્રદેશો શિવાયના બીજા આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શ્યા વિના જાય છે ’ એવા શબ્દો છે. પંચસંગ્રહની વૃત્તિમાં વળી એમ કહ્યું છે કે ‘ જેટલા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને જીવ અહિં રહેલ છે તેટલા જ આકાશપ્રદેશોને, ઊર્ધ્વ જતાં અવગાહતો જાય છે. ’ તત્ત્વ કેવળીગમ્ય છે.

એક સમયમાં, ઊર્ધ્વલોકમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ચાર જ સિદ્ધ થાય છે. અધોલોક મારે ત્રણ ભિન્નભિન્ન

વિંશતિર્દ્વાવિંશતિઃ ચત્વારિંશદિતિ સ્ફુટમ્ ।

ઉત્તરાધ્યયને સંગ્રહણ્યાં ચ સિદ્ધપ્રામૃતે ॥ ૯૬ ॥

વીસ ગ્રહે તદેવ ઇતિ ઉત્તરાધ્યયને જીવાજીવબિભક્સ્યધ્યયને ॥
ઉદ્ગ્રહોત્તિરિયલોપ ચઽઽવાવીસદ્વસયં ઇતિ સંગ્રહણ્યામ્ ॥ વીસં
પુહુત્તં ગ્રહોલોપ ઇતિ સિદ્ધપ્રામૃતે । તદ્વીકાયાં વિંશતિપૃથક્ત્વં દ્વે
વિંશતી ઇતિ ॥

અષ્ટોત્તરશતં તિર્યગ્લોકે ચ દ્વૌ પયોનિધૌ ।

નદીનદાદિકે શેષજલે ચોત્કર્ષતસ્ત્રયઃ ॥ ૯૭ ॥

વિંશતિશ્ચૈકવિજયે ચત્વારો નન્દને વને ।

પંડકે દ્વાવદ્વશતં પ્રત્યેકં કર્મભૂમિષુ ॥ ૯૮ ॥

પ્રત્યેકં સંહરણતો દશાકર્મમહીષ્વપિ ।

પંચાપશતોઽર્ચૌ દ્વૌ ચત્વારો દ્વિકરાંગકઃ ॥ ૯૯ ॥

જગન્યોસ્ફુટદેહાનાં માનમેતન્નિરૂપિતમ્ ।

મધ્યાંગાસ્ત્વેકસમયે સિદ્ધ્યન્ત્યષ્ટોત્તરં શતમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

મત છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ‘વીશ’ ની સંખ્યા કહી છે, ‘સંગ્રહણી’ માં બાવીશ કહ્યા છે અને ‘સિદ્ધપ્રામૃત’ માં ચાલીશ કહ્યા છે. ૯૫-૯૬.

વીસ ગ્રહે તદેવ (અધોલોકમાંથી વીશ) એમ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ના ‘જીવાજીવવિભક્તિ’ નામના અધ્યયનમાં પાઠ છે. ઉદ્ગ્રહોત્તિરિયલોપ ચઽઽવાવીસદ્વસયં (જીર્ધ્વલોકમાંથી ચાર, અધો-લોકમાંથી બાવીશ અને તિર્યક્લોકમાંથી એકસો ને આઠ) એમ ‘સંગ્રહણી’ માં પાઠ છે. વીસં પુહુત્તં ગ્રહોલોપ (અધોલોકમાંથી બે વીશ) એમ ‘સિદ્ધપ્રામૃત’ માં પાઠ છે. [વીસં પુહુત્તં=વિંશતિ-પૃથક્ત્વ=દ્વે વિંશતી (વીશ પૃથક્ત્વ એટલે બે વીશ-ચાલીશ) એમ એની ટીકામાં છે].

ઉત્કૃષ્ટ, તિર્યક્લોકમાંથી ૧૦૮, સમુદ્રમાંથી બે અને નદીનદાદિક શેષ જળાશયમાંથી ત્રણ સિદ્ધ થાય. ઉત્કૃષ્ટ, એક વિજયમાંથી વીશ, નંદનવનમાંથી ચાર, પંડકવનમાંથી બે અને પ્રત્યેક કર્મભૂમિમાંથી ૧૦૮ સિદ્ધિ પામે. (દેવતા આદિના) સંહરણને લીધે દરેક અકર્મભૂમિમાંથી પણ દશ સિદ્ધિ થાય. પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ બેજ સિદ્ધિ પામે. બે હાથની કાયાવાળા ઉત્કૃષ્ટ ચાર સિદ્ધિગતિએ જાય. આ બધું, ઉત્કૃષ્ટ અને જગન્ય શરીરવાળાઓ વિશે સમજવું. મધ્યમ શરીરમાનવાળાઓ તો એક સમયે એકસોને આઠ સિદ્ધિપદ વડે. ૯૭-૧૦૦.

ઉત્તરપિંચવસર્પિણ્યોસ્તાર્ણીવીકતુરીયયોઃ ।

અરયોરદ્વસહિતં સિદ્ધ્યન્યુત્કર્ષતઃ શતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

વચ્ચુ અસ્યાઃ અવસર્પિણ્યાઃ તૃતીયારકપ્રાન્તે શ્રીઋષભદેવેન
સહાદ્યોત્તરં શતં સિદ્ધાઃ તદાશ્ચર્યમધ્યે અન્તર્ભવતીતિ સમાધેયમ્ ॥

વિંશતિશ્ચાવસર્પિણ્યાઃ સિદ્ધ્યન્તિ પંચમેડરકે ।

ઉત્તરપિંચવસર્પિણ્યોઃ શેષેષુ દશ સંહ્રતાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પુંવેદેભ્યઃ સુરાદિભ્યઃપુસ્વા જન્મન્યનન્તરે ।

ભવન્તિ પુરુષાઃ કેચિત્ સ્ત્રિયઃ કેચિન્નપુંસકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સ્ત્રીભ્યોઽપિ દેહ્યાદિભ્યઃ સ્યુરેવં ત્રૈધા મહીસૃષ્ઠાઃ ।

વક્ત્રીભેભ્યો નારકાદિભ્યોઽપ્યેવં સ્યુર્મનુજાસ્ત્રિધા ॥ ૧૦૪ ॥

નવસ્વેતેષુ ભંગેષુ પુંભ્યઃ સ્યુઃ પુરુષા હિ ચે ।

સિદ્ધ્યન્ત્યદ્યોત્તરશતં તેઽન્યે દશદશાસ્ત્રિતાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

દશાન્યભિચુનેપથ્યાશ્ચત્વારો દૃહિવેષકાઃ ।

સિદ્ધ્યન્ત્યદ્યોત્તરશતં મુનિનેપથ્યધારિણઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ઉત્તરપિંછીના ત્રીજા અને અવસર્પિછીના ચોથા આરામાં ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય. આ અવસર્પિછીના ત્રીજા આરાને છેડે શ્રીઋષભદેવની સંગાથે એકસોને આઠ સિદ્ધયા છે એ બાબત એક આશ્ચર્યભૂત થઈ છે એમ સમાધાન કરવું. અવસર્પિછીના પાંચમા આરામાં વીશ અને બેઉના શેષ આરાઓમાં દશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૧-૧૦૨

પુરૂષવેદવાળા દેવ આદિથી સ્ત્રીની અને જન્મ લે એમાં કેટલાક પુરૂષો થાય, કેટલાક સ્ત્રી થાય અને કેટલાક વળી નપુંસકો પણ થાય. સ્ત્રીવેદવાળી દેવી આદિકથી તથા નપુંસક વેદવાળા નારકી આદિથી પણ એજ પ્રમાણેત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો થાય. ૧૦૩-૧૦૪

આમ નવ ભાંગા થયા-એમાં બેઝો: પુરૂષવેદથી પુરૂષો થાય છે એવા એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય છે અને શેષ સર્વ દશ દશ સિદ્ધિ પામે. ૧૦૫

એકસોને આઠ સ્વર્લિંગે, દશ અન્યભિશ્ચુલિંગે અને ચાર ગૃહસ્થલિંગે, સિદ્ધ થાય વળી

† જન્મનપુંસકો સિદ્ધિપદને પામતા નથી.

વિંશતિયોષિતઃ કિં ચ પુમાંસોઽષ્ટોત્તરં શતમ્ ।

एकस्मिन्समये वक्षीषाः सिद्ध्यन्ति दश नाधिकाः ॥ १०७ ॥

एकसमये अष्टोत्तरशतसिद्धियोग्यतासंग्रहश्चैव—

तिर्यग्गुलोके क्षपितकलुषाः कर्मभूमिस्थलेषु

जाता वैमानिकપુરુષતો મધ્યમાંગપ્રમાણાઃ ।

सिद्ध्यन्त्यष्टाधिकमपि शतं साधुवेषाः पुमांसः

तार्तीयીકે નિયતમરકે ચિન્ત્યતાં વા તુરીયે ॥ ૧૦૮ ॥

यत्रैको निर्वृतः सिद्धस्तत्रान्ये परिनिर्वृताः ।

अनन्ता नियमाल्लोकपर्यन्तस्पर्शिनः समे ॥ १०९ ॥

અવસર્યઃ—સમ્પૂર્ણમેકસિદ્ધસ્યાવગાહક્ષેત્રમાશ્રિતાઃ ।

अनन्ताः पुनरन्ये च तस्यैकैकं प्रदेशकम् ॥ ११० ॥

સમાક્રમ્યાવગાહાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકં તેઽપ્યનન્તકાઃ ।

एवं परे द्वित्रिचतुःपंचायंशाभिवृद्धितः ॥ १११ ॥ युग्मम् ॥

એક સમયે ત્રીલિંગે વીશ, પુરુષલિંગે એકસોને આઠ, તથા નપુંસકલિંગે ઉત્કૃષ્ટ દશ સિદ્ધિ પામે. એથી અધિક નહિ. ૧૦૬-૧૦૭.

એક સમયે એકસોને આઠ કોણ કોણ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય એ બધાંનો સંગ્રહ નીચે મુજબઃ—

તિર્યક્ લોકમાં અને કર્મભૂમિઓમાં પ્રત્યેકમાં એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. વૈમાનિક પુરુષવેદથી ઉત્પન્ન થયેલા, મધ્યમ અંગપ્રમાણવાળા તથા સાધુવેષધારી—એ ત્રણેમાંથી પણ પ્રત્યેકમાંથી એકસોને આઠ સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. તથા (ઉત્તરિણીના) ત્રીજા આરામાં અને (અવસરિણીના) ચાથા આરામાં પણ એટલી સંખ્યાના સિદ્ધિને યોગ્ય હોય. ૧૦૮

ન્યાં એક સિદ્ધિ રહેલ છે ત્યાં (તેટલી જ અવગાહનામાં) અન્ય પણ અનંત સિદ્ધિ રહેલા છે; અને એ સર્વ ‘લોક’ ના અગ્ર ભાગને સ્પર્શીને રહેલા છે. એટલે કે એક સિદ્ધિ સંપૂર્ણ અવગાહ કરેલા ક્ષેત્રને વિષે અનંત સિદ્ધિો રહી શકે છે—રહેલા છે; અને ઉપરાંત બીજાઓ પણ એના (ઓછાવતા) એકેક પ્રદેશને આશ્રયીને રહેલા છે એઓ પણ ‘અનન્ત’ છે. એવી જ રીતે બીજાઓ પણ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિક વધતા વધતા અશોને આશ્રયીને રહેલા અનન્તા છે. ૧૦૯-૧૧૧.

તથા—સિદ્ધાવગાહક્ષેત્રસ્ય તસ્યેકૈકં પ્રવેશકમ્ ।

ત્યક્ત્વા સ્થિતાસ્તેऽપ્યનન્તા एवं દ્રવ્યાદિપ્રવેશકાન્ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ—પ્રવેશવૃદ્ધિહાનિભ્યાં ચેઽવગાહા અનન્તકાઃ ।

પૂર્વક્ષેત્રાવગાહેભ્યઃ સ્યુસ્તેઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

તતથ—एकः सिद्धः प्रवेशोः स्वैः समग्रैरतिनिर्मलैः ।

सिद्धाननन्तान् स्पृशति व्यवगाहैः परस्परम् ॥ ૧૧૪ ॥

તેભ્યોઽસંખ્યગુણાન્ વેશપ્રવેશોઃ સ્પૃશતિ ધ્રુવમ્ ।

ક્ષેત્રાવગાહનાભેદૈરન્યોઽન્યૈઃ પૂર્વદર્શિતૈઃ ॥ ૧૧૫ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવાં ઔપપાતિકે પ્રાવરયકે ચ—

फुसइ अणान्ते सिद्धे सव्वपपसेहिं नियमसो सिद्धो ।

तेवि असंखिज्जगुणा देसपपसेहिं जे पुट्ठा ॥

અશરીરા જીવધના જ્ઞાનદર્શનશાલિનઃ ।

साकारेण निराकारेणोपयोगेन लक्षिताः ॥ ૧૧૬ ॥

વળી સિદ્ધના અવગાહક્ષેત્રના અકેકા પ્રદેશને છોડીને જેઓ રહેલા છે એઓ પણ અનંત એ જ પ્રમાણે બે, ત્રણ વિગેરે પ્રદેશો છોડીને રહેલા છે એઓ પણ અનન્ત છે. ૧૧૨.

એવી રીતે પ્રદેશો ઓછા કરીને કે વધારીને જે અનન્ત (સિદ્ધો) અવગાહીને રહેલા છે એઓ, પૂર્વક્ષેત્રો અવગાહીને રહેલા (સિદ્ધો) કરતાં અસંખ્યગણા (અધિક) છે. ૧૧૩.

આમ બાબત હોવાથી એક સિદ્ધ પોતાના અત્યન્ત નિર્મળ અને પરસ્પર અવગાહિલા સર્વ પ્રદેશોવડે ‘ અનંત ’ સિદ્ધોને સ્પર્શ કરી રહે છે. અને એ કરતાં અસંખ્યગણાઓને, પૂર્વદર્શિત અન્ય અન્ય (ઓછાવત્તા) ક્ષેત્રાવગાહનાના ભેદોને લઇને, દેશપ્રદેશોવડે સ્પર્શ કરે છે. ૧૧૪-૧૧૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં, ઉપવાર્ધસૂત્રમાં તથા આવશ્યકસૂત્રમાં પણ આ વાતનું સમર્થન છે:— સિદ્ધનો જીવ નિશ્ચયે કરીને સર્વ પ્રદેશોવડે અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે અને એઓ પણ, દેશપ્રદેશોવડે જેઓએ સ્પર્શ કર્યો છે એવા અસંખ્ય સિદ્ધોને સ્પર્શ કરે છે.

આ સિદ્ધના જીવો અશરીરી (શરીર વિનાના) છે; ક્ષેત્ર જીવરૂપ છે; જ્ઞાન અને દર્શન યુક્ત, સાકાર-નિરાકાર* ‘ ઉપયોગ ’ વડે લક્ષિત છે. એઓ ત્રણે જગતને કેવળજ્ઞાને

*: સાકાર ઉપયોગ=જ્ઞાન. નિરાકાર ઉપયોગ=દર્શન.

જ્ઞાનેન કેવલેતેતે કસ્યન્તિ જગન્નયીમ્ ।

દર્શનેન ચ પશ્યન્તિ કેવલેતેવ કેવલાઃ ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પૂર્વભવાકારસ્યાન્યથાઘ્યવસ્થાપનાઠ્ઠુષિરપૂર્વા ।

સંસ્થાનમનિત્યંસ્થં સ્યાદેવામનિચતાકારમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કેનચિદલૌકિકેન સ્થિતં પ્રકારેણ નિગદિતુમશક્યમ્ ।

અત एव ઘ્યપદેશો નૈષાં દીર્ઘાદિગુણવચનૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તથાહુઃ—સે ન લીહે । સે ન હસ્તે । સે ન વદે । ઇત્યાદિ ॥

નહુ—સંસ્થાનં ઘ્યાકારઃ સ કથમમૂર્તસ્ય ભવતિ સિદ્ધસ્ય ।

અત્રોચ્યતે—પરિણામવત્પ્રમૂર્તેઽપ્યસૌ ભવેત્કુમ્ભનભસીવ ॥ ૧૨૦ ॥

પૂર્વભવભાવિદેહાકારમપેક્ષ્યેવ સિદ્ધજીવસ્ય ।

સંસ્થાનં સ્યાદૌપાધિકમેવ ન વાસ્તવં કિંચિત્ ॥ ૧૨૧ ॥

તથાહુરાવસ્થકનિર્ણયકૃતઃ—

ઓગાહ્યાહ સિદ્ધા ભવતિ ભાગેણ હંતિ પરિહીણા ।

સંઠાણમનિત્યંસ્થં જરામરણવિપ્પમુક્ત્યાયં ॥

કરીને જાણે છે અને કેવળદર્શનવડે જુઓ છે. પોકળ ભાગ પૂરવાથી એમનો પૂર્વભવનો આકાર બદલાઈ, એમનું ભિન્નપ્રકારનું અચોક્કસ આકૃતિવાળું ‘સંસ્થાન’ થાય છે. એ ‘સંસ્થાન’ કોઈ એવા અલૌકિક પ્રકારે રહેલું છે કે તે વાણીવડે વર્ણવી શકાતું નથી; અને એથી જ એમનું દીર્ઘ—હ્રસ્વ આદિ શુભવાચક શબ્દોવડે ખ્યાન આપી શકાતું નથી. ૧૧૬-૧૧૮.

આગમમાંયે કહ્યું છે કે—એ સિદ્ધના જીવ દીર્ઘ નથી, હ્રસ્વ નથી, વૃદ્ધિ પણ પામતા નથી. ઇત્યાદિ.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—‘સંસ્થાન’ એટલે તો આકાર—એ આકાર અમૂર્ત—અશરીરી એવા સિદ્ધના જીવને ક્યાંથી હોય ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરવું કે—એક કુંભમાંના આકાશમાં (ઘટાકાશમાં) જેમ આકાર છે તેમ, પરિણામી એવા એ અમૂર્તમાં પણ આકાર સંભવે છે. પૂર્વભવના દેહાકારને અપેક્ષીને જ સિદ્ધના જીવોનું ઔપાધિક સંસ્થાન થાય, વાસ્તવિક કંઈ થાય નહિં. ૧૨૦-૧૨૧

આ સંબંધમાં આવશ્યકસૂત્રની નિર્ણયિત—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

સિદ્ધના જીવોની અવગાહના કરતાં પૂર્વભવની કરતાં ત્રીજે ભાગે ઉણી હોયઅર્થાત્ પૂર્વભવની

ઉત્તાણાઓ વ પાસિહુઓ વ અહવા નિસન્નઓ ચેવ ।
 જો જહ કરેઈ કાલં સો તહ ઉવવજ્જણ સિદ્ધો ॥
 ઇહભવભિજ્ઞાગારો કમ્મવસાઓ ભવંતરે હોઈ ।
 ન ય તં સિદ્ધસ્સ તઓ તંમીતો સે તયાગારો ॥
 જં સંઠાણં તુ ઇહં ભવં ચયંતસ્સ ચરમસમયમ્મિ ।
 આસીચ પપ્પસઘણં તં સંઠાણં તહિં તસ્સ ॥

શતાનિ ત્રીણિ ધનુષાં ત્રયસ્ત્રિશઙ્કનૂંષિ ચ
 ધનુસ્ત્રિભાગશ્ચ પરા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૨ ॥
 જઘન્યાઘાંગુલોપેતહસ્તમાના પ્રરૂપિતા ।
 જઘન્યોત્કૃષ્ટયોરન્તરાલે મધ્યા સ્વનેકધા ॥ ૧૨૩ ॥
 ષોડશાંગુલયુક્તા યા મધ્યા કરચતુષ્ટયી ।
 આગમે ગીયતે સર્વમધ્યાનાં સોપલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥
 પ્રાચ્યે જન્મનિ જીવાનાં યા ભવેદવગાહના ।
 તૃતીયભાગન્યૂના સા સિદ્ધાનામવગાહના ॥ ૧૨૫ ॥

જે તૃતીયાંશ હોય. આવું જરામૃત્યુથી મુક્ત એવા સિદ્ધોનું સંસ્થાન હોય. જીવ સૂતેલો ઉભેલો કે બેઠેલો—જેવી સ્થિતિએ રહ્યો કાળ કરે એવી જ સ્થિતિએ સિદ્ધપણે ઉત્પન્ન થાય. અહિં પણ પુનઃ કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે જીવનો આ ભવમાં જેવો આકાર હોય તેથી ભિન્ન આકાર ભવાન્તરમાં થાય એ કર્મના વશે થાય, પણ સિદ્ધને તો કોઈ કર્મો જ રહ્યાં નથી તો પછી સિદ્ધને તેવો કોઈ આકાર જ શાનો હોય ? તેનો ઉત્તર એ કે—આ ભવમાં ચ્યવતી વખતના ચરમ સમયે જે સંસ્થાન હોય છે તેવું પ્રદેશધન સંસ્થાન તેમનું ત્યાં પણ હોય છે.

સિદ્ધોના જીવની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩૬ ધનુષ્યપ્રમાણ હોય. જઘન્ય (અવગાહના) એક હાથ અને આઠ આંગળ હોય. મધ્યમ એટલે ‘ ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય વચ્ચેની ’ (અવગાહના) અનેક પ્રકારની હોય. આગમમાં મધ્યમ અવગાહના ચાર હાથ અને સોળ આંગળની કહેલી છે તે સર્વ મધ્યમોના ઉપલક્ષણથી એટલે કે તીર્થંકરની જઘન્ય અવગાહનાને અપેક્ષીને છે. ૧૨૨-૧૨૪

છેલ્લા મનુષ્ય ભવમાં જીવની જે અવગાહના હોય તેનો જે તૃતીયાંશ સિદ્ધની અવગાહના હોય. પૂર્વભવમાં તે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની હોય, મધ્યમ અનેક પ્રકારની હોય અને જઘન્ય જે હા-

ઉત્કૃષ્ટા ચ ભવે પ્રાચ્યે ધનુઃપંચશતીમિતા ।

મધ્યમા ચ बहुविधा जघन्या हस्तयोर्द्वयम् ॥ ૧૨૬ ॥

जघन्या सप्तहस्तैव जिनेन्द्राणामपेक्षया ।

त्र्यंशोनस्वे किलैतासां ताः स्युः सिद्धावगाहनाः ॥ ૧૨૭ ॥ युग्मम् ॥

इतदभिप्रेत्यैव औपपातिकोपागे उक्तम्—

जीवाणं भंते सिञ्जमाणा कयरंमि उञ्चते सिञ्जन्ति । गोअम

जह्मणोणं सत्तरयणीए उक्कोसेणं पंचधणुसइए सिञ्जन्ति ॥

मरुदेवा कथं सिद्धा नन्वेवं जननी विभोः ।

साम्रपंचचापशतोत्तुंगा नाभिसमोच्छ्रया ॥ ૧૨૮ ॥

સંપચઘં સંઠાઘં ઉચ્ચં ચેવ ફલગરેઈં સમમ્—ઈતિ વચનાત્ ॥

अत्र उच्यते—स्त्रियो द्युत्तमसंस्थानाः पुंसः कालार्हसंस्थितेः ।

किंचिदूनप्रमाणाः स्युर्नाभेरूनोच्छ्रयेति सा ॥ ૧૨૯ ॥

गजस्कन्धाधिरूढत्वान्मनावसंकुचितेति वा ।

पंचशापशतोच्चैव सेति किंचिन्न दूषयाम् ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ ચ માધ્યકુદમિપ્રાયઃ ॥ સંગ્રહણીકૃત્યમિપ્રાયસ્ત્વયમ્—

અની હોય કે બિનેશ્વરેની અપેક્ષાએ જઘન્ય સાત હાથની હોય—એ અવગાહનાઓનો એ તૃતીયાંશજ તે સિદ્ધોની અવગાહના હોય. આ અભિપ્રાય ‘ઉંચાઈ’ ઉપાંગનો છે. ૧૨૫-૧૨૭.

અહિં કેાઇ એવી શંકા લાવે કે—જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે એમ કહો છો ત્યારે પ્રથમ તીર્થ કરની માતા મારૂદેવી જે નાભિરાજા જેટલા એટલે પાંચસો ધનુષ્ય કરતાં વધારે જિંચા હતા તે કેવીરીતે સિદ્ધ થયા ? ‘સંહનન, સંસ્થાન તથા ઉંચાઈ ફલકરો જેટલી હોય છે.’—એ શાસ્ત્રવચન પ્રમાણે એ ચોક્કસ નાભિરાજા જેટલા ઉંચા હતા. આ શંકાના નિવારણમાં એમ કહેવાનું કે—એ નાભિરાજાથી ઓછા ઉંચા હતા. કેમકે સ્ત્રીઓની ગમે એટલી ઉંચાઈ હોય પણ તે પુરૂષોની વધારેમાં વધારે ઉંચાઈ કરતાં ઓછી જ હોય. અથવા હસ્તિના સ્કંધપર ચઢવાથી તે જરા સંકોચાયલા હતા માટે એનું વધારે માન ન હોતાં પાંચસો ધનુષ્ય જ હતું એમ સમજવું. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકારનો છે. ૧૨૮-૧૩૦.

એ સંખંધમાં ‘સંગ્રહણી’ † ની વૃત્તિ—ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે—

† પર્વતો, નદીઓ, ક્ષેત્રો, વિજયો, દ્રહો, શ્રેણીઓ, શિખરો, તીર્થો, ખાંડવા અને યોજન—આ દશ દારોનો ‘સંગ્રહ’ જે ગ્રંથમાં કરેલો છે અર્થાત્ એમનું વર્ણન—હકીકત જેમાં આપેલી છે એ ગ્રંથનું નામ ‘સંગ્રહણી.’ એકલા જળદીપમાં આવેલા એ પર્વતો વગેરેનો સંગ્રહ એ ‘લઘુસંગ્રહણી;’ અને અદીદીપમાં આવેલાનો સંગ્રહ એ ‘બૃહત્ સંગ્રહણી.’

यदिदमागमे पंचधनुःशतान्युत्कृष्टं मानमुक्तं तद्वाहुल्यात् ।
अन्यथा एतद् धनुःपृथक्त्वैः अधिकमपि स्यात् तच्च पंचविंशत्यधिक-
पंचधनुःशतरूपं बोद्धव्यम् ॥ सिद्धप्राप्त्येऽपि उक्तम्—

ओगाहया जहण्णा रयसिदुगं अह पुणाइ उक्कोसा ।

पंचेव धणुसयाइं धणुअपुहुसेण अहियाइंति ॥

एतद्वृत्तिश्च—

प्रथक्त्वशब्दः अत्र बहुत्ववाची । बहुत्वं चेह पंचविंशतिरूपं
द्रष्टव्यमिति ।

आयसंहनना एवं सिद्ध्यन्ति न पुनः परे ।

संस्थानानां त्वनियमस्तेषु षट्स्यपि निर्वृतिः ॥ ૧૩૧ ॥

पूर्वकोट्यायुरुत्कर्षात् सिद्धयेन्नाधिकजीविनः ।

जघन्यास्तववर्षायुः सिद्धयेन्न न्यूनजीविनः ॥ ૧૩૨ ॥

આગમમાં જે આ પાંચસો ધનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ માન કહેલું છે તે ખડોળે ભાગે એટલે 'પ્રાયઃ એમ હોય' એમ કહેલું છે. એમ ન હોય તો એ માન કદાચ ધનુષ્યનાં પ્રથક્ત્વપણાને લઈને પાંચસોથી અધિક એટલે દષ્ટાન્ત તરીકે પાંચસોને પચવીશ ધનુષ્ય પણ થાય. ટીકામાં વળી એમ કહેલ છે કે પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે, અને એ બહુત્વ એટલે 'પચવીશ ધનુષ્ય' એમ સમજવું.

પહેલા સંઘયણવાળા એટલે વજ્રકપલનારાયસંઘયણ+વાળા જ એ રીતે સિદ્ધ છે, બીજા નહિ. *સંસ્થાનોના સંબંધમાં કંઈ નિયમ નથી: છએ સંસ્થાનોમાં સિદ્ધિપ્રાપ્તિ છે. ૧૩૧.

આયુષ્યના સંબંધમાં બોલીએ તો ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા હોય તે સિદ્ધિ પામે છે; અધિક આયુષ્યવાળો સિદ્ધિ પામતો નથી. જઘન્ય નવ વર્ષના આયુષ્યવાળો સિદ્ધ થાય, એછા આયુષ્યવાળો ન થાય. ૧૩૨.

+ સંહનન એટલે સંઘયણ એટલે શરીરનો ખાંધા-ખંધ-કાડું ૭ પ્રકારનું છે. (૧) વજ્રકપલનારાય (૨) કપલનારાય (૩) નારાય (૪) અર્ધનારાય (૫) કીલિકા (૬) સેવાર્ત. પહેલું સર્વથી ઔષ્ઠ અને છેલ્લું સૌથી અવકૃષ્ટ છે. *સંસ્થાન=શરીરની આકૃતિ. એ, દેવતાઓની 'સમચતુરસ' ચારે ખુણે સમાન હોય. 'સમચતુરસ' શિવાય બીજી આકૃતિઓ (૧) ડુંડક (વાઘ-મેષ), (૨) જ્વળ, (૩) સોય, (૪) પરપોટો, (૫) મસુરની દાળ અને (૬) ચંદ્રમા જેવી હોય છે. દેવતા શિવાય અન્ય સર્વ જીવોની આ હમાંથી એક આકૃતિ હોય.

દ્વાત્રિશદંતા એકાદ્યાશ્ચેત્ સિદ્ધચન્તિ નિરન્તરમ્ ।
 તદાદસમયાન્ યાવન્નવમે ત્વન્તરં ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૩ ॥
 અદ્યત્વાર્શિવન્તાસ્ત્રયર્થિશન્મુક્તા યદિ ।
 સિદ્ધચન્તિ સમયાન્ સત્ત ધ્રુવમન્તરમદ્યમે ॥ ૧૩૪ ॥
 એકોનપંચાશદાદ્યાઃ ષષ્ઠ્યન્તા યદિ દેહિનઃ ।
 સિદ્ધચન્તિ સમયાન્ ષટ્ વૈ સત્તમે ત્વન્તરં ભવેત્ ॥ ૧૩૫ ॥
 એકષષ્ટિપ્રમૃતયો યાવદ્ દ્વાસસતિપ્રમાઃ ।
 સિદ્ધચન્તિ સમયાન્ પંચ ષષ્ઠે ત્વવશ્યમન્તરમ્ ॥ ૧૩૬ ॥
 ત્રિસત્તિપ્રમૃતયશ્ચતુરશીતિસીમકાઃ ।
 ચતુરઃ સમયાન્ યાવત્ સિદ્ધચન્ત્યગ્રેતનેઽન્તરમ્ ॥ ૧૩૭ ॥
 પંચાશીત્યાદ્યાઃ અષ્ટાંશીન્ યાન્ત્યાષણ્ણવર્તિં શિવમ્ ।
 ક્ષણૌ સત્તનવત્યાદ્યા દ્વૌ ચ દ્વ્યાદ્યશતાવધિ ॥ ૧૩૮ ॥
 ત્રયાધિકશતાદ્યાશ્ચેત્ યાવદ્દેષોત્તરં શતમ્ ।
 સિદ્ધચન્તિ ચૈકસમયં દ્વિતીયેઽવશ્યમન્તરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

એકથી આરંભીને બીજીશ સુધી એ આંતરે પડ્યા વિના સિદ્ધ થાય તો આઠ સમય સુધીમાં થાય. નવમે સમયે તો આંતરે પડે જ. ૧૩૩.

તેનીશથી માંડીને અડતાળીશ સુધી સિદ્ધ થાય તો સાત સમય સુધીમાં થાય. આઠમે સમયે આંતરે પડે. ૧૩૪.

બોગણપચાસથી સાઠની સંખ્યા સુધી સિદ્ધ થાય તો છ સમય સુધીમાં થાય. સાતમે સમયે આંતરે પડે. ૧૩૫.

એકસઠથી બેઠોતેર સુધી પાંચ સમય સુધીમાં સિદ્ધ થાય. છઠ્ઠે સમયે અવશ્ય આંતરે પડે. ૧૩૬.

તોતેરથી શરૂ કરી ચોર્યાસી સુધી સિદ્ધ થાય એ ચાર સમયમાં થાય. પછી આંતરે પડે. ૧૩૭.

પંચાશીથી માંડીને છન્નું સુધી સિદ્ધ થાય ત્યારે ત્રણ સમયમાં, અને સતાણ્થી એકસોને એ સુધી એ સમયમાં સિદ્ધ થાય. ૧૩૮.

એકસોને ત્રણથી એકસોઆઠ સુધી એક સમયમાં સિદ્ધ થાય. બીજે સમયે અવશ્ય આંતરે પડે. ૧૩૯.

જઘન્યમન્તરં ત્વેક્સમયં પરમં પુનઃ ।

યગમાસાન્નાસ્તિ સિદ્ધાનાં ધ્યવનં શાશ્વતા હિ તે ॥ ૧૪૦ ॥

સર્વસ્તોકા વલીબસિદ્ધાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ।

શ્રીસિદ્ધા પુનરેભ્યઃ પુંસિદ્ધાઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યામુદીચ્યાં ચ મિથઃ સમાઃ ।

પ્રાચ્યાં સંખ્યગુણાઃ પશ્ચિમાયાં વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

ન તત્સુખં મનુષ્યાણાં દેવાનામપિ નૈવ તત્ ।

યત્સુખં સિદ્ધજીવાનાં પ્રાપ્તાનાં પદમવ્યયમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

ત્રૈકાલિકાનુત્તરાન્તનિર્જરાણાં ત્રિકાલજમ્ ।

મુક્તં ભોગ્યં મુજ્યમાનમનન્તં નામ યત્સુખમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

પિણ્ડીકૃતં તદૈકત્રાનન્તૈર્વર્ગેશ્ચ વર્ગિતમ્ ।

શિવસૌખ્યસ્ય સમતાં લભતે ન કદાચન ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સર્વાદ્વા પિણ્ડિતઃ સિદ્ધસુખરાશિર્વિકલ્પતઃ ।

અનન્તવર્ગભક્તોઽપિ ન માયાદ્ મુવનત્રયે ॥ ૧૪૬ ॥

સિદ્ધના જીવોને સિદ્ધપણે ઉપજવામાં જઘન્ય અંતર-આંતરે એક સમયનો છે. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધીનો હોય છે. સિદ્ધોને અવવાનું હોતું નથી. કેમકે એઓ શાશ્વત છે. ૧૪૦

નપુંસકસિદ્ધો સર્વથી ઓછા છે; શ્રીલિંગે સિદ્ધ થયેલા એ કરતાં સંખ્યાતગણા છે; અને પુરુષલિંગસિદ્ધો એ કરતાં યે સંખ્યાતગણા છે. ૧૪૧

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી અદ્યપસંખ્યા સિદ્ધ થાય છે; ઉત્તરમાં દક્ષિણ જેટલા જ સિદ્ધ થાય છે; પૂર્વ દિશામાં એથી સંખ્યાતગણા, અને પશ્ચિમમાં એથી યે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨

અવ્યયપદને પામેલા આ સિદ્ધના જીવોને જે સુખ હોય છે તે મનુષ્યોને કે દેવોને કોઈને હોતું નથી. છેક અનુત્તરવિમાન સુધીના ત્રણે કાળના દેવોનું ભોગવેલું, ભોગવાતું અને ભવિષ્યમાં ભોગવવાતું જે ત્રિકાલિક અનન્ત સુખ છે તેને એકરથળે એકત્ર કરી અનન્ત ‘વર્ગ’ કરીએ તો યે એ ભોક્ષના સુખને તોલે આવે નહીં. અથવા-વિકલ્પે સિદ્ધના સર્વસુખોને એકત્ર કરી એનો અનન્ત ‘વર્ગભૂજ’ કાઢવામાં આવે તો પણ ત્રણે જગતમાં પણ સમાધ શકે નહીં. ૧૪૩-૧૪૬.

વર્ગવિભાગચૈવમ્—

સ્યુઃ ષોડશ ચતુર્ભક્તાશ્ચત્વારો વર્ગભાગતઃ ।

દ્વાવેવ પરિશિષ્યેતે ચત્વારોઽપિ દ્વિભાજિતાઃ ॥ ૧૪૭ ॥

સુખસ્ય તસ્ય માધુર્યં કલ્પયન્નપિ કેવલી ।

વક્તું શક્નોતિ નો જગ્ધગુહાદેર્મૂકદેહિવત્ ॥ ૧૪૮ ॥

યથેત્સિતાન્નપાનાદિભોજનાનન્તરં પુમાન્ ।

તૃપ્તઃ સન્ મન્યતે સૌખ્યં તૃપ્તાસ્તે સર્વદા તથા ॥ ૧૪૯ ॥

एवमापातमात्रेण दर्श्यते तस्मिदर्शनम् ।

वस्तुतस्तु તદાહ્વાદોપમાનં નાસ્તિ વિષ્ટપે ॥ ૧૫૦ ॥

औपम्यस्याप्यविषयस्ततः सिद्धसुखं खलु ।

यथा पुरसुखं जज्ञे म्लेच्छवाचामगोचरः ॥ ૧૫૧ ॥

તથા વાહુઃ—મ્લેચ્છઃ કોઽપિ મહારણ્યે વસતિ સ્મ નિરાકુલઃ ।

अन्यदा तत्र भूपालो दुष्टाश्वेन प्रवेशितः ॥ ૧૫૨ ॥

મ્લેચ્છેનાસૌ નૃપો દૃષ્ટઃ સત્કૃતશ્ચ યથોચિતમ્ ।

प्रापितश्च निजं देशं सोऽपि राज्ञा निजं पुरम् ॥ ૧૫૩ ॥

આ સિદ્ધના સુખની મીઠાશ કેવળીપ્રભુ પોતે બાણતા છતાં પણ મિષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્તિ કરનારા સુખી માણસની જેમ, બીજાની આગળ વર્ણવી શકતા નથી. મનવાંછિત લોભનથી તૃપ્ત થયેલ પુરૂષ જે સુખ માને છે તેવું જ સુખ સિદ્ધના જીવે માને છે. મોક્ષના સુખનું આ કિંચિત્ માત્ર દિગ્દર્શન છે. વસ્તુતઃ તો એના આહ્વાદનું અખિલ જગતમાં કોઈ ઉપનામ જ નથી. ખરેખર સિદ્ધનાં સુખનું તો, એક નગરનાં સુખનું જેમ એક પ્રાકૃત સામાન્ય માણસથી વર્ણન થઈ શક્યું નહોતું તેમ કોઈથી વર્ણન થઈ શકે જ નહિં. ૧૪૮-૧૫૧.

એ દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

કોઈ પ્રાકૃત (સાધારણ) પુરૂષ સુખે અરણ્યમાં રહેતો હતો. એકદા કોઈ રાજાને એનો અવળી યાદનો અશ્વ એ વનમાં લઇ આવ્યો. રાજાને બેઠને પેલાએ એનો યથેચિત સત્કાર કર્યો; અને એને પાછો એને નગર પહોંચાડ્યો. રાજાએ પણ એને પ્રત્યુપકારાર્થે પોતાના નગરમાં રાખ્યો, એને પોતાનો ઉપકારી સમજીને એનું સન્માન કર્યું અને ઉત્તમ પ્રકારના

મમાયમુપકારીતિ કૃતો રાજાતિગૌરવાત્ ।
 વિશિષ્ટભોગમૂતીનાં ભાજનં જનપૂજિતઃ ॥ ૧૫૪ ॥
 તુંગપ્રાસાદધૃંગેષુ રમ્યેષુ કાનનેષુ ચ ।
 વૃતો વિદ્યાસિનીવૃન્દૈર્મુકે ભોગસુલાન્યસૌ ॥ ૧૫૫ ॥
 અન્યદા પ્રાવૃષઃ પ્રાપ્તૌ મેઘાઢમ્બરમમ્બરે ।
 દૃષ્ટ્વા મૃદંગમધુરેર્ગજિતૈઃ કેકિનર્તનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥
 જાતોત્કંઠો દૃઢં જાતોઽરણ્યવાસગમં પ્રતિ ।
 વિસર્જિતશ્ચ રાજાપિ પ્રાપ્તોઽરણ્યમસૌ તતઃ ॥ ૧૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પૃષ્ઠાન્ત્યરણ્યવાસાસ્તં નગરં તાત કીદૃશમ્ ।
 પરં નગરવસ્તુનામુપમાયા અભાવતઃ ॥ ૧૫૮ ॥
 ન શશાકતર્મા તેષાં ગદિતું સ કૃતોષ્ઠમઃ ।
 ઇવમપ્રોપમાભાવાત્ વક્તું શક્યં ન તત્સુખમ્ ॥ ૧૫૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સિદ્ધા બુદ્ધા ગતાઃ પારં પરં પારંગતા અપિ ।
 સર્વામનાગતામદ્ધાં તિષ્ઠન્તિ સુખલીલયા ॥ ૧૬૦ ॥

લોજન આદિ વેલવથી એને સંતુષ્ટ કર્યો. નાગરિકોએ સુદ્ધાં એનો સત્કાર કર્યો. ત્યાં રહીને એ તો આ પ્રમાણે રાજમહેલની અટારીઓમાં અને મનહર ઉદ્યાનોમાં વિદ્યાસિની સ્ત્રીઓની સંગાથે સુખ ભોગવતો રહેવા લાગ્યો. એકદા વર્ષાઋતુના દિવસે આવ્યા. એમાં આકાશને વિષે મેઘાઢમ્બર, તથા મૃદંગના સરખી મધુર કેકારવ કરતા મધુરોને નૃત્ય કરતા જોઈને એને પોતાના પૂર્વના અરણ્યમાં જવાની દ્રઢ ઉત્કંઠા થઈ. એટલે રાજાએ પણ એને જવાની રજા આપી. પોતાના વનમાં ગયો ત્યાં વનવાસીઓએ એને ‘પૂછ્યું’—ભાઈ, નગર કેવું હોય ? પરન્તુ એને નગરની વસ્તુઓનું કોઈ પણ ઉપમાન અરણ્યમાં ન દેખાવાથી, કોઈ પણ રીતે નગરનું વર્ણન આપી શક્યો નહિ. ૧૫૨-૧૫૯.

એવી જ રીતે ઉપમાનના અભાવથી સિદ્ધનાં સુખોનું પણ વર્ણન કરવું અશક્ય છે.

પ્રુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અને પારંગત એવા સિદ્ધના જીવે પરંપરાથી સર્વ અવિધ્યાકાળમાં પણ સુખ અને આનંદમાં રહે છે. ૧૬૦

અરૂપા અપિ પ્રાસરૂપપ્રકુષ્ટા
 અનંગા સ્વયં યે ત્વનંગદ્વહોઽપિ ।
 અનન્તાચરાશ્ચોઽગ્નિતાશેષવર્ણાઃ
 સ્તુમસ્તાન્ વચોઽગોચરાન્ સિદ્ધજીવાન્ ॥ ૧૬૧ ॥

इति सिद्धाः ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિવ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽત્તનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાઠ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્યસુભગઃ પૂર્ણો દ્વિતીયઃ સુલભ ॥ ૧૬૨ ॥

† અરૂપી છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપવાળા, અશરીરી છતાં અશરીરી-અનંગ-નો દ્રોહ કરનારા અને અનન્તાક્ષર છતાં પણ સર્વ વર્ણથી રહિત, એવા, અવર્ણનીય સિદ્ધના જીવોની અંગે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૧૬૧.

(એ પ્રમાણે સિદ્ધનું સ્વરૂપ કહ્યું.)

સર્વ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિવાળા કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તે-વાસી-શિષ્ય, માતા રાજ્યા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજયજીએ આ, જગતના તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપક સમાન, કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી પ્રકટ થતા અનેક અર્થોને હીધે મન હરણ કરનારો બીજો સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૬૨.

† કારણ કે સિદ્ધના જીવોને રૂપ હોય નહીં. ‡ ઉત્કૃષ્ટ દશા-મોક્ષપદવી પામેલા. * અન-અંત અને અ-ક્ષર છતાં, અથવા અનંત અક્ષર-જ્ઞાન વાળા છતાં, સર્વ વર્ણ-અક્ષરથી રહિત એ વિરોધ. પણ 'વર્ણ' નો અર્થ 'રૂપરંગ' લેવાથી એ વિરોધ શબ્દે અર્થિ બધે વિરોધાભાસ અર્થાકર છે.

અથ તૃતીયઃ સર્ગઃ ।

અથ સંસારિજીવાનાં સ્વરૂપં વર્ણયામ્યહમ્ ।

દ્વારેઃ સસત્રિંશતા તાન્યમૂનિ સ્યુર્યથાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ભેદાઃ સ્થાનાનિ પર્યાસિઃ સંલ્યે યોનિકુલાશ્રિતે ।

યોનીનાં સંવૃતસ્વાદિ સ્થિતી ચ ભવકાયયોઃ ॥ ૨ ॥

દેહસંસ્થાનાંગમાનસમુદ્ઘાતા ગતાગતી ।

અનન્તરાસિઃ સમયે સિદ્ધિર્લેશ્યા દિગાદૃતૌ ॥

સંહનનાનિ કષાયાઃ સંજ્ઞેન્દ્રિયસંજ્ઞિતાસ્તથા વેદાઃ ।

દૃષ્ટિર્જ્ઞાનં વર્ણનમુપયોગાહારગુણયોગાઃ ॥ ૪ ॥

માનં લઘ્વલ્પબહુતા સૈવાન્યા દિગપેક્ષયા ।

અન્તરં ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતાપિ ચ ॥ ૫ ॥

ભેદા इह प्रकाराः स्युर्जीवानां स्वस्वजातिषु ।

समुदघातानिजस्थानोपपातः स्थानकं त्रिधा ॥ ६ ॥

સર્ગ ત્રીજો.

હવે હું સંસારી જીવોના સ્વરૂપનું સાડત્રીશ દ્વાર વડે વર્ણન કરું છું. એ સાડત્રીશ દ્વાર અતુકભે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) લેહ, (૨) સ્થાન, (૩) પર્યાસિ, (૪) યોનિસંખ્યા, (૫) કુળસંખ્યા (૬) યોનિઓનું સંવૃતત્વ વગેરે, (૭) ભવસ્થિતિ, (૮) કાયસ્થિતિ, (૯) દેહ, (૧૦) સંસ્થાન, (૧૧) અંગમાન, (૧૨) સમુદ્ઘાત, (૧૩) ગતિ, (૧૪) આગતિ, (૧૫) અનન્તરાસિ, (૧૬) સમયસિદ્ધિ, (૧૭) લેશ્યા (૧૮) દિગાહાર, (૧૯) સંધ્યજી, (૨૦) કષાય, (૨૧) સંજ્ઞા, (૨૨) ઇન્દ્રિય, (૨૩) સંજ્ઞિત, (૨૪) વેદ, (૨૫) દૃષ્ટિ, (૨૬) જ્ઞાન, (૨૭) દર્શન, (૨૮) ઉપયોગ, (૨૯) આહાર, (૩૦) ગુણ, (૩૧) યોગ, (૩૨) માન, (૩૩) લઘુ અલ્પબહુતા, (૩૪) દિગાશ્રી અલ્પબહુતા, (૩૫) અન્તર, (૩૬) સંવેધ, (૩૭) મહા અલ્પબહુતા. ૧-૫.

પહેલું દ્વાર 'લેહ'. પોતપોતાની જાતિને વિષે જીવના જે 'પ્રકાર' છે એનું નામ લેહ.

બીજું દ્વાર 'સ્થાન'. સમુદ્ઘાત, નિજસ્થિતિ, અને ઉત્પત્તિ—એમ ત્રણ પ્રકારના સ્થાન કહેવાય છે. ૬.

પર્યાસા વ્યપદિશ્યન્તે યામિઃ પર્યાસયસ્તુ તાઃ ।
 પર્યાસાપર્યાસભેદાદત એવ દ્વિધાંગિનઃ ॥ ૭ ॥
 પર્યાસયઃ સ્વયોગ્યા યૈઃ સકલાઃ સાધિતાઃ સુસ્ત્રમ્ ।
 પર્યાસિનામકર્માનુભાવાત્પર્યાસકાસ્તુ તે ॥ ૮ ॥
 દ્વિધામી લબ્ધિકરણભેદાત્તત્રાદિમાસ્તુ યૈઃ ।
 સમાપ્ય સ્વાર્હપર્યાસીર્મિચ્યન્તે નાન્યથા ધ્રુવમ્ ॥ ૯ ॥
 કરણાનિ શરીરાશ્ચાદીનિ નિર્વર્તિતાનિ યૈઃ ।
 તે સ્યુઃ કરણપર્યાસાઃ કરણાનાં સમર્થનાત્ ॥ ૧૦ ॥
 અપર્યાસા દ્વિધાઃ પ્રોક્તા લબ્ધ્યા ચ કરણેન ચ ।
 દ્વયોર્વિશેષં શ્રુચ્છુત ભાષિતં ગણધારિભિઃ ॥ ૧૧ ॥
 અસમાપ્ય સ્વપર્યાસીર્મિચ્યન્તે યૈઃ સ્વપ્રજીવિતાઃ ।
 લબ્ધ્યા તે સ્યુરપર્યાસા યથા નિઃસ્વમનોરથાઃ ॥ ૧૨ ॥
 નિર્વર્તિતાનિ નાશ્યાપિ પ્રાણિભિઃ કરણાનિ યૈઃ ।
 વેદાક્ષાદીનિ કરણપર્યાપ્તાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

ત્રીભુવં દ્વાર ‘ પર્યાસિ ’. જેને લઈને જીવ ‘ પર્યાસ ’ કહેવાય, તેનું નામ પર્યાસિ.

આને લીધે જ પ્રાણિના ‘ પર્યાસ ’ અને ‘ અપર્યાસ ’—એવા બે ભેદ પડે છે. ૭.

જેઓએ પોતપોતાને યોગ્ય સર્વ પર્યાસિઓ સાધેલી છે એઓ પર્યાસિનામકર્મના અનુભાવથી પર્યાસ (સંપૂર્ણપર્યાસિવાળા) કહેવાય છે. ૮.

‘ પર્યાસ ’ વળી બે પ્રકારના છે: લબ્ધિપર્યાસ અને કરણપર્યાસ.

પોતાને યોગ્ય પર્યાસિઓને સંપૂર્ણ કરીને મરે, સંપૂર્ણ કર્યા શિવાય નહિ, એઓ ‘ લબ્ધિપર્યાસ ’; જેઓએ પોતાના શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ‘ કરણ ’ નિર્વર્તન કર્યા છે અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે સમર્થ કર્યા છે એઓ ‘ કરણપર્યાસ ’. ૯-૧૦

‘ અપર્યાસ ’ પણ બે પ્રકારના છે: લબ્ધિઅપર્યાસ અને કરણઅપર્યાસ.

આ બેના તફાવત આ પ્રમાણે:—જેઓ અદ્યત્ત્યાયુષ્યવાળા હોઈને નિર્ધનના મનોરથોની જેમ પોતાની પર્યાસિ પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એઓ ‘ લબ્ધિઅપર્યાસ ’ કહેવાય; અને જેઓ પોતાનાં શરીર તથા ઇન્દ્રિય આદિ કરણ સંપૂર્ણ ખીલવા પામ્યા શિવાય મૃત્યુ પામે છે એઓ ‘ કરણઅપર્યાસ ’ કહેવાય. ૧૧-૧૩.

ત્રિચન્તેઽત્પાયુષો લબ્ધપર્યાપ્તા રૂઢ યેઽન્નિનઃ ।

તેઽપિ ભૂત્વેવ કરણપર્યાપ્તા નાન્યથા પુનઃ ॥ ૧૪ ॥

યાહારાદિપુદ્ગલાનામાદાનપરિણામયોઃ ।

અન્તોઃ પર્યાપ્તિનામોત્થા શક્તિઃ પર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૧૫ ॥

પુદ્ગલોપચયાદેવ ભવેત્સા સા ચ ષડ્વિધા ।

આહારાંગેન્દ્રિયશ્વાસોચ્છ્વાસભાષામનોઽભિધાઃ ॥ ૧૬ ॥

તત્રૈવાહારપર્યાપ્તિર્યયાદાય નિજોચિતમ્ ।

પૃથક્કલ્પલસત્વેનાહારં પરિણતિં નયેત્ ॥ ૧૭ ॥

વૈક્રિયાહારકૌદારિકાંગયોગ્યં યથોચિતમ્ ।

તં રસીભૂતમાહારં યયા શક્ત્યા પુનર્ભવી ॥ ૧૮ ॥

રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્લાદિધાતુતામ્ ।

નયેદ્યથાસન્નમ્ભવં સા દેહપર્યાપ્તિરુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ધાતુત્વેન પરિણતાદાહારાદિન્દ્રિયોચિતાત્ ।

આદાય પુદ્ગલાંસ્તાનિ યથાસ્થં પ્રવિધાય ચ ॥ ૨૦ ॥

‘ લબ્ધિઅપર્યાપ્તિ ’ અત્પાયુ પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે એ પણ ‘ કરણપર્યાપ્તિ ’ અપ્રતિજ્ઞ (અર્થાત્ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ સંપૂર્ણ સમર્થ થયા પછી જ) મૃત્યુ પામે છે. ૧૪.

પર્યાપ્તિ એટલે શું ? પ્રાણીની આહારાદિકે પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરવાની—અને ગ્રહણ કરીને પાછી તે પરિણુભાવવાની—જે શક્તિ—એનું નામ પર્યાપ્તિ. ૧૫.

આ ‘ પર્યાપ્તિ ’ પુદ્ગળોના સંચયથી જ થાય છે. તે વળી છ પ્રકારની છે:—(૧) આહારપર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ, (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ અને (૬) મનઃપર્યાપ્તિ. ૧૬.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિપટે ઉચિત આહાર ગ્રહણ કરીને પછી એમાંથી મળા અને રસ એક જૂદાં પરિણુભાવે એ ‘ આહારપર્યાપ્તિ. ’ ૧૭.

પ્રાણી પોતાની જે શક્તિપટે પોતાનાં વૈક્રિય, આહારક કે ઔદારિક શરીરને ઉચિત એવા આહાર લઈ, તે આહાર રસરૂપ થયે, એમાંથી રૂધિર, માંસ, મજ્જા, મેદ, શુક્ર આદિ ધાતુઓ પરિણુભાવે (પરિણુભરૂપે ઉત્પન્ન કરે) એ શક્તિનું નામ ‘ શરીરપર્યાપ્તિ. ’ ૧૮-૧૯.

આમ ઇન્દ્રિયોની ઉચિતતા પ્રમાણે લેવાયલા આહારની ધાતુ બની એ ધાતુમાંથી, પુદ્-

ઈષ્ટે તદ્વિષયજ્ઞપ્તૌ યયા શક્ત્યા શરીરવાન્ ।

પર્યાપ્તિઃ સેન્દ્રિયાઘ્વાના દર્શિતા સર્વદર્શિભિઃ ॥૨૧॥ યુગ્મમ્ ॥

इति संगृहणीयमभिप्रायः ॥

પ્રજ્ઞાંપનાજીવાભિગમપ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તાદિષુ તુ યયા ધાતુ-
તયા પરિણમિતમાહારમિન્દ્રિયતયા પરિણમયતિ સા ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિઃ
इति एतावदेव दृश्यते ॥

ययोच्छ्वासार्हमादाय दत्तं परिणमय्य च ।

तत्तयालम्ब्य मुंचेत्સોच्छ્વાસપર્યાપ્तिरुच्यते ॥ ૨૨ ॥

નનુ દેહોચ્છ્વાસનામકર્મભ્યામેવ સિદ્ધયતઃ ।

देहोच्छ्वासौ किमेताभ्यां पर्याप्तिभ्यां प्रयोजनम् ॥ ૨૩ ॥

अप्रोच्यते पुद्गलानां ग्रहीतानामिहात्मना ।

સાધ્યા પરિણતિર્દેહતયા તન્નામકર્મણા ॥ ૨૪ ॥

आरब्धांगसमासिस्तु तत्पर्याप्त्या प्रसाध्यते ।

एवं भेदः साध्यभेदादेहपर्याप्तिकर्मणोः ॥ ૨૫ ॥

ગળોને લઇને, એમને યથાસ્થિત કરી, પ્રાણી પોતાની જે શક્તિવડે એમના સંબંધી જ્ઞાન-
બાણપણું પામે એ શક્તિ ‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે. ૨૦-૨૧.

એ અભિપ્રાય કહ્યો એ ‘ સંગ્રહણીકાર ’ નો છે.

પક્ષવણા, જીવાભિગમ અને પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોમાં તો એટલા જ શ-
બ્દો છે કે ‘ આહારમાંથી ધાતુ બન્યા પછી એમાંથી ઇન્દ્રિયો પરિણમે એવી પ્રાણીની શક્તિને
‘ ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ ’ કહેવાય.

એ ‘ ધાતુ ’માંથી વળી, પ્રાણી જે શક્તિવડે ઉચ્છ્વાસને ઉચિત એવાં ‘ દગ ’ લઇ, પરિ-
ણમાવી, એનું આલમ્બન લઇ એને મૂકે એ ‘ ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ. ’ ૨૨.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે દેહ અને ઉચ્છ્વાસ બેઉ જ્યારે ‘ દેહનામકર્મ ’
અને ‘ ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ’ થી જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારેએ બે પર્યાપ્તિઓનું શું પ્રયોજન છે? ૨૩.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

આત્માએ ગ્રહણકરેલા પુદ્ગળોનું જે દેહરૂપ પરિણામ છે એ એના ‘ નામકર્મ ’ વડે
સાધ્યો છે. અને આરભેલા અંગની સમાપ્તિ એની પર્યાપ્તિવડે સધાય છે. આમ સાધ્યબેદને

પદ્મુચ્છ્વાસલઘ્નિઃ સ્યાત્સાધ્યા તન્નામકર્મણઃ ।

સાધ્યમુચ્છ્વાસપર્યાસિસ્તસ્યા ઢ્યાપારણં પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

સતીમપ્યુચ્છ્વાસલઘ્નિમુચ્છ્વાસનામકર્મજામ્ ।

ઢ્યાપારથિતુમીશઃ સ્યાત્તત્પર્યાસ્યૈવ નાન્યથા ॥ ૨૭ ॥

સતીમપિ શરદ્દોષશર્કિત નૈવ ભટોઽપિ હિ ।

વિના ચાપાદાનશર્કિત સફલ્લોકર્તુમીશ્વરઃ ॥ ૨૮ ॥

ભાષાઈ દલમાદાય ગીસ્ત્વં નીત્વાવલમ્બ્ય ચ ।

યયા શક્ત્યા ત્યજેત્પ્રાણી ભાષાપર્યાસિરિત્યસૌ ॥ ૨૯ ॥

દલં લાત્વા મનોયોગ્યં તત્તાં નીત્વાવલમ્બ્ય ચ ।

યયા મનનશક્તઃ સ્યાન્મનઃપર્યાપ્તિરત્ર સા ॥ ૩૦ ॥

મ્રિયન્તે યેઽપ્યપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તિત્રયમાદિમમ્ ।

પૂર્ણાકૃત્યૈવ ન પુનરન્યથા સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૩૧ ॥

લીધે ઉઠનામકર્મ અને પર્યાસિનામકર્મ (એઉ) લિખ છે. ૨૪-૨૫. એ જ પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ લઘ્નિ પણુ ' ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ' થી સાધ્ય થાય છે. અને એ લઘ્નિને ' વ્યાપાર ' ઉચ્છ્વાસપર્યાસિથી થાય છે. ૨૬. આમ ઉચ્છ્વાસલઘ્નિ જો કે ' ઉચ્છ્વાસનામકર્મ ' થી થયેલી જ છે તો એ અને વ્યાપૃત કરવાને તો ' ઉચ્છ્વાસપર્યાસિ ' જ જોઈએ, બીજું નહિ. ૨૭. કારણકે (હટાન્ત તરીકે દ્યો કે) એક સુભટમાં તીર ફેંકવાની શક્તિ તો છે; પરન્તુ તે છતાં, અપાદાન શક્તિ એટલે એ તીરને પહેલાં જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ જોઈએ એ શક્તિ ન હોય તો એ સુભટનું એ કાર્ય સફળ ન જ થાય. ૨૮.

' ધાતુ ' માંથી ભાષાને યોગ્ય ' દળ ' લઈ એને વચન રૂપે પરિણુભાવી અને અવલંબી, જે શક્તિવડે પ્રાણી એને (' પાણુ ') મૂકે એ શક્તિ ' ભાષાપર્યાસિ ' કહેવાય. ૨૯.

(એજ આહારમાંથી પરિણુમેદી ધાતુમાંથી વળી) મનને યોગ્ય ' દળ ' લઈ એને એ રૂપે પરિણુભાવી, અવલંબી પ્રાણી મનન કરવાને શક્તિમાન થાય છે. આ શક્તિનું નામ ' મનઃપર્યાપ્તિ. ' ૩૦

પ્રાણી મૃત્યુ પામે એ હમેશાં ઉપર વર્ણવેલી ' છ ' એ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને જ મૃત્યુ પામે એમ તો ન જ કહેવાય. પણ એણે પહેલી ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરેલી જ હોય; તે પછી જ મૃત્યુ સંભવે. ૩૧.

તથાહિ—પર્યાપ્તિત્રયયુક્તોઽન્તર્મુહૂર્તેનાયુરગ્રિમમ્ ।

વદ્ધા તતોઽન્તર્મુહૂર્તમબાધાન્તસ્ય જીવતિ ॥ ૩૨ ॥

તતો નિવદ્ધાયુર્યોગ્યાં યાતિ તાં ગતિમન્યથા ।

અવદ્ધાયુરનાપૂર્ણતવાબાધો વ્રજેત્સવ સઃ ॥ ૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદૃષ્ટૌ—

યસ્માદાગામિભવાયુર્બદ્ધ્વા ત્રિયન્તે સર્વદેહિનો નાવદ્ધ્વા । તદ્ધ
શરીરેન્દ્રિયપર્યાપ્તિભ્યાં પર્યાસાનાં બન્ધમાયાતિ નાપર્યાસાનામ્ ॥

સમયેભ્યો નવમ્યઃ સ્યાત્પ્રભૃત્યન્તર્મુહૂર્તકમ્ ।

સમયોનમુહૂર્તાન્તમસંસ્થ્યાતવિધં યતઃ ॥ ૩૪ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મચમાદીનામન્તર્મુહૂર્તજીવિનામ્ ।

અન્તર્મુહૂર્તાનેકત્વમિદં સંગતિમંગતિ ॥ ૩૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્પત્તિક્ષણ એવૈતા સ્વાઃ સ્વા યુગપદાત્મના ।

આરમ્ભ્યન્તે સંવિધાતું સમાપ્યન્તે ત્વનુક્રમાત્ ॥ ૩૬ ॥

તથા—આદાવાહારપર્યાસિસ્તતઃ શરીરસંજ્ઞિતા ।

તત્ત ઇન્દ્રિયપર્યાસિરેવં સર્વા અપિ ક્રમાત્ ॥ ૩૭ ॥

કારણ કે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી હોય તો જ પ્રાણી (અન્તર્મુહૂર્તમાં) આગામિ ભવનું આયુષ્ય બાંધે અને અન્તર્મુહૂર્ત લગી અબાધાકાળ સુધી જીવે. ૩૨.

આમ આયુષ્ય બાંધીને જ (મૃત્યુ પામી) પ્રાણી યોગ્ય ગતિએ જાય. આયુષ્ય બાંધ્યા વિના અને અબાધાકાળ પૂરે તથા સિવાય જાય પણ ક્યાં? ૩૩.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર-પત્રવણા-માં પણ કહ્યું છે કે-સર્વ પ્રાણીઓ આગામી ભવનું આયુષ્ય બાંધીને જ મૃત્યુ પામે છે. તે વિના નહિ. એ આયુષ્યબાંધ પણ શરીર-અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરેલી હોય એને જ પ્રાપ્ત થાય છે; અન્યને નહિ.

ઓછામાં ઓછા નવ ' સમય ' એટલે ' અન્તર્મુહૂર્ત '. એમાં એક ' સમય ' જ્યાંસુધી ઓછો હોય ત્યાં સુધીમાં એ ' અન્તર્મુહૂર્ત ' અસંખ્ય પ્રકારનું છે. અને તેથી ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવતા સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયોનું અન્તર્મુહૂર્તપર્યંત અનેકત્વ કહેવાય છે એ યોગ્ય છે. ૩૪-૩૫

આત્મા પોતપોતાની આ સર્વ પર્યાપ્તિઓને એકી વખતે ઉત્પત્તિ સમયે જ બનાવવા માંડે છે, અને પછી અનુક્રમે સમાપ્ત કરે છે:—પહેલી આહારપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી શરીરપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે, પછી વળી ઇન્દ્રિયસંજ્ઞિતા એટલે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે એમ અનુક્રમે છયે પર્યાપ્તિ સમાપ્ત કરે. ૩૬-૩૭,

તત્રૈકાહારપર્યાસિઃ સમાપ્યેતાદિમે ચણે ।

શેષા અસંખ્યસમયપ્રમાણાન્તર્મુહૂર્તતઃ ॥ ૩૮ ॥

અનુક્રમોઽયં વિજ્ઞેય ઔદારિકશરીરિણામ્ ।

વૈક્રિયાહારકવતાં જ્ઞાતઢયોઽયં પુનઃ ક્રમઃ ॥ ૩૯ ॥

एका शरीरपर्यासिर्जायतेऽन्तर्मुहूर्ततः ।

एकैकक्षणवृद्ध्यातः समाप्यन्ते पराः पुनः ॥ ४० ॥

निष्पत्तिकालः सर्वासां पुनरान्तर्मुहूर्तिकः ।

आरम्भसमयाद्यान्ति निष्ठां ह्यन्तर्मुहूर्ततઃ ॥ ૪૧ ॥

આહારપર્યાસિસ્ત્વત્રાપિ પ્રાગ્વત્ ॥

मनोवचःकायबलान्यक्षाणि पंच जीवितम् ।

श्वासश्चेति दश प्राणा द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यते ॥ ૪૨ ॥

इति पर्यासिस्वरूपम् ॥ ૩ ॥

अथ योनिसंख्यास्वरूपम्—

‘ આહારપર્યાસિ ’ પ્રાણી પહેલાં ક્ષણમાં જ સમાપ્ત કરે. શેષ પાંચ રહી એ અસંખ્યાત-સમયપ્રમાણ અન્તર્મુહૂર્તમાં સમાપ્ત કરે. ૩૮.

આ અનુક્રમ ઔદારિકશરીરવાળાઓનો સમજવો.

વૈક્રિય અને આહારક શરીરવાળાઓની તો ફક્ત શરીરપર્યાપ્તિ અન્તર્મુહૂર્તમાં થાય. બાકીની પાંચ એકેક ક્ષણ મોડી સમાપ્ત થાય. ૩૯-૪૦

છયેનો નિષ્પત્તિકાળ તો અન્તર્મુહૂર્તનો જ છે. કેમકે એઓ આરંભના સમયથી શરૂ કરીને અન્તર્મુહૂર્તમાં જ સંપૂર્ણ થાય છે. ૪૧

આહારપર્યાસિ તો અહિં પણ પૂર્વ પ્રમાણે જ સમજવી.

મનોબળ, કાયબળ, વચનબળ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ-આમ દશ પ્રાણ છે, એનું વિવેચન પણ આ જ ‘ દ્વાર ’ ના પ્રકરણમાં આગળ કરીશું. ૪૨

આ પ્રમાણે સંસારી જીવોના સ્વરૂપના સાડત્રીશ દ્વારોમાંના ‘ પર્યાસિ ’ નામના ત્રીજા દ્વારનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે ચોથાદ્વાર-યોનિસંખ્યા-વિષે.

તૈજસકાર્મણ્યવન્તો યુજ્યન્તે યત્ર જન્તવઃ સ્કન્ધૈઃ ।

ઔદારિકાદિબોધૈઃ સ્થાનં તથોનિરિત્યાહુઃ ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ-વ્યક્તિતોઽસંલ્પભેદાસ્તાઃ સંલ્પાર્હા નૈવ યદ્યપિ ।

તથાપિ સમવર્ણાદિજાતિભિર્ગણાનાં ગતાઃ ॥ ૪૪ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદૃષ્ટૌ—

કેવલમેવ વિશિષ્ટવર્ણાદિયુક્તાઃ સંલ્પાતીતાઃ સ્વસ્થાને વ્યક્તિ-
ભેદેન યોનયઃ । જાતિં અધિકૃત્ય એકૈવ યોનિર્ગણયતે ।

લક્ષાશ્ચતુરશીતિશ્ચ સામાન્યેન ભવન્તિ તાઃ ।

વિશેષાક્તુ યથાસ્થાનં વદ્યન્તે સ્વામિભાવતઃ ॥ ૪૫ ॥

કિં ચ સંવૃતા વિવૃતા ચૈવ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।

દિવ્યશય્યાદિવદ્વસ્ત્રાધ્યાવૃતા તત્ર સંવૃતા ॥ ૪૬ ॥

તેજસશરીરવાળા અને કાર્મણ્ય શરીરવાળા જન્તુઓ ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય
એવા ‘સ્કન્ધૈ’ વડે ભ્યાં ભેડાય છે તે સ્થાનને ‘યોનિ’ કહે છે. ૪૩

આ યોનિ વ્યક્તિપરત્વે અસંખ્યાત ભેદોવાળી હોઈ, એની સંખ્યા બંધાઈ શકે નહિ; પર-
ન્તુ સમાન વર્ણ આદિની ભતિને લઈને એની ગણતરી થઈ શકે. ૪૪

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે—

વિશિષ્ટ વર્ણ આદિથી યુક્ત હોવાથી યોનિઓ ‘નિજસ્થાન’માં વ્યક્તિભેદને લઈને
અસંખ્યાત કહેવાય છે, પરંતુ ભતિની અપેક્ષાએ એક જ યોનિ ગણાય.

એકંદર યોનિઓ ચારાશી લાખ છે. એ વિષે વિશેષ વિસ્તાર ‘સ્વામિભાવથી. યથા-
સ્થળે કહેશું’. ૪૫

યોનિના (૧) સંવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) વિવૃતસંવૃત—એમ ત્રણ પ્રકાર પણ
પડી શકે.

દિવ્ય શય્યા વગેરેની જેમ વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત થયેલી હોય એ (૧) સંવૃત
યોનિ. ૪૬

૧. કોની કોની કેટલી કેટલી યોનિઓ છે એ સંબંધે. જેમકે સાત લાખ પૃથ્વીકાયની, સાત લાખ અપકાયની,
સાત લાખ તેજકાયની, સાત લાખ વાઈકાયની, દશ લાખ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાયની, ચૌદ લાખ સાધારણ
વનસ્પતિકાયની, બે લાખ એન્દ્રિયોની, બે લાખ તેન્દ્રિયોની, બે લાખ ચૌરિન્દ્રિયોની, ચાર લાખ દેવતાની,
ચાર લાખ નારકીની, ચાર લાખ તિર્થંત્રપંચેન્દ્રિયોની અને ચૌદ લાખ મનુષ્યોની મળીને એકંદર ૮૪ લાખ.

તથા વિસ્પષ્ટમનુપલક્ષ્યમાણાપિ સંવૃતા ।
 વિવૃતા તુ સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યા જલાશયાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥
 ઉકોભયસ્વભાવા તુ યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ।
 બહિર્દૃશ્યાઽદૃશ્યમધ્યા નારીગર્ભાશયાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥
 તૃતીયયોનિજાઃ સ્તોકાસ્તતો દ્વિતીયયોનયઃ
 અસંખ્યઘ્નાસ્તતોઽનન્તગુણિતાઃ સ્યુરયોનયઃ ॥ ૪૯ ॥
 તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ ક્ષ્યાતાઃ પ્રથમયોનયઃ ।
 એવં શીતસચિત્તાદિષ્વપ્યલ્પબહુતોહ્યતામ્ ॥ ૫૦ ॥
 શીતા ચોષ્ણા ચ શીતોષ્ણા તત્તત્સ્પર્શાન્વયાત્ ત્રિધા ।
 સચિત્તાચિત્તમિશ્રેતિ ભેદતોઽપિ ત્રિધા ભવેત્ ॥ ૫૧ ॥
 જીવપ્રદેશૈરન્યોઽન્યાનુગમેનૌરરીકૃતા ।
 જીવદેહાદિઃ સચિત્તા શુષ્કકાષ્ટાદિવત્ પરા ॥ ૫૨ ॥
 અત્ત ઇવાંગિભિઃ સૂક્ષ્મૈર્જ્વલોક્યે નિચિતેઽપિ હિ ।
 ન તત્પ્રદેશૈર્યોનીનામચિત્તાનાં સચિત્તતા ॥ ૫૩ ॥

સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતી હોય એ પણ આ ‘ સંવૃત ’ ના પેટામાં આવે.

જળાશયાદિની પેઠે સ્પષ્ટપણે જણાય તે (૨) ‘ વિવૃત યોનિ ’ ૪૭.

કંઈક સ્પષ્ટ જણાતી હોય અને કંઈક અસ્પષ્ટ જણાતી હોય એ (૩) વિવૃતસંવૃતા અર્થાત્ મિશ્ર કહેવાય; એનો સ્ત્રીના ગર્ભાશયની પેઠે બહારનો ભાગ દેખાતો હોય, અંદરનો અદૃશ્ય હોય. ૪૮.

ત્રીજી યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા થોડા હોય છે. બીજા પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા એ કરતાં અસંખ્યગણા હોય છે. એનાથી અનન્તગણા અયોનિજ એટલે ‘ યોનીથી નહિ ઉત્પન્ન થયેલા ’ હોય છે. એથી પણ અનન્તગણા પ્રથમ પ્રકારની યોનીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એવી જ રીતે ‘ શીત ’ આદિક તથા ‘ સચિત્ત ’ આદિક યોનીઓને વિષે ઉત્પન્ન થયેલાઓની સંખ્યા પણ અદ્ય-અનદ્ય સમજ લેવી. ૪૮-૫૦

સ્પર્શપરત્વે જોઈએ તો એ યોનીના અમુક ત્રણ પ્રકાર થાય છે: શીત, ઉષ્ણ અને શી-તોષ્ણ (મિશ્ર). વળી સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર-એમ પણ એના ત્રણ લેહ થાય છે. ૫૧.

પરસ્પર અનુગમન કરીને જીવપ્રદેશોએ સ્વીકારેલી અને જીવતાં શરીર વગેરે જેનાં હોય એવી યોનિ ‘ સચિત્ત ’ કહેવાય. સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી ‘ અચિત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૨.

આમ છે માટે જ (સુક્ષ્માં કાષ્ટ જેવી હોવાને લીધે) ત્રણે લોકોમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ ભરેલા છે છતાં એના પ્રદેશોએ કરીને, અચિત્ત યોનિ સચિત્ત થતી નથી. ૫૩.

સચિત્તાચિત્તરૂપા તુ મિથ્રા યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ।

નૃતિરશ્વાં યથા યોનૌ શુક્રશોણિતપુદ્ગલાઃ ॥ ૫૪ ॥

આત્મસાદ્વિહિતા યેઽસ્યુસ્તે સચિત્તાઃ પરેઽન્યથા ।

સચિત્તાચિત્તયોગે તથોનેર્મિશ્રત્વમાહિતમ્ ॥ ૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યોષિતાં કિલ નાભેરધસ્તાત્ શિરાદ્વયં પુષ્પમાલાવૈકલ્પકાકાર-
મસ્તિ । તસ્યાધસ્તાત્ અધોમુખસંસ્થિતકોશાકારા યોનિઃ । તસ્યાશ્ચબહિઃ
ચૂતકલિકાકૃતયો માંસમંજર્યો જાયન્તે । તાઃ કિલ અસૃક્સ્યન્દિ-
ત્વાત્ ઋતૌ સ્થવન્તિ । તત્ર કેચિત્ અસૃજઃ લલાઃ કોશાકારકાં યોર્નિ
અનુપ્રવિશ્ય સન્તિષ્ઠન્તે પશ્ચાત્ શુક્રસંમિશ્રાન્ તાન્ આહારયન્ જીવઃ
તત્ર ઉત્પદ્યતે । તત્ર યે યોન્યા આત્મસાત્ કૃતાઃ તે સચિત્તાઃ કદા-
ચિત્ મિથ્રા इति । યે તુ ન સ્વરૂપતામાપાદિતાઃ તે અચિત્તાઃ । અપરે
વર્ણયન્તિ અસૃક્ સચેતનં શુક્રમચેતનં इति । અન્યે બ્રુવતે શુક્રશોણિતમ્
અચિત્તં યોનિપ્રવેશાઃ સચિત્તાઃ इत्यતઃ યોનિઃ મિથ્રા । इति તુ
તત્સર્વાર્થવૃત્તૌ દ્વિતીયે અધ્યાયે ॥

સચિત્તઅચિત્તરૂપ હોય એ યોનિ ‘ મિથ્રા યોનિ ’ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે; મનુષ્ય અને
તિર્થંચની યોનિમાં શુક્ર તથા રૂધિરના પુદ્ગળો હોય છે તેમાંથી જ પુદ્ગળો આત્મા સાથે
જોડાયેલા છે તે ‘ સચિત્ત ’ છે અને બીજા ‘ અચિત્ત ’ છે—આ સચિત્તઅચિત્તનો યોગ જેમાં
હોય એવી યોનિ ‘ મિથ્રા યોનિ ’ કહેવાય. ૫૪-૫૫

સ્ત્રીઓને નાભિની નીચે વિકસ્વર પુષ્પાની માળા જેવી બે નાડી હોય છે, એની હેઠળ
અધોમુખ રહેલા કોશ એટલે ડાડાના આકારની યોનિ હોય છે. એની આસપાસ, આંખાની
મંજરી હોય એવી માંસની માંજર થાય છે. તે માંજરોમાંથી સ્વાભાવિકપણે ઋતુકાળે રૂધિર
ઝરે છે. એ રૂધિરના કોઈ કોઈ કણ યોનિમાં દાખલ થાય છે, અને એમાં જ્યારે પુદ્ગલો
વીર્ય બળે છે ત્યારે એ મિશ્રણમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે જે એ કણોનો આહાર લે છે. એ
કણોમાંથી જે યોનિમાં યોનિરૂપ થઈ જાય છે એ ‘ સચિત્ત ’ છે અથવા સચિત્તઅચિત્ત—મિથ્રા
છે, અને જેઓ યોનિમાં રહેલા છતાં યોનિરૂપ થતા નથી એઓ અચિત્ત છે. આ વિષયપરત્વે
કેટલાકનો મત એવો છે કે રૂધિર સચિત્ત છે અને વીર્ય અચિત્ત છે, કેટલાકના મતે બેઉ
અચિત્ત છે, પણ યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત હોઈ, એમાં દાખલ થવાથી મિશ્રણાવને પામ્યા
કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ‘ તત્સર્વાર્થવૃત્તિ ’ ના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

યોનિસ્ત્રિધા મનુષ્યાણાં શંખાવર્ત્તાદિભેદતઃ ।

યસ્યાં શંખ દ્વાવર્ત્તઃ શંખાવર્ત્તા તુ તત્ર સા ॥ ૫૬ ॥

કૂર્મોક્ષતા ભવેદ્યોનિઃ કૂર્મપૃષ્ઠમિવોક્ષતા ।

વંશીપત્રા તુ સંયુક્તવંશીપત્રદ્વાકૃતિઃ ॥ ૫૭ ॥

સ્ત્રીરત્નસ્ય ભવેચ્છંખાવર્ત્તા સા ગર્ભવર્જિતા ।

વ્યુત્ક્રામન્તિ તત્ર ગર્ભા નિષ્પદ્યન્તે ન તે યતઃ ॥ ૫૮ ॥

અતિપ્રબલકામાગ્રેર્વિલીયન્તે હિ તે યથા ।

કુરુમત્યા કરસ્પૃષ્ટોઽપ્યદ્રવહ્નોહપુત્રકઃ ॥ ૫૯ ॥

તથા ચ પ્રજ્ઞાપનાયામ્ । સંખાવર્ત્તાયં જોષી હતિથરયણસસ ॥

અર્હશ્ચકિવિષ્ણુબલદેવામ્બાનાં દ્વિતીયિકા ।

તૃતીયા પુનરન્પાસાં સ્ત્રીણાં યોનિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૦ ॥

इदं च योनीनां त्रिधा त्रैविध्यं स्थानांगतृतीयस्थाने ॥ आचार-
रांगवृत्तौ तु शुभाशुभभेदेन योनीनामनेकत्वमेवं गाथाभिः प्रदर्शितम्—

મનુષ્યોની યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં 'શંખની' પેઠે 'આવર્ત્ત' હોય એ (૧) શંખાવર્ત્ત; જે કૂર્મ-કાચબાની પીઠની જેમ ઉત્તત-ઉંચી હોય એ (૨) કૂર્મોક્ષત; અને જેની વાંસના એ સંયુક્ત પત્રો જેવી આકૃતિ હોય એ (૩) વંશીપત્રા. ૫૬-૫૭.

સ્ત્રીરત્નની યોનિ 'શંખાવર્ત્ત' હોય. અને એ ગર્ભવર્જિત હોય એટલે કે એમાં ગર્ભ રહેજ નહિ, નષ્ટ થઈ જાય. કેમકે એવા સ્ત્રીરત્નોનો કામાગ્રિ અત્યંત પ્રબળ હોય છે એટલે ગર્ભ ભસ્મસાત્ થઈ જાય. કહે છે કે કુરૂમતિ જે એક 'સ્ત્રીરત્ન' હતી-એના હાથનો સ્પર્શ થતાંજ કોઈ ભોરનું પુતળું હશે એ પણ દ્રવવા લાગ્યું હતું. ૫૮-૫૯.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પણ સાક્ષી પૂરે છે કે સ્ત્રીરત્નની શંખાવર્ત્ત યોનિ હોય.

અરિહંત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા જગદેવ—એટલાની માતાઓની યોનિ બીજા પ્રકારની 'એટલે' કૂર્મોક્ષત હોય શેષ સર્વ સ્ત્રીઓની ત્રીજા પ્રકારની અર્થાત્ 'વંશીપત્રા' (યોનિ) હોય. ૬૦.

આવી, યોનિના ત્રણ પ્રકારની અને અકેક પ્રકારના પાછા ત્રણ ત્રણ ભેદની વાત સ્થાનાંગ સૂત્રના ત્રીજા 'સ્થાન' માં કહી છે.

આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિમાં તો યોનીઓનું શુભાશુભ ભેદ કરીને અનેકત્વ બતાવ્યું છે. એ આ પ્રમાણે:—

સીમાદીજોષીઓ વડરાસીતી અ સયસહસ્તેર્હિ ।
 અસુહાઓ ય સુહાઓ તત્થ સુહાઓ હમા જાણ ॥ ૬૧ ॥
 અસ્સંત્વાડ મણુસ્સા રાહસર સંત્વમાદિઆઝણં ।
 તિત્થયરનામગોઅં સઠ્ઠસુહં હોઈ નાયઠવં ॥ ૬૨ ॥
 તત્થવિ ય જાહસંપણ્યાહ સેસાઓ હોંતિ અસુહાઓ ।
 દેવેસુ કિવ્વિસાહ સેસાઓ હોંતિ ડ સુહાઓ ॥ ૬૩ ॥
 પંચેદિયતિરિણ્ણુ હયગયરયણા હવંતિ ડ સુહાઓ ।
 સેસાઓ અસુહાઓ સુહવન્નેર્ગિદિયાદીયા ॥ ૬૪ ॥
 દેવિંદવચ્છવહિત્તણાહં મોત્તું ચ તિત્થયરભાવં ।
 અણ્ણગારભાવિયાવિય સેસાઓ અણ્ણંતસો પત્તા ॥ ૬૫ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ४ ॥

કુલ્લાનિ યોનિપ્રભવાન્યાહુસ્તાનિ બહૂન્યપિ ।
 ભવન્તિ યોનાવેકસ્યાં નાનાજાતીયદેહિનામ્ ॥ ૬૬ ॥
 કૃમિવૃશ્ચિકકીટાદિનાનાત્તુદ્રાંગિનાં યથા ।
 એકગોમયર્પિહાન્તઃ કુલ્લાનિ સ્યુરનેકશઃ ॥ ૬૭ ॥

ચોરાશીલાખ ‘શીત’ આદિ શુભઅશુભ યોનિઓ છે. એમાં અસંખ્યાતઆયુષ્ય-
 વાળા મનુષ્યોની અને સંખ્યાતઆદિઆયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીની તથા તીર્થંકરનામગોત્ર-
 વાળાની ‘શુભ’ (યોનિ) જાણવી. એમાં પણ ‘જાતિસંપન્ન’ ની શુભ અને ખીજાઓની
 ‘અશુભ’ સમજવી. દેવોમાં ‘કિલ્લિય’ આદિની ‘અશુભ’ અને બાકીનાઓની ‘શુભ’
 જાણવી. પંચેન્દ્રિય તિર્થેઓમાં અંધરત્નની તથા ગજરત્નની ‘શુભ’, અને ખીજાઓનાં
 ‘અશુભ’ છે. ઉત્તમ વર્ણવાળા એકેન્દ્રિયો-રત્ન વગેરેની ‘શુભ’ છે. ૬૧-૬૪

દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, તથા તીર્થંકર અને અણ્ણગાર-આટલા સિવાય બાકીના-ખીજાઓ
 અનન્તવાર સંસારયોનિમાં પતિત થયા છે.

એ પ્રમાણે ‘યોનિ’ નું વર્ણન કર્યું. ૬૫

હવે પાંચમા દ્વાર ‘કુળ સંખ્યા’ વિષે:—

યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય એ ‘કુળ’. એક યોનિને વિષે નાનાપ્રકારની જાતિવાળા પ્રાણીના
 અનેક કુળો હોય છે. દષ્ટાન્ત તરીકે—છાણુના પિંડમાં કૃમિ, વીંછી, કીડા આદિ અનેક પ્રકારના

કોઢ્યેકા સસનવતિર્જ્ઞાઃ સાર્ધા ભવન્તિ હિ ।

સામાન્યાસ્કુલકોટીનાં વિશેષો વક્ષ્યતેઽમતઃ ॥ ૬૮ ॥

इति योनिकुलस्य रूपं तत्संवृतत्वादि च ॥ ५ ॥ ६ ॥

ભવસ્થિતિસ્તદ્ભવાયુર્દ્વિવિધં તદ્ધ કીર્તિતમ્ ।

સોપક્રમં સ્યાત્તત્રાથં દ્વિતીયં નિરુપક્રમમ્ ॥ ૬૯ ॥

કાલેન બહુના વેદ્યમપ્યાયુર્યત્તુ મુજ્યતે ।

અલ્પેનાધ્યવસાનાદૈરાગમોક્તૈરુપક્રમૈઃ ॥ ૭૦ ॥

આયુઃ સોપક્રમં તત્સ્યાદન્યદ્વા કર્મ તાદૃશમ્ ॥

યદ્બંધસમયે બદ્ધં શ્લથં શક્યાપવર્તનમ્ ॥ ૭૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દક્ષાગ્નિરેકતો રજ્જુર્યથા દીર્ઘીકૃતા ક્રમાત્ ।

દદ્યતે સંપિણ્ડિતા તુ સા સ્મટિત્યેકહેલયા ॥ ૭૨ ॥

યસ્પુનર્બન્ધસમયે બદ્ધં ગાઢનિકાચનાત્ ।

ક્રમવેદ્યફલં તદ્ધિ ન શક્યમપવર્તિતુમ્ ॥ ૭૩ ॥

છુદ્ધ પ્રાણીઓના અનેક કુળ હોય છે. એકંદરે એવાં કુળ એક કોટી ને સાડીસત્તાણું લાખ હોય છે. આ સંબંધમાં આગળ વિશેષ કહેશું. ૬૬-૬૮.

આમ 'કુળ' વિષે સમજણ આપી.

છકું દ્વારે 'યોનિતું' સંવૃતત્વ આદિ—એને વિષે પણ કહેવાઈ ગયું.

હવે સ્નાતમા દ્વારે 'ભવસ્થિતિ' વિષે.

ભવસ્થિતિ એટલે 'તે ભવતું આયુષ્ય'. તે બે પ્રકારનું છે:—(૧) સોપક્રમ અને (૨) નિરૂપક્રમ. ૬૯.

ધણે કાળે વેદાય એવું છતાં પણ, શાસ્ત્રોક્ત અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમેાવડે અદ્યપકાળમાં ભોગવાઈ જાય—એવું જ આયુષ્ય તે 'સોપક્રમ આયુષ્ય'. ૭૦.

અથવા, દીલું અને નિવર્તન થઈ શકે એવું બાંધેલું જ 'કર્મ' તે પણ 'સોપક્રમ' કહેવાય. જેમ છટી મૂકેલી—લાંબી કરેલી દોરી એક છેડેથી સળગાવતાં 'અનુક્રમે' બળે છે, પણ તેજ દોરીનું શુંછળું વાળી અગ્નિમાં નાખતાં, 'એકદમ—એકીવાખતે' બળી જાય છે. ૭૧-૭૨.

પણ જો કર્મ ગાઢ નિકાચિત બાંધ્યું હોય એવું કળ અનુક્રમે ભોગવવું પડે છે અને એવું અપવર્તન કરી શકાતું નથી. ૭૩.

શીયતેઽધ્યવસાનાયૈર્યેઃ સ્વોત્થેઃ સ્વસ્ય જીવિતમ્ ।

પૈરૈશ્ચ વિષશક્ત્યૈસ્તે સ્યુઃ સર્વેઽપ્યુપક્રમાઃ ॥ ૭૪ ॥

પદાદુઃ—અજ્ઞવ્રસાણનિમિત્તે આહારે વેયણાપરાધાપ્ ।

ફાસે આણાપાણૂ સત્તવિહં જિજ્ઞાણ આઉં ॥ ૭૫ ॥

ત્રિધા તત્રાધ્યવસાનં રાગસ્નેહભયોદ્ભવમ્ ।

ઠ્યાપાદયન્તિ રાગાઘ્યા અપ્યત્યન્તવિકલ્પિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

યથા પ્રપાલિકાયા યુવાનમનુરાગતઃ ।

પશ્યન્ત્યાઃ ક્ષીણમાયુર્યત્કામસ્યાન્ત્યા દશા મૃતિઃ ॥ ૭૭ ॥

પતઃ—ચિંતે દદુમિચ્છદ્ દીહં નીસસદ્ તહ જરે દાહે ।

મત્તશ્રોયણ મુચ્છા ઉમ્માય ન યાણઈ મરણં ॥ ૭૮ ॥

કસ્યાશ્ચિત્ સાર્થવાદ્યાશ્ચ વિદેશાદાગતે પ્રિયે ।

મિત્રૈઃ સ્નેહપરીક્ષાર્થં વિપન્ને કથિતેઽથ સા ॥ ૭૯ ॥

ઉપક્રમ એટલે શું ? આપણા પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા અધ્યવસાયો વગેરે, તથા બીજા-ઓએ પ્રેરેલા વિષ શસ્ત્ર વગેરે જે આયુષ્યનો નાશ કરનારા છે તે સર્વ ‘ઉપક્રમ’ કહેવાય. ૭૪.

કહ્યું છે કે અધ્યવસાય, નિમિત્ત, આહાર, વેદના, પરાધાત, સ્પર્શ અને શ્વાસોશ્વાસ—એ સાત પ્રકારે આયુષ્ય નષ્ટ થાય છે. ૭૫.

અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે: (૧) રાગથી થયેલો, (૨) સ્નેહથી થયેલો અને (૩) ભયથી થયેલો. અત્યન્ત સંકટપરિકટપચુકત રાગ વગેરે પણ મૃત્યુના કારણ બને છે, ૭૬.

દૃષ્ટાન્ત તરિકે:—એક યુવાન પુરૂષને વિષે ‘રાગનેલીધે’ આસકત થયેલી એક સ્ત્રી મૃત્યુ પામે છે. કેમકે કામની દશ દશા ગણાવી છે એમાં છેલ્લી દશા મૃત્યુ છે. ૭૭.

(૧) ચિન્તવન થવું, (૨) સ્નેહના ભાજનને જોવા ઇચ્છવું, (૩) દીર્ઘનિઃશ્વાસ મૂકવો, (૪) જળર ચઢવો, (૫) દાહ થવો, (૬) ભોજનપર અરૂચિ થવી, (૭) મૂર્ચ્છા આવવી, (૮) ઉન્માદ થવો, (૯) ભાન જતું રહેવું, (૧૦) મૃત્યુ—આ દશ કામની દશા છે ૭૮.

કોઈ સાર્થવાદ પરદેશથી ઘેર આવતો હોય. એ અવસરે એના મિત્રોએ, એના ઘેર પડોંચ્યા પહેલાં એની સ્ત્રીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા માટે તેણીને જઈને ખબર આપ્યા કે એના સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો છે. એ સાંભળતાં જ એ સ્ત્રી પતિપ્રેમને લીધે મૃત્યુ પામી. સાર્થવાદે

સાર્થવાહી વિપક્ષેવ સાર્થવાહોઽપિ તાં મૃતામ્ ।
શ્ચુસ્વા તત્સંગમાયેવ તૂર્ણાં સ્નેહાદ્વ્યપચત ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ।
મયાથથા વાસુદેવદર્શનાત્ સોમિલો દ્વિજઃ ।
હસ્વા ગજસુકુમારં નગરીમાવિશન્ મૃતઃ ॥ ૮૧ ॥

નિમિત્તાદિષશસ્ત્રાદેરાહારાદ્બહુતોઽલ્પતઃ ।
સ્નિગ્ધતશ્ચાસ્નિગ્ધતશ્ચ વિકૃતાદહિતાવહાત્ ॥ ૮૨ ॥
શૂલાદેવેદનાયાશ્ચ ગર્ત્તાપ્રપતનાદિકાત્ ।
પરાઘાતાસ્પર્શતશ્ચ ત્વગ્વિષાદિસમુદ્ભવાત્ ॥ ૮૩ ॥
શ્વાસોચ્છ્વાસાશ્ચ વિકૃતત્વેનાત્યન્તં પ્રસર્પતઃ ।
નિરુદ્ધાદ્વાઽઽનિયેતાંગી તસ્માદેતે ઉપક્રમાઃ ॥ ૮૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥
સ્યુઃ કેષાંચિદપ્યેતેઽનુપક્રમાયુષામપિ ।
સ્કંદકાચાર્યશિષ્યાણામિત્ર યંત્રનિપીલના ॥ ૮૫ ॥
તથાપિ કષ્ટદાસ્તેષાં ન સ્વાયુઃક્ષયહેતવઃ ।
સોપક્રમાયુષ इव भासन्ते तेऽपि तैर्मृताः ॥ ૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પણ ઘેર આવી એવું એઇ ‘સ્નેહને લીધે’ પોતે બહુ એને મળવા જતો હોયની એમ પ્રાણ-
ત્યાગ કર્યો. ૭૬-૮૦.

ગજસુકુમારનો ઘાત કરી નગરમાં આવતો સોમિલ પ્રાણજી શ્રીકૃષ્ણને બોલે, ‘ભયને
લીધે’ મૃત્યુ પામ્યો. ૮૧.

(એમ ‘રાગ’, ‘સ્નેહ’ને ‘ભય’થી મૃત્યુ પામેલાના અનુક્રમે એ ત્રણ ક્રાંત સમજવા).

‘નિમિત્ત’થી એટલે વિષપાનથી કે શસ્ત્રઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; ‘આહાર’થી એટલે અતિ
અદ્ય, અતિ ઘણા, બહુ ભારે, છેક લુખા, વિકારી કે અહિતકારી લોભનથી મૃત્યુ થાય છે;
‘વેદના’થી એટલે શૂળિ વગેરેથી મૃત્યુ થાય છે; ‘પરાઘાત’થી એટલે કોઈનું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું
હોય એના આઘાતથી મૃત્યુ થાય છે; ‘સ્પર્શ’થી એટલે ત્વચા આદિને કોઈ આકરા વિષનો
સ્પર્શ થવાથી મૃત્યુ થાય છે; ‘શ્વાસોશ્વાસ’થી એટલે કોઈ એવા વ્યાધિને લઈને બેસખંધ
શ્વાસોશ્વાસ ચાલવા લાગે એથી મૃત્યુ થાય છે, અથવા શ્વાસોશ્વાસ રોકવાથી પણ મૃત્યુ થાય
છે:—આ સર્વ ‘ઉપક્રમ’ બહુવા. ૮૨-૮૪.

એ ઉપક્રમ કેટલાક અનુપક્રમી આયુષ્યવાળાને પણ એ કે લાગે છે, (જેમકે સ્કંધકા
સાર્થના શિષ્યોને યંત્રમાં પીલાવું પડ્યું હતું) તે પણ એ (ઉપક્રમે) એમને કહત કહ આ-

અથ પ્રકૃત્ય- સોપક્રમાયુષઃ કેડ્યનુપક્રમાયુષઃ પરે ।

इति स्युर्द्विविधा जीवास्तत्र सोपक्रमायुषः ॥ ८७ ॥

तृतीये नवमे सप्तविंशे भागे निजायुषः ।

बभ्रन्ति परजन्मायुरन्त्ये वान्तर्मुहूर्तके ॥ ८८ ॥ युग्मम् ॥

यदाहुः श्यामाचार्याः । सियतिभागे सियतिभागतिभागे
सियतिभागतिभागतिभागे इति ॥

केचित्तु सप्तविंशादप्यूર્ध्वं विकल्पयन्ति वै ।

त्रिभागकल्पनां यावदन्यमन्तर्मुहूर्तकम् ॥ ८९ ॥

असंख्यायुर्नૃતિર્યચશ્ચરમાર્ગાંશ્ચ નારકાઃ ।

સુરાઃ શલાકાપુમાંસોડુપક્રમાયુષઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૯૦ ॥

અપરે વર્ણયન્તિ । તીર્થકરૌપપાતિકાનાં નોપક્રમતો મૃત્યુઃ ।

शेषाणामुभयथा । इति तत्त्वार्थवृत्तौ ॥ कर्मप्रकृतिवृत्तावपि अद्वाजोगु-
क्तसं इति गाथाव्याख्यानेऽभोगभूमिजेषु तिर्यक्तु मनुष्येषु च त्रिप-
ल्योपमस्थितिषूत्पन्नः पश्चादाशु सर्वालपजीवितमन्तर्मुहूर्तं विहाय
शेषमायुः त्रिपल्योपमस्थितिकं अपवर्त्तयन्ति अन्तर्मुहूर्त्तोऽनम् इति ॥

પનારા જ હોય, નહિં કે આયુષ્યનો અંત લાવનારા. તેથી સોપક્રમી આયુષ્યવાળાઓની પેઠે
એઓ પણ એ ઉપક્રમેને લીધે મૃત્યુ પામ્યા છે એવો ભાસ થાય છે. ૮૫-૮૬.

હવે પાછી પ્રસ્તુત બાબતઃ—

કેટલાક જીવોનું આયુષ્ય ‘સોપક્રમી’, અને કેટલાકનું ‘નિરૂપક્રમી’ હોય. એમાં
સોપક્રમી આયુષ્યવાળા પોતાના આયુષ્યના ત્રીજે, નવમે કે સત્યાવીશમે ભાગે અથવા છેવટને
અન્તર્મુહૂર્તે પરલવનું આયુષ્ય ખાંધે છે. [શ્યામાચાર્યજી પણ એમ જ કહે છે]. કેટલાક વળી
સત્યાવીશથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી એ ત્રિભાગની કલ્પના કરે છે. ૮૭-૮૯.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચો, ચરમશરીરવાળાઓ, નારકીના જીવો,
દેવો તથા (ત્રેસઠ) ‘શલાકાપુરૂષો’ કહેવાય છે એઓ—સર્વ નિરૂપક્રમી આયુષ્યવાળા
સમજવા. ૯૦.

કેટલાકેનો એવો મત છે કે તીર્થકરોનું તથા દેવતાઓનું મૃત્યુ ‘ઉપક્રમ’ થી થતું

સુરનૈરયિકાઽસંખ્યજીવિતિર્યગ્મનુષ્યકાઃ ।

વૃદ્ધાન્તિ ષણ્માસશેષાયુષોઽપ્યભવજીવિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

મતાન્તરેણ ઉત્કર્ષતઃ ષણ્માસાવશેષે જઘન્યતઃ્ચ અન્તર્મુદૂર્તશેષે
નારકાઃ પરમવાયુર્વૃદ્ધાન્તિ ઇતિ ભગવતીસૂત્રે (શતક ૧૪ ઉદ્દેશ ૧) ॥

નિજાયુષસ્તૃતીયેશે શેષેઽનુપક્રમાયુષઃ ।

નિયમાદન્યજન્માયુર્નિર્વૃદ્ધાન્તિ પરે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

યાવત્યાયુષ્યવશિષ્ઠે પરજન્માયુરર્જ્યતે ।

કાલસ્તાવાનવાધાલ્યસ્તતઃ પરમુદેતિ તત્ ॥ ૧૩ ॥

ઇતિ ભવસ્થિતિઃ ॥ ૭ ॥

નથી. તે શિવાયના બીજાઓનું મૃત્યુ ઉભય પ્રકારનું એટલે સોપકની અને નિરૂપકની હોય છે—
એમ ‘તત્ત્વાર્થવૃત્તિ’ ના કર્તા કહે છે. ‘કર્મપ્રકૃતિ’ ની વૃત્તિ-ટીકામાં વળી ‘અદ્વાલેશુક્લેષ’ એ
ગાથાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે ‘અકર્મભૂમિ’ માં થયેલા તિર્થંચો તથા મનુષ્યોને વિષે ત્રણ
‘પદ્યોપમ’ ના આયુષ્યવાળા જીવ, પાછળથી તુરત, અદ્વિપદ અન્તર્મુદૂર્તના આયુષ્યને
છોડીને, બાકીનું અન્તર્મુદૂર્તન્યૂન એવું ત્રણ ‘પદ્યોપમ’ ની સ્થિતિવાળું આયુષ્ય
સંભોધી શકે છે.

દેવતા, નારકીના જીવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્થંચો અને મનુષ્યો, ક્યારે છ
માસ આયુ બાકી રહે ત્યારે આગામી જીવનું આયુ બાંધે છે. ૬૧.

બીજો મત એવો છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ છ માસ બાકી રહે ત્યારે, અને જઘન્ય અન્તર્મુદૂર્ત બાકી રહે ત્યારે, નારકીના
જીવો, પરજીવનું આયુષ્ય બાંધે છે—એમ ભગવતીસૂત્રના ચૌદમા ‘શતક’ ના પહેલા ‘ઉદ્દેશ’
માં કહ્યું છે.

વળી બાકીના નિરૂપકની આયુષ્યવાળાઓ પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ રોષ રહે
ત્યારે નિશ્ચયે પરજીવનું આયુષ્ય બાંધે છે. ૬૨.

એટલું આયુષ્ય બાકી રહે પરજીવનું આયુષ્ય બાંધવામાં આવે તેટલા કાળને ‘અબાધકાળ’
કહે છે; અને ત્યારપછી તે ‘ઉદય’ માં આવે છે. ૬૩.

આ પ્રમાણે સાતમા દ્વાર—‘ભવસ્થિતિ’—નું સ્વરૂપ કહ્યું.

કાયસ્થિતિસ્તુ પૃથિવીકાયિકાદિશરીરિણામ્ ।

તત્રૈવ કાયેઽવસ્થાનં વિપદ્યોત્પદ્ય ચાસકૃત્ ॥ ૧૪ ॥

इति कायस्थितिस्वरूपम् ॥ ८ ॥

ઔદારિકં વૈક્રિયં ચ દેહમાહારકં તથા ।

તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દેહાઃ પંચોદિતા જિનૈઃ ॥ ૧૫ ॥

उदारैः पुद्गलैर्जातं जिनदेहाद्यपेक्षया ।

उदारं सर्वतस्तुंगमिति चौदारिकं भवेत् ॥ १६ ॥

ક્રિયા વિશિષ્ટા નાના વા વિક્રિયા તત્રસંભવમ્ ।

સ્વાભાવિકં લઙ્ઘિજં ચ દ્વિવિધં વૈક્રિયં ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥

यत्तदेकमनेकं वा दीर्यं ह्रस्वं महल्लघुं ।

भवेत् दृश्यमदृश्यं वा भूचरं वापि खेचरम् ॥ १८ ॥

આકાશસ્ફટિકસ્વચ્છં શ્રુતકેવલિના કૃતમ્ ।

અનુત્તરામરેભ્યોઽપિ કાન્તમાહારકં ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

પૃથ્વીકાય આદિ છવો, મૃત્યુ પાત્રીને તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થઇને, એક સાથે જ એ જ 'કાય' માં રહે-એ 'કાયસ્થિતિ' કહેવાય. ૯૪.

એટલું આઠમા દ્વાર 'કાયસ્થિતિ' વિષે.

હવે નવમા દ્વાર- 'દેહ' અથવા 'શરીર' વિષે :—

જિનેશ્વરોએ પાંચ પ્રકારના શરીર કહ્યાં છે : (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણુ. ૯૫.

જિનેશ્વરના શરીર આદિની અપેક્ષાએ મનહર પુદ્ગલનું અનેહું સર્વોત્તમ શરીર 'ઔદારિક' શરીર કહેવાય (૧). ૯૬.

નાનાવિધ વિશિષ્ટ ક્રિયા એનું નામ વિક્રિયા-એથી થયેલું તે વૈક્રિય. (૨). આના બે પ્રકાર છે. સ્વાભાવિક અને 'લઘિ' થી થયેલું. આ વૈક્રિય શરીર એકનાં અનેક થઇ શકે, હ્રસ્વદીર્ઘ થઇ શકે, ન્હાનાં મોટાં થઇ શકે, દૃશ્ય અદૃશ્ય થઇ શકે, તેમ ભૂમિપરથી આકાશમાં કે આકાશમાંથી ભૂમિપર સંચાર કરી શકે. ૯૭-૯૮.

ત્રીજું આહારક શરીર:—આકાશ અને સ્ફટિકરત્નના સમાન સ્વચ્છ-નિર્મળ તથા અનુત્તર વિમાનના દેવોથી પણ આધક કાન્તિવાળું શ્રુતકેવળીકૃત શરીર 'આહારક' કહેવાય. (૩).

શ્રુતાવગાહાસામર્ષોષ્યાદૃદ્ધિઃ કરોત્યદઃ ।

મનોજ્ઞાની ચારણો વોત્પન્નાહારકલબ્ધિકઃ ॥ ૧૦૦ ॥

તૈજસં ચોષ્ણતાલિંગં તેજોલેશ્યાદિસાધનમ્ ।

કાર્મણાનુગમાહારપરિપાકસમર્થકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અસ્માત્તપોવિશેષોત્પલબ્ધિયુક્તસ્ય મૂસ્પૃશઃ ।

તેજોલેશ્યાનિર્ગમઃ સ્યાદુત્પન્ને હિ પ્રયોજને ॥ ૧૦૨ ॥

તથોક્તં જીવાભિગમશ્ચૈ—

સઠ્વસ્ત્ત ઉન્હસિદ્ધં રસાદ્બ્રાહ્મહારપાગજગ્ગં ચ ।

તેજગલલ્લિનિમિત્તં ચ તેજગં હોદ્ નાયઠ્વમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અસ્માદેવ ભવત્યેવં શીતલેશ્યાવિનિર્ગમઃ ।

સ્યાતાં ચ રોષતોષાભ્યાં નિમ્નહાનુમ્નહાવિતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થશ્ચૈ—

યદા ઉત્તરગુણપ્રસ્યયા લબ્ધિઃ ઉત્પન્ના ભવતિ તદા પરં પ્રતિ
દાહાય વિસ્ટ્રજતિ રોષવિવાધ્માતો ગોશાલાદિવત્ । પ્રસન્નસ્તુ શીતતે-
જસા અનુદ્ઘાતિ ઇતિ ॥

શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી આમર્ષઆપધિઆદિની કલ્પિ પ્રાપ્ત થવાથી, અથવા આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી, મનઃપર્યવશાની અથવા ચારણશુનિ એવું આહારક શરીર કરી શકે છે. ૯૯-૧૦૦

આથુ ' તેજસ ' શરીર : ' તેજસ ' એટલે ઉષ્ણતાવાળું—ઉષ્ણ. એ, તેજોલેશ્યા આદિને સાધનારૂં છે અને ' કાર્મણુ ' શરીરના અનુગામી આહારને પચાવવામાં સમર્થ છે. જે પ્રાણીને કોઈ વિશિષ્ટ તપશ્ચર્યાથી લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એને, કાર્ય પડયે, એના તેજસ શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા નીકળીને એનું એવા પ્રકારનું કાર્ય સાધી આપે છે. ૧૦૧-૧૦૨.

' જીવાભિગમસૂત્ર 'ની વૃત્તિ-ટીકામાં કહ્યું છે કે—ઉષ્ણતાથી સિદ્ધથયેલું, રસાદિક આહારને પચાવનારૂં અને તેજોલેશ્યાની લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ આ ' તેજસશરીર ' સર્વને છે એમ સમજવું. ૧૦૩.

વળી એવી રીતે તેજસ શરીરમાંથી શીતલેશ્યા પણ નીકળે છે. એ શીતલેશ્યાને લીધે પ્રાણી, તુષ્ટમાન થયો હોય તો, અનુગ્રહ કરી શકે છે; જ્યારે ઉપર કહી એ તેજોલેશ્યાવડે, તેણે ભરાયલો પ્રાણી નિમ્નહ કરી શકે છે. ૧૦૪.

ક્ષીરનીરેવદન્યોઽન્યં શ્લિષ્ઠાં જીવપ્રવેશકૈઃ ।

કર્મપ્રવેશા યેઽનન્તાઃ કાર્મણાં સ્યાત્તદાત્મકમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

સર્વેષામપિ દેહાનાં હેતુભૂતમિદં ભવેત્ ।

ભવાન્તરગતૌ જીવસહાયં ચ સતૈજસમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

નન્વૈતાભ્યાં શરીરાભ્યાં સહાત્માયાતિ યાતિ ચેત્ ।

પ્રવિશન્નિરયન્વાપિ કુતોઽસૌ તર્હિ નેદ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

અગ્રોચ્યતે—ન ચત્તુર્ગોચરઃ સૂક્ષ્મતયા તૈજસકાર્મણે ।

તતો નોત્પચ્ચમાનોઽપિ મ્રિયમાણોઽપ્યસૌ સ્ફુટઃ ॥ ૧૦૮ ॥

પરૈષ્પુક્તમ્—અન્તરાભવદેહોઽપિ સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યતે ।

નિષ્ક્રામન્પ્રવિશન્વાપિ નાઽભાવોઽનીચ્છણાદપિ ॥ ૧૦૯ ॥

સ્વરૂપમેવં પંચાનાં દેહાનાં પ્રતિપાદિતમ્ ।

કારણાદિકૃતાંસ્તેષાં વિશેષાન્ દર્શયામ્યથ ॥ ૧૧૦ ॥

‘તત્પાર્થવૃત્તિ’ માં કહ્યું છે કે—

જ્યારે ઉત્તરશુભ્રુની પ્રતીતિવાળી લુપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે રોષરૂપી વિષથી ધમધમા-
યમાન થયેલા માણસ ‘ગોશાળા’ની જેમ શત્રુને બાળી નાખવાને માટે તેજોલેશ્યા મૂકે છે
અથવા તો પ્રસન્ન-તુષ્ટમાન થયો હોય તો શીતલેશ્યા-શીતળતેજ-થી અનુગ્રહ કરે છે.

હવે પાંચમું અને છેલ્લું ‘કાર્મણુ’ શરીરઃ જીવપ્રવેશોની સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે પરસ્પર
બાળી ગયેલા કર્મપ્રવેશોરૂપ ‘કાર્મણુ શરીર’ હોય. આ કાર્મણુ શરીર સર્વ શરીરોનું હેતુભૂત છે;
અને તેજસ તથા કાર્મણુ-બેઠ સાથે મળીને, જીવને ભવાન્તરમાં જવા માટે સહાયકર્તા થઈ
પડે છે. ૧૦૫-૧૦૬.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય કે—જ્યારે આત્મા આ બેઠ શરીર સહિત આવ-
બા કરે છે ત્યારે આવતો-પ્રવેશ કરતો અને જતો-નીકળતો કેમ દેખાતો નથી? એ શં-
કાનું નિવારણ આમ કરવું:—આત્મા સૂક્ષ્મ છે તેથી દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ, તેથી એ ઉત્પન્ન
થતો કે મૃત્યુ પામતો (આવતો જતો) પણ સ્ફુટ દેખાય નહિ. ૧૦૭-૧૦૮

અન્ય દર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે—અંતરંગ આત્મશરીર સૂક્ષ્મ હોવાથી નીકળતું કે
પ્રવેશ કરતું જણાતું નથી. પણ એ પરથી ‘એની હયાતિ નથી’ એમ ન બાણવું. ૧૦૯.

આ પ્રમાણે પાંચે પ્રકારના શરીરનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે એ શરીરો સંબંધી કારણ આદિ કૃત ‘વિશેષ’ (તદ્વાત) કહ્યું છું:—૧૧૦

સંજાતં પુદ્ગલૈઃ સ્થૂલેર્દેહમૌદારિકં ભવેત્ ।

સૂક્ષ્મપુદ્ગલજાતાનિ તતોઽન્યાનિ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति कारणकृतो विशेषः ॥

યથોત્તરં પ્રવેશૈઃ સ્યુરસંલ્લેયગુણાનિ ચ ।

આતૃતીયં તતોઽનન્તગુણે તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૧૨ ॥

इति प्रदेशसंख्याकृतो विशेषः ॥

આથં તિર્યગ્મનુષ્યાણાં દેવનારકયોઃ પરમ્ ।

કેષાંચિલ્લબ્ધિમદ્વાયુસંજિતિર્યગ્નૃણામપિ ॥ ૧૧૩ ॥

આહારકં સલબ્ધીનાં સ્યાદ્દતુર્દર્શપૂર્વિણામ્ ।

સર્વસંસારિજીવાનાં ધ્રુવે તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૧૪ ॥

तत्त्वार्थमाप्ते तु उक्तम्—

एके तु आचार्याः नयवादापेक्षं व्याचक्षते कर्मण्यमेवैकमना-
दिसम्बन्धम् । तेनैवैकेन जीवस्य अनादिः सम्बन्धः भवति इति ।
तैजसं तु लब्ध्यपेक्षं भवति । सा च तैजसलब्धिः न सर्वस्य भवति
कस्यचिदेव भवति ॥ एतद्वीकालेशः अपि—एवं एकीयमतेन प्रत्याख्या-
तमेव तैजसं शरीरं अनादिसम्बन्धतया सर्वस्य च इति । या
पुनः अभ्यवहृताहारं प्रति पाचकशक्तिः विनाऽपि लब्ध्या सा तु कर्मण्य-
स्यैव भविष्यति कर्मोष्णत्वात् । कर्मण्यं हि इदं शरीरं अनेकशक्ति-

ઔદારિક શરીર સ્થૂળ 'પુદ્ગલોતુ' અનેહું હોય, એની પછીના બીજાં ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનાં અનેલાં હોય. (એ કારણકૃત વિશેષ-તકાવત) ૧૧૧

પહેલા શરીરથી લઇને ત્રીજા શરીર સુધીના ઉત્તરોત્તર અસંખ્યપ્રદેશવાળા હોય, અને ચોથું અને પાંચમું એથી અનન્તગણા પ્રદેશવાળા હોય. (એ પ્રદેશસંખ્યાકૃત વિશેષ-તકાવત) ૧૧૨.

પહેલું એટલે 'ઔદારિક' શરીર તિર્યચોને અને મનુષ્યોને હોય. બીજું એટલે 'વૈકિય' શરીર દેવોને અને નારકીના જીવોને, કેટલાક લબ્ધિવાનોને, વાયુને, સંજિ તિર્યચોને અને મનુષ્યોને પણ હોય. ત્રીજું—' આહારક ' શરીર લબ્ધિવંત 'બોદ પૂર્વ' ધારીઓને હોય; અને ચોથું 'પાંચમું' સર્વ સંસારીઓને હોય. ૧૧૩-૧૧૪.

ગર્ભત્વાત્ અનુકરોતિં વિશ્વકર્મણઃ । તદેવ હિ તથાસમાસાદિતપરિ-
ણતિઃ વ્યપદિશ્યતે યદિ તૈજસશરીરતયા તતો ન કશ્ચિદોષ इति ॥
અત્ર ભૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ । સ તુ તત્ત્વાર્થવૃત્તેઃ અવસેયઃ ॥

યુગપચ્ચૈકજીવસ્ય દ્વયં ત્રયં ચતુષ્ટયમ્ ।

સ્યાદેહાનાં ન તુ પંચ નાપ્યેકં ભવવર્તિનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

વૈક્રિયસ્યાહારકસ્યાઽસત્ત્વાદેકસ્ય ચૈકદા ।

ન પંચ સ્યુઃ સદા સત્ત્વાદન્ત્યયોર્નૈકમપ્યદઃ ॥ ૧૧૬ ॥

સ્યાદેકમપિ પૂર્વોક્તમતાન્તરવ્યપેક્ષયા ।

ભવાન્તરં ગ્ચ્છતસ્તન્મતે સ્યાત્કાર્મણં પરમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

इति स्वामिकृतो विशेषः ॥

પ્રાચ્યસ્ય તિર્યગુત્કુષ્ટા ગતિરારુચકાચલમ્ ।

જંઘાચારણનિગ્રંથાનાશ્રિત્ય કલયન્તુ તામ્ ॥ ૧૧૮ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં તો એમ કહ્યું છે કે—

કેટલાક આચાર્યો ‘નયવાદ’ ની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે “એક ‘કાર્મણુ’ શરીરનેજ (જીવસાથે) અનાદિ સંબંધ છે, ‘તેજસ’ શરીર તો લઙ્ગિધને અપેક્ષીને થાય છે. એ લઙ્ગિધ કંઈ સૌ કેદને હોતી નથી.” આ ટીકાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે—કેટલાકને મતે તેજસ શરીરને ને જીવને અનાદિ સંબંધ નથી. લઙ્ગિધ વિના પણ આહારને પાચન કરવાની જે શક્તિ દેખાય છે તે કાર્મણુ શરીરને લધને જ છે; કેમકે શરીર કર્મોને લીધે ઉષ્ણ છે. વળી કાર્મણુ શરીરમાં અનેક શક્તિઓ છે તેથી એ વિશ્વકર્માનું અનુકરણ કરે છે. અને એવી રીતે પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી હોવાને લીધે જો કાર્મણુ શરીરને તેજસ શરીર કહેવામાં આવે તો કંઈ હ્રષણ નથી. (અહિં ટીકામાં ઘણું વિસ્તાર છે તે ‘તત્ત્વાર્થ’ ની વૃત્તિ-ટીકા-માં જોઈ લેવો.)

એક સંસારી જીવને એકસાથે બે, ત્રણ અથવા ચાર ‘શરીર’ હોય; પાંચ ન હોય, તેમ એક ન હોય. કેમકે ‘વૈક્રિય’ અને ‘આહારક’ બેઉ એકસાથે એક જીવને ન હોય તેથી પાંચેપાંચ શરીરો ન હોય; તેમ ‘તેજસ’ તથા ‘કાર્મણુ’ બન્ને હંમેશાં હોવાથી એક (શરીર) પણ ન હોય. પણ પૂર્વે જે મન્તાતર કહ્યો એની અપેક્ષાએ એક (તે એકકુલ ‘કાર્મણુ’) હોય કેમકે ભવાન્તરમાં જતા જીવને ‘તેજસ’ તથા ‘કાર્મણુ’ બેઉ ન હોતાં એક કકલ કાર્મણુ હોય. (આ પ્રમાણે સ્વામિકૃત વિશેષ છે). ૧૧૫-૧૧૭.

પહેલા-ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ ‘તીર્થી’ ગતિ છેક ‘રૂચક’ પર્વત સુધી હોય; અને એ

આનન્દીશ્વરમાશ્રિત્ય વિદ્યાચારણસ્થેશ્વરાન્ ।

ઉર્ધ્વ ચાપંડકવનં તદ્વ્યાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

વિષયો વૈક્રિયાંગસ્યાઽસંખ્યેયા દ્વીપવાર્ધયઃ ।

મહાવિદેહા વિષયો જ્ઞેય આહારકસ્ય ચ ॥ ૧૨૦ ॥

લોકઃ સર્વોઽપિ વિષયસ્તુર્યપંચમયોર્ભવેત્ ।

ભવાદ્ભવાન્તરં યેન ગચ્છતામનુગે હમે ॥ ૧૨૧ ॥

इति विषयकृतो भेदः ॥

ધર્માધર્માર્જનં સૌખ્યદુઃખાનુભવ એવ ચ ।

કેવલજ્ઞાનમુક્ત્યાદિપ્રાપ્તિરાગ્યપ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

एकानेकत्वसूक्ष्मत्वस्थूलत्वादि नभोगतिः ।

સંઘસાહાય્યમિત્યાદિ વૈક્રિયસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

सूक्ष्मार्थसंशयच्छेदो जिनेन्द्रर्क्षिविलोकनम् ।

જ્ઞેયમાહારકસ્યાપિ પ્રયોજનમનેકધા ॥ ૧૨૪ ॥

बदाहः— तित्थयररिद्धिदंसणसुहुमपयत्थावगाहहेउं वा ।

સંસયવોચ્છેદત્થં ગમણં જિણપાયમૂલંમિ ॥ ૧૨૫ ॥

‘જ’ઘાચારણ’ મુનિઓને હોય. વિદ્યાચારણ તથા વિદ્યાધરોની એ ગતિ છેક ‘નંદીશ્વર’ દ્વીપ સુધી હોય, સીધી ‘ ઉર્ધ્વ ’ ગતિ તો ત્રણેની ‘ પંડક ’ વન સુધી હોય. ૧૧૮-૧૧૯.

‘વૈક્રિય’ શરીરવાળાની ગતિ અસંખ્યાન દ્વીપ સમુદ્રો સુધી બાણવી. ‘ આહારક ’ ની ‘ મહાવિદેહ ’ ક્ષેત્રો સુધી. આથા અને પાંચમા-‘ તેજસ ’ અને ‘ કાર્મણ ’ શરીરવાળાની ગતિ સર્વ લોકમાં હોય; કેમકે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતા સર્વ પ્રાણીઓને એ બેઉ ‘ શરીરો ’ હોય છે. (આ પ્રમાણે વિષયકૃત વિશેષ-ભેદ છે). ૧૨૦-૧૨૧.

પહેલા — ‘ ઔદારિક ’ શરીરનું પ્રયોજન ધર્માધર્મોપાર્જન, સુખદુઃખાનુભવ, કેવલજ્ઞાન-પ્રાપ્તિ, મોક્ષપ્રાપ્તિ—એ છે. ‘ વૈક્રિય ’ શરીરનું પ્રયોજન એકત્વ, અનેકત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, સ્થૂલત્વ આદિ, આકાશગમન અને સંઘને સહાય ઇત્યાદિ છે. ‘ આહારક ’ શરીરનું પ્રયોજન સૂક્ષ્મર્થ શંકાઓનું નિવારણ, જિનેન્દ્રક્રાદ્દર્શન, ઇત્યાદિ છે. ૧૨૨-૧૨૪.

શાસ્ત્રના વચનો છે કે તીર્થંકરપ્રભુની સમૃદ્ધિ અવલોકવા માટે, સૂક્ષ્મપદોના અર્થના બોધને માટે અને સંશયના ઉચ્છેદને માટે જિનેશ્વરપ્રભુના ચરણ પાસે ગમન કરવું. ૧૨૫.

શાપાનુપ્રહયોઃ શક્તિર્મુક્તિપાકઃ પ્રયોજનમ્ ।

તૈજસસ્ય કાર્મણસ્ય પુનરન્યભવે ગતિઃ ॥ ૧૨૬ ॥

इति प्रयोजनकृतो विशेषः ॥

ઉત્કર્ષતઃ સાતિરેકસહસ્રયોજનપ્રમમ્ ।

ઔદારિકં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

આહારકં હસ્તમાનં લોકાકાશમિતે ઉભે ।

સમુદ્ઘાતે કેવલિનઃ સ્પાર્તાં તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૨૮ ॥

અવગાઢં પ્રદેશેષુ સ્વલ્પેષ્વાહારકં કિલ ।

તતઃ સંખ્યગુણાંશસ્યમુસ્કૃષ્ઠૌદારિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

તતોઽપિ સંખ્યગુણિતદેશસ્યં ગુરુ વૈક્રિયમ્ ।

સમુદ્ઘાતેર્હતોઽન્યે દ્વે સર્વલોકાવગાહકે ॥ ૧૩૦ ॥

દીર્ઘે મૃત્યુસમુદ્ઘાતે તૂત્પત્તિસ્થાનકાવધિ ।

અન્યદા તુ યથાસ્થાનં સ્વસ્વદેહાવગાહિની ॥ ૧૩૧ ॥

મરણાન્તસમુદ્ઘાતં ગતાનાં દેહિનાં ભવેત્ ।

યાવત્પેકેન્દ્રિયાદીનાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૨ ॥

‘તૈજસ’ શરીરનું પ્રયોજન ‘શાપ’ અને ‘અનુગ્રહ’ ની શક્તિ, તથા લોજન કર્યું હોય એને પચાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ છે. ‘કાર્મણ’ શરીરનું પ્રયોજન અન્ય ભવમાં ગમન કરવા માટે છે. (એ પ્રમાણે પ્રયોજનકૃત ‘વિશેષ’ છે.) ૧૨૬.

‘ઔદારિક’ શરીરનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ એક સહસ્ર યોજનથી કંઈક અધિક છે; ‘વૈક્રિય’નું એકલક્ષ યોજનથી સહેજ વધારે છે. ‘આહારક’ નું એક હાથનું પ્રમાણ છે. ‘તૈજસ’ તથા ‘કાર્મણ’ શરીરે કેવળીપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે ‘લોકાકાશ’ જેવડાં હોય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

‘આહારક’ શરીર સર્વથી અદ્ય પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ‘ઔદારિક’ ઉત્કૃષ્ટ એથી સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં અવગાહેલું હોય છે. ૧૨૯.

તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતગણા પ્રદેશોમાં ‘વૈક્રિય’ શરીર અવગાહેલું હોય છે; અને અર્હતપ્રભુના સમુદ્ઘાત વખતે તો છેહાં બેઉ શરીરે સર્વ લોકને અવગાહેલા હોય છે. ૧૩૦.

મૃત્યુસમુદ્ઘાત વખતે તો બેઉ શરીરે છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી લાંબા હોય છે, અન્યદા

બ્રવીમિ તાં જિનપ્રોક્તસ્વરૂપાં સોપપત્તિકમ્ ।
 માઘ્યૈવં કાર્મણસ્યાપિ સોમયોઃ સાહચર્યતઃ ॥ ૧૩૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સ્વસ્વદેહમિતા વ્યાસસ્થૌલ્યાભ્યાં સર્વદેહિનામ્ ।
 મરણાન્તસમુદ્ઘાતે સ્યાત્તૈજસાવગાહના ॥ ૧૩૪ ॥
 આયામતો વિશિષ્યેત તત્રૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।
 અંગુલાસંખ્યેયભાગપ્રમાણા સા જઘન્યતઃ ॥ ૧૩૫ ॥
 ઉત્કર્ષતશ્ચ લોકાન્તાલ્લોકાન્તં યાવદાહિતા ।
 એકેન્દ્રિયાણાં જીવાનામેવમુત્પત્તિસંભવાત્ ॥ ૧૩૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સામાન્યતોઽપિ જીવાનાં વિભાવ્યૈતદપેક્ષયા ।
 લોકાન્તાવધિ લોકાન્તાતૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૭ ॥
 અંગુલાસંખ્યભાગેન પ્રમિતાથ જઘન્યતઃ ।
 નિર્દિષ્ટા વિકલાક્ષાણાં તૈજસસ્યાવગાહના ॥ ૧૩૮ ॥
 તિર્યગ્લોકાન્ત લોકાન્તાવધિ તેષાં ગરીયસી ।
 સંભવો વિકલાક્ષાણાં યત્તિર્યગ્લોક એવ હિ ॥ ૧૩૯ ॥

યથાસ્થાને પોતપોતાનાં શરીર જેવડાં હોય છે. વળી મરણાન્તસમયે, સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તેજસ શરીરની જેવડી અવગાહના હોય છે—તેવડી જ ‘ કાર્મણુ ’ શરીરની પણ હોય છે. કેમકે જિનવચન પ્રમાણે એ ખેડ શરીરો સહચારી છે. ૧૩૧-૧૩૩.

મરણાન્ત સમુદ્ઘાત વખતે સર્વ પ્રાણીઓની તેજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના શરીરની બાંધાઈ પહોળાઈ પ્રમાણે હોય છે. ૧૩૪.

એમાં, એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓની અવગાહનાની લંબાઈમાં ફેર છે. કેમકે તે જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ જેવડી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોનો એવાજ પ્રકારનો ઉત્પત્તિસંભવ છે. ૧૩૫-૧૩૬.

વળી આ અપેક્ષાને લઈને સામાન્યપણે પણ જીવોની તેજસ શરીરની અવગાહના ‘ લોક ’ ના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી છે. ૧૩૭

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેટલી કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટપણે તિર્યગ્લોકથી લોકાન્ત સુધીની છે. કેમકે વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ ફક્ત તિર્યગ્લોકમાં જ છે. ૧૩૮-૧૩૯

અધોલોકેઽપ્યધોલોકગ્રામેષુ વીર્ધિકાદિષુ ।

ઊર્ધ્વ ચ પાંડકવનવર્તિવાપીઢવાદિષુ ॥ ૧૪૦ ॥

સમ્ભવો વિકલાચ્છાણાં યદ્યપ્યસ્તિ તથાપિ હિ ।

સૂત્રે સ્વસ્થાનમાશ્રિત્ય તિર્યગ્લોકો નિરૂપિતઃ ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

તત ઉક્તાતિરિક્તાપિ વિકલાનાં ભવત્યસૌ ।

અધોગ્રામાત્યાંડકાચ્છ લોકાગ્રાન્તા ગરીયસી ॥ ૧૪૨ ॥

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સ્થાજ્જઘન્યતઃ ।

નારકાશ્ચાં તૈજસાવગાહના સાથ ભાવ્યતે ॥ ૧૪૩ ॥

સન્તિ પાતાલકલશાશ્ચત્વારોઽર્ધૌ ચતુર્દિશમ્ ।

અધો લઘ્વં યોજનાનામવગાઢા ઇહ ચિતૌ ॥ ૧૪૪ ॥

સહસ્રયોજનસ્થૂલકુડયાસ્તેષાં ચ નિશ્ચિતે ।

અધસ્તને તૃતીયાંશે વાયુર્વર્વર્તિ કેવલમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

મધ્યમે ચ તૃતીયાંશે મિશ્રિતૌ સલિલાનિલૌ ।

તથોપરિતને ભાગે તૃતીયે કેવલં જલમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

એ કે અધોલોકમાં પણ અધોલોકગ્રામોની વાવડીઓને વિષે, તથા ઊર્ધ્વલોકમાં પાંડકવન-મધ્યે આવેલી વાવો તથા દ્રઢ વગેરેમાં વિકલેન્દ્રિયોનો સંભવ છે તોપણ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનને આશ્રીને તિર્યગ્લોક કહ્યો છે. ૧૪૦-૧૪૧.

તેથી, એ કહી એથી અધિક પણ અવગાહના વિકલેન્દ્રિયોની હોય છે. એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ, અધોગ્રામ અને પાંડકવનથી તે લોકાગ્રામના અંત સુધીની હોય છે. ૧૪૨.

નારકીના જીવોની જઘન્ય તેજસ અવગાહના એક સહસ્ર યોજનથી કંઈક વધારે હોય. ૧૪૩

એ વિષે નીચે સુજન:—

સમુદ્રની અંદર ચોદિશ ચાર પાતાળકળાશ છે. એ કળાશ પૃથ્વીની અંદર એક લાખ યોજન અવગાહીને રહેલા છે. એક હજાર યોજન બાંધાં તળીયાંને લીધે નિશ્ચય રહેલા એ કળાશોમાં એકદમ નીચલા ત્રીજાભાગમાં ફક્ત વાયુ જ છે, વચલા ત્રીજા ભાગમાં જળ અને વાયુ મિશ્ર રહેલા છે અને છેક ઉપલા ત્રીજા ભાગમાં ફક્ત જળ જ રહેલું છે. ૧૪૪-૧૪૬

તતથ—સીમન્તકાદિનરકવર્તી કશ્ચન નારકઃ ।

પાતાલકલશાસન્નો મરણાન્તસમુદ્ધતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

કુઢ્યં પાતાલકુમ્ભાનાં વિભિદ્યોત્પદ્યતે યતઃ ।

મત્સ્યત્વેન તૃતીયાંશે મધ્યમે ચરમેઽપિ વા ॥ ૧૪૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તસ્માદર્વાક્ તુ નૈવાસ્તિ તિર્યગ્મનુજસમ્ભવઃ ।

ઉત્પત્તિર્નારકાણાં ચ ન તિર્યગ્મનુજૌ વિના ॥ ૧૪૯ ॥

ઉત્કર્ષતસ્ત્વદો યાવત્સર્ત્તમીં નરકાવનીમ્ ।

નારકાણામેતદન્તં સ્વસ્થાનસ્થિતિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૦ ॥

તિર્યક્ સ્વયમ્ભૂરમણસમુદ્રાવધિ સા ભવેત્ ।

નારકાણાં તત્ર મત્સ્યાદિત્વેનોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ઊર્ધ્વં ચ પંડકવનસ્થાયિતોયાશ્રયાવધિ ।

અતઃ ઊર્ધ્વં તુ કુપ્રાપિ નૃતિર્યક્સમ્ભવોઽસ્તિ ન ॥ ૧૫૨ ॥

પંચેન્દ્રિયતિરશ્ચાં ચ જઘન્યા પરમાપિ ચ ।

વિકલેન્દ્રિયવત્ શેયા તેજસસ્થાવગાહના ॥ ૧૫૩ ॥

તેથી, સીમંતક આદિ નરકમાં રહેલો કેાઇ પણ નારકી એક પાતાળકળશની નજીકમાં મરણાંત સમુદ્ધાત કરે તો એ પાતાળકળશના તળીઆને લેદીને (એ નારકીનો જીવ) કળાના વચલા અથવા છેક ઉપરના ભાગમાં મત્સ્ય (ઉત્પન્ન) થાય. કેમકે એથી આગળ તિર્યચ મનુષ્યનો સંભવ જ નથી અને નારકીઓની ઉત્પત્તિ તિર્યચ અથવા મનુષ્ય શિવાયની છે નહિ. ૧૪૭-૧૪૮.

હવે નારકીના જીવોની ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ તેજસ અવગાહના વિષે.

એ અવગાહના ‘ નીચે ’ છેક સાતમી નરક સુધી હોય કેમકે એઓનો ‘ પાતાના સ્થાનોને વિષ ’ રહેવાનો સંભવ છે અને એ સ્થાનોનો ત્યાંજ છેડો આવે છે; ‘ તીર્છી ’ છેક સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી હોય કેમકે ત્યાં તેઓનો મત્સ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; અને ‘ ઉચે ’ છેક પાંડકવનના જળાશયો સુધી હોય કેમકે એથી ઉપર તિર્યચ કે મનુષ્યની હયાતિનો ક્યાંય સંભવ નથી. ૧૫૦-૧૫૨

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અને ઉત્કૃષ્ટપણે પણ વિકલેન્દ્રિય સમાન જાણવી.

અંગુલાસંલ્લેખમાગમાત્રા નૃણાં જઘન્યતઃ ।
ઉત્કર્ષતશ્ચ નૃક્ષેત્રાહ્લોકાન્તાવધિ કીર્તિતા ॥ ૧૫૪ ॥

મવનઠચન્તરઝ્યોતિષ્કાથદ્વિસર્ગનાકિનામ્ ।
અંગુલાસંલ્લેખમાગમાના જ્ઞેયા જઘન્યતઃ ॥ ૧૫૫ ॥

મમસ્વામિનિવિદ્યાનાં સ્વરત્નાભરણાદિષુ ।
પૃથિવ્યાદિતયા તેષાં તત્રૈવોત્પત્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉત્કર્ષતસ્સ્વધઃ શૈલાનરકદ્માતલાવધિ ।
ગતાનાં તત્ર કેષાંચિત્તેષાં મરણસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૭ ॥

તિર્યક્ સ્વયંભૂરમણાપરાન્તવેદિકાવધિ ।
ઊર્ધ્વં તથેષત્પ્રાગ્ભારાપૃથિવ્યૂર્ધ્વતલાવધિ ॥ ૧૫૮ ॥

પ્તાવદન્તં પૃથિવીકાયત્વેન સમુદ્ભવાત્ ।
તતઃ પરં ચ પૃથિવીકાયાદીનામસમ્ભવાત્ ॥ ૧૫૯ ॥

સનત્કુમારકલ્પાદિદેવાનાં સ્યાજ્ઘન્યતઃ ।
અંગુલાસંલ્લેખમાગમાના સૈવ વિભાવ્યતે ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યોના તેજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટપણે છેક મનુષ્યક્ષેત્રથી લોકાંત સુધીની બાજુવી. ૧૫૩-૧૫૪.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે દેવલોકના દેવોની તેજસ અવગાહના જઘન્યપણે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી બાજુવી; કેમકે એમનાં રત્નાભરણો વગેરેમાં માશપણું સમજતા દેવોનો એઓમાં જ પૃથ્વીકાયાદિકપણે ઉપજવાનો સંભવ છે. વળી એ ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ નીચે ’ છેક ‘ શૈલા ’ નરકના તળીયાં સુધીની બાજુવી; કેમકે ત્યાં ગયેલા-એઓ-માંના કેટલાકનું ત્યાં મરણ નીપજવાનો સંભવ રહે છે. ‘ તીર્છી ’ છેક ‘ સ્વયંભૂરમણ ’ સમુદ્રની અન્તિમ છેડાની વેદિકા સુધી બાજુવી; અને ઊર્ધ્વ છેક સિદ્ધશિલાની પૃથ્વીના ઉર્ધ્વ તળીયા સુધી બાજુવી; કેમકે તેટલે સુધી એઓ પૃથ્વીકાયાપણે ઉપજે છે, ત્યાંથી આથ પૃથ્વીકાયાદિકની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ૧૫૫-૧૫૬.

સનત્કુમાર આદિ દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તેજસ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યા-તમા ભાગ જેવડી હોય. ૧૬૦

દેવા સનત્કુમારાઘા ઉત્પદ્યન્તે સ્વભાવતઃ ।
 ગર્ભજેષુ નૃતિર્યદ્ધુ ધ્રુવં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ॥ ૧૬૧ ॥
 યદા સનત્કુમારાવિસુધાસુગ્મન્દરાદિષુ ।
 વીર્ધિકાદૌ જલક્રીડાં કુર્વાણઃ સ્વાયુષઃ જ્ઞયાત્ ॥ ૧૬૨ ॥
 ઉત્પદ્યતે મસ્સ્યતયા સ્વાત્યાસન્નપ્રદેશકે ।
 તદા જઘન્યા સ્યાદસ્ય યદ્દેવં સમ્ભવત્યસૌ ॥ ૧૬૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 પૂર્વસમ્બન્ધિનીં નારીમુપભુક્તાં મહીસૃશા ।
 કશ્ચિત્સનત્કુમારાદિદેવઃ પ્રેમવશીકૃતઃ ॥ ૧૬૪ ॥
 તદવાચ્યપ્રદેશે સ્વમવાચ્યાંશં વિનિક્ષિપન્ ।
 પરિષ્વજ્ય મૃતસ્તસ્યા યવ ગર્ભે સમુદ્ભવેત્ ॥ ૧૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઉત્કર્ષતસ્ત્વધો યાવત્પાતાલકલશાશ્રિતમ્ ।
 મધ્યમીયં તૃતીયાંશં તન્ન મસ્સ્યાદિસમ્ભવાત્ ॥ ૧૬૬ ॥
 તિર્યક્ સ્વયંભૂરમણપર્યન્તાવધિ સા ભવેત્ ।
 અચ્યુતસ્વર્ગપર્યન્તમૂર્ધ્વ સા ચેતિ ભાવ્યતે ॥ ૧૬૭ ॥

એ આ પ્રમાણે:—સનત્કુમાર આદિ દેવો સ્વાભાવિક રીતે ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિય આદિમાં તેઓ ઉપજતાજ નથી. ૧૬૧. એવો એક દેવ જ્યારે ‘મન્દરાચળ’ પર્વત વગેરેમાં વાવડીઓ, દ્રહા ઇત્યાદિને વિષે જળક્રીડા કરતો છેવટ, આસુધના ક્ષયથી પોતાથી અતિ નજીકના પ્રદેશમાં મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેની જઘન્ય તેજસ અવગાહના થાય. ૧૬૨-૧૬૩.

અથવા તે નીચે પ્રમાણે સંભવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે—

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, પોતાની પૂર્વ સંબંધવાળી, મનુષ્યે ભોગવેલી, સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમાતુર થઈ, એના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને નાખી, આલિંગન દેતાં મૃત્યુ પામી એના જ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૬૪-૧૬૫.

હવે એઓની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના ‘નીચે’ પાતાળ કળશના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય; કેમકે ત્યાં મત્સ્યાદિનો સંભવ છે. ‘તીર્છી’ વળી ‘સ્વયંભૂરમણ’ સમુદ્રના છેડા સુધી હોય, અને ‘ભૂર્ધ્વ’ છેક અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય અને એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—૧૬૬-૧૬૭

કશ્ચિદચ્યુતનાકસ્થસુહૃદેવસ્ય નિશ્રયા ।

દેવઃ સનત્કુમારાદિર્ગતસ્તત્ર મ્રિયેત યત્ ॥ ૧૬૮ ॥

સહસ્રારાન્તદેવાનાં ભાવનીયાનયા વિશા ।

કનિષ્ઠા ચ ગરિષ્ઠા ચ તૈઞ્જસસ્યાવગાહના ॥ ૧૬૯ ॥

આનતાઘચ્યુતાન્તાનાં દેવાનાં સ્યાજ્ઞઘન્યતઃ ।

અંગુલાસંખ્યેયભાગપરિમાણાવગાહના ॥ ૧૭૦ ॥

ઉત્પદ્યન્તે નરેષ્વેષ દેવા નન્વાનતાદયઃ ।

નરાશ્ચ નૃક્ષેત્ર એવ તદિયં ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે—ઉપમુક્તાં મનુષ્યેણ માનુષીં પૂર્વવહ્નભામ્ ।

ઉપલભ્યાવધિજ્ઞાનાત્પ્રેમપાશનિયન્ત્રિતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

હાગત્યાસન્નમૃત્યુતયા બુદ્ધિવિપર્યયાત્ ।

મલિનત્વાન્ન કામાનાં વૈચિત્ર્યાત્કર્મમર્મણામ્ ॥ ૧૭૩ ॥

ગાઠાનુરાગાદાલિંગ્ય તદવાચ્યપ્રદેશકે ।

પરિચ્છિપ્ય નિજાવાચ્યં મ્રિયતે સ્વાયુષઃ ક્ષયાત્ ॥ ૧૭૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

કોઈક સનત્કુમારાદિક દેવ, અચ્યુત દેવલોકમાં રહેલા કોઈ મિત્ર-દેવની નિશ્રાથી ત્યાં ગયેલો હોય ત્યાં મૃત્યુ પામે. ૧૬૮.

‘ સહસ્રાર ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ તૈઞ્જસ અવગાહના આવી રીતે ભાવી લેવી. ૧૬૯.

‘ આનત ’ દેવલોકથી તે ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધીના દેવોની જઘન્ય તૈઞ્જસ અવગાહના એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડી હોય, ૧૭૦

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે છે કે ‘ આનત ’ દેવલોક વગેરેના દેવો તો સ્થવીને મનુષ્યલોકને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો તો મનુષ્યક્ષેત્રને વિષે જ હોય. એમ હોઇને આ જઘન્ય અવગાહના શી રીતે ઘટે ? ૧૭૧

આ આશંકાનું નિવારણ આ રીતે—મનુષ્યે લોગવેલી પોતાની પૂર્વભવના સ્નેહવાળી મનુષ્યલ્પીને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને, કોઈ ‘ આનત ’ આદિના દેવ સ્નેહાકૃષ્ટ થઈ, અહિં આવીને, મૃત્યુ નજદીક હોવાને સમગ્રે બુદ્ધિમાં વિપર્યય થવાથી, કામની દુષ્ટ વાસનાથી, કર્મોની વિચિત્રતાથી, ગાઠ આલિંગન દઇને એ સ્ત્રીના અવાચ્ય પ્રદેશમાં પોતાના અવાચ્ય અંશને ક્ષે-

ગર્ભેઽસ્યા એવ મૃત્વાયં મૃત્યુસ્પષ્ટેત નિર્જરઃ ।

આનતાદિક્રતુમુજસ્તદેવમુપયતે ॥ ૧૭૫ ॥

આનતાદિક્રતુમુજાં મનોવિષયસેવિનામ્ ।

કાયેનાસ્પૃશતાં દેવીમપિ ક્ષીણમનોમુવામ્ ॥ ૧૭૬ ॥

મનુષ્યસ્ત્રિષમાભિસ્ય યથેવં સ્પાદિદમ્બના ।

તર્હિ કો નામ દુર્વારં કન્દર્પં જેતુમીશ્વરઃ ॥૧૭૭॥ યુગ્મમ્ ।

અથો યાવદધોગ્રામાસ્તિર્યગ્ નૃત્તેષ્વમેવ ચ ।

તતઃ પરં મનુષ્યાણામુત્પત્તિસ્થિત્વસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૮ ॥

ઉર્ધ્વમચ્યુતનાકાન્તં ગતાનાં મિત્રનિધ્રયા ।

આનતાદિક્રતુમુજામચ્યુતે મૃત્યુસમ્ભવાત્ ॥ ૧૭૯ ॥

ઉર્ધ્વમચ્યુતજાનાં તુ સ્વવિમાનશિરોઽવધિ ।

સ્વૈરં તત્ર ગતાનાં યત્ કેષાંચિત્ સમ્ભવેન્મૃતિઃ ॥ ૧૮૦ ॥

પ્રૈવેયકાનુત્તરસ્થસુરાણાં સાવગાહના ।

યાવદ્વિદ્યાધરશ્રેણીમાસ્વસ્થાનાજ્ઞવન્યતઃ ॥ ૧૮૧ ॥

પીને, પોતાના આયુષ્યના ક્ષયને લીધે મૃત્યુ પામે છે. એવીરીતે મૃત્યુ પામેલો એ દેવ જો એજ શ્રીના ગર્ભમાં ઉપજે તો એની એ જ્ઞાન્ય તૈજસ અવગાહના (મુખેથી) ઘટી શકે છે. ૧૭૨-૧૭૫

ફક્ત મનવડેજ વિષય સેવનારા, દેવીનો પણ શરીરસ્પર્શ નહિ કરનારા અને વળી ક્ષીણ કામી, એવા, ‘ આનત ’ આદિ દેવલોકના દેવની, મનુષ્યણીને આશ્રીને આવી વિડંબના થાય છે ત્યારે એવા દુર્વાર કામદેવને અન્ય કોણ છૂતી શકે ? ૧૭૬-૧૭૭

એમની (આનતાદિકના દેવોનો) નીચી અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની હોય છે, અને નિર્ઘૃણ અવગાહના મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી જ હોય છે કેમકે એથી આગળ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિનો અસંભવ છે. ૧૭૮

એમની ઉર્ધ્વ અવગાહના ‘ અચ્યુત ’ દેવલોક સુધી હોય છે કેમકે મિત્રની નિશ્ચાથી ત્યાં ગયેલાનું ત્યાં મરણ સંભવે છે.

‘ અચ્યુત ’ દેવલોકના દેવોની ઉર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખરપર્યન્ત હોય છે. કેમકે સ્વચ્છંદપણે ત્યાં ગયેલા ઘણાનું મૃત્યુ સંભવે છે. ૧૮૦

‘ પ્રૈવેયક ’ અને ‘ અનુત્તર ’ વિમાનના દેવોની તૈજસ અવગાહના જ્ઞાન્યપણે પોતાના

સ્થેષરમેણિપરતો મનુષ્યાણામસન્ભવાત્ ।

ગ્રેવેયકાદિદેવાનામપ્યત્રાગત્યસન્ભવાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

અથો યાવદધોગ્રામાનૂર્ધ્વ ચ સ્વાધયાવધિ ।

તિર્યક્ પુનર્નરક્ષેત્રપર્યન્તં સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૮૩ ॥

યાવન્નંદીશ્વરં સ્થેટાઃ સસ્ત્રીકા યાન્તિ યથાપિ ।

સંભોગમપિ કુર્વન્તિ તત્ર કામેષુનિર્જિતાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

પરં નોત્પચતે ગર્ભે નરો નૃક્ષેત્રતો બહિઃ ।

તતઃ ઉત્કર્ષતસ્તિર્યગ્ નૃક્ષેત્રાવધિ સોદિતા ॥ ૧૮૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनसूत्रैकविंशतितमपदे ॥

इति प्रमाणावगाहकृतः विशेषः ॥

સ્થિતિરૌદારિકસ્યાન્તર્મુદૂર્ત સ્યાજ્ઞઘન્યતઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણિ પલ્યાનિ સા તુ યુગ્મિચ્ચપેક્ષયા ॥ ૧૮૬ ॥

વશવર્ષસહસ્રાણિ જઘન્યાજન્મ વૈક્રિયે ।

ત્રયસ્ત્રિંશસાગરાણિ સ્થિતિરુત્કર્ષતઃ પુનઃ ॥ ૧૮૭ ॥

સ્થાનથી તે વિદ્યાધરેની શ્રેણિપર્યન્ત હોય છે. કેમકે વિદ્યાધરેની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોનો અસંભવ છે અને ગ્રેવેયક આદિકના દેવોને પણ અહીં આવવાનો અસંભવ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

એમની ' નીચી ' અવગાહના અધોગ્રામ સુધીની છે, ' ઉર્ધ્વ ' પોતાના સ્થાન સુધીની છે અને ' તિર્યક્ ' મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની છે. ૧૮૩.

અગર જો કે વિદ્યાધરે સીસહવર્તમાન નન્દીશ્વરદ્વીપ સુધી આવે છે અને કામના બાણથી પરાજીત થઈ ત્યાં સંભોગ પણ કરે છે; પરન્તુ મનુષ્યક્ષેત્રથી બહાર, ગર્ભમાં મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી માટે એમનો તિર્યક્ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી કહી છે. ૧૮૪-૧૮૫. આમ ' પત્નવણા ' સૂત્રના એકવીશમા પદમાં અર્થ કહ્યો છે. (આમ પ્રમાણાવગાહકૃત 'વિશેષ' જણાવ્યો.)

' ઔદારિક ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્તની હોય છે, અને ' ઉત્કૃષ્ટ ' ત્રણ પદ્યોપમની હોય છે અને એ યુગદ્વીયાઓની અપેક્ષાએ છે. ૧૮૬.

' વૈક્રિય ' શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ જન્મથી માંડીને દશહજાર વર્ષોની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય છે. ૧૮૭

વૈક્રિયસ્ય કૃતસ્યાપિ જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

ઝ્યેષ્ઠા તુ જીવાભિગમે ગદિતા ગાથયાનયા ॥ ૧૮૮ ॥

અંતર્મુહૂર્તં નરણસુ હોઢ ચત્તારિ તિરિયમણુણસુ ।

વેવેસુ અદ્ધમાસો ઉક્કોસ વિઝવણાકાલો ॥ ૧૮૯ ॥

પંચમાંગે તુ વાયૂનાં સંજ્ઞિતિર્યગ્નૃણામપિ ।

ઝ્યેષ્ઠાણ્યેકાન્તર્મુહૂર્તા પ્રોક્તા વૈકુર્વિકસ્થિતિઃ ॥ ૧૯૦ ॥

શ્રીચત્રકૃતાંગે તુ—

વેયાલિણ નામ મહાપ્થિયાવે ણગાયણ પઠ્ઠવતમંતરિલ્લ્લે ।

હમ્મંતિ તત્થા બહુકૂરકમ્મા પરં સહસ્સા ઉ મુહુત્તયાણં ॥૧૯૧॥

[નામેતિ સંભાવને । ઇતન્નરકેષુ યથાન્તરિક્ષે મહાભિતાપે મહાદુઃખે
 ઇકશિલાઘટિતઃ દીર્ઘઃ વેયાલિણિતિ વૈક્રિયઃ પરમાધાર્મિકનિષ્પાદિતઃ
 પર્વતઃ । તત્ર હસ્તસ્પર્શિકયા સમારુહન્તો નારકા બહુકૂરકર્માણો
 હન્યન્તે પીડ્યન્તે । સહસ્રસંખ્યાનાં મુહૂર્તાનાં પરં પ્રકૃષ્ઠં પ્રભૂતં કાલં
 હન્યન્તે । હર્યર્થઃ]

‘કૃત્રિમ’ વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ‘ઉત્કૃષ્ટ’ સ્થિતિ
 ‘જીવાભિગમે’ સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:—૧૮૮.

કૃત્રિમ વૈક્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ નારકીઓમાં અન્તર્મુહૂર્તનો, તિર્યચ અને મનુષ્યોમાં આર
 અન્તર્મુહૂર્તનો અને દેવોમાં અર્ધમાસનો હોય છે. ૧૮૯.

પાંચમા અંગમાં તે વાયુની તથા સંજ્ઞિ તિર્યચ અને મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિય
 સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે એક અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે. ૧૯૦

શ્રી સૂત્રકૃતાંગ (સૂચકાંગ) સૂત્રમાં તે કહ્યું છે કે—

આકાશમાં શિલાનો ઘડેલો જે વૈક્રિય પર્વત છે ત્યાં બહુ ફરતાથી, નારકીઓને હબરે
 મુહૂર્તોના ઘણા કાળ સુધી હણવામાં આવે છે. ૧૯૧

[અહિં ‘નામ’ શબ્દ ‘સંભાવના’ અર્થમાં છે. આ નરકોમાં, અન્તરિક્ષની જેમ,
 મહા દુઃખદાયક એક શિલાનો ઘડેલો, લાંગો, વૈક્રિય એટલે ધાર્યારૂપ કરાવી શકીએ એવો—
 પરમાધાર્મીના બનાવેલો પર્વત છે. તેની ઉપર હાથ ટેકવી ટેકવીને ચઢતા નારકીના હબરે
 જીવોને બહુ ફરતા પૂર્વક હણવામાં આવે છે.]

(અન્ન પરમાધાર્મિકદેવવિકુર્વિતસ્ય પર્વતસ્ય અર્ધમાસાધિ-
કાપિ સ્થિતિરુક્તા इति જ્ઞેયમ્ । તત્ત્વં તુ જિનો જાનીતે ।)

અન્તર્મુહૂર્તં દ્વેધાપિ સ્થિતિરાહારકસ્ય ચ ।

અનાદિકે પ્રવાહેણ સર્વતૈજસકાર્મણો ॥ ૧૯૨ ॥

સાવસાને તુ ભવ્યાનાં સિદ્ધત્વે તદભાવતઃ ।

અભવ્યાનાં નિરન્તે ચ પંગૂનાં મુક્તિવર્ત્મનિ ॥ ૧૯૩ ॥

इति स्थितिकृतः विशेषः ।

આહારકં સર્વતોઽલ્પં યત્કદાચિદ્ભવેદિદમ્ ।

ભવેદ્યદિ તદાપ્યેતદેકં દ્વે વા જઘન્યતઃ ॥ ૧૯૪ ॥

સહસ્રાણિ નવોત્કર્ષાદસત્તાસ્ય જઘન્યતઃ ।

एकं समयमुत्कृष्टा षण्मासावधि विष्टपे ॥ ૧૯૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

उक्तं च—आहारगाइं लोके क्षमासा जा न हौति विकयाइ ।

उक्तोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ ૧૯૬ ॥

આહારકાદસંખ્યેયગુણાનિ વૈક્રિયાણિ ચ ।

तत्स्वामिनामसंख्यस्वाम्नारकांगिसुपर्वणाम् ॥ ૧૯૭ ॥

(અહિં 'પરમાધાર્મિકોએ વિકુર્વેલા પર્વતની અર્ધમાસથી અધિક સ્થિતિ પણ કહી છે. ખરું શું તે પરમાત્મા બાણે.)

‘ આહારક ’ શરીરની બેઠ સ્થિતિ (જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ) અન્તર્મુહૂર્તની છે. તેજસ અને કાર્મણુ શરીરની વળી પ્રવાહે કરીને અનાદિ છે. ભવ્ય જનોને તો સિદ્ધપણામાં એ બેઠનો અભાવ હોવાથી ‘ સાન્ત ’ નાશવંત છે. જ્યારે મોક્ષમાર્ગે જવાને અશક્ત એવા અભવ્ય જીવોને એ બેઠ ‘ અનન્ત ’ છે. (આ પ્રમાણે સ્થિતિસંબંધી ‘ વિશેષ ’ જણાવ્યો.) ૧૯૨-૧૯૩.

આહારક શરીર સર્વથી અલ્પ છે. કેમકે એ કહાચિત જ થાય છે. અને જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જઘન્યથી એક અથવા બે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ નવ હજાર થાય છે. એની જગતને વિષે ‘ અસત્તા ’ જઘન્ય એક સમય પર્યન્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ પર્યન્તની છે. ૧૯૪-૧૯૫.

કહ્યું છે કે—આ લોકમાં નિશ્ચયે આહારક શરીર ઉત્કૃષ્ટ છ માસપર્યન્ત વિકુર્વાય નહિ; અને જઘન્યથી એક સમય સુધી એનો અભાવ રહે ૧૯૬.

આહારક શરીરથી અસંખ્યાતગણા વૈક્રિય શરીરો હોય છે; કેમકે વૈક્રિય શરીરના કરનારા નારકીના જીવો, મનુષ્યો અને દેવો અસંખ્ય છે. ૧૯૭.

અપ્યૌદારિકદેહાઃ સ્યુસ્તદસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

અનન્ત્યેઽપિ તદીશાનામસંખ્યા ધ્રુવ તે યતઃ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રત્યંગં પ્રાણિનો યત્સ્યુઃ સાધારણાવનસ્પતૌ ।

અનન્તાસ્તાનિ ચાસંખ્યાન્યેવાંગાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૯૯ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથસ્તૈજસકાર્મણાઃ ।

યત્પ્રત્યેકમિમે સ્યાતાં દે દેહે સર્વદેહિનામ્ ॥ ૨૦૦ ॥

इति अल्पबहुत्वकृतो विशेषः ॥

एकजीवापेक्षया स्यादज्येष्ठमौदारिकान्तरम् ।

अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकાસ્યચ્છિન્નશત્પયોધયઃ ॥ ૨૦૧ ॥

तयोक्तं जीवाभिगमवृत्तौ—

उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकानि ॥ तानि चैवम् ।

कश्चिच्चारित्री वैक्रियशरीरं कृत्वान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा स्थितिक्षयादधि-
ग्रहेणानुत्तरसुरेषु जायत इति ॥

वैक्रियस्यान्तरं कायस्थितिकाળો वनस्पतेः ।

अर्धस्य पुद्गलपरावर्त्त आहारकान्तरम् ॥ ૨૦૨ ॥

ઔદારિક શરીરો પણ ' વૈક્રિય ' થી અસંખ્યાતગણ છે. (વળી) ઔદારિક શરીરવાળા જીવો ' અનન્ત ' છે તોપણ શરીરો તો અસંખ્યાત છે, કેમકે દૃષ્ટાન્ત તરિકે ' સાધારણ ' વનસ્પતિમાં દરેક અંગે જીવો અનન્ત છે પણ શરીરો અસંખ્યાત જ હોય છે. ' ઔદારિક ' થી અનન્તગણા ' તૈજસ ' અને ' કાર્મણ ' શરીરો હોય છે. એ બેઉની સંખ્યા સમાન છે. કેમકે બેઉ દરેક પ્રાણીને હોય છે. (આ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વ કૃત ' વિશેષ ' જણાવ્યો) ૧૯૮-૨૦૦

એક જીવની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો હોય. ૨૦૧.

' જીવાભિગમ ' સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે ઔદારિક શરીરનો આંતરો ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ ને એક અન્તર્મુહૂર્તનો છે. એવી રીતે કે-કોઈક ચારિત્રવંત જીવ વૈક્રિય શરીર કરી, સ્થિતિક્ષયને લીધે ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત જીવી, (ત્યાંથી) વગર શરીરે અનુત્તર વિમાનના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈક્રિયશરીરનો ઉત્કૃષ્ટ આંતરો વનસ્પતિકાયના સ્થિતિકાળ જેટલો છે, અને ઔદારિક શરીરનો ઉત્કૃષ્ટ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન જેટલો છે. ૨૦૨.

લઘુ વાચ્યસ્ય સમયોઽન્તર્મુદૂર્ત્તં તદન્યયોઃ ।

ન સમ્ભવત્યન્તરં ચ દેહયોરુક્તશેષયોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

ઇત્યન્તરકૃતો વિશેષઃ ।

इति देहस्वरूपम् ॥ ९ ॥

સદસલ્લક્ષણોપેતપ્રતીકસન્નિવેશજમ્ ।

शुभाशुभाकाररूपं बोढा संस्थानमंगिनाम् ॥ २०४ ॥

સમચતુરસ્ત્રં ન્યગ્રોધસાદિવામનકકુબ્જહુંડાનિ ।

संस्थानान्यंगे स्युः प्राक्कर्मविपाकतोऽसुमताम् ॥ २०५ ॥

તત્ર વાચ્યં ચતુરસ્ત્રં સંસ્થાનં સર્વતઃ શુભમ્ ।

न्यग्रोधमूर्ध्वं नाभेः सत् सादि नाभेरधः शुभम् ॥ २०६ ॥

इदं साचीति केऽप्याहुः साचीति शाल्मलीतरुः ।

मूले स्याद्वृत्तपुष्टोऽसौ न च शाखासु तादृशः ॥ २०७ ॥

તથોક્તં પંચસંગ્રહણૌ—

પહેલા એટલે ઔદારિક શરીરનો આંતરો જઘન્યથી ‘એક સમયનો’ છે. પછીના એ (વૈકિય અને આહારક) નો જઘન્ય આંતરો ‘અન્તર્મુદૂર્ત’ નો છે. શેષ એ—‘કાર્મણુ’ અને ‘તેજસ’—નો આંતરો સંભવતો નથી. (આમ અન્તર એટલે આંતર સંપ્રધી ભેદપ્રભેદ—તદ્વત સમજાવ્યો. ૨૦૩.

આ પ્રમાણે ‘દેહ’ નામના નવમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

શુભાશુભલક્ષણોવાળું, સારી નરસી આકૃતિરૂપ પ્રાણીનું ‘સંસ્થાન’, એના અવયવોના સન્નિવેશને લઈને છ પ્રકારનું હોય છે. ૨૦૪.

પૂર્વકર્મના વિપાકથી પ્રાણીને સમચતુરસ્ત્ર, ન્યગ્રોધ, સાદિ, વામન, કુબ્જ અને હુંડક એ છ ભતના, શરીરના ‘સંસ્થાન’ હોય છે. ૨૦૫.

પહેલું સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાન સર્વપ્રકારે શુભ હોય છે. બીજું એટલે ન્યગ્રોધસંસ્થાન નાભિથી ઉપરના ભાગમાં શુભ હોય છે અને ત્રીજું (સાદિ) સંસ્થાન નાભિથી નીચેના ભાગમાં શુભ હોય છે. ૨૦૬.

આ ‘સાદિ’ સંસ્થાનને કેટલાક ‘સાચિ’ કહે છે. ‘સાચિ’ એટલે શાલ્મલી નામનું વૃક્ષ; જે મૂળમાં ગોળ અને પુષ્ટ હોય છે પણ જેની શાખાઓ એવી નથી. ૨૦૭.

‘પંચસંગ્રહ’ ની વૃત્તિ—ટીકામાં કહ્યું છે કે—

અપરે તુ સાચીતિ પઠન્તિ તત્ર સાચીતિ પ્રવચન્તવેદિનઃ શાસ્ત્ર-
ક્ષીતરુમાચક્ષતે । તતઃ સાચીવ યસંસ્થાનં તત્સાચીતિ । एवं च न्य-
ग्रोधसाचिनोरन्वितार्थता भवतीति ज्ञेयम् ॥

મૌલિગ્રીવાપાણિપાદે કમનીયં ચ વામનમ્ ।

લક્ષિતં લક્ષણૈર્દુષ્ટૈઃ શેષેષ્વવયવેષુ ચ ॥ ૨૦૮ ॥

રમ્યં શેષપ્રતીકેષુ કુઙ્ગં સંસ્થાનમિષ્યતે ।

દુષ્ટં કિન્તુ શિરોગ્રીવાપાણિપાદે ભવેદિદમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

હુંડં તુ સર્વતો દુષ્ટં કેચિદ્વામનકુઙ્ગયોઃ ।

વિપર્યાસમામનન્તિ લક્ષણો કૃતલક્ષણાઃ ॥ ૨૧૦ ॥

इति संस्थानस्वरूपम् ॥ ૧૦ ॥

અંગમાનં તુ તુંગત્વમાનમંગસ્ય દેહિનામ્ ।

સ્થૂલતાપૃથુતાદ્યં તુ જ્ઞેયમૌચિત્યતઃ સ્વયમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

इति अंगमानस्वरूपम् ॥ ૧૧ ॥

સમિત્યેકીભાવયોગાદ્દેદનાદિભિરાત્મનઃ ।

ઉત્પ્રાબલ્યેન કર્માશઘાતો યઃ સ તથોચ્યતે ॥ ૨૧૨ ॥

ખીજાઓ 'સાદિ' ની જગ્યાએ 'સાચિ' કહે છે. સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનવાળા 'સાચિ' નો 'શાદમલીવૃક્ષ' એવા અર્થ કહે છે. માટે સાચિ વૃક્ષ જેવું સંસ્થાન તે સાચિસંસ્થાન. આમ સાચિ અને ન્યગ્રોધનું અર્થનું મળતાપણું કહેવાય.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલાં વાનાં સુંદર—મનહર હોય, અને શેષ અવયવોના દુષ્ટ લક્ષણો હોય—એવા 'સંસ્થાન' ને વામન સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૮.

મસ્તક, ગ્રીવા, હસ્ત અને ચરણ—આટલાં ચાર દુષ્ટલક્ષણવાળાં હોય અને શેષ અવયવો સુંદર હોય—એવા સંસ્થાનને કુઙ્ગ સંસ્થાન કહે છે. ૨૦૯.

અવયવમાત્ર દુષ્ટ હોય એવું સંસ્થાન 'હુંડક' સંસ્થાન કહેવાય. કેટલાક લક્ષણશાસ્ત્રીઓ 'વામન' અને 'કુઙ્ગ' સંસ્થાનોના ઉપર જણાવ્યા તે કરતાં વિપરીત લક્ષણો કહે છે. ૨૧૦.

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર 'સંસ્થાન' નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અંગમાન એટલે પ્રાણીના શરીરની ઉંચાઈનું પ્રમાણ. એની બહાઈ અને પહોળાઈ આદિ તો એને ઉચિતપણે સ્વયમેવ સમજી લેવી. ૨૧૨.

આ પ્રમાણે અગીયારમા દ્વાર 'અંગમાન' નું સ્વરૂપ કહ્યું.

યતઃ— સમુદ્ઘાતગતો જીવઃ પ્રસદ્ય કર્મપુદ્ગલાન્ ।

કાલાન્તરેભવાર્હાનપિ ક્ષપયતિ દ્રુતમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

તત્તૈવમ્ । કાલાન્તરવેદ્યાનયમાકૃષ્યોદીરણેન કર્માશાન્ ।

ઉદયાવલ્લિકાયાં ચ પ્રવેશ્ય પરિમુજ્ય શાતયતિ ॥ ૨૧૪ ॥

તે તૈવમ્ । વેદનોત્થઃ કષાયોત્થો મરણાન્તિકવૈક્રિયો ।

આહારકસ્તૈજસશ્ચ છદ્મસ્થાનાં ષડપ્યમી ॥ ૨૧૫ ॥

સ્યાત્કેવલિસમુદ્ઘાતઃ સત્તમઃ સર્વવેદિનામ્ ।

ઘટ્ટસામાયિકશ્ચાયમાન્તર્મુહૂર્તિકાઃ પરે ॥ ૨૧૬ ॥

તથા हि— કરાલિતો વેદનાભિરાત્મા સ્વીયપ્રવેશકાન્ ।

વિક્ષિપ્યાનન્તપરમાણુવેદિતાન્ દેહતો બહિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

આપૂર્યોસાયન્તરાણિ મુખાદિ શુષિરાણિ ચ ।

વિસ્તારાયામતઃ ક્ષેત્રં વ્યાપ્ય દેહપ્રમાણકમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

સમ્ એટલે એકીલાવ. એના યોગથી, વેદના આદિ ભોગવાઈને, આત્માના કર્મેના ઉદ્ઘાત (પ્રથમ સંહાર) થાય—એનું નામ સમુદ્ઘાત. ૨૧૨.

કારણકે સમુદ્ઘાતગત જીવ, ઘણા કાળ પછી ભોગવવાનાં હોય એવાં કર્મપુદ્ગલોને પણ ‘તુરત’ બળ વાપરીને ખપાવી નાખે છે. ૨૧૩.

તે આ પ્રમાણે. આત્મા કાળાંતરે વેદવાલાયક કર્મના પુદ્ગલોને ઉદ્ધારણાવડે આકર્ષીને ઉદયમાં લાવી, ભોગવી, ખેરવી નાંખે છે. ૨૧૪.

સાતમાંથી છ પ્રકારના સમુદ્ઘાત (૧) વેદનાથી થયેલ, (૨) કષાયથી થયેલ, (૩) મરણાન્તિક, (૪) વૈક્રિય, (૫) આહારક અને (૬) તૈજસ—એ ‘છદ્મસ્થ’ જીવોને હોય છે. ૨૧૫.

સાતમો ‘કેવળિ’ સમુદ્ઘાત સર્વજ્ઞને હોય છે અને એ આઠ સમય સુધીનો હોય છે. બ્યારે પહેલા છ એક અન્તર્મુદૂર્તના હોય છે. ૨૧૬.

તે આ પ્રમાણે:—

(૧). વેદનાથી દુઃખિત થયેલ આત્મા, અનન્તકર્મપરમાણુઓવડે વીંટાયેલા એવા પોતાના આત્મપ્રદેશોને, શરીરથી બહાર કાઢી, ખભા વગેરેના અન્તરોને તથા મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને પૂરીને, લંબાઈદોળાઈએ શરીરપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપી, અન્તર્મુદૂર્ત સુધી રહે; અને

અસંખ્યયોજનાન્વેકદિશ્યુત્પત્તિસ્થલાવધિ ।

આયમતોઽપિ ઢ્યાપ્યાન્તર્મુદૂર્ચાન્નિવ્રયતે તતઃ ॥૨૨૬॥ વિશેષકમ્ ॥

મરણાન્તસમુદ્ધાતં ગતો જીવશ્ચ શાતયેત્ ।

આયુષઃ પુત્રસ્રાન્ મૂરીનાદત્તે ચ નવાન્ન તાન્ ॥ ૨૨૭ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ । કશ્ચિજીવઃ એકેનૈવ મરણાન્તિકસમુદ્ધાતેન નરકાદિષૂત્પદ્યતે તત્રાહારં કરોતિ શરીરં ચ વધ્નાતિ । કશ્ચિન્તુ સમુદ્ધાતાન્નિવૃત્ય સ્વશરીરમાગસ્ય પુનઃ સમુદ્ધાતં કૃત્વા તત્રોપપદ્યતે । અયમર્થો ભગવતીષદ્શતકષ્ટોદ્દેશકે નરકાદિષુ અનુત્તરાન્તેષુ સર્વસ્થાનેષુ ભાવિતોઽસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

હિત મરણાન્તિકસમુદ્ધાતઃ ।

વૈકુર્વિકસમુદ્ધાતં પ્રાપ્તો વૈક્રિયશક્તિમાન્ ।

કર્માવૃતાનામાત્મીયપ્રદેશાનાં તનોર્બહિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

નિસૃજ્ય દંડં વિષ્કમ્ભવાહૃલ્યાભ્યાં તનુપ્રમમ્ ।

આયામતસ્તુ સંખ્યાતયોજનપ્રમિતં તતઃ ॥ ૨૨૯ ॥

એકદિશામાં છેક ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી અસંખ્યાત યોજન જેટલો, વ્યાપીને અન્તર્મુદૂર્તમાં મૃત્યુ પામે છે. આ શ્રવ ઘણા આયુપુણ્યલોને ખેરવી નાખે છે, પણ નવાંને ગ્રહણ કરતો નથી. ૨૨૪-૨૨૭.

આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે:—

કોઈક શ્રવ એક જ મરણાન્તિક સમુદ્ધાતે કરીને નરકાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં આહાર કરે છે અને શરીર પણ બાંધે છે. વળી કોઈકે તો સમુદ્ધાતથી નિવૃત્ત થઈ પાછો પોતાના શરીરમાં આવી પુનઃ સમુદ્ધાત કરી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. (આ અર્થ ‘ભગવતાસુત્ર’ ના છઠ્ઠા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં, ‘નરકાદિ’થી અનુત્તરના અન્તભાગ સુધીના સર્વ સ્થાનોમાં કહેલો છે.

આ પ્રમાણે (૩) મરણાન્તિક સમુદ્ધાત.

(૪). વૈક્રિય સમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયેલો વૈક્રિયશક્તિવાળો શ્રવ કર્મોથી વીંટાયલા આત્મપ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને, બહાર પહોંચાઈમાં પોતાના શરીર પ્રમાણે તથા લંબાઈમાં સંખ્યાત યોજન જેવો દંડ બનાવીને, પછી પૂર્વોપાર્જિત વૈક્રિયશરીરના મર્મના અંશોને

વૈક્રિયાંગાભિધનામકર્માશાન્ પૂર્વમર્જિતાન્ ।

શાતયન્ વૈક્રિયાંગાર્હાન્ સ્કન્ધાંહ્રાત્વા કરોતિ તત્ ॥ ૨૩૦ ॥

इति वैक्रियसमुद्घातः ।

[विशेषकम् ॥

સમુદ્ધતસ્તૈજસેન તેજોલેશ્યાશ્ચશક્તિમાન્ ।

કર્માવૃતાત્મપ્રદેશરાશેવૈક્રિયવદ્બહિઃ ॥ ૨૩૧ ॥

देहविस्तारबाहल्यं संख्येययोजनायतम् ।

નિસૃજ્ય વંઠં પ્રાગ્બદ્ધાન્ શાતયેતૈજસાણુકાન્ ॥૨૩૨॥ યુગ્મમ્ ॥

अन्यानादाय तद्योग्यान् तेजोलेश्यां विमुंचति ।

તૈજસોઽયં સમુદ્ધાતઃ પ્રજ્ઞસસ્તસ્વપારગેઃ ॥ ૨૩૩ ॥

इति तैजससमुद्घातः ।

ચતુર્દશાનાં પૂર્વાણાં ધર્માહારકલબ્ધિમાન્ ।

જિનર્હિદર્શનાદીનાં મધ્યે કેનાપિ હેતુના ॥ ૨૩૪ ॥

आहारकसमुद्घातं कुर्वन्नात्मप्रदेशकैः ।

વંઠં સ્વાંગપ્રથુસ્થૂલં સંખ્યેયયોજનાયતમ્ ॥ ૨૩૫ ॥

નિસૃજ્ય પુદ્ગલનાહારકનામ્નઃ પુરાતનાન્ ।

વિકીર્યાદાય તદ્યોગ્યાન્ દેહમાહારકં સૃજેત્ ॥૨૩૬॥ વિશેષકમ્ ॥

ખેરવતો અને વૈક્રિયશરીરને યોગ્ય સ્કન્ધોને લેતો સમુદ્ધાત કરે છે. આતુ' નામ વૈક્રિયસમુદ્ધાત. ૨૨૮-૨૩૦.

(૫) તૈજસસમુદ્ધાતને પ્રાપ્ત થયેલો ' તેજોલેશ્યા ' નામની શક્તિ-વાળો જીવ, 'વૈક્રિય'ની પેઠે, કર્મોથી વીંટાયેલા આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢીને તેમનો, સ્વશરીરપ્રમાણ બાંધો-પહોળો અને સંખ્યાત યોજન લાંબો દંડ કરીને પૂર્વબદ્ધ તૈજસ અંશોને ખેરવે છે; અને અન્ય યોગ્ય અંશોને લેધને તેજોલેશ્યા મૂકે છે. આતુ' નામ તૈજસસમુદ્ધાત. ૨૩૧-૨૩૩.

(૬) આહારકલબ્ધિવાળા ઔદ્ધર્મપૂર્વધારી, જિનપ્રભુની સમૃદ્ધિ નીરખવા વગેરેના કોઈક હેતુથી, આત્મપ્રદેશોવડે શરીરપ્રમાણ બાંધો પહોળો અને સંખ્યાતયોજન લાંબો દંડ કરીને પુરાતન આહારકપુદ્ગલોને વિખેરીને તથા તેને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને આહારક શરીર સરળ-એતુ' નામ આહારકસમુદ્ધાત. ૨૩૪-૨૩૬.

इति आहारकसमुद्घातः ।

यस्यायुषोऽतिरिक्तानि कर्माणि सर्ववेदिनः ।
 वेद्याख्यनामगोत्राणि समुद्घातं करोति सः ॥ २३७ ॥
 अन्तर्मुहूर्त्तिकं पूर्वमावर्जीकरणं सृजेत् ।
 अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः समुद्घातं ततो ब्रजेत् ॥ २३८ ॥
 आवर्जीकरणं शस्तयोगव्यापारणं मतम् ।
 इदं स्ववश्यं कर्तव्यं सर्वेषां मुक्तिगामिनाम् ॥ २३९ ॥
 आत्मप्रदेशैर्લोकान्तस्पृशमूर्ध्वमधोऽपि च ।
 कुर्यादाद्यक्षणे दंडं स्वदेहस्थूलविस्तृतम् ॥ २४० ॥
 द्वितीये समये तस्य कुर्यात्पूर्वापरायतम् ।
 कपाटं पाटवोपेतः समयेऽथ तृतीयके ॥ २४१ ॥
 ततो विस्तार्य प्रदेशानुदीचीदक्षिणायतम् ।
 मंथानं कुरुते तुर्ये ततोऽन्तराणि पूरयेत् ॥ २४२ ॥ युग्मम् ॥
 स्वप्रदेशैस्तदा सर्वान् लोकाकाशप्रदेशकान् ।
 स व्याप्नोति समा ह्येते लोकाकाशैकजीवयोः ॥ २४३ ॥

(૭). હવે સાતમા અને છેલ્લા ‘ કેવલિસમુદ્ઘાત ’ વિષે.

જે સર્વજ્ઞ કેવળીને આયુથી વધારે, વેદનીય-નામ-અને ગોત્ર-કર્મો હોય છે, તે કેવળી સમુદ્ઘાત કરે છે. ૨૩૭.

પ્રથમ અન્તર્મુહૂર્ત્ત પર્યન્ત ‘ આવર્જીકરણ ’ કરે, અને પછી ન્યારે આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહે ત્યારે સમુદ્ઘાત કરે. ૨૩૮.

‘ આવર્જીકરણ ’ એટલે શુભયોગોનો વ્યાપાર. તે સર્વ મોક્ષગામીઓને અવશ્ય કરવો પડે છે. ૨૩૯.

પહેલાં ક્ષણમાં એ કેવળી, આત્મપ્રદેશોવડે, સ્વશરીરપ્રમાણ બહાર પહોંચે, ઉંચે અને નીચે મુદ્દાં લોકાન્તને સ્પર્શ કરનારો દંડ સરળે. ૨૪૦.

બીજે ક્ષણે એ કેવળી આતુર્યપૂર્વક એ દંડનો પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો કપાટ કરે. પછી ત્રીજે ક્ષણે એમાંથી પ્રદેશોને ઉત્તરદક્ષિણ લાંબા વિસ્તારીને મંથાન કરે; અને ચોથે ક્ષણે એના અન્તરો પૂરે. ૨૪૧-૨૪૨.

તે સમયે તે આત્મપ્રદેશોવડે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપી બળ્ય છે. કેમકે લોકાકાશ અને એકજીવના સમાનપ્રદેશો છે. ૨૪૩.

સંહરેત્ પંચમે વાસૌ સમયેઽન્તરપૂરણમ્ ।

ષષ્ઠે સંહ્રત્ય મન્યાનં સંહરેત્સતમેઽરરિમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

સંહરેદષ્ટમે દંડં શરીરસ્થસ્તતો ભવેત્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તં જીવિત્વા યોગરોધાચ્છિવં વ્રજેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

યદાહુઃ— યસ્ય પુનઃ કેવલિનઃ કર્મ ભવત્યાયુષોઽતિરિક્તતરમ્ ।

સ સમુદ્ઘાતં ભગવાનુપગચ્છતિ તત્સમીકર્તુમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

દંડં પ્રથમે સમયે કપાટમથ ચોક્તરે તથા સમયે ।

મન્યાનમથ તૃતીયે વિશ્વવ્યાપી ચતુર્થે તુ ॥ ૨૪૭ ॥

સંહરતિ પંચમે ત્વન્તરાણિ મન્યાનમથ પુનઃ ષષ્ઠે ।

સત્તમકે તુ કપાટં સંહરતિ તતોઽષ્ટમે દંડમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

ઔદારિકપ્રયોક્તા પ્રથમાષ્ટમસમયોરસાવિષ્ટઃ ।

મિથૌદારિકયોક્તા સત્તમષ્ટદ્વિતીયેષુ ॥ ૨૪૯ ॥

પછી પાંચમે સમયે તે આંતરા સંહરી લે, છઠ્ઠે સમયે મન્યાન સંહરે અને સાતમે સમયે કપાટને સંહરી લે. ૨૪૪.

આઠમે સમયે દંડને સંહરી લે અને શરીરસ્થ થાય. પછી અન્તર્મુહૂર્ત્ત જીવિને યોગ-રોધન કરી મોક્ષે જાય. ૨૪૫.

કહ્યું છે કે :—

આયુષ્ય કરતાં અધિક કર્મ જે કેવળી મહારાજને હોય છે તે જોડેને સમાન કરવાને ‘ સમુદ્ઘાત ’ કરવાનું નામ લે છે. ૨૪૬.

(અને એ માટે) પહેલે સમયે દંડ કરે, બીજે સમયે કપાટ કરે, ત્રીજે સમયે મન્યાન કરે, ચોથે સમયે વિશ્વવ્યાપી થાય. ૨૪૭.

પાંચમે સમયે અન્તરા સંહરે, છઠ્ઠે સમયે મન્યાન સંહરે, સાતમે કપાટ સંહરે અને પછી આઠમે સમયે દંડ સંહરે. ૨૪૮.

પહેલા અને આઠમા સમયમાં એને ઔદારિક શરીર હોય છે. બ્યારે સાતમા, છઠ્ઠા અને બીજા સમયમાં મિથૌદારિકકાયનો યોગ હોય છે. ૨૪૯.

કાર્મણશરીરયોક્તા ચતુર્થકે પંચમે તૃતીયે ચ ।

સમયત્રયેઽપિ તસ્મિન્ ભવત્યનાહારકો નિયમાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

કિંચ । સમુદ્ઘાતાનિવૃત્ત્યાસૌ ત્રિધા યોગાન્ યુનક્સ્યપિ ।
સત્યાસત્યામૃષાભિચ્યૌ યોગૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૨૫૧ ॥

પૃષ્ઠેષુ મનસાર્થેષુ તત્રાનુત્તરનાકિભિઃ ।

દાતું તદુત્તરં ચેતોયોગયુગ્મં યુનક્તિ સઃ ॥ ૨૫૨ ॥

તથા મનુષ્યાદિના ચ પૃષ્ઠોઽપૃષ્ઠોઽપિ સ પ્રમુઃ ।

પ્રયોજનવિશેષેણ યુનક્સ્યેતૌ ચ વાચિકૌ ॥ ૨૫૩ ॥

કાયયોગં પ્રયુજાનો ગમનાગમનાદિષુ ।

ચેષ્ટેત પીઠપટ્ટાદ્યમર્પયેત્પ્રાતિહારિકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥

एवं च—कैश्चिदित्युच्यते यत्तु शेषषणमासजीवितः ।

जिनः कुर्यात्समुद्घातं तदसद्यत्तथासति ॥ २५५ ॥

प्रातिहारिकपीठादेरादानमपि सम्भवेत् ।

श्रुते तु केवलं प्रोक्तं तत्प्रत्यર્पणमेव हि ॥ २५६ ॥ युग્મम् ॥

ચોથા, પાંચમા અને ત્રીજા સમયમાં એનું કાર્મણ શરીર હોય છે. આ ત્રણ સમયોમાં વળી એ નિશ્ચયે અનાહારક હોય છે. ૨૫૦.

વળી,

સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઈને આ કેવળી ભગવાન ત્રણ પ્રકારના યોગને પણ ભેડે છે. એમાં, (૧) સત્ય અને (૨) નહિં સત્ય કે નહિં અસત્ય અર્થાત્ વ્યવહાર-એ નામના એ યોગ તે ‘ મનોયોગ ’ અને ‘ વચનયોગ ’. ૨૫૧.

અનુત્તરવિમાનના દેવો મન વડે કંઈ પણ પ્રશ્ન કરે અને એમને કેવલી મન વડે જ ઉત્તર આપે-એ (૧) મનોયોગ. વળી મનુષ્ય આદિના પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ સંશયો ટાળવા માટે કેવલીને, વિશિષ્ટ પ્રયોજન હોવાથી, બોલવું જ પડે એ (૨) વચન યોગ. અને ગમનાગમનાદિ કરવામાં તથા પીઠપટ્ટ આદિ પાછું સોંપવું હોય ત્યારે (૩) કાયયોગ થાય. ૨૫૨-૨૫૪.

એમ હોવાથી છ માસ શેષ આયુ રહે છે ત્યારે કેવળીભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે એમ જે કેટલાક કહે છે-એ અસત્ય છે, કેમકે જો તેમ હોય તો (સોંપેલા) પીઠપટ્ટનું પુનઃઅહણ પણ સંભવે. પરંતુ સિદ્ધાન્તમાં તો કેવળ એમને સોંપવાની જ વાત કરી છે. ૨૫૫-૨૫૬.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनान्निमपदवृत्तितोऽनसेवम् ॥

ततश्च—पर्याप्तसंज्ञिपंचाक्षमनोयोगाज्जघन्यतः ।

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २५७ ॥

असंख्येयैः क्षणैरेवं साकल्येन रुणद्धि तम् ।

ततः पर्याप्तकद्वयक्षवचोयोगाज्जघन्यतः ॥ २५८ ॥

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ।

एवं क्षणैरસંખ્યેયैઃ સાકલ્યેન રુણદ્ધિ સઃ ॥ ૨૫૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

ततः पर्याप्तसूक्ष्मस्य काययोगाज्जघन्यतः

असंख्यगुणहीनं तं निरुंधानः क्षणे क्षणे ॥ २६० ॥

असंख्यैઃ સમયૈરેવં સાકલ્યેન રુણદ્ધિ સઃ ।

યોગાન્ રુઘંશ્ચ સ ધ્યાયેત્ શુક્લધ્યાનતૃતીયકમ્ ॥ ૨૬૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एतेन स उपायेन सर्वयोगनिरोधतः ।

अयोगतां समासाद्य शैलेर्शी प्रतिपद्यते ॥ २६२ ॥

પંચાનાં હ્રસ્વવર્ણાનામુચ્ચારપ્રમિતાં ચ તામ્ ।

પ્રાપ્તઃ શૈલેશનિષ્કમ્પઃ સ્વીકૃતોત્કૃષ્ટસંવરઃ ॥ ૨૬૩ ॥

આ કહ્યું એથી વિશેષ વિસ્તાર જોવો હોય તો ‘ પત્રવણા ’ સૂત્રના છેલ્લાં પદની ટીકામાં છે ત્યાંથી જાણી લેવો.

પછી, પર્યાપ્ત-સંજ્ઞી-પંચેન્દ્રિયના મનોયોગથી અસંખ્યગણા હીન-ઓછા એવા એ મનોયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વ મનોયોગને રૂંધે છે. પછી જઘન્યથી પર્યાપ્ત બેઠન્દ્રિના વચનયોગથી અસંખ્યગણા ઓછા એવા એ વચનયોગને ક્ષણે ક્ષણે રૂંધતા રૂંધતા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વવચનયોગને રૂંધે છે. ૨૫૭-૨૫૯.

પછી સૂક્ષ્મપર્યાસના કાયયોગથી જઘન્યતઃ અસંખ્યગણા ઓછા એવા તે કાયયોગને ક્ષણેક્ષણે રૂંધતા થકા, અસંખ્યાત ક્ષણોમાં સર્વકાયયોગને રૂંધે છે. આવી રીતે યોગને રૂંધતા શુક્લધ્યાનના ત્રીજા પાયાને ધ્યાવતા હોય છે. ૨૬૦-૨૬૧.

આવી રીતના ઉપાયથી સર્વયોગને રૂંધી અયોગીપણું પામી ‘ શૈલેશી ’ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૨.

પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો ઉચ્ચાર જેટલા વખતમાં થઈ શકે એટલો કાળ રહેનારી એ શૈલેશી

શુક્લધ્યાનં ચતુર્થં ચ ધ્યાયન્ યુગપદંજસા ।

વેદ્યાયુર્નામગોત્રાણિ ક્ષપયિત્વા સ સિદ્ધયતિ ॥ ૨૬૪ ॥ શુભમ્ ॥

અગત્વાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ।

અવાપ્યાપિ સમુદ્ઘાતમનન્તા નિર્વૃતા જિનાઃ ॥ ૨૬૫ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ ।

યઃ ષયમાસાધિકાયુષ્કો લભતે કેવલોદ્ગમમ્ ।

કરોત્યસૌ સમુદ્ઘાતમન્યે કુર્વન્તિ વા ન વા ॥

इति गुणस्थानक्रमारोहे ॥

છમ્માસાઝસેસે ઉપ્પણં જેસિ કેવલં નાણમ્ ।

તે નિયમા સમુદ્ઘાદય સેસા સમુદ્ઘાય ભદ્ધયઠ્ઠા ॥ ઇત્યસ્ય વૃત્તો ॥

इति केवलिसमुदघातः ॥

આઘ્યાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ સર્વેષામપિ વેદિનામ્ ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્યથાસ્વં સર્વજાતિષુ ॥ ૨૬૬ ॥

અવસ્થા પાત્રીને મેરૂપર્વત સમાન નિષ્કંપ રહી, ઉત્કૃષ્ટ સંવરતત્વ સ્વીકારી શુકલ ધ્યાનના ચોથા પાયાને ધ્યાવતા એકદમ વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર—કર્મો ખપાવીને તે સિદ્ધ થાય છે. ૨૬૩-૨૬૪.

અનન્ત કેવળિઓ સમુદ્ઘાત વિના પણ મોક્ષે ગયેલા છે અને અનન્ત સમુદ્ઘાતવડે મોક્ષે ગયા છે. ૨૬૫.

અહિં વિશેષ એટલું કે:—

છ માસ શેષ આયુષ્ય રહ્યું હોય ત્યારે જે કેવળજ્ઞાન પામે છે તે સમુદ્ઘાત કરે છે. ખી-જાઓ કરે અથવા ન પણ કરે.

એવી રીતે ‘ શુભસ્થાન ક્રમારોહ ’ અંથમાં કહ્યું છે.

વળી એ અંથની વૃત્તિમાં આમ શબ્દો છે:—છ માસ આયુષ્ય બાકી રહે તે વખતે જેઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એઓ નિશ્ચયે સમુદ્ઘાત કરે છે. બાકીનાઓના સમુદ્ઘાતની ‘ ભજના ’ બાળવી—અર્થાત્ એઓ ‘ સમુદ્ઘાત ’ કરે યા ન કરે.

એ પ્રમાણે સાતમા ‘ કેવલીસમુદ્ઘાત ’ વિષે કહ્યું.

પહેલા પાંચ એટલે કે (૧) વેદનાથી નીપજેલો (૨) કથાયથી નીપજેલો (૩) મરણાન્તક (૪) વૈક્રિય અને (૫) આહારક—આ સમુદ્ઘાતો સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વજાતિઓમાં અનન્તવાર અનુભવ્યા હોય છે. ૨૬૬.

ભાવિનસ્તુ ન સમ્યેવ કેષાંચિદ્ધુકર્મણામ્ ।

કેષાંચિત્ત્વંગિનામેકદ્વયાદયઃ સ્યુરનેકશઃ ॥ ૨૬૭ ॥

યાવદ્ ગયયા અગયયા વા સ્યુઃ કેષાંચિદનન્તકાઃ ।

યથાસ્ત્વં સર્વજાતિસ્ત્વે વિજ્ઞેયા બહુકર્મણામ્ ॥ ૨૬૮ ॥

નવરણ- સૂક્ષ્મનાદિનિગોદૈસ્તુ નિગોદૈ ત્રય એવ તે ।

અનુભૂતા અનન્તાઃ સ્યુર્માવિનસ્તે તુ સર્વવત્ ॥ ૨૬૯ ॥

આહારકા નરાન્યેષાં કેષાંચિન્નૃભવે ત્રયઃ ।

અતીતાઃ સ્યુર્માવિનસ્તુ તે ચત્વારો ન ચાધિકાઃ ॥ ૨૭૦ ॥

સમ્ભવેયુશ્ચત્વારોઽનુભૂતા નૃભવે નૃણામ્ ।

ભવિષ્યન્તોઽપિ વિજ્ઞેયા સ્તાવન્તો નૃભવે નૃણામ્ ॥ ૨૭૧ ॥

ચત્વારોઽપિ વ્યતીતાસ્તુ નાન્યેષાં નૃન્ વિના યતઃ ।

આહારકં તુર્યવારં કૃત્વા સિધ્યતિ તદ્ભવે ॥ ૨૭૨ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાપૃષ્ઠૌ—

इह यश्चतुर्थवेत्तमाहारकं करोति स नियमात्तद्भव एव मुक्तिमासा-
दयति न गत्यन्तरमिति ।

કેટલાક બહુકર્મીએ જીવેને એ સમુદ્ધાત થનારા હોતા જ નથી. જ્યારે કેટલાકને એ એક એ-એમ અનેક થાય છે. ૨૬૭.

વળી કેટલાક બહુકર્મીએ જીવેને સંખ્યાત સમુદ્ધાત થાય છે, કેટલાક બહુકર્મીને અસંખ્યાત થાય છે અને કેટલાકને તો અનન્ત થાય છે. ૨૬૮

ફેરમાં એટલું કે—સૂક્ષ્મઅનાદિક નિગોદના જીવેએ નિગોદમાં ભૂતકાળમાં એ ત્રણ જ સમુદ્ધાત અનન્તવાર અનુભવેલા હોય છે. ભવિષ્યકાળમાં તો સર્વની પેઠે. ૨૬૯.

મનુષ્ય શિવાય કેટલાક અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમાં ત્રણ આહારક સમુદ્ધાત થયેલા હોય છે અને થવાનાં ચાર જ હોય છે. અધિક નહિ. ૨૭૦.

મનુષ્યેને મનુષ્યભવમાં અનુભવેલા આહારક સમુદ્ધાતો ચાર જ સંભવે છે. મનુષ્ય ભવમાં થવાના પછી તેટલા જ હોય. ૨૭૧.

કેમકે મનુષ્ય શિવાય બીજાઓને ચારે આહારક સમુદ્ધાતો વ્યતીત થયેલા ન હોય, કારણ એ કે એઓ યોથા આહારક સમુદ્ધાત કરીને તે જ ભવમાં સિદ્ધ થાય છે. ૨૭૨.

‘ પ્રજ્ઞાપિતસૂત્ર ’ માં પણ કહ્યું છે કે—

સત્તમસ્તુ ન કસ્યાપિ સ્યાદતીતો નરં વિના ।
 માઘ્યપ્યેકોઽન્યજન્તૂનાં કેષાંચિન્નૃત્વ ઇવ સઃ ॥ ૨૭૩ ॥
 સમુદ્ઘાતોત્તીર્ણજિનં પ્રતીત્યેકો નિષેવિતઃ ।
 મનુષ્યસ્ય મનુષ્યસ્વેઽનાગતોઽપ્યેક ઇવ સઃ ॥ ૨૭૪ ॥
 અસદ્વેદ્યાદિશ્રિતશ્રાવ્યો મોહનીયાશ્રિતઃ પરઃ ।
 અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષાયુઃસંશ્રિતઃ સ્યાતૃતીયકઃ ॥ ૨૭૫ ॥
 તુર્યપંચમષટ્ઞાશ્ચ નામકર્મસમાશ્રિતાઃ ।
 નામગોત્રવેદ્યકર્મસંશ્રિતઃ સત્તમો ભવેત્ ॥ ૨૭૬ ॥

इति श्रीसमुद्घाताः ॥

યોઽપ્યચિત્તમહાસ્કન્ધઃ સમુદ્ઘાતોઽસ્ત્યજીવજઃ ।
 અષ્ટસામયિકઃ સોઽપિ જ્ઞેયઃ સત્તમવત્સદા ॥ ૨૭૭ ॥
 પુદ્ગલાનાં પરીણામાદિશ્રસોત્થાત્સ જાયતે ।
 અષ્ટભિઃ સમયૈર્જાતસમાસો જિનસત્કવત્ ॥ ૨૭૮ ॥

અહિં જે ચોથીવાર આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે તે તેજ ભવમાં ‘મોક્ષ’ પામે છે, બીજી ગતિમાં એને જવાનું હોય નહિં.

સાતમે સમુદ્ઘાત મનુષ્યભવ શિવાય અતીત થયેલો હોતો નથી. જે કોઈ બ્રાહ્મીને એ સમુદ્ઘાત થવાનો હોય તે મનુષ્યભવમાં જ, અને તે ચે વળી એક જ થાય છે. ૨૭૩.

સમુદ્ઘાતથી ઉત્તીર્ણ થયેલા કેવળીએ તો એક સાતમે જ સવેલો હોય છે; અને મનુષ્ય પણ્યામાં મનુષ્યને, અનાગત એવો તે સમુદ્ઘાત પણ એક જ હોય છે. ૨૭૪.

પહેલો સમુદ્ઘાત ‘અસાતાવેદનીય’કર્મના આશ્રયવાળો છે; બીજો ‘મોહનીય’ કર્મના આશ્રયવાળો અને ત્રીજો ‘અન્તર્મુહૂર્ત્તશેષ આયુકર્મના’ આશ્રયવાળો છે. ૨૭૫.

ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો—એ ત્રણ સમુદ્ઘાત નામકર્મના આશ્રયવાળા છે; અને સાતમે નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને વેદનીયકર્મ એ ત્રણેના આશ્રયવાળો છે. ૨૭૬.

એવી રીતે જીવોના સમુદ્ઘાતના સંબંધમાં બહુવું.

વળી અચિત મહા સ્કંધરૂપ, અજીવથી થયેલો જે સમુદ્ઘાત છે તેનો કાળ સાતમા સમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયનો છે. ૨૭૭.

સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા પુદ્ગલોના પરિણામથી, તે, કેવળિસમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયમાં સમાપ્ત થાય છે. ૨૭૮.

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

विवक्षितभवादन्यभवे गमनयोग्यता ।

या भवेदेहिनां सात्र गतिर्गतं च कथ्यते ॥ २७९ ॥

इति गतिस्वरूपम् ॥ १३ ॥

विवक्षिते भवेऽन्येभ्यो भवेभ्यो या च देहिनाम् ।

उत्पत्तौ योग्यता सात्रાગતિરિત્યુપદર્શिता ॥ ૨૮૦ ॥

एकसामयिकीसंख्या मृत्युत्यक्त्योस्तथान्तरम् ।

द्वारेऽस्मिन्नेव वक्ष्यन्ते तद्द्वाराणि पृथग् न तत् ॥ ૨૮૧ ॥

इति आगतिस्वरूपम् ॥ १४ ॥

विवक्षितभवान्मृतत्वोत्पद्य चानन्तरे भवे ।

यत्सम્યक्त्वाद्यभ્યनुતેઽંગી સાનન્તરાતિરુચ્યતે ॥ ૨૮૨ ॥

इति अनन्तरातिस्वरूपम् ॥ १५ ॥

લબ્ધ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં યાવન્તોઽધિકૃતાંગિનઃ ।

સિદ્ધચન્ત્યેકક્ષણે સૈકસમયેસિદ્ધિરુચ્યતે ॥ ૨૮૩ ॥

આ પ્રમાણે ‘ સમુદ્ઘાત ’ નામના બારમા ‘ દ્વાર ’ નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવમાં ‘ જવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ગતિ કે ગત કહેવાય. ૨૭૯.

એ ‘ ગતિ ’ નામના તેરમા દ્વારનું સ્વરૂપ.

અન્ય ભવોથી વિવક્ષિત ભવમાં ‘ આવવાની યોગ્યતા ’ પ્રાણીઓમાં આવે એ ‘ આગતિ ’ કહેવાય. ૨૮૦.

એકસમયવાળી સંખ્યા તથા મૃત્યુ અને ઉત્પત્તિનું અન્તર—એ સર્વ આ જ ‘ દ્વાર ’ માં કહેયું. એનાં જૂદાં જૂદાં દ્વારો નથી કર્યા. ૨૮૧.

એ પ્રમાણે ‘ આગતિ ’ નામના ચૌદમા દ્વાર નું સ્વરૂપ.

વિવક્ષિત ભવથી મૃત્યુ પામીને અને ખીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થઈને પ્રાણી સમક્ષિત આદિને ફરસે છે એને ‘ અનન્તરાતિ ’ કહે છે. ૨૮૨.

એ પ્રમાણે એ પંદરમું ‘ દ્વાર ’ સમજાવ્યું.

મનુષ્યપણા—આદિની સામગ્રી પામીને લાયકાતવાળાં થયેલાં પ્રાણીઓ જંટલાં એક સમયમાં સિદ્ધિ પામે છે એને ‘ એકસમયેસિદ્ધિ ’ કહે છે. ૨૮૩.

इति एकसमयसिद्धिस्वरूपम् ॥ १६ ॥

કૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાચિવ્યાસ્પરિણામો ય આત્મનઃ ।
 સ્ફટિકસ્યેવ તત્રાયં લેશ્યાશબ્દઃ પ્રવર્ત્તતે ॥ ૨૮૪ ॥
 દ્રવ્યાણ્યેતાનિ યોગાન્તર્ગતાનીતિ વિચિન્ત્યતામ્ ।
 સયોગસ્વેન લેશ્યાનામન્વયવ્યતિરેકતઃ ॥ ૨૮૫ ॥
 યાવત્કષાયસદ્ભાવસ્તાવત્તેષામપિ સ્ફુટમ્ ।
 અમૂન્યુપબંહકાણિ સ્યુઃ સાહાયકકૃત્તયા ॥ ૨૮૬ ॥
 દૃષ્ટં યોગાન્તર્ગતેષુ દ્રવ્યેષુ ચ પરેષ્વપિ ।
 ઉપબંહણસામર્થ્યં કષાયોદયગોચરમ્ ॥ ૨૮૭ ॥
 યથા યોગાન્તર્ગતસ્ય પિત્તદ્રવ્યસ્ય લક્ષ્યતે ।
 ક્રોધોદયોદીપકત્વં સ્યાદ્યચ્છંડોઽતિપિત્તકઃ ॥ ૨૮૮ ॥
 દ્રવ્યેષુ બાદ્યેષ્વપ્યેવં કર્મણામુદયાદિષુ ।
 સામર્થ્યં દૃશ્યતે તર્કિકં ન યોગાન્તર્ગતેષુ તત્ ॥ ૨૮૯ ॥

એ સોળમું દ્વાર.

હવે 'લેશ્યા' નામના સત્તરમા 'દ્વાર' નું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

કૃષ્ણ આદિક દ્રવ્યના સંયોગથી સ્ફટિકરત્નનું જેમ બીજું નવું પરિણામ થાય છે તેમ કર્મના સંયોગથી આત્માનું પરિણામ થાય છે તેને 'લેશ્યા' કહે છે. ૨૮૪.

'અન્વય' અને 'વ્યતિરેક' થી 'લેશ્યા' ના સંયોગપણાને લીધે આ દ્રવ્યો યોગને વિષે અન્તર્ગત છે—જેમ સમજવું. ૨૮૫.

જેટલા પ્રમાણમાં કષાયનો સહભાવ હોય તેટલા પ્રમાણમાં એ કષાયોને, આ દ્રવ્યો, સહાયકારક થઈ, પ્રકટ કરે છે. ૨૮૬.

કેમકે યોગાન્તર્ગત અન્ય દ્રવ્યોમાં પણ, કષાયના ઉદયમાં જે પ્રકટનસામર્થ્ય છે તે સામર્થ્ય દેખાઈ આવે છે. ૨૮૭

જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત્તદ્રવ્યમાં ક્રોધના ઉદયને ઉદીપન કરવાનો ગુણ દેખાય છે. કેમકે ક્રોધાતુર માણસની અતિ પિત્ત પ્રકૃતિ હોય છે. ૨૮૮.

એવી રીતે કર્મના ઉદયાદિકરૂપ 'બાહ્ય' દ્રવ્યોમાં પણ જ્યારે એવું સામર્થ્ય હાજર જોવાય છે ત્યારે યોગના 'અન્તર્ગત' દ્રવ્યોમાં એ સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? ૨૮૯.

સુરાદધ્યાદિકં જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે ।

તત્કલ્પોપશમે હેતુર્મવેદબ્રાહ્મીવચાદિકમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

અર્થ ૫ ।

કષાયોદીપકત્વેऽપિ લેશ્યાનાં ન તદાત્મતા ।

તથાત્વે હ્યકષાયાર્ણાં લેશ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૧૧ ॥

લેશ્યાઃ સ્યુઃ કર્મનિષ્પન્દ્વિતિ યત્કૈશ્ચિદુચ્યતે ।

તદપ્યસારં નિષ્પન્દો યદિ તત્કલ્પસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૧૨ ॥

ચેચથાયોગમથાનામપ્યસૌ કર્મણામિતિ ।

તત્તત્તુઃકર્મણામેતાઃ પ્રસજ્યન્તેઽપ્યયોગિનામ્ ॥ ૨૧૩ ॥

ન ચથયોગિનામેતા ઘાતિકર્મચયાન્મતા ।

તત્ત યથ તદા ન સ્યુર્યોમિકેવલિનામપિ ॥ ૨૧૪ ॥

અર્થ ૬ ।

યોગસ્ય પરિણામત્વે લેશ્યાનાં હેતુતા ભવેત્ ।

પ્રદેશબન્ધં પ્રત્યેવ ન પુનઃ કર્મણાં સ્થિતૌ ॥ ૨૧૫ ॥

“ જોગા પયડિપણ્સં । ઠિઠ્ઠાણુભાગં કસાયઓ કુણ્ણઈ ” ઇતિ વચનાત્ ।

કેમકે; મહિરા, હહી આદિક જ્ઞાનાવરણી અને દર્શનાવરણીના ઉદયના હેતુરૂપ છે અને બ્રાહ્મી, વજ આદિક એઓના ક્ષયોપશમના હેતુરૂપ છે. ૨૯૦.

વળી એવી રીતે કષાયોની ઉદ્દીપકતા થયા છતાં પણ લેશ્યાઓની તદાત્મકતા થતી નથી. કેમકે જો એમ થાય એમ કહીએ તો અકષાયોને લેશ્યાના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ૨૯૧.

વળી લેશ્યા—એ કર્મનો નિષ્પન્દ છે એમ કેટલાક કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી; કેમકે નિષ્પન્દ હોય તો કયા કર્મનો નિષ્પન્દ હોય ? (એ કહો). ૨૯૨.

જો એમ કહેતા હો કે એ આઠે કર્મોનો નિષ્પન્દ છે, તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીઓને પણ તેઓનો પ્રસંગ આવે. પણ ધાતીકર્મોનો ક્ષય થયેહો હોઇને, એ લેશ્યાઓ અયોગીઓને ન હોય; અને તેથીજ સયોગી કેવળીને પણ ન હોય. ૨૯૩—૨૯૪.

અહિં કોઇ એવો પક્ષ માંડે કે “ યોગતું પરિણામપણું કળુલ કરીએ તો લેશ્યાઓ પ્રદેશબંધની જ હેતુભૂત થાય, પણ કર્મની સ્થિતિની હેતુભૂત ન થાય; કેમકે એમ કહું છે કે—યોગો પ્રકૃતિપ્રદેશબંધને અને કષાયો સ્થિતિઅનુભાગબંધને કરે છે. ” ૨૯૫.

અત્રોપ્યતે ।

ન કર્મસ્થિતિહેતુત્વં લેશ્યાનાં કોઽપિ મન્યતે :

કષાયા યદ્વ નિર્દિષ્ટા યત્કર્મસ્થિતિહેતવઃ ॥ ૨૧૬ ॥

લેશ્યાઃ પુનઃ કષાયાન્તર્ગતાસ્તત્પુષ્ટિકૃત્તયા ।

તત્સ્વરૂપા યદ્વ સત્ત્વોઽનુભાગં પ્રતિ હેતવઃ ॥ ૨૧૭ ॥

પ્રતેન । યત્સ્વચિલ્લેશ્યાનામનુભાગહેતુત્વમુચ્યતે શિવશર્માચાર્યકૃત-
શતકગ્રન્થે ચ કષાયાણામનુભાગહેતુત્વમુક્તમ્ તદુભયમપિ ઉપપન્નમ્ ।
કષાયોદયોપબૃંહિકાણાં લેશ્યાનામપિ ઉપચારનયેન કષાયસ્વરૂપત્વાત્ ॥
इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनालेश्यापदवृत्तितः अवसेयम् ॥

સા ચ ષોઢા કૃષ્ણનીલકાપોતસંજ્ઞિતાસ્તથા ।

તેજોલેશ્યાપદ્મલેશ્યાશુક્લલેશ્યેતિ નામતઃ ॥ ૨૧૮ ॥

લંજનાંજનજીમૂતભ્રમદ્ભ્રમરસન્નિભા ।

કોકિલાકલમ્બીકલ્પા કૃષ્ણલેશ્યા સ્વવર્ણતઃ ॥ ૨૧૯ ॥

પિચ્છતઃ શુકચાષાનાં કેકિકાપોતકંઠતઃ ।

નીલાબ્જવનતો નીલા નીલલેશ્યા સ્વવર્ણતઃ ॥ ૩૦૦ ॥

તો એતુ સમાધાન એમ કરવું કે લેશ્યાઓ કર્મસ્થિતિતુ કારણ છે એમ કોઈ પણ માનતું નથી. કર્મસ્થિતિના કારણભૂત તો કષાયો જ છે. લેશ્યાઓ તો એ કષાયોમાં અન્તર્ગત થઈને એની પુષ્ટિ કરનારી હોઈને તત્સ્વરૂપ થઈ અનુભાગબંધની હેતુભૂત થાય છે. ૨૬૬-૨૬૭.

આમ હોવાથી જ, કવચિત્ લેશ્યાઓ ‘ અનુભાગ ’ ની હેતુરૂપ કહી છે એ વાત, અને શિવશર્મા આચાર્યે પોતાના ‘ શતક ’ ગ્રંથમાં કષાયોને અનુભાગહેતુ ઠરાવ્યા છે એ વાત— બેઉ યોગ્ય જ છે. કેમકે કષાયોના ઉદયને સહાય કરનારી લેશ્યાઓ ઉપચારનયે કષાયસ્વરૂપ જ કહેવાય. આથી અધિક ખુલાસો, ‘ પ્રજ્ઞાપના ’ સૂત્રમાં ‘ લેશ્યાપદ ’ ઉપર વૃત્તિ-ટીકા આપી છે તે પરથી મેળવેલો.

લેશ્યા છ પ્રકારની છે: (૧) કૃષ્ણલેશ્યા (૨) નીલલેશ્યા (૩) કાપોતલેશ્યા (૪) તેજોલેશ્યા (૫) પદ્મલેશ્યા અને (૬) શુક્લલેશ્યા. ૨૬૮.

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા પંજનપક્ષી, અંબન (મસી), મેઘ, બ્રમર, કોકિલ અને હાથણીના રંગની છે. ૨૬૯.

(૨) નીલલેશ્યા પોપટ અને આયપક્ષીના પિચ્છ, મયૂર અને કપોતના કંઠ, તથા નીલ કમળના વનના રંગની છે. ૩૦૦.

જેત્રા લલિરસારાચામતસીપુષ્પસોદરા ।

કાપોતલેશ્યા વર્ણેન વૃન્તાકકુસુમૌષજિત્ ॥ ૩૦૧ ॥

પદ્મરાગનવાદિત્યસંધ્યાગુંજાર્બતોઽધિકા ।

તેજોલેશ્યા સ્વવર્ણેન વિદ્રુમાંકુરજિત્વરી ॥ ૩૦૨ ॥

સુવર્ણયૂથિકાસ્વર્ણકર્ણિકારૌઘચમ્પકાન્ ।

પરાભવન્તી વર્ણેન પદ્મલેશ્યા પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૦૩ ॥

ગોક્ષીરદધિઢિંદીરપિંડાદધિકર્પાંદુરા ।

વર્ણતઃ શરદન્નાણાં શુક્લલેશ્યાભિભાવિની ॥ ૩૦૪ ॥

કિરાતતિક્તપ્રપુષી કદુતુમ્બીફલાનિ ચ ।

ત્વચઃ ફલાનિ નિમ્બાનાં કૃષ્ણલેશ્યા રસૈર્જયેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

પિપ્પલીશૃંગબેરાણિ મરીચાનિ ચ રાજિકામ્ ।

હસ્તિપિપ્પલિકાં જેતું નીલલેશ્યા રસૈઃ પ્રમુઃ ॥ ૩૦૬ ॥

ચામાનિ માતુર્લિંગાનિ કપિત્થવદરાણિ ચ ।

ફણાસા મલકાનીષ્ઠે રસૈર્જેતું તૃતીયિકા ॥ ૩૦૭ ॥

(૩) કાપોતલેશ્યા ખદિરવૃક્ષનો સાર, શણુના પુષ્પ અને વૃન્તાકના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૧.

(૪) તેજોલેશ્યા પદ્મરાગમણિ, ઉગતા સૂર્ય, સંધ્યા, ચણેહીનો અર્ધભાગ અને પરવાળાના રંગની છે. ૩૦૨.

(૫) પદ્મલેશ્યા સુવર્ણ, યુથિકા પુષ્પ, કદેબુના પુષ્પ અને ચમ્પાના પુષ્પના રંગની છે. ૩૦૩

(૬) શુક્લલેશ્યા ગાયના દુધ, દહિં, સમુદ્રપ્રીણ અને શરદઋતુના વાદળાના વર્ણની છે. ૩૦૪.

હવે એ લેશ્યાઓ ' રસ ' પરત્વે કેવી છે તે કહે છે—

(૧) કૃષ્ણલેશ્યા રસમાં, લીંબડા, કડવી ત્રપુષી, કડવી તુંબડી અને લીંબડાની છાલ તથા લીંબાળી જેવી છે. ૩૦૫

(૨) નીલલેશ્યા રસમાં પીપર, આદુ, મરચાં, રાજિકા, તથા ગજપીપર જેવી છે. ૩૦૬

(૩) કાપોતલેશ્યા રસમાં કાચાંબીજેરાં, કપિત્થ, બોર, કૃષ્ણ અને આમળા જેવી છે. ૩૦૭

વર્ણગન્ધરસાપક્ષપક્વામ્રાદિસમુદ્ભવાન્ ।

રસાનધિકમાધુર્યા તુર્યા ધિકકુરુતે રસૈઃ ॥ ૩૦૮ ॥

દ્રાક્ષાસ્વર્જૂરમાધ્વીકવાંરુણીનામનેકથા ।

ચન્દ્રપ્રભાદિસીધૂનાં જયિની પંચમી રસૈઃ ॥ ૩૦૯ ॥

શર્કરાગુડમત્સ્યન્ડીલ્ખન્ડાલ્ખન્ડાદિકાનિ ચ ।

માધુર્યધુર્યવસ્તૂનિ શુક્લ્લા વિજયતે રસૈઃ ॥ ૩૧૦ ॥

આયાસ્તિસ્ત્રોડતિદુર્ગન્ધા અપ્રશસ્તા મલીમસાઃ ।

સ્પર્શતઃ શીતરુક્ષાશ્ચ સંકિલ્ષ્ટા દુર્ગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૧ ॥

અન્યાસ્તિસ્ત્રોડતિસૌગન્ધ્યાઃ પ્રશસ્તા અતિનિર્મલાઃ ।

સ્તિગ્ધોષ્ણાઃ સ્પર્શગુણતોડસંકિલ્ષ્ટાઃ સુગતિપ્રદાઃ ॥ ૩૧૨ ॥

પરસ્પરમિમાઃ પ્રાપ્ય યાન્તિ તદ્રૂપતામપિ ।

વૈદૂર્યરક્તપટયોર્જ્ઞેયે તત્ર નિદર્શને ॥ ૩૧૩ ॥

તત્રાપિ દેવનારકલેશ્યાસુ વૈદૂર્યસ્ય નિદર્શનમ્ ।

તિર્યગ્મનુજલેશ્યાસુ રક્તવસ્ત્રનિદર્શનમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

(૪) તેજે લેશ્યા રસમાં વર્ણગન્ધરસયુક્ત આમ્રફળ જેવી છે. ૩૦૮

(૫) પક્ષલેશ્યા રસમાં ઢાક્ષ, ખજૂર, મહુડા વગેરેના આસવ અને ચન્દ્રપ્રભા આદિ મદિશ જેવી છે. ૩૦૯

(૬) શુક્લ લેશ્યા રસમાં સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી વગેરે અતિ મધુર વસ્તુઓ જેવી છે. ૩૧૦

હવે એ છએતું ગન્ધ અને સ્પર્શ પરત્વે વર્ણન—

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિ દુર્ગન્ધથી ભરેલી, અપ્રશસ્ત અને મલિન છે. એમનો સ્પર્શ શીત અને ઋક્ષ છે. એઓ વળી કલેશ કરાવનારી અને દુર્ગતિમાં લઇ જનારી છે. ૩૧૧.

છેલ્લી ત્રણ અત્યન્ત સુવાસિત, પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે. એમનો સ્પર્શ સ્તિગ્ધોષ્ણ છે. એઓ વળી શાન્તિ પમાડનારી અને સદ્ગતિએ લઇ જનારી છે. ૩૧૨

આ લેશ્યાઓ વળી પરસ્પર મળી ભય છે ત્યારે તદ્વપ પણ થઈ ભય છે. એ ઉપર વૈદૂર્ય મણિતું અને રક્તવસ્ત્રતું—એમ બે દૃષ્ટાંત કહ્યાં છે. ૩૧૩

એમાં પણ દેવોની અને નારકીઓની લેશ્યા પરત્વે વૈદૂર્યમણિતું તથા મનુષ્ય અને તિર્યંચોની લેશ્યા પરત્વે રક્તવસ્ત્રતું દૃષ્ટાંત છે. ૩૧૪.

વ્યાદિ ।

દેવનારકયોલેશ્યા આમવાન્તભવસ્થિતાઃ ।

નાનાકૃતિ યાન્તિ કિન્તુ દ્રવ્યાન્તરોપધાનતઃ ॥ ૩૧૫ ॥

ન તુ સર્વાસ્મના સ્વીયં સ્વરૂપં સંત્યજન્તિ તાઃ ।

સદૈર્વ્યમશિર્યદ્રક્ષાનાસૂત્રપ્રયોગતઃ ॥ ૩૧૬ ॥

જપાપુષ્પાદિસાનિધ્યાથથા વાદર્શમંડલમ્ ।

નાનાવર્ણાન્ દધદપિ સ્વરૂપં નોજ્ઞતિ સ્વકમ્ ॥ ૩૧૭ ॥

અત યવ ભાવપરાવૃત્ત્યા નારકનાકિનોઃ ।

ભવન્તિ લેશ્યાઃ ષડપિ તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૩૧૮ ॥

સુરનારયાણ તાઓ દબ્બલેસા અવદ્વિયા મણિયા ।

ભાવપરાવત્તીષ્ણ પુણ્ણ એસુ હુન્તિ હલ્લેસા ॥ ૩૧૯ ॥

દુષ્ટલેશ્યાવતાં નારકાણામપ્યત યવ ચ ।

સમ્યક્સ્વલાભો ઘટતે તેજોલેશ્યાદિસમ્ભવી ॥ ૩૨૦ ॥

તે આ પ્રમાણે—

દેવતા અને નારકીના જીવોની લેશ્યા છેક ભવાન્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે; ફક્ત અન્ય દ્રવ્યોના ઉપધાન—સંસર્ગથી નાના પ્રકારની આકૃતિ ધારણ કરે છે. ૩૧૫.

જેમ ઉત્તમ સ્ફટિકરત્ન વિવિધ સૂત્રના સંસર્ગથી પણ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતું નથી તેમ એ જોડ જીવોની લેશ્યાઓ પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી નથી. ૩૧૬.

જેમ જપા પુષ્પ વગેરેના સાન્નિધ્યથી દર્પણુ વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરતું છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતું નથી તેમ એ લેશ્યાઓ પણ નિજ સ્વરૂપ ત્યજતી નથી. ૩૧૭.

આમ છે માટેજ ભાવના પરાવર્તનને લીધે દેવતાઓ અને નારકીના જીવોને છ એ લેશ્યાઓ છે.

પૂર્વાશ્યો કહી ગયા છે કે—

દેવતા અને નારકીઓને દ્રવ્ય લેશ્યાઓ જ કહેલી છે. પણ ભાવના પરાવર્તનથી છ લેશ્યા થાય છે. ૩૧૮.

આમ હોવાથી જ દુષ્ટ લેશ્યાવાળા નારકીના જીવોને, તેજોલેશ્યા આદિથી ઉત્પન્ન થતા સમક્ષિતની પ્રાપ્તિ ઘટી શકે છે. ૩૨૦.

વદાહુઃ । સમ્મલ્લસ્ત ય તિસુ ઉચ્ચરિમાસુ પટિવજ્જમાણ્ણો હોઠ્ઠ ।

પુચ્છપટિવજ્જાણો પુણ્ણ અન્નચરીણ ઉ લેસાણ્ણ ॥

તથૈવ તેજોલેશ્યાદયે ઘટતે સંગમામરે ।

વીરોપસર્ગકર્તૃત્વં કૃષ્ણલેશ્યાદિસમ્ભવિ ॥ ૩૨૧ ॥

સ્વરૂપત્યાગતઃ સર્વાસ્મના તિર્યગ્મનુષ્યયોઃ ।

લેશ્યાસ્તદૂપતાં યાન્તિ રાગક્ષિત્તપટાદિવત્ ॥ ૩૨૨ ॥

અત્ત એવોસ્કર્ષતોઽપ્યન્તર્મુહૂર્તમવસ્થિતાઃ ।

તિર્યગ્નૃણાં પરાવર્ત્ત યાન્તિ લેશ્યાસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

બહુધાસાં પરીણામસ્ત્રિધા વા નવધા ભવેત્ ।

સત્ત્રિંશતિધા ચૈકાશીતિધા ત્રિગુણસ્તથા ॥ ૩૨૪ ॥

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદતસ્ત્રિવિધો ભવેત્ ।

પ્રત્યેકમેષાં સ્વસ્થાનતારતમ્યવિચિન્તયા ॥ ૩૨૫ ॥

ભવેન્નવવિધસ્તેષામપિ ભેદવિવચ્ચયા ।

સપ્તત્રિંશતિધામુખ્યોઽપ્યેવં ભેદૈસ્ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ॥૩૨૬॥ યુગ્મમ્ ॥

કથું છે કે—

ઉપલી એટલે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે. અને પૂર્વે જને એ સમ્યક્ત્વની પ્રતિપત્તિ થયેલી હોય છે એઓ બાકીની ત્રણ લેશ્યાઓમાં હોય છે.

એજ રીતે તેઓલેશ્યાવાળા સંગમદેવે વીરપ્રભુને ઉપસર્ગ કર્યા તે કૃષ્ણાદ લેશ્યાના સંભવને લઈને સમજવા. ૩૨૧.

મનુષ્ય અને તિર્યચની લેશ્યાઓ સ્વરૂપના સર્વતઃ ત્યાગથી રંગમાં ગળોળેલાં વસ્ત્રની પેઠે તદ્દપ થઈ જાય છે. ૩૨૨.

આથી કરીને જ તિર્યચ અને મનુષ્યની લેશ્યાઓ ઉત્કૃષ્ટપણે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, અને પછી એકદમ બદલાઈ જાય છે. ૩૨૩.

આ લેશ્યાઓનો પરિણામ બહુધા ત્રણ પ્રકારે, નવ પ્રકારે, સત્યાવીશ પ્રકારે, એકાશી પ્રકારે—એમ ત્રણ ત્રણ ગણો હોય છે. ૩૨૪.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ—એમ ત્રણ પ્રકાર;

એ પ્રત્યેકના નિજસ્થાનના તારતમ્યની અપેક્ષાએ નવ પ્રકાર;

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાવાચ—

કચહલેસાચ્ચં મંતે કતિવિહં પરિણામં પરિણમતિ । ગોતમ તિવિહં
વા યાવવિહં વા સત્તાવિસતિવિહં વા યકાસીતિવિહં વા તેષાલદુસચવિહં
વા બહું વા બહુવિહં વા પરિણામં પરિણમતિ ॥

લેશ્યાપરિણામસ્યાદિમાન્ત્યયોર્નાગિનાં કૃતિઃ ક્ષણયોઃ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તકેન્દ્રિયે શેષે વાયે ગતે સા સ્યાત્ ॥

તત્રાપ્યન્તર્મુહૂર્ત્તેન્દ્રિયે શેષે નારકનાકિનઃ ।

મ્રિયન્તે નરતિર્યચશ્ચાચેડીત ઇતિ સ્થિતિઃ ॥

કૃષ્ણાયાઃ સ્થિતિરુત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિશત્પયોબયઃ ।

પ્રાચ્યાપ્યમવસમ્બન્ધન્તર્મુહૂર્ત્તદ્વયાધિકા ॥ ૩૨૭ ॥

પલ્યાસંલ્લેયભાગાલ્યા નીલાયાઃ સા દશાઞ્ચયઃ ।

પલ્યાસંલ્લ્યાંશસંયુક્તા કાપોત્યાસ્તુ ત્રયોઽઞ્ચયઃ ॥ ૩૨૮ ॥

અને એમના પશુ ત્રણ ત્રણ ગણા કરતાં જતાં સત્યાવીશ, એકાશી, બસો ને તેંતાળીશ
પ્રત્યાદિ ભેદો થાય. ૩૨૫-૩૨૬.

એ સંબંધી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ગૌતમ પ્રશ્ન કરે છે—હે ભગવાન, કૃષ્ણલેશ્યા કેટલા પ્રકારે પરિણમે ? એનો પ્રભુ ઉત્તર
બાપે છે—હે ગૌતમ, કૃષ્ણલેશ્યા ત્રણ પ્રકારે પરિણમે, નવ પ્રકારે પરિણમે, સત્યાવીશ પ્રકારે
પરિણમે, એકાશી પ્રકારે પરિણમે, બસો ને તેંતાળીશ પ્રકારે પરિણમે, એમ ત્રણ ત્રણ ગણા
કરતાં ઘણું ઘણું પ્રકારે પરિણમે.

લેશ્યાપરિણામના પહેલા અને છેલ્લા ક્ષણમાં પ્રાણીનું મૃત્યુ થતું નથી; છેલ્લું અન્ત-
ર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું ત્યારે અથવા પહેલું અન્તર્મુહૂર્ત્ત વ્યતીત થયું હોય ત્યારે થાય છે.
બેમાં પશુ છેલ્લું અન્તર્મુહૂર્ત્ત શેષ રહ્યું હોય ત્યારે નારકી અને દેવતાઓનું મૃત્યુ થાય અને
પહેલું વીર્યે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું મૃત્યુ થાય.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. (એક
અન્તર્મુહૂર્ત્ત પૂર્વના ભવ સંબંધીનું, અને એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત આગળના ભવ સંબંધીનું—
એમ બે). ૩૨૭.

નીલાલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને ઉપર એક પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમે
ભાગ—એટલી છે. કાપોત લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ અને ઉપર એક પલ્યોપમનો
અસંખ્યાતમે ભાગ—એટલી છે. ૩૨૮.

પ્રાચ્યાઘ્યભવસત્કાન્તર્મુહૂર્તદ્વયમેતયો : ।

પલ્યાસંલ્યાંશ યવાન્તર્મૂતં નેત્યુચ્યતે પૃથક્ ॥ ૩૨૯ ॥

અર્થે તૈજસ્યામપિ મામ્યમ્ ।

તૈજસ્યા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંલ્યાજવાધિકૌ ।

દ્વચન્તર્મુહૂર્તાભ્યધિકાઃ પદ્માયા દશ વાર્ધયઃ ॥ ૩૩૦ ॥

દ્વચન્તર્મુહૂર્તાઃ શુક્લાચાસ્રયત્ત્રિંશત્યયોધયઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તં સર્વાસાં જઘન્યતઃ સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૩૧ ॥

આઘ્યાત્ર સપ્તમમહીગરિષ્ઠસ્થિત્યપેક્ષયા ।

ધૂમપ્રભાઘ્યપ્રતરોત્કૃષ્ટાયુશ્ચિન્તયા પરા ॥ ૩૩૨ ॥

શૈલાઘ્યપ્રતરે જ્યેષ્ઠમપેક્ષાયુસ્તૃતીયિકા ।

તુર્યા ચૈશાનદેવાનામુત્કૃષ્ટસ્થિત્યપેક્ષયા ॥ ૩૩૩ ॥

પંચમી બ્રહ્મલોકસ્થગરિષ્ઠાયુરપેક્ષયા ।

ષષ્ઠી ચાનુત્તરસુરપરમાયુરપેક્ષયા ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપરની બેઠ (નીલ અને કાપોત) લેશ્યાઓના, પૂર્વના અને આગળના ભવસંબંધી બન્ને અન્તર્મુહૂર્તો પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અન્તર્ગત થઈ જતા હોવાથી, જૂદા નથી કહ્યા. ૩૨૯.

એવી રીતે તૈજસ લેશ્યામાં પણ સમજવું.

તૈજસ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ અને પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમા ભાગ-એટલી બાજુવી અને પદ્યલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૩૦.

શુક્લલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને બે અન્તર્મુહૂર્તની બાજુવી. સઘળી છ એ લેશ્યાઓની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૩૧.

પહેલી લેશ્યાની સ્થિતિ સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ છે; અને બીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ‘ ધૂમપ્રભા ’ નારકીના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૨.

ત્રીજી લેશ્યાની સ્થિતિ ‘ શૈલા ’ ના પહેલા પ્રસ્તરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે; અને ચોથી લેશ્યાની સ્થિતિ ઈશાનદેવલોકના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૩.

પાંચમી લેશ્યાની સ્થિતિ બ્રહ્મદેવલોકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ અને છઠ્ઠીની સ્થિતિ અનુત્તરવિમાનના દેવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યની અપેક્ષાએ છે. ૩૩૪.

અત્ર યથાપિ પંકપ્રભાશેલાયપ્રસ્તટયોઃ પૂર્વોક્તાદધિકાપિ સ્થિતિરસ્તિ પરં પ્રસ્તુતલેશ્યાવતામિયમેવોત્કૃષ્ટા સ્થિતિરિતિ જ્ઞેયમ્ । યત્તુ પ્રજ્ઞાપનો-ત્તરાધ્યયનસૂત્રાદૌ કૃષ્ણાદીનામન્તર્મુદ્હૂર્ત્તાભ્યધિકત્વમુચ્યતે તત્ પ્રાચ્યા-પ્રયમ્ભવસત્કાન્તર્મુદ્હૂર્ત્તયોરેકસ્મિન્નન્તર્મુદ્હૂર્તે સમાવેશાત્ । इत्थं च एतत् अन्तर्मुदूर्तस्य असंख्यातभेदत्वात् उपपद्यते इत्यादिप्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति सामान्यतः लेश्यास्थितिः ॥

સ્થિતિં વદ્યેડય લેશ્યાનાં નારકસ્વર્ગિણોર્નૃણામ્ ।
તિરસ્તાં ચ જગ્ન્યેનોત્કર્ષેણ ચ યથાગમમ્ ॥ ૩૩૫ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કાપોત્યાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।
ઉત્કૃષ્ટા ત્રીણ્યતરાણિ પલ્યાસંખ્યલવસ્તથા ॥ ૩૩૬ ॥

જઘન્યા તત્ર ધર્માયપ્રસ્તટાપેક્ષયા ભવેત્ ।
ઉત્કૃષ્ટા ચ તૃતીયાયપ્રસ્તટાપેક્ષયોદિતા ॥ ૩૩૭ ॥

‘ પંકપ્રભા ’ અને ‘ શૈલા ’ ના પહેલાપહેલા પ્રસ્તરોની, પૂર્વોક્તા કરતાં અધિક પણ સ્થિતિ છે તોપણ આ-પ્રસ્તુત લેશ્યાવાળાઓની તો આટલી જ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમજવી. પત્તવણા-અને ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રોમાં કૃષ્ણલેશ્યા વગેરેનું એક અન્તર્મુદ્હૂર્ત નેટલું અધિકપણ કહ્યું છે તે, પૂર્વના તથા આગળના ભવના-એમ બન્ને અન્તર્મુદ્હૂર્તોના એક જ અન્તર્મુદ્હૂર્તમાં સમાવેશ કરવાથી કહ્યું છે. વળી અન્તર્મુદ્હૂર્તના અસંખ્ય ભેદો હોવાથી આ ઘટી શકે છે. આમ પત્તવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

(આ પ્રમાણે લેશ્યાઓની સામાન્યતઃ સ્થિતિ કહી.) (સ્થિતિ=સ્થિતિકાળ.)

હવે નારકી, દેવતા, મનુષ્ય અને તિર્યચોની લેશ્યાઓની આગમમાં કહેલી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિષે કંઈ કહીએ. ૩૩૫.

(૧) નારકોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે.

કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશહજાર વર્ષોની, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ ને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. ૩૩૬.

એમાં પણ જઘન્ય સ્થિતિ પહેલી નારકીના પહેલા પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ, અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીજી નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરની અપેક્ષાએ સમજવી. ૩૩૭.

નીલાયા લઘુરેષૈવોત્કૃષ્ટા ચ દશ વાર્ધયઃ ।

પલ્યાસંલ્પેયભાગાદ્યાઃ કૃષ્ણાયાઃ સ્યાદસૌ લઘુઃ ॥ ૩૩૮ ॥

સ્થિતિર્જઘન્યા નીલાયાઃ શૈલાદ્યપ્રસ્તટે ભવેત્ ।

રિષ્ટાદ્યપ્રસ્તટે ત્વસ્યા જ્યેષ્ઠા કૃષ્ણાસ્થિતિર્લઘુઃ ॥ ૩૩૯ ॥

કૃષ્ણાયાઃ પુનરુત્કૃષ્ટા ત્રયસ્ત્રિંશત્યયોધયઃ ।

ઇયં માધવતીવર્તિજ્યેષ્ઠાયુષ્કવ્યપેક્ષ્યા ॥ ૩૪૦ ॥

ઇત્યં નારકલેશ્યાનાં સ્થિતિઃ પ્રકટિતા મયા ।

અથ નિર્જરલેશ્યાનાં સ્થિતિં વક્ષ્યે યથાશ્રુતમ્ ॥ ૩૪૧ ॥

દશવર્ષસહસ્રાણિ કૃષ્ણાયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

પ્રતસ્થાઃ પુનરુત્કૃષ્ટા પલ્યાસંલ્પ્યાંશસંમિતા ॥ ૩૪૨ ॥

ઇયમેવૈકસમયાધિકા નીલાસ્થિતિર્લઘુઃ ।

પલ્યાસંલ્પેયભાગશ્ચ નીલોત્કૃષ્ટસ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૪૩ ॥

પલ્યાસંલ્પેયભાગોઽયં પૂર્વોક્તાસંલ્પભાગતઃ ।

બૃહત્તરો ભવેદેવં જ્ઞેયમગ્રેઽપિ ધીધનૈઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપર કહી એટલી જ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરો-પમ અને પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. એટલી જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય. ૩૩૮.

નીલલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ‘શૈલા’ નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ ‘રિષ્ટા’ નારકીના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં હોય. અહિં જ કૃષ્ણલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય. ૩૩૯.

કૃષ્ણલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય અને એ સ્થિતિ ‘માધવતી’ ના નારકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુની અપેક્ષાએ હોય. ૩૪૦.

(૨) કેવોની લેશ્યાની સ્થિતિ વિષે. ૩૪૧.

કૃષ્ણલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષોની હોય, અને વધારેમાં વધારે પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૨.

નીલલેશ્યાની સ્થિતિ, ઓછામાં ઓછી, ઉપરની કરતાં એક સમય અધિક હોય, અને ઉત્કૃષ્ટપદ્ય પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૩.

પદ્યોપમનો આ અસંખ્યાતમા ભાગ પૂર્વોક્ત અસંખ્યાતમા ભાગથી મોટો હોય. એવી જ રીતે આગળ પણ બહુવું. ૩૪૪.

યા નીલાયાઃ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા સમયાન્ધધિકા ચ સા ।

કાપોત્યા લઘુરસ્થાઃ સ્યાત્પલ્યાસંલ્યલલ્લો ગુરુઃ ॥ ૩૪૫ ॥

લેશ્યાનાં તિષ્ઠણામાસાં સ્થિતિર્યાઽર્દશિ સા ભવેત્ ।

ભવનેશઙ્ગચન્તરેષુ નાન્યેષુ તદસમ્ભવાત્ ॥ ૩૪૬ ॥

પદ્મ વદ્યમાણતેજોલેશ્યાયા અપ્યસૌ સ્થિતિઃ ।

ભવનઙ્ગચન્તરજ્યોતિરાઘકલ્પદ્વયાવધિ ॥ ૩૪૭ ॥

પદ્માયાશ્ચ સ્થિતિર્બ્રહ્માવધીશાનાદનન્તરમ્ ।

લાન્તકાસ્પરતઃ શુક્લલેશ્યાયા ભાવ્યતામિતિ ॥ ૩૪૮ ॥

અથ પ્રકૃતમ્ । દશવર્ષસહસ્રાણિ તેજોલેશ્યાલ્લઘુસ્થિતિઃ ।

ભવનેશઙ્ગચન્તરાણાં પ્રજ્ઞસા જ્ઞાનમાનુભિઃ ॥ ૩૪૯ ॥

ઉત્કૃષ્ટા ભવનેશાનાં સાધિકં સાગરોપમમ્ ।

વ્યન્તરાણાં સમુત્કૃષ્ટા પલ્યોપમમુદીરિતા ॥ ૩૫૦ ॥

સ્યાત્પલ્યસ્યાષ્ટમો ભાગો જ્યોતિષાં સા લઘીયસી ।

ઉત્કૃષ્ટાં વર્ષલક્ષેણાધિકં પલ્યોપમં ભવેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

નીલલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતાં એક સમય વધારે, કાપોતલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય. ૩૪૫.

ત્રણ લેશ્યાઓની આ સ્થિતિ કહી એ ‘ ભવનપતિ ’ અને ‘ વ્યન્તર ’ ના સંબંધમાં સમજવી. બીજા દેવોમાં એ લેશ્યાઓનો સંભવ જ નથી એટલે પછી સ્થિતિ જ કેની ? ૩૪૬.

જેના વિષે હવે કહેવામાં આવશે એવી તેજલેશ્યાની સ્થિતિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી તથા પહેલા બે દેવલોક સંબંધી જ સમજવી. ૩૪૭.

પદ્મલેશ્યાની સ્થિતિ ઇશાન દેવલોકથી તે બ્રહ્મદેવલોકાધીની બાબતી. અને ‘ લાન્તક ’ દેવલોકથી અનન્તર શુક્લલેશ્યાની સ્થિતિ બાબતી. ૩૪૮.

હવે પાછા પ્રસ્તુત બાબત પર આવીએ.

ભુવનપતિ અને વ્યન્તરદેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી દશસહસ્ર વર્ષની કહી છે. ભુવનપતિની વધારેમાં વધારે એક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. વ્યન્તરોની વળી ઉત્કૃષ્ટપણે એક પદ્યોપમની હોય. ૩૪૯-૩૫૦.

જ્યોતિષીદેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ, જઘન્ય, પદ્યોપમના અષ્ટમાંશ જેટલી હોય, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એક પદ્યોપમ ઉપર એક લક્ષ વર્ષની હોય. ૩૫૧.

સા લઘુર્વેમાનિકાનામેકં પલ્યોપમં મતા ।

ઉત્કૃષ્ટા દ્વૌ પયોરાશી પલ્યાસંરુપલવાધિકૌ ॥ ૩૫૨ ॥

સમયાભ્યધિકૈર્વૈવ પદ્માયાઃ સ્યાલ્લઘુઃ સ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યા સ્થિતિર્દશપયોધયઃ ॥ ૩૫૩ ॥

इयमेव च शुक्लायाः स्थितिर्लघ्वी क्षणाधिका ।

ઉત્કૃષ્ટા પુનરેતસ્યાસ્ત્રયચ્છિન્નશત્પયોધયઃ ॥ ૩૫૪ ॥

इत्थं नारकदेवानां लेश्यास्थितिरुदीरिता ।

અથ તિર્યગ્મનુષ્યાણાં લેશ્યાસ્થિતિરુદીર્યતે ॥ ૩૫૫ ॥

या या लेश्या येषु येषु नृषु तिर्यङ्गु वक्ष्यते ।

આન્તર્મુહૂર્ત્તિકી સા સા શુક્લલેશ્યાં વિના નૃષુ ॥ ૩૫૬ ॥

शुक्ललेश्यास्थितिर्नृणां जघन्यान्तर्मुहूर्तिकी ।

ઉત્કૃષ્ટા નવવર્ષોના પૂર્વકોટી પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૫૭ ॥

यद्यप्यष्टवर्षवयाः कश्चिद्दीक्षामवाप्नुयात् ।

તથાપિ તાદૃગ્વયસઃ પર્યાયં વાર્ષિકં વિના ॥ ૩૫૮ ॥

વૈમાનિક દેવોની તેજલેશ્યાની સ્થિતિ જઘન્યપણે પલ્યોપમની કહેલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટાઃ બે સાગરોપમ ઉપર પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય. ૩૫૨.

પદ્મલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ, ઉપર કહેલા કરતાં એક સમય અદકી હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૩.

એનાં કરતાં એક ક્ષણ અદકી, શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ હોય; અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની હોય. ૩૫૪.

આ પ્રમાણે (૧) નારકો અને (૨) દેવો સંબંધી લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહ્યું. હવે (૩) મનુષ્યની અને (૪) તિર્યંચની લેશ્યાઓની સ્થિતિ વિષે કહેશું. ૩૫૫.

મનુષ્યોને વિષે રહેલી શુક્લલેશ્યા શિવાયના, જે જે, મનુષ્યની કે તિર્યંચની, લેશ્યાની વાત કરશું તે સર્વ લેશ્યા અન્તર્મુહૂર્તની સમજવી. ૩૫૬.

મનુષ્યની શુક્લલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની જાણવી; અને ઉત્કૃષ્ટ કોઠપૂર્વ (વર્ષ) થી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે. ૩૫૭

આઠવર્ષની વયનો કોઈ માણસ દીક્ષા લે તોપણ દીક્ષા લીધાને એક પૂર્વ ન થયું હોય

નોવેતિ કેવલજ્ઞાનમતો યુક્તમુદીરિતા ।

પૂર્વકોટી નવાબ્દોના શુકલલેશ્યાયુરુસ્થિતિઃ ॥૩૫૧॥ યુગ્મમ્ ॥

इति उत्तराध्ययनसूत्रवृत्तिप्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायः ॥

તથૈવ સંગ્રહણ્યામપિ ઉક્તમ્—અરમા નરાણ પુણ નવવાસૂણા પુઠ્ઠ-
કોટીવિ ઇતિ ॥ સંગ્રહણીવૃત્તૌ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ ચ નરાણાં પુનશ્ચ-
રમા શુકલલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ કિંચિન્ન્યૂનનવવર્ષોનપૂર્વકોટીપ્રમાણાપિ ॥
इयं च पूर्वकोटेरूर्ध्वं संयमावातेरभावात्पूर्वकोट्यायुषः किंचित्समधिक-
वर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्पादितकेवलज्ञानस्य केवलिनोऽवसेया इत्युक्तम् ॥ अत्र
च पूर्वकोट्या नववर्षोऽनत्वं किंचिन्न्यूननववर्षोऽनत्वं किंचित्समधिकाष्टव-
र्षोऽनत्वं इति त्रयं मिथो यथा न विरुध्यते तथा बहुश्रुतेभ्यो भावनीयम् ॥

प्रत्येकं सर्वलेश्यानामनन्ता वर्गणाः स्मृताः ।

प्रत्येકં નિશ્ચિલા લેશ્યાસ્તથાનન્તપ્રવેશિકાઃ ॥ ૩૬૦ ॥

અસંખ્યાતપ્રવેશાવગાઢાઃ સર્વા ઉદાહૃતાઃ ।

સ્થાનાન્યધ્યવસાયસ્ય તાસાં સંખ્યાતિગાનિ ચ ॥ ૩૬૧ ॥

ત્યાં સુધી એટલા ન્હાનાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે શુકલલેશ્યાની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટપણે
કોઠપૂર્વથી નવ વર્ષ ઓછી કહી છે એ યુક્ત જ છે. ૩૫૮-૩૫૯.

એ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિનો તથા પાંચવણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વૃત્તિનો અભિ-
પ્રાય છે.

‘ સંગ્રહણી ’ માં પણ કહ્યું છે કે અરમશરીરી મનુષ્યોની શુકલલેશ્યાની સ્થિતિ કોઠપૂર્વ
વર્ષમાંથી નવ વર્ષ ઓછાં-એટલી છે. ‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં અને ‘ પ્રવચન સારોદ્ધાર ’
ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે મનુષ્યની છેલ્લી શુકલલેશ્યા ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિ વર્ષથી લગભગ નવવર્ષ
ઓછાની છે. આ પ્રમાણે પૂર્વકોટિ પછી સંયમપ્રાપ્તિ ન હોવાથી પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા,
અને આઠવર્ષથી કંઈક અધિક કાળ વીત્યા પછી કેવળજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું હોય એવા, કેવળી-
સંબંધી છે. વળી અહિં, પૂર્વકોટિમાં (૧) નવ વર્ષ ઓછાં, (૨) લગભગ નવ વર્ષ ઓછાં
તથા (૩) આઠ ઉપરાંત વર્ષ ઓછાં-એમ ત્રણ વાત જણાવી એ પરત્વે, પરસ્પર વિરોધ ન
આવે એમ બહુશ્રુત-શાસ્ત્ર પાસે સમજી લેવું.

હવે, સર્વ લેશ્યાઓમાં પ્રત્યેકની અનન્ત ‘ વર્ગણા ’ કહી છે, અને વળી અનન્ત ‘ પ્રદેશ ’
કહ્યા છે. ૩૬૦.

વળી સર્વ લેશ્યાઓને અવગાહવાના ‘ અનન્ત ’ પ્રદેશો કહ્યા છે તેમ એમનાં ‘ અધ્ય-
વસાય ’ નાં ‘ અસંખ્ય ’ સ્થાનો કહ્યાં છે. ૩૬૧.

ક્ષેત્રતસ્તાન્યસંસ્થેયલોકાન્નશસમાનિ વૈ ।

કાલતોઽસંસ્થેયકાલચક્રદ્વાનિતાનિ ચ ॥ ૩૬૨ ॥

વયુક્તય—

અસંસ્થેષ્વાણ ડસ્સપિણીણ ઓસપિણીણ જે સમયા ।

સંસ્થાઈયા લોગા લેસ્થાણં હુંતિ ઠાણાં ॥ ૧ ॥

અભિપ્રાયો યાદશઃ સ્યાત્ સતીષ્વેતાસુ દેહિનામ્ ।

સ મયા સમયોક્તાભ્યાં દૃષ્ટાન્તાભ્યાં પ્રદર્શયતે ॥ ૩૬૩ ॥

યથા પથઃપરિબ્રઘ્તાઃ પુરુષાઃ વળ્મહાટવીમ્ ।

પ્રાપ્તાઃ સમન્તાદેવન્ત મધ્યં દિત્તુ બુભુચિતાઃ ॥ ૩૬૪ ॥

જમ્બૂવૃક્ષં ક્વચિત્તત્ર દદૃશુઃ ફલમંયુરમ્ ।

બ્રાહ્મયન્તમિવાધ્વન્યાન્ મરુત્પલપહ્લવેઃ ॥ ૩૬૫ ॥

એકસ્તત્રાહ વૃષ્ણોઽયં મૂલાદુન્મૂલ્યતે તતઃ ।

સુસ્વાસીનાઃ ફલાસ્વાદં કુર્મઃ શ્રમવિવર્જિતાઃ ॥ ૩૬૬ ॥

અન્યઃ પ્રાહ કિમેતાવાન્ પાલ્યતે પ્રૌઢપાદપઃ ।

શાસ્ત્રા મહત્પશ્ચિદ્યન્તે સન્તિ તાસુ ફલાનિ યત્ ॥ ૩૬૭ ॥

એ સ્થાન, 'ક્ષેત્ર' પરત્વે અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે, અને 'કાળ' પરત્વે અસંખ્ય કાળચક્રોના જેટલા 'સમયો' થાય એટલા છે. ૩૬૨.

કહ્યું છે કે—

અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા 'સમયો' થાય તેટલા, અને અસંખ્યાત લોકાકાશના જેટલા 'પ્રદેશો' થાય એટલા, લેશ્યાઓનાં 'સ્થાન' છે. ૧.

પ્રાણીઓમાં આ લેશ્યાઓના સંભાવથી કેવી કેવી જાતનો અભિપ્રાય થાય છે એ હું સિદ્ધાન્તમાં આપેલા બે દૃષ્ટાન્તોથી સમજાવું છું. ૩૬૩.

(૧) દૃષ્ટાન્ત પહેલું—જંબૂવૃક્ષનું—આ પ્રમાણે છે—

કોઈ છ માણસો માર્ગ બૃથા એટલે કોઈ અટવીમાં જઈ ચઢ્યા. ત્યાં એમને કુદા લાગવાથી ચોદિશ ખાવાનું શોધવા લાગ્યા. એવામાં એકસ્થળે કોઈ રૂપદ્રુપ જંબૂવૃક્ષ હતું એ એમની દૃષ્ટિએ પડ્યું. એ જાણે પવનથી હાલતાં પહોવાવડે એમને પોતા તરફ આવવાનું કહેતું હોયની એમ જણાતું હતું. એ વૃક્ષ જોઈને છમાંથી એક માણસ કહેવા લાગ્યો—આ વૃક્ષને ઉન્મૂલ્ય કરીએ અને સુખે વિનાશમે એનાં ફળ—જાંબુડાં ખાઈએ. વળી બીજો જોદ્યો—આવું પ્રોહ વૃક્ષ શા માટે પાડી નાખવું ? એની મોટી શાખાઓ છે એ કાપીએ—એનાં જ ફળો છે.

તૃતીયોઽથાવદત્ શાસ્ત્રા ભવિષ્યન્તિ કવેદૃશઃ ।
 પ્રશાસ્ત્રા એવ પાત્યન્તે યત ઘતાઃ ફલેર્મૃતાઃ ॥ ૩૬૮ ॥
 ઉવાચ વાચં તુર્યોઽય તિષ્ઠન્સ્વેસા વરાકિકાઃ ।
 યથેચ્છં ગુચ્છસંદોહં છિદ્ધો યેષુ ફલોદ્ગમઃ ॥ ૩૬૯ ॥
 ન નઃ પ્રયોજનં ગુચ્છૈઃ ફલૈઃ કિન્તુ પ્રયોજનમ્ ।
 તાન્યેવ મુવિ કીર્યન્તે પંચમઃ પ્રોચિવાનિતિ ॥ ૩૭૦ ॥
 ષષ્ઠેન શિષ્ટમતિના સમાદિષ્ટમિદં તતઃ ।
 પતિતાનિ ફલાન્યદ્ધો માભૂત્પાતનપાતકમ્ ॥ ૩૭૧ ॥
 માઘ્યાઃ ષણ્મામપ્યમીષાં લેશ્યાઃ કૃષ્ણાદિકાઃ ક્રમાત્ ।
 દર્શયતેઽન્યોઽપિ દૃષ્ટાન્તો દૃષ્ટઃ શ્રીશ્રુતસાગરે ॥ ૩૭૨ ॥
 કેચન ગ્રામઘાતાય ચૌરાઃ ક્રૂરપરાક્રમાઃ ।
 ક્રામન્તો માર્ગમન્યોઽન્યં વિચારમિતિ ચક્રિરે ॥ ૩૭૩ ॥
 ઇક્ષ્વકસ્ત્રાહ દુષ્ટાસ્મા યઃ કશ્ચિદ્દૃષ્ટિમેતિ નઃ ।
 હન્તવ્યઃ સોઽય સર્વોઽપિ દ્વિપદો વા ચતુષ્પદઃ ॥ ૩૭૪ ॥

એટલે વળી ત્રીજો કહેવા લાગ્યો—આવી મોટી ડાળીઓ ફરી નહિં થાય માટે નાની નાની છે તેજ નીચે પાડીએ. ફળો એમાં છે. વળી ચોથાએ સૂચવ્યું કે બધી શાખાઓનું આપણે શું કામ છે ? આપણે એનાં ગુચ્છ—છુબ છે એ જ તોડીએ. એમાં ફળ ભરેલાં છે. તે વખતે પાંચમાએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો—આપણે ગુચ્છાની શી આવશ્યકતા છે ? ફળોને જ હેઠાં પાડીએ. છેવટ સુબુદ્ધિ છટ્ટો કહેવા લાગ્યો—આપણે આ ભૂમિપર પડ્યાં છે એ જ આલોને ખાઈએ. પાડવાનું પાપ આપણે શા માટે વહોરવું પડે. ૩૬૪-૩૭૧.

આ દૃષ્ટાન્તમાં છ માણસો કહ્યાં એમાં છએની ‘ જૂદી જૂદી લેશ્યા ’ હતી. પહેલાની ‘ કૃષ્ણ ’, બીજાની ‘ નીલ ’—એમ અનુક્રમે છટ્ટાની ‘ શુકલલેશ્યા ’ સમજવી. ૩૭૨.

હવે (૨) બીજું દૃષ્ટાન્ત—ચૌરી કરવા નીકળેલા છ ચોરનું—

કોઇક દુષ્ટ ચોર લોકો એકઠા કોઇ ગામ ભાંગવાનો મનસુબો કરતા કરતા જતા હતા. એમનામાંથી એક દુષ્ટ ચોર બોલ્યો—આજે તો જે કોઇ પ્રાણી નજરે પડે એને મારવું—ભલે જે પશુ હોય કે ચારપશુ હોય (મનુષ્ય હોય કે ઠોર હોય). બીજો બોલ્યો—આપણાંઓએ આપણો શો અપરાધ કર્યો છે ? કંઇ નહિં—માટે આપણે તો જે મનુષ્ય હાથ આવે એને મારવો. ત્રીજાએ કહ્યું—એમ ઠીક ન કહેવાય. મનુષ્ય સર્વમાંથી આપણે સ્ત્રીઓને ખાતાલ કરવી; કેમકે સ્ત્રીહત્યા નિન્દિત છે. ચોથો વિશેષ મતુર હતો એ બોલ્યો—એમની પાસે શસ્ત્રો ન

અન્યઃ પ્રાહ ચતુષ્પાઙ્ગિરપરાદ્દં ન કિંચન ।
 મનુષ્યા એવ હન્તવ્યા વિરોધો યૈઃ સહાત્મનામ્ ॥ ૩૭૫ ॥
 તૃતીયઃ પ્રાહ ન સ્ત્રીણાં હત્યા કાર્યાતિનિન્દિતા ।
 પુરુષા એવ હન્તવ્યા યતસ્તે ક્રૂરચેતસઃ ॥ ૩૭૬ ॥
 નિરાયુધૈર્વરાકૈસ્તૈર્હતૈઃ કિં નઃ પ્રયોજનમ્ ।
 ઘાત્યાઃ સશસ્ત્રા એવેતિ તુર્યશ્ચાતુર્યવાન્ જગૌ ॥ ૩૭૭ ॥
 સશસ્ત્રૈરપિ નશ્યન્નિર્હતૈઃ કિં નઃ ફલં ભવેત્ ।
 સાયુધો યુધ્યતે યઃ સ વધ્ય ઇત્યાહ પંચમઃ ॥ ૩૭૮ ॥
 પરદ્રવ્યાપહરણમેકં પાપમિદં મહત્ ।
 પ્રાણાપહરણં ચાન્યશ્ચેત્કુર્મસ્તર્હિ કા ગતિઃ ॥ ૩૭૯ ॥
 ધનમેવ તદાદેયં મારણીયો ન કશ્ચન ।
 ષષ્ઠઃ સ્પષ્ટમભાષિષ્ઠ પ્રાગ્વદન્નાપિ ભાવના ॥ ૩૮૦ ॥
 સર્વસ્તોકાઃ શુક્લલેશ્યા જીવાસ્તેભ્યો યથોત્તરમ્ ।
 પદ્મલેશ્યાસ્તેજોલેશ્યા અસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૩૮૧ ॥
 અનન્તઘ્નાસ્તતો લેશ્યાઃ કાપોત્યાઘ્યાસ્તતસ્તથા ।
 તેભ્યો નીલકૃષ્ણલેશ્યાઃ ક્રમાદ્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૮૨ ॥

હોય એવા બિચારા શંકને મારવા નહિં. શસ્ત્રવાળા હોય એમને જ મારવા. એટલે પાંચમાએ પોતાનો મત આપ્યો—શસ્ત્રસજ્જ હોય પણ એ એઓ નામી જતા હોય તો મારવા નહિં. આપણી સામે યુદ્ધમાં ઉતરે એમને જ મારવા. છેવટે બુદ્ધિમાન છટ્ટો બોલ્યો—આપણે પારકું દ્રવ્ય ઉઠાવી લઇએ છીએ એ એક પાપ તો સદા કર્યા કરીએ છીએ. ત્યાં વળી પરના પ્રાણ શા માટે લેવાનો વિચાર સરખાએ મનમાં લાવવો ? એમ કરવા જઇએ તો આપણી પછી શી ગતિ થાય ? માટે આપણે ફક્ત ધન લેવું. કોઇના પ્રાણ લેવા નહિં. ૩૭૩-૩૮૦.

જમ્બૂક્ષના દષ્ટાન્તમાં જેમ છ જણની કૃષ્ણલેશ્યાથી માંડીને છેક શુક્લલેશ્યા સુધીની લેશ્યા બતાવી તેમ આ દષ્ટાન્તમાં પણ છએ ચારોની છ બાતિની ચઢતી ચઢતી લેશ્યા સમજવી.

શુક્લલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી ઓછાં છે. એમનાથી ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણા અનુક્રમે પદ્મલેશ્યાવાળા અને તેજલેશ્યાવાળા જીવો છે. એથી અનન્તગણા કાપોતલેશ્યાવાળા જીવો છે. અને આમનાથી પણ વિશેષતઃ અધિક અનુક્રમે નીલલેશ્યાવાળા અને કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવો છે. ૩૮૧-૩૮૨.

इति लेश्यास्वरूपम् ॥ १७ ॥

નિર્વ્યાધાતં પ્રતીત્ય સ્યાદાહારઃ ષડ્દિગુદ્ભવઃ ।

વ્યાધાતે ત્વેષ જીવાનાં ત્રિચતુષ્પંચદિગ્ભવઃ ॥ ૩૮૩ ॥

અલોકવિયતાહારદ્રવ્યાણાં સ્વલનં હિ યત્ ।

સ વ્યાધાતસ્તદભાવો નિર્વ્યાધાતમિહોચ્યતે ॥ ૩૮૪ ॥

ભાવનાત્વેવમ્—

સર્વાધસ્તાદધોલોકનિષ્કૂટસ્યાગ્નિકોણકે ।

સ્થિતો ભવેદ્યદૈકાક્ષસ્તદાસૌ ત્રિદિગુદ્ભવઃ ॥ ૩૮૫ ॥

પૂર્વસ્યાં ચ દક્ષિણસ્યામધસ્તાદિતિ દિક્ત્રયે ।

સંસ્થિતત્વાદલોકસ્ય તતો નાહારસમ્ભવઃ ॥ ૩૮૬ ॥

અપરસ્યા ઉત્તરસ્યા ઊર્ધ્વતશ્ચેતિ દિક્ત્રયાત્ ।

પુદ્ગલાનાહરત્યેવં સૂદમાઃ પંચાનિલોડનણુઃ ॥ ૩૮૭ ॥

તથોક્તમ્—

આ પ્રમાણે ‘ લેશ્યા ’ નામના સત્તરમા દ્વારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે અહારમા દ્વાર ‘ આહારદિક્ ’ એટલે આહારની દિશા વિષય.

કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાધાત ન થાય તો (સર્વ) જીવોને છ દિશાનો આહાર હોય. અને વ્યાધાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાંચ દિશાનો આહાર હોય. ૩૮૩.

અલોકાકાશે કરીને આહારના દ્રવ્યો-વસ્તુઓની સ્ખલના થાય એનું નામ ‘ વ્યાધાત ’ એવી કોઈ સ્ખલનાનો અભાવ હોય એ નિર્વ્યાધાત-વ્યાધાતનું ન હોવાપણું. ૩૮૪.

એની ભાવના નીચે પ્રમાણે:—

સર્વથી નીચે આવેલા અધોલોકના નિષ્કૂટના અગ્નિખુણામાં જે કોઈ એકેન્દ્રિય જીવ રહેલો હોય એ ત્રણ દિશાએથી આહાર લે. ૩૮૫.

કેમકે પૂર્વ દિશામાં, દક્ષિણ દિશામાં અને અધઃ એટલે નીચે-એમ ત્રણ દિશાઓમાં અલોક હોવાથી, ત્યાંથી એને આહારનો સંભવ હોતો નથી. ૩૮૬.

એટલે પશ્ચિમ દિશામાંથી, ઉત્તર દિશામાંથી અને ઊર્ધ્વ એટલે ઉંચેથી, સૂદમ પાંચ એકેન્દ્રિયો અને આહર વાયુ પુદ્ગલોને આહરે છે. ૩૮૭.

ઇહલોકચરમાન્તે વાદરપૃથિવીકાયિકાપ્કાયિકતેજોવનસ્પતયો ન સન્તિ । સૂદમાસ્તુ પંચાપિ સન્તિ વાદરા વાયુકાયિકાશ્ચેતિ । પર્યાપ્તા-પર્યાપ્તકભેદેન દ્વાદશસ્થાનાન્યનુસર્ત્તવ્યાનીતિ ભગવતીસૂત્ર શતક ૩૪ ઉદ્દેશ ૧ વૃત્તૌ ।

દ્વયોર્દિશોસ્તથૈકસ્યા અલોકવ્યાહતૌ બુધેઃ ।

ચતુઃપંચદિગુત્પન્નોઽપ્યેષામેવ વિભાવ્યતામ્ ॥ ૩૮૮ ॥

તથાહિ— સર્વાધસ્તાદધોલોક એવ ચેત્પશ્ચિમાં દિશમ્ ।

સ્થિતોઽનુસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાત્ પ્રાચ્યાં ન વ્યાહતિસ્તદા ॥ ૩૮૯ ॥

અધસ્તની દક્ષિણા ચ દ્વે એવ વ્યાહતે ઇતિ ।

દિગ્મ્યોઽન્યામ્યશ્ચતસૃમ્યઃ પુદ્ગલાનાહરત્યસૌ ॥ ૩૯૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દ્વિતીયાદિપ્રતરેષુ યદોર્ધ્વ પશ્ચિમાં દિશમ્ ।

સ્થિતોઽનુસૃત્યૈકાક્ષઃ સ્યાન્ન વ્યાહતિરધોઽપિ તત્ ॥ ૩૯૧ ॥

વ્યાહતા દક્ષિણૈવૈકા તતઃ પંચ દિગાગતાન્ ।

પુદ્ગલાનાહરત્યેષ એવં સર્વત્ર ભાવના ॥ ૩૯૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કહ્યું છે કે આ લોકના ચરમ એટલે છેલા અન્તભાગમાં બાહર પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેજ-સ્કાય અને વનસ્પતિકાય હોતાં નથી, સૂક્ષ્મ અસ્તિકાયો પાંચે છે, અને બાહર વાયુકાય છે. એ છના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ કરતાં બાર સ્થાનકો થયા. (ભગવતી સૂત્ર શતક ૩૪-ઉદ્દેશ ૧).

વળી એમને પણ, બે બે દિશાઓમાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) ચાર દિશા-એથી, અને એક દિશામાં અલોકનો વ્યાધાત હોય તો (બાકીની) પાંચ દિશાએથી આહાર હોય. ૩૮૮.

તે આ રીતે:—બે એકેન્દ્રિય જીવ એકદમ નીચે અધોલોકમાંજ પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય તો પછી એને પૂર્વદિશામાં વ્યાધાત ન થાય, તેથી ફક્ત અધોદિશા અને દક્ષિણ દિશા—બે દિશાથી જ વ્યાધાત થવો રહ્યો. એટલે બાકીની ચારે દિશાએથી એને (પુદ્ગલોનો) આહાર મળે. ૨૮૯-૯૦

વળી જ્યારે એકેન્દ્રિય જીવ બીજા ત્રીજા વગેરે પ્રસ્તરમાં ઊર્ધ્વદિશા કે પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહ્યો હોય ત્યારે એને અધોદિશાએથી પણ વ્યાધાત ન હોય; એટલે ફક્ત દક્ષિણ દિશાનો જ વ્યાધાત રહ્યો. તેથી બાકીની પાંચે દિશાઓમાંથી આવેલા પુદ્ગલોનો આહાર એને હોય. એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. ૩૯૧-૯૨.

બ્રહ્મતત્ત્વ સ આહારઃ સ્યાદનન્તપ્રવેશકઃ ।

સંખ્યાસંખ્યપ્રવેશો હિ નાત્મગ્રહણગોચરઃ ॥ ૩૯૩ ॥

અસંખ્યાઅપ્રવેશાનાં ક્ષેત્રતઃ સોઽવગાહકઃ ।

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટસ્થિતિકઃ કાલતઃ પુનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

ભાવતઃ પંચધા વર્ણરસૈર્ગન્ધૈર્દ્વિધાદૃષ્ઠા ।

સ્પર્શૈરેકગુણત્વાદિભેદૈઃ પુનરનેકધા ॥ ૩૯૫ ॥

કિંચ— અનન્તરાવગાહાનિ સ્વગોચરગતાનિ ચ ।

બ્રહ્મચર્યમ્બવહાર્યાચર્યાણીનિ વા બાદરાણિ ચ ॥ ૩૯૬ ॥

આહરન્તિ વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાનિપુરાતનાન્ ।

વિનાશ્યાન્યાંસ્તથોત્પાદ્યાપૂર્વાન્ જીવાઃ સ્વભાવતઃ ॥ ૩૯૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇત્યાહારદિક્ । પ્રસંગાત્ કિંચિદાહારસ્વરૂપં ચ ॥ ૧૮ ॥

અસ્થિતસ્વન્ધરૂપાણિ તત્ર સંહનનાનિ તુ ।

બોદાં સ્વલુ વિભિચન્તે વાઙ્મયોદિતારતમ્યતઃ ॥ ૩૯૮ ॥

એ આહારના, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, અનન્ત પ્રવેશ હોય. કારણકે આત્માને સંખ્ય-અસંખ્ય પ્રવેશો ગ્રહણગોચર નથી. ૩૯૩.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વર્ણી, એ (આહાર) અસંખ્ય આકાશપ્રવેશને અવગાહનારો છે. અને કાળની અપેક્ષાએ, એની સ્થિતિ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. ૩૯૪.

(છેલ્લી) ભાવની અપેક્ષાએ, એ (આહાર) ના પાંચ પાંચ વર્ણ અને રસ છે, બે પ્રકારના ગંધ છે અને આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે. વર્ણી એકગણો, બમણો, ત્રણગણો એમ બેઠ પાડીએ તો એના અનેક ભેદ પડે. ૩૯૫.

વર્ણી એ જીવો લેશપણ અન્તર વિના અવગાહી રહેલા, આહારને યોગ્ય, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ-સ્વગોચર પદાર્થોનો, એમના ' પુરાતન ' વર્ણ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ દ્વર કરીને એની જગ્યાએ અપૂર્વ (બીજા) વર્ણ-રસ-સ્પર્શ અને ગંધ ઉત્પન્ન કરીને, આહાર કરે છે. ૩૯૬-૩૯૭.

આ પ્રમાણે અહારમા દ્વાર-આહારની દિશાઓ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ઓગણીશમા દ્વાર ' સંહનન ' વિષે:—

સંહનન (સંઘયણ) એટલે અસ્થિઓના સંબંધથી સંયુક્ત એવું શરીર-અંગ.

ન્યૂનાધિક દૃઢતા આદિ વિશિષ્ટતાને લધને, ' સંહનન ' ના છ પ્રકાર કહેવાય છે. ૩૯૮.

તથાહુઃ ।

વજ્રરિસહનારાયં પદમં બીયં ચ રિસહનારાયં ।

નારાયમદ્ધનારાયકીલિયા તહય દ્વેવદ્ધં ॥ ૧ ॥

કીલિકા વજ્રમૃષભઃ પદ્મોઽસ્થિદ્વયવેદકઃ ।

અસ્થનોર્મર્કટબન્ધો યઃ સ નારાચ્ચ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૯૯ ॥

તતથ— વદ્ધે મર્કટબન્ધેન સન્ધૌ સન્ધૌ યદસ્થિની ।

અસ્થના ચ પદ્માકૃતિના ભવતઃ પરિવેદિતે ॥ ૪૦૦ ॥

તદસ્થિત્રયમાવિદ્ધ્ય સ્થિતેનાસ્થના દૃઢીકૃતમ્ ।

કીલિકાકૃતિના વજ્રર્ષભનારાચકં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્યદૃષભનારાચં કીલિકારહિતં હિ તત્ ।

કેચિત્તુ વજ્રનારાચં પદ્મોઽજ્ઞિતમિદં જગુઃ ॥ ૪૦૨ ॥

અસ્થનોર્મર્કટબન્ધેન કેવલેન દૃઢીકૃતમ્ ।

આહુઃ સંહનનં પૂજ્યા નારાચાશ્વ્યં તૃતીયકમ્ ॥ ૪૦૩ ॥

વદ્ધં મર્કટબન્ધેન યજ્ઞવેદેકપાર્શ્વતઃ ।

અન્યતઃ કીલિકાનદ્ધમર્ધનારાચકં હિ તત્ ॥ ૪૦૪ ॥

(૧) વજ્રઋષભનારાચ, (૨) ઋષભનારાચ, (૩) નારાચ, (૪) અર્ધનારાચ,
(૫) કીલિકા અને (૬) સેવાર્ત.

‘ વજ્ર ’ એટલે ખીલી; ‘ ઋષભ ’ એટલે જે અસ્થિ-હાડકા પર લપેટેલો પાટો; ‘ નારાચ ’
એટલે જે અસ્થિઓનો મર્કટબંધ. ૩૯૯.

એ પરથી,

(૧) સાંધે સાંધે મર્કટબંધે બાંધેલા હાડકાપર એક ત્રીભુજ પદ્માના આકારનું હાડકું
વીંટાયલું હોય અને એ ત્રણ હાડકા એક ખીલીના આકારવાળા હાડકા વડે વીંધાયું દૃઢ થયેલા
હોય-આવું સંહનન-શરીર-અંગ ‘ વજ્રઋષભનારાચ ’ કહેવાય. ૪૦૦-૪૦૧.

(૨) ઉપર કહ્યું તેમાંથી ‘ ખીલી ’ ન હોય તે ‘ વજ્રઋષભ ’ જે કે કેટલાકો આ ખીલ
પ્રકારમાં ‘ વજ્રઋષભ ’ નહિ, પણ ‘ વજ્રનારાચ ’ કહે છે. ત્યાં વજ્રનારાચ એટલે ઉપર
જણાવ્યામાંથી ‘ પદ્મો ’ એછો થયો હોય એવું. ૪૦૨.

(૩) જે હાડકા પરસ્પર મર્કટબંધે દૃઢ કરેલાં હોય (‘ ખીલી ’ કે ‘ પદ્મો ’ કંઈ ન
હોય) એવું ‘ સંહનન ’ ‘ નારાચ ’ કહેવાય. ૪૦૩.

તસ્કીલિતાણ્યં યત્રાસ્થનાં કેવલં કીલિકાવલમ્ ।

અસ્થનાં પર્યન્તસમ્બન્ધરૂપં સેવાર્ત્તમુચ્યતે ॥ ૪૦૫ ॥

સેવયાભ્યંગાદ્યા વા રુતં ઢવાતં તતસ્તથા ।

દ્વેવૈઃ સ્વંદૈર્મિયઃસ્પૃષ્ટં દ્વેવસ્પૃષ્ટમતોઽથવા ॥ ૪૦૬ ॥

યથાપિ સ્યુરનસ્થીનામેતાન્યસ્થ્યાત્મકાનિ ન ।

તદ્ગતઃ શક્તિવિશેષસ્તથાપ્યેષૂપચર્યતે ॥ ૪૦૭ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં સેવાર્ત્તં તમપેક્ષ્યૈવ કથ્યતે ।

જીવાભિગમાનુસૃતૈઃ કેશ્ચિન્નાદ્યં સુધામુજામ્ ॥ ૪૦૮ ॥

સંગ્રહીકારૈસ્તુ

છ ગમ્ભતિરિનરાણાં સમુચ્છિમપર્ણિદિવિગલદ્વેવદ્દમ્ ।

સુરનેરદ્યા ઇન્દિયાય સઽવે અસંઘયણા ॥ ૧ ॥

ઇત્યુક્તમ્ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

(૪) એક તરફ ‘ મર્કટખંધ ’ હોય ને બીજી બાજુએ ‘ ખીલી ’ હોય એવી રીતે રહેલાં હાડકાંવાળું ‘ સંહનન ’ ‘ અર્ધનારાય ’ કહેવાય. ૪૦૪.

(૫) જે સંહનનમાં ફક્ત ખીલીઓથી હાડકાતું બેઠાણુ હોય એ ‘ કીલિકા ’ સંહનન.

(૬) જેમાં હાડકાઓના છેડેછેડા ફક્ત મેળવેલા હોય એને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન કહે છે. ૪૦૫.

સેવા એટલે બેઠાણુ; લેપ આદિ વડે હાડકાતું બેઠાણુ. આર્ત એટલે વ્યાસ. તેથી, ‘ સેવાર્ત ’ એટલે જેમાં હાડકાં ફક્ત ખાલી બેઠાયલાં હોય એવું. ‘ સેવાર્ત ’ ને બદલે ‘ ઉદસ્પૃષ્ટ ’ પણ કહે છે. એ વખતે એનો અર્થ, છેદ એટલે ખંડ એક બીજા પરસ્પર સ્પર્શ કરીને-ખાલી વળગીને જેમાં રહ્યા હોય એવું (સંહનન). ૪૦૬.

અસ્થિરહિત જીવોને સંહનન-શરીર-અંગ-માં અસ્થિ નથી હોતાં-હોય જ નહિ. તોયે એમનામાં રહેલી અમુક વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે, ઉપચારને ખાતર હાડકાં છે એમ કહેવાય. અને એ અપેક્ષાએ જ એકેન્દ્રિ જીવોનું સંહનન ‘ સેવાર્ત ’ કહેવાય. કેટલાકોએ જીવાભિગમસૂત્રને આધારે, દેવોને પણ પહેલા પ્રકારનું ‘ સંહનન ’ કહ્યું છે એ પણ એ જ અપેક્ષાને લઈને. ૪૦૭-૮

‘ સંઘણી અંથ ’ ના કર્તા તો વળી એમ કહે છે કે ગર્ભજ તિયંચ-અને-મનુષ્યોને છયે સંહનન હોય છે; સંઘર્ષિમ પંચેન્દ્રિ અને વિકલેન્દ્રિયોને ‘ સેવાર્ત ’ સંહનન હોય છે; અને દેવતા, નારકીના જીવો અને એકેન્દ્રિયો-આ ત્રણે-ને ‘ સંહનન ’ હોતું જ નથી. ૧.

આ પ્રમાણે ઓગણીશમા દ્વાર-સંહનન-સંઘયજ્ઞ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

કથં સંસારકાન્તારમયન્તે શાન્તિઃ ચૈર્જનાઃ ।

તે કથાયાઃ ક્રોધમાનમાયાલોભા इति શ્રુતાઃ ॥ ૪૦૯ ॥

તત્ર ચ ક્રોધોઽપ્રીત્યાત્મકો માનોન્યેઽર્થ્યાસ્વોત્કર્ષલક્ષણઃ ।

માયાન્યવંચનારૂપા સ્તોભસ્તૃષ્ણાભિષ્ણુતા ॥ ૪૧૦ ॥

ચત્વારોઽન્તર્ભવન્સ્યેતે ઉભયોર્દ્વેષરાગયોઃ ।

આદિમૌ દ્વૌ ભવેદ્દ્વેષો રાગઃ સ્યાદન્તિમૌ ચ તૌ ॥ ૪૧૧ ॥

કેષિષ્વ સ્વપક્ષપાતરૂપસ્વાન્માનોઽપિ રાગ एव यत् ।

તતસ્ત્રયાત્મકો રાગો દ્વેષઃ ક્રોધસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

ચત્વારોઽપિ ચતુર્ભેદાઃ સ્યુસ્તેઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકાઃ પ્રત્યાખ્યાનાઃ સંજ્વલના इति ॥ ૪૧૩ ॥

एतच्चस्थानि च श्रीहेमचन्द्रसरिभिरित्यमूचिरे—

પચ્ચં સંજ્વલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષ જન્માનન્તાનુબન્ધિકઃ ॥ ૪૧૪ ॥

હવે વીશમા દ્વાર—‘ કથાય ’ વિષે.

જેને લીધે, મનુષ્યને ‘ કષ ’ એટલે ‘ સંસારાટવી ’ માં ‘ આય ’ એટલે ‘ આવાગમન ’ કરવું પડે—ભટકવું પડે—જન્મમરણના ફેરા ખાવા પડે, એનું નામ કષ+આય, કથાય. એવા કથાય ચાર છે—(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. ૪૦૯.

એમાં ક્રોધ નિઃસ્નેહાત્મક છે. એટલે કે ક્રોધ થાય એટલે સ્નેહ—પ્રેમ જતો રહે છે. અન્યની ઇર્ષ્યા કરવી અને પોતાનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એ માનનું લક્ષણ છે. અન્યજનોને છેતરવા એનું નામ માયા. અને તૃષ્ણાની અતિશયતા એ લોભ. ૪૧૦.

એ ચારે કથાયોના વળી, દ્વેષ અને રાગ—એ બે કથાયોમાં સમાવેશ કરાયઃ પહેલા બેનો ‘ દ્વેષ ’ માં અને છેલા બેનો ‘ રાગ ’ માં. ૪૧૧.

કેટલાકો વળી, પોતાને વિષે પક્ષપાત એ જ માન, એમ કહી ‘ માન ’ ને પણ ‘ રાગ ’ માં અન્તર્ગત કરે છે. અને તે પરથી માન—માયા—અને—લોભની ત્રિપુટીને ‘ રાગ ’ કહે છે. અને ફક્ત ‘ ક્રોધ ’ ને જ ‘ દ્વેષ ’ માં ગણે છે. ૪૧૨.

એ ચારે કથાયોના વળી ચાર ચાર ભેદ છે—(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાની, (૩) પ્રત્યાખ્યાની અને (૪) સંજ્વલન. ૪૧૩.

એમનાં લક્ષણ શ્રી હેમચંદ્ર આચાર્યે આ પ્રમાણે કહ્યાં છે—સંજ્વલન (ક્રમ્ય) એક પક્ષ—

વીતરાગયતિશ્રાદ્ધસમ્બન્ધદૃષ્ટિસ્વધાતકાઃ ।

તે દેવસ્વમનુષ્યસ્વતિર્યક્સ્વનરકપ્રદાઃ ॥ ૪૧૫ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ચ—

અનન્તાન્યનુબધ્નન્તિ યતો જન્માનિ ભૂત્રયે ।

તેનાનન્તાનુબન્ધ્યાશ્યા ક્રોધાદ્યેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૬ ॥

एषां संयोजना इति द्वितीयमपि नाम ॥

સંયોજયન્તિ યજ્ઞરમનન્તસંલ્થેર્ભવૈઃ કષાયાસ્તે ।

સંયોજનતાનન્તાનુબન્ધિતા વાપ્યતસ્તેષામ્ ॥ ૪૧૭ ॥

નાલ્પમપ્યુલ્લસેદેષાં પ્રત્યાશ્યાનમિહોદયાત્ ।

અપ્રત્યાશ્યાનસંજ્ઞાતો દ્વિતીયેષુ નિયોજિતા ॥ ૪૧૮ ॥

सर्वसावद्यविरतिः प्रत्याश्यानमिहोदितम् ।

તદાવરણતઃ સંજ્ઞા સા તૃતીયેષુ યોજિતા ॥ ૪૧૯ ॥

પખવાડીયા સુધી રહે; પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ પર્યન્ત રહે; અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ સુધી ટકે અને અનન્તાનુબન્ધિ ચાવજીવ ટકે. ૪૧૪.

પહેલો વીતરાગપણનો, બીજો સાધુપણનો, ત્રીજો શ્રાવકપણનો અને ચોથો સમ્યક્ત્વનો નાશ કરે છે. વળી એઓ ચારે અનુક્રમે દેવત્વ, મનુષ્યત્વ, તિર્યચપણું, અને નરકવાસને આપનારા છે. ૪૧૫.

(૧) પ્રજ્ઞાપના-પદ્મવણા સૂત્રની વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે ક્રોધ વગેરે ચારે કષાયો પ્રાણીને ‘અનન્ત જન્મ’ એક પછી એક બંધાવે છે ‘માટે અનન્ત-અનુબન્ધિ, અનન્તાનુબન્ધિનામ પડયું.’ ‘અનન્તાનુબન્ધિ’ ને બદલે ‘સંયોજન’ એવું બીજું નામ પણ છે; કારણકે એઓ માણસને ‘અનન્ત જન્મો-ભવો સાથે સંયોજે છે-જોડે છે. માટે એમને સંયોજનતા છે અથવા અનન્તાનુબન્ધિતા પણ છે. ૪૧૬-૪૧૭.

(૨) બીજો પ્રકાર ‘અપ્રત્યાખ્યાની.’ એ નામ એટલા પરથી પડયું કે એમના ઉદયથી આ જગતમાં લેશ પણ પ્રત્યાખ્યાન+ ઉલ્લસતું નથી. ૪૧૮

(૩) સર્વ પ્રકારનું અનિદ્ર-નિદ્ર-પાપમય કાર્યોથી વિરમવું-અટકી જવું-એવું નામ ‘પ્રત્યાખ્યાન.’ એવું ‘પ્રત્યાખ્યાન’ કરાવે એ ત્રીજો પ્રકાર-પ્રત્યાખ્યાની. ૪૧૯.

સમ્ જ્વલ્યન્તિ યતિ યત્સંવિગ્નં સર્વપાપવિરતમપિ ।

તસ્માત્ સંજ્વલના હત્યપ્રશમકરા નિરુદ્ધ્યન્તે ॥ ૪૨૦ ॥

અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

શબ્દાદીન્ વિષયાન્પ્રાપ્ય સંજ્વલન્તિ યતો મુહુઃ ।

તતઃ સંજ્વલનાદ્દાનં ચતુર્થાનામિહોચ્યતે ॥ ૪૨૧ ॥

સ્યુઃ પ્રત્યેકં ચતુર્ભેદા ભેદાઃ સંજ્વલનાદયઃ ।

एवं षोडशैकैकश्चतुःषष्टिर्विधा इति ॥ ૪૨૨ ॥

યથા કદાચિચ્છિદ્ધોઽપિ ક્રોધાદેર્યાતિ દુષ્ટતામ્ ।

एवं संज्वलनोऽप्येति क्वाप्यनन्तानुबन्धिताम् ॥ ૪૨૩ ॥

एवं सर्वेष्वपि भाव्यं ॥

તત્ત ઇવોપપચેતાનન્તાનુબન્ધિભાવિની ।

कृष्णादेर्दुर्गतिर्नૂनं क्षीणानन्तानुबन्धिनः ॥ ૪૨૪ ॥

एवं च वर्षावस्थायिमानस्य श्रीबाहुबलिनो मुनेः ।

कैवल्यहेतुश्चारित्रं ज्ञेयं संज्वलनोचितम् ॥ ૪૨૫ ॥

(૪) કેટલાક કપાયો વળી સર્વ પાપકાર્યોથી વિરક્ત સંવિગ્ન મુનિને પણ ‘ સમ ’ એટલે સારી રીતે ‘ જળાવે છે ’—ઉત્તેજિત કરે છે. એવા કપાયોના પ્રકાર તે ‘ સંજ્વલન ’ કહેવાય છે. ૪૨૦.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

‘ શબ્દ ’ વગેરે વિષયોને લઇને જે વારંવાર સંજ્વલિત—ઉદ્દીપ્ત થાય છે એવા એવા પ્રકારના કપાયોને ‘ સંજ્વલન ’ કહે છે. ૪૨૧.

એ ચારે પ્રકારમાંના પ્રત્યેક પ્રકારને વળી ચાર ચાર ઉપપ્રકાર છે. એટલે ચાર પ્રકારના સોળ (૭૫) પ્રકાર થયા. અને વળી કપાય ‘ ચાર ’, એટલે એના (કપાયના) એકંદર એસઠ પ્રકાર થયા. ૪૨૨.

જેવી રીતે કોઈ શિષ્ટ માણસ પણ કદાચિત ક્રોધને લઇને અશિષ્ટ—દુષ્ટ થઇ જાય છે તેવી રીતે સંજ્વલન (કપાય) પણ કોઈ વખતે અનન્તાનુબન્ધિ થઈ પડે છે. ૪૨૩.

(એ પ્રમાણે સર્વ કપાયો વિષે સમજવું.)

અને એમ હોવાથી જ, અનન્તાનુબન્ધિ ક્ષીણ થઈ ગયેલાં છે જેનાં એવા કૃષ્ણ વગેરેની અનન્તાનુબન્ધિથી થનારી દુર્ગતિ ઘટી શકે છે. ૪૨૪.

કર્મગ્રન્થકારૈશ સદૃશાન્તા એવમેતે ક્ષમદિરે—

જલરેણુપુઢવીપઢવયરાઈસરિસો ચડઢિવહો કોહો ।

તિણિસલયાકઢઢિયસેલસ્થંભોવમો માયો ॥ ૪૨૬ ॥

માયા ઘલેહિગોમુત્તિમિંદસિંગઘણવંસિમૂલસમા ।

લોહો હક્ષિદસ્વંજણકઢમકિમિરાગસારિસ્થો ॥ ૪૨૭ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાયાં પ્રજ્ઞતાઃ સ્વાન્યોભયપ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

અપ્રતિષ્ઠિતકાશ્ચૈવં ચત્વારોઽપિ ચતુર્વિધાઃ ॥ ૪૨૮ ॥

તથાહિ । સ્વદુશ્ચેષ્ટિતતઃ કશ્ચિત્ પ્રત્યપાયમવેક્ષ્ય ચત્ ।

કુર્યાદાસ્મોપરિ ક્રોધં સ ણ્ણઃ સ્વપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

उदीरयेद्यदा क्रोधं परः सन्तर्जनादिभिः ।

तदा तद्विषयक्रोधो भवेदन्यप्रतिष्ठितः ॥ ૪૩૦ ॥

બાહુબલિ મુનિને બારબાર માસ પર્યન્ત ‘ માન ’ રહ્યું તોયે છેવટે એને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું—એ પણ ‘ સંબલન ’ ની એવી ઉચિતતાને લઈને સમજવું. ૪૨૫.

‘ કર્મગ્રંથ ’ ના કર્તાએ આ કષાયોને દષ્ટાન્તો આપીને સમજાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે:—

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો હોય છે (પ્રત્યેક પ્રકાર પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ ટકાઉ છે.)—(૧) જળની ઉપર પડેલી રેખા સરખો (૨) ધૂળપર રેખા પડી હોય એવો. (૩) માટીપર રેખા પડી હોય એવો અને (૪) પથ્થરપર રેખા પડી હોય એવો. માન (૧) નેતરની શલાકા સમાન (૨) કાષ્ટસ્તંભ સમાન (૩) અસ્થિસ્તંભ સમાન અને (૪) પથ્થરના સ્તંભ જેવો (એમ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ દૃઢ) છે. આમાંને પણ પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ વક્ર એવી ચાર વસ્તુઓ સાથે સરખાવી છે—(૧) વાંસની છોઈ, (૨) ગોમૂત્ર (૩) ઘેટાના શૂંગ—શાંગડા અને (૪) વાંસના મૂળ. લોભ પણ (૧) હળદર, (૨) સરાવળાંનો મેલ (૩) ગાડાના પૈડાનો મેલ અને (૪) કીરમજ—એ ચાર વસ્તુના રંગની જેવો છે; એટલે કે પૂર્વાપર વિશેષ વિશેષ પાકો—દઢતાવાળો છે. ૪૨૬—૪૨૭.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં વળી એ ચારે કષાયોના એક બીજી રીતે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે:—(૧) સ્વપ્રતિષ્ઠિત, (૨) અન્યપ્રતિષ્ઠિત, (૩) ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત. ૪૨૮.

ચાર કષાયમાંથી એક ‘ ક્રોધ ’ ની વાત કરીએ તો

(૧) એક માણસ પોતાનો દોષ બાણી દુઃખ પામી પોતાની બાતપર ક્રોધ કરે એ સ્વપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ. ૪૨૯.

(૨) કોઈ અન્ય માણસ આપણો તિરસ્કાર આદિ કરે તેથી આપણને જે ક્રોધ થયે તે ‘ અન્યપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. ૪૩૦.

પ્રત્ય નૈગમનયદર્શનં ચિન્ત્યતાં યતઃ ।

સ તદ્વિષયતામાત્રાન્મન્યતે તત્પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૪૩૧ ॥

યશ્ચાસ્મપરયોસ્તાદ્ગપરાધકૃતો ભવેત્ ।

ક્રોધઃ પરસ્મિન્ સ્વસ્મિન્ચ સ સ્યાદુભયસંશ્રિતઃ ॥ ૪૩૨ ॥

વિના પરાક્રોશનાદિ વિના ચ સ્વક્રુષેષ્ઠિતમ્ ।

નિરાલમ્બન એવ સ્યાત્ કેવલં ક્રોધમોહતઃ ॥ ૪૩૩ ॥

સ ચાપ્રતિષ્ઠિતઃ ક્રોધો દૃશ્યતેઽયં ચ કસ્યચિત્ ।

ક્રોધમોહોદયાત્ક્રોધઃ કર્હિષ્ટિકારણં વિના ॥ ૪૩૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્ એવોક્તં પૂર્વમહર્ષિભિઃ—

સાપેક્ષાણિ ચ નિરપેક્ષાણિ ચ કર્માણિ ફલવિપાકેષુ ।

સોપક્રમં ચ નિરુપક્રમં ચ દૃષ્ટં યથાયુષ્કમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

इत्यादि अर्थतः प्रज्ञापनात्तृतीयपदे ॥

एवमन्येऽपि त्रयः कषाया भाव्याः ॥

चतुर्भिः कारणैरेते प्रायः प्रादुर्भवन्ति च ।

क्षेत्रं वास्तु शरीरं च प्रतीत्योપધિમંગિનામ્ ॥ ૪૩૬ ॥

(આ વિચાર ‘ નૈગમનય ’ ની અપેક્ષાએ છે. કારણ કે ક્રોધ તો આપણને થયો છે પણ એનું કારણ ‘અન્ય’ જન છે તેથી માત્ર અન્યવિષયતાને લઈને એને ‘અન્યપ્રતિષ્ઠિત’ કહ્યો છે.) ૪૩૧.

(૩) એવાજ દોષના સંબંધમાં, માણસને પરપ્રત્યે તેમજ પોતાપ્રત્યે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ ‘ ઉભયપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. ૪૩૨.

(૪) અન્યજનના આક્રોશ વિના તેમજ પોતાનો પણ કંઈ દોષ ન હોવા છતાં—એમ આલંબન ‘વિના જ, કોઈને ક્રોધ થઈ તે ‘ અપ્રતિષ્ઠિત ’ ક્રોધ. એવા ક્રોધ કોઈને ‘ ક્રોધ-મોહનીય ’ ના ઉદયથી અને કોઈને વગરકારણે પણ થાય છે. ૪૩૩-૩૪.

આમ હોવાથીજ પૂર્વાચાર્યેએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીજા પદમાં કહ્યું છે કે—

આયુષ્ય જેમ ‘ સોપક્રમી ’ અને ‘ નિરુપક્રમી ’ છે તેમ કર્મફળવિપાક પણ ‘ સાપેક્ષ, તેમજ ‘ નિરપેક્ષ ’ છે. ૪૩૫.

આ ‘ ક્રોધ ’ વિષયક ચાર પ્રકાર સમજાવ્યા તેવીજ રીતે બીજા ત્રણ કષાયોના સંબંધમાં એવા જ ચાર પ્રકાર સમજાવેલા.

માણસોને આ ચાર કષાયો પ્રાયઃ ક્ષેત્ર, ઇમારત, શરીર અને માલિકીની વસ્તુ—એ ચાર કારણોને લઈને જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૩૬.

સર્વસ્તોકા નિષ્કષાયા માનિનોઽનન્તકાસ્તતઃ ।

ક્રુદ્ધમાયાવિલુબ્ધાશ્ચ સ્યુર્વિશેષાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૪૩૭ ॥

એકેન્દ્રિયાણાં ચત્વારોઽપ્યનાભોગાદ્ભવન્ત્યમી ।

અવર્ણિતવહિર્દેહવિકારા અસ્ફુટાત્મકાઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સર્વદા સહચારિત્વાત્કષાયાઽવ્યભિચારિણઃ ।

નોકષાયા નવ પ્રોક્તાઃ સ્તવનીયક્રમામ્બુજૈઃ ॥ ૪૩૯ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તી—

કષાયસહવર્તિત્વાત્કષાયપ્રેરણાદપિ ।

હાસ્યાદિનવકસ્યોક્તા નોકષાયકષાયતા ॥ ૪૪૦ ॥

હાસો રત્યરતી મીતિર્જુગુપ્સા શોક एव च ।

પુંસ્ત્રીક્ષ્મીવામિધા વેદાઃ નોકષાયા અમી મતાઃ ॥ ૪૪૧ ॥

इति कषायाः ॥ ૨૦ ॥

સંજ્ઞા સ્યાત્ જ્ઞાનરૂપૈકા દ્વિતીયાનુભવાસ્મિકા ।

તત્રાયા પંચધાજ્ઞાનમન્યા ચ સ્યાત્ સ્વરૂપતઃ ॥ ૪૪૨ ॥

સર્વથી ઓછા કષાયવિનાના પ્રાણીઓ છે. એથી અનન્ત ગણા ' માની ' છે. એથી ઘણા વધારે ક્રોધી, એથી વિશેષ માયાકપટી, અને એથી જે વિશેષ લોભી છે. ૪૩૭.

એકેન્દ્રિય જીવોને એ ચારે કષાયો વગરભોગે થાય છે. અને તેથી બહારથી એમના શરીરનો વિકાર ન દેખાતાં અપ્રકટ રહે છે. ૪૩૮.

કષાયોની સાથે સર્વદા અવ્યભિચારપણે (બાધુકના અનુકુળ સંબંધથી) રહેનારા નવ નોકષાયો છે. ૪૩૯.

એ સંબંધમાં ' પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ ' માં કહ્યું છે કે—

કષાયનું સહચારત્વ તેમજ એની પ્રેરણાને લીધે, હાસ્ય વગેરે. ' નવ ' ને ' નોકષાય ' એવું નામ આપેલું છે. ૪૪૦

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) ભય, (૫) જુગુપ્સા, (૬) શોક, (૭) પુવેદ, (૮) ઓવેદ અને (૯) નપુંસકવેદ—આ નવ નોકષાયો છે. ૪૪૧.

આ પ્રમાણે વીશમા દ્વાર-કષાય-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા વિષે.

(૧) જ્ઞાનરૂપ અને (૨) અનુભવરૂપ—એમ બે પ્રકારની સંજ્ઞા છે. પહેલી જ્ઞાનરૂપ—એ

અસાતવેદનીયાદિકર્મોદયસમુદ્ભવા ।

આહારાદિપરીણામભેદાસ્તા ચ ચતુર્વિધા ॥ ૪૪૩ ॥ સુખમમ્ ॥

તથાહુઃ । ચત્તારિ સસ્રાશ્ચો પસ્યન્તે । આહારસસ્રા ભયસસ્રા મૈદુસસ્રા
પૈરિગ્ગહસસ્રા । इति स्थानांगे ॥

આહારે યોમિલાષઃ સ્યાજ્જન્તોઃ ક્ષુદ્રેદનીયતઃ ।

આહારસંજ્ઞા સા જ્ઞેયા શેષાઃ સ્યુર્મોહનીયજાઃ ॥ ૪૪૪ ॥

ભયસંજ્ઞા ભયં ત્રાસરૂપં યદનુભૂયતે ।

મૈથુનેચ્છાર્ત્તમિકા વેદોદયજા મૈથુનાભિધા ॥ ૪૪૫ ॥

સ્યાત્પરિગ્રહસંજ્ઞા ચ લોભોદયસમુદ્ભવા ।

અનાભોગાવ્યક્તરૂપા ઇતાશ્ચૈકેન્દ્રિયાંગિનામ્ ॥ ૪૪૬ ॥

ભગવતીસત્તમશતકાદ્યમોદેશકે તુ

આહારભયપરિગ્રહમેદુણ તહ કોહ માણ માયા ચ ।

લોભો લોગો ઓહો સસ્રા દસ સવ્વજીવાણં ॥ ૪૪૭ ॥ इति ॥

ઇતાશ્ચ વૃક્ષોપલક્ષણેન સર્વૈકેન્દ્રિયાણાં સાક્ષાદેવં વર્ણિતાઃ । તથા—

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ છે. બીજી અનુભવરૂપ—એ ‘અસાતવેદનીય’ આદિ કર્મોના ઉદય-
થી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને, આહાર વગેરે ભિન્નભિન્નરૂપે પરિણમવાને લીધે એના ચાર પ્રકાર
થાય છે. ૪૪૨-૪૪૩.

સ્થાનાંગ-કાણાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભયસંજ્ઞા, (૩) મૈથુનસંજ્ઞા
અને (૪) પરિગ્રહસંજ્ઞા—એમ (પ્રાણીમાત્રને) ચાર સંજ્ઞાઓ છે.

(૧) ક્ષુધા લાગવાથી જીવને આહારની અભિલાષા થાય એ આહારસંજ્ઞા. શેષ સંજ્ઞાઓ
‘મોહનીય’ (કર્મ) ને લઈને થાય છે. ૪૪૪.

(૨) ત્રાસરૂપ ભયનો અનુભવ થાય—એ ભયસંજ્ઞા. (૩) ‘વેદોદય’ ને લીધે (પ્રાણીમાત્રને
સ્વાભાવિક એવો જે હવસ—એને લઈને) મૈથુનની ઇચ્છા થાય એ મૈથુનસંજ્ઞા. ૪૪૫.

(૪) લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય એ પરિગ્રહસંજ્ઞા. આ સંજ્ઞા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં
ઉપલોગરહિતપણે અને અપ્રકટરૂપે હોય છે. ૪૪૬.

ભગવતી સૂત્રમાં સાતમા શતકના આઠમા ઉદેશમાં, સર્વ જીવોને (૧) આહાર, (૨) ભય,
(૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦)
આધ—એમ દશ સંજ્ઞાઓ કહેલી છે. ૪૪૭.

રુક્મણ્ય જલાહારો સંકોચણિજ્ઞ મયેજ્ઞ સંકુચ્યં ।

નિશ્ચતન્તુર્પર્હિ વેઢઈ વહ્ની રુલ્લે પરિગહેઈ ॥ ૪૪૮ ॥

ઈસ્થિપરિરંભણેજ્ઞં કુરુવમતરુણો ફલંતિ મેદુરો ।

તઈ કોનદસ્સ કંવે હુંકારે મુચ્છઈ કોહેજ્ઞં ॥ ૪૪૯ ॥

માણો જ્ઞરઈ રુઝંતી ક્ષાયઈ વહ્ની ફલાઈં માયાણ ।

લોમે વિહ્લપલાસા લિવંતિ મૂલે નિહાણુવરિ ॥ ૪૫૦ ॥

રચણીય સંકોચો કમલાણં હોઈ લોમસન્નાય ।

ઓહે જ્ઞઈતુ મગં ચઢંતિ રુલ્લેસુ વહ્નીઓ ॥ ૪૫૧ ॥

અન્યૈરપિ વૃષ્ટાણાં મૈથુનસંજ્ઞાભિધીયતે । તથોક્તં શૃંગારતિલકે ।

સુભગ કુરુવકસ્ત્વં નો કિમાલિંગનોત્કઃ

કિમુ મુખમદિરેચ્છુઃ કેસરો નો હૃદિસ્થઃ ।

સ્વયિ નિયતમશોકે યુજ્યતે પાદઘાતઃ

પ્રિયમિતિપરિહાસાત્પેશલં કાચિદ્વૃષ્ટે ॥ ૪૫૨ ॥

અને એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ હોય છે એમ, વૃક્ષોનાં દષ્ટાન્ત આપીને, એ સિદ્ધ કર્યું છે. આ પ્રમાણે—

(૧) વૃક્ષોને જલાહાર હોય છે. (૨) વૃક્ષોને ભય હોય છે કેમકે એઓ પણ સંકાચ પામે છે એ ભયવિના હોય નહિં. (૩) લતાઓ—વેલાઓ તંતુઓ વડે વૃક્ષોને વીંટી વળે છે એ પરિચ્છેદસંજ્ઞા નહિં તો ખીલું શું ? (૪) વળી સ્ત્રી આલિંગન દે છે એટલે કુરુવકવૃક્ષ ક્રૂણે છે. એટલે વૃક્ષમાં મૈથુનસંજ્ઞા પણ સિદ્ધ થાય છે. (૫) કોકનદ એટલે રક્ત જળક્રમણ હુંકાર શબ્દ કરે છે એ એનામાં ક્રોધસંજ્ઞા છે એમ પૂરવાર કરે છે. (૬) રૂઢંતી નામની વેલી ઝરે છે—એ માન સૂચવે છે. (૭) લતાઓ પોતાનાં કાંડાં રાખે છે—એ માયા જ. (૮) પૃથ્વીમાં કોઈ સ્થળે નિધિ હોય છે એની ઉપર જિલ્પલાશ વૃક્ષ પોતાનાં મૂળ ધાલે છે એ એનામાં લોભ પ્રકૃતિ છે એમ દેખાડી આપે છે. (૯) રાત્રી પડે છે ત્યારે સકળ ક્રમણપુષ્પો સંકોચાઈ જાય છે એનું કારણ લોકસંજ્ઞાનો સદ્ભાવ. અને (૧૦) વેલાઓ સર્વ ભાગે શોધતાં વૃક્ષપર ચઢે છે એ એમનામાં આધસંજ્ઞા પૂરવાર કરે છે. ૪૪૮—૪૫૧.

નીચેના ‘ શૃંગારતિલક અંથ ’ ના ફકરા ઉપરથી વૃક્ષોમાં મૈથુનસંજ્ઞા છે એમ અન્યજનો પણ કહે છે:—

કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને હાસ્યયુક્ત વચનો કહે છે કે—હે સુંદર, તું તો મારો ‘ કુરુવક ’ છે, છતાં મને કેમ આલિંગન કરતો નથી ? તું મારો હૃદયસ્થ કેસર (વૃક્ષ) છે છતાં મારા

તથા પારદોઽપિ સ્ફારશૃંગારયાં સ્ત્રિયાવલોકિતઃ કૃપાદુહ્ણલતીતિ
લોકે શ્રૂયતે । ઇતિ ॥

સ્તોકા મૈથુનસંજ્ઞોપયુક્તા નૈરયિકાઃ ક્રમાત્ ।
સંલ્યેયઘ્ના જગ્ધિપરિગ્રહત્રાસોપયુક્તકાઃ ॥ ૪૫૩ ॥
સ્યુઃ પરિગ્રહસંજ્ઞાઘ્યાસ્તિર્યચોઽલ્પાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
તે મૈથુનભયાહારસંજ્ઞાઃ સંલ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૪૫૪ ॥
ભયસંજ્ઞાન્વિતાઃ સ્તોકા મનુષ્યા સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।
સંલ્યેયઘ્ના મુક્તિપરિગ્રહમૈથુનસંજ્ઞકાઃ ॥ ૪૫૫ ॥
આહારસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ સ્તોકા દેવાઃ સંલ્યગુણાધિકાઃ ।
સંત્રાસમૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞા યથાક્રમમ્ ॥ ૪૫૬ ॥

પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તૌ તુ एवं લિખિતમ્ । તથા મતિજ્ઞાનાવરણકર્મ-
ક્ષયોપશમાત્ શબ્દાર્થગોચરા સામાન્યાવબોધક્રિયા ઓઘસંજ્ઞા । તદ્વિ-
શેષાવબોધક્રિયા લોકસંજ્ઞા । एवं चेदमापतितम्—दर्शनोपयोगः ओघसंज्ञा

મુખમંદિરાની ઇચ્છા કેમ કરતો નથી ? તું મારે મન અશોકવૃક્ષ છે તો તને તો હું પાદપ્રહાર
કરીશ જ. ૪૬૨.

વળી સુંદરશૃંગારમાં સબજ થયેલી સ્ત્રી દષ્ટિ કરે તો કુવામાંથી પારો ઉછાળા મારે છે
એમ પણ લોકોક્તિ છે.

નારકીના જીવોમાં મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિ-
ગ્રહસંજ્ઞાવાળા અને ભયસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૩.

તિર્યંચોમાં પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી મૈથુનસંજ્ઞાવાળા, ભયસંજ્ઞાવાળા
અને આહારસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૪.

મનુષ્યોમાં ભયસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી આહારસંજ્ઞાવાળા, પરિગ્રહસંજ્ઞા-
વાળા અને મૈથુનસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૫.

દેવતાઓમાં આહારસંજ્ઞાવાળા સર્વથી ઓછા છે; એથી ભયસંજ્ઞાવાળા, મૈથુનસંજ્ઞાવાળા
અને પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાત સંખ્યાતગણા છે. ૪૫૬.

“ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ ” માં એમ લખ્યું છે કે મતિજ્ઞાનને આવરનારા ક્રમોના ક્ષયો
પશમથી શબ્દને અને અર્થને ગોચર એવી સામાન્ય અવબોધક્રિયા—એનું નામ ‘ ઓઘસંજ્ઞા ’.
એ કરતાં સવિશેષ અવબોધ થાય એવી ક્રિયા—તે ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આ પરથી એવો સાર નીકળે

જ્ઞાનોપયોગઃ લોકસંજ્ઞા । ષષઃ સ્થાનાંગટીકાભિપ્રાયઃ ॥ આચારાંગટીકાર્થાં
પુનરભિહિતં—ઓષસંજ્ઞા તુ અવ્યક્તોપયોગરૂપા વહ્નીવિતાનારોહણાદિ-
સંજ્ઞા । લોકસંજ્ઞા સ્વચ્છન્દઘટિતવિકલ્પરૂપા લોકોપચરિતા । યથા ન
સન્તિ અનપસ્યસ્ય લોકાઃ શ્વાનો યક્ષાઃ વિપ્રાઃ દેવાઃ કાકાઃ પિતામહાઃ
બર્હિણાં પચ્ચવાતેન ગર્ભે इत्यादિકા । इति ॥ આચારાંગે તુ

મોહધર્મસુખદુઃખજુગુપ્સાશોકનામભિઃ ।

દશ તા ષડ્ભિરેતાભિઃ સહ ષોડશ વર્ણિતાઃ ॥ ૪૫૭ ॥

અથવા ત્રિવિધાઃ સંજ્ઞાઃ પ્રથમા દીર્ઘકાલિકી ।

દ્વિતીયા હેતુવાદાલ્યા દૃષ્ટિવાદાભિધા પરા ॥ ૪૫૮ ॥

સુદીર્ઘમપ્યતીતાર્થ સ્મરત્યથ વિચિન્તયેત્ ।

કથં નુ નામ કર્ત્તવ્યમિત્યાગામિનમાઘયા ॥ ૪૫૯ ॥

તથા વિચિન્ત્યેષ્ટાનિષ્ટચ્છાયાતપાદિવસ્તુષુ ।

દ્વિતીયયા સ્વસૌખ્યાર્થ સ્યાત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિમાન્ ॥ ૪૬૦ ॥

કે દર્શનનો ઉપયોગ—એ ‘ ઓષસંજ્ઞા ’, અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ—એ ‘ લોકસંજ્ઞા ’. આવો જ સ્થાનાંગ સૂત્રપરની ટીકાનો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની ટીકામાં વળી એમ છે કે લતાઓની આરોહણાદિ સંજ્ઞાની જેમ જેનો ઉપયોગ અવ્યક્ત-અપ્રકટ હોય એવી જાતની સંજ્ઞા—તે ઓષસંજ્ઞા; અને લોકોએ પોતપોતાના છંદ પ્રમાણે વિકલ્પો ધણા હોય એના જેવી—તે લોકસંજ્ઞા. અપુત્રવાનની સફળતિ નથી થતી, શ્વાનો યક્ષરૂપ છે, વિપ્રો સર્વે દેવસમાન છે, કાક સર્વે પિતૃઓ છે, મયૂરોમાં પાંખના વાયુથી ગર્જ રહે છે—આ બધાં ‘ લોકસંજ્ઞા ’ ના દેખાન્ત છે.

આચારાંગસૂત્રમાં, અહિં આપણે ગણાવેલી દશ સંજ્ઞામાં અન્ય છ ઉમેરીને એકંદર સોળ સંજ્ઞા ગણી છે. એ ‘ અન્ય છ ’ આ પ્રમાણે:—(૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪) દુઃખ, (૫) શોક અને (૬) જુગુપ્સા. ૪૫૭.

અથવા (૧) દીર્ઘકાલિકી (૨) હેતુવાદા અને (૩) દૃષ્ટિવાદા—એમ પણ, સંજ્ઞાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૪૫૮.

(૧) ‘ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા ’ થી માણસને બહુબહુ સમય પહેલાં બની ગયેલા બનાવો સ્મરણમાં તાજ થાય છે, અને ભવિષ્યમાં શું કરવાનું છે એ વાતનું ચિન્તન થાય છે. ૪૫૯.

(૨) એ પ્રમાણે ચિન્તન કર્યા પછી, બીજી ‘ હેતુવાદા ’ સંજ્ઞાથી, માણસ પોતાના

મથેસસમ્યગ્દશામેવ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી ।

પતામપેક્ષ્ય સર્વેઽપિ મિથ્યાદૃશો દ્યસંજ્ઞિનઃ ॥ ૪૬૧ ॥

સુરનારકગર્ભોત્પજીવાનાં દીર્ઘકાલિકી ।

સંમૂર્ચ્છિમાન્તદ્રચક્ષાદિજીવાનાં હેતુવાદિકી ॥ ૪૬૨ ॥

છદ્મસ્થસમ્યગ્દૃષ્ટીનાં શ્રુતજ્ઞાનાત્મિકાન્તિમા ।

મતિઘ્યાપારનિર્મુક્તાઃ સંજ્ઞાતીતા જિનાઃ સમે ॥ ૪૬૩ ॥

इति संज्ञाः ॥ २१ ॥

इंदुः स्यात् परमैश्वर्ये धातोरस्य प्रयोगतः ।

इन्दनात्परमैश्वर्यादिन्द्र आत्माभिधीयते ॥ ४६४ ॥

तस्य लिंगं तेन सृष्टमितीन्द्रियमुदीर्यते ।

श्रोत्रादि पंचधा तच्च तथाद्युवाच भाष्यकृत ॥ ४६५ ॥

इंदो जीवो सत्त्वोवलक्षिभोगपरमेसरत्तणओ ।

सोत्ताइभेयमिंदियमिह तल्लिगाइ भावाओ ॥ ४६६ ॥

સુખને અર્થે, છાયા તડકો આદિ પદાર્થોમાંથી પોતાને ઇષ્ટ હોય એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ હોય એનાથી નિવૃત્ત રહે છે. ૪૬૦.

(૩) ઉપદેશ દેનારી ' દૃષ્ટિવાદા ' સંજ્ઞા સમ્યક્દૃષ્ટી જીવોને જ હોય છે. આ સંજ્ઞાને લઈને જ, સર્વ મિથ્યાદૃષ્ટિઓ ' અસંજ્ઞિ ' કહેવાય. ૪૬૧.

દેવતા, નારકીના જીવો અને ગર્ભજીવોને ' દીર્ઘકાલિકી ' સંજ્ઞા છે. અને ' એષ્ટિન્દ્ર ' થી માંડીને ' સંમૂર્ચ્છિમ ' સુધીના જીવોને ' હેતુવાદા ' સંજ્ઞા છે. ૪૬૨.

છદ્મસ્થ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ (ત્રીજી ' દૃષ્ટિવાદા ' સંજ્ઞા છે. મતિજ્ઞાનના વ્યાપારથી છુટી આગળ ગયેલા હોવાથી સર્વે જિનેશ્વરો તો ' સંજ્ઞાતીતા ' છે.

આ પ્રમાણે એકવીશમા દ્વાર-સંજ્ઞા-વિષયક સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

' इन्द्र ' ધાતુ ' ઐશ્વર્યવાન્ ' હોવું ' એ અર્થમાં વપરાય છે. એ ધાતુનો પ્રયોગ કરતાં इन्द्रन् એટલે ' ઐશ્વર્ય ' લેતાં ' ઐશ્વર્યવાન્ ' માટે ' इन्द्र ' શબ્દ વપરાય. આત્મા એ ઐશ્વર્યવાન્ છે માટે ' આત્મા ' પણ ' इन्द्र ' કહેવાય. ૪૬૪.

તે પશ્ચી, આત્માએ જનાવેલું પોતાનું લિંગ-ચિન્હ ' ઇન્દ્રિય ' કહેવાય. આ ઇન્દ્રિયો શ્રોત્ર વગેરે (શ્રોત્ર, અક્ષિ, દ્વાષ્ટુ, રસના, સ્પર્શન) થઈને પાંચ છે. ૪૬૫.

ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે " इन्द्र " એટલે " જીવ ", (કેમકે એને સર્વ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ અને લોભોનું ઐશ્વર્ય છે). અને શ્રોત્ર આદિક લેહોવાળી ' ઇન્દ્રિયો ' એ ' જીવ ' ના ભાવ-લિંગો-ચિન્હો છે. ૪૬૬.

શ્રોત્રાશ્ચિદ્રાણરસનસ્પર્શનાનીતિ પંચધા ।

તાન્યેકૈકં દ્વિભેદં તદ્ દ્રવ્યભાવવિભેદતઃ ॥ ૪૬૭ ॥

તત્ર નિર્વૃત્તિરૂપં સ્યાત્તથોપકરણાત્મકમ્ ।

દ્રવ્યેન્દ્રિયમિતિ દ્વેધા તત્ર નિર્વૃત્તિરાકૃતિઃ ॥ ૪૬૮ ॥

સાપિ બાહ્યાન્તરંગા ચ બાહ્યા તુ સ્ફુટમીદ્યતે ।

પ્રતિજાતિ પૃથગ્રૂપા શ્રોત્રપર્પટિકાદિકા ॥ ૪૬૯ ॥

નાનાસ્વાન્નોપવેષ્ટું સા શક્યા નિયતરૂપતઃ ।

નાનાકૃતીનીન્દ્રિયાણિ યતો વાજિનરાદિષુ ॥ ૪૭૦ ॥

અભ્યન્તરા તુ નિર્વૃત્તિઃ સમાના સર્વજાતિષુ ।

ઉક્તં સંસ્થાનનૈયત્યમેનામેવાધિકૃત્ય ચ ॥ ૪૭૧ ॥

તથાહિ । શ્રોત્રં કદમ્બપુષ્પામમાંસૈકગોલકાત્મકમ્ ।

મસુરધાન્યતૂલ્યા સ્યન્નચ્છત્તુષોઽન્તર્ગતાકૃતિઃ ॥ ૪૭૨ ॥

અતિમુક્તકપુષ્પામં ઘ્રાણં ચ કાહલાકૃતિ ।

જિહ્વા કુરપ્રાકારા સ્યાત્ સ્પર્શનં વિવિધાકૃતિ ॥ ૪૭૩ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકના (૧) દ્રવ્ય અને (૨) ભાવ-એમ બે ભેદ છે. એમાં વળી ‘ દ્રવ્યેન્દ્રિય ’ ના પાછા (૧) નિર્વૃત્તિરૂપ અને (૨) પ્રવૃત્તિરૂપ-એમ બે પ્રકાર છે. ૪૬૭-૪૬૮.

નિર્વૃત્તિ એટલે ‘ આકૃતિ ’ સમજવી. આ આકૃતિ પણ (૧) બાહ્ય, અને (૨) અન્તર-રંગ-એમ બે પ્રકારની છે. બાહ્ય આકૃતિનાં તો પ્રત્યેક ભતિએ (કલ્પાદિક) બિન્નબિન્ન રૂપ સ્ફુટપણે જણાય છે. પણ એમ હોવાથી, અર્થાત્ વિવિધરૂપ હોવાથી, એનું એક ચોક્કસ રૂપ કહી શકાતું નથી. હજાન્ત તરીકે ભેશે તો માલમ પડશે કે મનુષ્યની અને અશ્વની ઇન્દ્રિયોના આકાર જુદા જુદા છે. ૪૬૯-૪૭૦.

(૨) અન્તરંગ આકૃતિ તો સર્વ ભતિઓની સરખી જ હોય છે. આ અન્તરંગ આકૃતિપરથી જ, એમનાં ‘ સંસ્થાન ’ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ:

કર્ણેન્દ્રિય કદમ્બના પુષ્પ જેવા માંસના એક ગોળારૂપ છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય મસુર નામના ધાન્ય જેવી છે. નાસિકા અતિમુક્તક પુષ્પ જેવી અને કાહલ નામના વાજિત્રના આકારની છે. જિહ્વા કુર-અગ્રા-ના આકારની છે. અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનેક આકારની છે. ૪૭૧-૭૩.

સ્પર્શનેન્દ્રિયનિર્વૃત્તૌ બાહ્યાભ્યન્તરયોર્ને મિત્ ।
 તથૈવ પ્રતિપક્ષવ્યમુક્તત્વાત્પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૪૭૪ ॥
 બાહ્યનિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્ય સ્વદ્ગેનોપમિતસ્ય યા ।
 ધારોપમાન્તર્નિર્વૃત્તિરત્યચ્છપુદ્ગલાત્મિકા ॥ ૪૭૫ ॥
 તસ્યાઃ શક્તિવિશેષો યઃ સ્વીયસ્વીયાર્થબોધકઃ ।
 ઉક્તં તદ્દેવોપકરણેન્દ્રિયં તીર્થપાર્થિવૈઃ ॥ ૪૭૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તદુક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઉપકરણમ્ । સ્વદ્ગસ્થાનીયાયાઃ બાહ્યનિર્વૃત્તેઃ યા સ્વદ્ગધારા-
 સમાના સ્વચ્છતરપુદ્ગલસમૂહાત્મિકા અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિઃ તસ્યાઃ
 શક્તિવિશેષ इति ॥

આચારાંગવૃત્તૌ તુ—

નિર્વૃત્ત્યતે इति નિર્વૃત્તિઃ । કેન નિર્વૃત્ત્યતે । કર્મણા । તત્ર ઉત્સે-
 ધાંગુલાસંલ્લેયભાગપ્રમિતાનાં શુદ્ધાનાં આત્મપ્રદેશાનાં પ્રતિનિયતચક્ષુ-
 રાદીન્દ્રિયસંસ્થાનેનાવસ્થિતાનાં યા વૃત્તિઃ અભ્યન્તરા નિર્વૃત્તિઃ ॥ તેષ્વેવા-
 ત્મપ્રદેશેષ્વિન્દ્રિયવ્યપદેશભાગ્ યઃ પ્રતિનિયતસંસ્થાનઃ નિર્માણનામ્ના પુદ્-
 ગલવિપાકિના વર્ણકીસંસ્થાનીયેન આરચિતઃ કર્ણશંકુલ્યાદિવિશેષઃ

૨૫ર્શેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકારમાં કંઈ તફાવત નથી. 'પૂર્વાચાર્યોએ પણ
 એમજ કહ્યું છે માટે એજ અંગીકાર કરવું'. ૪૭૪.

ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય આકૃતિને ખડ્ગની ઉપમા અપાય, અને અંદરની આકૃતિને ખડ્ગની
 ધારની ઉપમા અપાય. એ અભ્યન્તર આકૃતિ અત્યન્ત નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે. ૪૭૫.

એની, નિજ નિજ કાર્યક્ષેત્રને જણાવનારી જે વિશિષ્ટ શક્તિ—એનેજ તીર્થકરદેવોએ
 'ઉપકરણ—ઇન્દ્રિય' કહેલી છે. ૪૭૬.

'ઉપકરણ' નો અર્થ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલો છે:—

ખડ્ગસમાન બાહ્ય આકૃતિવાળી ઇન્દ્રિયની, ખડ્ગધારાસમાન—અને—અત્યન્ત નિર્મળ
 પુદ્ગલસમૂહરૂપ—અભ્યન્તર આકૃતિ—ની વિશિષ્ટ શક્તિને ઉપકરણેન્દ્રિય કહે છે.

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં વળી એમ કહેલું છે કે—

ઇન્દ્રિયોની આકૃતિ કર્મ બનાવે છે. એમાં ઉત્સેધાંગુલના અસંખ્ય ભાગ જેવડા,

अंगोपांगनाम्ना तु निष्पादितः इति बाह्यनिर्वृत्तिः ॥ तस्या एव निर्वृत्तेः
द्विरूपायाः येनोपकारः क्रियते तद् उपकरणम् ॥ तच्च इन्द्रियकार्यं
सत्यामपि निर्वृत्तौ अनुपहतायामपि मसूराद्याकृतिरूपायां निर्वृत्तौ तस्यो-
पघातात् न पश्यति ॥ तदपि निर्वृत्तिवत् द्विधा इति ॥

एवं च प्रज्ञापनावृत्त्यभिप्रायेण स्वच्छतरपुदगलात्मिका अभ्यन्तर-
निर्वृत्तिः । प्रथमांगवृत्त्यभिप्रायेण तु शुद्धात्मप्रवेशरूपा अभ्यन्तरनिर्वृत्तिः ।
इति ध्येयम् ॥

इदमान्तरनिर्वृत्तेर्न तूपकरणोन्मिष्यम् ।

अर्थान्तरं शक्तिशक्तिमतोर्भेदात् कथंचन ॥ ४७७ ॥

कथंचित् मेदश्च—

तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ सत्यामपि पराहते ।

द्रव्यादिनोपकरणेन्द्रियेऽर्थाज्ञानदर्शनात् ॥ ४७८ ॥

इति द्रव्येन्द्रियम् ॥

ચોક્કસ આકૃતિવાળી ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ રહેલા, શુદ્ધ આત્મપ્રદેશોની વૃત્તિ-એ ‘ અભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ ’ છે. એ જ આત્મપ્રદેશોમાં, ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવા નામાભિધાનવાળા, પુદ્ગળવિપાકી કષ્ટ-છિદ્ર વગેરે ચોક્કસ આકાર રચાયલા છે એ સૂત્રધાર સરખા નિર્માણનામકર્મવડે રચાયલા સમજવા. અને અંગોપાંગનામકર્મવડે રચાયલા આકાર-આકૃતિ, તે ‘ બાહ્ય નિર્વૃત્તિ ’ સમજવી. આ પ્રમાણે ‘ બાહ્ય ’ અને ‘ અભ્યન્તર ’-એમ બે પ્રકારની નિર્વૃત્તિ-રૂપ ઉપકારને કરનાર તે ઉપકરણ કહેવાય. એ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય, મશુરાદિકરૂપવાળી નિર્વૃત્તિન્દ્રિય, પોતે અનુપહત છતાં પણ, એના ઉપઘાતને લઇને, ભેડ શકતી નથી. એ (ઇન્દ્રિયનું કાર્ય) પણ નિર્વૃત્તિની પેઠે બે પ્રકારનું છે.

આ પ્રમાણે અન્તરંગ આકૃતિ, પદ્મવણા-પ્રજાપના-સૂત્રના અભિપ્રાયે, અત્યન્ત સ્વચ્છ પુણ્યગણપ્તે; અને આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિના અભિપ્રાયે શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ છે.

આ ' ઉપકરણેન્દ્રિય ' અન્તરંગવૃત્તિથી ઝેર્ષી રીતે જૂદી નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન જાદાં હોતાં નથી એમ. ૪૭૭.

કંઈક ભેદ છે ખરો: અભ્યન્તર નિવૃત્તિનો સફલાવ હોય છે તોપણ, ઉપકરણેન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાધાત પામેછે તો, ‘અર્થ’ નું જ્ઞાન થતું નથી. ૪૭૮.

ॐ प्रभाषे द्रव्येन्द्रियनुं स्वरूप कष्टुं.

इवे भावेन्द्रिय विषे:—

દ્વિધા ભાવેન્દ્રિયમપિ લબ્ધિતત્ત્વોપયોગતઃ ।

યથાશ્રુતમથો વચ્ચિ સ્વરૂપમુભયોરપિ ॥ ૪૭૯ ॥

જન્તોઃ શ્રોત્રાદિવિષયસ્તત્ત્વદાવરણસ્ય યઃ ।

સ્યાત્ ક્ષયોપશમો લબ્ધિરૂપં ભાવેન્દ્રિયં હિ તત્ ॥ ૪૮૦ ॥

સ્વસ્વલબ્ધ્યનુસારેણ વિષયેષુ ય આત્મનઃ ।

વ્યાપાર ઉપયોગારૂપ્યં ભવેદ્ભાવેન્દ્રિયં ચ તત્ ॥ ૪૮૧ ॥

ઉપયોગેન્દ્રિયં ચૈકમેકદા નાધિકં ભવેત્ ।

એકદા દ્યુપયોગઃ સ્યાદેક એવ યદંગિનામ્ ॥ ૪૮૨ ॥

તથાહિ । ઇન્દ્રિયેણેહ યેનૈવ મનઃ સંયુજ્યતેઽગ્નિઃ ।

તદેવૈકં સ્વવિષયગ્રહણાય પ્રવર્ત્તતે ॥ ૪૮૩ ॥

સશબ્દાં સુરભિં મૃદ્ધીં સ્વાદત્તો દીર્ઘશણ્કુલીમ્ ।

પંચાનામુપયોગાનાં યૌગપદ્યસ્ય યો ધ્રુમઃ ॥ ૪૮૪ ॥

સ ચેન્દ્રિયેષુ સર્વેષુ મનસઃ શીઘ્રયોગતઃ ।

સંમ્ભવેદ્યુગપત્પત્રશતવેધાભિમાનવત્ ॥ ૪૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

(૧) લબ્ધિરૂપ અને (૨) ઉપયોગરૂપ—એમ, ભાવેન્દ્રિય બે પ્રકારની છે. એ બેઉ પ્રકાર સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે એમ હું કહું છું:— ૪૭૯.

પ્રાણીને કણ્ઠાદિવિષયવાળો, તે તે આવરણનો જે ક્ષયોપશમ થાય, તે લબ્ધિરૂપ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. અને પોતપોતાની લબ્ધિને અનુસારે, વિષયોને વિષે જે આત્માનો વ્યાપાર—તે ઉપયોગ ભાવેન્દ્રિય કહેવાય. ૪૮૦-૪૮૧.

ઉપયોગેન્દ્રિય એકીવખતે એક જ હોય, અધિક ન હોય; કેમકે પ્રાણીઓને એકીવખતે એક જ ઉપયોગ હોય છે. ૪૮૨.

કેમકે પ્રાણીનું મન જે ઇન્દ્રિય વડે જોડાય છે તે જ એક ઇન્દ્રિય પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરવા પ્રવર્તમાન થાય છે. ૪૮૩.

શબ્દાયમાન, સુગંધી, મૃદુ અને દીર્ઘ એવી ચોળાકણી ખાતી વખતે એક સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે એમ લાગે છે, પણ તે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ હોવાથી માણસ એકસામટા સો પત્રો વીધી આપવાનું અભિમાન કરે છે તેના જેવો, એક ધ્રુમ જ છે. ૪૮૪-૪૮૫.

અન્યથા તૂપયોગૌ દ્વૌ યુગપન્નાર્હતોઽપિ ચેત્ ।

લક્ષ્મ્યાસ્થાનાં પંચ તર્હિ સમ્ભવેયુઃ કથં સહ ॥ ૪૮૬ ॥

તદુક્તં પ્રથમાંગવૃત્તૌ—

આત્મા સહેતિ મનસા મન ઇન્દ્રિયેણ

સ્વાર્થેન ચેન્દ્રિયમિતિ ક્રમ એષ શીઘ્રઃ ।

યોગ્યોઽયમેવ મનસઃ કિમગમ્યમસ્તિ

યસ્મિન્મનો વ્રજતિ તન્ન ગતોઽયમાત્મા ॥

કિંચ એકાદ્યાદિવ્યવહારો ભવેત્ દ્રવ્યેન્દ્રિયૈઃ કિલ્લ ।

અન્યથા બકુલઃ પંચાદ્યઃ સ્યાત્ પંચોપયોગતઃ ॥ ૪૮૭ ॥

વદુક્તમ્ । પંચિન્દ્રિયો ડ વડલો નરોવ્વ સવ્વોવલક્ષિભાવાદ્યો ।

તહવિ ન ભક્ષ્મ્ પંચિન્દ્રિયોત્તિ દલ્લિન્દ્રિયાભાવા ॥ ૪૮૮ ॥

રણન્નૂપરશૃંગારચારુલોલેચ્છા મુલાત્ ।

નિર્યત્સુગન્ધિમદિરાગંડુષાદેષ પુણ્યતિ ॥ ૪૮૯ ॥

તતઃ પંચાપ્યુપયોગા માત્ર્યા ઇતિ ॥

એકીસાથે જ ઉપયોગો શ્રીઅરિહંતપ્રભુને પણ નથી હોતા તો છદ્મસ્થ એવા મનુષ્યને એક જ વખતે પાંચ ઉપયોગો કેવી રીતે થઇ શકે ? ૪૮૬.

પ્રથમ અંગ—આચારાંગ—ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

આત્મા મનસાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના અર્થ—વિષય સાથે જાય છે—આમ શીઘ્ર ક્રમ છે. અને એજ ક્રમ ચોગ્ય છે, કેમકે મનને કંઈ અગમ્ય નથી. જ્યાં મન જાય છે ત્યાં આત્મા પણ જાય છે.

વળી ‘ એકેન્દ્રિય ’ આદિ વ્યવહાર પણ દ્રવ્યેન્દ્રિયોવડે જ થાય છે. અન્યથા, બકુલવૃક્ષ પણ પાંચ ઉપયોગોને લીધે, પંચેન્દ્રિ થઇ જાય. ૪૮૭.

કહ્યું છે કે :—બકુલવૃક્ષ પણ મનુષ્યની પેઠે સર્વ ઉપયોગોને લઇને પંચેન્દ્રિ જેવો વર્તાય છે પણ એને દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છે એથી પંચેન્દ્રિય કહેવાય નહિં. ૪૮૮.

એ બકુલવૃક્ષ રણકાર કરતા નૂપુરવાળી અપજનયના મુંદરીના સુખના—સુગંધી મદિરાના કોગળાથી પુણ્પિત થાય છે. ૪૮૯.

એ પ્રમાણે પાંચે ઉપયોગો ભાવી હોવા.

અંગુલાસંખ્યેયભાગબાહુલ્યાનિ જિનેશ્વરાઃ ।

ઉચ્ચુઃ પંચાપીન્દ્રિયાણિ બાહુલ્યં સ્થૂલતા કિલ ॥ ૪૯૦ ॥

નન્વંગુલાસંખ્યભાગબહુલે સ્પર્શનેન્દ્રિયે ।

લઙ્ગાદિઘાતે દેહાન્તર્વેદનાનુભવઃ કથમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

અત્રોચ્યતે—ત્વગિન્દ્રિયસ્ય વિષયઃ સ્પર્શાઃ શીતાદયો યથા ।

ચત્તુષો રૂપમેવં તુ વિષયો નાસ્ય વેદના ॥ ૪૯૨ ॥

દુઃસ્વાનુભવરૂપા સા તાં ત્વાત્માનુભવત્યયમ્ ।

સકલેનાપિ દેહેન ઝવરાદિવેદનામિવ ॥ ૪૯૩ ॥

અથ શીતલપાનીયપાનેઽન્તર્વેદ્યતે કથમ્ ।

શીતસ્પર્શોઽન્તરા કૌતસ્કૃતં સ્યાત્સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૪ ॥

અત્રોચ્યતે—સર્વત્રાંગપ્રદેશાન્તર્વર્તિ સ્વગિન્દ્રિયં કિલ ।

ભવેદેવેતિ મન્તવ્યં પૂર્વર્ષિસમ્પ્રદાયતઃ ॥ ૪૯૫ ॥

વદાહ પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાકારઃ—

સર્વપ્રદેશપર્યન્તવર્તિત્વાત્તતોઽભ્યન્તરતોઽપિ શુષિરસ્યોપરિ સ્વ-
ગિન્દ્રિયસ્ય ભાવાદુપપદ્યતેઽન્તરપિ શીતસ્પર્શવેદનાનુભવ ઇતિ ॥

પાંચે ઇન્દ્રિયો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી બહુલ—સ્થૂલ છે એમ શ્રી જીનેશ્વરાનું વચન છે. અહિં કોઈ એમ શંકા ઉપસ્થિત કરે કે જો એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી ઇન્દ્રિયની સ્થૂલતા હોય તો સ્પર્શેન્દ્રિયપર બહુ કે કોઈ એવી વસ્તુનો પ્રહાર થાય છે તે વખતે શરીરમાં વેદનાનો અનુભવ ક્યાંથી થઈ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન એમ કરાય કે—જેમ અક્ષુનો વિષય રૂપ છે તેમ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય શીત, ઉષ્ણ વગેરે સ્પર્શો છે. એનો વિષય વેદના નથી. વેદના તો દુઃખના અનુભવરૂપ છે. અને એ વેદનાને આ આત્મા જ્યાર આદિ વ્યાધિની વેદનાની પેઠે, અગિલ સ્વરૂપમાં અનુભવે છે. ૪૯૦-૪૯૩.

વળી કોઈ એવી પણ શંકા ઉઠાવે કે શીતળ જળ પીતી વખતે અંદર શીતળ સ્પર્શ ક્યાંથી થાય છે ? ત્યાં શું વચ્ચે સ્પર્શેન્દ્રિય આવીને ઉભી રહે છે ? એ શંકાનું સમાધાન પૂર્વાચાર્યો એમ કહીને કરી ગયા છે કે શરીરપ્રદેશની અંદર સર્વત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય રહેલી છે—તેથી શીતનો અનુભવ થાય છે. ૪૯૪-૪૯૫.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ ટીકાકાર એ સંબંધમાં કહે છે કે—

સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વપ્રદેશોના પર્યન્ત સુધી રહેતી હોવાથી, શરીરની અંદરના પોકળભાગમાં પણ એનો સંપ્રભાવ છે. એટલે અંદર પણ શીત સ્પર્શનો અનુભવ થવો જ જોઈએ.

તતોઽન્તરેઽપિ શુષિરપર્યન્તેઽસ્તિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ।

અતઃ સંવેદ્યતે શૈત્યં કર્ણાદિશુષિરેષ્વિવ ॥ ૪૯૬ ॥

પ્રથુત્વમંગુલાસંલ્યભાગોઽત્રીન્દ્રિયવેદિભિઃ ।

ત્રયાણામપિ નિર્દિષ્ટઃ ભવણઘ્રાણચક્ષુષામ્ ॥ ૪૯૭ ॥

અંગુલ્લાનાં પૃથક્ત્વં ચ પૃથુત્વં રસનેન્દ્રિયે ।

સ્વસ્વદેહપ્રમાણં ચ ભવતિ સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૪૯૮ ॥

ત્વગિન્દ્રિયં વિનાઽન્યેષાં ચતુર્ણાં પૃથુતા ભવેત્ ।

આત્માંગુલેન સોત્સેધાંગુલેન સ્પર્શનસ્ય તુ ॥ ૪૯૯ ॥

નનૂત્સેધાંગુલેનૈવ મિતો દેહો ભવેત્તતઃ ।

માતું તેનૈવ યુજ્યન્તે તદ્ગત્તાનીન્દ્રિયાણ્યપિ ॥ ૫૦૦ ॥

આત્માંગુલેન ચત્વાર્યોત્સેધિકેનૈકમિન્દ્રિયમ્ ।

તાનીત્થં મીયમાનાનિ કથમૌચિત્યમિયૂતિ ॥ ૫૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતે- જિઘ્ઠાદીનાં પૃથુલત્વે ઔત્સેધેનૌરરીકૃતે ।

ત્રિગવ્યૂતનરાદીનાં ન સ્યાદ્વિષયવેદિતા ॥ ૫૦૨ ॥

અને જ્યારે અંદર પણ પોકળ ભાગમાં સર્વતઃ સ્પર્શેન્દ્રિય છે ત્યારે કાન વગેરે પોકળ વસ્તુઓમાં જણાય છે તેમ ત્યાં પણ શૈત્ય જણાય છે. ૪૯૬.

હવે પાંચે ઇન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નાસિકા અને ચક્ષુ-એ ત્રણની પહોળાઈ એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગની કહી છે; જીઘ્ઠાની પહોળાઈ પૃથક્ત્વ અંગુળની (એટલે બેથી નવ આંગળની) કહી છે; જ્યારે સ્પર્શેન્દ્રિય પોતપોતાના દેહ જેવડી છે. ૪૯૭-૪૯૮.

એક સ્પર્શેન્દ્રિયને મૂકીને શેષ ચારેની પહોળાઈનું આત્માંગુલવડે માન કરવું; અને સ્પર્શેન્દ્રિયનું ઉત્સેધાંગુલ વડે કરવું. ૪૯૯.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે જ્યારે શરીરનું માન ઉત્સેધાંગુલ વડે થાય છે ત્યારે એજ શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોનું માન પણ એજ અંગુલવડે કરવું જોઈએ તેને બદલે, ચારને આત્માંગુલ વડે, અને એકને ઉત્સેધાંગુલ વડે માપવી એ કયા પ્રકારની સમજણ? ૫૦૦-૫૦૧.

એ વિવાદના ખંડનમાં એમ કહેવાનું કે—

જો જિઘ્ઠાદિકની પહોળાઈનું માન તમે કહો છો એમ, ઉત્સેધ-અંગુલવડે કાઢીએ તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને વિષયજ્ઞાન થાય નહિં. ૫૦૨.

તથાહિ- ત્રિગવ્યૂતાદિમનુજાઃ षટ્ત્રગવ્યૂતાદિકુંજરાઃ ।
 સ્વસ્વદેહાનુસારાસ્સ્યુઃ વિસ્તીર્ણરસનેન્દ્રિયાઃ ॥ ૫૦૩ ॥
 તેષામાન્તરનિર્વૃત્તિરૂપં ચેદ્રસનેન્દ્રિયમ્ ।
 ઉત્સેધાંગુલપૃથક્સ્વમિતં સ્યાદલ્પકં હિ તત્ ॥ ૫૦૪ ॥
 ન વ્યાપ્નુયાત્સર્વજિઠ્ઠાં તતોઽતિવિદિતોઽનયા ।
 સર્વાત્મના રસજ્ઞાનવ્યવહારો ન સિદ્ધયતિ ॥ ૫૦૫ ॥
 ગન્ધાદિવ્યવહારોઽપિ ભાવનીયો દિશાનયા ।
 તત આસ્માંગુલેનૈવ પૃથુત્વં રસનાદિષુ ॥ ૫૦૬ ॥
 જઘન્યતોઽશ્ચિવર્જાયંગુલાસંખ્યેયભાગતઃ ।
 વૃહન્તિ વિષયં ચક્ષુસ્ત્વંગુલસંખ્યભાગતઃ ॥ ૫૦૭ ॥

અર્થ માત્રઃ—

પ્રાપ્યાર્થાવચ્છેદકત્વાત્ શ્રવણાદીનિ જાનતે ।
 અંગુલાસંખ્યેયભાગાદપિ શબ્દાદિમાગતમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

કેમકે ત્રણ ગાઉના મનુષ્યો અને છ ગાઉના હસ્તીઓ, જેમને પોતપોતાના શરીરના વિસ્તારના પ્રમાણમાં અંગુલોન્દ્રિય હોય છે—તેમની ‘અન્તરંગ નિર્વૃત્તિ’ રૂપ અંગુલોન્દ્રિયની પહોળાઇનું માન ઉત્સેધ-અંગુલપ્રમાણે કાઢવામાં આવે તો તે (પહોળાઇ) ઘણી અલ્પ આવે. ૫૦૩-૫૦૪.

માટે આવી રીતનો રસજ્ઞાનવ્યવહાર સર્વ (પ્રાણીની) અંગુલને લાગુ પડે નહિ અને એટલે જ એ સર્વાંશે સિદ્ધ થતો નથી. ૫૦૫.

ગંધ આદિના જ્ઞાનનો વ્યવહાર પણ આજ રીતિએ લાવવાનો છે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે અંગુલ વગેરે ઇન્દ્રિયોની પહોળાઇ આત્માંગુલ શિવાય અન્ય કોઇ માપથી હોય નહિ. ૫૦૬.

ચક્ષુ શિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયો જઘન્યતઃ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છે તેથી પોતપોતાના વિષયને અહણુ કરે છે. ચક્ષુ પોતે અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છે તેથી પોતાનો વિષય અહણુ કરે છે. ૫૦૭.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—

શ્રવણ આદિ ઇન્દ્રિયો, પોતાને ‘પ્રાપ્ય’ અર્થનું બહુપણું હોવાથી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલે છે તેથી પણ આવેલા શબ્દ આદિ બહુ બધા છે. ૫૦૮. ♀

ચતુર્ણામિત એવૈર્ણાં વ્યંજનાવગ્રહો ભવેત્ ।

દદાન્તાશ્લઘ્યમૃત્પાત્રશયિતોત્વોધનાસ્મકાત્ ॥ ૫૦૯ ॥

યથા શરાવકં નઘ્યં નૈવેકેનોદચિન્દુના ।

ક્ષિયતે કિન્તુ ભૂયોભિઃ પતન્નિસ્તૈર્નિરન્તરમ્ ॥ ૫૧૦ ॥

એવં સુસોઽપિ નૈકેન શબ્દેન પ્રતિબુદ્ધયતે ।

કિન્તુ તૈઃ પંચષૈઃ કર્ણો શબ્દદ્રવ્યૈર્મૃતે સતિ ॥ ૫૧૧ ॥

એવં વ્યંજનાવગ્રહમાવના નન્દીસૂત્રે ॥

ચત્તુસ્ત્વપ્રાપ્યકારિત્વાદંગુલસંસ્થભાગતઃ ।

અર્થ જઘન્યાદ્દૃઢ્વાતિ તતોઽપ્યર્વાક્તરં ન તુ ॥ ૫૧૨ ॥

તત્ત્વવાતિપાશ્વસ્થં નૈવાંજનમલાદિકમ્ ।

ચત્તુઃ પરિચ્છિન્નચીતિ પ્રતીતં સર્વદેહિનામ્ ॥ ૫૧૩ ॥

તથા શ્રુતિર્દ્વાદશયોજન્યાઃ શૃણોતિ શબ્દમાગતમ્ ।

રૂપં પશ્યતિ ચત્તુઃ સાધિકયોજનલક્ષતઃ ॥ ૫૧૪ ॥

એટલે જ એ ચારે ઇન્દ્રિયોને વ્યંગ્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ ઉપર બે દૃષ્ટાન્તો છે: (૧) નવા કૌશા મૃત્તિકાપાત્રનું; (૨) નિદ્રિતને જાગૃત કરવાનું. (જેનાથી એ વાતની સત્યતાનો નિશ્ચય થશે). ૫૦૯.

જેવી રીતે મૃત્તિકાનું એક નવું કોડું પાત્ર હોય તે જાળના એક બિંદુથી ભીંજવી શકાય નહિ, પણ એનાપર પુષ્કળ જળ રેડવાથી જ ભીંજવી શકાય; અને વળી જેમ ઉઘટા માણસને જાગૃત કરવાને એક શબ્દ બસ નથી, પણ એના કર્ણને વિષે પાંચ છ અર્થાત્ ઘણા શબ્દ પહોંચાડવાથી જ એ જાગે છે. ૫૧૦-૫૧૧.

વ્યંગ્યાર્થનું એવી જ રીતે જ્ઞાન થાય છે એમ નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે.

હવે ચક્ષુઇન્દ્રિયના સંબંધમાં એટલું કહેવાનું છે કે, એને ‘ અપ્રાપ્ય ’ પદાર્થનું જાણ-પણું છે એથી એ જઘન્યતઃ અંગુલના સંગ્યાતા ભાગ જેટલે છે એથી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, એ કરતાં વધારે નજીકના કોઈ પદાર્થને ગ્રહણ કરી શકતી નથી. દૃષ્ટાન્તઃ જુઓ કે અત્યંત નજીક રહેલા-એને વિષે જ રહેલા-અંજન કે મેલ વગેરેને એ (ચક્ષુ) જોઈ શકતી નથી એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. ૫૧૨-૫૧૩.

વળી ઉત્કૃષ્ટપણે, ઓત્રઇન્દ્રિય બાર થોજન જેટલે છે એથી આવેલા શબ્દને સાંભળે

આગતં નવયોજન્યાઃ શેષાણિ ત્રીણિ ગૃહ્ણતે ।

ગન્ધં રસમથ સ્પર્શમુત્કૃષ્ટો વિષયો હ્યયમ્ ॥ ૫૧૫ ॥

નનુ ચ પ્રાપ્યકારીણિ શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણિ ચેત્ ।

પરતોઽપ્યાગતાન્ શબ્દાદીન્ ગૃહ્ણન્તિ કથં ન તત્ ॥ ૫૧૬ ॥

દ્વાદશયોજનાદિર્યો નિયમઃ સોઽપિ નિષ્ફલઃ ।

ગૃહ્ણતિ પ્રાસસમ્બન્ધં સર્વમિત્યેવ ચૌચિત્કમ્ ॥ ૫૧૭ ॥

અત્રોચ્યતે-શબ્દાદીનાં પુદ્ગલા યે પરતઃ સ્યુઃ સમાગતાઃ ।

તથા મન્દપરીણામાસ્તે જાયન્તે સ્વભાવતઃ ॥ ૫૧૮ ॥

યથા સ્વવિષયં જ્ઞાનં નોત્પાદયિતુમીશતે ।

સ્વભાવાન્નાસ્તિ શક્તિશ્ચેન્દ્રિયાણામપિ તદ્ગ્રહે ॥ ૫૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તતો વિષયનિયમો યુક્તોઽયં દર્શિતઃ શ્રુતે ।

પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામિન્દ્રિયાણાં સ્થિતેઽપિ હિ ॥ ૫૨૦ ॥

કિંચ । નાસ્તિ શક્તિશ્ચતુષોઽપિ વિષયાત્પરતઃ સ્થિતમ્ ।

પરિચ્છેતું દ્રવ્યજાતં યુક્તસ્તસ્યાપ્યસૌ તતઃ ॥ ૫૨૧ ॥

છે, બ્યારે ચક્ષુ તો એક લક્ષ યોજનથી કંઇક અધિક છેટે રહેલા પદાર્થનું સ્વરૂપ બેઠ શકે છે. ૫૧૪.

શેષ ત્રણ ઇન્દ્રિયો એટલે નાસિકા, જીભ અને સ્પર્શેન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટતઃ નવ યોજન બેઠે છેટેથી આવેલા ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જે એમના વિષયો છે—એને ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૫.

અહિં કેઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે બ્યારે કર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયો ‘પ્રાપ્ય’ પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી છે ત્યારે એ એથી પણ દૂરથી આવેલા એમના શબ્દ આદિ વિષયોને શા માટે ન ગ્રહણ કરે ? એમને માટે ઉપર ‘બાર યોજન’ નો નિયમ કહ્યો એ પણ નિષ્ફળ-વૃથા છે. એમને માટે તો એમ કહેવું યુક્ત છે કે—એઓ તો, એમને જેનો જેનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે એ સર્વ ગ્રહણ કરે છે. ૫૧૬-૫૧૭.

એ શંકાના નિવારણાર્થે એમ કહેવાનું છે કે—શબ્દ વગેરેનાં પુણ્યો જે છેટેથી આવે એમનું સ્વાભાવિકપણે પરિણામ એટલું મંદ થઇ જાય છે કે એઓ એમના એમના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, સ્વભાવતઃ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જો એમને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ હોય નહિં તો. માટે આ ચારે ઇન્દ્રિયોમાં ‘પ્રાપ્ય’ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાનો ગુણ હોતાં છતાં પણ, એમના એમના વિષયપરત્વે જે આ નિયમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યો છે એ યુક્ત બને. ૫૧૮-૫૨૦.

જિવહાગ્રાણસ્પર્શનાનિ ત્રીણ્યપ્યેતાનિ પૃક્ષતે ।

વદસ્પૃષ્ટં દ્રવ્યજાતં સ્પૃષ્ટમેવ પરં શ્રુતિઃ ॥ ૫૨૨ ॥

મદુક્તમ્- પુઠ્ઠં સુણેદ સઠં રુઠં પુણ પાસદ્ અપુઠ્ઠં તુ ।

ગંધં રસં ચ ફાસં ચ વદ્અપુઠ્ઠં વિયાગરે ॥ ૫૨૩ ॥

વદ્અં તત્રાત્મપ્રવેશૌરાત્મીકૃતમિહોચ્યતે ।

સ્પૃષ્ટમાલિંગિતમાત્રં જ્ઞેયં વપુષિ રેણુવત્ ॥ ૫૨૪ ॥

વદ્અમપ્પીકયં પપ્સેહિં । પુઠ્ઠં રેણું વ તણુંમિ । ઇતિ વચનાત્ ॥

સમેઽપિ પ્રાપ્યકારિત્વે ચતુર્ણામપિ નન્વચમ્ ।

કો વિશેષઃ સ્પૃષ્ટવદ્અસ્પૃષ્ટાર્થગ્રહણાત્મકઃ ॥ ૫૨૫ ॥

અત્રોચ્યતે- સ્પર્શગન્ધરસદ્રવ્યૌધાનાં શબ્દવ્યપેક્ષયા ।

અલ્પત્વાત્ વાદરત્વાચ્છાભાવકત્વાચ્છ સત્ત્વરમ્ ॥ ૫૨૬ ॥

વળી અક્ષુમાં પણુ, પોતાના વિષયથી પર એવા એક પણુ પદાર્થને બાણુવાની શક્તિ નથી, માટે એના પરત્વેનો નિયમ પણુ યુક્ત જ છે. ૫૨૧.

હવે જીવહા, દ્રાણુ અને સ્પર્શ-એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો ‘ બદ્અસ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. કર્ણુ ક્રકત ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૨.

કહ્યું છે કે શબ્દ સંભળાય એ સ્પર્શ થયેથી; રૂપ દેખાય એ વગરસ્પર્શથી; અને ગંધ, રસ તથા સ્પર્શનો અનુભવ થાય એ ‘ બદ્અસ્પૃષ્ટતા ’ ને લીધે. ૫૨૩.

‘ બદ્અ ’ એટલે શું ? આત્મપ્રદેશોએ આત્મરૂપ કરેલું-એ ‘ બદ્અ ’. ‘ સ્પૃષ્ટ ’ કયું ? શરીરપર ક્રકત રજની પેઠે ચોંટેલું હોય એ. ૫૨૪.

શાસ્ત્રમાં પણુ કહેલું છે એ એજ અર્થનું કહેલું છે:

આત્મપ્રદેશરૂપ થઈ ગયેલું એ ‘ બદ્અ ’. શરીરપર રજ હોય એવું ‘ સ્પૃષ્ટ ’.

અહિં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે-જ્યારે પ્રાપ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારે ઇન્દ્રિયોમાં સરખી છે ત્યારે “ અમુક ઇન્દ્રિયો ‘ સ્પૃષ્ટ ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે અને અમુક ‘ બદ્અસ્પૃષ્ટ ’ ને ગ્રહણ કરે છે ” એવો ભેદ શાનો ? ૫૨૫.

એનું સમાધાન આ રીતે—

સ્પર્શાત્મક, ગંધાત્મક અને રસાત્મક પદાર્થો, શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતાં, અલ્પ છે, બાદર છે, અને વહેલા અભાવક થાય છે; વળી સ્પર્શેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય અને રસેન્દ્રિય—ત્રણેની,

સ્પર્શનગ્રાણજિહ્વાનાં મન્દશક્તિતયાપિ ચ ।
 બદ્ધસ્પૃષ્ઠં વસ્તુજાતં ઘ્ર્ણન્સ્યેતાનિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સ્પર્શાદિદ્રવ્યસંઘાતાપેક્ષયા શબ્દસંહતિઃ ।
 વહ્ની સૂક્ષ્માસન્નશબ્દયોગ્યદ્રવ્યાભિવાસિકા ॥ ૫૨૮ ॥
 તન્નિર્વૃત્તીન્દ્રિયસ્યાન્તર્ગત્વોપકરણોન્દ્રિયમ્ ।
 સ્પૃષ્ઠાપિ સઘઃ કુરુતેઽભિવ્યક્તિ સા સ્વગોચરામ્ ॥ ૫૨૯ ॥
 અન્યેન્દ્રિયાપેક્ષયા ચ ભવણં પદુશક્તિકમ્ ।
 તતઃ સ્પૃષ્ઠાનેવ શબ્દાન્ ઘ્ર્ણાતીત્યુચિતં જયુઃ ॥ ૫૩૦ ॥
 શ્રુતેર્યત્પ્રાપ્યકારિત્વે બૌધોક્તં સ્પર્શદૂષણમ્ ।
 ચંડાલશબ્દશ્રવણાદિષ્વર્યૌક્તિકમેવ તત્ ॥ ૧ ॥
 સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યવિચારો હિ સ્યાલ્લોકવ્યવહારતઃ ।
 નેન્દ્રિયાણાં ચ વિષયેષ્વસૌ કસ્યાપિ સમ્મતઃ ॥ ૨ ॥
 સ્પૃષ્ટાર્થગ્રાહકત્વં યત્ પરૈરક્ષણોઽપિ કથ્યતે ।
 તદયુક્તં તથાત્વે હિ લાહઃ સ્યાદ્વન્ધવેક્ષણાત્ ॥ ૫૩૧ ॥

કર્ણેન્દ્રિય કરતાં, મંદ શક્તિ છે. માટે એઓ ‘બદ્ધસ્પૃષ્ઠ’ પદાર્થોને જ ગ્રહણ કરે છે. ૫૨૬-૫૨૭.

વળી સ્પર્શાદિદ્રવ્યસમૂહની અપેક્ષાએ, શબ્દસમૂહ બહુ સૂક્ષ્મ છે અને આસન્ન શબ્દ-યોગ્ય પદાર્થોને જ અભિવાસિત કરે છે; માટે એ, નિર્વૃત્તિઇન્દ્રિયની અંદર પેત્રી ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયને (માત્ર) સ્પર્શને પણ સઘ સ્વગોચર જ્ઞાન કરે છે. ૫૨૮-૫૨૯.

તેમ વળી અન્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ, કર્ણેન્દ્રિયમાં વિશેષ પદુત્વ એટલે સામર્થ્ય રહેલું છે. માટે એ, શબ્દનો સ્પર્શ થતાં જ એને (શબ્દને) ગ્રહણ કરી લે છે એમ કહ્યું એ યુક્ત જ કહ્યું છે. ૫૩૦.

[શ્રોત્રેન્દ્રિયત્ ‘પ્રાપ્યકારિત્વ’ સ્થાપવામાં, બૌદ્ધ લોકો ‘ચંડાળ’ શબ્દ શ્રવણે પડતાં સ્પર્શનો દોષ આવે છે એમ ગણાવે છે તે કેવળ અયોગ્ય છે. કારણ કે ‘સ્પર્શાસ્પર્શ’ નો વિચાર લોકવ્યવહારને લાગે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં એ વિચારને કોઇપણ વજનદાર ગણતું નથી. ૧-૨.]

અન્યતત્વાળાઓ અણુઇન્દ્રિયને પણ ‘સ્પૃષ્ઠ’ પદાર્થને ગ્રહણ કરી લેનારી કહે છે—એ અયુક્ત છે. કેમકે એમ હોય તો વન્ધુ એટલે અગ્નિને એતાંજ અણુ દગ્ધ થઈ જવાં એઇએ.

તથા કાચપાત્રાદ્યન્તરસ્થં દૂરાદેવેદ્યયતે જસમ્ ।

તન્નિસ્વાન્તઃપ્રવેશે તુ જલશ્રાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૫૩૨ ॥

इत्याद्यधिकं रत्नावतारिकादिभ्योऽवसेयम् । विस्तारभयाद्भेद प्रतन्यते ॥

यच्च सिद्धान्ते चक्षुष्याસં હવમાગચ્છદ્વિતિ શ્રૂયતે તત્ર સ્પર્શશબ્દેન ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ ઉચ્યતે । તથાહુઃ । સૂરિણ ચક્ષુષ્યાસં હવમાગચ્છદ્વિત્યેતજ્જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિપ્રતીકવૃત્તૌ । અત્ર ચ સ્પર્શશબ્દ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષપરશ્ચક્ષુષોઽપ્રાપ્યકારિત્વેન તદસમ્ભવાદિતિ ॥

મેયા આત્માંગુલૈરેવ પ્રાગુક્તેન્દ્રિયગોચરાઃ ।

પ્રમાણાંગુલમાને સ્યુર્મહીયાંસોઽધુના હિ તે ॥ ૫૩૩ ॥

उत्सेधांगुलमाने तु कथं भरतचक्रिणः ।

પુર્યાદૌ સ્વાંગુલમિતનવદ્વાદશયોજને ॥ ૫૩૪ ॥

एकत्र वादिता भम्भा सर्वत्र श्रूयते जनैः ।

તસ્માદાત્માંગુલોન્મેયા વિષયા इति युक्तिम् ॥ ૫૩૫ ॥ युग्मम् ॥

વળી કાચના પાત્રમાં રહેલું જળ આપણે બેઠું શકીએ છીએ તેપણુ દૂરથી જ દેખાય છે. એ કાંઈ પાત્રને ભેદીને બહાર આવીને ચક્ષુમાં પ્રવેશ કરતું નથી. એ એમ બનતું હોય તો તો એ દેખાઈ જાય. ૫૩૧-૫૩૨.

આ બાબતમાં અધિક વિસ્તારથી 'રત્નાવતારિકા' માં જણાવેલું છે, ત્યાંથી બાણી લેવું.

સિદ્ધાન્તમાં 'ચક્ષુષ્યાસં હવમાગચ્છદ્વિ' એવો પાઠ છે. ત્યાં ફાસ—એટલે સ્પર્શ—એ શબ્દ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના 'સન્નિકર્ષ' નો વાચક છે. 'જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ' ની 'પ્રતીકવૃત્તિ'—ટીકામાં 'સૂરિણ ચક્ષુષ્યાસં હવમાગચ્છદ્વિ' એમ એક લખાણ છે. ત્યાં પણ 'ફાસ' એટલે 'સ્પર્શ' શબ્દનો ઉપર જણાવ્યો એ જ અર્થ છે. (સ્પર્શ એટલે સન્નિકર્ષ અર્થાત્ નજીકપણુ). કેમકે અક્ષુને 'સ્પર્શ' નો તો અસંભવ છે; અપ્રાપ્યકારિત્વ છે માટે.

હવે પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોને કઈ બાતના 'માન' વડે માપવા એ વિષે કહે છે:—એમને 'આત્માંગુલ' વડે જ માપવા. કેમકે બીજી રીતે, ધારે કે 'પ્રમાણાંગુલ' વડે માપ લઈએ તો તે અત્યારે—હાલને સમયે બહુ બહુ મોટાં થઈ પડે. વળી ત્રીજી રીતે એટલે 'ઉત્સેધાંગુલ' થી માપ લઈએ તો એમાં પણ વાંધો આવે છે. એ રીતનો કે એમ માપ લેવાથી, ભરતચક્રવર્તીના પોતાના (ઉત્સેધ) આંગળ વડે માપતાં નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન

આહ । પ્રમાણાંગુલજાનેકજસ્યોજનસમ્મિતે ।

સ્વર્વિમાને કથં ઘંટા સર્વતઃ શ્રૂયતે સુરૈઃ ॥ ૫૩૬ ॥

ત્રૈધૈરપ્યંગુલૈર્નેષ વિષયો ઘટતે શ્રુતેઃ ।

દ્વિતીયોપાંગટીકાયામસ્યોત્તરમવેક્ષ્યતામ્ ॥ ૫૩૭ ॥

તથાહિ । તસ્યાં મેઘૌઘરસિતગમ્ભીરમધુરશબ્દાયાં યોજનપરિમંડ-
લાયાં સુસ્વરાભિધાનાયાં ઘંટાયાં ત્રિસ્તાડિતાયાં સત્યાં યસ્સૂર્યામં વિમાનં
તત્પ્રાસાદનિષ્કુટેષુ યે આપતિતાઃ શબ્દવર્ગણાઃ પુદ્ગલાસ્તેભ્યઃ સમુચ્છ-
લિતાનિ યાનિ ઘંટાપ્રતિશ્રુતિશતસહસ્રાણિ ઘંટાપ્રતિશબ્દલક્ષાસ્તૈઃ સંકુલ-
મપિ જાતમમૂત્ ॥ કિમુક્તં ભવતિ । ઘંટાયાં મહતા પ્રવસ્ત્રેન તાડિતાયાં યે
વિનિર્ગતાઃ શબ્દપુદ્ગલાસ્તત્પ્રતિઘાતતઃ સર્વાસુ દિષ્તુ વિદિષ્તુ ચ
દિવ્યાનુભાવતઃ સમુચ્છલિતૈઃ પ્રતિશબ્દૈઃ સકલમપિ વિમાનમનેકયોજન-
લક્ષમાનમપિ અધિરિતમુપજાયતે ઇતિ ॥ एतेन द्वादशभ्यो योजनेभ्यः
समागतः शब्द श्रोत्रग्राह्यो भवति न परतः । ततः कथमेकत्र ताडितायां

લાંબી થાય એવી નગરી આદિમાં એકસ્થળે વગાડેલી ભંભાને સર્વ સ્થળોનાં લોકો શી રીતે
સંભળી શકે ? માટે એ વિષયોને આત્માંગુલને માપે માપવા એજ યુક્તિમત્ છે. ૫૩૩-૫૩૫.

‘ પ્રમાણાંગુલ ’ ને માપે માપતાં અનેક લાખ યોજન થાય એવા દેવવિમાનમાં ઘંટાનાહ
કરવામાં આવે છે એ નાદ દેવા સર્વત્ર કેવી રીતે સંભળે છે ? ૫૩૬.

પ્રમાણુ આંગળ, ઉત્સેધ આંગળ અને આત્માંગુલ-એ ત્રણે જાતિના આંગળને માપે માપ
લેતાં, આ કર્ણનો વિષય કોઈ રીતે ઘટી શકતો નથી. ૫૩૭.

એનો ઉત્તર બીજા ઉપાંગની નીચે પ્રમાણેની ટીકા પરથી સમજાશે.

અનેક મેઘની ગર્જના સમાન મધુર ધ્વનિ કરતા, એક યોજન વિસ્તૃત ‘ સુસ્વર ’ નામની
ઘંટાને ત્રણ વખત વગાડતાં, સૂર્યાલ નામના વિમાનમાં આવી રહેલા મહેલોના શિખરોપર
પડેલા શબ્દવર્ગણુના પુદ્ગળોમાંથી ઉછળી રહેલા લક્ષ્મણ પ્રતિધ્વનિ-પડછંદાઓથી એ
વિમાન પૂરાર્ધ ભર્ય છે. આનો ભાવાર્થ એ કે-ઘંટાને બહુ જોસથી વગાડીએ તો એમાંથી જે
શબ્દપુદ્ગળો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી, સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં, દિવ્ય પ્રભાવવડે
એ અનેક લક્ષ યોજનના માનવાણું વિમાન આખું અધિર-બહેર થઈ જાય છે.

આ ઉદ્દેશ પરથી “ આર યોજન છેટેથી આવેલો શબ્દ કાને સંભળાય છે પરંતુ વિશેષ
દૂરનો સંભળાતો નથી. તેથી એક સ્થળે વગાડેલી ઘંટાનો શબ્દ સર્વત્ર કેમ સંભળાય ” એવી
શંકા હતી એનું સમાધાન થઈ ગયું. સર્વત્ર દિવ્ય પ્રભાવને લઈને તથા પ્રકીરના પ્રતિધ્વનિ-

घंटायां सर्वत्र तच्छब्दश्रुतिरुपजायते इति यदुच्यते तदपाकृतमवसेयम् ।
सर्वत्र दिव्यानुभावतस्तथारूपप्रतिशब्दोच्छ्रवणे यथोक्तदोषासम्भवात् ॥

अपरं च । इग्वीसं खलु लखा चउत्तीसं एव तह सहस्ताइं ।

तह पंचसया भणिया सत्तत्तीसाय अइरित्ता ॥

इति नयणविसयमाणं पुखरदीवद्गवासिमणुआणं ।

पुठ्वेण य अवरेण य पिहं पिहं होइ नायवं ॥ ૫૩૮ ॥

एवं च स प्रागुक्तोऽश्विविषयो न विसंवदते कथम् ।

अत्रैतत्सूत्रतात्पर्यं व्याचचक्षे बुधैरिदम् ॥ ૫૩૯ ॥

લક્ષયોજનમાનો દૃગ્વિષયઃ પરમસ્તુ યઃ ।

અભાસ્વરં પર્વતાદિવસ્ત્વપેક્ષ્ય સ નિશ્ચિતઃ ॥ ૫૪૦ ॥

સ્યાન્નાસ્વરં તુ સૂર્યાદિવસ્ત્વપેક્ષ્યાધિકોऽપિ યઃ ।

વ્યાખ્યાનતો વિશેષાર્થપ્રતિપત્તિરિયં કિલ ॥ ૫૪૧ ॥

इदं विशेषावरयकेऽर्थतः ॥

अनन्ताणूद्भवान्येतानीन्द्रियाण्यखिलान्यपि ।

असंख्येयप्रदेशावगाढानि निखिलानि च ॥ ૫૪૨ ॥

પડછંદાએ ઉછળવાને લીધે એમાં પૂર્વોક્ત દોષનો સંભવ રહ્યો નહિં.

વળી અક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયના 'માન' પરત્વે વિસંવાદિપણા વિષે.

પુષ્કરાવર્તદ્વીપમાં રહેનારા મનુષ્યોની દૃષ્ટિના વિષયનું માન ૨૧૩૪૫૩૭ યોજન છે. એથી આગળ આગળના દ્વીપોમાં પૂર્વપૂર્વના દ્વીપો કરતાં અધિક છે. પણ આ કથન પૂર્વે કહી ગયા એની સાથે 'મળતું આવતું' નથી એટલે જ્ઞાની પુરૂષો એવો વિસંવાદ દૂર કરવાને નીચે પ્રમાણે સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવે છે— ૫૩૯.

અક્ષુના ઉત્કૃષ્ટ વિષયનું માપ અગાઉ એક લક્ષ યોજનનું કહ્યું છે એ પર્વત આદિ તેજ-રહિત વસ્તુને અપેક્ષીને કહ્યું છે. પરંતુ સૂર્યઆદિ તેજસ્વી વસ્તુની અપેક્ષાએ તો એ વિષયનું માન અધિક પણ હોય. વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં પણ આ ભાવાર્થનું કથન છે. ૫૪૦-૫૪૧

આ સર્વ ઇન્દ્રિયો અનન્ત પરમાણુઓની બનેલી છે; તેમ વળી અસંખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહી રહી છે. ૫૪૨.

સ્તોકાવગાહા વક્ શ્રોત્રગ્રાણો સંખ્યગુણો ક્રમાત્ ।
 તતોઽસંખ્યગુણા જિઘ્ર્હા સંખ્યધ્નં સ્પર્શનં તતઃ ॥ ૫૪૩ ॥
 સ્તોકપ્રદેશં નયનં શ્રોત્રં સંખ્યગુણાધિકમ્ ।
 તતોઽસંખ્યગુણં ગ્રાણં જિઘ્ર્હાઽસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૫૪૪ ॥
 તતોઽપ્યસંખ્યગુણિતપ્રદેશં સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ।
 દૃશ્યલ્પબહુતૈષાં સ્યાદવગાહપ્રદેશયોઃ ॥ ૫૪૫ ॥

તુર્યોપાંગે તુ

શ્રોત્રાદિનાસિકં દ્વે દ્વે જિઘ્ર્હૈકા સ્પર્શનં તથા ।
 પદં દ્રવ્યેન્દ્રિયાણ્યદૌ ભાવેન્દ્રિયાણિ પંચ ચ ॥ ૫૪૬ ॥
 સર્વેષાં સર્વજાતિત્વે દ્રવ્યતો ભાવતોઽપિ ચ ।
 અતીતાનીન્દ્રિયાણિ સ્યુરનન્તાન્યેવ દેહિનામ્ ॥ ૫૪૭ ॥
 વિનાનાદિનિગોદિભ્યો જ્ઞેયમેતત્તુ કોવિદૈઃ ।
 સ્વજાતાવેવ તેષાં તુ તાન્યતીતાન્યનન્તશઃ ॥ ૫૪૮ ॥

ચક્ષુઃન્દ્રિય, સર્વમાં, ઓછા અવગાહવાળી છે. અને કર્ણુ તથા નાસિકાં અનુક્રમે એનાથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અવગાહવાળી છે. ૫૪૩.

પ્રદેશે પણ ચક્ષુના સર્વથી ઓછા છે. કર્ણુન્દ્રિયના એથી સંખ્યગણા છે. નાસિકાના વળી એથી અસંખ્યગણા છે. નાસિકા કરતાં જીભના અસંખ્યાતગણા, અને જીભ કરતાં સ્પર્શન્દ્રિયના અસંખ્યગણા છે. ૫૪૪.

આવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ‘અવગાહ’ અને ‘પ્રદેશ’ ઓછાવત્તા છે. ૫૪૫.

એથા ઉપાંગમાં તો એમ કહેલું છે કે—

બે કર્ણુ, બે ચક્ષુ, બે નાસિકા (ના રંધ્ર), એક જીભાન્દ્રિય, અને એક સ્પર્શન્દ્રિય એમ આઠ દ્રવ્યન્દ્રિયો છે. ભાવથી બે કે ઇન્દ્રિયો પાંચ છે. ૫૪૬.

સર્વ પ્રાણીઓને સર્વજાતિઓમાં અનન્ત દ્રવ્યન્દ્રિયો અને ભાવન્દ્રિયો અતીત થયેલી છે. ૫૪૭.

પણ એમાં અનાદિ નિગોદજાતિ અપવાદરૂપે ગણવી. કેમકે એના જીવોની અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય એ પોતાની જ જાતિમાં, સર્વ જાતિમાં નહિ. ૫૪૮.

કિંચ । યેષામનન્તઃ કાલોઽમૂઘ્નિર્ગતાનાં નિગોદતઃ ।
તેષામપેક્ષયા શ્લેષમેતચ્છ્રુતવિશારદૈઃ ॥ ૫૪૯ ॥

અવમન્યગ્રાપિ યથાસમ્મર્શં મામ્બધ્ ॥

एकादीनि सन्ति पंचान्तानि भावेन्द्रियाणि च ।
एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाणां स्युः यथाक्रमम् ॥ ५५० ॥
भावीनि नैव केषांचिद्वर्तन्ते मुक्तिपायिनाम् ।
केषांचित् पंच षट् सप्त संख्यासंख्यान्यनन्तशः ॥ ५५१ ॥
सिद्ध्यतां भाविनि भवे नरनारकनाकिनाम् ।
पंचाक्षतिर्यक्पृथ्व्यम्बुद्रूपां पंच जघन्यतः ॥ ५५२ ॥
पृथ्व्यादिजन्मान्तरितमुक्तीनां तु मनीषिभिः ।
षट्सप्तप्रमुखाण्येवं भाव्यानि प्रोक्तदेहिनाम् ॥ ५५३ ॥
संख्येयानि च तानि स्युः संख्यातभवकारिणाम् ।
असंख्येयान्यनन्तान्यसंख्येयानन्तजन्मनाम् ॥ ५५४ ॥

વળી એ પણ જે જીવોને નિગોદમાંથી નીકળ્યાને અનન્ત કાળ થયો હોય છે એમના જ વિષે સમજવું. ૫૪૯.

એવી રીતે અન્યત્ર પણ યથાયોગ્ય સમજ લેવું.

વળી ભાવઇન્દ્રિય એકેન્દ્રિયજીવને એક, બેઇન્દ્રિયને બે, એમ અનુક્રમે પાંચેન્દ્રિયજીવને પાંચ હોય છે. ૫૫૦.

કેટલાક મોક્ષગામી જીવોને એ ઇન્દ્રિયો ભવિષ્યકાળમાં થવાની હોતી નથી; બ્યારે કેટલાકને તો પાંચ, છ, સાત, સંખ્ય, અસંખ્ય અને અનન્ત પણ થવાની હોય છે. ૫૫૧.

ભવિષ્યમાં થનારા ભવ-જન્મ-માં મોક્ષ જવાના હોય એવા મનુષ્ય, નારકીના જીવો, દેવ, પાંચેન્દ્રિ તિર્થંચ, પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય તથા વનસ્પતિકાયને જઘન્યતઃ પાંચ ઇન્દ્રિયો થાય છે. ૫૫૨.

આ ગણાવ્યા એમાંથી જેઓ ‘પૃથ્વીકાય’ આદિમાં જન્મ લીધા પછી જ ‘મુક્ત’ થવાના હોય છે એમને જઘન્યતઃ છ, સાત આદિ ઇન્દ્રિયો થાય છે એમ સમજવું. ૫૫૩.

સંખ્યાત ભવ કરનારાઓને એ ઇન્દ્રિયો સંખ્યાત થાય છે. તેમજ અસંખ્ય ભવકરનારાઓને અસંખ્યાત, અને અનન્ત ભવ કરનારાઓને અનન્ત (ઇન્દ્રિયો) થાય છે. ૫૫૪.

અવિષ્યન્તિ ન કેષાંચિત્કેષાંચિત્પંચ ષાષ્ટ ચ ।
 શ્લેષાનિ તાન્યેકવારં નરકં યાસ્યતોગિનઃ ॥ ૫૬૧ ॥
 સંશ્લેયાન્યેતાનિ સંશ્લયવારં નરકયાયિનઃ ।
 અસંશ્લેયાન્યપ્યનન્તાન્યેવં ભાઠ્યાનિ ધીધનૈઃ ॥ ૫૬૨ ॥
 અતિક્રાન્તાન્યનન્તાનિ ધુરત્વે નારકસ્ય ચ ।
 વર્તમાનાનિ નૈવ સ્યુર્ભાવીનિ પુનરુક્તવત્ ॥ ૫૬૩ ॥
 વિજયાદિવિમાનિત્વે યદિ સ્યુઃ નારકાંગિનામ્ ।
 નાતીતાનિ ભવિષ્યન્તિ પંચાષ્ટ દશ ષોડશ ॥ ૫૬૪ ॥
 एवं सर्वगतित्वेन सर्वेषामपि देहिनाम् ।
 भावनीयान्यतीतानि सन्ति भावीनि च स्वयम् ॥ ૫૬૫ ॥
 નૃત્વે નૃણામતીતાન્યનન્તાન્યષ્ટ ચ પંચ ચ ।
 સન્તિ તદ્ભવમુક્તીનાં તાનિ ભાવીનિ નૈવ ચ ॥ ૫૬૬ ॥
 અન્યેષાં તુ મનુષ્યત્વે ભાવીનિ પંચ ષાષ્ટ ચ ।
 જઘન્યતોઽપિ સ્યુઃ મુક્તિર્યજ્ઞ માનુષ્યમન્તરા ॥ ૫૬૭ ॥

હોતીજ નથી, અને કેટલાકને (ભાવથી) પાંચ અને (દ્રવ્યથી) આઠ થવાની હોય છે. ૫૬૦-૫૬૧.

નરકમાં સંખ્યાતવાર જનારાઓને એ સંખ્યાત થવાની હોય છે, અસંખ્યાતવાર જનારાઓને અસંખ્ય, અને અનન્તવાર જનારાઓને અનન્ત થવાની હોય છે એમ સમજવું. ૫૬૨.

વળી નરકના જીવને દેવના ભવમાં અનન્ત ઇન્દ્રિયો અતીત થયેલી હોય છે, વર્તમાન હોતીજ નથી, (ભવિષ્યમાં) અનન્ત થવાની હોય છે. ૫૬૩.

વિજયવિમાન વગેરેના દેવતાના ભવમાં, નારકીના જીવોને, ઇન્દ્રિયો, અતીત થયેલી ન હોય; ભવિષ્યમાં પાંચ, આઠ, દશ કે સોળ થાય. ૫૬૪.

એમ સર્વ જીવોની સર્વ ભવની અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ (ભાવી) ઇન્દ્રિયો સ્વયમેવ ભાવવી. ૫૬૫.

મનુષ્યોને મનુષ્યભવમાં, અતીત મધ્ય ગયેલી ઇન્દ્રિયો અનન્ત હોય છે; વર્તમાન આઠ ને પાંચ હોય છે અને તદ્ભવમોક્ષગામી (મનુષ્યો)ને ભાવી (ભવિષ્યમાં) થવાની નથી હોતી. ૫૬૬.

અન્ય પ્રાણીઓને મનુષ્યભવમાં જઘન્યતઃ પશુ પાંચ અને આઠ ઇન્દ્રિયો થવાની હોય છે; કેમકે મનુષ્યભવમાં આવ્યા વિના એમનો મોક્ષ નથી થતો. ૫૬૭

અનુત્તરામરાણાં ચ સ્વસ્ત્વે સન્ત્યષ્ટ પંચ ચ ।

યદિ સ્યુર્ભૂતભાવીનિ તાવન્ત્યેવ તદા સ્વલુ ॥ ૫૬૮ ॥

વિજયાદિવિમાનેષુ દિરુત્પન્નો દ્યનન્તરે ।

ભવે વિમુક્તિમાપ્નોતિ તતો યુક્તં યથોદિતમ્ ॥ ૫૬૯ ॥

અન્યજાતિત્વે ત્વનન્તાન્યતીતાન્યથ સન્તિ ન ।

ભાવીનિ સંસ્થાન્યૈવૈષાં નૃત્વૈમાનિકત્વયોઃ ॥ ૫૭૦ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદૃષ્ટૌ—

इह विजयादिषु चतुर्षु गतो जीवो नियमात् ततः उच्छ्रुतो न जातु-
चिदपि नैरयिकादिषु पंचेन्द्रितिर्यक्पर्यवसानेषु तथा व्यन्तरेषु ज्योतिष्के
षु च मध्ये समागमिष्यति । मनुष्येषु सौधर्मादिषु वा गमिष्यति । इति ॥

સર્વાર્થસિદ્ધદેવસ્ત્વે સર્વાર્થસિદ્ધનાકિનામ્ ।

ન સ્યુઃ ભૂતભવિષ્યન્તિ સન્તિ પંચાષ્ટ ચ સ્ફુટમ્ ॥ ૫૭૧ ॥

તેષામન્યગતિત્વે ચાતીતાનિ સ્યુરનન્તશઃ ।

નૈવ સન્તિ ભવિષ્યન્તિ નૃગતાવષ્ટ પંચ ચ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી અનુત્તર વિમાનના દેવોને પોતાના ભવમાં ‘વર્તમાન’ આઠ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો હોય છે. અને ‘અતીત’ અને ‘ભાવી’ એ હોય તો એ પણ એટલી જ હોય કેમકે વિજય આદિ વિમાનમાં એ વાર જન્મ લીધો હોય એવો પ્રાણી પછીના ભવમાં જ ચોક્કસ પામે છે. ૫૬૮-૫૬૯.

એ અનુત્તર વિમાનના દેવોને વળી, અન્યભવમાં ‘અતીત’ ઇન્દ્રિયો ‘અનન્ત’ હોય છે; ‘વર્તમાન’ ખીલકુલ હોતી નથી; અને, મનુષ્યભવ તથા વિમાનિક દેવના ભવમાં ‘ભાવી’ (ભવિષ્યમા થવાની) ‘સંખ્યાતી’ હોય છે. ૫૭૦.

પ્રજ્ઞાપના-પત્રવજ્રા-સૂત્રનીવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે—

વિજય આદિ ચાર અનુત્તર વિમાનોમાં રહેલો જીવ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી નિશ્ચયે કોઈ પણ વખતે નારકી વગેરેમાં કે પંચેન્દ્રિ તિર્યચ-સુધીમાં, કે વ્યંતર કે જ્યોતિષીઓમાં પણ આવતો નથી. કાં તો મનુષ્ય ભવ પામે છે, કાં તો સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં જાય છે.

‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ ના દેવોને સર્વાર્થસિદ્ધના ભવમાં ઇન્દ્રિયો ‘અતીત’ હોતી નથી, તેમ ‘ભાવી’ થવાની પણ નહિ. રૂક્ત પાંચ ને આઠ ‘વર્તમાન’ હોય છે. ૫૭૧.

એઓ અન્ય ભવ કરે ત્યારે અનન્તી ઇન્દ્રિયો ‘અતીત’ થઈ ગઈ હોય છે; ‘વર્તમાન’ ખીલકુલ હોતી નથી; રૂક્ત ‘ભાવી’ મનુષ્યગતિમાં, આઠ ને પાંચ ભવાની. ૫૭૨.

સંશિષંવેન્દ્રિયાણાં યત્ સ્મૃત્યાદિજ્ઞાનસાધનમ્ ।

મનો નોદ્દ્રિયં તદ્દ દ્વિવિધં દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૫૭૩ ॥

તત્ર ચ મનઃપર્યાપ્ત્યભિધાનનામકર્મોદયાદિહ ।

મનોયોગ્યવર્ગણાનામાદાય દલિકાન્યક્ષમ્ ॥ ૫૭૪ ॥

મનસ્સ્વેનાપાદિતાનિ જન્તુના દ્રવ્યમાનસમ્ ।

જિનૈરુષે તથા ચાહ નન્યધ્યયનચૂર્ણિકૃત્ ॥ ૫૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

મણપજ્જસિનામકર્મોદયતો જોગે મણોદઢ્વે ઘેરું મણ્ણસેણ પરિણા-
મિયા દઢ્વા દઢ્વમણો મણ્ણહ । ઇતિ ॥

મનોદ્રવ્યાવલમ્બેન મનઃપરિણતિસ્તુ યા ।

જન્તોઃ ભાવમનસ્તસ્સ્યાત્તથોક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૫૭૬ ॥

જીવો પુણ મણપરિણામ કિરિયાવંતો ભાવમણો ॥ કિં મણ્ણિયં હોહ ।

મણદઢ્વાલંબણો જીવસ્સ મણ્ણવાવારો ભાવમણો મણ્ણહ । ઇતિ નન્ય-
ધ્યયનચૂર્ણો ॥

અત્ત एष च द्रव्यचित्तं विना भावचित्तं न स्यादसंशिवत् ।

विनापि भावचित्तं तु द्रव्यतो जिनवद्भवेत् ॥ ५७७ ॥

હવે,

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને, સ્મૃતિ આદિ જ્ઞાનતું સાધનરૂપ એવું જે-મન-તે ‘નોદ-
ન્દ્રિય’ કહેવાય છે. એ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી, એમ બે પ્રકારનું છે:— ૫૭૩.

મનપર્યાસિ નામના નામકર્મના ઉદય થકી મનોયોગ્ય વર્ગણાના દળો લઇને પરિણુમા-
વેલું મન તે ‘દ્રવ્યમન;’ અને મનોદ્રવ્યના અવલંબન વડે મનની પરિણુતિ કે પરિણુમ થાય તે
‘ભાવમન’ કહેવાય.

નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ-ટીકા-માં કહ્યું છે કે મનપર્યાસિનામકર્મના ઉદયથી, યોગ્ય મનોદ્રવ્ય
લઇને જે પરિણુમાવું તે ‘દ્રવ્યમન’ કહેવાય; અને જીવનો ક્રિયાવંત મનપરિણુમ-તે ‘ભાવમન.’
એનો અર્થ એ કે જીવનો મનદ્રવ્યના અવલંબનવાળો મનનવ્યાપાર તે ભાવમન. ૫૭૪-૫૭૬.

એટલા માટે જ

અસંજ્ઞીની જેમ દ્રવ્યચિત્ત વિના ભાવચિત્ત ન હોય; પણ જિનભગવાનની જેમ ભાવ-
ચિત્ત વિના દ્રવ્યચિત્ત તો હોય. ૫૭૭.

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદ્વસૌ—ભાવમનો વિનાપિ ચ દ્રવ્યમનો ભવતિ । યથા
ભવસ્થકેવલિનઃ । ઇતિ ॥

સ્તોકા મનસ્વિનોઽસંલ્પગુણાઃ શ્રોત્રાન્વિતાસ્તતઃ ।

ચક્ષુર્ગ્રાણ્યરસજ્ઞાત્યાઃ સ્યુઃ ક્રમેણાધિકાધિકાઃ ॥ ૫૭૮ ॥

અનિન્દ્રિયાશ્ચ નિર્દિષ્ટા પૃથ્વોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સ્પર્શનેન્દ્રિયવન્તસ્તુ તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૫૭૯ ॥

શોકૈવ

ચક્ષુઃશ્રોત્રગ્રાણ્યરસનસ્વક્મનોવાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થસપ્તચક્ષુણિ પૃકા-
વશ ઇન્દ્રિયાણિ સુશ્રુતાદૌ ઉક્તાનિ ॥

નામમાજ્ઞાયામપિ

બુદ્ધીન્દ્રિયં સ્પર્શનાદિ પાળ્યાવિ તુ ક્રિયેન્દ્રિયમ્ । ઇતિ અભિહિત્વ
ઇતિ ઇન્દ્રિયાણિ ॥ ૨૨ ॥

સંજ્ઞા યેષાં સન્તિ તે સ્યુઃ સંજ્ઞિનોઽન્યે સ્વસંજ્ઞિનઃ ।

સંજ્ઞિનસ્તે ચ પંચાક્ષા મનઃપર્યાપ્તિશાલિનઃ ॥ ૫૮૦ ॥

પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે ભવસ્થ કેવળીની પેઠે ભાવમન વિના પણ દ્રવ્ય-
મન થાય.

હવે તે તે ઇન્દ્રિયોવાળાની સંખ્યા કેટકેટલી છે તે કહે છે:—મનઇન્દ્રિયવાળા સર્વથી
અદ્ય છે. તેથી અસંખ્યગણા કર્ણઇન્દ્રિયવાળા છે. એથી ચક્ષુઇન્દ્રિયવાળા, ગ્રાણુઇન્દ્રિયવાળા,
અને રસેન્દ્રિયવાળા અનુક્રમે અધિક અધિક છે. એથી પણ અનન્તગણી અનિન્દ્રિય—ઇન્દ્રિયરહિત
એવા—સિદ્ધના જીવો છે, અને એથી અનન્તગણા સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા (જીવો) છે. ૫૭૮-૫૭૯.

વળી હોઠોએ તો

ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન, વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુદા અને લિંગ—એ
પ્રમાણે અગ્રાર ઇન્દ્રિયો ‘ સુશ્રુત ’ વગેરેમાં ગણાવી છે.

‘ નામમાળા ’ માં પણ કહ્યું છે કે,

સ્પર્શઇન્દ્રિય વગેરે બુદ્ધિઇન્દ્રિયો છે; અને હસ્ત, પાદ વગેરે ક્રિયાઇન્દ્રિયો છે.

આ પ્રમાણે બાવીશનું દ્વાર જે ‘ ઇન્દ્રિય ’—તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે ‘ સંજ્ઞિત ’ નામના ત્રેવીશમા દ્વાર વિષે.

જેમને સંજ્ઞા છે તે સંજ્ઞિત—સંજ્ઞી (સંજ્ઞાવાળા) કહેવાય. શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય.
મનપર્યાપ્તિ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો—એ છ વાનાંનો સફળાવ—એનું નામ સંજ્ઞા. મારે એ છ
વાનાં જેમનામાં હોય એઓ ‘ સંજ્ઞી ’ કહેવાય. ૫૮૦.

નનુ સંમૂર્ચ્છિમપંચાચ્છાન્તેષ્વેકેન્દ્રિયાદિષુ ।

આહારાથાઃ સંન્તિ સંજ્ઞાસ્તતસ્તે કિં ન સંજ્ઞિનઃ ॥ ૫૮૧ ॥

અત્રોષ્યતે-ઓષરૂપા દશાપ્યેતાસ્તીવ્રમોહોદયેન ચ ।

અશોભના અવ્યક્તાશ્ચ તન્નાભિઃ સંજ્ઞિતા મતાઃ ॥ ૫૮૨ ॥

નિદ્રાવ્યાપ્તોઽસુમાન્ કંઠૂયનાદિ કુરુતે યથા ।

મોહાચ્છાદિતચૈતન્યાસ્તથાહારાથમી અપિ ॥ ૫૮૩ ॥

તતથ સંજ્ઞાસમ્બન્ધમાત્રેણ ન સંજ્ઞિત્વમુરીકૃતમ્ ।

ન દ્યોકેનૈવ નિષ્કેણ ધનવાનુચ્યતે જનૈઃ ॥ ૫૮૪ ॥

અતાદ્ગ્રૂપયુક્તોઽપિ રૂપવાન્નાભિધીયતે ।

ધની કિન્તુ બહુદ્રવ્યૈરૂપવાન્ રમ્યરૂપતઃ ॥ ૫૮૫ ॥

મહત્યા વ્યક્તયા કર્મક્ષયોપશમજાતયા ।

સંજ્ઞયા શસ્તયૈર્વાંગ લભતે સંજ્ઞિતાં તથા ॥ ૫૮૬ ॥ વિશેષકસ્ય ॥

इदमर्थतो विशेषावश्यके ॥

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે,

એકેન્દ્રિય આદિથી તે સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવાને ‘આહાર’ આદિ ‘સંજ્ઞા’ તો છે, ત્યારે એઓ પણ ‘સંજી’ કહેવાવા જોઈએ, છતાં કેમ નથી કહેવાતા ? ૫૮૧.

આ શંકાનું સમાધાન એટલું કે.

એઓને આ દશે સંજ્ઞાઓ ઓઘરૂપ છે અને તીવ્ર મોહના ઉદયને લીધે અશોભન અને અવ્યક્ત છે માટે એવી સંજ્ઞાઓને સંજ્ઞા માની નથી. એટલે એમને ‘સંજી’ માં નથી ગણ્યા. ૫૮૨.

જેવી રીતે માણસ નિદ્રાવશ અવસ્થામાં ખરજ વગેરે કરે છે તેવી રીતે એ પ્રાણીઓ મોહ-વશ અને અપ્રકટ ચૈતન્યાવસ્થામાં આહારાદિ કરે છે. આમ એમને સંજ્ઞાનો સમ્બન્ધ માત્ર છે. એટલેથીજ એમને સંજ્ઞાપણું ન કહેવાય. જેમ એકજ સોનામોહોરવાળો ધનવાન નથી કહેવાતો અને ઉત્તમ રૂપવિનાનો રૂપવાન નથી કહેવાતો, પણ પુષ્કળ સોનામોહોરવાળોજ ધનવાન અને ઉત્તમ-સુંદર રૂપવાળોજ રૂપવાન-રૂપાળો કહેવાય છે એમ મ્હોટી, વ્યક્ત અને કર્મેના ક્ષય-ઉપશમથી થયેલી—આમ સર્વ વાતે પ્રશસ્ત હોય એવી સંજ્ઞા વડે જ જીવ સંજ્ઞાવાન-સંજી કહેવાય. એમ વિશેષાવશ્યક સૂત્રમાં કહેલું છે. ૫૮૩-૫૮૬.

તતથ

યેષામાહારાદિસંજ્ઞા વ્યક્તચૈતન્યલક્ષણાઃ ।

કર્મક્ષયોપશમજાઃ સંજ્ઞિનસ્તે પરેઽન્યથા ॥ ૫૮૭ ॥

દીર્ઘકાલિક્યાદિકા વા સંજ્ઞા યેષાં ભવન્તિ તે ।

સંજ્ઞિનઃ સ્યુર્યથાયોગમસંજ્ઞિનસ્તદુજ્જિતાઃ ॥ ૫૮૮ ॥

इति संज्ञितादि ॥ ૨૩ ॥

વેદસિધા સ્યાત્પુંવેદઃ સ્ત્રીવેદશ્ચ તથા પરઃ ।

ક્લીબવેદશ્ચ તેષાં સ્યુર્લક્ષણાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

પુંસાં યતો યોષિદિચ્છા સ પુંવેદોઽભિધીયતે ।

પુરુષેચ્છા યતઃ સ્ત્રીણાં સ સ્ત્રીવેદ इति स्मृतः ॥ ૫૯૦ ॥

યતો દ્વયાભિલાષઃ સ્યાત્ ક્લીબવેદઃ સ ઉચ્યતે ।

તૃણફુંફમકદ્રંગજ્વલનોપમિતા इमे ॥ ૫૯૧ ॥

पुरुषादिलक्षणानि चैवं प्रज्ञापनावृत्तौ स्थानांगवृत्तौ च ।

એટલે એ પરથી એમ સમજવાનું કે 'પ્રકટચૈતન્યલક્ષણવાળી અને કર્મોના ક્ષયોપશમથી થયેલી આહાર વગેરે સંજ્ઞાઓ જે પ્રાણીઓને હોય એઓ જ સંજ્ઞી કહેવાય; શેષ સર્વે અસંજ્ઞી કહેવાય.' ૫૮૭.

અથવા,

જેમને 'દીર્ઘકાલિકી' આદિ સંજ્ઞાઓ હોય એઓ જ ખરી રીતે 'સંજ્ઞી' કહેવાય. અથવા સર્વ 'અસંજ્ઞી' સમજવા. ૫૮૮.

આ પ્રમાણે ત્રેવીશમા દ્વાર 'સંજ્ઞિત-સંજ્ઞી' નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે ચોવીશમા દ્વાર 'વેદ' વિષે.

પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ એમ 'વેદ' ના ત્રણ પ્રકાર છે. ૫૮૯.

એમનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે:—

જેને લઈને પુરુષને સ્ત્રીની ઇચ્છા થાય એ (૧) પુરુષવેદ; જેને લઈને સ્ત્રીને પુરુષની ઇચ્છા થાય એ (૨) સ્ત્રીવેદ; જેને લઈને પુરુષ અને સ્ત્રી-બેઉની ઇચ્છા થાય એ (૩) નપુંસક વેદ કહેવાય. ૫૯૦-૫૯૧.

પુરુષવેદ તૃણના અગ્નિસમાન, સ્ત્રીવેદ છાણાના અગ્નિ સમાન, અને નપુંસકવેદ નગર-દાહના અગ્નિસમાન કહેવાય છે.

પાત્રવણાસૂત્રની અને સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિઓમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકના આ પ્રમાણે લક્ષણો ક્યાં છે:—

યોનિમૃદુત્વમસ્યૈર્વ મુગ્ધતા ક્લીબતા સ્તનૌ ।
 પુંસ્કામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૨ ॥
 મેહનં ત્વરતા દાઢર્ષ શૌણ્ઢીર્યં શ્મશ્ચ ધૃષ્ટતા ।
 સ્ત્રીકામિતેતિ લિંગાનિ સપ્ત પુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૫૯૩ ॥
 સ્તનાદિશ્મશ્ચુકેશાદિભાવાભાવસમન્વિતમ્ ।
 નપુંસકં બુધાઃ પ્રાદુર્મોહાનલસુદીપિતમ્ ॥ ૫૯૪ ॥
 અભિલાષાત્મકં દેહાકારાત્મકમથાપરમ્ ।
 નેપથ્યાત્મકમેકૈકમિતિ લિંગં ત્રિધા વિદુઃ ॥ ૫૯૫ ॥
 પુર્માસોડ્ધ્યાઃ સ્ત્રિયઃ સંત્યગુણાઃ ક્રમાદનન્તકાઃ ।
 અવેદાઃ ક્લીબવેદાશ્ચ સવેદા અધિકાસ્તતઃ ॥ ૫૯૬ ॥
 પુંસ્ત્વસંજ્ઞિત્વયોઃ કાયંસ્થિતિરાન્તર્મુદ્દૃતિકી ।
 લઘ્વી ગુર્વી ચાન્ધિશતપૃથક્ત્વં કિંચનાધિકમ્ ॥ ૧ ॥
 સ્ત્રીત્વકાયસ્થિતિઃ પ્રજ્ઞાપનાયાં સમયો લઘુઃ ।
 ઉક્તાયાસ્યાં ગરીયસ્યામાદેશાઃ પંચ દર્શિતાઃ ॥ ૨ ॥

યોની, કોમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, કાયરતા, સ્તન અને પુરૂષની ઈચ્છા-એ સાત સ્ત્રીત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૨.

મેહન (પુરૂષ ચિન્હ), કઠોરતા, દઢતા, પરાક્રમ, ધૃષ્ટતા, શ્મશ્ચ, અને સ્ત્રીની ઈચ્છા-એ સાત પુરૂષત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૩.

સ્તન આદિનો સફલાવ હોય, શ્મશ્ચ આદિનો અભાવ હોય તથા મોહાગ્નિનો પ્રદિપ્તપણે સફલાવ હોય-એ નપુંસકત્વનાં લક્ષણો. ૫૯૪.

૧ળી પ્રત્યેક લિંગ (૧) અભિલાષરૂપ, (૨) દેહાકારરૂપ અને (૩) (રક્ત) વેશરૂપ-એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૯૫.

સંખ્યા પરત્વે; પુરૂષો સર્વથી થોડા છે, સ્ત્રીઓ પુરૂષોથી સંખ્યાતગણી છે, એથી અનન્તગણા ' અવેદી ' સિદ્ધતા જીવો, એથી પણ અનન્તગણા કલીબવેદી-નપુંસકો, અને નપુંસકોના કરતાં પણ અધિક ' સવેદી ' છે. ૫૯૬.

[પુરૂષપણાની અને સંજ્ઞીપણાની કાયસ્થિતિ બધન્યતઃ અન્તર્મુદ્દૃતની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે બસો સાગરોપમથી લઈને નવસો ઉપરાંત સુધીની છે. સ્ત્રીત્વની કાયસ્થિતિ પરત્વે પત્તવણી સૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે એ બધન્યતઃ એક સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટપણે (૧) જોઈ પદ્યોપમ,

ચતુર્દશાષ્ટાદશ વા શતં વાથ દશોત્તરમ્ ।

પૂર્ણ શતં વા પલ્યાનિ પલ્યાનાં વા પૃથક્સ્વકમ્ ॥ ૩ ॥

પૂર્વકોટિપૃથક્સ્વાઢ્યાઃ પંચાપ્યેતે વિકલ્પકાઃ ।

પંચસંગ્રહવૃત્ત્યાદેર્જેયૈતેષાં ચ વિસ્તૃતિઃ ॥ ૪ ॥

આથે દ્વિતીયે સ્વર્ગે દ્વિઃ પૂર્વકોઢ્યાયુષઃ સ્ત્રિયાઃ ।

સમર્તૃકાન્યદેવીસ્વેનોત્પત્ત્યૈષાં ચ ભાવના ॥ ૫ ॥

इति वेदः ॥ ૨૪ ॥

જિનોક્તાદવિપર્યસ્તા સમ્યગ્દૃષ્ટિર્નિગદ્યતે ।

સમ્યક્સ્વશાલિનાં સા સ્યાત્તચ્ચૈવં જાયતેંગિનામ્ ॥ ૫૧૭ ॥

ચતુર્ગતિકસંસારે પર્યટન્તિ શરીરિણઃ ।

વશીકૃતા વિપાકેન ગુરુસ્થિતિકર્મણામ્ ॥ ૫૧૮ ॥

અથેતેષુ કશ્ચિદંગી કર્માણિ નિશ્ચિલાન્યપિ ।

કુર્યાધથાપ્રવૃત્તાલ્પકરણેન સ્વભાવતઃ ॥ ૫૧૯ ॥

પલ્યાસંખ્યલલ્લોનૈકકોઢ્યબ્ધિસ્થિતિકાનિ વૈ ।

પરિણામવિશેષોઽન્ન કરણં પ્રાણિનાં મતમ્ ॥ ૬૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અથવા (૨) અઢાર પદ્યોપમ, અથવા (૩) એકસો ઢશ પદ્યોપમ, અથવા (૪) એકસો પદ્યોપમ અથવા (૫) એથી ઢધને નવ સુધીના પદ્યોપમ છે. આ પાંચે ‘ વિકલ્પો ’ માં પદ્યોપમની સંખ્યા જૂઢી જૂઢી છે. એના સંખધમાં વિસ્તારપૂર્વક જાણવા માટે, ‘ પંચ સંગ્રહ ’ ગ્રંથની વૃત્તિ-ટીકા જોવી. પહેલા અને બીજા સ્વર્ગમાં એ ‘ કોઢપૂર્વ ’ ના આયુધ્યવાળી સ્ત્રી, ભર્તાર સહિત અન્યદેવીપણે ઉત્પન્ન થાય છે—એ પરથી આ ‘ વિકલ્પો ’ ની ભાવના જાણવી. ૧-૫].

આ પ્રમાણે ચોવીશમા દ્વાર-વેદ-નું સ્વરૂપ છે.

હવે પચવીશમા દ્વાર-‘ દૃષ્ટિ ’ વિષે.

જિનપ્રભુના વચનને અનુસરીને જ (એથી વિપરીતપણે નહિ), વર્તન કરવું—એનું નામ સમ્યક્ દૃષ્ટિ. એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને હોય છે. એ સમ્યક્ત્વ વળી કેવી રીતે થાય છે તે નીચે સમજાવ્યું છે. ૫૬૭.

આ યોગ્યતિ સંસારને વિષે પ્રાણીઓ ઉગ્ર કર્મના વિપાકને વશ હોઈ ચિરકાળ પરિબ્રમણ કર્યા કરે છે. એમાં કોઈ પ્રાણી સ્વભાવથી ‘ યથાપ્રવૃત્ત ’ નામના કરણ વડે, સર્વ કર્મોને

તદ્વિધા તત્ર ચાથં સ્યાદ્વિધાપ્રવૃત્તનામકમ્ ।
 અપૂર્વકરણં નામાનિવૃત્તિકરણં તથા ॥ ૬૦૧ ॥
 વક્ષ્યમાણાગ્રન્થિદેશાવધિ પ્રથમમીરિતમ્ ।
 દ્વિતીયં મિથ્યમાનેઽસ્મિન્ મિથ્ને ગ્રન્થૌ તૃતીયકમ્ ॥ ૬૦૨ ॥
 પ્રીણ્યમૂનિ મઘ્યાનાં કરણાનિ યથોચિતમ્ ।
 સમ્ભવન્ત્યેકમેવાયમઘ્યાનાં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૬૦૩ ॥
 આથેન કરણોનાંગી કરોતિ કર્મલાઘવમ્ ।
 ધાન્યપલ્યગિરિસરિદ્દૃષદાદિનિર્દર્શનઃ ॥ ૬૦૪ ॥
 યથા ધાન્યં મૂરિચૂરિ કશ્ચિદ્દૃઢ્ઘાતિ પલ્યતઃ ।
 હિપત્યત્રાલ્પમલ્પં ચ કાલેન કિયતાપ્યથ ॥ ૬૦૫ ॥
 ધાન્યપલ્યઃ સોઽલ્પધાન્યશેષ एવાવતિષ્ઠતે ।
 एवं बहूनि कर्माणि जरयन्सुमानपि ॥ ૬૦૬ ॥
 વર્ષનંશ્રાલ્પાલ્પાનિ તાનિ કાલેન કિયતાપિ હિ ।
 સ્યાદલ્પકર્માનાભોગાત્મકાથકરણેન સઃ ॥૬૦૭॥ વિશેષકમ્ ॥

એક કોટિ સાગરોપમથી કંઇક ઓછા સ્થિતિકાળવાળાં કરે. (અહિં) કરણ એટલે પ્રાણીના મનપરિણામ) ૫૯૮-૬૦૦.

એ ‘ કરણ ’ ત્રણ પ્રકારનાં છે: (૧) યથાપ્રવૃત્ત, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. ૬૦૧.

એ ત્રણ પ્રકારમાંનું ‘ પહેલું ’ અંધિદેશ પર્યન્ત હોય છે. બીજું અન્થિ લેદાતી હોય એ અરસામાં થાય છે અને ત્રીજું અન્થિનો લેદાં થયા પછી થાય છે. (અંધિ એટલે શું એ આગળ ઉપર આવશે) ૬૦૨.

અવ્યજનોમાં એ ત્રણે ‘ કરણ ’ એટલે મન:પરિણામ યથોચિત સંભવે છે. જ્યારે અઅવ્યજમાં એક પહેલુંજ સંભવે છે. ૬૦૩.

પહેલા પ્રકારનું મન:પરિણામ હોય તો પ્રાણીનાં કર્મ ધાન્યનાં પાલાના દૃષ્ટાન્તે અથવા પર્વતનદીપાષાણન્યાયે લઘુ લઘુ થતાં જાય છે. ૬૦૪.

જેમ કોઇ માણસ એક ધાન્યના દગલામાંથી ગાજી ધાન્ય લેતો જાય અને થોડું પાકું નાખતો જાય તેથી કેટલેક કાળે એ ધાન્યનો દગલો અદ્ય પ્રાય થઇ જાય છે તેવી રીતે પ્રાણીના કર્મ પણ, અધિક છોડાતાં અને અદ્ય બંધાતાં, આખરે અનાલોગરૂપી પહેલા પ્રકારના મન:પરિણામ વડે લઘુ થતા જાય છે-ક્ષીણ થતા જાય છે. ૬૦૫-૬૦૭.

યથાપ્રવૃત્તકરણં નન્વનાભોગરૂપકં ।

ભવત્યનાભોગતશ્ચ કથં કર્મચયોઽક્તિનામ્ ॥ ૬૦૮ ॥

અત્રોચ્યતે । યથા મિથો ઘર્ષણેન ગ્રાહણોઽદ્રિનદીગતાઃ ।

સ્યુશ્ચિત્રાકૃતયો જ્ઞાનશૂન્યા અપિ સ્વભાવતઃ ॥ ૬૦૯ ॥

તથા યથાપ્રવૃત્તાત્સ્યુરપ્યનાભોગલચ્ચણાત્ ।

લઘુસ્થિતિકર્માણો જન્તવોઽપ્રાન્તરેઽય ચ ॥ ૬૧૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

રાગદ્વેષપરિણામરૂપોઽસ્તિ પ્રન્થિરુત્કટઃ ।

દુર્ભેદો દૃઢકાષ્ટાદિપ્રન્થિવદ્ગાઢચિક્ષણઃ ॥ ૬૧૧ ॥

મિથ્યાત્વં નોકષાયાશ્ચ કષાયાશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।

જિનૈશ્ચતુર્દશવિધોઽભ્યન્તરપ્રન્થિરાગમે ॥

પ્રાગુક્તરૂપસ્થિતિકર્માણઃ કેઽપિ દેહિનઃ ।

યથાપ્રવૃત્તકરણાદ્પ્રન્થેરભ્યર્ણમિગ્રતિ ॥ ૬૧૨ ॥

एतावच्च प्राप्तपूर्वा अभव्या अप्यनन्तशः ।

न त्वीशन्ते प्रन्थिमेनमेते भेत्तुं कदापि हि ॥ ૬૧૩ ॥

અહિં કોઈ વ્યક્તિ એવી શંકા લાવે કે

બ્યારે ‘યથાપ્રવૃત્ત’ કરણુ તો અનાલોગ રૂપ છે ત્યારે એનાથી પ્રાણીઓનાં કર્મોના કૈવી રીતે ક્ષય થાય ? ૬૦૮.

તો એના સમાધાનમાં એમ કહેવાતું કે—

સ્વભાવથી જ્ઞાનશૂન્ય એવા પશુ ગિરિનદીના પાષાણો એક બીજાના ઘર્ષણથી નાના પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણુ કરે છે તેમ અનાલોગ લક્ષણવાળા યથાપ્રવૃત્તકરણુથી પ્રાણીનાં કર્મ લઘુ—હળવાં થાય છે; પાતળાં પડે છે. ૬૦૯—૬૧૦.

પશુ હવે (ત્યારપછી) વચ્ચે રાગદ્વેષના પરિણામરૂપ એક કઠિન અન્થિ (એટલે ગાંઠ) આવે છે એ હુર્લેષ છે તથા દૃઢ કાષ્ટ આદિની ગાંઠના જેવી અત્યન્ત ચીકણી છે. ૬૧૧.

[મિથ્યાત્વ, (નવ) નોકષાયો તથા (ચાર) કષાયો—એવી રીતની ચૌદ પ્રકારની અભ્યન્તર અંધિ જિનપ્રભુએ આગમમાં વર્ણવી છે.]

એ અંધિની સમીપમાં, પૂર્વોક્ત સ્થિતિના કર્મવાળા કેટલાક પ્રાણીઓ ‘યથાપ્રવૃત્ત’ મનઃપરિણામવડે આવે છે; તથા અલબ્ધ પ્રાણીઓ પશુ ત્યાં અનન્તવાર આવે છે. પશુ કોઈ એ અન્થિને ભેદી શકતા નથી. ૬૧૨—૬૧૩.

શ્રુતસામાયિકસ્ય સ્યાદ્લાભઃ કેષાંચિદ્વત્ર ચ ।

શેષાણાં સામાયિકાનાં સામસ્તેષાં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૬૧૪ ॥

તથોક્તય્ । તિસ્થંકરાઈ પૂર્થં દદુ ગણેણ વા વિ કણેણ ।

સુખસામાહલામો હોઈ અમઢવસ્સ ગંઠિમિ ॥ ૬૧૫ ॥

અર્હદાદિવિમૂર્તિ અતિશયવર્તી દૃષ્ટા ધર્માર્થેભંચિયઃ સત્કારઃ દેવત્વરા-
જ્યાદયઃ વા પ્રાપ્ત્યન્તે ઇત્યેવમુત્પન્નભુક્તેઃ અભવ્યસ્ય અપિ અનિષ્ઠાસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય
તદ્વિમૂર્તિનિમિત્તમિતિ શેષઃ દેવસ્ત્વનરેન્દ્રત્વસોભાગ્યબલાદિલક્ષણેન અન્યેન
વા પ્રયોજનેન સર્વથા નિર્વાણશ્રદ્ધાનરહિતસ્ય અભવ્યસ્યાપિ કષ્ટાનુદ્ધાનં
કિંચિત્ અંગીકુર્વતઃ અજ્ઞાનરૂપસ્ય શ્રુતસામાયિકમાત્રસ્ય લાભો ભવેત્ ।
તસ્યાપિ એકાદશાંગપાઠાનુજ્ઞાનાત્ ॥ ઇતિ વિશેષાવશ્યકસૂત્રવૃત્તૌ ॥

ભવ્યા અપિ વલન્તેઽપ્રાગ્સ્ય રાગાદિભિર્જિતાઃ ।

કેચિત્કર્માણિ વધ્નન્તિ પ્રાગ્વહીર્ધસ્થિતીનિ તે ॥ ૬૧૬ ॥

કેચિત્તત્રૈવ તિષ્ઠન્તિ તત્પરીણામશાશ્વિનઃ ।

ન સ્થિતીઃ કર્મણામેતે વર્ધયન્ત્યલ્પયન્તિ વા ॥ ૬૧૭ ॥

ત્યાં કોઈકોઈને ‘શ્રુતસામાયિક’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. શેષ (બાકીની) સામાયિકનો લાભ થતો નથી. ૬૧૪.

એ વિષે કહ્યું છે કે—

અનિષ્ઠાસુધી પહોંચેલા અભવ્ય પ્રાણીને, તીર્થંકર વગેરેની પૂજા થતી જોઈને તથા કોઈ અન્ય કારણે પણ, શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૬૧૫.

વિશેષાવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

જિનેશ્વર વગેરેની અસામાન્ય સમૃદ્ધિને જોઈને “ ધર્મને લીધે આવેા આદરસત્કાર તથા દેવત્વ રાજ્ય આદિ પ્રાપ્ત થાય છે ” એમ સમજાવાથી, અનિષ્ઠાપર્યન્ત પહોંચેલા અભવ્યને પણ દેવત્વ, નૃપત્વ, સૌભાગ્ય, બળ આદિની પ્રાપ્તિને માટે અથવા કોઈ અન્ય હેતુ માટે કષ્ટા-નુદ્ધાન કરતાં, મોક્ષની શ્રદ્ધા લેશમાત્ર ન હોય છતાંપણ, અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એવાઓને પણ અગ્યાર અંગના પાઠની અનુજ્ઞા છે.

ભવ્ય જીવો પણ અહીં સુધી પહોંચી રાગ આદિથી પરાજ્ય પામે તો પાછા પડે છે. કેટલાક તો વળી, પૂર્વની પેઠે ચિરસ્થાયી કર્મો બાંધે છે. ૬૧૬.

કેટલાક તો એવા મનપરિણામ થયા પછી ત્યાં જ સ્થિત રહે છે; નથી કર્મસ્થિતિને વધારતા કે નથી ઓછી કરતા. ૬૧૭.

ચતુર્ગતિભવા મઠયા સંક્ષિપ્તપર્યાસર્પચલાઃ ।
 અપાર્દ્ધપુદ્ગલપરાવર્તાન્તર્ભાવિમુક્તયઃ ॥ ૬૧૮ ॥
 તીવ્રધારપર્શુકલ્પાપૂર્વાલ્ચકરણેન હિ ।
 આવિષ્કૃત્ય પરં વીર્યં પ્રાન્થિ મિન્દન્તિ કેચન ॥ ૬૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 યથા જનાલ્લયઃ કેઽપિ મહાપુરં ચિયાસવઃ ।
 પ્રાસાઃ ક્વચ્ચન કાન્તારે સ્થાનં ચૌરભયંકરમ્ ॥ ૬૨૦ ॥
 તત્ર દ્રુતં દ્રુતં યાન્તો દદૃશુસ્તસ્કરદ્વયમ્ ।
 તદ્દદૃષ્ટ્વા ત્વરિતં પશ્ચાદેકો ભીતઃ પલાયિતઃ ॥ ૬૨૧ ॥
 ગૃહીતશ્ચાપરસ્તાભ્યામન્સ્યસ્ત્વવગણથ્ય તૌ ।
 ભયસ્થાનમતિક્રમ્ય પુરં પ્રાપ પરાક્રમી ॥ ૬૨૨ ॥
 દૃષ્ટાન્તોપનયશ્ચાત્ર જના જીવા મવોઽટવી ।
 પન્થાઃ કર્મસ્થિતિર્પ્રાન્થિદેશસ્તિહ ભયાસ્પદમ્ ॥ ૬૨૩ ॥
 રાગદ્વેષૌ તસ્કરૌ દ્વૌ તદ્ભીતૌ વલિતસ્તુ સઃ ।
 પ્રાન્થિ પ્રાપ્યાપિ દુર્ભાવાદ્યો જ્યેષ્ઠસ્થિતિવન્ધકઃ ॥ ૬૨૪ ॥

આરે ગતિમાં રહેલા લાલ્ય જીવો, તથા પર્યાસસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો, તથા અર્ધ પુદ્ગલ
 પરાવર્તનની અંદર જેમનો મોક્ષ થવાનો છે એવા કેટલાક જીવો પોતાનું પ્રયત્ન વીર્ય પ્રકટ
 કરીને તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન અપૂર્વ ' કરણ ' (મનઃપરિણામ) વડે એ અન્થિને ભેદી નાખે છે.
 ૬૧૮-૬૧૯.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત છે તે જુઓ—

કોઈ મહાન નગરે જ્યાં નીકળેલા ત્રણ માણસોને માર્ગમાં ચોર લોકોના ભયવાળું એક
 અશ્વ આંચું ત્યાં એમને જે ચોર મળ્યા. એમને ભેદને પેલા ત્રણ માણસોમાંનો એક તો
 ભયભીત થઈ પલાયન કરી ગયો. બીજો ચોરના હાથમાં પકડાઈ ગયો. પણ ત્રીજો પરાક્રમી
 હતો એ જોઈ ચોરોનો પરાજય કરીને એ ભયસ્થાનક ઓળંગીને ઇચ્છિત સ્થળે—નગર પહોંચી
 ગયો. ૬૨૦-૬૨૨.

એ દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય આ પ્રમાણે:—

ત્રણ માણસો તે સંસારી પ્રાણીઓ સમજવા. અટવી એ સંસાર સમજવો. માર્ગ એટલે
 કર્મની સ્થિતિ, અને ભયસ્થાનક એ અન્થિપ્રદેશ સમજવો. જે ચોર એ રાગ તથા દ્વેષ.
 ભયભીત થઈને પલાયન કરી ગયો—પાછો વળી ગયો—એ અન્થિ દેશ સુધી આવી પાછો વળે

ચૌરુદ્ધસ્તુ સ જ્ઞેયસ્તાદ્ધ્રાગાદિવાધિતઃ ।

ગ્રન્થિ મિનસિ યો નૈવ ન ચાપિ વલતે તતઃ ॥ ૬૨૫ ॥

સ ત્વભીષ્ટપુરં પ્રાપ્તો યોઽપૂર્વકરણાદુદ્રુતમ્ ।

રાગદ્વેષાવપાકૃત્ય સમ્યગ્દર્શનમાસવાન્ ॥ ૬૨૬ ॥

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકં ગ્રન્થિ મિત્વાશ્નુતેઽસુમાન્ ।

મહાનન્દં ભટ્ ઇવ જિતદુર્જયશાત્રવઃ ॥ ૬૨૭ ॥

તથૈવચ્—અથાનિવૃત્તિકરણેનાતિસ્વચ્છાશયાત્મના ।

કરોત્યન્તરકરણમન્તમુહૂર્તસમ્મિતમ્ ॥ ૬૨૮ ॥

કૃતે ચ તસ્મિન્મિથ્યાત્વમોહસ્થિતિર્દ્વિધાભવેત્ ।

તત્રાયાન્તરકરણાદધસ્તન્યપરોર્ધ્વગા ॥ ૬૨૯ ॥

તત્રાયાયાં સ્થિતૌ મિથ્યાદૃક્ સ તદ્વલવેદનાત્ ।

અતીતાયામયૈતસ્યાં સ્થિતાવન્તર્મુહૂર્તતઃ ॥ ૬૩૦ ॥

પ્રાપ્નોત્યન્તરકરણં તસ્યાયચ્ચય એવ સઃ ।

સમ્યક્ત્વમૌપશમિકમપૌદ્ગલિકમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૩૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એવો ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિખંધવાળો દુર્ભવ્ય (પ્રાણી) સમજવો. ચોરોએ પકડી રોકી રાખ્યો એ રાગદ્વેષપરાજિત પ્રાણી સમજવો કે જે નથી અન્થિને લેલી શકતો કે નથી પાછો વળી શકતો. જે ત્રીજો પોતાને ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચી ગયો એ આપૂર્વકરણ વડે રાગદ્વેષ દૂર કરી સમ્યક્ દર્શનને પ્રાપ્ત કરનારો (પ્રાણી) સમજવો. ૬૨૩-૬૨૬.

દુર્ભવ્ય શત્રુનો પરાભવ કરીને જેમ કોઈ સુભટ દુર્ધ પામે છે એમ અન્થિનો લેહ કરીને પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૨૭.

તે આ રીતે—

પ્રાણી, આરંભમાં નિર્મળ આશયરૂપ અનિવૃત્તિકરણ વડે અન્તર્મુહૂર્તના પ્રમાણવાળું અન્તરકરણ કરે છે. ૬૨૮.

ત્યારપછી, જે પ્રકારની મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની સ્થિતિ થાય છે. એમાં પહેલી અન્તરકરણથી હેઠળની અને બીજી એથી ઉપરની. ૬૨૯.

એમાં વળી પહેલી સ્થિતિમાં રહેલો (પ્રાણી) મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે કેમકે એ મિથ્યાત્વનાં દળ વેદે છે અને પછી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ એ સ્થિતિ અતીત થયા પછી અન્તરકરણને પામે છે; અને એના પ્રથમ ક્ષણમાં જ અપુદ્ગલિક ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૩૦-૬૩૧.

યથા વનદવો વગ્ધેન્ધનઃ પ્રાપ્યાતુર્ણં સ્થલમ્ ।
 સ્વયં વિધ્યાયતિ તથા મિથ્યાત્વોગ્રવવાનલઃ ॥ ૬૩૨ ॥
 અવાપ્યાન્તરકરણં ક્ષિપ્રં વિધ્યાયતિ સ્વયમ્ ।
 તદૌપશમિકં નામ સમ્યક્ત્વં લભતેઽસુમાન્ ॥ ૬૩૩ ॥ યુગ્મસ્ ॥
 અગ્રાયમૌપશમિકસમ્યક્ત્વેન સહાપ્નુયાત્ ।
 દેશતો વિરતિં સર્વવિરતિં વાપિ કશ્ચન ॥ ૬૩૪ ॥

તથોક્તં શતકચૂર્ણો—

ઊવસમસમ્મદિદ્ધી અન્તરકરણે ઠિઓ કોઈ દેસવિરજ્યં પિ લમેઈ
 કોઈ પમત્તઅપમત્તભાવં પિ । સાસાયણો પુણ ન કિંપિ લમેઈત્તિ ॥
 કર્મપ્રકૃતિવૃત્તાવપિ દત્તર્થતઃ ॥

કિંચ વધ્યતે સ્વક્તસમ્યક્ત્વૈરુત્કૃષ્ટા કર્મણાં સ્થિતિઃ ।
 મિશ્રગ્રન્થિભિરપ્યુગ્રો નાનુભાગસ્તુ તાદૃશઃ ॥ ૧ ॥

इत्येतत्कार्मग्रन्थिकमतम् ॥

જેવી રીતે હાવાનળ ઇન્ધનને બાળી નાખ્યા પછી તરણા વિનાના સ્થળે પહોંચી પોતાની
 મેળે શાન્ત થઇ જાય છે તેવી રીતે મિથ્યાત્વરૂપી ઉગ્ર હાવાનળ પણ અન્તરકરણને પામીને
 સ્વયમેવ નષ્ટ થઇ જાય છે. એજ સમયે પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.
 ૬૩૨-૬૩૩.

વળી અહિં કોઈ પ્રાણી એ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની સાથેસાથ દેશવિરતિપણું અને
 અને કોઈ વળી સર્વવિરતિપણું પણ પામે છે. ૬૩૪.

‘ શતકચૂર્ણિ ’ માં કહ્યું છે કે

ઉપશમસમ્યક્ત્વવાન્ જીવ અન્તરકરણને વિષે સ્થિત થઇ દેશવિરતિને પામે છે; કોઈ
 વળી કદાચ પ્રમત્તાપ્રમત્ત ભાવને પણ પામે છે. નથી કંઇ પામતો ફક્ત સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વવાળો.

‘ કર્મપ્રકૃતિ ’ ની વૃત્તિમાં પણ એજ અર્થનું કહ્યું છે.

વળી સમ્યક્ત્વને ત્યજી જેઠેલા અન્યિભેદ કરી રહેલા પ્રાણીઓ પણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ
 સ્થિતિ આંધે છે, કોઈ ઉગ્ર અનુભાગ નથી આંધતા. (૧)

કર્મઅંથનો એ અભિપ્રાય છે.

શિદ્ધાન્તવાદીઓનો એવો મત છે કે—

ભવેન્નિજ્ઞાન્યિકસ્ય મિથ્યાદૃષ્ટેરપિ સ્ફુટસ્ ।

સૈદ્ધાન્તિકમતે ઝ્યેષ્ઠઃ સ્થિતિબન્ધો ન કર્મણામ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ પ્રકૃતય્—

इदं चोपशमश्रेण्यामपि दर्शनसत्तके ।

उपशान्ते भवेच्छ्रेण्यिपर्यन्तावधि देहिनाम् ॥ ૬૩૫ ॥

તથા

यथौषधविशेषेण जनैर्मदनकोद्रवाः ।

त्रिधा क्रियन्ते शुद्धार्धविशुद्धાશુદ્ધભેદતઃ ॥ ૬૩૬ ॥

तथानेनौપશમિકસમ્યક્ત્વેન પટીપસા ।

विशोध्य क्रियते त्रेधा मिथ्यात्वमोहनीयकम् ॥ ૬૩૭ ॥ युग्मम् ॥

તત્રાશુદ્ધસ્ય પુંજસ્યોદયે મિથ્યાત્વવાન્ ભવેત્ ।

પુંજસ્યાર્ધવિશુદ્ધસ્યોદયે ભવતિ મિશ્રદૃગ્ ॥ ૬૩૮ ॥

उदये शुद्धपुंजस्य चायोपशमिकं भवेत् ।

મિથ્યાત્વસ્યોદિતસ્યાન્તાદન્યસ્યોપશમાન્ન તત્ ॥ ૬૩૯ ॥

અનિલેહ કર્યો હોય એવા મિથ્યાદ્રષ્ટિને પણ પ્રકટપણે કર્મોના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ પડતો નથી. (૨).

હવે પ્રસ્તુત વિષય લઈએ—

દર્શન મોહનીય કર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ઉપશમભાવ પામ્યે, ઉપશમ-શ્રેણિને વિષે પણ છેક શ્રેણિના પર્યન્તસુધી, પ્રાણીઓને આ ઉપશમ સમકિત હોય છે. ૬૩૫.

વળી જેમ કેઈ એવી આપધીવડે માણસ કોદરાના (૧) શુદ્ધ, (૨) અર્ધશુદ્ધ અને (૩) અશુદ્ધ-એમ ત્રણ ભાગ-દગલા કરે છે તેમ આવા ઉત્તમ ઉપશમસમ્યક્ત્વવડે શોધાઈને મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. ૬૩૬-૬૩૭.

તે આવી રીતે—

અશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો પ્રાણી મિથ્યાત્વી થાય. અર્ધશુદ્ધ પુંજ ઉદયમાં હોય તો એ મિશ્રદૃષ્ટિ થાય અને શુદ્ધપુંજનો ઉદય હોય તો ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વવાળો થાય. આ વળી ઉદયે આવેલા મિથ્યાત્વના અંતથી અને અનુદિત મિથ્યાત્વના ઉપશમથી થાય છે. ૬૩૮-૬૩૯.

આરબ્ધઅપકથેષ્વેઃ પ્રક્ષીણે સપ્તકે ભવેત્ ।

ક્ષાયિકં તદ્ભવસિદ્ધેસ્ત્રિચતુર્જન્મનોઽથવા ॥ ૬૪૦ ॥

તત્ત્વાર્થભાષ્યે ચૈતેષાં સ્વરૂપમેવ્યુક્તમ્—

જ્યાદિ ત્રિવિધં સમ્યગ્દર્શનમ્ તદાવરણીયસ્ય કર્મણો દર્શનમોહ-
સ્ય ચ જ્યાદિભ્યઃ इति ॥ અસ્ય વૃત્તિઃ—

મત્યાથાવરણીયદર્શનમોહસપ્તકક્ષયાત્ ઉપજાતં ક્ષયસમ્યગ્દર્શનમ-
ભિધીયતે । તેષામેવોપશમાજ્ઞાતં ઉપશમસમ્યગ્દર્શનમુચ્યતે । તેષામેવ
જ્ઞાપશમાભ્યાં જાતં જ્ઞાપશમસમ્યગ્દર્શનમભિદધતિ પ્રવચનાભિજ્ઞાઃ ॥

નહ્ન ચ તત્ત્વશ્રદ્ધાનજનકં જ્ઞાપોપશમિકં યદિ ।

સમ્યક્સ્વસ્ય જ્ઞાયિકસ્ય કથમાવારકં તદા ॥ ૬૪૧ ॥

યદિ મિથ્યાસ્વજાતીયતયા તદપવારકમ્ ।

તદાત્મધર્મશ્રદ્ધાનં કથમસ્માત્ પ્રવર્ત્તે ॥ ૬૪૨ ॥

દર્શન મોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે, આરંભી છે ક્ષપકથેષ્વિ જેણે
એવા તદ્ભવમોક્ષગામી જીવે અથવા ત્રણચાર ભવ થયા પછી મોક્ષે જવાના હોય છે એવા
પ્રાણીઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. ૬૪૦.

‘તત્ત્વાર્થભાષ્ય’ માં એ ત્રણે પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

ક્ષય આદિ ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. એ એને આવરનારા કર્મના ક્ષય આદિથી તેમ
દર્શનમોહનીયના ક્ષય આદિથી થાય છે.

એના પર વિવેચન આ પ્રમાણે—

મતિ આદિને આવરનારાં એવાં દર્શનમોહનીયકર્મની સાતે પ્રકૃતિના ‘ક્ષય’ થી ઉત્પન્ન
થાય—એ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શન. એમનાં ‘ઉપશમ’ થી થાય—એ ઉપશમસમ્યક્ દર્શન. અને
એમનાં ‘ક્ષય અને ઉપશમ’ બેઉથી થાય—એ જ્ઞાપોપશમસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. (એ
તત્ત્વાર્થના પહેલા અધ્યયનમાં કહેલું છે).

અહિં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે

જ્ઞાપોપશમિક સમ્યક્ત્વ જ્યારે તત્ત્વશ્રદ્ધાને ઉત્પન્ન કરનારું છે ત્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને
એ આવરે છે કેમ ? ૬૪૧.

જો એમ કહેશે કે એ એક ભતતું મિથ્યાત્વ હોવાથી એને આવરે છે—તો એનાથી
આત્મધર્મરૂપ તત્ત્વ-શ્રદ્ધા કેમ પ્રકટ થાય છે ? ૬૪૨.

ઇદં કર્મગ્રન્થમતય ॥

સિદ્ધાન્તસ્ય મતે પુનઃ

અપૂર્વકરણેનૈવ મિથ્યાત્વં કુરૂતે ત્રિધા ॥

સમ્યક્ત્વાવારકરસં ચપયિત્વા વિશોધિતાઃ ।

મિથ્યાત્વપુદ્ગલાસ્તે સ્યુઃ સમ્યક્ત્વમુપચારતઃ ॥ ૬૫૦ ॥

અર્ધશુદ્ધા અશુદ્ધાશ્ચ મિશ્રમિથ્યાત્વસંજ્ઞકાઃ ।

एवं कोद्वदृष्टान्तात् त्रिषु पुंजेषु सस्त्वपि ॥ ૬૫૧ ॥

યદાનિવૃત્તિકરણાત્ સમ્યક્ત્વમેવ ગચ્છતિ ।

મિશ્રમિથ્યાત્વપુંજૌ તુ તદા જીવો ન ગચ્છતિ ॥ ૬૫૨ ॥ વિશેષકમ્ ॥

પુનઃ પતિતસમ્યક્ત્વો યદા સમ્યક્ત્વમશ્નુતે ।

તદાપ્યપૂર્વકરણેનૈવ પુંજત્રયં સૃજન્ ॥ ૬૫૩ ॥

કરણોનાનિવૃત્તાભ્યેનૈવ પ્રાપ્નોતિ પૂર્વવત્ ।

નન્વપ્રાપૂર્વકરણે પ્રાગ્લબ્ધેઽન્વર્થતા કથમ્ ॥ ૬૫૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

એ કર્મગ્રન્થનો અભિપ્રાય છે.

સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો

‘ અપૂર્વકરણ ’ થી જ ત્રણ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ થાય છે.

સમ્યક્ત્વને આવરનારા રસને ખાપાવી નાખી શુદ્ધ થયેલા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોને અહિં ‘ ઉપચાર ’ થી સમ્યક્ત્વના પુદ્ગલો કહ્યા છે. ૬૫૦.

વળી એવાજ અર્ધશુદ્ધ થયેલાને ‘ મિશ્ર ’ અને તદન અશુદ્ધ રહેલાને ‘ મિથ્યાત્વ ’ નામથી ઓળખાવ્યા છે.

એ રીતે કોદરના દૃષ્ટાન્તની પ્રમાણે અહિં શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ-એમ ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૧.

જ્યારે ‘ અનિવૃત્તિકરણ ’ થી જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે એ મિશ્ર અને મિથ્યાત્વ-એ બે પ્રકારને પામતો નથી. ૬૫૨.

વળી એકવાર સમ્યક્ત્વનો જન્મ થયા પછી પુનઃ એની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણ જીવ ‘ અપૂર્વકરણ ’ થીજ ત્રણ પુંજ (ઢગલા-પ્રકાર) નીપજાવતો, ‘ અનિવૃત્ત ’ કરણવડેજ પૂર્વવત્ એ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૫૩-૫૪.

અહિં એવી શંકા ઉઠાવાય કે ‘ અપૂર્વકરણ ’ તો પૂર્વે થયેલું હતું ત્યારે આ બીજા અપૂર્વકરણનું શું સાર્થક ? ૬૫૪,

અગ્રોચ્ચતે- અપૂર્વવદપૂર્વ સ્યાત્ સ્તોકવારોપસામ્મતઃ । ।

અપૂર્વત્વવ્યપદેશો ભવેદ્લોકેઽપિ દુર્લભે ॥ ૬૫૫ ॥

इदमर्थतो विशेषावरयकश्चौ ॥

સમ્યગ્દૃષ્ટિવ્યપદેશનિબન્ધનમિતીરિતમ્ ।

સમ્યક્ત્વં ત્રિવિધં શુદ્ધશ્રદ્ધારૂપં મનીષિભિઃ ॥ ૬૫૬ ॥

यदि वैकद्वित्रिचतुःपञ्चभेदं भवेदिदम् ।

જિનોક્તતત્ત્વશ્રદ્ધાજ્ઞાનરૂપમેકવિધં ભવેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

द्विधा नैसर्गिकं चौपदेशिकं चेति भेदतः ।

ભવેન્નૈશ્વર્યિકં વ્યાવહારિકં ચેતિ વા દ્વિધા ॥ ૬૫૮ ॥

द्रव्यतो भावतश्चेति द्विधा वा परिकीर्तितम् ।

તત્ર નૈસર્ગિકં સ્વાભાવિકમન્યદ્ગુરોર્ગિરા ॥ ૬૫૯ ॥

यथा पथञ्चयुतः कश्चिदुपदेशं विना भ्रमन् ।

માર્ગ પ્રાપ્નોતિ કશ્ચિન્તુ માર્ગવિજ્ઞોપદેશતઃ ॥ ૬૬૦ ॥

એ શંકાનું નિવારણુ:—

અપૂર્વકરણુ અરૂપસમય મળતું હોવાથી, એ ‘ અપૂર્વ ’ કહેવાય છે; આ જગતમાં દુર્લભ વસ્તુ ‘ અપૂર્વ ’ એ નામથી ઓળખાય છે એમ. ૬૫૫.

એવો ભાવાર્થ વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યો છે.

એવી રીતે સમ્યકદૃષ્ટિના નામના નિબન્ધનરૂપ, અને શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ, એવા સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકાર થયા. ૬૫૬.

અથવા તો સમ્યક્ત્વ એક પ્રકારનું, બે પ્રકારનું, ત્રણ પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું અને પાંચ પ્રકારનું પણ છે. ૬૫૭.

(૧) જિનપ્રભુએ કહેલાં તત્ત્વોપર શ્રદ્ધા કરવી તે રૂપ એક પ્રકારનું.

(૨) નૈસર્ગિક અને ઉપદેશક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા નૈશ્વર્યિક અને વ્યવહારિક—એમ બે પ્રકારનું. અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ પણ બે પ્રકારનું. ૬૫૭-૫૮-૫૯.

નૈસર્ગિક એટલે સ્વાભાવિક. ઉપદેશિક એટલે શુદ્ધના ઉપદેશથી થયેલું.

એ બે પ્રકાર થયાર્થ સમજાવવા માટે કેટલાક દૃષ્ટાન્ત આપે છે:—

જેમ માર્ગમાં ભૂલો પડેલો કોઈ માણસ ભ્રમતાં ભ્રમતાં પોતાની મેળે જ માર્ગે ચડી

યથા વા કોદ્રવાઃ કેષિત્સ્યુઃ કાલપરિપાકતઃ ।

સ્વયં નિર્મલનાઃ કેચિત્ત્ ગોમયાદિગ્રયજ્ઞતઃ ॥ ૬૬૧ ॥

કશ્ચિજ્જવરો યથા દોષપરિપાકાદ્ વ્રજેત્ સ્વષમ્ ।

કશ્ચિત્પુનર્મેષજાદિગ્રયસ્તેનોપશામ્યતિ ॥ ૬૬૨ ॥

સ્વભાવાદયવોપાયાથથા શુદ્ધં ભવેત્સયઃ ।

યથોજ્જ્વલં સ્યાદ્દુઃખં વા સ્વભાવાદ્યક્ષતોઽપિ વા ॥ ૬૬૩ ॥

સમ્યક્ત્વમેવં કેષાંચિદક્લિનાં સ્યાન્નિર્ગતઃ ।

ગુરુણામુપદેશેન કેષાંચિત્તુ ભવેદિદમ્ ॥ ૬૬૪ ॥

નેશ્ચયિકં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનાદિમયાત્મશુદ્ધપરિણામઃ ॥

સ્યાદ્વાયવહારિકં તદ્દેતુસમુત્પન્નં ચ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૬૬૫ ॥

જિનવચનં તત્ત્વમિતિ શ્રદ્ધધતોઽકલયતશ્ચ પરમાર્થમ્ ।

તદ્દ્રવ્યતો ભવેન્નાવતસ્તુ પરમાર્થવિજ્ઞસ્ય ॥ ૬૬૬ ॥

ક્ષાયોપશમિક્ષુત પૌદ્ગલિકતયા દ્રવ્યતસ્તદુપદિષ્ટમ્ ।

આત્મપરિણામરૂપે ચ ભાવતઃ ક્ષાયિકોપશમિકે તે ॥ ૬૬૭ ॥

બીજ છે, અને કોઈ ભોમીઆના બતાવ્યાથી માર્ગે ચઢી બીજ છે; અથવા કોઠરામાં કેટલાકના કાળના પરિપાકથી ફેાતરાં નીકળી બીજ છે અને કેટલાકના ગોમય-છાણા આદિના પ્રયોગથી ફેાતરાં કાઢવામાં આવે છે; અથવા કોઈ પ્રકારનો તાવ દોષોના પરિપાકથી પોતાની મેળે ઉતરી બીજ છે અને કોઈ ઔષધી આદિના પ્રયોગથી બીજ છે; અથવા બીજ ક્યાંક સ્વભાવથી, કુદ્રતી રીતે શુદ્ધ થાય છે અને ક્યાંક ઉપાય કર્યે શુદ્ધ થાય છે; અથવા વચ્ચમાં પણ કોઈ સ્વભાવથી અને કોઈ પ્રયોગથી ઉત્ભવળ થાય છે-તેમ સમ્યક્ત્વ પણ કેટલાક જીવોને સ્વભાવથી થાય છે અને કેટલાકને શુદ્ધના ઉપદેશથી થાય છે. ૬૬૦-૬૬૪.

આત્માનો જ્ઞાનાદિમય શુદ્ધ પરિણામ-એ નૈશ્ચયિક સમ્યક્ત્વ; અને એના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલું-એ વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. ૬૬૫.

આશુક વાત જીનેશ્વરે કહી છે મારે સત્ય છે એમ માને, પણ પરમાર્થ બીજું નહિ-એવા માણસોનું સમ્યક્ત્વ ‘ દ્રવ્યથી ’ કહેવાય; અને પરમાર્થને બીજું એવાનું સમ્યક્ત્વ ‘ ભાવથી ’ કહેવાય. ૬૬૬.

વળી ‘ ક્ષાયોપશમિક ’ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગલિકહોવાથી ‘ દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વ ’ કહેવાય, અને ‘ ક્ષાયિક ’ તથા ‘ ઉપશમિક ’ બેઉ આત્મપરિણામરૂપ હોવાથી ‘ ભાવસમ્યક્ત્વ ’ કહેવાય. ૬૬૭

કારકરોચકદીપકમેદાદેતત્ત્રિભાષ્યત્રિવિધમ્ ।

સ્વાતં ક્ષાયોપશમિકમુપશમજં ક્ષાયિકં ચેતિ । ॥ ૬૬૮ ॥

જિનપ્રણીતાચારસ્ય કરગો કારકં ભવેત્ ।

રુચિમાત્રકરં તસ્ય રોચકં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૬૬૯ ॥

સ્વયં મિથ્યાદૃષ્ટિરપિ પરસ્ય દેશનાદિભિઃ ।

યઃ સમ્યક્ત્વં દીપયતિ સમ્યક્ત્વં તસ્ય દીપકમ્ ॥ ૬૭૦ ॥

ક્ષાયોપશમિકાદીનાં સ્વરૂપં તૂદિતં પુરા ।

સાસ્વાદનયુતે તર્સ્મિન્નયે તત્સ્યાચ્છતુર્વિધમ્ ॥ ૬૭૧ ॥

વેદકેનાન્વિતે તર્સ્મિન્નશ્ચતુષ્કે પંચધાપિ તત્ ।

સાસ્વાદનં ચ સ્યાદૌપશમિકં વમતોઽગ્નિઃ ॥ ૬૭૨ ॥

પ્રયાણામુક્તપુંજાનાં મધ્યે પ્રચ્છીણયોર્દ્વયોઃ ।

શુદ્ધસ્ય પુંજસ્યાન્ત્યાણુવેદને વેદકં ભવેત્ ॥ ૬૭૩ ॥

(૩) કારક, રોચક અને દીપક—એમ ત્રણ પ્રકારનું; અથવા ક્ષાયોપશમિક, ઉપશમિક અને ક્ષાયિક—એમ ત્રણ પ્રકારનું. ૬૬૮.

જિનપ્રભુએ ઉપદેશ્યા પ્રમાણે આચરણ—વર્તન રાખે એવાનું સમકિત ‘કારક’ કહેવાય; એવા આચાર પ્રત્યે કૃત રુચિ હોય એવાનું સમકિત ‘રોચક’ કહેવાય; અને પોતે મિથ્યા-દૃષ્ટિ છતાં બીજાઓને ઉપદેશ આદિ આપીને નિજ સમકિતને દીપાવે એવાનું સમકિત ‘દીપક’ કહેવાય. ૬૬૯-૬૭૦

(૪) ‘ક્ષાયોપશમિક’ આદિ ત્રણ પ્રકારનાનું સ્વરૂપ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે—એ ત્રણ પ્રકારમાં એક ચાથો ‘સાસ્વાદન’ પ્રકાર લેણવવાથી (સમ્યક્ત્વ) ચાર પ્રકારનું કહેવાય. ૬૭૧.

(૫) એ ચારમાં વળી એક પાંચમો ‘વેદક’ પ્રકાર લેણવતાં (સમકિત) પાંચ પ્રકારનું (થાય) ૬૭૨.

પ્રાણી ઉપશમ સમકીતને વમે ત્યારે એને સાસ્વાદન સમકીત થયું કહેવાય.

ઉપર શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ—એમ ત્રણ પુંજ (ટગલા) :કદા એમાંથી બે પુંજ ક્ષીણ થયે, શુદ્ધ પુંજનો છેવટનો પરમાણુ વેદતાં પ્રાણીને ‘વેદક’ સમકીત થાય. ૬૭૩.

હવે તે તે પ્રકારના સમકીતની સ્થિતિ વિષે.

ષટ્ષઠિઃ સાધિકાઢ્ધીનાં ક્ષાયોપશમિકસ્થિતિઃ ।

ઉત્કૃષ્ટા સા જઘન્યા ચાન્તર્મુહૂર્તમિતા મતા ॥ ૬૭૪ ॥

જ્યેષ્ઠાન્યા ચૌપશમિકસ્થિતિરાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

ક્ષાયિકસ્ય સ્થિતિઃ સાદિરનન્તા વસ્તુતઃ સ્મૃતા ॥ ૬૭૫ ॥

સાધિકાઃ સ્યુર્ભવસ્થત્વે સા ત્રયસ્ત્રિશદઢ્ધયઃ ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યા ચ સા સ્યાદાન્તર્મુહૂર્તિકી ॥ ૬૭૬ ॥

સાસ્વાદનસ્યાવલ્યઃ ષટ્ જ્યેષ્ઠા લઘ્વી ચણાશમિકા ।

ષકઃ ચણો વેદકસ્યોત્કર્ષાજ્ઞઘન્યતોઽપિ ચ ॥ ૬૭૭ ॥

ઉત્કર્ષાદૌપશમિકં સાસ્વાદનં ચ પંચશઃ ।

વેદકં ક્ષાયિકં ચૈકવારં જીવસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૬૭૮ ॥

વારાન્ ભવત્યસંરૂપ્યાન્ ક્ષાયોપશમિકં પુનઃ ।

અથૈતેષાં ગુણસ્થાનનિયમઃ પ્રતિપાદ્યતે ॥ ૬૭૯ ॥

સાસ્વાદનં સ્યાત્સમ્યક્ષ્વં ગુણસ્થાને દ્વિતીયકે ।

તુર્યાવિષુ ચતુર્યેષુ ક્ષાયોપશમિકં ભવેત્ ॥ ૬૮૦ ॥

ક્ષાયોપશમ સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક વિશેષ છે અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની કહેલી છે. ૬૭૪.

ઉપશમ સમક્રીતની સ્થિતિ, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય બેઉ અન્તર્મુહૂર્તની છે; ક્ષાયિક સમક્રીતની મુખ્યત્વે કરીને સાદિઅનન્ત છે. ૬૭૫.

ભવસ્થપણામાં એની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ તેત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે, અને જઘન્યપણે અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૬૭૬.

સાસ્વાદન સમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ આવળીની છે, અને જઘન્ય એક સમયની છે. વેદસમક્રીતની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય બેઉ સ્થિતિ એક એક ક્ષણની છે. ૬૭૭.

છવે ઉપશમ અને સાસ્વાદન સમક્રીત ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચ વાર થાય; વેદક એક જ વાર થાય; અને ક્ષાયોપશમ અસંખ્ય વાર થાય. ૬૭૮-૭૯.

હવે એમના ગુણસ્થાનોના નિયમ વિષે.

સાસ્વાદન સમક્રીત બીજા ગુણસ્થાને હોય; ક્ષાયોપશમિક ચોથો, આઠમો અને આરમ્ભ

अष्टासु तुर्यादिष्वौपशमिकं परिकीर्तितम् ।
 तुर्यादिष्वेकादशसु सम्यक्त्वं क्षायिकं भवेत् ॥ ६८१ ॥
 तुर्यादिषु चतुर्ष्वेषु वेदकं कीर्त्तितं जिनैः ।
 गुणस्थानप्रकरणाद्विशेषः शेष उद्धृताम् ॥ ६८२ ॥
 सम्यक्त्वं लभते जीवो यावत्त्यां कर्मणां स्थितौ ।
 क्षपितायां ततः पल्यपृथक्त्वप्रमितस्थितौ ॥ ६८३ ॥
 लभेत देशविरतिं क्षपितेषु ततोऽपि च ।
 संख्येयेषु सागरेषु चारित्रं लभतेऽसुमान् ॥ ६८४ ॥ युग्मम् ॥
 एवं चोपशमश्रेणिं क्षपकश्रेणिमप्यथ ।
 क्रमात्संख्येयपाथोधिस्थितिह्यासादवाप्नुयात् ॥ ६८५ ॥
 एतान्ब्रह्मसम्यक्त्वोऽन्यान्यदेवनृजन्मसु ।
 लभेतान्यतरश्रेणिवर्जान् कोऽप्येकजन्मनि ॥ ६८६ ॥

श्रेणिद्वयं चૈકભવે સિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ ન સ્યાદેવ ॥ આહુશ્ચ

સમ્મત્તંમિ ઉ લક્ષ્ણે પલિચપુહસેણ સાવઓ હુજ્જા ।

ચરણોવસમસ્રયાણં સાગરસંસ્વંતરા હંતિ ॥ ૧ ॥

શુણ્વસ્થાને હોય. ચોથાથી અઘ્યારમા સુધી ઉપશમ સમકીત, અને ચોથાથી ચૌદમા સુધી ક્ષાયિક સમકીત હોય. ચોથાથી સાતમા સુધી વળી બેદસમકીત હોય. ૬૮૦-૮૨.

એ સંખધી વિશેષ વિવરણ ' શુણ્વસ્થાનક પ્રકરણ ' માંથી બાણી લેવું.

હવે,

કર્મેની જેટલી સ્થિતિ ખખ્યા પછી પ્રાણી સમકીત પામ્યો હોય તેમાંથી પૃથક્ત્વ પદ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ બોલી થયે તે ' દેશવિરતિ ' (શ્રાવકપણ) પામે છે. અને તેમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમ બોલા થયે, સર્વવિરતિ અર્થાત્ ચારિત્ર પામે છે. ૬૮૩-૬૮૪.

એમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ બોલી થયે, પ્રાણી અનુક્રમે ઉપશમશ્રેણીએ અને ક્ષપકશ્રેણીએ પહોંચે છે. જે પ્રાણીનું સમકીત બ્રહ્મ ન થયું હોય તે (પ્રાણી), અન્ય અન્ય-દેવ અને મનુષ્યના બવોમાં, એક ભવમાં બેમાંથી એક શ્રેણીએ પહોંચે છે-બેમાંથી એક શ્રેણી પામે છે. કારણ કે સિદ્ધાન્તને મતે એકભવમાં બે શ્રેણી થાય નહિ. ૬૮૫-૬૮૬.

એના સંખધમાં એવું વચન છે કે, સમકીત પામ્યા પછી પૃથક્ત્વપદ્યોપમ જેટલી સ્થિતિ

एवं अप्परिवर्द्धिण सम्मत्ते देवमणुअजम्मेसु ।

अन्नयरसेढिवज्जं एगभवेणं च सव्वाहं ॥ ६८७ ॥

इति महाभास्यसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

સમ્યક્ત્વં ચ શ્રુતં ચેતિ દેશતઃ સર્વતોઽપિ ચ ।

વિરતી ઇતિ નિર્દિષ્ટં સામાયિકચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧ ॥

ચારિત્રસ્યાષ્ટ સમયાન્ પ્રતિપત્તિર્નિરન્તરમ્ ।

શેષત્રયસ્ય ચાવલ્યસંખ્યેયાંશમિતાન્ ચણાન્ ॥ ૨ ॥

ઉત્કર્ષેણ પ્રતિપત્તિકાલ ઇષ નિરન્તરઃ ।

જઘન્યતો દ્વૌ સમયૌ ચતુર્ણામપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩ ॥

દ્વાદશપંચદશાહોરાત્રાસ્તૃતીયતુર્યયોઃ ।

આયયોઃ સત્ત વિરહો ઝ્યેષ્ઠોઽન્યશ્ચ ચણત્રયમ્ ॥ ૪ ॥

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચાપ્નોસ્યુત્કર્ષતોઽસુમાન્ ।

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગચણમિતાન્ ભવાન્ ॥ ૫ ॥

ઓછી થયે, પ્રાણી, શ્રાવક એટલે દેશવિરતિ થાય; અને તેમાંથી, ચારિત્ર, ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપક-શ્રેણિ-એ પ્રત્યેક, અનુક્રમે સંખ્યાત સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયે, પ્રાપ્ત થાય છે. (૧).

એવી રીતે દેવ અને મનુષ્યના ભવોમાં, સમ્યક્ત્વથી જીવ બ્રહ્મ ન થયો હોય તો, બેમાંથી એક શ્રેણિ વિના, એક ભવમાં, સર્વ પામે છે. ૬૮૭.

એવી રીતનો મહાભાષ્યસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં ઉદ્દેશ્ય છે.

હવે સમ્યક્ત્વસામાયિક વિષે ક'ંઇક:—

સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક—આ પ્રમાણે સામાયિકના ચાર ભેદ કહ્યા છે. (૧).

ચારિત્ર એટલે સર્વ વિરતિ સામાયિકનો નિરન્તર પ્રતિપત્તિકાળ આઠ સમયનો છે. શેષ ત્રણ સામાયિકનો, એક આવળીનો અસંખ્યાતમા ભાગ છે. એ કાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાણવો. જઘન્યપણે તો ચારે સામાયિકોનો (પ્રતિપત્તિકાળ) બે સમયોનો કહ્યો છે. (૨-૩).

ત્રીજા અને ચોથા સામાયિકનો વિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટપણે જાર અને પંદર અહોરાત્રીનો છે; અને પહેલા બે સામાયિકનો સાત અહોરાત્રી છે. જઘન્ય ત્રણ સમયોનો છે. (૪).

પ્રાણી, ઉત્કૃષ્ટપણે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક ક્ષેત્રપલ્યોપમાના અસંખ્યાતમા ભાગના સમય જેટલા ભવસુધી પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વવિરતિસામાયિક એટલે ચારિત્ર

ચારિત્રં ચ ભવાનઘૌ શ્રુતસામાયિકં પુનઃ ।

ભવાનનન્તાન્ સર્વાણિ ભવમેકં જઘન્યતઃ ॥ ૬ ॥

આકર્ષાણાં સ્વલુ શતપૃથક્ત્વં સર્વસંવરે ।

સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વં ચ ત્રયાણામેકજન્મનિ ॥ ૭ ॥

નાનાભવેષુ ચાકર્ષા અસંખ્યેયાઃ સહસ્રકાઃ ।

આથત્રયે તુરીયે ચ સ્યાત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૮ ॥

યત્ ત્રયાણાં પ્રતિભવં સ્યુઃ સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ।

અસંખ્યેયા ભવાશ્ચેતિ યુક્તાસ્તેઽમી યથોદિતાઃ ॥ ૯ ॥

ચારિત્રે યત્પ્રતિભવં તેષાં શતપૃથક્ત્વકમ્ ।

ભવાશ્ચાઘૌ તતો યુક્તં તત્સહસ્રપૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૦ ॥

આકર્ષઃ પ્રથમતયા ગ્રહણં મુક્તસ્ય વા ગ્રહણમ્ ઇતિ । इदमर्थतः
आवश्यकसूत्रवृत्त्यादिषु ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિર્વિપર્યસ્તા જિનોક્તાદ્વસ્તુતત્ત્વતઃ ।

સાં સ્યાન્મિથ્યાત્વિનાં તચ્ચ મિથ્યાત્વં પંચધા મતમ્ ॥ ૬૮૮ ॥

આઠભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રુતસામાયિક અનન્ત ભવ સુધી પ્રાપ્ત કરે છે; બ્યારે જઘ-
ન્યપણે સર્વ સામાયિકો એક જ ભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે. (૫-૬).

એક ભવમાં, સર્વ સંવરને વિષે એટલે સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે બસોથી નવસો
સુધી ' આકર્ષ ' હોય છે, શેષ ત્રણ સામાયિકોને વિષે બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. (૭).

અનેક નાના-વિધ ભવોમાં પ્રથમના ત્રણ સામાયિકોને વિષે અસંખ્ય સહસ્ર આકર્ષો
હોય છે અને છેલ્લા એટલે ચોથા સામાયિકમાં બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. કેમકે ત્રણ
સામાયિકોને વિષે પ્રત્યેકભવે બે સહસ્રથી નવસહસ્ર સુધી આકર્ષો થાય ત્યારે અસંખ્ય ભવને
વિષે અસંખ્ય સહસ્ર કહ્યા એ યુક્તાજ છે; અને સર્વવિરતિ સામાયિકને વિષે, પ્રત્યેક ભવમાં
બસો સો સુધી ' આકર્ષ ' કહ્યા છે તે પરથી ' આઠ ' ભવમાં બે હજારથી નવહજારસુધી
કહ્યાં હુ યુક્તાજ છે. (૮-૧૦).

આકર્ષ=પહેલાં ગ્રહણ કરવું તે, અથવા, એકવાર છોડીને પુનઃ ગ્રહણ કરવું તે.
(આ અર્થ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ વગેરેમાં કહ્યો છે.)

હવે કંઈક મિથ્યાદૃષ્ટિ વિષે.

જિનપ્રભુએ કહેલ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીતરીતે વર્તવું એનું નામ મિથ્યાદૃષ્ટિ. આવી દૃષ્ટિ
મિથ્યાત્વીઓની હોય. ૬૮૮.

આભિગ્રહિકમાર્ગં સ્યાદનાભિગ્રહિકં પરમ્ ।

તૃતીયં કિલ મિથ્યાત્વમુક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

તુર્યં સાંશયિકાર્થ્યં સ્યાદનાભોગિકમન્તિમમ્ ।

અભિગ્રહેણ નિર્વૃત્તં તત્રાભિગ્રહિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

નાનાકુદર્શનેષ્વેકમસ્માત્પ્રાણી કુદર્શનમ્ ।

ઇદમેવ શુભં નાન્યવિત્યેવં પ્રતિપચ્યતે ॥ ૬૯૧ ॥

મન્યતેઽક્ષ્મી દર્શનાનિ યદ્વશાદલિલાન્યપિ ।

શુભાનિ માધ્યસ્થ્યહેતુરનાભિગ્રહિકં હિ તત્ ॥ ૬૯૨ ॥

યતો ગોષ્ટામાહિલાદિવદાત્મીયકુદર્શને ।

ભવત્યભિનિવેશસ્તં પ્રોક્તમાભિનિવેશિકમ્ ॥ ૬૯૩ ॥

યતો જિનપ્રણીતેષુ દેશતઃ સર્વતોઽપિ વા ।

પદાર્થેષુ સંશયઃ સ્યાત્તત્સાંશયિકમીરિતમ્ ॥ ૬૯૪ ॥

અનાભોગેન નિર્વૃત્તમનાભોગિકસંજ્ઞિકમ્ ।

યત્સ્યાદેકેન્દ્રિયાદીનાં મિથ્યાત્વં પંચમં તુ તત્ ॥ ૬૯૫ ॥

એ મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે:—

(૧) આભિગ્રહિક, (૨) અનાભિગ્રહિક, (૩) આભિનિવેશિક, (૪) સાંશયિક અને (૫) અનાભોગિક. ૬૮૯—૬૯૦.

(૧) આભિગ્રહવડે જે નિર્વૃત્ત થયેલું હોય તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. એ મિથ્યાત્વવાળો પ્રાણી અનેક કુદર્શનોમાંના એક કુદર્શનને, ‘ એજ સારું છે, અન્ય નહિ ’ એમ ગણીને અંગીકાર કરે છે. ૬૮૯.

(૨) જેને લીધે પ્રાણી સર્વ દર્શનોને સારાં માને છે અને એમ કરીને પોતાનું મધ્યસ્થપણ બતાવે છે, એ અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કહેવાય. ૬૯૦.

(૩) ગોષ્ટામાહિલાદિકની જેમજેથી પોતાના જ (કુ) દર્શનમાં અભિનિવેશ—આસક્તિ થાય તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૧.

(૪) જેને લીધે જિનેશ્વર પ્રણીત તત્વોને વિષે અદ્ય કે પૂર્વપક્ષે સંશય ઉત્પન્ન થાય એ સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૬૯૨.

(૫) અનાભોગથી એટલે ઉપયોગ વિના થયેલું હોય એનું નામ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ એકેન્દ્રિય આદિ છત્રે આવે છે. ૬૯૩.

યસ્યાં જિનોક્તતસ્વેષુ ન રાગો નાપિ મત્સરઃ ।
 સમ્યગ્મિથ્યાત્વસંજ્ઞા સા મિશ્રદષ્ટિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૧૬ ॥
 ધાન્યેષ્વિવ નરા નાલિકેરદ્વીપનિવાસિનઃ ।
 જિનોક્તેષુ મિશ્રદદ્રો ન દ્વિષ્ટા નાપિ રામિણઃ ॥ ૬૧૭ ॥

વદાહુઃ કર્મવ્રન્ધકારાઃ—

જિષ્ણજિષ્ણપુણપાવાસવસંવરબંધમુહસ્વનિઞ્જરણા ।
 જિણં સદૃહદ્ તં સમ્મં સ્વદ્ગાદૃષ્ટુભેયં ॥ ૬૧૮ ॥
 મીસા ન રાગદોસો જિણધમ્મે ઐતમુહુત્તં જહા ઐજ્ઞે ।
 નાલીઞ્જરદીવમણુણો મિચ્છં જિણધમ્મવિવરીયં ॥ ૬૧૯ ॥

ગુણસ્થાનક્રમારોહે સ્વેવદ્વક્તૃ—

જ્યાત્યન્તરસમુદ્ભૂતિર્વદ્વાસ્તરયોર્યથા ।
 ગુહદબ્ધનોઃ સમાયોગે રસભેદાન્તરં યથા ॥ ૧ ॥
 તથા ધર્મદ્વયે શ્રદ્ધા જાયતે સમબુદ્ધિતઃ ।
 મિશ્રોઽસૌ જાયતે તસ્માન્નાવો જાત્યન્તરાસ્મકઃ ॥ ૨ ॥

વળી જિનોક્ત તત્ત્વોને વિષે રાગ પણુ ન હોય તેમ દ્રેષ પણુ ન હોય એ ‘ સમ્યક મિથ્યાત્વ ’ નામની મિશ્રદષ્ટિ કહેવાય છે. એવી મિશ્રદષ્ટિવાળાઓ શ્રી જિનેશ્વરના વચનો પર નથી ધરાવતા રાગ કે નથી રાખતા દ્રેષ; નાળીએરદ્વીપમાં વસનારાઓ જેમ ધાન્યના રાગી કે દ્રેષી નથી હોતા એમ. ૬૯૬-૬૯૭.

એ વિષે ‘ કર્મવ્રન્ધ ’ ના કર્તાનાં નીચે પ્રમાણે વચનો છે:—

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બન્ધ, મોક્ષ અને નિર્જરા—એ નવ તત્ત્વો-પર શ્રદ્ધા હોવી એનું નામ ‘ સમ્યકદષ્ટિ ’; જેના ‘ ક્ષાયિક ’ વગેરે અન્ય અન્ય પ્રકાર છે. નાળીએરદ્વીપના મનુષ્યોને અજપર રાગ કે દ્રેષ હોતો નથી એમ જિનધર્મને વિષે અન્તર્મુદ્ધૂર્તપર્યન્ત રાગ પણુ ન હોય એમ દ્રેષ પણુ ન હોય એનું નામ ‘ મિશ્રદષ્ટિ ’. અને જનધર્મથી વિપરીત વર્તન એ ‘ મિથ્યાદષ્ટિ. ’ ૬૯૮-૬૯૯.

‘ ગુણસ્થાનક ક્રમારોહ ’ માં વળી એમ કહ્યું છે કે:—

જેમ વડવા એટલે ઘોડીનો ખર સાથે સંયોગ થવાથી એક અન્ય ત્રીજી જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે; તથા ગોળ અને દહીંના સંયોગથી વળી એક અન્ય રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—તેમ બે ધર્મ પર સમાન શ્રદ્ધા થવાથી એમાંથી એક અન્ય જાતિ રૂપ ‘ મિશ્રભાવ ’ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧-૨).

સમ્યગ્મિથ્યાદશઃ સ્તોકાસ્તેભ્યોઽનન્તગુણાધિકાઃ ।

સમ્યગ્દશસ્તતો મિથ્યાદશોઽનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૭૦૦ ॥

इति दृष्टिः ॥ ૨૫ ॥

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયાણ્યથ કેવલમ્ ।

જ્ઞાનાનિ પંચ તત્રાયમષ્ટાવિંશતિધા સ્મૃતમ્ ॥ ૭૦૧ ॥

તથાદિ— અવગ્રહેદ્વાવાચાલ્યા ધારણા ચેતિ તીર્થપૈઃ ।

મતિજ્ઞાનસ્ય ચત્વારો મૂલભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૦૨ ॥

શબ્દાદીનાં પદાર્થાનાં પ્રથમગ્રહણં હિ તત્ ।

અવગ્રહઃ સ્યાત્સ દ્વેધા વ્યંજનાર્થવિભેદતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

વ્યજ્યતે येन सद्भावा दीपेनेव घटादयः ।

વ્યંજનં જ્ઞાનજનકં તત્ત્વૌપકરણેન્દ્રિયમ્ ॥ ૭૦૪ ॥

શબ્દાદિભાવમાપન્નો દ્રવ્યસંગ્રાત એવ વા ।

વ્યજ્યતે यद् व्यंजनं तदिति व्युत्पत्त्यपेक्षया ॥ ૭૦૫ ॥

તતથ વ્યંજનૈર્વ્યંજનાનાં યઃ સમ્બન્ધઃ પ્રથમઃ સ હિ ।

વ્યંજનાવગ્રહોઽસ્પષ્ટરાવબોધલક્ષણઃ ॥ ૭૦૬ ॥

સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે. સમ્યક્દષ્ટિવાળાઓની સંખ્યા એથી અનન્ત ગણી છે. આ કરતાં અનન્ત ગણી વળી મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની સંખ્યા છે. ૭૦૦.

આ પ્રમાણે પચવીશમા દ્વાર-દષ્ટિ-નું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન છેઃ (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યાવજ્ઞાન, અને (૫) કેવળજ્ઞાન. ૭૦૧.

એમાં પહેલું જે મતિજ્ઞાન-એના અઘ્યાવીશ ભેદ છે.

પ્રથમ તો એના ચાર મૂળ ભેદો છેઃ અવગ્રહ, ઇંદ્રિયા, અવાચ અને ધારણા. ૭૦૨.

‘શબ્દાદિ પદાર્થોનું’ જે પ્રથમ ગ્રહણ-એનું નામ ‘અવગ્રહ’. આ અવગ્રહ બે ભાગોને છેઃ વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. ૭૦૩.

દીપક જેમ ઘટાદિને તેમ જે છતા પદાર્થોને પ્રકટ કરે છે એ ‘વ્યંજન’. (આ વ્યંજન ઉપકરણેન્દ્રિયની સાથે જોડાઈને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે). અથવા શબ્દાદિ પુદ્ગલોનો જે સમૂહ-એનું નામ ‘વ્યંજન’ કેમકે વ્યજ્યતે તદ વ્યંજનમ્-એવી એની વ્યુત્પત્તિ છે. અને

અસ્ય ચ સ્વરૂપમેવં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

યદોપકરણેન્દ્રિયસ્ય સ્પર્શનાદિપુદ્ગલૈઃ સ્પર્શાધ્યાકારપરિણતૈઃ સમ્બન્ધ
ઉપજાતો ભવતિ તદા કિમપ્યેતદિતિ ગૃહ્ણતિ । કિન્ત્વવ્યક્તજ્ઞાનોઽસૌ
સુસમત્તાદિસૂક્ષ્માવબોધસહિતપુરુષવદિતિ । તદા તૈઃ સ્પર્શાદ્યુપકરણેન્દ્રિ-
યસંશ્લિષ્ટૈઃ યા ચ યાવતી ચ વિજ્ઞાનશક્તિઃ આવિરસ્તિ સા ઇવંવિધા
જ્ઞાનશક્તિઃ અવગ્રહાભ્યા ॥ તસ્ય સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ટસ્પર્શાધ્યા-
કારપરિણતપુદ્ગલરાશેઃ વ્યંજનાભ્યાસ્ય ગ્રાહિકા અવગ્રહ ઇતિ ભળ્યતે ॥
તેનૈતદુક્તં ભવતિ । સ્પર્શનાદ્યુપકરણેન્દ્રિયસંશ્લિષ્ટાઃ સ્પર્શાધ્યાકારપરિણતાઃ
પુદ્ગલાઃ ભળ્યન્તે વ્યંજનમ્ । વિશિષ્ટાર્થાવગ્રહકારિત્વાત્તસ્ય વ્યંજનસ્ય
પરિચ્છેદકો વ્યક્તોઽવગ્રહો ભળ્યતે અપરોઽપિ । તસ્માન્મનાગૂનિશ્ચિતતરઃ
કિમપ્યેતદિત્યેવંવિધસામાન્યપરિચ્છેદોઽવગ્રહો ભળ્યતે । તતઃ પરમીહાદયઃ
પ્રવર્તન્તે ઇતિ ॥

એમ હોવાનેલીધે, વ્યંજનોના વ્યંજનોની સાથેનો પ્રથમ સમ્બન્ધ-એનું નામ ' વ્યંજ-
નાવગ્રહ. ' ' અત્યન્ત અસ્ફુટ જ્ઞાન ' એ એનું લક્ષણ-વ્યાખ્યા છે. ૭૦૪-૭૦૬.

એનું સ્વરૂપ ' તત્વાર્થવૃત્તિ ' માં આ પ્રમાણે છે—

ભ્યારે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિ આકાર પામેલા સ્પર્શનઆદિ પુદ્ગલોની સાથે
સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે ' આ કંઈક છે ' એવું જ્ઞાન થાય છે, પણ એ જ્ઞાન, નિદ્રામાં પડેલા
અને મત્ત-પીધેલા પુરૂષને થાય છે એવું સૂક્ષ્મ-અવ્યક્ત થાય છે. સ્પર્શન આદિ પુદ્ગલોનો
સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે આમ સંશ્લેષ થવાથી જ અને જેટલી જ્ઞાનશક્તિ
આવિર્ભાવ પામે છે એ જ્ઞાનશક્તિ તે ' અવગ્રહ. ' અથવા સ્પર્શ આદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની
સાથે સંશ્લેષ થવાથી જેનો સ્પર્શ આદિ આકાર થાય છે એવા વ્યંજન નામના પુદ્ગલસમૂહને
ગ્રહણ કરનારી જ શક્તિ એનું નામ અવગ્રહ. ભાવાર્થ એવો છે કે આવી રીતે સ્પર્શન આદિ
ઉપકરણ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંશ્લેષ થઈ પરિણામે સ્પર્શ આદિ આકાર પામેલા હોય એવા
પુદ્ગલોનું નામ વ્યંજન છે. વળી એક બીજે ' અવગ્રહ ' છે, જે એ વ્યંજનનો પરિચ્છેદક છે
એટલે એની સવિશેષ ચોક્કસ વ્યાખ્યા-અર્થ સમજાવનારો છે એપરથી વ્યક્ત અવગ્રહ કહે-
વાય છે. તેપરથી ' આ કંઈક છે ' એટલું જ દર્શાવી શકે એવા અદ્ય નિશ્ચયવાળો સામાન્ય-
પણે જ ઓળખાવી શકે એવો છે તે ખાલી અવગ્રહ કહેવાય. આટલા અવગ્રહ પછી જ ' છહા '
આદિ પ્રવર્તે છે.

રત્નાવકારિકાયાં ચ અવગ્રહણશયેવમુક્તમ્—

વિષયવિષયિસન્નિપાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાત્ જાતમ્
આદ્યમ્ અવાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમ્ અવગ્રહ इति ॥ વિષયઃ
સામાન્યવિશેષાત્મકઃ અર્થઃ । વિષયી ચત્તુરાદિઃ । તયોઃ સમીचीनઃ
આન્ત્યાયજનકત્વેનાનુકૂલો નિપાતઃ યોગ્યદેશાયવસ્થાનમ્ । તસ્માદનન્તરં
સમુદ્ભૂતમ્ ઉત્પન્નં યત્સત્તામાત્રગોચરં નિઃશેષવિશેષવૈમુખ્યેન સન્માત્ર-
વિષયં દર્શનં નિરાકારો બોધઃ તસ્માજ્ઞાતમ્ આદ્યમ્ સત્ત્વસામાન્યાદવાન્તરૈઃ
સામાન્યાકારૈઃ મનુષ્યત્વાદિભિઃ જાતિવિશેષૈઃ વિશિષ્ટસ્ય વસ્તુનઃ યદ્ગ્રહ-
ણમ્ જ્ઞાનમ્ તદ્ અવગ્રહ इति નામ્ના અભિધીયતે इति ॥

અત્ર ચ પ્રાચ્યમતે દર્શનસ્ય અવકાશં ન પશ્યામઃ । દ્વિતીયમતે ચ
વ્યંજનાવગ્રહાવકાશં ન પશ્યામઃ ॥ તદત્ર તત્ત્વં बहुश्रुतेभ्यઃ અવસેયમ્ ॥

વક્તૃમાણો વા મહાભાષ્યાભિમતો વ્યંજનાવગ્રહાદીનાં દર્શનસ્ય
વા ભેદઃ અનુકરણીયઃ । इत्यलं પ્રસંગેન ॥

રત્નાવકારિકામાં ‘ અવગ્રહ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ વિષય ’ અને ‘ વિષયી ’ નો યોગ થયે ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્રગોચરદર્શનથી થયેલું, અવાન્તર સામાન્યાકાર વિશિષ્ટ વસ્તુનું પ્રથમ ગ્રહણ તે ‘ અવગ્રહ. ’ અહિં ‘ વિષય ’ એટલે સામાન્યવિશેષાત્મક પદાર્થ; અને વિષયી એટલે ચક્ષુ વગેરે. એ ઉભયનો, દેશમાત્ર પણ સંશય ન રહે એવો અનુકુળ સન્નિપાત એટલે યોગ્ય દેશમાં એકત્ર સ્થાનની પ્રાપ્તિ-ત્યારબાદ ઉત્પન્ન થયેલ સત્તામાત્ર વિચારદર્શન એટલે, સર્વ વિષયોથી પરાક્રમ્ય હોવાથી માત્ર ‘ સત્તા ’ પૂરતું દર્શન એટલે બોધ;—એ બોધથી થયેલ, આદ્ય એટલે પહેલું, સમાન-પાણાના આકારવાળી મનુષ્યત્વ આદિ જાતિથી વિશિષ્ટ વસ્તુનું ગ્રહણ, એટલે જ્ઞાન--એનું નામ અવગ્રહ.

અહિં પહેલો મત સ્વીકારીએ તો ‘ દર્શન ’ નો અવકાશ દેખાતો નથી; અને બીજો મત અંગીકાર કરીએ તો વ્યંજનાવગ્રહનો અવકાશ નજરે પડતો નથી. માટે સત્ત્વ શું છે એ બહુશ્રુત-જ્ઞાની પાસેથી સમજી-બાણી લેવું.

અથવા વ્યંજન, અવગ્રહ, દર્શન આદિ વિષે મહાભાષ્યમાં જે મત દર્શાવ્યો છે તે પ્રમાણે માનવું. અહિં તો અમે પ્રસંગને લઈને આટલું કહ્યું છે. (વિશેષ કંઈ કહેવું નથી).

આવલ્પસંખ્યેયભાગો વ્યંજનાવગ્રહે ભવેત્ ।

કાલમાનં લઘુ ઝ્યેષ્ઠમાનં પ્રાણપૃથક્સ્વકમ્ ॥ ૭૦૭ ॥

સ ચતુર્ધા શ્રોત્રજિહ્વાગ્રાણસ્પર્શનસમ્ભવઃ ।

અપ્રાપ્યકારિભાવાત્સ્યાન્ન ચક્ષુર્મનસોરસૌ ॥ ૭૦૮ ॥

શબ્દાદેર્યઃ પરિચ્છેદો મનાક્સ્પષ્ટતરો ભવેત્ ।

કિંચિદિત્યાત્મકઃ સોઽયમર્થાવગ્રહ ઉચ્યતે ॥ ૭૦૯ ॥

કાલતોઽર્થાવગ્રહસ્તુ સ્યાદેકસમયાત્મકઃ ।

નિશ્ચયાદ્યવહારાત્તુ સ સ્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તિકઃ ॥ ૭૧૦ ॥

તસ્યૈવાવગૃહીતસ્ય ધર્માન્વેષણરૂપિકા ।

ઈહા ભવેત્કાલમાનમસ્યા અન્તર્મુહૂર્ત્તિકમ્ ॥ ૭૧૧ ॥

અથેહિતસ્ય તસ્યેદમિદમેવેતિ નિશ્ચયઃ ।

અવાયો માનમસ્યાપિ સ્મૃતમન્તર્મુહૂર્ત્તિકમ્ ॥ ૭૧૨ ॥

નિર્ણીતાર્થસ્ય મનસા ધરણં ધારણા સ્મૃતા ।

કાલઃ સંખ્ય ઉતાસંખ્યસ્તસ્યા માનમવસ્થિતેઃ ॥ ૭૧૩ ॥

આ ‘ વ્યંજનાવગ્રહ ’ માં જઘન્ય એક ‘ આવળી ’ ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો કાળ થાય, અને ઉત્કૃષ્ટ બેથી નવ પ્રાણ સુધીનો કાળ લાગે. ૭૦૭.

વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે થાય છે: (૧) શ્રોત્રથી, (૨) જિહ્વાથી, (૩) ગ્રાણ એટલે નાસિકાથી અને (૪) સ્પર્શથી. અશ્રુ કે મનથી નથી થતું કારણ કે બેઉ પ્રાપ્યકારી નથી-અપ્રાપ્યકારી છે. ૭૦૮.

‘ આ કંઈક છે ’ એ પ્રકારે શબ્દ વગેરે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાય એ ‘ અર્થાવગ્રહ ’ કહેવાય છે. એનો કાળ નિશ્ચયનયે એકસમયનો છે, અને વ્યવહારનયે અન્તર્મુહૂર્ત્તનો છે. ૭૦૯-૭૧૦.

એ અવગૃહીત થયું કે તરત જ એના ધર્મની જોજ કરવી એનું નામ ‘ ઈહા. ’ એનું કાળમાન અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે. ૭૧૧.

એ ‘ ઈહા ’ પછી ‘ આ એજ છે ’ એવો નિશ્ચય થાય એનું નામ ‘ અવાય. ’ એનું કાળમાન પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે. ૭૧૨.

એ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલા પદાર્થને અન્તઃકરણને વિષે ધારણ કરવો એનું નામ ‘ ધારણા. ’

કાલ્યે દૃષ્ટં સ્મરત્કેવ પર્યન્તેઽસંસ્વજીવિનઃ ।

તતઃ સ્યાદ્ધારણ્યમાનમસંસ્વકાલસમ્મિતમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

યથા હિ સજ્યતે પૂર્વં ધોત્રેણ શબ્દસંહતિઃ ।

તતશ્ચ કિંચિદધોષમિત્યર્થાવગ્રહો ભવેત્ ॥ ૭૧૫ ॥

તતઃ કથાદિશબ્દનિષ્ઠં માધુર્યાદિ વિચિન્તયેત્ ।

ઇયમીહા તતોઽવાયો નિશ્ચયાત્મા ધૃતિસ્તતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

પત્રં ગન્ધરસસ્પર્શેષ્વપિ માઢ્યા મનીષિભિઃ ।

પ્રાણજિહ્વાસ્પર્શનાનાં વ્યંજનાવગ્રહાદયઃ ॥ ૭૧૭ ॥

વ્યંજનાવગ્રહાભાવાશ્ચક્ષુર્માનસયોઃ પુનઃ ।

ચત્વારોઽર્થાવગ્રહાયા ધારણાન્તા ભવન્તિ હિ ॥ ૭૧૮ ॥

યથા પ્રથમતો વૃક્તે ચક્ષુગોચરમાગતે ।

કિંચિદેતદિતિ જ્ઞાનં સ્યાદર્થાવગ્રહો દ્વયમ્ ॥ ૭૧૯ ॥

એતું કાળમાન સંખ્યાત પણુ છે, અને અસંખ્યાત પણુ છે. કારણ કે અસંખ્ય આયુષ્યવાળાને, બાહ્યાવસ્થામાં જોયેલી વસ્તુ અન્તકાલ પર્યન્ત સ્મૃતિમાં રહે છે માટે ધારણાની સ્થિતિ અસંખ્યકાળ સુધી છે. ૭૧૩-૧૪.

આ બધાનાં દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે: કાનવડે શબ્દોનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય અને પછી એ કંઈક સાંભળ્યું એવી રીતનું જ્ઞાન થાય એ 'અર્થાવગ્રહ'. ૭૧૫.

પછી સ્ત્રી વગેરેના શબ્દનું અને જોમાં રહેલા માધુર્યાદિનું જ્ઞાન થાય એ 'ઈદ્રી'. પછી નિશ્ચય થાય એ 'અવાય'. પ્રાન્તે 'ધારણા' થાય. ૭૧૬.

એવી જ રીતે દ્રાણુ, છબ્દા અને ત્વચાના પણુ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શને વિષે વ્યંજનાવગ્રહ આદિ ભાવી હેવા. ૭૧૭.

ચક્ષુ અને મનને વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી એમને અર્થાવગ્રહથી માંડીને ધારણા-સુધીના ચારવાનાં હોય છે. ૭૧૮.

દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે:—

એકાદ કોઈ વૃક્ષ નજરે પડે ત્યારે પ્રથમ, આ કંઈક છે એવું જ્ઞાન થાય છે એતું નામ અર્થાવગ્રહ. ૭૧૯.

તતસ્તદ્ગતધર્માણાં સમીચ્છેદા ગ્રજાયતે ।

નિશ્ચયસ્તરુરેવાયમિત્યવાયસ્તતો ભવેત્ ॥ ૭૨૦ ॥

તતસ્તથાનિશ્ચિતસ્ય ધારણાં ધારણા ભવેત્ ।

ભાવ્યતે મનસોઽપ્વેવમથાર્થાવગ્રહાદયઃ ॥ ૭૨૧ ॥

યથા હિ વિસ્મૃતં વસ્તુ પૂર્વં કિંચિદિતિ સ્મરેત્ ।

તતશ્ચ તદ્વત્તા ધર્માઃ સ્મર્યન્તે લીનચેતસા ॥ ૭૨૨ ॥

તતશ્ચ તત્તદ્ધર્માણાં સ્મરણાસદ્દિનિશ્ચયઃ ।

તતઃ સ્મૃત્યા નિશ્ચિતસ્ય પુનસ્તસ્યેવધારણમ્ ॥ ૭૨૩ ॥

અનિન્દ્રિયમિનિષ્ઠં ચ મતિજ્ઞાનમિદં ભવેત્ ।

અત એવ ત્રિધૈતસ્પાદાયમિન્દ્રિયહેતુકમ્ ॥ ૭૨૪ ॥

અનિન્દ્રિયસમુત્થં ચેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

તત્રાપ્યમેકાક્ષાદીનાં મનોવિરહિણાં હિ યત્ ॥ ૭૨૫ ॥

કેવલં હીન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ ભવેદિદમ્ ।

અભાવાન્મનસો નાસ્તિ ઠ્યાપારોઽત્ર મનાગપિ ॥ ૭૨૬ ॥

પછી એ વૃક્ષના ધર્મોનું ચિન્તન થાય છે એનું નામ ‘ ઇહા. ’ અને પછી આ વૃક્ષ જ છે એમ નિશ્ચય થાય એ ‘ અવાય. ’ ૭૨૦.

પછી એવી રીતે નિશ્ચય થયેલાને ધારણ કરીઃરાખવું એનું નામ ‘ ધારણા. ’

‘ મન ’ ના અર્થાવગ્રહ વગેરે પણ આ રીતે જ ભાવી લેવા. ૭૨૧.

જેમકે; કેાઈ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ વિષે ‘ કંઈક હતું ખરું ’ એમ સ્મરણ થાય છે અને પછી ચિન્તનો એકાગ્રતાએ તદ્ગત ધર્મોનું સ્મરણ થાય છે. ધર્મોના સ્મરણથી એનો નિશ્ચય થાય છે અને નિશ્ચય થયા પછી એ નિશ્ચય કાયમ થાય છે. ૭૨૨-૭૨૩.

આવા પ્રકારનું જે મતિજ્ઞાન તેને ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ છે જ એમ નથી. તેથી જ તેના ત્રણ પ્રકાર છે. પહેલા પ્રકારઃ ઇન્દ્રિયોના હેતુવાળું. બીજો પ્રકારઃ ઇન્દ્રિયોના હેતુવિનાનું. ત્રીજુંઃ મિશ્ર. ૭૨૪-૭૨૫.

એ ત્રણ પ્રકારમાંના પહેલા પ્રકારનું મનવિનાના એકેન્દ્રિય વગેરે જીવોને હોય છે કેમકે એઓને ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્તરૂપ છે; એમને મનનો અભાવ હોવાથી એનો (મનનો) એમાં લેશ પણ વ્યાપાર નથી. ૭૨૬.

અનિન્દ્રિયનિમિત્તં ચ સ્મૃતિજ્ઞાનં નિરુપિતમ્ ।
 વ્યાપારાભાવતોઽક્ષાણાં તદક્ષનિરપેક્ષકમ્ ॥ ૭૨૭ ॥
 ઓષજ્ઞાનભવિભક્તરૂપં યદપિ લક્ષ્યતે ।
 વલ્લ્યાદીનાં વૃત્તિનીત્વાયભિસર્પણલક્ષણમ્ ॥ ૭૨૮ ॥
 તદપ્યનિન્દ્રિયનિમિત્તકમેવ પ્રકીર્ત્યતે ।
 હેતુભાવં ભજન્તીહ નાક્ષાણિ ન મનોઽપિ યત્ ॥ ૭૨૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મત્યજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમ એવ હિ ।
 કેવલં હેતુતામોષજ્ઞાનેઽસ્મિન્નનુતે ચ યત્ ॥ ૭૩૦ ॥
 યત્તુ જાગ્રદવસ્થાયામુપયુક્તસ્ય ચેતસા ।
 સ્પર્શાદિજ્ઞાનમેતચ્છેન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ॥ ૭૩૧ ॥

ઇદમર્થતત્ત્વાર્થવૃત્તૌ ॥

અથ પ્રકૃતમ્ ।

એવમર્થાવગ્રહેહે અવાયધારણે રૂઢ ।
 સ્યુશ્ચતુર્વિંશતિઃ પદ્મિર્હતા ઇન્દ્રિયમાનસૈઃ ॥ ૭૩૨ ॥
 વ્યંજનાવગ્રહેઃ પૂર્વોદિતૈશ્ચતુર્ભિરન્વિતાઃ ।
 સ્યુસ્તેઽષ્ટાવિંશતિર્મેદા મતિજ્ઞાનસ્ય નિશ્ચિતાઃ ॥ ૭૩૩ ॥

ખીણું: ઇન્દ્રિયો જેમાં નિમિત્તરૂપ નથી એવું-સ્મૃતિજ્ઞાન છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી એને એની અપેક્ષા નથી. ૭૨૭.

વદડી-વેલા આદિને વિષે એકે વીંટાઈ જવું વગેરે અભિસર્પણ લક્ષણવાળું અને અવિ-ભક્તરૂપવાળું ઓષજ્ઞાન દેખાય છે તોપણ એમાં કંઈ ઇન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ નથી. એમાં તો ઇન્દ્રિયો કે મન કેઈ પણ હેતુરૂપ નથી. ૭૨૮-૨૯.

આ ઓષજ્ઞાનમાં તો કેવળ મતિજ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ જ હેતુભૂત છે. ૭૩૦.

ખીણું: મિશ્ર જાગ્રત અવસ્થામાં, ઉપયુક્ત ચિત્તવાળાને જે સ્પર્શ આદિનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય બેઉ નિમિત્તરૂપ છે માટે એ મિશ્ર કહેવાય. ૭૩૧.

(ઉપરની સર્વ વાત તત્ત્વાર્થની વૃત્તિમાં કહી છે).

હવે ચાલતી બાબતપર આવીએ.

અર્થાવગ્રહ, ઇંદા, અવાય અને ધારણાને, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન-એ છએ ગુણ.

મમવતીશ્ચૌ તુ

ષોઢા શ્રોત્રાદિભેદેનાવાયશ્ચ ધારણાપિ ચ ।

इत्येवं द्वादशविधं मतिज्ञानमुदाहृतम् ॥ ७३४ ॥

દ્વાદશેહાવગ્રહયોશ્ચસ્વારો વ્યંજનસ્ય ચ ।

उक्ता भेदाः षोडशैते दर्शने चक्षुरादिके ॥ ७३५ ॥

યદાહ ભાષ્યકારઃ—

નાણમ્ અવાયધિદ્વઓ દંસણમિટું જહોમ્હેહાઓ ॥

नन्वष्टाविंशतिविधं मतिज्ञानं यदागमे ।

जेगीयते तन्न कथमेवमुक्ते विरुध्यते ॥ ७३६ ॥

અત્રોપ્યતે । મતિજ્ઞાનચક્ષુરાદિદર્શનાનાં મિથો ભિદમ્ ।

अविवक्षित्वैव मतिमष्टाविंशतिधा विदुः ॥ ७३७ ॥

કિંચ । એકેકશ્ચ પ્રકારોયં દ્વાદશધા વિભિચતે ।

ज्ञानस्यास्य ततो भेदाः स्युः षट्त्रिंशं शतत्रयम् ॥ ७३८ ॥

વાથી મતિજ્ઞાનના ષોવીશ ભેદો થાય છે; અને એમાં પૂર્વોક્ત વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર ઉમેરવાથી અઠ્યાવીશ પ્રકાર થાય છે. ૭૩૨-૭૩૩.

ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં તો,—શ્રોત્ર વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન એમ છ લક્ષણે, પ્રત્યેકના ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એમ બે પ્રકાર ગણતાં, ચાર ભેદ થયા—એ બારભેદ મતિજ્ઞાનના કહ્યા છે. ૭૩૪.

અને અક્ષુઆદિ દર્શનના સાળા ભેદ કહ્યા છે: ‘ઇંદ્રા’ અને ‘અવગ્રહ’ ના થઇને બાર, અને વ્યંજનના ચાર—એમ કુલે સાળા. ૭૩૫.

ભાષ્યકારનું ‘પણ કહેવું છે કે ‘અવાય’ અને ‘ધારણા’ એ જ્ઞાન છે અને અવગ્રહ તથા ઇંદ્રા—એ દર્શન છે.

અહિં શિષ્ય શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે શાસ્ત્રને વિષે તો મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા છે અને તમે તો આમ કહો છો, એ તો વિરોધી વાત કહેવાય. ૭૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે—(૧) મતિજ્ઞાન, અને (૨) અક્ષુઆદિ દર્શન—એ બેઉ વચ્ચે ભેદ નહિ સમજીને જ મતિજ્ઞાન અઠ્યાવીશ પ્રકારનું ગણ્યું છે. ૭૩૭.

વળી આ અઠ્યાવીશ ભેદ કહ્યા તેમના દરેકના બાર બાર ઉપભેદ કહ્યા છે. એ ગણતરીએ મતિજ્ઞાનના એકંદર ત્રણસોને છત્રીસ પ્રકાર પણ કહેવાય. ૭૩૮.

તથોક્તં તત્પાર્થમાખ્યે—

एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ठ्युत्तर-
शतविधं षट्त्रिंशद्विंशतविधं च भवति इति ॥

તે વેદ્ય— बहुबहुविधान्यक्षिप्र्राक्षिप्रारूपनिभ्रिततदन्याः ।

संदिग्धासंदिग्धभ्रुवाभ्रुवाख्या मतेर्भेदाः ॥ ७३९ ॥

તથાહિ— आस्फालिते तूर्यवृन्दे कश्चिद्यथैकहेलया ।

भेरीशब्दा इयन्तोऽधैतावन्तः शंखनिःस्रनाः ॥ ७४० ॥

इत्थं पृथक्पृथक् गृह्यन् बहुग्राही भवेदथ ।

ओषतोऽन्यस्तूर्यशब्दं गृह्यन् बहुविद्भवेत् ॥ ७४१ ॥ युग्मम् ॥

माधुर्यादिवિવિધબહુધર્મયુક્તં વેત્તિ યઃ સ बहुविधवित् ।

अबहुविधवित्तु शब्दं वेत्येकद्वयादिधर्मयुतम् ॥ ७४२ ॥

વેત્તિ કશ્ચિદચિરેણ ચિરેણાન્યો વિમૃશ્ય ચ ।

क्षिप्र्राक्षिप्रग्राहिणौ तौ निर्दिष्टव्यौ यथाक्रमम् ॥ ७४३ ॥

તત્પાર્થમાખ્યમાં સુદાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું, અઠવાવીશ પ્રકારનું, એક-સોને અડસઠ પ્રકારનું અને ત્રણસો ને છત્રીસ પ્રકારનું કહ્યું છે.

બાર ઉપલેદ કહ્યા તે આ પ્રમાણે:—

બહુ, બહુવિધ, અબહુ, અબહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અક્ષિપ્ર, નિશ્ચિત, અનિશ્ચિત, સંદિગ્ધ, અસંદિગ્ધ, દ્રુવ અને અદ્રુવ. ૭૩૯.

હજીનાં તરીકે—

અનેક વાજિત્રો વાગતાં હોય તે વખતે કોઈ માણસ આટલા ‘લેરી’ ના શબ્દો છે અને આટલા ‘શંખ’ ના શબ્દો છે એમ છુટા છુટા ગ્રહણ કરીને કહે એ ‘બહુગ્રાહી’ જ્ઞાન કહેવાય. પણ કોઈ એમ ન કરી શકે, પણ એકંદર વાજિત્રોના) શબ્દો ગ્રહણ કરીને એની સંખ્યા કહે એ ‘અબહુગ્રાહી’ જ્ઞાન. ૭૪૦-૭૪૧.

વળી તે વાજિત્રોના શબ્દોના મધુરતા વગેરે નાનાપ્રકારના અનેક ધર્મોને બાણનાર વ્યક્તિ ‘બહુવિધગ્રાહી’ કહેવાય છે. પણ તે શબ્દના અમુક એક કે બેજ ધર્મ બાણનાર ‘અબહુ-વિધગ્રાહી’ કહેવાય. ૭૪૨.

એમાં પણ જે વ્યક્તિ એ સર્વ તુરત જ સમજી જાય એ ‘ક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે અને જે બહુવખત વિચાર કરે ત્યારેજ સમજી શકે છે એ ‘અક્ષિપ્રગ્રાહી’ કહેવાય છે. ૭૪૩.

લિંગાપેક્ષં વેત્તિ કશ્ચિદ્ ધ્વજેનેવ સુરાલયમ્ ।
 સ ભવેન્નિશ્ચિતગ્રાહી પરો લિંગાનપેક્ષયા ॥ ૭૪૪ ॥
 નિઃસંશયં યસ્તુ વેત્તિ સોઽસંદિગ્ધવિદાહિતઃ ।
 સસંશયં યસ્તુ વેત્તિ સંદિગ્ધગ્રાહકો હિ સઃ ॥ ૭૪૫ ॥
 જ્ઞાતે ચ એકદા ભૂયો નોપદેશમપેક્ષતે ।
 ધ્રુવગ્રાહી ભવેદેષ તદન્યોઽધ્રુવવિદ્ ભવેત્ ॥ ૭૪૬ ॥
 નન્વેકસમયસ્થાયી પ્રોક્તઃ પ્રાચ્યૈરવગ્રહઃ ।
 સંભવન્તિ કથં તત્ર પ્રકારા બહુતાદયઃ ॥ ૭૪૭ ॥
 સત્યમેતન્મતઃ કિન્તુ દ્વિવિધોઽવગ્રહઃ ધ્રુતે ।
 નિશ્ચયાત્કણિકો વ્યાવહારિકશ્ચામિતક્ષણઃ ॥ ૭૪૮ ॥
 અપેક્ષ્યાવગ્રહં ભાવ્યાસ્તતશ્ચ વ્યાવહારિકમ્ ।
 ભેદા યથોક્તા બહુતાદયો નૈશ્ચયિકે તુ ન ॥ ૭૪૯ ॥

વળી જે વ્યક્તિ ધ્વજ કે એવી કંઈ નિશાની પરથી જ ‘ આ દેવાલય છે’ એમ સમજી શકે એ ‘નિશ્ચિતગ્રાહી’ કહેવાય; અને જે એવી કંઈ પણ નિશાનીવિના એવી વસ્તુ કે સ્થળ જાણખી કાઢે એ ‘અનિશ્ચિતગ્રાહી’ કહેવાય છે. ૭૪૪.

વળી જે માણસ અમુક વસ્તુને નિઃસંશય એટલે લેશપણ સંદેહ વિના જાણે કે સમજે એ ‘સંદિગ્ધગ્રાહી,’ અને જે સસંશય એટલે અચોક્કસપણે (સંદેહ રહે એમ) જાણી શકે એ ‘સંદિગ્ધગ્રાહી’ કહેવાય છે. ૭૪૫.

અમુક વસ્તુનું એકવાર જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એ વિષે ફરીવાર પુછવા કરવાની જેને જરૂર રહેતી નથી એ ‘ધ્રુવગ્રાહી’ કહેવાય; અને જેને પુનઃ પુનઃ ઉપદેશની જરૂર પડે છે એ ‘અધ્રુવગ્રાહી’ કહેવાય. ૭૪૬.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય કે ‘પૂર્વપુરૂષોએ આ ‘અવગ્રહ’ ને ‘એકસમયસ્થાયી’ કહ્યો છે તો પછી એના ‘બહુતા’ વગેરે પ્રકારો કેવી રીતે સંભવી શકે ? ૭૪૭.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

તમારો પ્રશ્ન બ્યાજળી છે, પરંતુ એ ‘અવગ્રહ’, નિશ્ચયનયથી ‘એકસમયસ્થાયી’ અને અવહારની અપેક્ષાએ ‘અનેકસમયસ્થાયી’ કહ્યો છે. એમ એના બે ભેદ છે. એટલે બીજા ભેદ પ્રમાણે ‘અનેકસમયસ્થાયી’ લઈએ એટલે એના ‘બહુતા’ આદિ પ્રકાર સંભવે. (પહેલા-નિશ્ચયનય-ના ભેદપ્રમાણે તો નજ સંભવે.) ૭૪૮-૭૪૯.

તથોક્તં તત્વાર્થવૃત્તૌ—

નનુ ચ અવગ્રહઃ एकसामायिकः शास्त्रे निरूपितः । न च एकस्मिन् समये चैव एकोऽवग्रह एवंविधः युक्तः अल्पकालत्वात् इति ॥ उच्यते । सत्यमेव एतत् । किन्तु अवग्रहः द्विधा नैश्चयिकः व्यावहारिकश्च । तत्र नैश्चयिको नाम सामान्यपरिच्छेदः स च एकसामायिकः शास्त्रेऽभिहितः । ततः नैश्चयिकादनन्तरं ईहा एवमात्मिका प्रवर्तते किमेषः स्पर्शः उत अस्पर्शः इति । ततश्च अनन्तरः अवायः स्पर्शोऽयमिति । अयं च अवायः अवग्रहः इति उपचर्यते ॥ यस्मात् एतेन आगामिनः भेदान् अंगीकृत्य सामान्यं अवच्छिद्यते । यतः पुनः एतस्मात् ईहा प्रवर्त्तिष्यते कस्यायं स्पर्शः ततश्च अवायो भविष्यति अस्यायमिति । अयमपि चावायः पुनः अवग्रहः इति उपचर्यते ॥ अतः अन्तरवर्त्तिनीम् ईहाम् अवायं च आश्रित्य एवं यावत् अस्यान्ते निश्चयः उपजातः भवति (यत्र अपरं विशेषं न आकांक्षति इत्यर्थः) अवाय एव भवति न तत्र उपचारः इति । अतः य एष औपचारिकः अवग्रहः तम् अंगीकृत्य बहु अवग्रहाति इत्येतदुच्यते । न तु एकसमयवर्त्तिनं नैश्चयिकं (अंगीकृत्य) इति । एवं सर्वत्र औपचारिकाभयणात् व्याख्येयमिति ॥

એ સંબંધમાં ‘તત્વાર્થવૃત્તિ’ માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“શાસ્ત્રમાં ‘અવગ્રહ’ ને ‘એકસમયસ્થાયી’ કહ્યો છે તો એટલા અદપકાગમાં ‘બહુતા’ આદિ શુદ્ધ એનામાં સંભવવાનું અશક્ય છે ” આવા પ્રશ્ન કેાઁ વ્યક્તિ ઉઠાવે તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. પરંતુ ‘અવગ્રહ’ ના બે પ્રકાર છે: (૧) નૈશ્ચયિક અને (૨) વ્યાવહારિક. એમાં નૈશ્ચયિક એટલે સામાન્ય પરિચ્છેદરૂપ; અને તે એક સમયસ્થાયી છે. આ ‘નૈશ્ચયિક’ ની પછી આ તે સ્પર્શ છે કે અસ્પર્શ છે એવી ‘ઇહા’ થાય છે. પછી (સંદેહ ટળતાં) આ તો સ્પર્શ જ છે એમ જ્ઞાન થાય એનું નામ ‘અવાય.’ આ અવાયનું ઉપચારિક નામ જ અવગ્રહ. કેમકે એનાથી, સામાન્યનો પરિચ્છેદ આગામી પ્રકારોને સ્વીકારીને કરાય છે. કેમકે ‘સ્પર્શ’ ની ખાત્રી થયા પછી આ કોનો સ્પર્શ છે એવું જાણવાની ‘ઇહા’ થશે. અને પછી જ આ અમુકનો સ્પર્શ છે એવાં ચોક્કસ ‘અવાય’ થશે. આ અવાય પણ ઉપચારથી અવગ્રહ કહેવાય છે. એટલે જ વચ્ચે રહેલ ‘ઇહા’ અને ‘અવાય’ ને આશ્રયીને, એવી રીતે અન્તે યાવત નિશ્ચય થાય છે અર્થાત્ બીજા વિશેષની જગ્યાએ આકાંક્ષા રહેતી નથી અને ફક્ત ‘અવાય’ જ રહે છે ત્યારે ઉપચાર હોતા નથી. આથી કરીને જ આ ઔપચારિક

ઔત્પત્તિકી વૈનયિકી કાર્મિકી પારિણામિકી ।
આભિઃ સહામી ભેદાઃ સ્યુઃ ચત્વારિંશં શતત્રયમ્ ॥ ૭૫૦ ॥

ન દૃષ્ટો ન શ્રુતશ્ચ પ્રાગ્ મનસાપિ ન ચિન્તિતઃ ।
યથાર્થસ્તત્ત્વજ્ઞાદેવ યથાર્થો યદ્યતે ચિચા ॥ ૭૫૧ ॥

લોકદ્વયાવિરુદ્ધા સા ફલેનાવ્યભિચારિણી ।
બુદ્ધિરૌત્પત્તિકી નામ નિર્વિદ્ધા રોહકાદિવત્ ॥ ૭૫૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુરુજ્ઞાં વિનયાસ્પ્રાપ્તા ફલદાત્ર પરત્ર ચ ।
ધર્માર્થકામશાસ્ત્રાર્થપટુઃ વૈનયિકી મતિઃ ॥ ૭૫૩ ॥

નિમિત્તિકસ્ય શિષ્યેણ વિનીતેન યથોદિતઃ ।
સ્થવિરાયાઃ ઘટધ્વંસે સઘઃ સુતસમાગમઃ ॥ ૭૫૪ ॥

શિલ્પમાચાર્યોપદેશાલ્લબ્ધં સ્યાત્કર્મ ચ સ્વતઃ ।
નિત્યવ્યાપારશ્ચ શિલ્પં કાદાચિત્કં તુ કર્મ વા ॥ ૭૫૫ ॥

અવગ્રહ હોય છે તેને સ્વીકારીને ‘ખહુ અવગ્રહ કરે છે’ એમ કહેવાય છે, એકસમયસ્થાયી નૈશ્ચયિકને આશ્રયીને એમ નથી કહેવાતું. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપચારના આશ્રયથી સમજવું.

ઉત્પત્તિકી, વિનયિકી, કાર્મિકી અને પરિણામિકી—આ ચાર પ્રકાર લેખવતાં મતિજ્ઞાનના ત્રણસોને ચાલીશ પ્રકાર થાય છે.^૧ ૭૫૦.

પૂર્વે જોયેલ કે સાંભળેલ પણ ન હોય, મનને વિષે ચિંતવેલ પણ ન હોય એવોયે કોઈ પણ પદાર્થ જે (બુદ્ધિ) થી એકદમ ગ્રહણ કરી શકાય એવી, ઉભયલોકને અ-વિરોધી, નિર્ણીત કૃણ આપનારી, રોહક વગેરેના જેવી બુદ્ધિ ‘ઉત્પત્તિકી’ બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૭૫૧-૭૫૨.

શુદ્ધજનના વિનયથી થયેલી, ઉભયલોકને સફળ કરનારી અને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા શાસ્ત્રાર્થને વિષે તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિ ‘વિનયિકી’ કહેવાય છે. ૭૫૩.

એક સ્થવિર ડોસીનો ઘડો કુટી ગયો તે પરથી એક નિમિત્તિયાના વિનયવંત શિષ્યે કહેલું કે એને સઘ એના પુત્રનો મેળાપ થશે.—એ આ વિનયિકી બુદ્ધિનું દષ્ટાન્ત સમજવું. ૭૫૪.

આચાર્યના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલ હોય એ શિલ્પ, અને સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરેલ હોય એ કર્મ. અથવા નિત્યનો વ્યાપાર એ શિલ્પ, અને કોઈક જ દિવસે કરીએ એ કર્મ. કર્મને વિષે

૧. ૧૭૩૮ માં શ્લોકમાં ત્રણસોને છત્રીશ ગણાવ્યા છે એમાં આ ચાર ઉમેરતાં ત્રણસોને ચાલીશ થાય છે.

યા કર્માભિનિવેશોત્પન્નઘતત્પરમાર્થિકા ।

કર્માભ્યાસવિચારાભ્યાં વિસ્તીર્ણાં તથાશઃફલા ॥ ૭૫૬ ॥

તત્તત્કર્મવિશેષેસુ સમર્થા કાર્મિકી મતિઃ ।

કેષુષિદ્ દૃશ્યતે સા ચ ચિત્રકારાદિકારુષુ ॥ ૭૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સુદીર્ઘકાલં યઃ પૂર્વાપરાર્થાલોચનાદિજઃ ।

આત્મધર્મઃ સોઽપ્ર પરિણામસ્તત્પ્રભવા તુ યા ॥ ૭૫૮ ॥

અનુમાનહેતુમાત્રદૃષ્ટાન્તૈઃ સાધ્યસાધિકા ।

વયોવિપાકેન પુષ્ટીભૂતાભ્યુદયમોક્ષદા ॥ ૭૫૯ ॥

અભયાદેરિવ જ્ઞેયા તુર્યા સા પારિણામિકી ।

આભ્યોઽધિકા પંચમી તુ નાર્હતાપ્યુપલભ્યતે ॥ ૭૬૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

યદ્ દ્વેધેવ મતિર્લોકે પ્રથમા શ્રુતનિશ્રિતા ।

શાસ્ત્રસંસ્કૃતબુદ્ધેઃ સા શાસ્ત્રાર્થાલોચનોદ્ભવા ॥ ૭૬૧ ॥

સર્વથા શાસ્ત્રસંસ્પર્શરહિતસ્ય તથાવિધાત્ ।

અયોપશમતો જાતા ભવેદશ્રુતનિશ્રિતા ॥ ૭૬૨ ॥

(અમુક કાર્યને વિષે) અત્યંત ખંત રાખવાથી આવેલી, એના પરમરહસ્યને મેળવી આપનારી, એના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલી, એના યશસ્વી કૃણવાળી અને એવાં અનેક નાનાવિધ કાર્યો કરવાનું સામર્થ્ય આપનારી બુદ્ધિ ‘ કાર્મિકી ’ બુદ્ધિ કહેવાય છે. અને એ ચિત્રકાર આદિ કારીગરોમાં દેખાય છે. ૭૫૫-૭૫૭.

ચિરકાળપર્યંત પદાર્થોના ઉદ્ઘાપોહ કરવાથી પરિણમેલા આત્મધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી, ફક્ત અનુમાનહેતુરૂપ દૃષ્ટાન્તોથી જ સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની વૃદ્ધિની સાથે પુષ્ટ થતી, અભ્યુદય થયે મોક્ષ આપનારી, અભયકુમાર વગેરેના જેવી બુદ્ધિ ચોથી ‘ પરિણામિકી ’ નામની કહેવાય છે. આથી અધિક (પાંચમી) તીર્થંકર પ્રભુને પણ ઉપલબ્ધ હોતી નથી. ૭૫૮-૭૬૦.

લોકને વિષે માત્ર બે પ્રકારની બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૧) શ્રુતનિશ્રિત અને (૨) અ-શ્રુતનિશ્રિત. એમાં પહેલી શાસ્ત્રાર્થ વિચારવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે શાસ્ત્રનો સંસ્કાર પામેલાઓમાં હોય છે. બીજી અ-શ્રુતનિશ્રિત નામની છે એ શાસ્ત્રનો હેશમાત્ર પણ સંસ્કાર જેમનામાં નથી એવાઓની હોય છે અને એ કોઈ એવા પ્રકારના અયોપશમથી થાય છે. ૭૬૧-૭૬૨.

સર્વાપ્યન્તર્ભવત્યસ્મિન્ મતિરધ્રુતનિશ્ચિતા ।

બલોકધીચતુષ્કેડતઃ પંચમ્યા નાસ્તિ સમ્ભવઃ ॥ ૭૬૩ ॥

ઇદમર્થતો નન્દીસૂત્રવૃત્તિસ્થાનાંગસૂત્રવૃત્તિસ્યાદિષુ ॥

જાતિસ્મૃતિરપ્યતીતસંસ્થાતભવબોધિકા ।

મતિજ્ઞાનસ્યૈવ ભેદઃ સ્મૃતિરૂપતયા કિલ ॥ ૭૬૪ ॥

વદાદાચારાંગદીકા—

જાતિસ્મરણ તુ આભિનિબોધિકવિશેષ इति ।

इति मतिज्ञानम् ॥

શ્રૂયતે તત્શ્રુતં શબ્દઃ સ શ્રુતજ્ઞાનમુચ્યતે ।

ભાવશ્રુતસ્ય હેતુત્વાદ્વેતૌ કાર્યોપચારતઃ ॥ ૭૬૫ ॥

શ્રુતાચ્છબ્દાદુત જ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનં તદુચ્યતે ।

શ્રુતપ્રંથાનુસારી યો બોધઃ શ્રોત્રમનઃકૃતઃ ॥ ૭૬૬ ॥

સર્વે ‘અ-શ્રુતનિશ્ચિત’ બુદ્ધિનો ઉપર કહી ગયા એ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં સમાવેશ થઈ બાક છે. માટે એ ચાર ઉપરાંત કોઈ પાંચમા પ્રકારનો સંભવ રહેતો નથી. ૭૬૩.

નંદીસૂત્રનીવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્રનીવૃત્તિ વગેરેમાં પણ એ પ્રકારે જ કહેલું છે.

નિર્ગમન કરેલા સંખ્યાતા ભવોનું સ્મરણ કરાવનારું ‘જાતિ સ્મરણ’ જ્ઞાન છે એ સ્મરણરૂપ હોઈને મતિજ્ઞાનનો જ એક ભેદ છે. ૭૬૪.

આંચારાંગસૂત્રની દીકામાં કહેલું છે કે—

‘જાતિસ્મરણ’ એક જાતનું આભિનિબોધન એટલે મતિજ્ઞાન છે.

એવી રીતે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાંના બીજા પ્રકાર—શ્રુતજ્ઞાન વિશે.

શ્રૂયતે તત્ કૃતમ્ એવી શ્રુતની વ્યુત્પત્તિ છે. શ્રુત એટલે શબ્દ. એ શબ્દ એજ શ્રુત-જ્ઞાન. અથવા એ શ્રુતજ્ઞાન ભાવશ્રુતનો હેતુ હોવાથી જો હેતુને વિષે કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો શ્રુતાત્ (શબ્દાત્) જ્ઞાનમ્ શ્રુતજ્ઞાનમ્ એમ પણ અર્થ કરાય. શ્રુતશ્રવણ એટલે શાસ્ત્રના અંગ—એને અનુસરતો જે બોધ—તે શ્રોત્ર અને મન—ઉભયથી થાય છે. ૭૬૫-૭૬૬.

નનુ શ્રુતજ્ઞાનમપિ ધ્રોત્રેન્દ્રિયનિમિત્તકમ્ ।

તન્મતિજ્ઞાનતઃ કોઽસ્ય ભેદો યત્કથ્યતે પૃથક્ ॥ ૭૬૭ ॥

અપ્રોચ્યતે—વર્તમાનાર્થવિષયં મતિજ્ઞાનં પરં તતઃ ।

ગરીયોવિષયં ત્રૈકાલિકાર્થવિષયં શ્રુતમ્ ॥ ૭૬૮ ॥

વિશુદ્ધં ચ વ્યવહિતાનેકસૂક્ષ્માર્થદર્શનાત્ ।

ઘ્નસ્થોઽપિ શ્રુતવલાદુચ્યતે શ્રુતકેવલી ॥ ૭૬૯ ॥

વદુક્તમ્—નાણં અણાઙ્ગસેસી વિયાણાઙ્ગ એસ ઘ્નમત્યોક્તિ ॥

જીવસ્ય જ્ઞસ્વભાવસ્વાન્મતિજ્ઞાનં હિ શાશ્વતમ્ ।

સંસારે અમતોઽનાદૌ પતિતં ન કદાપિ યત્ ॥ ૭૭૦ ॥

અક્ષરસ્યાનન્તભાગો નિત્યોદ્ઘાટિત એવ હિ ।

નિગોદિનામપિ ભવેદિત્યેતસ્પારિણામિકમ્ ॥ ૭૭૧ ॥

વદાગમઃ—સઠ્ઠજીવાણંપિ અણં અલ્પસ્વરસ્સ અણંતભાગો નિઃસ્રુગ્ધાડિઓ વિદ્મહ્ । જહ્ સોપિ આવરેજ્ઞા તા જીવો અજીવત્તણં પાવેજ્ઞા ॥ ઇતિ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા કરે કે શ્રુતજ્ઞાનને પણ બ્યારે કર્ણેન્દ્રિય નિમિત્તરૂપ છે ત્યારે પછી એનો મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ ભેદ પાડવાનું કારણ શું ? ૭૬૭.

એ પ્રશ્નનો ખુલાસો:—

મતિજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાનપદાર્થો છે; પણ શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેકાળના પદાર્થોને જણાવનાર છે અને એનો વિષય અતિ વિસ્તારવાળો છે. વળી એ અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને દેખાડનાર હોવાથી વિશુદ્ધ છે. (શ્રુતજ્ઞાનના બળથી ઘ્નસ્થ પ્રાણી પણ શ્રુતકેવલી કહેવાય છે. ૭૬૮-૬૯.

કહ્યું છે કે—અનતિશાયી જ્ઞાનને બાણે એ ‘ ઇદ્મસ્થ ’ કહેવાય.

‘ બાણુવું ’ એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાન શાશ્વત કહેવાય.

કેમકે અનાદિ સંસારમાં જમણ કરતા એ જીવનું જ્ઞાન કદાપિ જતું રહ્યું નથી. અક્ષરનો અનંતનો ભાગ તો સર્વદા ખુલ્લો જ છે એટલે નિગોદના જીવોને પણ એ પરિણામે છે. ૭૭૦-૭૭૧.

આગમમાં કહ્યું છે કે—

સર્વ જીવોને માટે અક્ષરનો અનંતનો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે. એ એ :આચ્છાદિત થઈ બધાં જ જીવોમાં જીવત્વ કહેવાય નહિ—એ અ-જીવત્વ પામી બધાં.

૧. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન—એ ‘ અનતિશાયી ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. તેણે ત્રણ ‘ અતિશાયી ’ કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાનં પુનર્નૈવં ભવેજ્જીવસ્ય સર્વદા ।

આસોપદેશાપેક્ષં ચત્સ્યાદેતન્મતિપૂર્વકમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

મતિજ્ઞાનં સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાનિન્દ્રિયહેતુકમ્ ।

શ્રુતં તુ સ્યાલ્લઙ્ઘિતોઽપિ પદાનુસારિણામિવ ॥ ૭૭૩ ॥

इत्यादि । अधिकं तत्त्वार्थवृत्त्यादिभ्यः अवसेयम् ॥

ચતુર્દશવિધં તત્ત્વ યદ્વા વિંશતિધા ભવેત્ ।

ચતુર્દશવિધત્વં તુ તત્રૈવં પરિભાષ્યતે ॥ ૭૭૪ ॥

અક્ષરશ્રુતમિત્યેકં સ્યાદ્ દ્વિતીયમનક્ષરમ્ ।

તાર્ક્કીયિકં સંજ્ઞિશ્રુતં તુર્યં શ્રુતમસંજ્ઞિનઃ ॥ ૭૭૫ ॥

સમ્યક્ શ્રુતં પંચમં સ્યાત્ ષષ્ઠં મિથ્યાશ્રુતં ભવેત્ ।

સાદિશ્રુતં સત્તમં સ્યાદનાદિશ્રુતમષ્ટમમ્ ॥ ૭૭૬ ॥

સાન્તશ્રુતં તુ નવમમનન્તં દશમં શ્રુતમ્ ।

एकादशं गमरूपमगमं द्वादशं पुनः ॥ ७७७ ॥

ત્રયોદશં ત્વંગરૂપમંગલાદ્યં ચતુર્દશમ્ ।

प्रायो व्यक्ता अमी भेदास्तथापि किंचिदुच्यते ॥ ७७८ ॥

પણ આ શ્રુતજ્ઞાન જીવને સર્વદા હોતું નથી કેમકે એને તો બુદ્ધિપૂર્વક આત્મપરિચયના ઉપદેશની અપેક્ષા રહે છે. ૭૭૨.

વળી મતિજ્ઞાનને સ્પર્શના આદિ ઇન્દ્રિય અને મન એ બેજી કારણ-હેતુ-ભૂત છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો પદાનુસારી લઙ્ઘિવાળાઓની જેમ લઙ્ઘિથી પણ સંભવે છે. ૭૭૩.

(આ કારણોને લઇને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે પૃથક્ ભેદ ગણ્યા છે એ સુક્ષ્મા છે)

વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ આદિ અંધોમાંથી જાણી લેવું.

આ શ્રુતજ્ઞાન ચૌદ પ્રકારનું છે અથવા એના વીશ ભેદ પણ કહે છે. જે ચૌદ પ્રકાર કહેવાય છે તે આ પ્રમાણે છે:— ૭૭૪.

(૧) અક્ષર, (૨) અનક્ષર, (૩) સંજ્ઞિ, (૪) અસંજ્ઞિ, (૫) સમ્યક્, (૬) મિથ્યા, (૭) સાદિ, (૮) અનાદિ, (૯) સાન્ત, (૧૦) અનન્ત, (૧૧) ગમ, (૧૨) અગમ, (૧૩) અંગરૂપ અને (૧૪) અંગબાહ્ય. ૭૭૫-૭૭૮.

તત્રાચરં ત્રિધા સંજ્ઞાવ્યંજનલઙ્ઘિભેદતઃ ।

તત્ર સંજ્ઞાચરમેતા લિપયોઽષ્ટાદશોદિતાઃ ॥ ૭૭૯ ॥

તથાદિ—

હંસલિપી મૂળલિપી જરૂર તહ રરૂલસીય બોધઠવા ।

ઉડ્ડી જવળી તુરકી કીરા દવિહી ય સિંધલિપી ॥ ૧ ॥

માલલિપી નહિ નાગરી લાહલિપી પારસીય બોધઠવા ।

તહ અનિમિત્તીઅલિપી ચાણકી મૂલદેવી ય ॥ ૨ ॥

અકારાદિહકારાન્તં ભવતિ વ્યંજનાક્ષરમ્ ।

અજ્ઞાનાત્મકમપ્યેતદ્ દ્વયં સ્યાત્ શ્રુતકારણમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તતઃ શ્રુતજ્ઞાનતયા પ્રજ્ઞતં પરમર્ષિભિઃ ।

લઙ્ઘ્યચરં ત્વક્ષરોપલઙ્ઘિરર્થાવબોધિકા ॥ ૭૮૧ ॥

તચ્ચ લઙ્ઘ્યચરં ષોઢા યત્ શ્રોત્રાદિભિરિન્દ્રિયૈઃ ।

બોધોઽક્ષરાનુવિદ્ધં સ્યાચ્છબ્દાર્થાલોચનાત્મકઃ ॥ ૭૮૨ ॥

આ ષોઢ લેહો પ્રાયઃ વ્યક્ત છે તથાપિ એમના સંબંધમાં કંઈક કહીએ.

પહેલું અક્ષરશ્રુત ત્રણ પ્રકારનું છેઃ સંજ્ઞા, વ્યંજન અને લઙ્ઘિ. એમાં સંજ્ઞાક્ષર છે એ આ અઢાર લિપિરૂપ છે—

(૧) હંસલિપિ, (૨) ભૂતલિપિ, (૩) યક્ષલિપિ, (૪) રાક્ષસીલિપિ, (૫) ઉડ્ડીલિપિ, (૬) યવનીલિપિ, (૭) તુર્કીલિપિ, (૮) કીરાલિપિ, (૯) દ્રાવિડલિપિ, (૧૦) સિંધીલિપિ, (૧૧) માળવીલિપિ, (૧૨) નડીલિપિ, (૧૩) નાગરીલિપિ, (૧૪) લાટલિપિ, (૧૫) પારસીલિપિ, (૧૬) અનિયમિતલિપિ, (૧૭) આણક્યલિપિ અને (૧૮) મૂળદેવીલિપિ. (૧-૨)

અ કારથી તે દે કાર સુધી વ્યંજનાક્ષર છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર બેજી છે તો અજ્ઞાનાત્મક, તોયે શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ છે. અને એટલા માટે પૂર્વાચાર્યોએ એમને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ૭૮૦.

હવે અર્થનો બોધ કરાવનારી બે અક્ષરોની ઉપલઙ્ઘિ એ ત્રીણું લઙ્ઘ્યક્ષર (શ્રુતજ્ઞાન) ૭૮૧.

આ લઙ્ઘ્યક્ષર શ્રુતજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે; કેમકે અક્ષરને અનુબદ્ધપણે શબ્દાર્થ સમજવા રૂપ બોધ શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન એમ છ વાનાં વડે થાય છે. જેમકે દેવદત્તનો

યથા શબ્દશ્રવણતો રૂપદર્શનતોઽથવા ।

દેવદત્તોયમિત્યેવંરૂપો બોધો ભવેદિહ ॥ ૭૮૩ ॥

एवं शोषेन्द्रियभावना कार्या ॥

તૈરચરૈરભિલાપ્યભાવાનાં પ્રતિપાદકમ્ ।

અચરશ્રુતમુદિદ્ધમનચરશ્રુતં પરમ્ ॥ ૭૮૪ ॥

तथोक्तम्—ऊतसिञ्चं नीतसिञ्चं निच्छुटं खासिञ्चं च क्षीञ्चं च ।

નિસ્સંધિયમણુસારં અણુલ્લ્લરં ક્ષેલિયાદ્યં ॥ ૭૮૫ ॥

अयं भावः—कामितद्देडितायं यन्मामावहयति वक्ति वा ।

इत्याद्यन्याशयप्राहि तस्स्यात् श्रुतमनक्षरम् ॥ ७८६ ॥

इह च शिरःकम्पनादिचेष्टानां परामिप्रायज्ञानहेतुत्वे सत्यपि भव-
णाभावात् श्रुतत्वम् ।

तदुक्तं विशेषावरयकसूत्रवृत्तौ—

રુટીદૃતં સુઅં સુચ્છઈત્તિ । ચેદ્દા ન સુચ્છઈ કયાવિત્તિ ॥

શબ્દ સાંભળવાથી અથવા એનું રૂપ એવાથી ‘એ દેવદત્ત છે’ એમ યોધ-જ્ઞાન થાય છે.
૭૮૨-૭૮૩.

આ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોની પણ ભાવના કરવી.

આમ સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લગ્ન્યક્ષર એ ત્રણે અક્ષરોવડે વાણીગમ્ય પદાર્થોને પ્રતિપાદન કરનારૂં જ્ઞાન-એ અક્ષરશ્રુત કહેવાય છે; બાકીનું અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. ૭૮૪.

એ વિષયે એમ કહ્યું છે કે—

શ્વાસ લેવો, નિઃશ્વાસ મૂકવો, ઉધરસ ખાવી, થુંકવું, નાક છીંકવું, હુંકારો કરવો, અપટ્ટી વગાડવી-વગેરે અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન છે. ૭૮૫.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

કોઈ વ્યક્તિ મને યોદાવે છે અથવા મને કંઈ કહે છે ઇત્યાદિ અન્યનો આશય સમજાવનારૂં, ખોખારા ખાવા-અવાજ કરવો ઇત્યાદિ જ્ઞાન અનક્ષરશ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. ૭૮૬.

અહિં મસ્તક ધુણાવવું આદિ ચેષ્ટાઓ એ કે પારકા અભિપ્રાય બહુવામાં હેતુભૂત છે તો પણ એ ચેષ્ટાઓ કંઈ શ્રવણે પડતી નથી-સંભળાતી નથી. એથી એમનામાં શ્રુતત્વ નથી.

વિશેષાવશ્યક સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

રૂટિત એટલે શબ્દ-અવાજ, તે શ્રુતત્વનો સૂચક છે; ચેષ્ટા કદાપિ એ સૂચવતી નથી.

ઉક્તન્યાયેન શ્રુતત્વપ્રાપ્તૌ સમાનીતાયામપિ તદેવોચ્છસિતાદિ શ્રુતં ન શિરોધૂનનકરચલનાદિ ચેષ્ટા । યતઃ શાસ્ત્રજ્ઞલોકપ્રસિદ્ધા રૂઢિરિયમિતિ ॥

કર્મગ્રંથવૃત્તૌ તુ શિરઃકમ્પનાદીનામપિ અનક્ષરશ્રુતત્વમુક્તમ્ ।

તથા ચ તદ્વગ્ન્યઃ—

અનક્ષરશ્રુતં ક્વેદિતશિરઃકમ્પનાદિનિમિત્તં મામાહ્યતિ વારયતિ વા
ઇત્યાદિરૂપં અભિપ્રાયપરિજ્ઞાનમિતિ ॥

સ્યાદ્દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા યેષાં તે સંજ્ઞિનો મતાઃ ।

શ્રુતં સંજ્ઞિશ્રુતં તેષાં પરં સ્વસંજ્ઞિકશ્રુતમ્ ॥ ૭૮૭ ॥

સમ્યક્શ્રુતં જિનપ્રોક્તં ભવેદાવશ્યકાદિકમ્ ।

તથા મિથ્યાશ્રુતમપિ સ્યાત્સમ્યક્પરિગ્રહાત્ ॥ ૭૮૮ ॥

આવશ્યકં તદપરમિતિ સમ્યક્શ્રુતં દ્વિધા ।

બોદા ચાવશ્યકં તત્ર સામાયિકાદિભેદતઃ ॥ ૭૮૯ ॥

તથાહિ— સામાઙ્યં ચતુર્વીસત્થશ્ચો વંદણયં પઢિક્કમણં કાઠસગ્ગો
પચ્ચસ્સાણં ઇતિ ॥

ઉક્તન્યાયે શ્રુતત્વની પ્રાપ્તિ લાવતાં છતાં એ જ ઉચ્છવાસ, નિશ્વાસ આદિ શ્રુત કહેવાશે. મસ્તક ધુણાવવું, હાથ હલાવવો વગેરે ચેષ્ટા શ્રુત કહેવાશે નહિ. કારણકે શાસ્ત્રસંલોકોની એ પ્રસિદ્ધ રૂઢિ છે.

કર્મગ્રંથની વૃત્તિમાં તો શિરઃકંપ આદિને પણ ‘અનક્ષરશ્રુત.’ માં ગણ્યા છે. જુઓ ત્યાં શું કહેલું છે—

જોખારો, શિરઃકંપ આદિ નિમિત્તવાળું—અથવા મને બોલાવે છે, મને નિષેધ કરે છે ઇત્યાદિરૂપ—અભિપ્રાયનું પરિજ્ઞાન એ અનક્ષરશ્રુત છે.

જેમને દીર્ઘકાળની સંજ્ઞા હોય એઓને સંજ્ઞિ કહેલા છે. અને એમનું શ્રુત સંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. એથી ઉલટું હોય એ અસંજ્ઞિશ્રુત કહેવાય છે. જિનેશ્વરભાષિત આવશ્યક આદિક સમ્યક્શ્રુત કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વીનાં શાસ્ત્ર પણ સમ્યક્દ્રષ્ટિ વડે ગ્રહણ કર્યાં હોય એ પણ સમ્યક્શ્રુત કહેવાય. આમ (૧) આવશ્યક અને (૨) આવશ્યકથી અપર-બીજું, એમ સમ્યક્શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એમાં પણ આવશ્યકના છ ભેદ છે. ૭૮૭-૭૮૯.

એ છ ભેદ આ પ્રમાણે—

(૧) સામાયિક, (૨) અઉવિસત્થો, (૩) પાંદણા, (૪) પ્રતિકમણ, (૫) કઠ્ઠિસગ્ગ અને (૬) પચ્ચસ્સાણ.

આવશ્યકેતરશ્ચાંગાનંગાત્મકતયા દ્વિધા ।

અંગાન્યેકાદશ દૃષ્ટિવાદશ્ચાંગાત્મકં ભવેત્ ॥ ૭૯૦ ॥

આચારાંગં સૂત્રકૃતં સ્થાનાંગં સમવાયયુગ્મ ।

પંચમં ભગવત્યંગં જ્ઞાતાધર્મકથાપિ ચ ॥ ૭૯૧ ॥

ઉપાસકાન્તકૃદનુત્તરોપપાતિકાદ્વિદશાઃ ।

પ્રભવ્યાકરણં ચૈવ વિપાકશ્રુતમેવ ચ ॥ ૭૯૨ ॥

પરિકર્મસૂત્રપૂર્વાનુયોગપૂર્વગતચૂલિકાઃ પંચ ।

સ્યુર્દૃષ્ટિવાદભેદાઃ પૂર્વાણિ ચતુર્દશાપિ પૂર્વગતે ॥ ૭૯૩ ॥

તાનિ ચૈવચ્—

ઉત્પાદપૂર્વમગ્રાયણીયમથ વીર્યતઃ પ્રવાદં સ્યાત્ ।

અસ્તેર્જ્ઞાનાત્સત્ત્વાત્તદાત્મનઃ કર્મણશ્ચ પરમ્ ૭૯૪ ॥

પ્રત્યાખ્યાનં વિદ્યાપ્રવાદકલ્યાણનામધેયે ચ ।

પ્રાણાવાયં ચ ક્રિયાવિશાલમથ લોકચિન્દુસારમિતિ ॥ ૭૯૫ ॥

દૃષ્ટિવાદઃ પંચધાયમંગં દ્વાદશમુચ્યતે ।

ઉપાંગમૂલસૂત્રાદિ સ્યાદનંગાત્મકં ચ તત્ ॥ ૭૯૬ ॥

સમ્યક્શ્રુતનો બીજો પ્રકાર ' આવશ્યકથી અપર ' એવો છે. એના (૧) અંગ અને (૨) અનંગ—એમ બે ભેદ છે. એમાં અગ્યાર અંગ અને દૃષ્ટિવાદ—એટલાં અંગાત્મક છે. ૭૯૦.

(૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રગાંગ, (૩) કાણુગ, (૪) સમવાયાંગ, (૫) ભગવતી, (૬) જ્ઞાતા-ધર્મકથા, (૭) ઉપાસક દશાંગ, (૮) અન્તગઢશાંગ, (૯) અનુત્તરોપવાદ, (૧૦) પ્રભવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાકસૂત્ર—એ અગ્યાર અંગો છે. ૭૯૧-૯૨.

(૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર, (૩) પૂર્વાનુયોગ, (૪) પૂર્વગત અને (૫) ચૂલિકા—એમ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ છે. ' પૂર્વગત ' માં જોડે પૂર્વેનો સમાવેશ થાય છે. ૭૯૩.

એ જોડે પૂર્વ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉત્પાદ પ્રવાદ, (૨) અગ્રાયણીય પ્રવાદ, (૩) વીર્યપ્રવાદ, (૪) અસ્તિપ્રવાદ, (૫) જ્ઞાનપ્રવાદ, (૬) સત્વપ્રવાદ, (૭) આત્મપ્રવાદ, (૮) કર્મપ્રવાદ, (૯) પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, (૧૦) વિદ્યાપ્રવાદ, (૧૧) કલ્યાણપ્રવાદ, (૧૨) પ્રાણાવાયપ્રવાદ, (૧૩) ક્રિયાવિશાલપ્રવાદ અને (૧૪) લોકચિન્દુસાર પ્રવાદ. ૭૯૪-૭૯૫.

આ પાંચ પ્રકારનો દૃષ્ટિવાદ કહ્યો એ બારમું અંગ કહેવાય છે.

ઉપાંગ તથા મૂળ સૂત્ર આદિકે અનંગાત્મક છે. ૭૯૬.

एवं च—यदुक्तमर्थतोऽर्हद्भिः संदृढं सूत्रतश्च यत् ।

महाधीभिर्गणधरैस्तत्स्यादंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९७ ॥

ततो गणधराणां यत्पारंपर्यात्तवाङ्मयैः ।

शिष्यप्रशिष्यैराचार्यैः प्राज्यवाङ्मतिशक्तिभिः ॥ ७९८ ॥

कालसंहनवायुर्दोषादल्पशक्तिधीस्पृशाम् ।

अनुग्रहाय संदृढं तदनंगात्मकं श्रुतम् ॥ ७९९ ॥ युग्मम् ॥

सृष्टान्यज्ञોपकाराय तेभ्योऽप्यर्वाक्तनर्षिभिः ।

शास्त्रैકવેશસંબદ્ધાન્યેવં પ્રકરણાન્યપિ ॥ ૮૦૦ ॥

एतद्वचनं वैवम्—

शास्त्रैकवેશસમ્બદ્ધં શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતમ્ ।

આદ્યુઃ પ્રકરણં નામ ગ્રન્થમેવં વિપશ્ચિતઃ ॥ ૮૦૧ ॥

एवं च वक्तृवैशिष्ट्यादस्य द्वैविध्यमीरितम् ।

वस्तुतोऽर्हत्પ્રણીતાર્થમેકમેવાखिलं શ્રુતમ્ ॥ ૮૦૨ ॥

तद्योक्तं तत्त्वार्थभाष्ये—

એવી રીતે શ્રીજિનપ્રભુએ ‘ અર્થથી ’ કહેલું અને બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ ‘ સૂત્રથી ’ શ્રુતિ છે એ (૧) અંગાત્મકશ્રુત. પછી પરંપરાએ વાકમય મેળવીને ઉત્કૃષ્ટ વચનબુદ્ધિની શક્તિ-વાળા ગણધરોના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય-આચાર્યોએ કાળ, સંઘયણ અને આયુષ્યની ખામીને લીધે બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયેલા જીવોના કલ્યાણને માટે જે રચેલું એ (૨) અનંગાત્મક શ્રુત એટલે અંગબાહ્યશ્રુત. ૭૯૭-૭૯૯.

એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની જીવોના ઉપકારાર્થે અર્વાચીન આચાર્યોએ શાસ્ત્રોના અમૂક વિભાગથી જ સંબદ્ધ એવાં ‘ પ્રકરણો ’ પણ રચ્યાં છે. ૮૦૦.

‘ પ્રકરણ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:—

શાસ્ત્રના અમુક એકાદ વિભાગની જેમાં ચર્ચા કરેલી હોય અને જે શાસ્ત્રના કાર્યને વિષે સ્થિત હોય એવા અંથને વિદ્વાનો ‘ પ્રકરણ ’ કહે છે. ૮૦૧.

એવી રીતે વક્તાના વિશિષ્ટપણાને લઈને એના (શ્રુતના) બે લેહ કહ્યા છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તો એ ‘ અર્થથી ’ અર્હતપ્રભુનું રચેલું હોય આયુ-સકળ એક જ છે. ૮૦૨.

એના સંબંધમાં તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં સૂત્ર છે કે—

વક્તૃવિશેષાત્ દ્વેષિષ્યમિતિ ॥

કિં ચ— વ્યાકરણચ્છન્દોઽલંકૃતિકાવ્યનાટ્યતર્કગણિતાદિ ।

સમ્યગ્દષ્ટિપરિમહપૂતં સમ્યક્શ્રુતં જયતિ ॥ ૮૦૩ ॥

મિથ્યાશ્રુતં તુ મિથ્યાત્વિલોકૈઃ સ્વમતિકલ્પિતમ્ ।

રામાયણભારતાદિ વેદવેદાંગકાદિ ચ ॥ ૮૦૪ ॥

ઉક્તં ચ માપ્યકૃતા—

સદસદવિસેસણાઓ ભવહેંડજહિતિઓવલ્લંભાઓ ।

નાચાફલાભાવાઓ મિત્થદિદ્દિસ્સ અમ્માચામ્ ॥ ૧ ॥

(પૂર્વાન્તર્ગતેયં ગાથા)

ઋગ્યજુઃસામાયર્વાણો વેદા અંગાનિ ષટ્ પુનઃ ।

શિક્ષા કલ્પૌ વ્યાકરણં છન્દો ડ્યોતિર્નિરુક્તિયઃ ॥ ૮૦૫ ॥

તતઃ

ષટ્તંગી વેદાશ્ચસ્વારો મીમાંસાન્વિક્ષિકી તથા ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યા ષ્ણતાશ્ચતુર્દશ ॥ ૮૦૬ ॥

“ વક્તા જૂદા જૂદા (એ) એટલે એ પ્રકારનું. ”

વળી વ્યાકરણશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, નાટક, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, વગેરે જે સમ્યક્દષ્ટિના અહંભુતી શુદ્ધ થયું છે એ સર્વ સમ્યક્શ્રુત છે અને એજ જયવંતું વર્તે છે. ૮૦૩.

મિથ્યાત્વી લોકોએ સ્વમતિ અનુસાર કહ્યું એ મિથ્યાશ્રુત. જેમકે રામાયણ, ભારત વગેરે; તથા વેદ, વેદાંગ વગેરે. ૮૦૪.

માપ્યકાર પણ એ સંબંધમાં કહે છે કે—

‘ સત્ અસત્ ’ નો તક્ષાવત નથી માટે, ભવનો હેતુ યદઅછપણે કહ્યો છે માટે, અને જ્ઞાનનો કૃણનો અભાવ છે માટે મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત સર્વ અજ્ઞાન જ છે.

આ ગાથા પૂર્વાન્તર્ગત છે.

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ—એમ ચાર વેદ છે. એના વળી છ અંગો કહ્યા છેઃ (૧) શિક્ષા, (૨) કલ્પ, (૩) વ્યાકરણ, (૪) છંદ, (૫) જ્યોતિ અને (૬) નિરૂક્તિ. વળી આ છ અંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, આન્વિક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ મળીને ચૌદ વિદ્યાઓ કહેવાય

તથા આયુર્વેદો ધનુર્વેદો ગાન્ધર્વ ચાર્થશાસ્ત્રકમ્ ।
 ચતુર્ભિરેતૈઃ સંયુક્તાઃ સ્યુરષ્ટાદશ તાઃ પુનઃ ॥ ૮૦૭ ॥
 અપૂર્ણદશપૂર્વાન્તમપિ સમ્યક્શ્રુતં ભવેત્ ।
 મિથ્યાસ્ત્રિભિઃ સંઘ્રીતં મિથ્યાશ્રુતં વિપર્યયાત્ ॥ ૮૦૮ ॥
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સાધ્યન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાથપર્યવસિતમપિ જ્ઞેયં તથૈવ ચ ॥ ૮૦૯ ॥
 એકં પુરુષમાશ્રિત્ય સાધ્યન્તં ભવતિ શ્રુતમ્ ।
 અનાથપર્યવસિતં ભૂયસસ્તાન્ પ્રતીત્ય ચ ॥ ૮૧૦ ॥
 ભવાન્તરં ગતસ્યાશુ પુંસો યક્ષ્મર્યતિ શ્રુતમ્ ।
 કસ્યચિત્તદ્ભવ એવ મિથ્યાસ્વગમનાદિભિઃ ॥ ૮૧૧ ॥

તદુક્તં વિશેષાવરણકે—

ચતુદસપુરુષી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંભરઈ સઘ્વમ્ ॥
 દેસંમિ હોઈ મયણા સઘ્વાળભાવે વિ મયણાઓ ॥ ૧ ॥
 દેશે પુનરેકાદશાંગલક્ષણે ઇતિ કલ્પચૂર્ણિઃ ॥
 સ્વસ્થાનભાવે ઇતિ મનુષ્યભવેઽપિ તિષ્ઠતઃ મજના ॥

છે. તથા આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વ અને ચાર્થશાસ્ત્ર—આ ચાર એની ભેગી ગણીએ તો અઢાર વિદ્યાઓ કહેવાય. ૮૦૫-૮૦૭.

દશ ‘પૂર્વ’ સંપૂર્ણ ન કર્યા હોય એવું સમ્યક્શ્રુત પણ એ ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ ને હોય તો તે વિપર્યયને લીધે મિથ્યાશ્રુત થાય છે—કહેવાય. ૮૦૮.

શ્રુત ‘સાદિસાન્ત’ પણ હોય, તેમ અનાદિઅનન્ત પણ હોય. જેવા દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવ. એક પુરુષને આશ્રયીને ‘સાદિસાન્ત’ (સાધ્યન્ત) કહેવાય—હોય છે; અનેકને આશ્રયીને ‘અનાદિઅનન્ત’ (અનાધ્યન્ત) હોય છે. ૮૦૯-૮૧૦.

એવું કારણ એમ કે કોઈ કોઈ પુરુષ અન્ય જન્મ ધારણ કરે છે ત્યારે એવું શ્રુત મિથ્યા-ત્વપ્રાપ્તિ વગેરે કારણોને લઈને તે જ ભવમાં નષ્ટ થાય છે. ૮૧૧.

વિશેષ આવશ્યકસૂત્રમાં એના માટે એમ કહ્યું છે કે ચૌદપૂર્વધારીને દેવતાના જન્મમાં એ સર્વ (ચૌદ પૂર્વો) સ્મરણમાં રહેતાં નથી, એની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. અદ્યભાગનું સ્વસ્થાનભાવમાં કંઈક સ્મરણ રહે અથવા ન પણ રહે.

“અદ્ય ભાગ એટલે અગ્યાર અંગ જ, બીજું નહિ.” એમ કલ્પચૂર્ણિમાં કહ્યું છે. ‘સ્વસ્થાનભાવમાં’ એટલે ‘મનુષ્યના ભવમાં રહેવા છતાં.’

તત્ર શ્રુતજ્ઞાનનાશકારણાનિ અમૂનિ—

મિચ્છુભવંતરકેવલગેલજ્ઞપમાયમાદૃશ્યા નાસોત્તિ ॥

ષષ્ટાંગચતુર્દશાધ્યયને તુ તેતલિમન્ત્રિણઃ પૂર્વાધીતચતુર્દશપૂર્વસ્મરણ
મુક્તમસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ ॥

સાધ્યન્તં ક્ષેત્રતો જ્ઞેયં ભરતૈરવતાશ્રયાત્ ।

અનાયપર્યવસિતં વિદેહાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૮૧૨ ॥

કાલતશ્ચાવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યોઃ સાદિસાન્તકમ્ ।

મહાવિદેહકાલસ્યાપેક્ષયાધ્યન્તવર્જિતમ્ ॥ ૮૧૩ ॥

ભવસિદ્ધિકમાશ્રિત્ય સાધ્યન્તં ભાવતો ભવેત્ ।

દ્વાદશસ્થિકજ્ઞાનનાશો યદસ્ય કેવલશ્ચયો ॥ ૮૧૪ ॥

નહંમિય દ્વાદશસ્થિય નાયો ઇતિ વચનાત્ ॥

અનાધ્યનન્તં ચાભવ્યમાશ્રિત્ય શ્રુતમુચ્યતે ।

શ્રુતજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનભેદસ્યાન્નાવિવક્ષણાત્ ॥ ૮૧૫ ॥

દ્વાયોપશમિકભાવે યદ્વાનાધ્યન્તમીહિતમ્ ।

પર્વં સાધનાદિસાન્તમનન્તં શ્રુતમૂઢતામ્ ॥ ૮૧૬ ॥

શ્રુતજ્ઞાનનો નાશ થવાનાં કારણો: મિચ્છાત્વ, ભવાન્તર, કેવળજ્ઞાન, પાઠ કરવો નહિં તે, અને પ્રમાદ આદિક છે.

છઠ્ઠા 'અંગ' ના ચૌદમા 'અધ્યયન' માં તેા એમ કહ્યું છે કે પૂર્વે શીખેલા ચૌદે પૂર્વજું ' તેતલિ ' મંત્રીને સ્મરણ રહ્યું હતું.

આ શ્રુત છે તે ' ક્ષેત્રથી ' ' ભરત ' અને ' ભૈરવત ' ની અપેક્ષાએ સાધ્યન્ત છે; અને ' મહાવિદેહ ' ની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૨.

વળી ' કાળથી ' અવસર્પિણીકાળ અને ઉત્સર્પિણીકાળની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિસાન્ત છે, અને મહાવિદેહના કાળની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે. ૮૧૩.

' ભાવથી ' એ (શ્રુત) 'ભવસિદ્ધિક'જીવને આશ્રયીને સાદિસાન્ત છે કેમકે જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે છદ્મસ્થજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. કેમકે જ્ઞાત્રને વિષે કહ્યું છે કે ' છદ્મસ્થ ' જ્ઞાન નષ્ટ થયે છતે જ ' કેવળ ' ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૧૪.

અને ' અભવી ' જીવને આશ્રયીને શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે કેમકે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન અને

ગમાઃ સદશપાઠાઃ સ્યુર્યત્ર તદ્ગમિકં શ્રુતમ્ ।
 તત્પ્રાયો દૃષ્ટિવાદે સ્યાવન્યજ્ઞાગમિકં ભવેત્ ॥ ૮૧૭ ॥
 અંગાવિષ્ટં દ્વાદશાંગાન્યન્યદાવશ્યકાદિકમ્ ।
 હૃત્યં પ્રરૂપિતાઃ પ્રાજ્ઞૈઃ શ્રુતભેદાશ્ચતુર્વશ ॥ ૮૧૮ ॥
 યે ભેદા વિંશતિસ્તેઽપિ કથ્યન્તે લેશમાત્રતઃ ।
 ન પ્રન્યવિસ્તરભયાદિહ સમ્યક્પ્રપંચિતાઃ ॥ ૮૧૯ ॥

તથાહુઃ—

પજ્જયન્નસ્થરપયસંઘાયા પઢિવત્તિ તહ ય અણુઓગો ।
 પાહુડપાહુડપાહુડવત્થુપુઠ્ઠા ય સસમાસા ॥ ૮૨૦ ॥
 તત્ર ચ અવિભાગઃ પરિચ્છેદો યો જ્ઞાનસ્ય પ્રકલ્પિતઃ ।
 સ પર્યાયો ક્ષ્યાદયસ્તે સ્યાત્પર્યાયસમાસકઃ ॥ ૮૨૧ ॥
 લઙ્ઘ્યપર્યાયસ્ય સૂક્ષ્મનિગોદસ્થશરીરિણઃ ।
 યદાથચ્છણજાતસ્ય શ્રુતં સર્વજઘન્યતઃ ॥ ૮૨૨ ॥

શ્રુતઅજ્ઞાન એવા ભેદ ગણ્યા નથી. અથવાતો ક્ષાયોપશમિક ભાવની અપેક્ષાએ એ અનાદિ અનન્ત છે. ૮૧૫-૮૧૬

આમ જોતાં શ્રુત સાદિ છે તેમ અનાદિ પણ છે; સાન્ત છે તેમ અનન્ત પણ છે.

જ્યાં ‘ગમ’ એટલે સદશ પાઠ હોય તે ‘ગમિકશ્રુત’ કહેવાય છે. એ પ્રાયઃ દૃષ્ટિવાદને વિષે હોય. ‘ગમિક’ શિવાયનું સર્વ ‘અગમિક’. તે ‘અંગપ્રવિષ્ટ’ દ્વાદશાંગી તથા ‘અંગ-બાહ્ય’ આવશ્યકાદિ છે. ૮૧૭-૮૧૮.

આ પ્રમાણે પ્રાણપુરુષોએ શ્રુતના ચોદ ભેદ સમજાવ્યા છે.

‘શ્રુત’ ના વીશ ભેદ પણ કહેવાય છે અને એ વિષે પણ અમે અત્ર કિંચિત્ કહેશું. અંથ વિસ્તારના બીજાં દીપે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશું નહિ. ૮૧૯.

એ વીશ ભેદ આ પ્રમાણે:—

પર્યાય, અક્ષર, પદ, સંઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાભૂત પ્રાભૂત, પ્રાભૂત, વસ્તુ અને પૂર્વ-એ દશ અને એ પ્રત્યેકની સાથે ‘સમાસ’ એટલું જોડવાથી બીજા દશ થાય. એમ સર્વ મળી વીશ. ૮૨૦.

જ્ઞાનનો અવિભાજ્ય પરિચ્છેદ—એનું નામ ‘પર્યાય’ અને એવા જ કે વધારે પરિચ્છેદ (ભાગ)—એનું નામ પર્યાયસમાસ. ૮૨૧.

ઉત્પત્તિને પહેલે જ ક્ષણે લઙ્ઘ્યઅપર્યાયા સૂક્ષ્મનિગોદના જીવને સર્વથી જઘન્ય

તસ્માદન્યત્ર યો જીવાન્તરે જ્ઞાનસ્ય વર્ધતે ।

અવિભાગપરિચ્છેદઃ સ પર્યાય્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૮૨૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યેઽવિભાગપરિચ્છેદા દ્વયાદયોઽન્યેષુ દેહિષુ ।

વૃદ્ધિગતાસ્તે પર્યાયસમાસ ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૮૨૪ ॥

તથોક્તમાચારાંગવૃત્તૌ—

સર્વનિકૃષ્ટો જીવસ્ય દૃષ્ટ ઉપયોગ એવ વીરેણ ।

સૂક્ષ્મનિગોદાપર્યાસાનાં સ ચ ભવતિ વિજ્ઞેયઃ ॥ ૮૨૫ ॥

તસ્માત્પ્રભૃતિજ્ઞાનવિવૃદ્ધિર્દૃષ્ટા જિનેન જીવાનામ્ ॥

લબ્ધિનિમિત્તૈઃ કરણૈઃ કાયેન્દ્રિયવાદ્મનોદગ્નિભિઃ ॥ ૮૨૬ ॥

મધ્યે લબ્ધ્યચ્ચરાણાં સ્યાદ્યદન્યતરદક્ષરમ્ ।

તદક્ષરં તત્સંદોહોઽચ્ચરસમાસ ઇષ્યતે ॥ ૮૨૭ ॥

પદાનાં યાદૃશાનાં સ્યાદાચારાંગાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

અષ્ટાદશસહસ્રાદિપ્રમાણં તત્પદં ભવેત્ ॥ ૮૨૮ ॥

દ્વયાદીનિ તત્સમાસઃ સ્યાદેવં સર્વત્ર ભાવ્યતામ્ ।

સંઘાતપ્રતિપત્ત્યાદૌ સમાસો દ્વનયા વિશા ॥ ૮૨૯ ॥

જ્ઞાન હોય છે તેથીઃઅન્યત્ર જીવાન્તરમાં જ્ઞાનનો જે અવિભાગ્ય પરિચ્છેદ વૃદ્ધિ પામે છે તે ‘પર્યાય’ કહેવાય છે, અને અન્ય જીવોમાં જે કે વિશેષ અવિભાગ્ય પરિચ્છેદો વૃદ્ધિ પામેલા હોય છે એને ‘પર્યાયસમાસ’ કહેલા છે. ૮૨૨-૮૨૪

આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેલું છે કે—

શ્રી વીરપ્રભુએ જીવનો સર્વથી જઘન્ય ઉપયોગ જોયેલો છે અને તે સૂક્ષ્મનિગોદ અપર્યાસ જીવોને હોય છે. વળી એમણે લબ્ધિના નિમિત્તરૂપ એવા કાયા-ઇન્દ્રિય-વાચા-મન અને દષ્ટિરૂપી કરણો વડે એમ પશુ જોયું છે કે જીવોનું જ્ઞાન ત્યાંથી જ શરૂ થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. ૮૨૫-૮૨૬.

લબ્ધ્યક્ષરો મધ્યેનો પ્રત્યેકે પ્રત્યેક અક્ષર ‘અક્ષર’ કહેવાય છે; અને એવા અક્ષરોનો સમૂહ ‘અક્ષરસમાસ’ કહેવાય છે. ૮૨૭

આચારાંગ વગેરે સૂત્રોને વિષે જેવાં પદોનું અઠાર હજાર વગેરે પ્રમાણ આપેલું છે તેવા પ્રત્યેકને ‘પદ’ કહે છે. અને જે કે વિશેષ પદોનો સમાહાર હોય એ ‘પદસમાસ’ કહેવાય. ‘સંઘાત’, ‘પ્રતિપત્તિ’ વગેરે બેદોમાં ‘સમાસ’ નું સ્વરૂપ આ જ પ્રમાણે સમજી લેવું. ૮૨૮-૮૨૯.

ગતીન્દ્રિયાદિદ્વારાણાં દ્વાષ્ટેરેકદેશકઃ ।

ગત્યાદિરેકદેશોઽસ્યાઃ સ્વર્ગતિસ્તત્ર માર્ગણા ॥ ૮૩૦ ॥

જીવાદેઃ ક્રિયતે સોઽયં સંઘાત ઇતિ કીર્ત્યતે ।

ગત્યાદિદ્વયાવયવમાર્ગણા તત્સમાસકઃ ॥ ૮૩૧ ॥ યુગમમ્ ॥

સંપૂર્ણગત્યાદિદ્વારે જીવાદેર્માર્ગણા તુ યા ।

પ્રતિપત્તિરિયં જીવાભિગમે દૃશ્યતેઽધુના ॥ ૮૩૨ ॥

સત્પદપ્રરૂપણાઅનુયોગદ્વારમુચ્યતે ।

પ્રામૃતાન્તઃસ્થોઽધિકારઃ પ્રામૃતપ્રામૃતં ભવેત્ ॥ ૮૩૩ ॥

વસ્ત્વન્તર્વર્ત્યધિકારઃ પ્રામૃતં પારિકીર્તિતમ્ ।

પૂર્વાન્તર્વર્ત્યધિકારો વસ્તુનામ્ના પ્રચક્ષતે ॥ ૮૩૪ ॥

પૂર્વમુત્પાદપૂર્વાદિ સસમાસાઃ સમેઽપ્યમી ।

શ્રુતસ્ય વિંશતિર્ભેદા इत्यं સંક્ષેપતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૮૩૫ ॥

इति श्रुतज्ञानम् ॥

ગતિ, ઇન્દ્રિય આદિ બાસક દ્વારેના એક દેશરૂપ ગતિ આદિ અને એના વળી એક પ્રકારરૂપ દેવગતિ—એ દેવગતિમાં જીવ વગેરેની માર્ગણા કરવામાં આવે એનું નામ ‘ સંઘાત ’ જ્ઞાન; અને એવા જ ગતિ વગેરે બે કે વિશેષ દ્વારાદિ અવયવોની માર્ગણા એ ‘ સંઘાતસમાસ ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. ૮૩૦—૮૩૧.

વળી સંપૂર્ણ ગતિ આદિક દ્વારને વિષે જીવ વગેરેના જે માર્ગણા એનું નામ ‘ પ્રતિ-પત્તિ ’—એમ જીવાભિગમસૂત્રને વિષે કહ્યું છે. ૮૩૨.

સત્પદાર્થોની પ્રરૂપણા વગેરે કરવું એ ‘ અનુયોગદ્વાર. ’ વળી પ્રામૃતની અંદર રહેલો અધિકાર—એ પ્રામૃત પ્રામૃત કહેવાય છે. અને વસ્તુની અંદર રહેલો અધિકાર—એનું નામ ‘ પ્રામૃત. ’ વળી પૂર્વમાં રહેલો અધિકાર—એ ‘ વસ્તુ ’ નામથી ઓળખાય છે. વળી ઉત્પાદપૂર્વ આદિ ‘ પૂર્વો ’ છે. ૮૩૩—૮૩૪.

આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્તપદ્ધતિ શ્રુતજ્ઞાનના વીસ ભેદો સમજાવ્યા.

એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે (ત્રીજા) અભિધિજ્ઞાન વિષે.

અવધાનં સ્યાદવધિઃ સાક્ષાદર્શવિનિશ્ચયઃ ।

અવશબ્દોઽવ્યયં યદ્વા સોઽધઃશબ્દાર્થવાચકઃ ॥ ૮૩૬ ॥

અધોઽધો વિસ્તૃતં વસ્તુ ધીયતે પરિબુઘ્યતે ।

અનેનેત્યવધિર્યદ્વા મર્યાદાવાચકોઽવધિઃ ॥ ૮૩૭ ॥

મર્યાદા રૂપિદ્રવ્યેષુ પ્રવૃત્તિર્નત્વરૂપિષુ ।

તથોપલક્ષિતં જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૮૩૮ ॥

અનુગામ્યનનુગામી વર્ધમાનસ્તથા ક્ષયી ।

પ્રતિપાત્યપ્રતિપાતીત્યવધિઃ ષડ્વિધો ભવેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

યદિદેશાન્તરગતમપ્યન્વેતિ સ્વધારિણામ્ ।

અનુગામ્યવધિજ્ઞાનં તદ્વિજ્ઞેયં સ્વનેત્રવત્ ॥ ૮૪૦ ॥

યત્ર ક્ષેત્રે સમુત્પન્નં યત્તત્રૈવાવબોધકૃત્ ।

દ્વિતીયમવધિજ્ઞાનં તચ્છૂંખલિતદીપવત્ ॥ ૮૪૧ ॥

યદંગુલસ્યાસંખ્યેયભાગાદિવિષયં પુરા ।

સમુત્પદ્યાનુવિષયવિસ્તારેણ વિવર્ધતે ॥ ૮૪૨ ॥

અર્થના સાક્ષાત્ નિશ્ચયરૂપ અવધાન-એનું નામ ‘ અવધિ ’. અથવા બીજીરીતે, ‘ અવ ’ શબ્દ ‘ નીચે ’ ના અર્થમાં ‘ અવ્યય ’ તરીકે ગણીએ તો નીચે નીચે વિસ્તરેલી વસ્તુ જેના વડે જણાય એ (જ્ઞાન) નું નામ અવધિ. અથવા ત્રીજી રીતે, ‘ અવ ’ શબ્દ ‘ મર્યાદા ’ ના અર્થમાં લઈએ. મર્યાદા એટલે રૂપી પદાર્થોને વિષે પ્રવૃત્તિ, અરૂપી (પદાર્થો) ને વિષે નહિ. એવી પ્રવૃત્તિથી જે જ્ઞાન થાય છે એનું નામ અવધિજ્ઞાન. ૮૩૬-૮૩૮.

એ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે:—

(૧) અનુગામી, (૨) અનનુગામી, (૩) વર્ધમાન, (૪) ક્ષયી, (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અ-પ્રતિપાતી. ૮૩૯.

કેઇ (અવધિ) જ્ઞાની જીવ પ્રવાસે ગયેલો હોય ત્યાં, એના નેત્રની જેમ જે જ્ઞાન એની પાછળ પાછળ અનુગમન કરે તે ‘ અનુગામી ’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૦.

જે જ્ઞાન જે ક્ષેત્રને વિષે ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંજ શુંખલાખદ્-સાંકળ સાથે ખાંધેલા-ખોડી રાખેલા દીપકની જેમ પ્રકાશ-બોધ કરે, (આગળ કે પાછળ, આઘો પાછો પ્રકાશ ન પાડી શકે) તે ‘ અનનુગામી ’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૧.

એક આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ જેનો વિષય થઈ શકે એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા

અલોકે લોકમાત્રાણિ યાવત્સ્વંડાન્યસંલ્યશઃ ।
 સ્યાત્પ્રકાશયિતું શક્તં વર્ધમાનં તદીરિતમ્ ॥ ૮૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અપ્રશસ્તાદ્વ્યવસાયાત્ હીયતે યસ્પ્રતિષ્ઠામ્ ।
 આદુસ્તદવધિજ્ઞાનં હીયમાનં મુનીશ્વરાઃ ॥ ૮૪૪ ॥
 સ્યાદ્વર્ધમાનં શુષ્કોપચીયમાનેન્ધનામિવત્ ।
 હીયમાનં પરિમિતાતાદગિન્ધનવહ્નિવત્ ॥ ૮૪૫ ॥
 યોજનાનાં સહસ્રાણિ સંલ્યેયાન્યપ્યસંલ્યશઃ ।
 યાવલ્લોકમપિ દૃષ્ટ્વા પતતિ પ્રતિપાતિ તત્ ॥ ૮૪૬ ॥
 પ્રમાદેન પતત્યેતદ્ભવાન્તરાશ્રયેણ વા ।
 યથાશ્રુતં સ્વરૂપં ચ વક્ત્યેઽથાપ્રતિપાતિનઃ ॥ ૮૪૭ ॥
 યત્પ્રદેશમલોકસ્ય દૃષ્ટુમેકમપિ હ્રમમ્ ।
 તત્સ્યાદ્પ્રતિપાત્યેવ કેવલં તદનન્તરમ્ ॥ ૮૪૮ ॥

હીયમાનપ્રતિપાતિનોશ્ચ અયં વિશેષઃ—

કેડે પાછળથી વિષયના વિસ્તાર પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે, અને અલોકને વિષે પણ લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ગોળાઓને પ્રકાશિત કરવાની જેનામાં શક્તિ છે એ જ્ઞાન ‘વર્ધમાન’ અવધિજ્ઞાન. ૮૪૨-૮૪૩.

અપ્રશસ્ત વ્યવસાયને લીધે જે પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થતું જાય છે એને મુનીશ્વરે ‘ક્ષીણ’ અવધિજ્ઞાન કહે છે. ૮૪૪

જેમાં વારંવાર સુકાં ઇન્ધન ઉમેર ઉમેર કરતાં હોય એવા અગ્નિ જેવું વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે; અને જેમાં અદ્યપ્રમાણમાં અને લીલાં કાષ્ઠો નાખેલા હોય એવા અગ્નિ સમાન ક્ષીણ અવધિજ્ઞાન છે. ૮૪૫.

સંખ્યઅસંખ્ય સહસ્રબદ્ધ યોજનો પર્યન્ત અને કેઠ લોકાકાશ સુધી પણ જોઈને જે પુનઃ પાછું પડે છે તે ‘પ્રતિપાતિ’ અવધિજ્ઞાન. (આ પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન પ્રમાદને લીધે અથવા અન્ય જન્મ ધારણ કર્યાથી પડે છે). ૮૪૬-૮૪૭.

હવે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહીએ છીએ. જેનામાં અલોકનો એક પણ પ્રદેશ જોવાનું સામર્થ્ય છે તે ‘અપ્રતિપાતિ’ અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય છે એવામાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪૮.

પ્રતિપાતિ હિ નિર્મૂલં વિઘ્નાયત્યેકહેલયા ।

હીયમાનં પુનઃ હ્રાસમુપયાતિ શનેઃશનેઃ ॥ ૮૪૯ ॥

इदं कर्मग्रन्थवृत्त्यभिप्रायेण ॥ तत्त्वार्थभाष्ये तु अनवस्थितावस्थिता-
ख्ययोः अन्त्यभेदयोः एवं स्वरूपम् उक्तम्—

અનવસ્થિતં હીયતે વર્ધતે ચ વર્ધતે હીયતે ચ પ્રતિપતતિ ચ ઉત્પચતે
ચ इति पुनः पुनः उर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो
न प्रतिपतति आकेवलप्राप्तेरवतिष्ठते । आभवक्षयाद्वा ज्यात्यन्तरस्यापि
वा भवति लिंगवत् । यथा लिंगं पुरुषादिवेदं इह जन्मनि उपादाय
जन्मान्तरं याति जन्तुः तथा अवधिज्ञानमपि इति भावः ॥

नृतिरश्चामयं षोढा क्षयोपशमिकोऽवधिः ।

भवेद्भवप्रत्ययश्च देवनारकयोरिह ॥ १ ॥

तदुक्तम्— द्विविधः अवधिः । भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥ इति
तत्त्वार्थસૂત્રે ॥

स्याद्भवप्रत्ययोऽप्येष न क्षयोપશમં વિના ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં હેતુસ્વાદસ્ય કિન્ત્વિહ ॥ ૨ ॥

‘હીયમાન’ (=ક્ષીણ) અને ‘પ્રતિપાતિ’ વચ્ચે તફાવત છે તે આ પ્રમાણે:—‘ પ્રતિપાતિ ’
એકદમ નિર્મૂળ થઇ શકી જાય છે. જ્યારે ‘હીયમાન’ ધીમેધીમે ક્ષીણ થતું જાય છે. ૮૪૯.

એ અભિપ્રાય કર્ગર્ગ્ગથી વૃત્તિને અનુસરીને છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં બીજી રીતે
કહ્યું છે. એમાં તો ‘અનવસ્થિત’ અને ‘અવસ્થિત’ એમ બે પ્રકાર કહ્યા છે. ઘટે અને વધે, વળી
પાછુ ઘટે; તથા જળનાં કદલોડની પેઠે પડે, ચઢે ને વળી ‘પાછું’ પડે—એવા સ્વભાવવાળું
‘અનવસ્થિત’. જેટલા ક્ષેત્રમાં હિત્તન થયું હોય ત્યાંથી ‘પાછું’ પડે નહિં પરંતુ ‘કેવળજ્ઞાન’ થાય
ત્યાં સુધી ટકી જ રહે એ ‘અવસ્થિત’. એ, ભવક્ષય થયે જાત્યન્તરને વિષે પણ રહે છે, લિંગની
પેઠે. જેવી રીતે પ્રાણી આ જન્મમાં લિંગ એટલે પુરુષાદિવેદ પ્રાપ્ત કરી અન્ય ભવમાં જાય છે
તેમ અવધિજ્ઞાન પણ અન્ય જન્મમાં જાય છે—રહે છે.

આ છ જે પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્યચોને ક્ષાયોપશમિક હોય છે, અને
દેવ તથા નારકીના જીવોને ભવપ્રત્યયિક હોય છે. (૧).

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે દ્વિવિધઃ અવધિઃ । ભવપ્રત્યયઃ ક્ષાયોપશમિકશ્ચ ॥

વળી આ ‘ ભવપ્રત્યય ’ પણ ક્ષાયોપશમ વિના હોતું નથી. કેમકે અન્વય અને વ્યતિરેક-

સ્યાત્ક્ષયોપશમે હેતુર્મવોઽયં તદસૌ તથા ।

ઉપચારાદ્દેતુરપિ હેતુરિહોદિતઃ ॥ ૩ ॥

इति अवधिज्ञानम् ॥

મનસ્ત્વેન પરિણતદ્રવ્યાણાં યસ્તુ પર્યવઃ ।

પરિચ્છેદઃ સ હિ મનઃપર્યવજ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૮૫૦ ॥

यद्वा मनोद्रव्यस्य पर्याया नानावस्थात्मका हि ये ।

તેષાં જ્ઞાનં ત્વલ્લુ મનઃપર્યાયજ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૮૫૧ ॥

સ્યાદ્વજુધીવિપુલધીલક્ષણસ્વામિભેદતઃ ।

તદ્ દ્વિભેદં સંયતસ્યાપ્રમત્તસ્યર્ચિશાક્ષિનઃ ॥ ૮૫૨ ॥

અનેન ચિન્તિતઃ કુમ્ભા इति सामान्यग्राहिणी ।

મનોદ્રવ્યપરિચ્છિત્તિર્યસ્યાસાદૃજુધીઃ શ્રુતઃ ॥ ૮૫૩ ॥

અનેન ચિન્તિતઃ કુમ્ભ સ સૌવર્ણ્યઃ સ માધુરઃ ।

इत्यप्रमाणोऽयतनः पीतवर्णः सदाकृतिः ॥ ૮૫૪ ॥

एवं विशेषविज्ञाने मतिर्यस्य पटीयसी ।

જ્ઞેયોઽયં વિપુલમતિર્મનઃપર્યાયલઙ્ઘિમાન્ ॥ ૮૫૫ ॥ युग्मम् ॥

થી ભવપ્રત્યય એના હેતુ છે—કારણભૂત છે. જોકે ક્ષયોપશમમાં તો આ ભવ હેતુભૂત છે તોપણ હેતુનો હેતુ પણ હેતુ જ કહેવાય એવો ઉપચાર છે. (૨-૩).

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે (ચોથા) મનઃપર્યવજ્ઞાન વિષે.

મનસ્ત્વવડે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પર્યવ, પર્યાય કે પરિચ્છેદ—એનું નામ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. અથવા નાના પ્રકારની અવસ્થાવાળા મનોદ્રવ્યના પર્યાયોનું જે જ્ઞાન—એ મનઃપર્યવ જ્ઞાન. ૮૫૦-૮૫૧.

ભિન્ન લક્ષણ અને ભિન્ન સ્વામીને લઇને એના નકલુભતિ અને વિપુલભતિ એમ બે ભેદ પાડ્યા છે. અને એ અપ્રમત્ત અને લઙ્ઘિશાળી સંયમી (સુનિ)ને હોય છે. ૮૫૨.

‘આણે કુંભ ધાર્યો છે’ એટલું સામાન્ય જ્ઞાન ગ્રહણ કરનારું મનોદ્રવ્ય જેને હોય એ નકલુભતિ કહેવાય. આણે કુંભ ધાર્યો છે અને એ કુંભસુવર્ણનો, મધુરાનો, આવડો, આજનો બનાવેલો, પીતવર્ણનો અને સુંદર આકૃતિ વાળો ધાર્યો છે એમ વિશેષજ્ઞાન ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ જેને હોય એ વિપુલભતિ. ૮૫૩-૮૫૪.

નનુ ચ અવધિશ્ચ મનઃપર્યવજ્ઞોભે અપ્યતીન્દ્રિયે ।
રુપિદ્રવ્યવિષયે ચ ભેદસ્તદિહ કોઽનયોઃ ॥ ૮૫૬ ॥
અત્રોચ્યતેઽવધિજ્ઞાનમુસ્કર્ષાત્સર્વલોકવિત્ ।
સંયતાસંયતનરતિર્યક્સ્વામિકર્મીરિતમ્ ॥ ૮૫૭ ॥
અન્યદ્વિશદમેતસ્માદ્વદ્વપર્યાયિવેવનાત્ ।
અપ્રમત્તસંયતિકલમ્બ્યં નૃક્ષેત્રગોચરમ્ ॥ ૮૫૮ ॥

ઉક્તં ચ તત્વાર્થભાષ્યે—

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમનઃપર્યવયોર્વિશેષઃ । इति ॥
સામાન્યગ્રાહિ નનુ ચન્મનઃપર્યાયમાદિમમ્ ।
તદસ્ય દર્શનં કિં ન સામાન્યગ્રહણાત્મકમ્ । ॥ ૮૫૯ ॥
અત્રોચ્યતે—વિશેષમેકં દ્વૌ ત્રીન્વા યદ્દ્વાસ્યૃજુમતિઃ કિલ ।
ઈદે બહૂન્ વિશેષાંશ્ચ પરિચ્છેત્તુમયં ન ચત્ ॥ ૮૬૦ ॥
સામાન્યગ્રાહ્યસૌ તસ્માત્ સ્તોકગ્રાહિતયા ભવેત્ ।
સામાન્યશબ્દઃ સ્તોકાર્થો ન ત્વત્ર દર્શનાર્થકઃ ॥ ૮૬૧ ॥

અહિં કોઈ એમ શંકા લાવે કે અવધિ અને મનઃપર્યવ એક જ્ઞાન અતીન્દ્રિયજ્ઞાન છે અને એમના ઉલ્લેખનો વિષય પણ એક જ—રૂપી દ્રવ્ય છે, તો પછી એમના વચ્ચે ભેદ કયો રહ્યો ? શામાટે બે જૂદા જૂદા ? ૮૫૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટપણે સર્વલોકને બાબુનારૂં છે. તથા એ સંયમીએને, અસંયમી એવા મનુષ્યોને અને તિર્યંચોને પણ હોય છે. પણ મનઃપર્યવ-જ્ઞાન અનેક પર્યાયોને બાબુનારૂં હોઈ પેલા કરતાં નિર્મળ છે, અપ્રમત સંયમી-મુનિ-ને જ હોય છે અને મનુષ્યક્ષેત્રને જ ગોચર છે. ૮૫૭-૮૫૮.

તત્વાર્થભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે કે—અવધિ અને મનઃપર્યવ જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિપરત્વે, ક્ષેત્ર-પરત્વે અને સ્વામીપરત્વે ભિન્નતા છે.

વળી કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે જ્યારે ‘જ્ઞાનમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન’ સામાન્યગ્રાહિ છે ત્યારે ‘સામાન્યગ્રહણાત્મક દર્શન’ એનું કેમ નહિ ? ૮૫૯

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે—જ્ઞાનમતિ એક બે કે ત્રણ વિષયોને બહુમાં બહુ ગ્રહણ કરી શકે. ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી લેવાનું એનામાં સામર્થ્ય ન હોય. આમ અદ્ય-

કર્મણ્યોપશમજોસ્કર્ષાદ્વિપુલધીઃ પુનઃ ।

બહૂન્ વિશેષાન્વેસ્યત્ર બહુર્થો વિપુલધ્વનિઃ ॥ ૮૬૨ ॥

ન ચાભ્યધાયિ સિદ્ધાન્તે કુપ્રાપ્યેતસ્ય દર્શનમ્ ।

દર્શનાત્મકસામાન્યગ્રાહિતા નૈતયોસ્તતઃ ॥ ૮૬૩ ॥

વિશેષરૂપગ્રાહિત્વે પ્રાપ્તે નન્વેવમેતયોઃ ।

દ્વયોર્મનોવિષયયોર્દ્વૈવિષ્યેર્કિં નિબન્ધનમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

અગ્રોચ્ચતે—અલ્પપર્યાયવેદ્યાયં ઘટાદિવસ્તુગોચરમ્ ।

નાનાવિધવિશેષાવચ્છેદિ શુદ્ધતરં પરમ્ ॥ ૮૬૫ ॥

કસ્યચિન્ન પતત્યાયં કસ્યચિન્ન પતત્યપિ ।

અન્યં ચાકેવલપ્રાપ્તેર્ન પતસ્યેવ તિષ્ઠતિ ॥ ૮૬૬ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

યસ્ય પુનઃ વિપુલમતેઃ મનઃપર્યાયજ્ઞાનં સમજાનિ તસ્ય ન પતતિ
આકેવલપ્રાપ્તેઃ । ઇતિ ॥

ગ્રાહિ હોવાથી એને સામાન્યગ્રાહિ કહ્યો. (અહિં ‘સામાન્ય’ શબ્દ ‘અદ્ય’ ના અર્થમાં સમજવો, ‘દર્શન’ ના અર્થમાં નહિં.) ૮૬૦-૮૬૧. પરન્તુ વિપુલમતિ તો કર્મના ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષને લીધે ઘણા વિષયોને ગ્રહણ કરી શકે છે. (અહિં ‘વિપુલ’ શબ્દ બહુવાચી છે). વળી શાસ્ત્રમાં પણ ક્યાંઈ એનું દર્શનરૂપ કહ્યું નથી માટે એ બેઠને દર્શનાત્મક સામાન્યગ્રાહિતા નથી. ૮૬૨-૮૬૩

આમ બેઠ વળી કોઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે—જ્યારે આ પ્રમાણે બેઠનો વિષય ‘મન’ છે અને બેઠને વિશેષરૂપ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યારે બેઠનો એકમાં સમાસ કરવો બેઠએ. બે ભિન્ન પ્રકાર કેમ રાખ્યા ? ૮૬૪.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—પહેલાનો ઘટાદિ વસ્તુ માત્ર વિષય છે અને એ અદ્યપર્યાયને જ ગ્રહણ કરનાર છે. અને બીજું (વિપુલમતિ) અનેક નાનાપ્રકારના વિષયો-પર્યાયોને ગ્રહણ કરી શકે છે અને પહેલાં કરતાં વિશેષ નિર્મળ-શુદ્ધ છે. વળી ‘પહેલું’ કેટલાક ગ્રાહીઓને ‘પડી બાય એવું’ અને કેટલાકને ‘ન પડી બાય (ટકી રહે) એવું’ હોય છે, જ્યારે બીજું પડતું જ નથી પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહેનાર છે. ૮૬૫-૮૬૬.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

વિપુલમતિને મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય છે તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી પડતું નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્રેઽપિ—

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ इत्यુક્તम् ॥

યોગશાસ્ત્રપ્રથમપ્રકાશવૃત્તૌ અપિ—

ઋજુચ્ચ વિપુલચ્ચેતિ સ્યાન્મનઃપર્યવો દ્વિધા ।

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતાભ્યાં વિપુલસ્તુ વિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥ इत्यુક્તम् ॥

इति मनःपर्यायज्ञानम् ॥

કેવલં યન્મતિજ્ઞાનાથન્યજ્ઞાનાનપેક્ષણાત્ ।

જ્ઞેયાનન્ત્યાદનન્તં વા શુદ્ધં ચાવરણક્ષણાત્ ॥ ૮૬૭ ॥

સકલં વાદિત એવ નિઃશેષાવરણક્ષણાત્ ।

અનન્યસદૃશત્વેનાથવાસાધારણં ભવેત્ ॥ ૮૬૮ ॥

ભૂતભાવિભવદ્ભાવસ્વરૂપોદીપકં સ્વતઃ ।

તદ્જ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનિર્મિતમ્ ॥ ૮૬૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥

इति केवलज्ञानम् ॥

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

બ્રહ્મ વચ્ચે ભેદ છે તે વિશુદ્ધિપરત્વે અને પતનપરત્વે છે.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રથમ પ્રકાશની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

મનઃપર્યવજ્ઞાનના (૧) ઋજુ અને (૨) વિપુલ એમ બે પ્રકાર છે. ‘વિપુલ’ વિશેષ વિશુદ્ધ છે અને પડતું નથી એટલે ‘ઋજુ’ કરતાં ચઢીયાતું છે.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યવ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે (પાંચમા) કેવળજ્ઞાન વિષે.

મતિ, શ્રુત આદિ અન્ય ચારે જ્ઞાનોની જેને લેશપણ અપેક્ષા ન હોઈ જે ‘એકલું જ’ છે; અનન્ત પદાર્થો એને જોય છે એથી જે ‘અનન્ત’ છે; આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘વિશુદ્ધ’ છે; પહેલેથી જ સર્વ આવરણોનો ક્ષય થઈ જવાથી જે ‘સંપૂર્ણ’ છે; એના સમાન કોઈ ન હોવાથી જે ‘અસાધારણ’ છે; અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન પદાર્થોના સ્વરૂપને જે ‘સ્વતઃ પ્રદીપ્ત કરનારું’ છે;—એવા જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાનીઓએ ‘કેવળજ્ઞાન’ કહ્યું છે. ૮૬૭-૮૬૯

એ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવું.

કુત્સિતજ્ઞાનમજ્ઞાનં કુત્સાર્થસ્ય નઽઽન્વયાત્ ।
 કુત્સિતત્વં તુ મિથ્યાત્વયોગાન્નન્નિવિધં પુનઃ ॥ ૮૭૦ ॥
 મત્યજ્ઞાનં શ્રુતાજ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમિત્યપિ ।
 અથ સ્વરૂપમેતેષાં દર્શયામિ યથાશ્રુતમ્ ॥ ૮૭૧ ॥
 મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાને એવ મિથ્યાત્વયોગતઃ ।
 અજ્ઞાનસંજ્ઞાં ભજતો નીચસંગાદિવોત્તમઃ ॥ ૮૭૨ ॥

તથોક્તય—

અવિસેસિયા મહ ચ્ચિહ્ સમદિદ્વિસ્સ સા મહનાણં ।
 મહઅનાણં મિત્યાદિદ્વિસ્સ સુઅંપિ એમેવ ॥ ૧ ॥
 ભંગા વિકલ્પા વિરુદ્ધાઃ સ્યુસ્તેઽપ્રેતિ વિભંગકમ્ ।
 વિરૂપો વાવધેર્ભંગો ભેદોઽયં તદ્વિભંગકમ્ ॥ ૮૭૩ ॥
 પતચ્ચ પ્રામનગરસન્નિવેશાદિસંસ્થિતમ્ ।
 સમુદ્રદ્વીપવૃષ્ટાદિનાનાસંસ્થાનસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૭૪ ॥

હવે અજ્ઞાન વિષે.

અજ્ઞાન એટલે કુત્સિત જ્ઞાન. કેમકે ‘ અ ’ જે અહિં ‘ ન ’ કાર બતાવે છે તે ‘ કુત્સિત ’ અર્થમાં લેવાનો છે. આ કુત્સિતપણું મિથ્યાત્વના યોગથી છે. અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) મતિઅજ્ઞાન, (૨) શ્રુતઅજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન. એ ત્રણેનું સ્વરૂપ આગમમાં કહેલ છે એ પ્રમાણે બતાવું છું. ૮૭૦-૮૭૧.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉ મિથ્યાત્વના યોગથી જ ‘ અજ્ઞાન ’ સંજ્ઞા પામ્યા છે; ઉત્તમ પુરૂષ નીચના સંજયી નીચ ગણાય છે એમ. ૮૭૨.

એ વિષયમાં કહેલ છે કે—

મતિ તો ભેદ વગરની—એકજ ભાતની છે. પરંતુ સમ્યક્દષ્ટિની મતિ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, બીયારે મિથ્યાદષ્ટિની મતિ મતિઅજ્ઞાનરૂપ છે. એજ પ્રમાણે ‘ શ્રુત ’ નું પણ સમજવું. (૧)

ભંગ એટલે વિકલ્પ. વિરુદ્ધ ભંગ—એ વિભંગ. વિભંગો એટલે વિપરીત વિકલ્પો જેમાં હોય એવું જ્ઞાન તે ‘ વિભંગજ્ઞાન. ’ અથવા અવધિજ્ઞાનનો વિપરીત ભેદ એ વિભંગજ્ઞાન—એમ પણ લેવાય. ૮૭૩.

વળી આ વિભંગજ્ઞાન ગામ, નગર અને સન્નિવેશ વગેરેના તથા સમુદ્ર, દ્વીપ અને વૃક્ષો વગેરેના નાના પ્રકારના સંસ્થાન જેવું હોય છે. ૮૭૪.

પ્રધાનામપ્યથેતેષાં વિષયાન્વર્ણ્યામ્યહમ્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ દ્રવ્યતસ્તત્ર કથ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥

સામાન્યતો મતિજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાણિ બુધ્યતે ।

વિશેષતોઽપિ વેશાદિભેદેસ્તાનવગચ્છતિ ॥ ૮૭૬ ॥

કિન્તુ તદ્ગતનિઃશેષવિશેષાપેક્ષ્યાસ્ફુટાન્ ।

एष धर्मास्तिकायादीन् पश्येत्सर्वात्मना तु न ॥ ૮૭૭ ॥

યોગ્યવેશસ્થિતાન્ શબ્દાદીંસ્તુ જાનાતિ પશ્યતિ ।

શ્રુતભાવિતયા બુદ્ધયા સર્વદ્રવ્યાણિ વેચ્છિ વા ॥ ૮૭૮ ॥

લોકાલોકૌ ક્ષેત્રતશ્ચ કાલતસ્ત્રિવિધં ચ તમ્ ।

સર્વાદ્ધા વા ભાવતસ્તુ ભાવાનોદયિકાદિકાન્ ॥ ૮૭૯ ॥

આદ્ય ચ ભાષ્યકારઃ—

આણસોચ્ચિ પગારો ઓઘાવેસેણ સઠ્ઠ વઢ્ઠાઈં ।

ધમ્મત્થિકાઙ્કયાઈં જાણઈં ન ડ સઠ્ઠભાવેણં ॥ ૮૮૦ ॥

હવે એ પાંચે ' જ્ઞાન ' તથા ત્રણે ' અજ્ઞાન ' મળી આઠેનું ' દ્રવ્યપરત્વે, ક્ષેત્રપરત્વે, કાળપરત્વે અને ભાવપરત્વે વર્ણન કરશું. ૮૭૫.

એમાં પહેલું ' દ્રવ્યપરત્વે ' આ પ્રમાણે: મતિજ્ઞાની સામાન્યતઃ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે અને વિશેષતઃ એમના દેશ આદિક ભેદો પણ જાણે છે. પરંતુ એ એ પદાર્થો (દ્રવ્યો) ના સર્વ વિશેષોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય વગેરેને અસ્કુટપણે સમજે છે, સર્વથા-પરિપૂર્ણ જોઈ-સમજી શકતો નથી. જોકે યોગ્ય દેશમાં રહેલા શબ્દાદિને જાણે છે અને જુએ પણ છે, અથવા તો એ (મતિજ્ઞાની) શ્રુતભાવિત-બુદ્ધિની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે. ૮૭૬-૮૭૮.

વળી ' ક્ષેત્રથી ' (એટલે એના વિસ્તારની વાત કરીએ તો) એનો વિષય લોક અને અલોક સુધી છે. ' કાળથી ' એનો વિષય ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-એમ સર્વકાળ સુધીનો છે; અને ' ભાવથી ' ઔદયિક વગેરે ભાવોને જાણવા સુધીનો છે. ૮૭૯.

એ વિષે ભાષ્યકારના શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે:

' (આ) દેશ ' એટલે ' પ્રકાર '. ' ઓઘાવેસે ' એટલે ' ઓઘથી ' ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે ખરો પણ સર્વભાવથી અર્થાત્ પર્યાય સહિત ન જાણે. મતિજ્ઞાની લોક-

તથા શ્રુતાનુવર્તિમનસા દ્વાચક્ષુર્દર્શનાસ્મના ।
 દશપૂર્વાદિભૃદ્દ્રવ્યાણ્યભિલાપ્યાનિ પश्यति ॥ ૮૮૪ ॥
 તદારતસ્તુ ભજના વિજ્ઞેયા ધીવિશેષતઃ ।
 વૃદ્ધૈસ્તુ પश्यતીત્યત્ર તત્સ્વમેતન્નિરૂપિતમ્ ॥ ૮૮૫ ॥
 સર્વાત્મના દર્શનેઽપિ પश्यત્યેવ કથંચન ।
 ઐવેયકાનુત્તરાદિવિમાનાલેખ્યનિર્મિતેઃ ॥ ૮૮૬ ॥
 નોચેત્સ્યાત્સર્વથાદૃષ્ટ્યાલેખ્યકરણં કૃતઃ ।
 તુર્યોપાંગે શ્રુતજ્ઞાનપश्यતાપિ પ્રરૂપિતા ॥ ૮૮૭ ॥
 ક્ષેત્રતઃ કાલતોઽપ્યેવં ભાવતો વેત્તિ સશ્રુતઃ ।
 ભાવાનોદયિકાદીન્ વા પર્યાયાન્ વાભિલાપ્યગાન્ ॥ ૮૮૮ ॥

इति श्रुतज्ञानविषयः ॥

द्रव्यतोयावधिज्ञानी रूपिद्रव्याणि पश्यति ।
 भाषातैजसयोरन्तःस्थानि तानि जघन्यतः ॥ ८८९ ॥
 उत्कर्षतस्तु सर्वाणि सूक्ष्माणि बादराणि च ।
 विशेषाकारतो वेत्ति ज्ञानत्वादस्य निश्चितम् ॥ ८९० ॥

વળી અચક્ષુર્દર્શનાત્મક-શ્રુતાનુવર્તિ-મન વડે દશપૂર્વોને વિષે રહેલા અભિલાષ્ય દ્રવ્યોને દેખે છે-તે શિવાયનાઓના સંબંધમાં બુદ્ધિવિશેષને લઈને ભજના બાજુવી. ૮૮૪-૮૮૫.

ઉપરના શ્લોકમાં ‘ મનવડે દેખે છે ’ એમ કહ્યું તે સંબંધમાં વૃદ્ધ-અનુભવીઓનું કહેવું છે કે-કથંચિત્ એ સર્વ દર્શનરૂપે પણ જુએ છે, કેમકે એ ઐવેયક અને અનુત્તર આદિ વિમાનોના ચિત્ર પણ આજેખી આપી શકે છે. ૮૮૬.

જે એમ ન હોત તો બીલકુલ નહીં જોયેલાનો આજેખ કેમ કરી શકત ? વળી એથા ઉપાંગમાં કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં ‘ દેખવાનો, શુણ્ણ ’ પણ છે. ૮૮૭.

‘ ક્ષેત્રથી ’ અને ‘ કાળથી ’ પણ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય એવી જ રીતનો છે. અને ‘ ભાવથી ’ એ ઉદયિક આદિ ભાવોને અથવા અભિલાષ્ય પયથોને બાજુ છે. ૮૮૮.

આ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે અવધિજ્ઞાનના ‘ વિષય ’ વિષે.

અવધિજ્ઞાની જઘન્યતઃ ‘ દ્રવ્યથી ’ ભાષા અને તેજના રૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે; અને ઉત્કૃષ્ટપણે તે સર્વ સૂક્ષ્મ-આદર પદાર્થોને વિશેષાકારમાં જુએ છે, એને એનું જ્ઞાન છે માટે. ૮૯૦.

ક્ષેત્રતોઽથાવધિજ્ઞાની જઘન્યાદેષિ પશ્યતિ ।

અસંખ્યેયતમં ભાગમંગુલસ્થોપયોગતઃ ॥ ૮૧૧ ॥

વિશેષ્ય અત્ર—

જાવદ્વયા તિસમયાહારગસ્ત સુદુમસ્ત પચ્ચાગજીવસ્ત ।

ઓગાહયા જહાસ્યા ઓહિલ્લિચં જહન્નં તુ ॥ ૮૧૨ ॥

इति नन्दीसूत्रादिषु नन्दीवृत्तौ च ॥

યોજનસહસ્રમાનો મત્સ્યો મૃત્વા સ્વકાયદેશે યઃ ।

उत्पद्यते हि पनकः सूक्ष्मत्वेनेह स ग्राह्यः ॥ ८१३ ॥

સંહૃત્ય ચાચ્યસમયે સ દ્વાયામં કરોતિ ચ પ્રતરમ્ ।

संख्यातीताख्यांगुलविभागबाह्यमानं तु ॥ ८१४ ॥

સ્વતનૂપ્રથુસ્વમાત્રં દીર્ઘત્વેનાપિ જીવસામર્થ્યાત્ ।

तमपि द्वितीयसमये संहृत्य करोत्यसौ सूचिम् ॥ ८१५ ॥

સંખ્યાતીતાખ્યાંગુલવિભાગવિષ્કમ્ભમાનનિર્દિષ્ટમ્ ।

निजतनु प्रथुत्वदीर्घं तृतीयसमये तु संहृत्य ॥ ८१६ ॥

અવધિજ્ઞાની વળી 'ક્ષેત્રથી' (એટલે વિસ્તારમાં) આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગને પણ જઘન્યપણે ઉપયોગથી બાણી શકે છે—એમ શકે છે. ૮૬૧.

અહિં વિશેષ એટલું કે—

ત્રણ સમયના આહારવાળા સૂક્ષ્મ 'પનક'ના જીવની જેટલી જઘન્ય અવગાહના છે તેટલો અવધિજ્ઞાનનો 'ક્ષેત્રથી' જઘન્ય વિષય છે. એમ નન્દીસૂત્ર આદિ તથા નંદીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. ૮૬૨.

એક હજાર યોજનનો મત્સ્ય મૃત્યુ પામીને પોતાના કાયદેશની અંદર સૂક્ષ્મપનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે એ અહિં 'પનક' સમજવો. ૮૬૩.

પ્રથમસમયે એ પોતાના વિસ્તારને સંહરી લઇને આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું 'પ્રતર' કરે છે. ૮૬૪.

પછી બીજે સમયે જીવના સામર્થ્યથી એ પ્રતરને પણ સંહરીને પોતાના શરીરની પહોળાઈ જેટલી લંબાઈની 'સૂચિ' કરે છે. ૮૬૫.

ત્રીજે સમયે આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષ્કંભવાળું, અને જેટલું પહોળું એટલું જ દીર્ઘ એવું પોતાનું શરીર સંહરીને પોતાના કાયદેશમાં અત્યંતસૂક્ષ્મ 'પનક'

ઉત્પદ્યતે ચ પનકઃ સ્વદેહદેશે સુસૂક્ષ્મપરિણામઃ ।

સમયત્રયેણ તસ્યાવગાહના યાવતી ભવતિ ॥ ૮૯૭ ॥

તાવજ્ઞધન્યમવધેરાલમ્બનવસ્તુમાજનં સ્ત્રેત્રમ્ ।

ઇદમિત્યમેવ મુનિગણસુસમ્પ્રદાયાત્સમવસેયમ્ ॥ ૮૯૮ ॥

ત્રિમિઃ વિશેષકમ્ ॥

તથા મચ્છો મહલ્લકાઓ સંલિપ્તો જોડ તીર્હિ સમર્પર્હિ ।

સ કિરપયત્તવિસેસેણ સગહમોગાહણં કૃણાઈ ॥ ૧ ॥

સગહયરાસગહયરો સુદુમો પણઓ જહન્રવેહો ય ।

સ બહુ વિસેસવિસિદ્ધો સળહયરો સઠવદેહેસુ ॥ ૮૯૯ ॥

પઢમવિતીયે સગહો જાયઈ થૂલો વડત્થયાઈસુ ।

તદ્વયસમયંમિ જુગ્ગો ગહિઓ તો તિસમયાહારો ॥ ૯૦૦ ॥

અલોકે લોકમાત્રાણિ પર્યેત્ સ્વંદાન્યસંસ્થાશઃ ।

ઉત્કૃષ્ટતોઽવધિજ્ઞાનવિષયઃ શક્ત્યપેક્ષયા ॥ ૯૦૧ ॥

નીપજે છે. આમ ત્રણ સમયમાં તેની જેટલી અવગાહના થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનનું, આલમ્બનના આલમ્બરૂપ જ્ઞાન્ય ક્ષેત્ર છે. આ વાત આસજ છે એમ મુનિગણના સંપ્રદાયને લઈને સમજવું. ૮૯૬-૮૯૮.

એ આ પ્રમાણે છે:—

અત્યંત મોટી અવગાહનાવાળો મત્સ્ય મરણ પામતી વખતે ત્યાંજ ઉપજવાનો હોય તે પ્રયત્નવિશેષવડે ત્રણ સમય વડે સંક્ષિપ્ત કરીને પોતાની અવગાહના અત્યંત સૂક્ષ્મ કરે છે. ૧.

સૂક્ષ્મ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ એવો જ્ઞાન્યદેહવાળો સૂક્ષ્મ પનક (સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાય) હોય છે—તે બહુ વિશેષણવડે વિશિષ્ટ એવો સર્વ દેહમાં સૂક્ષ્મ પોતાનો દેહ કરે છે. તે જીવ ઉપજ્યા પછી પહેલે ને બીજે સમયે સૂક્ષ્મ હોય છે, અને એથી વગેરે સમયે સ્થૂળ થઈ જાય છે; તેથી અહિં અવધિજ્ઞાનના જ્ઞાન્ય ઉપયોગમાં ત્રણસમયવાળો યોગ્ય છે. માટે “ ત્રણ સમયનો આહાર લીધેલો સૂક્ષ્મ પનક ” લેવો. તેની જેટલી અવગાહના હોય તેટલો ‘ અવધિ જ્ઞાન ’ નો જ્ઞાન્ય વિષય બાણવો. ૮૯૬-૯૦૦.

અવધિજ્ઞાની નિજશક્તિઅનુસાર ઉત્કૃષ્ટપણે અલોકને વિષે લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો બોધ શકે. ૯૦૧.

અસંખ્યભાગમાવલ્યા જઘન્યાદેષ પશ્યતિ ।

ઉત્સર્પિયવસર્પિણીઃ ઉત્કર્ષેણ સ્વસંખ્યકાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અતીતા અપિ તાવત્યસ્તાવત્યોઽનાગતા અપિ ।

તાવત્કાલે ભૂતભાવિરૂપિદ્રવ્યાવબોધતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

પર્યાયાન્ ભાવતોઽનન્તાનેષ વેત્તિ જઘન્યતઃ ।

આધારદ્રવ્યાનન્ત્યેન પ્રતિદ્રવ્યં તુ નેયતઃ ॥ ૧૦૪ ॥

ઉત્કર્ષતોઽપિ પર્યાયાનનન્તાન્ વેત્તિ પશ્યતિ ।

સર્વેષાં પર્યવાણાં ચાનન્તેઽશે તેઽપિ પર્યવાઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અથાવધેર્વિષયયોર્નિયમઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।

મિથો વિભાવ્યતે વૃદ્ધિમાશ્રિત્ય શ્રુતવર્ણિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

અંગુલસ્યાસંખ્યભાગં ક્ષેત્રતો યો નિરીક્ષતે ।

આવલ્યસંખ્યેયભાગં કાલતઃ સ નિરીક્ષતે ॥ ૧૦૭ ॥

પ્રમાણાંગુલમત્રાદુઃ કેચિત્ ક્ષેત્રાધિકારતઃ ।

અવધેરધિકારાચ્ચ કેચનાત્રોચ્છૂયાંગુલમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી ‘કાળથી’ એ જઘન્યપણે એક આવળીનો અસંખ્યમો ભાગ બાણી શકે છે, અને એટલાજ સમયમાં ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યાત ભૂત તેમજ ભાવિ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી બાણી શકે છે. કેમકે એટલા સમયમાં તો એને ભૂત અને ભાવિ રૂપી દ્રવ્યોનો ઝાઝા થઈ જાય છે. ૯૦૨-૯૦૩.

અવધિજ્ઞાની વળી ‘ભાવથી’ જઘન્યપણે આધારરૂપ-અનન્તા દ્રવ્યોના (આધેય) અનન્તા પર્યાયો બાણે છે, પરંતુ દરેક દ્રવ્યના એટલા પર્યાય બાણે નહિ. ૯૦૪.

ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એ અનન્ત પર્યાયો બાણે છે અને જીવે છે. જોકે આ (અનન્ત) પર્યાયો પણ સર્વ પર્યાયોને અનન્તમે હિત્સે છે. ૯૦૫.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ-વિષયોનો, ૧૨૨૫૨ વૃદ્ધિસંગ્રામી નિયમ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યો છે તે કહીએ છીએ. ૯૦૬.

આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ ‘ક્ષેત્રથી’ (એટલે વિસ્તારમાં કેટલો હોય એ) ને બાણી શકે તે ‘કાળથી’ એક આવળીનો અસંખ્યાતમો ભાગ (કેટલો હોય એ) બાણી શકે. ૯૦૭.

આ આંગળને કેટલાકે, અહિં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી, પ્રમાણ-અંશુલ કહે છે; અથારે કેટલાકે વળી, અહિં અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર છે એમ કહીને, ઉત્સેધાંશુલ કહે છે. ૯૦૮.

યશ્ચાંગુલસ્ય સંખ્યેયં ક્ષેત્રતો ભાગમીક્ષતે ।
 આવલ્યા અપિ સંખ્યેયં કાલતોઽશ્નં સ વીક્ષતે ॥ ૧૦૯ ॥
 સમ્પૂર્ણમંગુલં યસ્તુ ક્ષેત્રતો વીક્ષતે જનઃ ।
 પશ્યેદાવલિકાન્તઃ સ કાલતોઽવધિચક્ષુષા ॥ ૧૧૦ ॥
 પશ્યન્નાવલિકાં પશ્યેદંગુલાનાં પૃથક્ત્વકમ્ ।
 ક્ષેત્રતો હસ્તદર્શી ચ મુહૂર્ત્તાન્તઃ પ્રપશ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥
 કાલતો ભિન્નદિનદૃક્ ગઢ્યૂતં ક્ષેત્રમીક્ષતે ।
 યોજનક્ષેત્રદર્શી ચ ભવેદિનપૃથક્ત્વદૃક્ ॥ ૧૧૨ ॥
 કાલતો ભિન્નપદ્ધેક્ષી પંચવિંશતિયોજનીમ્ ।
 ક્ષેત્રતો ચેત્તિ ભરતદર્શી પક્ષમનૂનકમ્ ॥ ૧૧૩ ॥
 જાનાતિ જમ્બૂદ્વીપં ચ કાલતોઽધિકમાસવિત્ ।
 કાલતો વર્ષવેદી સ્યાત્ ક્ષેત્રતો નરલોકવિત્ ॥ ૧૧૪ ॥

વળી જે માણસ ' ક્ષેત્રથી ' આંગળનો સંખ્યાતમો ભાગ જુએ છે તે ' કાળથી ' આવળીનો પણ સંખ્યાતમો ભાગ જોઈ શકે છે. ૯૦૯.

જે વ્યક્તિ ક્ષેત્રથી એક સંપૂર્ણ આંગળપ્રમાણ જુએ છે તે અવધિજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે ' કાળથી ' આવળીનો અન્તર્ભાગ પણ જોઈ શકે છે. ૯૧૦.

' કાળથી ' આવળી પર્યન્ત જોનાર વ્યક્તિ વળી ' ક્ષેત્રથી ' આંગળના પૃથક્ત્વને પણ જોઈ શકે છે. અને વળી ' ક્ષેત્રથી ' એક હસ્તપ્રમાણ જોનારો ' કાળથી ' એક મુહૂર્તપર્યન્ત જુએ છે. ૯૧૧.

એક છૂટાછવાયા દિવસના અન્તર્ભાગને જોનારો એક ગઢ્યૂતના વિસ્તાર સુધી જોઈ શકે છે. અને એક યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્ર-વિસ્તાર જુએ છે એ (કાળપરત્વે) એ થી નવ દિવસ દિવસો સુધીનો સમય જોઈ શકે છે. ૯૧૨.

વળી પક્ષ દિવસસુધીમાં બનનારા બનાવો નજરે જુએ છે એ વ્યક્તિ પચવીશ યોજન સુધીના વિસ્તારમાં જોઈ શકે છે. અને આખું ભરતક્ષેત્ર જોનાર ધણી આખા પખવાડીઆ જેટલો કાળ નજરે જોઈ શકે છે. ૯૧૩.

એક માસથી અધિક કાળ સુધીનું જાણનાર માણસ વળી જમ્બુદ્વીપ સુધીના વિસ્તાર પર્યન્ત જોઈ શકે છે. અને અખિલ મનુષ્યલોકને નજર આગળ જોનાર આખા વર્ષમાં બનનારી સર્વ વાત જાણી શકે છે. ૯૧૪.

રુચકદ્વીપદર્શી ચ પश्यેત્ વર્ષપૃથક્સ્વકમ્ ।
 સંસ્થેયકાલદર્શી ચ સંસ્થેયાન્ દ્વીપવારિધીન્ ॥ ૧૧૫ ॥
 સામાન્યતોઽપ્ર પ્રોક્તોઽપિ કાલઃ સંસ્થેયસંજ્ઞકઃ ।
 વિજ્ઞેયઃ પરતો વર્ષસહસ્રાદિહ ધીધનૈઃ ॥ ૧૧૬ ॥
 અસંસ્થકાલવિષયેઽવધૌ ચ દ્વીપવાર્ધયઃ ।
 મજનીયા અસંસ્થેયાઃ સંસ્થેયા અપિ કુત્રચિત્ ॥ ૧૧૭ ॥
 વિજ્ઞેયા મજના ચૈવં મહાન્તો દ્વીપવાર્ધયઃ ।
 સંસ્થેયા एव किं चैकोऽप्येकदेशोऽपि सम्भवेत् ॥ ૧૧૮ ॥
 તત્ર સ્વયમ્ભૂરમણતિરશ્ચોઽસંસ્થકાલિકે ।
 અવધૌ વિષયસ્તસ્યામ્બોધેઃ સ્થાવેકદેશકઃ ॥ ૧૧૯ ॥
 યોજનાપેક્ષયાસંસ્થમેવ ક્ષેત્રં ભવેદિહ ।
 અસંસ્થકાલવિષયેઽવધાવિતિ તુ ભાવ્યતામ્ ॥ ૧૨૦ ॥
 કાલવૃદ્ધૌ દ્રવ્યભાવક્ષેત્રવૃદ્ધિરસંશયમ્ ।
 ચેત્રવૃદ્ધૌ તુ કાલસ્ય મજના ચેત્રસૌદમ્યતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

વળી જે ધણી રૂચકદ્વીપસુધીનું સર્વ બાણુ છે એ બેથી નવ વર્ષ સુધીનું બધું બાણુ શકે છે. અને સંખ્યાત વર્ષની વાત બાણુનારો સંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર સુધીનું બેધ શકે છે. ૯૧૫.
 અહિં કાળ સામાન્યથી બેકે સંખ્યાતવર્ષનો કલ્પો છે તોપણ એ એક હજારવર્ષથી તો અધિક બાણુવો. ૯૧૬.

વળી બધાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાળપરત્વે અસંખ્યાત વર્ષનો હોય ત્યાં ક્ષેત્રપરત્વે અસંખ્યદ્વીપસમુદ્રોનો હોય કે કયાંક વળી સંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રોનો પણ હોય. ૯૧૭.

એ ‘ભજના’ નું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે:—મહાન્ દ્વીપસમુદ્રો તો સંખ્યાત જ છે. એટલે એમનામાંનો એકે (દ્વીપ કે સમુદ્ર) પણ હોય અથવા એ (દ્વીપ કે સમુદ્ર) નો એકદેશમાત્ર પણ હોય. (બેમાંથી ગમે એ હોય). ૯૧૮.

એનું કારણ એ કે સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર અને તીર્થલોકનું અસંખ્યકાલિક અવધિજ્ઞાન હોતાં છતાં એનો વિષય સમુદ્રનો એક દેશમાત્ર હોય. ૯૧૯.

અહિં ચોજનની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્ર અસંખ્યાત હોય અને તે અસંખ્ય કાળનું અવધિજ્ઞાન હોય ત્યારે જ હોય. ૯૨૦.

કાળમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ભાવ અને ક્ષેત્રમાં નિશ્ચય વૃદ્ધિ થાય જ. પણ ક્ષેત્રમાં

દ્રવ્યપર્યાયયોર્વૃદ્ધિરવશ્યં ક્ષેત્રવૃદ્ધિતઃ ।

અત્રાશેષો વિશેષશ્ચ ક્ષેત્રઃ આવશ્યકાદિતઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અવધ્યવિષયત્વેનામૂર્ત્યોઃ ક્ષેત્રકાલયોઃ ।

ઉક્તક્ષેત્રકાલવર્તિદ્રવ્યે કાર્યાત્ર લક્ષણા ॥ ૧૨૩ ॥

इत्यवधिज्ञानविषयः ॥

स्कन्धाननन्तानृजुधीरुपयुक्तो हि पश्यति ।

નૃજેત્રે સંજ્ઞિપર્યાસિર્મનસ્ત્વેનોરરીકૃતાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

मनोज्ञानस्य नितरां क्षयोपशमपाटवात् ।

વિશેષયુક્તમેવાસૌ વેત્તિ વસ્તુ ઘટાદિકમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

स्कन्धान् जानाति विपुलधीश्च तानेव साधिकान् ।

અપેક્ષ્ય દ્રવ્યપર્યાયાન્ તથા સ્પષ્ટતરાનપિ ॥ ૧૨૬ ॥

વૃદ્ધિ થાય ત્યારે કાળમાં વૃદ્ધિ થાયે ખરી ને વખતે ન પણ થાય. કેમકે ક્ષેત્ર (કાળ કરતાં) સૂક્ષ્મ છે માટે. ૯૨૧.

ક્ષેત્ર વધુનું એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાય વધે જ એમાં તો કંઈ કહેવાનું જ નથી. (આ સંખ્યામાં વિશેષ આવશ્યક વગેરે સૂત્રોમાંથી બાણી લેવું.) ૯૨૨.

અરૂપી ક્ષેત્ર અને કાળ અવધિજ્ઞાનનો વિષય ન હોવાથી, એમનો, ઉપર કહેલા ક્ષેત્રકાળને વિષે રહેલા દ્રવ્યમાં સમાવેશ કરી લેવો. ૯૨૩.

આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષય વિષે.

‘ ઋજુમતિ ’ મનઃપર્યવજ્ઞાની મનુષ્ય ઉપયોગ કે તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીપર્યાસ છોવાએ મનપણાએ સ્વીકારેલા અનન્ત સ્કંધોને જુએ છે. ૯૨૪.

એટલું નહિ પણ મનઃપર્યવજ્ઞાનના અતિ ક્ષયોપશમને લીધે, એ ઘટાદિક વસ્તુ જુએ છે-એ એના હરકોઈ વિશેષજુ સહિત જ જુએ છે. ૯૨૫.

વળી વિપુલમતિવાળો મનઃપર્યવજ્ઞાની તેજ સ્કંધોને દ્રવ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ વિશેષ સ્પષ્ટપણે અને અધિકપણે જાણે છે. ૯૨૬.

દ્વિધા મનઃપર્યવસ્ય વ્રઢ્યતો વિષયો હ્યયમ્ ।
 વિષયં ચેત્રતોઽથાસ્ય વ્રવીમિ ઋજુધીરિહ ॥ ૧૨૭ ॥
 અધસ્તિર્યગ્લોકમધ્યાદ્વેત્તિ રત્નપ્રમાક્ષિતૌ ।
 ઋજુધીર્યોજનસહસ્રાન્તં સંક્ષિપ્તનાંસ્યસૌ ॥ ૧૨૮ ॥
 જ્યોતિશ્ચક્રોપરિતલ્લં યાવદૂર્ઘ્વં સ વીક્ષતે ।
 તિર્યક્ ક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૨૯ ॥
 ઉક્તં ક્ષેત્રં વિપુલધીર્નિર્મલં વીક્ષતે તથા ।
 વિષ્કમ્ભાયામબાહલ્યૈઃ સાર્ધદ્વચંગુલસાધિકમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ મનઃપર્યવસ્યવૃત્તિરાજપ્રશ્રીયવૃત્તિનન્દીસૂત્રનન્દીમલયગિરીયવૃ-
 ત્તિવિશેષાવશ્યકવૃત્તિકર્મગ્રન્થવૃત્ત્યાથાભિપ્રાયઃ ॥

સામાન્યં ઘટાદિવસ્તુમાત્રચિન્તનપરિણામગ્રાહિ કિંચિદવિશુદ્ધ-
 તરં અર્ધતૃતીયાંગુલહીનમનુષ્યચેત્રવિષયં જ્ઞાનં ઋજુમતિલબ્ધિઃ । સંપૂર્ણ-
 મનુષ્યચેત્રવિષયં વિપુલમતિલબ્ધિઃ ॥ ઇતિ પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્ત્યૌપપાતિ-
 કવૃત્ત્યોઃ લિખિતમ્ ॥

આમ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયના, ‘ દ્રવ્યથી ’ એ પ્રકાર કહ્યા.. હવે એના વિષયની
 ‘ ક્ષેત્ર ’ પરત્વે વાત કરીએ. ૬૨૭.

ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની નીચે તિર્યગ્લોકના મધ્યભાગથી રત્નપ્રભા નામની નરકપૃથ્વી
 (નારકી) માં સહસ્રયોજનપર્યન્ત સંક્ષીપ્તવેનાં મન બાણે છે; ઉંચે જ્યોતિર્મંડળ ઉપરના
 તળભાગ સુધી જોઈ શકે છે; અને તીર્થો એ સમુદ્ર અને અદ્વીપ સુધીનો વિસ્તાર જોઈ
 શકે છે. ૬૨૮-૬૨૯.

પણ વિપુલમતિ તો એ ઉક્ત વિસ્તાર (ક્ષેત્ર) લંગાઈ-પહોળાઈ-બહાઈમાં અદ્વી આંગળ
 અધિક હોય ને છતાં પણ નિર્મળપણે જોઈ શકે છે. ૬૩૦.

આ ભગવતીસૂત્રવૃત્તિ, રાજપ્રશ્રીયવૃત્તિ, નંદીસૂત્ર, નંદીસૂત્ર ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિ,
 વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ અને કર્મગ્રન્થવૃત્તિ વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

પ્રવચનસારોદ્ધાર તથા ઉંવાઈ-ની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એમ કહ્યું છે કે:—ઘટાદિ
 વસ્તુના ફક્ત ચિન્તવનના પરિણામને અહણ કરનાર, કંઈક વિશેષ-અશુદ્ધ, અદ્વી આંગળ બાદ
 કરતાં રહે એટલું મનુષ્યક્ષેત્ર જેનો વિષય છે એવું, સામાન્ય જ્ઞાન ‘ ઋજુમતિ ’ નું છે. જ્યારે
 ‘ વિપુલમતિ ’ ના જ્ઞાનનો વિષય તો સંપૂર્ણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે.

અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રેષુ અર્ધતૃતીયાંગુલહીનેષુ સંક્ષિપ્તનાંસિ ઋજુમતિઃ
જાનાતિ । વિપુલમતિઃ અર્ધતૃતીયૈઃ અંગુલૈઃ અભ્યધિકેષુ ॥ ૯૩૧ ॥
શ્રીજ્ઞાનસૂરિકૃતાવશ્યકાચૂર્ણો ॥

ઋજુધીઃ કાલતઃ પલ્યાસંસ્થભાગં જઘન્યતઃ ।

અતીતાનાગતં જાનાત્યુત્કર્ષાદપિ તન્મિતમ્ ॥ ૯૩૧ ॥

તાવત્કાલભૂતભાવિમનઃપર્યાયબોધતઃ ।

તાવન્તમેવ વિપુલધીસ્તુ પશ્યતિ નિર્મલમ્ ॥ ૯૩૨ ॥

સર્વભાવાનન્તભાગવર્તિનોઽનન્તપર્યવાન્ ।

ઋજુધીર્ભાવતો વેત્તિ વિપુલસ્તાંશ્ચ નિર્મલાન્ ॥ ૯૩૩ ॥

इति मनःपर्यायविषयः ॥

કેવલી દ્રવ્યતઃ સર્વં દ્રવ્યં મૂર્ત્તમમૂર્ત્તકમ્ ।

ક્ષેત્રતઃ સકલં ક્ષેત્રં સર્વં કાલં ચ કાલતઃ ॥ ૯૩૪ ॥

ભાવતઃ સર્વપર્યાયાન્ પ્રતિદ્રવ્યમનન્તકાન્ ।

ભાવતો ભાવિનો ભૂતાન્ સમ્યગ્ જાનાતિ પશ્યતિ ॥ ૯૩૫ ॥ યુગ્મમમ્ ॥

વળી જ્ઞાનસૂરિકૃત આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં નીચેની મતલબના શબ્દો છે:—

અઢીદ્વીપસમુદ્રોમાંથી અઢી આંગળ બાદ કરતાં રહે એટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા સંજ્ઞી જીવોના મન ' ઋજુમતિ ' બાજુ છે. અને ' વિપુલમતિ ' એનાથી અઢી આંગળ અધિક ક્ષેત્રના સંજ્ઞી જીવોનાં મન બાજુ છે.

' ઋજુમતિ ' જઘન્યપણે પલ્યાપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલો અતીત-અનાગત કાળ બાજુ છે. ઉત્કૃષ્ટપણે પણ એટલો જ. ૯૩૧.

' વિપુલમતિ ' મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ તેટલાજ ભૂત-ભાવિકાળ વિષે તેટલું જ બાજુ છે, પણ એ એ નિર્મળ બાજુ છે. ૯૩૨.

' ઋજુમતિ ' ' ભાવથી ' સર્વ પદાર્થોના અનન્તમા ભાગે રહેલા અનન્ત પર્યાયો બાજુ છે. ' વિપુલમતિ ' એ પર્યાયો નિર્મળપણે બાજુ છે. ૯૩૩.

આ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે કેવળજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

કેવળજ્ઞાની રૂપીઅરૂપી સર્વ દ્રવ્યોને સર્વ કાળે સર્વ ક્ષેત્રે જુઓ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના

ત્રિહાસઃકાલયોઃ સર્વદ્રવ્યેષુ સંમતાવપિ ।

પૃથગુક્તિઃ પુનઃ ક્ષેત્રકાલરૂઢ્યેતિ ચિન્ત્યતામ્ ॥ ૧૩૬ ॥

इति केवलज्ञानविषयः ॥

મત્યજ્ઞાની તુ મિથ્યાત્વમિષ્ટેણાવગ્રહાદિના ।

ઔત્પત્તિક્યાદિના યદ્વા પદાર્થાન્ વિષયીકૃતાન્ ॥ ૧૩૭ ॥

वेत्त्यवायादिना तांश्च पश्यत्यवग्रहादिना ।

મત્યજ્ઞાનેન વિશેષસામાન્યાવગમાત્મના ॥ ૧૩૮ ॥ युग्मम् ॥

મત્યજ્ઞાનપરિગતં ક્ષેત્રં કાલં ચ વેત્યસૌ ।

મત્યજ્ઞાનપરિગતાન્ સ વેત્તિ પર્યવાનપિ ॥ ૧૩૯ ॥

શ્રુતાજ્ઞાની પુનર્મિથ્યાશ્રુતસન્દર્ભગર્ભિતાન્ ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ વેત્તિ પ્રજ્ઞાપયત્યપિ ॥ ૧૪૦ ॥

एवं विभंगानुगतान् विभंगज्ञानवानपि ।

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાન્ કથંચિદ્વેત્તિ પશ્યતિ ॥ ૧૪૧ ॥

અનન્ત પર્યાયો, ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ સર્વ કાળના, સમ્યક્ પ્રકારે બાજુ છે-બુઝે છે. (આકાશ અને કાળનો ' સર્વદ્રવ્યો ' માં સમાવેશ થઈ બાજુ છે છતાં જુદાં કદમાં એ એટલા માટે કે ક્ષેત્ર અને કાળની રૂઢિ એવી છે). ૬૩૪-૬૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનના વિષયનું સ્વરૂપ છે.

હવે ત્રણ અજ્ઞાનના ' વિષય ' વિષે.

(૧.) મતિઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાત્વમિષ્ટ અવગ્રહ વગેરે અથવા ઉત્પત્તિકી (ભુદ્ધિ) વગેરેના વિષયરૂપ પદાર્થોને, મતિઅજ્ઞાનને લીધે, વિશેષ સામાન્ય બોધાત્મક અવાય વગેરેવડે બાજુ છે અને અવગ્રહ વગેરેવડે જુઝે છે. ૬૩૭-૬૩૮.

વળી એ મતિઅજ્ઞાનથી પરિગત એવા ક્ષેત્ર તથા કાળને બાજુ છે, તથા એવા જ પર્યાયોને પણ બાજુ છે. ૬૩૯.

(૨.) શ્રુતઅજ્ઞાની મનુષ્ય મિથ્યાશ્રુતયુક્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને બાજુ છે અને અન્યને પ્રરૂપણા પણ કરે છે. ૬૪૦.

(૩.) એવી જ રીતે વિભંગજ્ઞાની પણ, વિભંગજ્ઞાનાનુગત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને કથંચિત્ બાજુ છે અને જુઝે છે. જેમકે, દિશાઓને બાજુ પવિત્ર કરવા જળ ઉડાડતો શિવરાજર્ષિ

યથા સ શિવરાજર્ષિર્દિશાપ્રોક્ષકતાપસઃ ।

વિભંગજ્ઞાનતોઽપશ્યત્ સતદ્વીષયોનિધીન્ ॥ ૧૪૨ ॥

વિશિષ્ય તાનસંસ્થેયાન્ જગદ્યુરુનિરૂપિતાન્ ।

સંવિહાનો વીરપાર્શ્વે પ્રવ્રજ્ય સ યયૌ શિવમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

इदं पंचविधं ज्ञानं जिनैर्यत्परिकीर्तितम् ।

તદ્ દ્વે પ્રમાણો ભવતઃ પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

स्वस्य ज्ञानस्वरूपस्य घटादेर्यत्परस्य च ।

નિશ્ચાયકં જ્ઞાનમિહ તત્પ્રમાણમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

यदाहुः— स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । इति ॥

तत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्जीवस्यैवોपजायते ।

તત્પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં સ્યાદન્યજ્ઞાનત્રયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

इन्द्रियैर्हेतुभिः ज्ञानं यदात्मन्युपजायते ।

તત્પરોક્ષમિતિ જ્ઞેયમાયજ્ઞાનદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

प्रत्यक्षे च परोक्षे चावायांशो निश्चयात्मकः ।

યઃ સ એવાત્ર સાકારઃ પ્રમાણવ્યપદેશભાક્ ॥ ૧૪૮ ॥

વિભંગજ્ઞાનને લીધે સાત દ્વીપસમુદ્રો બાહ્યતો હોતો. પણ પછી સંદેહમાં પડી અને શ્રીવીરપ્રભુ પાસે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રની વાત સાંભળી દીક્ષા લઈ ચોક્ષે ગયો. ૯૪૧-૯૪૩.

જિનપ્રભુએ જે આ પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે બે પ્રમાણરૂપ છે:

(૧) પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. ૯૪૪.

જ્ઞાનરૂપ એવા પોતાના આત્માને, અને ઘટાદિકરૂપ એવા પરને નિશ્ચય કરાવનારું જે જ્ઞાન-તે અહિં પ્રમાણરૂપ સમજવાનું છે. કેમકે સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનમ્ પ્રમાણમ્ એવી ઉક્તિ છે. ૯૪૫.

ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવિના જે જીવને જ ઉત્પન્ન થાય છે એ (૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. છેલ્લાં ત્રણ જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૯૪૬.

ઇન્દ્રિયોરૂપ હેતુવડે આત્માને વિશે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ (૨) પરોક્ષપ્રમાણ. પહેલાં બે જ્ઞાન પરોક્ષપ્રમાણ છે. ૯૪૭.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અને પરોક્ષપ્રમાણમાં જે નિશ્ચયાત્મક ‘અવાય’ નો અંશ છે એજ અહિં પ્રમાણ નામક સાકાર છે. ૯૪૮.

યથાગિહિતમ્—

સાકારઃ પ્રત્યયઃ સર્વો વિમુક્તઃ સંશયાદિના ।

સાકારાર્થપરિચ્છેદાત્પ્રમાણં તન્મનીષિણામ્ ॥ ૧૪૯ ॥

સામાન્યૈકગોચરસ્ય દર્શનસ્યાત એવ ચ ।

ન પ્રામાણ્યં સંશયાદેરપ્યેવં ન પ્રમાણતા ॥ ૧૫૦ ॥

અત એવ મતિજ્ઞાને સમ્યક્ત્વદલિકાન્વિતઃ ।

યોઽવાયાંશઃ સ પ્રમાણં સ્યાત્પૌદત્તિકસદ્દશામ્ ॥ ૧૫૧ ॥

પ્રક્ષીણસત્તકાનાં ચાવાયાંશ એવ કેવલઃ ।

પ્રમાણમપ્રમાણં ચાવગ્રહાદ્યા અનિર્ણયાત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થ ચ તત્ત્વાર્થવૃત્ત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

રત્નાવતારિકાદૌ ચ મતિજ્ઞાનસ્ય તદ્ભેદાનાં અવગ્રહાદીનાં ચ સાં-
વ્યવહારિકપ્રત્યક્ષપ્રમાણત્વમુક્તમ્ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ—અવગ્રહશ્ચ ર્હા
ચ અવાયશ્ચ ધારણા ચ તાભિઃ ભેદઃ વિશેષઃ તસ્માત્ પ્રત્યેકં ઇન્દ્રિયાનિ-
ન્દ્રિયનિબન્ધનં પ્રત્યક્ષં ચતુર્ભેદમ્ । ઇતિ ॥

કહ્યું છે કે:—

સાકાર પ્રત્યય સર્વ સંશયરહિત છે, અને સાકાર પદાર્થના પરિચ્છેદથી બુદ્ધિમાનો એને પ્રમાણરૂપ માને છે. અને એને લીધે જ, ક્રૂત એક સામાન્યને જ ગોચર એવું દર્શન પ્રમાણરૂપ ગણાતું નથી તેમ સંશય આદિ પણ પ્રમાણરૂપ ગણાતા નથી. એથી જ વળી મતિજ્ઞાનને વિષે સમ્યક્ત્વના દળવાળો જે અવાયાંશ છે તે પુદ્ગલિક નિર્મળ દૃષ્ટિવાળાઓને પ્રમાણરૂપ છે. વળી જેઓની સર્વે—સાતે પ્રકૃતિઓ ક્ષીણ થયેલી છે એઓને કેવળ અવાયાંશ જ પ્રમાણભૂત છે, પણ અવગ્રહ આદિ તો અનિર્ણયને લીધે અપ્રમાણભૂત છે. ૯૪૯—૯૫૨.

આ પ્રમાણેનો ‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ વગેરેનો અભિપ્રાય છે.

‘ રત્નાવતારિકા ’ માં તો મતિજ્ઞાનને અને એના અવગ્રહ આદિ ભેદોને વ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—ઈહા, અવગ્રહ, અવાય અને ધારણા—આ ચારે ભિન્નભિન્ન ભેદ છે તેથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના અને અનિન્દ્રિયના કારણરૂપ એવું જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—તે ચાર પ્રકારનું છે.

શ્રુતજ્ઞાનેઽપ્યવાયાંશઃ પ્રમાણમનયા દિશા ।

નિમિત્તાપેક્ષણાદેતે પરોક્ષે इति कीर्त्तिते ॥ ૧૫૩ ॥

પરોક્ષં જ્ઞાનલજ્ઞાનં ધૂમજ્ઞાનનિમિત્તકમ્ ।

લોકે તદ્વદિમે જ્ઞેયે ઇન્દ્રિયાદિનિમિત્તકે ॥ ૧૫૪ ॥

इदं च निश्चयनयापेक्षया व्यपदिश्यते ।

प्रत्यक्षव्यपदेशोऽपि व्यवहारान्मतोऽनयोः ॥ ૧૫૫ ॥

તથોક્તં નન્ધામ્—

તં સમાસઞ્ચો દુર્વિહં પશ્યત્તં । તં ઇન્દિયપદ્ધત્ત્વં ચ નોઽન્દિયપદ્ધત્ત્વં
ચ ઇત્યાદિ ॥

નતુ ચ પ્રત્યક્ષમનુમાનં ચાગમશ્ચેતિ ત્રયં વિદુઃ ।

પ્રમાણં કાપિલા આદ્યપાદાસ્તત્રોપમાનકમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

મીમાંસકાઃ ષડર્થાપત્યભાવાભ્યાં સહોચિરે ।

દ્વે ત્રીણિ વા કાણભુજા દ્વે વૌદ્ધા આદિતો વિદુઃ ॥ ૧૫૭ ॥

एकं च लौकायतिका प्रमाणानीत्यनेकधा ।

परैरुक्तानि किं तानि प्रमाणान्यथवान्यथा ॥ ૧૫૮ ॥

આ રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ અવાયાંશ પ્રમાણભૂત કહેવાય.

ઉપર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બેઉને પરોક્ષ કહ્યાં છે એ નિમિત્તની અપેક્ષાને ક્ષીધે કહ્યાં છે. જેમ ધુમાડાના જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તવાળું અગ્નિનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ લોકમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પણ ઇન્દ્રિયાદિક નિમિત્ત બેઠતું હોવાથી, એ બેઉ પરોક્ષ છે. આ બધું કહ્યું એ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. વ્યવહારમાં તો બેઉને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પણ કહ્યા છે. ૯૫૩-૯૫૫.

એ (પ્રત્યક્ષ) સંબંધે નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે: (૧) ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઽન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

અહિં—પ્રમાણના સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

કપિલમુનિને મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ—એમ ત્રણ પ્રમાણ છે. અક્ષપાદને મતે એ ત્રણ ને એક ચોથું ‘ ઉપમાન ’ વધારે. મીમાંસકોને મતે એ ચાર ઉપરાંત (૫) અર્થાપત્તિ અને (૬) અભાવ—એમ છ. કણ્ઠાદિકપિને મતે પહેલાં બે કે ત્રણ. યોદ્ધોને મતે પ્રથમનાં બે. અને નાસ્તિકોને મતે ફક્ત એક ‘ પ્રત્યક્ષ ’. એવીરીતે અન્યઅન્ય મતવાળાઓ અનેક પ્રમાણો માને છે. તો તે સર્વ સત્ય માનવાં કે અસત્ય માનવાં ? ૯૫૬-૯૫૮.

અત્રોચ્યતે—

પ્રતાન્યાયજ્ઞાનયુગ્મેન્તર્ભૂતાન્યલિલાન્યપિ ।

ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષણનિમિત્તકતયા કિલ ॥ ૧૫૧ ॥

અપ્રમાણાનિ વામૂનિ મિથ્યાદર્શનયોગતઃ ।

અસદ્બોધવ્યાપૃતેશ્ચોન્મત્તવાક્યપ્રયોગવત્ ॥ ૧૬૦ ॥

પંચાનામપ્યયૈતેષાં સહભાવો વિચાર્યતે ।

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि स्युः सहैकत्र देहिनि ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થાત્— પ્રાપ્તં નિસર્ગસમ્યક્ત્વં યેન સ્યાત્તસ્ય કેવલમ્ ।

મતિજ્ઞાનમનવાત્શ્રુતસ્યાપિ શરીરિણઃ ॥ ૧૬૨ ॥

અત એવ મતિર્યત્ર શ્રુતં તત્ર ન નિશ્ચિતમ્ ।

શ્રુતં યત્ર મતિર્જ્ઞાનં તત્ર નિશ્ચિતમેવ હિ ॥ ૧૬૩ ॥

અયં તત્વાર્થવૃત્ત્યાદ્યભિપ્રાયઃ ॥

નન્દીસૂત્રાદૌ હ—

જત્ય મદ્વનાયં તત્ય સુચનાયં । જત્ય સુચનાયં તત્ય મદ્વનાયં ।

इत्युक्तम् ॥

એ પ્રશ્નનું સમાધાન નીચે કહીએ છીએ—

એ સર્વ પ્રમાણો પહેલાં જે પ્રમાણમાં સમાઈ જાય છે. કારણકે એમને ‘ ઇન્દ્રિય અને અર્થ ’ જેવું નિકટપણું છે. અથવા તો મિથ્યાદર્શનના યોગથી, અસત્ બોધના વ્યાપારને લીધે, ઉન્મત્તની વાત્સાળતાની જેમ, એ સર્વ અપ્રમાણ છે. ૯૫૯-૯૬૦.

હવે એ પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવ કે એકત્રવાસ વિષે વિચાર કરીએ. કેમકે એમનામાંના એક, જે, ત્રણ કે ચાર સુધી એકસાથે એક જ પ્રાણીમાં હોઈ શકે છે. ૯૬૧.

જે પ્રાણીને નિસર્ગતઃ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ કેવળ મતિજ્ઞાન તો હોય છે. આ ઉપરથી મતિઃ યત્ર શ્રુતં તત્ર (જ્યાં મતિ-બુદ્ધિ હોય ત્યાં શ્રુત હોય) એ વાત નિશ્ચિત નથી. જોકે ‘ જ્યાં શ્રુત હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય ’ એ વાત નિશ્ચય છે. ૯૬૨-૯૬૩.

એ તત્વાર્થવૃત્તિ આદિનો અભિપ્રાય છે.

‘ નન્દીસૂત્ર ’ વગેરેમાં તો “ જ્યાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે; અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન છે ” એમ કહેલું છે.

અતઃ एव एकेन्द्रियाणामपि श्रुतज्ञानं स्वीकृतं श्रुते ॥

यथा— जह सुदुमं भाविदियनत्तं दविदियावरोहे वि ।

दव्वसुआभावंमि वि भावसुअं पत्थिवाइणं ॥ ૧ ॥

भावेन्द्रियोपयोगश्च वकुलादिवत् एकेन्द्रियाणां सर्वेषां भाव्यः ॥

तथा मलयगिरिपूज्या अप्याहुः नन्दीवृत्तौ—

यद्यपि तेषां एकेन्द्रियादीनां परोપदेशશ્રવણાસમ્ભવઃ તથાપિ તेषાં તથાવિધક્તયોપશમભાવતઃ કશ્ચિત્ અવ્યક્તઃ અક્ષરલાભો ભવતિ । યદ્વશાત્ અક્ષરાનુષક્તં શ્રુતજ્ઞાનં ઉપજાયતે । इत्थं चैतदंगीकर्तव्यम्—तेषामपि आहाराद्यभिलाष उपजायते । अभिलाषश्च प्रार्थना । सा च यदीदमहं प्राप्नोमि तदा भव्यं भवतीत्याद्यक्षरानुविद्धैव । ततस्तेषामपि काचित् अव्यक्ताक्षरोपलब्धिः अवश्यं प्रतिपत्तव्या ॥ इति ॥

મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાનરૂપે દ્વે ભવતઃ સહ ।

ત્રીણિ તે સાવધિજ્ઞાને સમનઃપર્યવે તુ વા ॥ ૧૬૪ ॥

એ ઉપરથી જ આગમમાં ‘ એકેન્દ્રિય જીવમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન છે ’ એમ સ્વીકાર કયો છે. જુઓઃ જેમ દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અવરોધ થયો હોય છતાં સૂક્ષ્મ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પૃથ્વી આદિકમાં ભાવશ્રુત હોય છે. (૧)

વળી ભાવ-ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ તો બહુલ આદિની પેઠે સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં છે એમ સમજવું.

પૂજ્યપાદ મલયગિરિ પણ નંદીસૂત્રની ટીકામાં કહે છે કે—

એ એકેન્દ્રિય જીવોને બીજાઓનો ઉપદેશ કર્ણગોચર થવો અસંભવિત છે તોપણ કોઈ એવા પ્રકારના ક્ષયોપશમને લીધે એમને કંઈ અવ્યક્ત અક્ષરલાભ તો થાય છે. અને એને લીધે અક્ષરની પાછળ શ્રુતજ્ઞાન પણ આવે છે. આ વાતનો સ્વીકાર આવી રીતે કરવોઃ— એમને પણ આહાર આદિની અભિલાષા થાય છે, અને અભિલાષા એટલે પ્રાર્થના. અને તે પ્રાર્થના પણ ‘ આ વસ્તુ જે મને મળી જાય તો બહુ સારું થાય ’ ઇત્યાદિ અક્ષરસંયુક્ત જ છે, ત્યારે એપરથી એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ કંઈક અવ્યક્ત અક્ષરની અવસ્થા પ્રાપ્તિ હોય છે એમ સમજવું.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બે એક સાથે હોય છે. તેમ તે બેની સાથે અવધિજ્ઞાન કે મનઃ-

ચતુર્ણાં સહભાવોઽપિ છાદ્યસ્થશ્રમણો ભવેત્ ।
 પંચાનાં સહભાવે તુ મતદ્વિતયમુચ્યતે ॥ ૧૬૫ ॥
 કેચિદ્ધુર્ન નશ્યન્તિ યથાર્કેઽભ્યુદિતે સતિ ।
 મહાંસિ ચન્દ્રનચ્ચત્રદીપાદીન્યલિલાન્યપિ ॥ ૧૬૬ ॥
 ભવન્ત્યર્કિચિત્કરાણિ કિન્તુ પ્રકાશનં પ્રતિ ।
 છાદ્યસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ પ્રોદ્ભૂતે કેવલે તથા ॥ ૧૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તતો ન કેવલેનૈષાં સહભાવો વિરુદ્ધયતે ।
 અવ્યાપારાશ્નિફલાનામપ્યક્ષાણામિવાર્હતિ ॥ ૧૬૮ ॥
 અન્યે ત્વાદુર્ન સન્ત્યેવ કેવલજ્ઞાનશાક્ષિનિ ।
 છાદ્યસ્થિકાનિ જ્ઞાનાનિ યુક્તિસ્તત્રાભિધીયતે ॥ ૧૬૯ ॥
 અવાયસદ્દ્રવ્યાભાવાત્ મતિજ્ઞાનં ન સમ્ભવેત્ ।
 ન શ્રુતજ્ઞાનમપિ યત્તન્મતિજ્ઞાનપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥
 રૂપિદ્રવ્યૈકવિષયે ન તૃતીયતુરીયકે ।
 લોકાલોકવિષયકજ્ઞાનસ્ય સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૧ ॥

પર્યવજ્ઞાન પણ હોય છે અને એમ થવાથી ત્રણનો પણ એકત્ર સાથ થાય છે. વળી કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં (છાદ્યસ્થપણામાં) શ્રમણપણામાં ચારનો સહભાવ પણ હોય છે. પાંચે જ્ઞાનોના સહભાવના સંબંધમાં બે મત છે. ૯૬૪-૯૬૫.

કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ સૂર્યનો અભ્યુદય થયે છતે પણ ચંદ્રમા, નક્ષત્ર દીપક આદિ હોય છે (જોકે પ્રકાશતા બહુ નથી) તેમ, કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે ચારે છાદ્યસ્થિક જ્ઞાનોનો પણ સહભાવ તો રહે. કેવળજ્ઞાનની સાથે એમના સહવાસમાં કંઈ વિરોધ નથી આવતો; અર્હતપ્રભુમાં, અવ્યાપૃત હોઈને નિષ્કૂળ રહેતી ઇન્દ્રિયોની જેમ. ૯૬૬-૯૬૮.

બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયે છાદ્યસ્થિક જ્ઞાનો રહેતાં નથી. પોતાના મતના આધાર માટે એઓ નીચે પ્રમાણે યુક્તિ રજૂ કરે છે:— ૯૬૯.

અપાયરૂપી સદ્દ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી, મતિજ્ઞાનનો સંભવ નથી. અને મતિજ્ઞાન વિના શ્રુતજ્ઞાનનો પણ સંભવ નથી. વળી એક રૂપી દ્રવ્ય માત્ર જ વિષય છે જેનો એવું ત્રીણું અને ચોથું જ્ઞાન પણ સંભવે નહિં કેમકે પાંચમા જ્ઞાનવાળા (સર્વવેદી) પ્રભુમાં લોકાલોક સર્વ વિષયક જ્ઞાન છે. વળી છેલ્લા શિવાચના (ચાર) જ્ઞાનો ક્ષયોપશમથી થયેલાં હોયછે, અને છેલ્લું

ક્ષયોપશમજાન્યન્યાન્યન્ત્યં ચ ક્ષાયિકં મતમ્ ।

સહભાવસ્તદેતેષાં પંચાનામેતિ નૌચિતીમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

કટે સત્યુપકલ્પ્યન્તે જાલકાન્યન્તરાન્તરા ।

મૂલતઃ કટનાશે તુ તેષાં વ્યવહૃતિઃ કુતઃ ॥ ૧૭૩ ॥

કિંચ જ્ઞાનદર્શનયોરેવોપયોગૌ સ્તો યથાક્રમમ્ ।

અશેષપર્યાયદ્રવ્યબોધિનોઃ સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૭૪ ॥

एकस्मिन् समये ज्ञानं दर्शनं चापरक्षणौ ।

सर्वज्ञस्योपयोगौ द्वौ समयान्तरितौ सदा ॥ ૧૭૫ ॥

તથાહુઃ—નાળાંમિ દંસણાંમિ ય ઇત્તો ઇકતરયંમિ ઉવઉત્તા ।

સવસ્સ કેવલિસ્સવિ જુગવં દો નત્થિ ઉવઓગા ॥ ૧૭૬ ॥

इदं सैद्धान्तिकमतं तार्किकाः केचनोचिरे ।

स्यातामेवોपयोगૌ દ્વાવેકસ્મિન્ સમયેઽર્હતઃ ॥ ૧૭૭ ॥

अन्यथा कर्मण इव स्यादावारकता मिथः ।

एकैकस्योपयोगस्यान्योપयोगોदयद्रुहः ॥ ૧૭૮ ॥

(પાંચમું-કેવળ) જ્ઞાન ક્ષાયિક હોય છે; એમ ભિન્નભિન્ન પ્રકાર હોવાથી પાંચેનો એકત્રવાસ ઉચિત નથી. ૯૭૦-૯૭૨.

વળી દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સાદડી લ્યો, તે કોઈ સ્થળે અસ્તિત્વમાં હોય તો તો તેમાં વચ્ચે વચ્ચે બાળીઓ હોવાની કલ્પના કરી શકાય. પણ મૂળે સાદડી હોય જ નહિ તોપણ એવી બાળીઓની કલ્પના કરવાની જરૂર જ ક્યાં રહે છે ? ૯૭૩.

વળી સર્વજ્ઞ એવા પ્રભુને, અશેષ દ્રવ્ય અને એના પર્યાયોનો બોધ કરાવનાર જ્ઞાન તથા દર્શનના ઉપયોગ અનુક્રમે જ હોય છે. અર્થાત્ એક સમયે જ્ઞાન હોય છે અને બીજે સમયે દર્શન હોય છે એમ બેઉ ઉપયોગો જૂદેજૂદે સમયે હોય છે. ૯૭૪-૯૭૫.

કહ્યું છે કે—જ્ઞાન અને દર્શન—એ બેમાંથી, એકીવેળાએ એકમાં જ સર્વ કેવળીઓ ઉપયુક્ત એટલે ઉપયોગવાળા હોય છે; એક સાથે બેઉમાં નહિ. ૯૭૬.

આ અભિપ્રાય સિદ્ધાન્તવાદીઓનો છે. તર્કશાસ્ત્રીઓ તો કેટલાક એમ કહે છે કે અહત્-પ્રભુને એક જ સમયે બેઉ ઉપયોગો પુરીથી હોય-હોય જ છે. બે એમ ન હોય તો એક ઉપયોગ, કર્મની જેમ અન્ય ઉપયોગનો દ્રોહ કરીને એને અટકાવી દઇ શકે. વળી એ બેઉ

યચ્ચેતયોઃ સાધ્યનન્તા સ્થિતિરુક્તોપચયોગયોઃ ।

વ્યર્થા સ્યાત્સાપ્યનુદયાદેકૈકસમયાન્તરે ॥ ૧૭૧ ॥

અન્યે ચ કેચન પ્રાહુઃ જ્ઞાનદર્શનયોરિહ ।

નાસ્તિ કેવલિનો ભેદો નિઃશેષાવરણક્ષયાત્ ॥ ૧૮૦ ॥

જ્ઞાનૈકદેશઃ સામાન્યમાત્રજ્ઞાનં હિ દર્શનમ્ ।

તત્કથં દેશતો જ્ઞાનં સમ્ભવેત્સર્વવેદિનઃ ॥ ૧૮૧ ॥

ઉક્તં ચ—કેહ ભણાંતિ જુગવં જાણાહ પાસહ ચ કેવલી નિયમા ।

અલ્પે ઇગંતરિયં ઇચ્છન્તિ સુશ્રોવણસેયં ॥ ૧ ॥

અલ્પે ન ચેવ વીસું દંસણમિચ્છન્તિ જિણવરિન્દસ્ય ।

જં ચિય કેવલનાણં તં ચિય સે દંસણં વૈતિ ॥ ૨ ॥

અત્ર ચ મૂયાન્ યુક્તિસન્દર્ભઃ અસ્તિ । સ તુ નન્દીવૃત્તિસમ્મત્યાદિ-
ભ્યોઽવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતમ્—

ઉપયોગોની સાદિઅનન્ત સ્થિતિ કહેલી છે એ પણ અકેક સમયને અન્તરે ઉદયે નહિ આવ-
વાથી વ્યર્થ થાય છે. ૬૭૭-૬૭૮.

વળી અન્ય કેટલાક એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાનીને તો આવરણમાત્ર ક્ષીણ થઇ ગયાં છે તો
એમને જ્ઞાન ને દર્શન એવો ભેદ શાનો ? વળી જ્ઞાનના એક દેશરૂપ સામાન્ય માત્ર જ્ઞાન—એ
દર્શન છે; તોપણી સર્વવેદી (સર્વજ્ઞ) ને ‘ દેશતઃ ’—દેશથી (અર્થાત્ વિભાગમાત્ર) જ્ઞાન
કેમ સંભવે ? ૬૮૦-૬૮૧.

કહ્યું છે કે—

કેટલાકને મતે કેવળજ્ઞાની નિશ્ચયે એકીસાથે જ બાણ છે અને બુદ્ધિ છે. કેટલાકે વળી
શ્રુતનો આધાર આપીને કહે છે કે બે (જ્ઞાન ને દર્શન) એકાન્તરિત છે. (૧)

વળી અન્ય કેટલાક જિનપ્રભુનું વિભવદર્શન માનતા નથી; પરંતુ જે કેવળજ્ઞાન છે એ જ
દર્શન છે એમ કહે છે. (૨)

આના સંબંધમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિયુક્ત લખાણો છે. એ સર્વ નન્દીસૂત્રની વૃત્તિ-
સમ્મતિતર્ક વગેરે અથોમાંથી બાણી લેવાં.

હવે પ્રસ્તુત બાબતપર આવીએ:—

વિનૈતાભ્યાં પરઃ કશ્ચિજ્ઞોપયોગોઽર્હતાં મતઃ ।

તતઃ કથં ભવેત્તેષાં મત્યાદિજ્ઞાનસમ્ભવઃ ॥ ૧૮૨ ॥

इत्यादि प्रायः अर्थतः तत्त्वार्थभाष्यवृत्तिगतम् ॥

અથ જ્ઞાનસ્થિતિર્દેધા પ્રજ્ઞતા પરમેશ્વરેઃ ।

साद्यनन्ता सादिसान्ता तत्राद्या केवलस्थितिः ॥ १८३ ॥

शेषज्ञानानां द्वितीया तत्राद्यज्ञानयोर्लघुः ।

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्કृष्टा षट्षष्टिः सागराणि च ॥ १८४ ॥ सुगमम् ॥

इयं चैवम्—त्रयस्त्रिंशत्त्वाधिमानौ भवौ द्वौ विजयादिषु ।

द्वाविंशत्यब्धिमानान् वा भवांस्त्रीनच्युतादिषु ॥ १८५ ॥

कृत्वोत्कर्षात् शिवं यायात् सम्यक्स्वमथवा त्यजेत् ।

सातिरेका नરભવૈઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયસ્તદા ॥ ૧૮૬ ॥ સુગમમ્ ॥

यदाहुः—दोवारे विजयाइसु गयस्स तिस्रचुए अहव ताई ।

अइरेगं नरभवियं नाणाजीवाण सव्वच्चं ॥ १ ॥

“ અર્હતપ્રભુને, જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપરાંત કોઈ ત્રીજો ઉપયોગ તો કશો નથી ત્યારે એમને મતિજ્ઞાન વગેરે ક્યાંથી સંભવે ? ” છત્યાદિ અર્થનું લખાણ પ્રાયઃ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યનીવૃત્તિમાં છે. ૬૮૨.

હવે જ્ઞાનની સ્થિતિ વિષે.

જિનપ્રભુએ જ્ઞાનની સ્થિતિ બે પ્રકારની કહી છેઃ (૧) સાદિઅનન્ત અને (૨) સાદિ-સાન્ત. કેવળજ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. બીજા ત્યારેની સાદિસાન્ત છે. પહેલા બે જ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની, અને ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમની છે. ૬૮૩-૬૮૪.

એ આ પ્રમાણેઃ—વિજય આદિમાં તેત્રીશ તેત્રીશ સાગરોપમના બે ભવ અથવા અચ્યુત દેવલોક આદિમાં બાવીશ બાવીશ સાગરોપમના ત્રણ ભવ કરીને ઉત્કૃષ્ટઃ મોક્ષ પામે. અથવા સમકિત જોઇ નાખે ત્યારે મનુષ્યભવોવડે છાસઠ સાગરોપમથી કંઇક અધિક કાળ થાય. ૬૮૫-૬૮૬.

કહું છે કે—બેવાર વિજય આદિમાં જવાથી, અથવા ત્રણવાર અચ્યુત આદિમાં જવાથી છાસઠ સાગરોપમ થાય. મનુષ્યના જ ભવોમાં રહે તો એથી કંઈ વિશેષ થાય. નાનાપ્રકારના ભવોની અપેક્ષાએ વળી એ જ્ઞાનો સર્વકાળ હોય. (૧).

અથોલ્કુટાવધિજ્ઞાનસ્થિતિરેષૈવ વર્ણિતા ।

જઘન્યા ચૈકસમયં સા ત્વેવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૮૭ ॥

યદા વિભંગકજ્ઞાની સમ્યક્ત્વં પ્રતિપદ્યતે ।

તદા વિભંગસમયે તસ્મિન્નેવાવધિર્ભવેત્ ॥ ૧૮૮ ॥

ક્ષણે દ્વિતીયે તદ્જ્ઞાનં ચેત્પતેન્મરણાદિના ।

તદા જઘન્યા વિજ્ઞેયાવધિજ્ઞાનસ્થિતિર્બુધેઃ ॥ ૧૮૯ ॥

સંયતસ્યાપ્રમત્તત્ત્વે વર્તમાનસ્ય કસ્યચિત્ ।

મનોજ્ઞાનં સમુત્પદ્ય દ્વિતીયસમયે પતેત્ ॥ ૧૯૦ ॥

एवं मनःपर्यवस्य स्थितिर्लघ्वी क्षणात्मिका ।

देशोना पूर्वकोटी तु महती सापि भाव्यते ॥ ૧૯૧ ॥

पूर्वकोट्याયુષો दीक्षाપ્રતિપત્તેરનન્તરમ્ ।

મનોજ્ઞાને સમુત્પન્ને યાવજીવં સ્થિતે ચ સા ॥ ૧૯૨ ॥

स्थितिर्लघ्वी ऋजुमतिमनोज्ञानव्यपेक्षया ।

अन्यत्त्वપ્રતિપાતિત્વાદાકૈવલ્યં હિ તિષ્ઠતિ ॥ ૧૯૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અવધિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ એટલીજ એટલે છાસક સાગરોપમની હોય છે. એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે—તે આ પ્રમાણે:—જ્યારે વિભંગજ્ઞાની સમકિત પામે છે ત્યારે તે વિભંગના સમયમાંજ એને અવધિજ્ઞાની થાય છે. જો મરણ આદિને લીધે બીજેજ ક્ષણે એ જ્ઞાન પડે તો અવધિજ્ઞાનની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૬૮૭-૬૮૯.

અપ્રમત્તપણે રહેતા કોઈ સંયતિને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને બીજેજ ક્ષણે પડે છે એવું બને છે, એટલે એપરથી એની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહેવાય છે જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ પૂર્વકોટિથી કંઈક ઉણી છે. ૬૯૦-૬૯૧.

પૂર્વકોટિના આયુષ્યવાળા જીવને દીક્ષા લીધા પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને યાવજીવ રહે તે સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ. ઉપર જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે એ ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહી છે. વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન તો અપ્રતિપાતી હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે. ૬૯૨-૬૯૩.

કેવલસ્થિતિરુક્તૈવ સાધ્યનન્તેત્યનન્તરમ્ ।

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાનસ્થિતિજ્ઞેધા ભવેદથ ॥ ૧૧૪ ॥

અનાધ્યનન્તાભવ્યાનાં ભવ્યાનાં દ્વિવિધા પુનઃ ।

અનાદિસાન્તા સાધ્યન્તા તત્રાધ્યા જ્ઞાનસમ્ભવે ॥ ૧૧૫ ॥

સાદિસાન્તા પુનર્દ્વેધા જઘન્યોત્કૃષ્ટભેદતઃ ।

જઘન્યાન્તર્મુદૂર્ત્તં સ્યાત્ સા ચૈવં પરિભાવ્યતે ॥ ૧૧૬ ॥

જન્તોઽભ્રષ્ટસ્ય સમ્યક્ત્વાત્ પુનરન્તર્મુદૂર્ત્તતઃ ।

સમ્યક્ત્વલબ્ધૌ લઘ્વી સ્યાદજ્ઞાનદ્વિતયસ્થિતિઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અનન્તકાલચક્રાણિ કાલતઃ પરમા સ્થિતિઃ ।

દેશોનં પુદ્ગલપરાવર્તાર્દ્ધં ચેત્રતસ્તુ સા ॥ ૧૧૮ ॥

માવના— સમ્યક્ત્વતઃ પરિભ્રષ્ય વનસ્પત્યાદિષુ ભ્રમન્ ।

સમ્યક્ત્વં લભતેઽવશ્યં કાલેનૈતાવતા પુનઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જઘન્યા ત્વેકસમયં વિભંગસ્ય સ્થિતિઃ કિલ્લ ।

ઉત્પદ્ય સમયં સ્થિત્વા ભ્રષ્યતઃ સા પુનર્ભવેત્ ॥ ૧૦૦૦ ॥

કેવલજ્ઞાનની સ્થિતિ તો સાદિઅનન્ત છે એમ ' પૂર્વે કહેલું ' છે.

હવે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) અનાદિ-અનન્ત, (૨) અનાદિસાન્ત, (૩) સાદિસાન્ત. અભવ્યોની અનાદિ અનન્ત છે. ભવ્યોની અનાદિ-સાન્ત અને સાદિસાન્ત એમ બે પ્રકારે છે. એમાં પહેલા પ્રકારની, જ્ઞાનનો સંભવ હોય, તો હોય. ૯૯૪-૯૯૫.

' સાદિસાન્ત ' ના વળી બે ભેદ છે: (૧) જઘન્ય :અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ. તેમાં ' જઘન્ય ' અન્તર્મુદૂર્ત્તની હોય. તે આવી રીતે:—સમકિતથી પતિત થયેલાં પ્રાણીને પુનઃ અન્તર્મુદૂર્ત્તમાં સમકિત પ્રાપ્ત થાય તો બેઉ અજ્ઞાનોની જઘન્ય સ્થિતિ થાય. ૯૯૬-૯૯૭.

એમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ' કાળથી ' અનન્ત કાળચક્રો સુધીની હોય; અને ' ક્ષેત્રથી ' અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનથી કંઈક ઓછી હોય. અને તે એવી રીતે કે સમકિતથી પતિત થઈ વનસ્પતિ આદિમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં તેટલે કાળે પુનઃ નિશ્ચયે સમકિત પામે. ૯૯૮-૯૯૯.

વિભંગજ્ઞાનની સ્થિતિ જઘન્યતઃ એક સમયની હોય. જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ, એક સમય રહી પડે છે તે જ્ઞાનની એ સ્થિતિ કહેવાય. વળી એની (વિભંગજ્ઞાનની) ઉત્કૃષ્ટ

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરાણિ વિભંગસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દેશોનયા પૂર્વકોઢ્યાધિકાનિ તત્ર ભાવના ॥ ૧૦૦૧ ॥

દેશોનપૂર્વકોઢ્યાયુઃ કશ્ચિદંગી વિભંગવાન્ ।

જ્યેષ્ઠાયુરપ્રતિષ્ઠાને તિષ્ઠેત્ વિભંગસંયુતઃ ॥ ૧૦૦૨ ॥

ઇતિ જ્ઞાનસ્થિતિઃ ॥

અથ અન્તરમ્—

મત્યાદિજ્ઞાનતો ઋષ્ટઃ પુનઃ કાલેન યાવતા ।

જ્ઞાનમાપ્નોતિ મત્યાદિજ્ઞાનાનામન્તરં હિ તત્ ॥ ૧૦૦૩ ॥

અનન્તકાલચક્રાણિ કાલતઃ સ્યાન્મતિશ્રુતે ।

દેશોનં પુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ઙ્ગં ક્ષેત્રતોઽન્તરમ્ ॥ ૧૦૦૪ ॥

ઐવમેવાવધિમનઃપર્યાયજ્ઞાનયોઃ પરમ્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તમાત્રં ચ સર્વેષ્વેષ્વન્તરં જાઘુ ॥ ૧૦૦૫ ॥

કેવલસ્યાન્તરં નાસ્તિ સાઘ્યનન્તા હિ તત્સ્થિતિઃ ।

અનાઘ્યન્તાનાદિસાન્તેઽજ્ઞાનદ્વયેઽપિ નાન્તરમ્ ॥ ૧૦૦૬ ॥

સ્થિતિ, તેત્રીશ સાગરોપમમાં, કંઇક ન્યૂન એવી પૂર્વકોટિ ઉમેરીએ એટલી છે. પૂર્વકોટિ કરતાં સહેજ ન્યૂન આયુષ્યવાળો કોઇ વિભંગજ્ઞાની જીવ ઉત્કૃષ્ટતઃ એટલો વખત વિભંગજ્ઞાન સહિત અપ્રતિષ્ઠાન નામની નારકીને વિષે રહે છે એવી ભાવના છે. ૧૦૦૦-૧૦૦૨.

આ મહાણે જ્ઞાનની સ્થિતિનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે જ્ઞાનોના અન્તર વિષે.

‘ મતિજ્ઞાન ’ વગેરે જ્ઞાનથી બ્રહ્મ થયેલ પ્રાણી પુનઃ જેટલે કાળે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેટલું મતિ આદિક જ્ઞાનોનું અન્તર જાણવું ૧૦૦૩.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટપણે ‘ કાળથી ’ અનન્તકાળચક્રોનું હોય, અને ‘ ક્ષેત્રથી ’ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનું હોય. ૧૦૦૪.

વળી અવધિ અને મનઃપર્યાયનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એટલુંજ હોય. જ્યારે એ સર્વનું અન્તર જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. ૧૦૦૫.

કેવળજ્ઞાનનું અન્તર નથી કેમકે એની સ્થિતિ સાદિઅનન્ત છે. તેમ અનાદિઅનન્ત અને અનાદિસાન્ત-એવાં બન્ને અજ્ઞાનોને વિષે પણ અન્તર નથી. ૧૦૦૬.

સાદિસાન્તે પુનસ્તત્રાધિકાઃ षટ્ષષ્ટિસાગરાઃ ।

इयमुत्કृष्टસम्यक्स્વસ્થિતિरेव तदन्तरम् ॥ ૧૦૦૭ ॥

અન્તરં સ્વાદ્વિભંગસ્ય ડ્યેષ્ટં કાલો વનસ્પતેઃ ।

અન્તર્મુદ્ધૂર્ષમેતેષુ ત્રિષુ જ્ઞેયં જઘન્યતઃ ॥ ૧૦૦૮ ॥

સ્તોકા મનોજ્ઞા અવધિમન્તોઽસંખ્યગુણાસ્તતઃ ।

મતિશ્રુતજ્ઞાનવન્તો મિથસ્તુલ્યાસ્તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૦૦૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો વિભંગજ્ઞાનશાક્તિનઃ ।

કેવલજ્ઞાનિનોઽનન્તગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૧૦ ॥

તદનન્તગુણાસ્તુલ્યા મિથો દ્વયજ્ઞાનવર્તિનઃ ।

અપ્યષ્ટસ્વેષુ પર્યાયા અનન્તાઃ કીર્તિતા જિનૈઃ ॥ ૧૦૧૧ ॥

સર્વેષાં પર્યવા દ્વેષા સ્વકીયાપરભેદતઃ ।

સ્વધર્મરૂપાસ્તત્ર સ્વે પરધર્માત્મકાઃ પરે ॥ ૧૦૧૨ ॥

ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાન્મતેરવગ્રહાદયઃ ।

અનન્તભેદાઃ षટ્સ્થાનપતિતસ્વાદ્ ભવન્તિ હિ । ॥ ૧૦૧૩ ॥

‘ સાદિસાન્ત ’ (અજ્ઞાનદ્રવ્ય) માં છાસક સાગરોપમથી કંઈક અધિક અન્તર છે. અને એ સમકિતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બરાબર છે. ૧૦૦૭.

વિભંગજ્ઞાનતું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર વનસ્પતિના કાળ બેટલું છે. ત્રણે અજ્ઞાનોતું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુદ્ધૂર્ષનું બાણતું. ૧૦૦૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ સર્વથી થોડા છે, અવધિજ્ઞાનીઓ એનાથી અનન્તગણા છે. મતિ-જ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની બેઉ પરસ્પર તુલ્ય છે અને અવધિજ્ઞાનીઓ કરતાં અધિક છે. ૧૦૦૯.

એના કરતાં અસંખ્યગણા વિભંગજ્ઞાનીઓ છે, અને અનન્ત ગણા કેવલજ્ઞાનીઓ છે. ૧૦૧૦.

તેથી અનન્તગણા અને પરસ્પર તુલ્ય બેઉ-અજ્ઞાન-વાળાઓ છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન-એમ આઠેમાં ત્રણએ અનન્ત પર્યાયો કહેલા છે. ૧૦૧૧.

સર્વેના પર્યાયો, (૧) સ્વપર્યાય અને (૨) પરપર્યાય-એમ બે પ્રકારના છે. સ્વધર્મરૂપ-એ સ્વ પર્યાય અને પરધર્મરૂપ એ પરપર્યાય. ૧૦૧૨.

ક્ષયોપશમના વિચિત્રપણાને લીધે, મતિજ્ઞાન છ ‘ સ્થાન ’ માં બેઠેઆઈ ગયેલું હોઈ, એના ‘ અવગ્રહ ’ આદિ અનન્ત ભેદ થાય છે. ૧૦૧૩.

ષટ્ સ્થાનાનિ વૈવશ્વ—

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તભાગૈર્વૃદ્ધિર્યથાક્રમમ્ ।

સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તગુણૈર્વૃદ્ધિરિતીહ ષટ્ ॥ ૧૦૧૪ ॥

અનન્તાસંખ્યસંખ્યાનામનન્તાસંખ્યસંખ્યકાઃ ।

ભેદાઃ સ્યુરિત્યનન્તાસ્તે મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૫ ॥

પ્રતિજ્ઞેયં મતિજ્ઞાનં વિભિચેત યતોઽથવા ।

જ્ઞેયાનન્ત્યાત્તતોઽનન્તા મતિજ્ઞાનસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૬ ॥

નિર્વિભાગૈઃ પરિચ્છેદૈઃ ચ્છિન્નં કલ્પનયાથવા ।

અનન્તસ્વં ભવતીત્યનન્તા મતિપર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૭ ॥

સ્વેભ્યોઽનન્તગુણા યે ચ સન્ત્યર્થાન્તરપર્યવાઃ ।

યતસ્તત્રોપયુજ્યન્તે તતસ્તેઽપ્યસ્ય પર્યવાઃ ॥ ૧૦૧૮ ॥

યદ્યપ્યસ્મિન્નસંબદ્ધા તથાપ્યસ્યોપયોગતઃ ।

તેઽદસીયા અસંબદ્ધસ્વોપયોગિધનાદિવત્ ॥ ૧૦૧૯ ॥

ગ્રાહ ય—

મતિજ્ઞાનના એ છ સ્થાનો આ પ્રમાણે:—(૧) સંખ્યેય ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યેય ભાગવૃદ્ધિ, (૩) અનન્ત ભાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, અને (૬) અનન્ત ગુણવૃદ્ધિ. એમાં ‘અનન્ત’ ના, ‘અસંખ્યેય’ ના, અને ‘સંખ્યેય’ ના અનન્ત-અસંખ્યેય-અને-સંખ્યેય ભેદો છે અને તેથી મતિજ્ઞાનના પચાસે અનન્ત છે. ૧૦૧૪-૧૦૧૫.

અથવા, એટલા જ્ઞેય એટલા મતિજ્ઞાનના ભેદ, અને એ જ્ઞેય અનન્ત છે માટે પણ મતિજ્ઞાનના અનન્ત પચાસે છે. ૧૦૧૬.

અથવા મતિજ્ઞાનને નિર્વિભાગ પરિચ્છેદોમાં છિન્ન થયેલું કદપો. એવા પરિચ્છેદો-ખંડો ‘અનન્તા’ થાય છે. એટલે પણ એના (મતિજ્ઞાનના) અનન્ત પચાસે છે. ૧૦૧૭.

વળી પોતાનાથી અનન્તગણા જે અન્યપદાર્થોના પચાસે છે તેઓ પણ એમાં ઉપયુક્ત થાય છે માટે એઓ પણ એના પચાસે છે. ૧૦૧૮.

યદ્યપિ એઓ એમાં સંબદ્ધ નથી તથાપિ એના ઉપયુક્તપણાથી, તે તેના છે; સંબદ્ધ નહિં છતાં ઉપયોગી હોવાથી અમુક ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ. ૧૦૧૯.

નીચે પ્રમાણે અન્યત્ર કહેલું છે, જે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે:—

નરુ જહ તે પરપજ્ઞાયા ન તસ્સ બ્રહ્મ તસ્સ ન પરપજ્ઞાયા ।

આચાર્યઃ પ્રાહ—જં તંમિ અસંબદ્ધા તો પરપજ્ઞાયવવદેસો ॥ ૧૦૨૦ ॥

ચાયસપજ્ઞાયવિસેસણાઈણા તસ્સ જમુવજુજ્ઞન્તિ ।

સધણામિવાસંબદ્ધં હવન્તિ તો પજ્ઞવા તસ્સ ॥ ૧૦૨૧ ॥

ચાયસિ ત્યાગેન સ્વપર્યાયવિશેષણાદિના ચ પરપર્યાયા ઘટાદિપર્યાયા યેન કારણેન તસ્ય જ્ઞાનસ્ય ઉપયુજ્યન્તે ઉપયોગં યાન્તિ । યતઃ ઘટાદિ-સકલવસ્તુપર્યાયપરિત્યાગે એવ જ્ઞાનાદિરર્થઃ સુજ્ઞાતો ભવતીતિ સર્વે પર્યાયાઃ પરિત્યાગમુખેન ઉપયુજ્યન્તે । તથા પરપર્યાયસદ્ભાવે એવ એતે સ્વપર્યાયા इति વિશેષયિતું શક્યા इति ॥ સ્વપર્યાયવિશેષણેન પરપર્યાયા ઉપયુજ્યન્તે इति તાત્પર્યમ્ ॥

શ્રુતેऽપ્યનન્તાઃ પર્યાયાઃ પ્રોક્તાઃ સ્વપરમ્ભેદતઃ ।

સ્વીયાસ્તન્ન ચ નિર્વિદ્યાસ્તેઽક્ષરાનક્ષરાદયઃ ॥ ૧૦૨૨ ॥

ક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાદ્વિષયાનન્યતશ્ચ તે ।

શ્રુતાનુસારિબોધાનામાનન્ત્યાસ્પુરનન્તકાઃ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે “ જ્યારે તે પરપર્યાયો છે ત્યારે તેઓ તેના નથી; અને જો તેના છે તો તે પરપર્યાયો નથી ” તો એનું સમાધાન એવી રીતે કે ‘ એ પરપર્યાયો એટલા માટે કહેવાય છે કે એ એની સાથે સંબંધ નથી માટે. ૧૦૨૦.

વળી ‘ સ્વપર્યાયો એવા વિશેષણને લીધે, પોતાપણના ત્યાગ થાય છે; પરંતુ એના ઉપયોગમાં આવવાથી એ પર્યાયો એના કહેવાય છે; અસંબંધ છતાં પોતાના ઉપયોગમાં આવતું ધન જેમ પોતાનું કહેવાય છે એમ.

સંબંધપણના ત્યાગ છતાં ‘ સ્વપર્યાય ’ (એવું વિશેષણ)—એનું કારણ એ કે એ કારણથી પરપર્યાયો એટલે ઘટ આદિના પર્યાયો એ જ્ઞાનના ઉપયોગમાં આવે છે. કેમકે ઘટ વગેરે સર્વ વસ્તુઓના પર્યાયના પરિત્યાગવડે જ જ્ઞાનાદિ અર્થ સુજ્ઞાત થાય છે. આમ સર્વ પર્યાયો ત્યાગસ્વરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. વળી ‘ પરપર્યાય ’ એવું કંઈ હોય—એના સદ્ભાવ હોય, તો જ આ ‘ સ્વપર્યાય ’ છે એમ કહેવું શક્ય છે. ‘ સ્વપર્યાય ’ ના વિશેષણ કરીને પરપર્યાયોના ઉપયોગ કરાય છે—એમ તાત્પર્ય છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પણ અનન્ત પર્યાયો છે. અને એનાયે સ્વપર્યાય, અને પરપર્યાય—એવા બે ભેદ છે. અક્ષર અનક્ષર વગેરે સ્વપર્યાયો છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તથા વિષયોના અનન્તપ-

અવિભાગપરિચ્છેદૈરનન્તા વા ભવન્તિ તે ।

અનન્તા પરપર્યાયા અપ્યસ્મિન્ને તુ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૨૪ ॥

અથવા સ્યાત્ શ્રુતજ્ઞાનં શ્રુતગ્રન્થાનુસારતઃ ।

શ્રુતગ્રન્થશ્ચાક્ષરાત્મા તાન્યકારાદિકાનિ ચ ॥ ૧૦૨૫ ॥

તચ્ચૈકૈકમુદાત્તાનુદાત્તસ્વરિતભેદતઃ ।

અલ્પાનલ્પપ્રયત્નાનુનાસિકાન્યવિશેષતઃ ॥ ૧૦૨૬ ॥

સંયુક્તાસંયુક્તયોગદ્વયાદિસંયોગભેદતઃ ।

આનન્ત્યાચ્છાભિધેયાનાં ભિન્નમાનમનન્તધા ॥ ૧૦૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કેવલો લભતેઽકારઃ શેષવર્ણયુતશ્ચ યાન્ ।

તે સર્વેઽસ્ય સ્વપર્યાયાસ્તદન્યે પરપર્યાવાઃ ॥ ૧૦૨૮ ॥

एवं च अनन्तस्वान्यपर्यायमेकैकमक्षरं श्रुते ।

पर्यायास्तेऽखिलद्रव्यपर्यायराशिसम्मिताः ॥ ૧૦૨૯ ॥

બાધી, શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનોના પણ અનન્તપણાને લીધે એ પર્યાયો અનન્ત હોય છે. અથવા એના (શ્રુતજ્ઞાનના) નિર્વિભાગ પરિચ્છેદો છે માટે પણ એના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

શ્રુતજ્ઞાનના પરપર્યાયો પણ અનન્ત છે, મતિજ્ઞાનના પરપર્યાયોની જેમ. (જે ઉપર કહી ગયા છીએ). ૧૦૨૪.

અથવા; શ્રુતજ્ઞાન શ્રુતગ્રંથને અનુસારે હોય છે, એ શ્રુતગ્રંથ અક્ષરરૂપ છે, એ અક્ષરો અકારાદિક છે, - ૧૦૨૫.

એ અકારાદિ અક્ષરોના વળી ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અદ્વપ્રયત્ન, અનદ્વપ્રયત્ન, અનુનાસિક, અનનુનાસિક, સંયોગી, અસંયોગી, દ્વિકસંયોગી, ધૃત્યાદિક લેહ છે માટે, તેમજ એમના અનન્ત અભિધેય છે માટે, એના અનન્ત લેહ છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

બીજા અક્ષરોની સાથે જોડાવાથી કેવળ અકારના જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો કહેવાય. તે શિવાયના પરપર્યાયો છે. ૧૦૨૮.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનમાં અકેક અક્ષરના અનન્ત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો છે. અને એ બધા પર્યાયોનો સરવાળો સર્વદ્રવ્યપર્યાયો બેટલો છે. ૧૦૨૯.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

આદ્ય—एकेकमस्त्वरं पुण्य सपरपञ्चायभेदो भिन्नम् ।

तं सवदठवपञ्चायरासिमाखं मुणोयव्वम् ॥ १०३० ॥

जे लहइ केवलो सेसवणसहिओ अ पज्जेऽमारो ।

ते तस्स पञ्चाया सेसा परपज्जवा तस्स ॥ १०३१ ॥

अयं भावः—यान् पर्यायान् केवलः अकारः शेषवर्णसहितश्च लभते ते तस्य स्वपर्यायाः । शेषाः शेषवर्णसम्बन्धिनो घटाद्यपरपदार्थसम्बन्धिनश्च परपर्यायाः तस्य अकारस्य इति ॥

एवंविधानेकवर्णपर्यायौघैः समन्वितम् ।

ततश्चानन्तपर्यायं श्रुतज्ञानं श्रुतं श्रुते ॥ १०३२ ॥

अथावधेः स्वपर्याया विविधा या भिदोऽवधेः ।

क्षायोपशमिकभवप्रत्ययादिविभेदतः ॥ १०३३ ॥

तिर्यगूनैरयिकस्वर्गिनरादिस्वामिभेदतः ।

अनन्तभिस्त्वविषयद्रव्यपर्यायभेदतः ॥ १०३४ ॥

असंख्यभिस्त्वविषयक्षेत्राद्याभेदतोऽपि च ।

निर्विभागैर्विभागैश्च ते चैवं स्युरनन्तकाः ॥ युग्मम् ॥

પ્રત્યેક અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે તેમ પરપર્યાયો છે. એ સર્વ પર્યાયો સર્વદ્રવ્યપર્યાયોના રાશિ જેટલા છે. કેવળ અક્ષરના, શેષવર્ણોની સાથે જોડાવાથી, જે પર્યાયો થાય છે એ એના સ્વપર્યાયો. શેષ એના પરપર્યાયો. ૧૦૩૦-૧૦૩૧.

એનો ભાવાર્થ:—જે પર્યાયોને કેવળ અક્ષર શેષવર્ણ સાથે જોડાવાથી પ્રાપ્ત કરે એ સ્વપર્યાય. શેષ, એટલે શેષવર્ણસંબંધી અને ઘટાદિ અપર પદાર્થ સંબંધી, પર્યાયો એ અક્ષરના પરપર્યાયો છે.

એવી રીતે શ્રુતજ્ઞાન અનેક વર્ણપર્યાયોના રાશિઓવાળું છે. અને એથીજ એને શાસ્ત્રમાં અનન્તપર્યાયોવાળું કહ્યું છે. ૧૦૩૨.

હવે અવધિજ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક, ભવપ્રત્યય વગેરે પ્રકારને લઈને એના જે વિવિધ લેહ પડે છે એ એના (અવધિજ્ઞાનના) સ્વપર્યાય છે. ૧૦૩૩.

અને એ તિર્યંચ, નારડી, દેવતા અને મનુષ્ય આદિક સ્વામીલેહને લઈને, તથા અનંત લેહોવાળા પોતાના વિષયના દ્રવ્યપર્યાયના લેહને લઈને તથા અસંખ્ય લેહોવાળા પોતાના વિષય-

एवं मनःपर्यवस्य केवलस्य च पर्यवाः ।

निर्विभागेर्विभागैः स्वे स्वान्यादिभेदतोऽपि च ॥ १०૩૬ ॥

अनन्तद्रव्यपर्यायज्ञानाच्च स्थिरानन्तकाः ।

अज्ञानत्रितयेऽप्येवं ज्ञेया अनन्तपर्यवाः ॥ १૦૩૭ ॥ युग्मम् ॥

પરપર્યવાસ્તુ સર્વત્ર પ્રાગ્વત્ ॥

अष्टाप्येतानि तुल्यानि व्यपेक्ष्य स्वान्यपर्यवान् ।

यद्वक्ष્યેऽल्पबहुत्वं तदपेक्ष्य स्वीयपर्यवान् ॥ १૦૩૮ ॥

तत्र स्युः सर्वतः स्तोका मनःपर्यायपर्यवाः ।

मनोद्रव्यैकविषयमिदं ज्ञानं भवेद्यतः ॥ ૧૦૩૯ ॥

एभ्योऽनन्तगुणाः किं च विभंगज्ञानपर्यवाः ।

मनोज्ञानापेक्षया यद्वિभंगविषयो महान् ॥ ૧૦૪૦ ॥

आरभ्य नवमग्रैवेयकादासप्तमश्चितिम् ।

ऊर्ध्वाधः क्षेत्रके तिर्यक् चासंख्यद्वીपवार्धिके ॥ ૧૦૪૧ ॥

रूपिद्रव्याणि कतिचित्तत्पर्याયાंश्च वेत्ति सः ।

अनन्तघ्नास्ते च मनोज्ञानજ્ઞેયવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૦૪૨ ॥ युग्मम् ॥

વાળા ક્ષેત્ર અને કાળના ભેદને લઇને, તેમજ એના નિર્વિભાગ વિભાગોને લઇને, અનન્ત છે. ૧૦૩૪-૧૦૩૫.

એવી રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાનના અને કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો પણ નિર્વિભાગ વિભાગોને લઇને તથા સ્વામી આદિ ભેદને લઇને તથા અનન્ત દ્રવ્યપર્યાયના જ્ઞાનને લઇને, અનન્તા છે. ૧૦૩૬-૧૦૩૭.

ત્રણે અજ્ઞાનોના પણ એવીજ રીતે અનન્ત સ્વપર્યાયો છે.

પરપર્યાયો તો સર્વત્ર પૂર્વવત્ છે.

પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન મળીને આઠે થે સ્વ અને પર પર્યાયની અપેક્ષાએ સમાન છે. અને હવે એમનું અદ્યપખલુત્વ કહેશું એ માત્ર સ્વપર્યાયને અપેક્ષીને કહેશું. ૧૦૩૮.

મનઃપર્યવજ્ઞાનના પર્યાયો સર્વથી ઓછા છે કારણકે એ જ્ઞાનનો વિષય ફક્ત મનોદ્રવ્ય જ છે. ૧૦૩૯.

વિભંગજ્ઞાનના પર્યાયો એથી અનન્તગણ્યા છે; કેમકે મનઃપર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિભંગજ્ઞાનનો વિષય મ્હોટો છે. ૧૦૪૦.

વિભંગજ્ઞાની ઉંચે નવમા ગ્રેવેયકથી માંડીને નીચે સાતમી નારકી સુધી. અને તિર્થંક અસં-

સમસ્તરૂપિદ્રવ્યાણિ પ્રતિદ્રવ્યમસંલ્ચકાન્ ।
 ભાગાન્ વેત્તીત્યનન્તઘ્ના વિભંગાપેક્ષયાવધૌ ॥ ૧૦૪૩ ॥
 અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યઃ શ્રુતાજ્ઞાનં હૃદં યતઃ ।
 સર્વમૂર્ત્તામૂર્ત્તદ્રવ્યસર્વપર્યાયગોચરમ્ ॥ ૧૦૪૪ ॥
 શ્રુતાજ્ઞાનાવિષયાણાં કેષાંચિત્ વિષયસ્વતઃ ।
 સ્પષ્ટત્વાન્ શ્રુતજ્ઞાને તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૧૦૪૫ ॥
 અભિલાપ્યાનભિલાપ્યવિષયેઽનન્તસંગુણાઃ ।
 મત્યજ્ઞાને શ્રુતજ્ઞાનાદભિલાપ્યૈકગોચરાત્ ॥ ૧૦૪૬ ॥
 મતિજ્ઞાનપર્યવાશ્ચ તતો વિશેષતોઽધિકાઃ ।
 મત્યજ્ઞાનાવિષયાણાં વિષયત્વાત્ સ્ફુટત્વતઃ ॥ ૧૦૪૭ ॥
 તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાઃ કેવલજ્ઞાનપર્યવાઃ ।
 સર્વાઙ્ગાભાવિનિશ્ચિલદ્રવ્યપર્યાયભાસનાત્ ॥ ૧૦૪૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

ખ્યદ્વીપસમુદ્રોરૂપ ક્ષેત્રમાં રહેલા રૂપી પદાર્થોને તથા એના કાઈ કાઈ પર્યાયોને બાજુ છે, જે પર્યાયો મનઃપર્યવજ્ઞાનના જ્ઞેયની અપેક્ષાએ અનન્તગણ્યા છે. ૧૦૪૧-૧૦૪૨.

અવધિજ્ઞાની સર્વ રૂપીપદાર્થોને તથા પ્રત્યેક પદાર્થના અસંખ્ય ભાવોને બાજુ છે, માટે વિભંગજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્ત છે. ૧૦૪૩.

એ કરતાં અનન્તગણ્યા શ્રુતઅજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કારણ કે મૂર્ત્તામૂર્ત્ત-સર્વ-દ્રવ્યના પર્યાયો શ્રુતઅજ્ઞાનનો વિષય છે. ૧૦૪૪.

શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાનનો અવિષય-એવા કંટલાક પર્યાયોનો પણ વિષય હોવાથી તથા સ્પષ્ટ હોવાથી તેથી વિશેષ અધિક છે. ૧૦૪૫.

માત્ર વચનગોચર એવા શ્રુતજ્ઞાનના કરતાં મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયો અનન્તગણ્યા છે; કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો વિષય વચનગોચર તથા વચનઅગોચર-બેજો છે. ૧૦૪૬.

તેના કરતાં પણ વિશેષ અધિક મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે; કેમકે મતિઅજ્ઞાનનો અવિષય એવા પદાર્થો પણ એના વિષયમાં આવે છે, અને વળી એ સ્પષ્ટ પણ છે. ૧૦૪૭.

એના કરતાં પણ અનન્તગણ્યા કેવળજ્ઞાનના પર્યાયો છે. કેમકે એ સર્વકાળમાં થનારા સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને પ્રકાશે છે. ૧૦૪૮.

આ પ્રમાણે છઠ્ઠીશમાં દ્વાર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

અથ દર્શનમ્ ।

દ્વિરૂપં હિ ભવેદ્વસ્તુ સામાન્યતો વિશેષતઃ ।
 તત્ર સામાન્યબોધો યસ્તદ્દર્શનમિહોદિતમ્ ॥ ૧૦૪૯ ॥
 યથા પ્રથમતો દૃષ્ટો ઘટોઽયમિતિ બુદ્ધ્યતે ।
 તદ્દર્શનં તદ્વિશેષબોધો જ્ઞાનં ભવેત્તતઃ ॥ ૧૦૫૦ ॥
 ઉપચારનયેનેદં દર્શનં પરિકીર્તિતમ્ ।
 વિશુદ્ધનયતસ્તચ્છાનાકારજ્ઞાનલક્ષણમ્ ॥ ૧૦૫૧ ॥
 इदं साकारबोधात्प्रागवश्यमभ्युपेयते ।
 अन्यथेदं किंचिविति स्यात्कुतोऽव्यक्तबोधनम् ॥ १०५२ ॥
 અનેન ચ વિનાપિ સ્યાત્ બોધો સાકાર એવ ચેત્ ।
 તદૈકસમયેનૈવ સ્યાદ્ઘટાદિવિશેષવિત્ ॥ ૧૦૫૩ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ—

औपचारिकनयश्च ज्ञानप्रकारमेव दर्शनमिच्छति । शुद्धनयः पुनः
 अनाकारमेव संगीरते दर्शनम् । आकारवच्च विज्ञानम् । आकारश्च विशेष-

હવે ૨૭ મા દ્વાર 'દર્શન' વિષે.

(૧) સામાન્ય રૂપે અને (૨) વિશેષ રૂપે—એમ બે રૂપે વસ્તુનો બોધ થાય છે, એમાં જે સામાન્ય રૂપે બોધ થાય છે તેને અહિં દર્શન કહ્યું છે. ૧૦૪૯.

પૂર્વે કહી કહ્યો એ આ ઘટ છે એવું જણાય એનું નામ 'દર્શન.' એનો વિશેષ બોધ તે જ્ઞાન. ૧૦૫૦.

અહિં દર્શન કહ્યું એ ઉપચાર નયે કહ્યું છે. વિશુદ્ધનયે તો 'દર્શન' નું લક્ષણ 'અનાકાર જ્ઞાન' છે. ૧૦૫૧.

આ દર્શન અવશ્ય સાકારબોધની પૂર્વે જ થાય છે. નહિંતર 'આ કંઈક છે' એવા અવ્યક્ત બોધ ક્યાંથી થાય ? અને તે દર્શન વિના પણ સાકાર બોધ થાય તો એકજ સમયે ઘટાદિનું વિશેષ જ્ઞાન પણ થઈ જાય. ૧૦૫૧-૧૦૫૩.

तत्तत्तार्थवृत्तिभां पक्षु कलुं છે કે:—

औपचारिक नयप्रमाणे ज्ञानप्रकार ज दर्शन कहैवाय, અને शुद्धनय प्रमाणे अनाकार दर्शन कहैवाय. વળી વિજ્ઞાન આકારવાળું હોય. વળી આકાર એટલે પર્યાયથી કહેલા ભાવનો

નિર્દેશો ભાવસ્ય પર્યાયતઃ પ્રોક્તસ્ય ચ દર્શનસમનન્તરમેવ સંપચતે
અન્તર્મુહૂર્તકાલભાવિત્વાત્ । આકારપરિજ્ઞાનાચ્ચ પ્રાક્ આલોચનં અવશ્યં
અભ્યુપેયમ્ । અન્યથા પ્રથમતઃ એવ પશ્યતઃ કિમપિ ઇદમિતિ ક્રુતઃ અવ્ય-
ક્તબોધનં સ્યાત્ । યદિ ચ આલોચનમંતરેણ આકારપરિજ્ઞાનોત્પાદ એવ પુંસઃ
સ્યાત્ તથાસતિ એકસમયમાત્રેણ સ્તંભકુંભાદીન્ વિશેષાન્ ગૃહીયાત્ ઇતિ ॥

સામાન્યેનાવબોધો યશ્ચક્ષુષા જાયતેઽદ્વિગનામ્ ।

તચ્ચક્ષુર્દર્શનં પ્રાહુસ્તત્સ્યાદાચતુરિન્દ્રિયાત્ ॥ ૧૦૫૪ ॥

યઃ સામાન્યાવબોધઃ સ્યાચ્ચક્ષુર્વર્જાપરેન્દ્રિયૈઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનં તત્સ્યાત્ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તથોક્તં તત્ત્વાર્થજ્ઞૌ—

ચક્ષુર્દર્શનમિત્યાદિ ॥ ચક્ષુષા દર્શનં ઉપલબ્ધિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ।
સ્કન્ધાવારોપયોગવત્ તદહર્જાતબાલદારકનયનોપલબ્ધિવત્ વા વ્યુત્પન્ન-
સ્યાપિ । અચક્ષુર્દર્શનં શેષેન્દ્રિયૈઃ શ્રોત્રાદિભિઃ સામાન્યાર્થગ્રહણમ્ ॥ ઇતિ ॥

વિશેષનિર્દેશઃ; અને તે દર્શનની પછી તુરત જ થાય છે, કેમકે એનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત
એટલો જ છે. વળી આકારના પરિજ્ઞાનની પૂર્વે આલોચના-વિચાર તો અવશ્ય સ્વીકાર્યો જ
પડશે. કેમકે જો ન સ્વીકારીએ તો પ્રથમદર્શન સમયે જ ‘ આ ક’ંઈક છે ’ એવો અવ્યક્ત બોધ
ક્યાંથી થાય ? વળી જો વિચાર કર્યા વિના જ માણસને આકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો તો
એક જ ‘ સમય ’ માં સ્તંભ, કુંભ વગેરે વિશેષોને અહંણુ કરે.

પ્રાણીને ચક્ષુવડે સામાન્યતઃ બોધ થાય એને ચક્ષુદર્શન કહે છે; અને તે ચૌરિન્દ્રિ-
યોવાથી આરંભીને થાય છે. ૧૦૫૪.

વળી ચક્ષુશિવાય બીજી ઇન્દ્રિયોવડે જે સામાન્ય અવબોધ થાય તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય;
અને તે સર્વ પ્રાણીઓને થાય છે. ૧૦૫૫.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં એ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુવડે દર્શન-ઉપલબ્ધિ. અને તે મહા વિદ્વાનને પણ છાવણીના
દર્શનની જેમ, અથવા તરતના અવતરેલા બાળકની દૃષ્ટિની પેઠે, સામાન્યપદાર્થના અહંણુરૂપ
છે. અચક્ષુદર્શન એટલે ચક્ષુશિવાયની (શ્રોત્ર આદિ) ઇન્દ્રિયોવડે સામાન્ય-અર્થ-
અહંણુ થાય તે.

યેનાવધેરુપયોગે સામાન્યમવબુધ્યતે ।

અવધિજ્ઞાનિનામેવ તત્સ્યાદવધિદર્શનમ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

યથૈવમવધિજ્ઞાને ભવત્યવધિદર્શનમ્ ।

एवं विभंगेऽप्यवधिदर्शनं कथितं श्रुते ॥ १०५७ ॥

અર્થ ભાવઃ—સમ્યગ્દૃગવધિજ્ઞાને સામાન્યાવગમાત્મકમ્ ।

यथेतत्स्यात्तथा मिथ्यादृग्वિभंगेऽपि तद् भवेत् ॥ १०५८ ॥

નામ્ના ચ કથિતં પ્રાજ્ઞૈસ્તદપ્યવધિદર્શનમ્ ।

अनाकारत्वाविशेषाद्विभंगदर्शनं न तत् ॥ १०५९ ॥

અર્થ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥

आहुः कर्मग्रन्थिकास्तु यद्यपि स्तः पृथक्पृथक् ।

साकारेतरभेदेन विभंगावधिदर्शने ॥ १०६० ॥

તથાપિ મિથ્યારૂપસ્વાન્ન સમ્યગ્વસ્તુનિશ્ચયઃ ।

विभंगान्नाप्यनाकारत्वेनास्यावधिदर्शनात् ॥ १०६१ ॥

તતોઽનેન દર્શનેન પૃથગ્વિવક્ષિતેન કિમ્ ।

तत्कर्मग्रन्थिकैर्नास्य पृथगेतद्विवक्षितम् ॥ १०६२ ॥

જેનાવડે અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગમાં સામાન્યજોષ થાય છે એવું નામ અવધિદર્શન, જે ક્રુક્ત અવધિજ્ઞાનીઓને જ થાય છે. જેમ આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન થાય છે તેમ વિભંગજ્ઞાનમાં પણ અવધિદર્શન થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫૬-૧૦૫૭.

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે—સમ્યક્દૃષ્ટિના અવધિજ્ઞાનમાં જેમ આ સામાન્યજોષરૂપ અવધિદર્શન થાય છે તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિના વિભંગજ્ઞાનમાં પણ તે થાય છે. અને તેને પણ જ્ઞાની-ઓએ અવધિદર્શન જ કહ્યું છે કેમકે અનાકારપણું જોજોમાં સરખું છે. અને તેથી તેનું વિભંગ-દર્શન એવું (જૂઠું) નામ આપ્યું નથી. ૧૦૫૮-૧૦૫૯.

એ સૂત્રોનો અભિપ્રાય છે.

કર્મગ્રંથમાં તો એમ કહ્યું છે કે યદ્યપિ સાકાર અને એથી ઇતર (નિરાકાર)—એવા ભેદને લઈને વિભંગદર્શન અને અવધિદર્શન પૃથક્પૃથક્ છે તથાપિ વિભંગ મિથ્યાત્વ હોવાથી એનાથી સમ્યક્દ્રીતે વસ્તુનિશ્ચય થઈ શકતો નથી તેમ અવધિદર્શનથી પણ, એના નિરાકારપણાને લીધે, વસ્તુનિશ્ચય થઈ શકતો નથી. માટે આ દર્શનને જૂઠું કહેવાથી શું લાભ ? ૧૦૬૦-૧૦૬૨.

તથોક્તય- સુત્તે ચ વિભંગસ્સ ચ પરુવિયં ઓહિવંસણં વહુસો ।

કીસં પુણો પહિસિલ્લં કમ્મયગહીપગરણંમિ ॥ ૧૦૬૩ ॥

इस्याथधिकं विशेषणवस्थाः प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितश्च अवसेयम् ॥

तत्त्वार्थवृत्तिकृतापि विभंगज्ञाने अवधिदर्शनं न अंगीकृतम् । तथा च तदग्रन्थः—अवधिद्वगावरणक्षयोपशमात् विशेषग्रहणविमुखः अवधिः अवधिदर्शनमित्युच्यते । नियमतस्तु तत्सम्यग्गृह्णित्वाभिकम् । इति ॥

सर्वं भूतभवद्भाविवस्तु सामान्यभावतः ।

बुध्यते केवलज्ञानादनुकेवलदर्शनात् ॥ ૧૦૬૪ ॥

આદૌ દર્શનમન્યેષાં જ્ઞાનં તદનુ જાયતે ।

केवलज्ञामिनामादौ ज्ञानं तदनु दर्शनम् ॥ ૧૦૬૫ ॥

अत एव सव्वन्नूणं सव्वदरीसीणं इति पठ्यते ॥

પ્રજ્ઞતાઃ સર્વતઃ સ્તોકા જન્તવોઽવધિદર્શનાઃ ।

असंख्यगुणितास्तेभ्यश्चक्षुर्दर्शमिनो मताः ॥ ૧૦૬૬ ॥

કહ્યું છે કે—

સૂત્રને વિષે વિભંગજ્ઞાનમાં અવધિદર્શન કહ્યું છે, પરંતુ કર્મપ્રકૃતિના પ્રકરણમાં એ વાતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. ૧૦૬૩.

અધિક વિસ્તાર ‘ વિશેષણવતી ’ માંથી તથા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના અઠારમા પદની ટીકા-માંથી જાણવો.

‘ તત્ત્વાર્થવૃત્તિ ’ ના કર્તાએ પણ વિભંગજ્ઞાનને વિષે અવધિદર્શન સ્વીકાર્યું નથી. એઓ એમ કહે છે કે—

અવધિદર્શનના આવરણના ક્ષયોપશમથી વિશેષ અહુણ કરવામાં વિમુખ-એવું જે અવધિજ્ઞાન-તે અવધિદર્શન કહેવાય છે. નિયમ ક્રમ એટલો જ કે તે સમ્યક્ગૃહિવાળાને જ હોય.

કેવળજ્ઞાન પછીના કેવળદર્શનથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓ સામાન્યપણે જાણાય છે. ૧૦૬૪.

કેવળજ્ઞાની શિવાયના બીજાઓને (મતિજ્ઞાની વગેરે આરને) પહેલું દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે. બ્યારે કેવળજ્ઞાનીના સંખંધમાં તો પહેલું જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે. ૧૦૬૫.

એટલા માટે જ ‘ સર્વ જ્ઞાનવાળા, સર્વ દર્શનવાળા ’-એ અનુક્રમે બધાં ત્યાં પાઠ છે.

અવધિદર્શનવાળા પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. એથી અસંખ્યગણા અહુદર્શન-વાળાઓ છે. ૧૦૬૬.

અનન્તગુણિતાસ્તેભ્યો મતાઃ કેવલદર્શનાઃ ।

અચક્ષુર્દર્શનાસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તગુણિતાધિકાઃ ॥ ૧૦૬૭ ॥

કાલશ્ચક્ષુર્દર્શનસ્ય જઘન્યોઽન્તર્મુદૂર્લભ્યકમ્ ।

સાતિરેકં પયોરાશિસહસ્રં પરમઃ પુનઃ ॥ ૧૦૬૮ ॥

અચક્ષુર્દર્શનસ્યાસાવભવ્યાપેક્ષયા ભવેત્ ।

અનાદ્યન્તોઽનાદિસાન્તો ભવ્યાનાં સિદ્ધિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૬૯ ॥

જઘન્યેનૈકસમયઃ સ્યાત્કાલોઽવધિદર્શને ।

ઉત્કર્ષતો દ્વિઃષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ સાધિકા મતાઃ ॥ ૧૦૭૦ ॥

ડ્યેષ્ટો નન્વવધિજ્ઞાનકાલઃ ષટ્ષષ્ટિર્વાર્ધયઃ ।

અવધેર્દર્શને તર્હિ યથોક્તો ઘટતે કથમ્ ॥ ૧૦૭૧ ॥

અત્રોચ્યતે- અવધૌ ચ વિભંગે ચાવધિદર્શનમાસ્થિતમ્ ।

તતો દ્વાભ્યાં સહભાવાયુક્તઃ સોઽવધિદર્શને ॥ ૧૦૭૨ ॥

અત્ર બહુ વક્તવ્યમ્ । તત્તુ પ્રજ્ઞાપનાદ્દાદશપદવૃત્તિતઃ અવસેયમ્ ॥

એથી અનન્તગણા કેવળદર્શનવાળાઓ છે. અને એથી પણ અચક્ષુર્દર્શનવાળાઓ અનન્તગણા છે. ૧૦૬૭.

અચક્ષુર્દર્શનનો જઘન્ય કાળ અન્તર્મુદૂર્લભ્ય છે, અને ઉત્કૃષ્ટઃ કાળ સહસ્ર-સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૬૮.

અચક્ષુર્દર્શનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અભ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિઅનન્ત છે, અને મોક્ષે જનારાભ્યોની અપેક્ષાએ અનાદિસાન્ત છે. ૧૦૬૯.

અવધિદર્શનનો કાળ જઘન્યતઃ એક સમય છે; અને ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસો બત્રીશ સાગરોપમથી અધિક છે. ૧૦૭૦.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ છાસઠ સાગરોપમ છે ત્યારે અવધિદર્શનની એકસો બત્રીશ સાગરોપમની સ્થિતિ કેમ સંભવિત હોય ? ૧૦૭૧.

એ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અવધિજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ બેઉમાં અવધિદર્શન રહેલ છે. માટે તે બેઉની સાથે સહભાવ હોવાથી અવધિ દર્શનનો ૧૩૨ (૬૬+૬૬) સાગરોપમનો સ્થિતિકાળ યુક્ત છે. ૧૦૭૨.

આ સંબંધમાં કહેવાનું તો બહુ છે પરંતુ તે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અદ્વારમા પદની ટીકાથી બાકી લેવું.

કાલઃ સાદિરનન્તશ્ચ ભવેત્કેવલદર્શને ।

एषु कस्याप्यनाविस्वं नाचक्षुर्दर्शनं विना ॥ ૧૦૭૩ ॥

इति दर्शनम् ॥ ૨૭ ॥

अथ उपयोगः ॥

चतुष्टयी दर्शनानां त्र्यज्ञानी ज्ञानपंचकम् ।

अमी द्वादश निर्दिष्टा उपयोगा बहुभुक्तैः ॥ ૧૦૭૪ ॥

ज्ञानपंचकज्ञानत्रयं साकारका अमी ।

उक्ताः शेषास्त्वनાકારાશ્ચતુર્દર્શનલક્ષણાઃ ॥ ૧૦૭૫ ॥

इति उपयोगः ॥ ૨૮ ॥

अथ आहारः ॥

आहारकाः स्युः क्षयस्याः सर्वे वक्रगति विना ।

त्रिचतुःसमयान्ता स्यात्तत्रानाहारितापि च ॥ ૧૦૭૬ ॥

गतिर्द्विधा हि जन्तूनां प्रस्थितानां परं भवम् ।

सरला कुटिला चापि तत्रैकसमयादिमा ॥ ૧૦૭૭ ॥

દેવળદર્શનનો કાળ સાદિઅનન્ત છે.

દર્શનોમાં અચક્ષુદર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શન અનાદિ નથી. ૧૦૭૩.

આ પ્રમાણે દર્શનનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે અઠ્યાવશમાં દ્વાર ‘ ઉપયોગ ’ વિષે.

ચાર દર્શન, ત્રણ અજ્ઞાન અને પાંચ જ્ઞાન—આ બારને બહુશ્રુતાએ ‘ ઉપયોગ ’ કહ્યા છે. પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન—એ આઠ ઉપયોગો સાકાર છે. શેષ ચાર, એટલે ચાર—દર્શનરૂપ ઉપયોગો અનાકાર છે. ૧૦૭૪—૧૦૭૫.

આ પ્રમાણે ઉપયોગોનું સ્વરૂપ છે.

હવે ઓગણત્રીશમાં દ્વાર ‘ આહાર ’ વિષે.

વક્રગતિવાળા શિવાય અન્ય સર્વ છદ્મસ્થ જીવો આહારક છે. તેમાં પશુ ત્રણ કે ચાર સમયો સુધી તો અનાહારિપણ હોય. ૧૦૭૬.

પરબલમાં જતાં પ્રાણીઓની ત્રણ અને વક્ર—એમ બે પ્રકારની ગતિ હોય છે. તેમાં પહેલી એટલે ત્રણ રૂપ એક સમયની છે. ૧૦૭૭.

ઉત્પત્તિદેશો યત્ર સ્યાત્સમશ્રેણિઘ્યવસ્થિતઃ ।
 તત્રૈકસમયેનૈવ ઋજુગત્યાસુમાન્ વ્રજેત્ ॥ ૧૦૭૮ ॥
 પરજન્માયુરાહારૌ ક્ષણોઽસ્મિન્નેવ સોઽનુતે ।
 તુલ્યમેતદ્વજુગતૌ નિશ્ચયવ્યવહારયોઃ ॥ ૧૦૭૯ ॥
 દ્વિતીયસમયેઽઋજ્ઞયા વ્યવહારનવાશ્રયાત્ ।
 ઉદેતિ પરજન્માયુરિદં તાત્પર્યમત્ર ચ ॥ ૧૦૮૦ ॥
 પ્રાગ્ભવાન્ત્યક્ષણો વક્ષાપરિણામાભિમુખ્યતઃ ।
 કેશ્ચિદ્વક્ષાદિસમયો ગણ્યતે વ્યવહારતઃ ॥ ૧૦૮૧ ॥

તત્તથ—ભવાન્તરાયસમયે ગતેસ્ત્વસ્મિન્ દ્વિતીયકે ।

સમયે પરજન્માયુરુદેતિ સ્વલુ તન્મતે ॥ ૧૦૮૨ ॥

વદાહુઃ—ઉજ્જુગઈ પદમસમયે પરભવિયં આડઅં તહાહારો ।

વક્ષાઈ બીજસમયે પરભવિ આડં ઉદયમેઈ ॥ ૧૦૮૩ ॥

નિશ્ચયનવાશયાચ—

સંમુલ્લોઽક્ષી ગતેર્યથાપ્યન્ત્યક્ષણો તથાપિ હિ ।

સત્સ્વાસ્પ્રાગ્ભવસમ્બન્ધિસંઘાતપરિશાટયોઃ ॥ ૧૦૮૪ ॥

જ્યાં ઉત્પત્તિદેશ સમશ્રેણિએ રહેલો હોય ત્યાં પ્રાણી ઋજુગતિવડે એક સમયમાં જ જાય છે અને તેજ સમયે તે પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય અને આહાર લોગવે છે. વળી આ ઋજુગતિમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર-ગેઉ નથે તે સમાન જ છે. ૧૦૭૮-૧૦૭૯.

પણ વક્રગતિમાં વ્યવહારનયને આશ્રયીને બીજ સમયે પરજન્મનું આયુ ઉદય આવે છે. ૧૦૮૦.

એનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે:—

પ્રાગ્ભવના અન્ત્ય સમયને, વક્રગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઇને, કેટલાકે વ્યવહારથી વક્રનો આદિ સમય ગણે છે, અને તેથી-તેમને મતે ભવાન્તરને આદ્યસમયે એટલે કે વક્ર ગતિના બીજ સમયમાં પરજન્મસંબંધી આયુષ્ય ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૧-૧૦૮૨.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે ઋજુગતિવાળાને ભવાન્તરના પહેલા સમયમાં પરજન્મ સંબંધી આયુષ્ય તથા આહાર હોય છે, અને વક્રગતિવાળાને બીજ સમયથી આયુષ્ય ઉદય આવે છે. ૧૦૮૩.

વળી નિશ્ચયનયને આશ્રયીને તો—

પ્રાણી અન્ત્યસમયે ગતિની સન્મુખ હોય છે તોપણ પૂર્વભવસંબંધી જ્ઞાતા-અને-પરિ-

સમયઃ પ્રાગ્ભવસ્યૈષ સમ્ભવેન્ન પુનર્ગતેઃ ।

પ્રાચ્યાંગસર્વશાટોઽયમ્ભવાદ્યચ્ચ યત્ ॥ ૧૦૮૫ ॥

પરભવપદમે સાદોષિ આગમવચ્ચનાત્ ॥

ઉદેતિ સમયેઽન્નૈવ ગતિઃ સહ તદાયુષા ।

તતોઽન્યજન્માયુર્વક્રગતાવપ્યાદિમચ્ચણે ॥ ૧૦૮૬ ॥

તત્ર સંઘાતપરિશાટસ્વરૂપં ચૈવમ્ આગમે—

સંઘાતઃ પરિશાટશ્ચ તૌ દ્વૌ સમુદિતાવિતિ ।

ઔદારિકાદિદેહાનાં પ્રજ્ઞસં કરણત્રયમ્ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સર્વાસ્મના પુદ્ગલનામાયે હિ ગ્રહણં ક્ષણે ।

ચરમે સર્વથા ત્યાગો દ્વિતીયાદિષુ ચોભયમ્ ॥ ૧૦૮૮ ॥

યથા તત્તતાપિકાયાં સસ્નેહાયામપૂપકઃ ।

પૃક્ષાતિ પ્રથમં સ્નેહં સર્વાસ્મના ન તુ ત્યજેત્ ॥ ૧૦૮૯ ॥

તત્તશ્ચ કિંચિદ્ પૃક્ષાતિ સ્નેહં કિંચિત્પુનસ્ત્યજેત્ ।

સંઘાતભેદરૂપસ્વાસ્પુદ્ગલનાં સ્વભાવતઃ ॥ ૧૦૯૦ ॥

શાટ (ગ્રહણ અને ત્યાગ) સત્તામાં હોવાથી, આ સમય પૂર્વભવનો સંભવે છે, પરભવનો સંભવતો નથી. કેમકે પૂર્વભવના શરીરનો સર્વથાત્યાગ આગામી ભવના આદ્ય ક્ષણમાં જ થાય છે. ૧૦૮૪-૧૦૮૫.

આગમનું પણ વચન છે કે ‘ પરભવના આદ્ય ક્ષણમાં પરિશાટ—ત્યાગ થાય. ’

અને આજ સમયે તે આયુષ્યની સાથે ગતિ ઉદયમાં આવે છે.

તેથી અન્યજન્મનું આયુષ્ય વક્રગતિમાં પણ આદ્ય ક્ષણે ઉદયમાં આવે છે. ૧૦૮૯.

સંઘાત—અને—પરિશાટ (ગ્રહણ—અને—ભોજન) નું સ્વરૂપ આગમમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ઔદારિક વગેરે પ્રકારનાં શરીર છે એઓનાં ત્રણ ‘ કરણ ’ કહ્યાં છે: પહેલે ક્ષણે પુદ્ગલોનું સર્વથા ‘ ગ્રહણ ’ થાય છે, અન્તિમ ક્ષણે સર્વથા ‘ ત્યાગ ’ થાય છે અને વચલા ક્ષણોમાં ‘ ગ્રહણ અને ત્યાગ ’ બેઉ થાય છે. ૧૦૮૭-૧૦૮૮.

જેવી રીતે તપાવેલી તેલવાળી લોઢીમાં નાખેલી પુડલો પ્રથમ સર્વથા તેલ ગ્રહણ કરે છે, ત્યજતો નથી; અને પછી થોડું ગ્રહણ કરે અને વળી થોડું ત્યજે, કેમકે ગ્રહણ કરતું અને

તથેવ પ્રથમોત્પન્નઃ પ્રાણમૃત્ પ્રથમક્ષણે ।

સર્વાત્મનોત્પત્તિવેશસ્થિતાન્ પૃથ્વાતિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૦૯૧ ॥

તતશ્ચાભવપર્યન્તં દ્વિતીયાદિચ્છણેષુ તુ ।

પૃથ્ઙ્સ્યજંશ્ચ તાન્ કુર્યાત્ સંઘાતપરિશાટનમ્ ॥ ૧૦૯૨ ॥

તત આયુઃસમાપ્તૌ ચ આવ્યાયુઃપ્રથમક્ષણે ।

સ્યાત્ શાટ એવ પ્રાગ્વેહપુદ્ગલાનાં તુ ન ગ્રહઃ ॥ ૧૦૯૩ ॥

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકેષુ સ્યુચ્છયોઽપ્યમી ।

સંઘાતપરિશાટઃ સ્યાત્તૈજસકાર્મણો સદા ॥ ૧૦૯૪ ॥

અનાદિસ્વાત્ ભવેન્નૈવ સંઘાતઃ કેવલોઽનયોઃ ।

કેવલઃ પરિશાટશ્ચ સમ્ભવેન્મુક્તિયાયિનામ્ ॥ ૧૦૯૫ ॥

અત્ર ચ મૂયાન્ વિસ્તરઃ અસ્તિ સ ચ આવશ્યકવૃત્તપાદિભ્યઃ અવસેયઃ ॥

અથ પ્રકૃતસ્-વૈક્રા ગતિશ્ચતુર્ધા સ્યાદ્વક્રૈરેકાદિભિર્યુતા ।

તત્રાયા દિક્ષણૈકૈકચણવૃત્તયા ક્રમાત્પરાઃ ૧૦૯૬ ॥

છોડી દેવું એવા મૂળથી જ પુદ્ગળોનો સ્વભાવ છે; તેવી જ રીતે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પત્તિદેશમાં રહેલા પુદ્ગળોને સર્વથા અહણુ જ કરે છે; ત્યારપછી બીજા ત્રીજા ક્ષણોમાં જન્મપર્યન્ત અહણુ અને ત્યાગ બેજે કર્યા કરે છે. એનું નામ ‘સંઘાતપરિશાટન’.

૧૦૮૬-૧૦૯૨.

વળી પછી આયુષ્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે ભાવિ આયુષ્યના પ્રથમ ક્ષણમાં ‘પરિશાટન’ જ થાય અર્થાત્ પૂર્વશરીરના પુદ્ગળોનો ‘ત્યાગ’ જ થાય, એ અહણુ કરવાના હોય નહિ. ૧૦૯૩.

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોમાં તે ત્રણે ‘કરણો’ હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોમાં સદા ‘સંઘાત અને પરિશાટ’ હોય છે કેમકે એ બેઉ અનાદિ હોવાથી, એમનો કેવળ ‘સંઘાત’ હોતો નથી. વળી કેવળ ‘પરિશાટ’ તો મોક્ષગામીઓને સંભવે છે. ૧૦૯૪-૧૦૯૫.

આ બાબત બહુ વિસ્તારવાળી છે. તે માટે આવશ્યકવૃત્તિ વગેરે અથેા જોવા.

વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે: (૧) એકવક્ર, (૨) દ્વિવક્ર, (૩) ત્રિવક્ર અને (૪) ચતુર્વક્ર. તેમાં પહેલી એટલે એકવક્ર એ સમયની છે; અને ત્યારપછીની ત્રણે એકેક ક્ષણ વધારેની છે.

તે આ પ્રમાણે:—

તથાહિ— યદોર્ધ્વલોકપૂર્વસ્યા અધઃ શ્રયતિ પશ્ચિમમ્ ।

एकवक्त्रा द्विसमया ज्ञेया वक्त्रा गतिस्तदा ॥ १०९७ ॥

સમશ્રેણિગતિત્વેન જન્તુરેકેન યાત્યધઃ ।

द्वितीयसमये तिर्यग् उत्पत्तिदेशमाश्रयेत् ॥ १०९८ ॥

પૂર્વદક્ષિણોર્ધ્વદેશાદધશ્ચેદપરોત્તરામ્ ।

वजेत्तदा द्विकुटिला गतिस्त्रिसमयात्मिका ॥ १०९९ ॥

એકેનાધસ્સમશ્રેણયા તિર્યગન્યેન પશ્ચિમમ્ ।

तिर्यगेव तृतीयेन वायव्यां दिशि याति सः ॥ ११०० ॥

ત્રસનામેતદન્તૈવ વક્રા સ્યામ્નાધિકા પુનઃ ।

स्थावराणां चतुःपंचसमयान्तापि सा भवेत् ॥ ११०१ ॥

તત્ર ચતુઃસમયા ત્વેવ—

ત્રસનાઢ્યા બહિરધોલોકસ્ય વિદિશો દિશમ્ ।

यात्येकेन द्वितीयेन त्रसनाढ्यन्तरे विशेत् ॥ ११०२ ॥

ઊર્ધ્વ યાતિ તૃતીયેન ચતુર્થે સમયે પુનઃ ।

त्रसनाढ्या विनिर्गत्य दिश्यं स्वस्थानमाश्रयेत् ॥ ११०३ ॥

જ્યારે જીવ ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાંથી અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે ત્યારે તે વક્રગતિ ' એકવક્ર ' કહેવાય, અને એ જ સમયની સમજવી. કેમકે,

જીવ, સમશ્રેણિએ ગમન કરતો હોઈને, પહેલે સમયે સીધો અધોલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી બીજે સમયે તિર્યક્ એટલે તીર્છો પોતાના ઉત્પત્તિપ્રદેશે પહોંચી જાય છે. ૧૦૯૮.

વળી અગ્નિકોણના ઉર્ધ્વદેશથી જો અધોદિશાએ વાયવ્ય કોણે જાય તો ત્રણ સમયની દ્વિવક્રા ગતિ થાયઃ એટલે એક સમયમાં સમશ્રેણિગતિ કરીને એ નીચો જાય, બીજે સમયે તીર્છો પશ્ચિમ દિશામાં જાય અને ત્રીજે સમયે તીર્છો જઈને વાયવ્યદિશાનો આશ્રય લે. ૧૦૯૯-૧૧૦૦.

ત્રસ જીવોની વક્રગતિ એટલી જ થાય, અધિક ન થાય. પણ સ્થાવર જીવોની ચાર પાંચ સમયની પણ થાય. એમાં જે ચાર સમયની થાય તે આ પ્રમાણેઃ—પહેલે સમયે એ ત્રસનાડીથી બહાર અધોલોકની વિદિશામાંથી (હરકોઈ ખુણામાંથી) દિશામાં જાય; દ્વિતીય સમયે ત્રસનાડીની અંદર પ્રવેશ કરે; ત્રીજે સમયે ઉર્ધ્વ જાય અને ચોથે સમયે વળી એ ત્રસનાડીમાંથી બહાર નીકળી પોતાનું જે સ્થાન હરકોઈ દિશામાં આવેલું હોય (વિદિશા-ખુણામાં નહિ) એવા સ્થાનનો આશ્રય કરે છે. ૧૧૦૧-૧૧૦૩.

વિશો વિવિદિશિ યાને તુ નાહીમાથે દ્વિતીયકે ।

ઊર્ધ્વં ચાધસ્તૃતીયે તુ બહિર્વિવિદિશિ તુર્યકે ॥ ૧૧૦૪ ॥

યદોક્તરીત્યા વિવિદિશો જાયતે વિવિદિશિ ક્વચિત્ ।

તદા તત્સમયાધિક્યાત્ સ્યાત્પંચસમયા ગતિઃ ॥ ૧૧૦૫ ॥

અર્થે ચ—

વિવિદિશાઓ દિસં પદમે બીજ પહસરહ નાહિમજ્ઞાંમિ ।

ઉઠું તદ્દય તુરિય ઉ નીહ વિવિદિસં તુ પંચમય ॥ ૧૧૦૬ ॥

इति भगवतीवृत्तौ शतक १४ प्रथमोद्देशके ॥

મગવતીસસમશતકપ્રથમોદ્દેશકે તુ પંચસામયિકીં વિગ્રહગતિમા-
ધિસ્ય ઇત્યમુક્તં દ્રશ્યતે । इदं च सूत्रे न दर्शितम् । प्रायेण इत्थमनु-
त्पत्तिः । इति ॥

व्यवहारापेक्षया च भवेदाहारकोऽसुमान् ।

गतौ किलैकवक्रायां समयद्वितयेऽपि हि ॥ ११०७ ॥

तथाहि समये पूर्वे शरीरमेष उत्सृजेत् ।

तस्मिन्पुनः तच्छरीरयोग्याः केचन पुद्गलाः ॥ ११०८ ॥

(૭૫ને) દિશામાંથી વિદિશામાં જવું હોય તો પહેલે સમયે નાડીમાં પ્રવેશ કરે, ખીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ત્રીજે સમયે અધોદિશાએ જાય અને ચોથે સમયે બહાર વિદિશામાં જાય છે. ૧૧૦૪.

પછી એ જ્યારે એક વિદિશામાંથી (નીકળીને) હરકોઈ અન્ય વિદિશામાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય ત્યારે એને ચાર સમયથી અધિક સમય જોઈએ, એટલે કે પાંચ સમય જોઈએ. ૧૧૦૫.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે (૭૫) પહેલે સમયે વિદિશામાંથી દિશામાં જાય, ખીજે સમયે નાડીની અંદર પ્રવેશ કરે, ત્રીજે સમયે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે, ચોથે સમયે અધોગતિ કરી બહાર નીકળે અને પાંચમે સમયે વિદિશાનો એટલે હરકોઈ ખુણાનો આશ્રય લે. ૧૧૦૬.

એવી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં ચૌદમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં હકીકત છે. સાતમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશમાં તો પાંચ સમયની વિગ્રહગતિના સંબંધમાં એમ થાય એમ કહ્યું છે. મૂળ સૂત્રમાં એવું કાંઈ જતાબ્યું નથી. કારણકે પ્રાયઃ એવી રીતે ઉત્પત્તિ ન હોય.

વળી બ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પ્રાણી એકવક્રગતિમાં બેઉ સમયમાં આહારક થાય છેઃ પૂર્વના (પહેલા) સમયમાં શરીર ત્યજી દે છે અને એજ સમયમાં વળી એ શરીરને યોગ્ય

લોમાહારેણ સમ્બન્ધમાયાન્તિ જીવયોગતઃ ।

ઔદારિકાદિપુદ્ગલાવાનં આહાર ઉચ્યતે ॥ ૧૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवमत्रायसमये आहारः परिभावितः ।

सर्वत्रैवं द्विवक्त्रादावप्याद्यक्षणा आहृतिः ॥ ૧૧૧૦ ॥

द्वितीयसमये चासावुत्पत्तिदेशमापतेत् ।

तदा तद्भवयोग्याणून् यथासम्भवमाहरेत् ॥ ૧૧૧૧ ॥

द्विवक्त्रा तु त्रिसमया मध्यस्तत्र निराहृतिः ।

आद्यन्तयोः समयोराहारः पुनरुक्तवत् ॥ ૧૧૧૨ ॥

एवं च त्रिचतुर्वक्त्रे चतुःपञ्चशृणात्मके ।

मध्यास्तयोर्નिराहाराः साहारावादिमान्तिमौ ॥ ૧૧૧૩ ॥

યદાદુઃ— ઇગદુતિચતુર્વક્ત્રાસુ દુગાઈસમયેસુ પરમવાહારો ।

દુગવક્ત્રાઈસુ સમયા ઇગદોતિન્નિ ઉ અણાહારા ॥ ૧૧૧૪ ॥

નિશ્ચયનયે તુ—

હોય એવા કેટલાક પુદ્ગલો જીવના યોગને લીધે લોભ-આહારવડે એના સમ્બન્ધમાં આવે છે.

ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોને જીવ ગ્રહણ કરે છે એનું નામ ' આહાર. ' ૧૧૦૮-૧૧૦૯.

એ પ્રમાણે એકવક્ર ગતિમાં 'આદ્યસમયે (જીવને) આહાર કર્યો છે. 'દ્વિવક્ર' વગેરે ગાતમાં પણ સર્વત્ર એજ પ્રમાણે પહેલે ક્ષણે આહાર ભણવો. ૧૧૧૦.

વળી બીજે સમયે એ (પ્રાણી) ઉત્પત્તિપ્રદેશમાં આવી પડે ત્યારે; એ એ ભવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો યથાસંભવ આહાર કરે. ૧૧૧૧.

દ્વિવક્ર ગતિ ત્રણ સમયની છે અને એ ત્રણ સમયમાંથી વચ્ચેના સમય એટલે બીજે સમય આહાર વિનાનો છે. જ્યારે પહેલા અને ત્રીજા સમયોનેવિષે પૂર્વવત્ આહાર હોય છે. ૧૧૧૨.

એવી રીતે ચાર સમયવાળી અને પાંચ સમયવાળી ત્રિવક્ર અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં પણ, વચ્ચેના સમયો નિરાહાર એટલે આહાર વિનાના છે અને પહેલા તથા અન્તિમ સમયો આહાર એટલે આહારવાળા છે. ૧૧૧૩.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—એકવક્રવાળી, દ્વિવક્રા એટલે બે વક્રવાળી, તેમજ ત્રિવક્રા અને ચતુર્વક્રા ગતિઓમાં અનુક્રમે બીજે ક્ષણે, ત્રીજે ક્ષણે, ચોથે ક્ષણે અને પાંચમે ક્ષણે પરભવનો આહાર હોય છે. અને દ્વિવક્રા વગેરે ગતિઓમાં એક, બે અને ત્રણ સમયો અણાહારી એટલે આહાર વિનાના હોય છે. ૧૧૧૪.

નિશ્ચયનય પ્રમાણે તો—

ભવસ્ય ભાવિનઃ પૂર્વે જ્ઞાણે પ્રાગ્વપુષા સહ ।
 અસમ્બન્ધાદનાપ્સ્યા ચ ભાવિનોઽક્લસ્ય નાહતિઃ ॥ ૧૧૧૫ ॥
 દ્વિતીયસમયે તુ સ્વં સ્થાનં પ્રાપ્યાહરેત્તતઃ ।
 સમયઃ સ્યાદનાહાર એકવક્રાગતાવપિ ॥ ૧૧૧૬ ॥
 અન્યસ્યાં દ્રાવનાહારૌ તૃતીયસ્યાં ત્રયસ્તથા ।
 ચતુર્થ્યામપિ ચત્વારઃ સાહારોઽન્યોઽઽખિલાસુ યત્ ॥ ૧૧૧૭ ॥
 તતશ્ચ વ્યવહારેણોત્કર્ષતઃ સમયાન્નયઃ ।
 નિશ્ચયેન તુ ચત્વારો નિરાહારાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧૧૮ ॥
 સામાન્યાત્ સર્વતઃ સ્તોકા નિરાહારાઃ શરીરિણઃ ।
 આહારકા અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧૧૯ ॥
 ત્રિવિધશ્ચ સ આહાર ઓજઆહાર આદિમઃ ।
 લોમાહારો દ્વિતીયશ્ચ પ્રક્ષેપાલ્યસ્તૃતીયકઃ ॥ ૧૧૨૦ ॥
 તત્રાઘં દેહમુત્સૃજ્ય ઋજ્ઞ્યા કુટિલયાથવા ।
 ગત્વોત્પત્તિસ્થાનમાપ્ય પ્રથમે સમયેઽસુમાન્ ॥ ૧૧૨૧ ॥

ભવિષ્યમાં થનારા ભવના પ્રથમસમયે પૂર્વશરીરની સાથે સંબંધ ન હોવાથી, અને ભાવિ શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી; બે કે દ્વિતીય ક્ષણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયે આહાર કહે છે. આમ હોવાથી એકવક્ર ગતિમાં પણ એક સમય નિરાહાર હોય. ૧૧૧૫-૧૧૧૬.

દ્વિવક્ર ગતિમાં બે સમય અણાહારી હોય છે; ત્રિવક્ર ગતિમાં ત્રણ સમય, અને ચતુર્વક્ર ગતિમાં ચાર સમય અણાહારી હોય છે. કારણકે સર્વ ગતિઓમાં અન્તિમ સમય જ સાહારી છે. ૧૧૧૭.

એમ હોવાથી વ્યવહારનયે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય નિરાહારી કહ્યા છે. અને નિશ્ચયનયે ચાર સમય નિરાહારી કહ્યા છે. ૧૧૧૮.

સામાન્યતઃ નિરાહારી પ્રાણીઓ સર્વથી અદ્ય છે. અને ‘ સાહારી ’ એ કરતાં અસંખ્યગણા છે. ૧૧૧૯.

આ જે ‘ આહાર ’ ની વાત કરી તે આહાર ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) ઓજઆહાર, (૨) લોભઆહાર અને (૩) પ્રક્ષેપઆહાર. ૧૧૨૦.

આઘ દેહને ત્યજીને ઋણુ (સરલ-સીધી) અથવા કુટિલ (ઋક) ગતિવડે

તૈજસકાર્મણ્યયોગેનાહારયતિ પુદ્ગલાન્ ।

ઔદારિકાદિમિશ્રેણારબ્ધત્વાદ્રુપસ્તતઃ ॥ ૧૧૨૨ ॥

ઔદારિકાદિમિશ્રેણારબ્ધત્વાદ્રુપસ્તતઃ ।

યાવચ્છરીરનિષ્પત્તિરન્તર્મુદ્ધૂર્ત્તકાલિકી ॥ ૧૧૨૩ ॥ ત્રિમિઃ વિશેષકમ્ ॥

મદાહુઃ—

તેણ કમ્મણ્ણં આહારેદ્ અણંતરં જીવો ।

તેણ પરં મીસેણં જાવ સરીરસ્સ નિબ્બત્તી ॥ ૧૧૨૪ ॥

સ સર્વોપ્યોજઆહાર ઓજો વેહાર્હપુદ્ગલાઃ ।

ઓજો વા તૈજસઃ કાયસ્તદ્રૂપસ્તેન વા કૃતઃ ॥ ૧૧૨૫ ॥

શરીરોપદ્મમ્ભકાનાં પુદ્ગલાનાં સમાહૃતિઃ ।

ત્વગિન્દ્રિયાદિસ્પર્શેન લોમાહારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૨૬ ॥

મુખે કવલનિષ્પેદપાદસૌ કાવલિકાભિધઃ ।

એકેન્દ્રિયાણાં દેવાનાં નારકાણાં ચ ન દ્યસૌ ॥ ૧૧૨૭ ॥

ગમન કરી ઉત્પત્તિસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી પ્રથમ સમયે પ્રાણી, તૈજસ અને કાર્મણ્ય શરીરના યોગથી ઔદારિક આદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોનો આહાર શરૂ કરે છે—તે, બીજે ત્રીજે વગેરે સમયે શરીરનો આરંભ થવાથી ઔદારિક આદિ મિશ્રે કરીને અન્તર્મુદ્ધૂર્તના સ્થિતિકાળ-વાળી શરીરનિષ્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી, તે (આહાર) કર્યા કરે છે. ૧૧૨૧-૧૧૨૩.

કહ્યું છે કે—જીવ પ્રથમ તૈજસ તેમ કાર્મણ્ય શરીરવડે અન્તરરહિત આહાર (કર્યા) કરે છે. પછી શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી મિશ્રશરીરવડે આહાર કરે છે. ૧૧૨૪.

એ સર્વ ‘ ઓજ આહાર ’ કહેવાય. અહિં ‘ ઓજ ’ એટલે દેહને યોગ્ય એવા પુદ્ગલો. અથવા ઓજ એટલે તૈજસકાય. એ પરથી ઓજઆહાર એટલે ઓજરૂપ આહાર અથવા તૈજસકાયકૃત આહાર. ૧૧૨૫.

શરીરના આધારરૂપ પુદ્ગલોનો, ત્વચાધિન્દ્રિય વગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શવડે આહાર કરવો એનું નામ ‘ લોમઆહાર ’. ૧૧૨૬,

મુખને વિષે કવળ એટલે કોળીઓ પ્રક્ષેપવો (નાખવો)—એમ આહાર કરવો એનું નામ ‘ પ્રક્ષેપઆહાર ’. આ પ્રક્ષેપઆહાર એટલે કવળઆહાર એકેન્દ્રિય જીવોને, દેવોને અને નારકીના જીવોને હોતો નથી. ૧૧૨૭.

જીવાઃ સર્વેઽપ્યર્વાસા ઓજહારિણો મતાઃ ।

દેહપર્યાસિપર્યાસા લોમાહારાઃ સમેઽગ્નિનઃ ॥ ૧૧૨૮ ॥

ઓજસોઽનાભોગ એવ લોમસ્વાભોગજોઽપિ ચ ।

એકેન્દ્રિયાણાં લોમોઽપિ સ્યાદનાભોગ એવ હિ ॥ ૧૧૨૯ ॥

તથોક્તં સંગ્રહણીવૃત્તૌ—

એકેન્દ્રિયાણામ્ અતિસ્તોકાપટુમનોદ્રવ્યલબ્ધીનામ્ આભોગમાન્યાત્
વસ્તુતઃ અનાભોગનિર્વર્તિત એવ ॥ યદાગમઃ—એકેન્દ્રિયાણાં નો આભોગ-
નિવ્વર્તિષ્ઠ અણાભોગનિવ્વર્તિષ્ઠ । ઇતિ ॥

દ્વિચ્છાનોનો ભવઃ કુલ્લો જઘન્યા કાયસંસ્થિતિઃ ।

આહારિત્વે ગરિષ્ઠા ચ કાલચક્રાણ્યસંસ્થશઃ ॥ ૧૧૩૦ ॥

ઇતિ આહારઃ ॥ ૨૯ ॥

અથ ગુણાઃ ॥

ગુણા નામ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ ચ ચતુર્વેશ ।

વક્ત્રિમ સ્વરૂપમેતેષામન્વર્થ ધ્યક્તિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૧૩૧ ॥

‘ અપર્યાસ ’ એવો સર્વે ઓજઆહારી છે. અને દેહપર્યાસિવાળા બધા એવો લોમ-
આહારી છે. ૧૧૨૮.

ઓજસઆહાર અનાભોગ જ હોય છે; જ્યારે લોમઆહારમાં ભોગ હોયે ખરે ને ન થે
હોય. વળી એકેન્દ્રિયોના લોમાહારમાં ભોગ હોતો જ નથી. ૧૧૨૯.

‘ સંગ્રહણી ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—

અત્યલ્પ-અને-અપટુ-મનોદ્રવ્યનીલબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ભોગને વિષે અશક્ત
હોવાથી વસ્તુતઃ એમનો આહાર ‘ અનાભોગ ’ જ હોય છે.

આગમમાં એ સંબંધમાં આમ કહ્યું છે—

એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓને આભોગ આહાર નથી, અનાભોગ છે.

આહારક પ્રાણીઓને જઘન્ય કાયસ્થિતિ કુલ્લકલવકરતાં જે સમય ઓછી-એટલી હોય
છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ઠી અસંખ્ય કાળચક્રો જેટલી હોય. ૧૧૩૦.

આ પ્રમાણે ઓગણત્રીશમા દ્વાર-આહારનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે ત્રીશમા દ્વાર-ગુણ વિષે.

ગુણ એટલે ગુણસ્થાન. એ ગુણસ્થાન ચૌદ છે. એમનું પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હું અર્થને અનુ-
સારે કહું છું. ૧૧૩૧.

તથાહુઃ—

મિથ્યે સાસવામીસે અવિરયદેસે પમત્તઅપમત્તે ।

નિચદ્દી અનિચદ્દી સુહુમુવસમ લ્હીણ સજોગિ અજોગિ ગુણા ॥૧૧૩૨॥

ગુણા જ્ઞાનવચસ્તેષાં સ્થાનં નામ સ્વરૂપમિત્ ।

શુદ્ધ્યશુદ્ધિપ્રકર્ષાપકર્ષોત્થાત્ર પ્રકીર્ત્યતે ॥ ૧૧૩૩ ॥

તત્ર મિથ્યા વિપર્યસ્તા જિનપ્રણીતવસ્તુષુ ।

દૃષ્ટિર્યસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ મિથ્યાદૃષ્ટિરુચ્યતે ॥ ૧૧૩૪ ॥

યત્તુ તસ્ય ગુણસ્થાનં સમ્યગ્દૃષ્ટિમવિભ્રતઃ ।

મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાનં તદુક્તં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૧૧૩૫ ॥

નનુ મિથ્યાદૃશાં દૃષ્ટેર્વિપર્યાસાત્ક્રુતો ભવેત્ ।

જ્ઞાનાદિગુણસન્નાવો યદ્ગુણસ્થાનતોચ્યતે ॥ ૧૧૩૬ ॥

અત્ર બ્રૂમઃ— ભવેદ્યપિ મિથ્યાત્વવતામસુમતામિહ ।

પ્રતિપત્તિર્વિપર્યસ્તા જિનપ્રણીતવસ્તુષુ ॥ ૧૧૩૭ ॥

(૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્ત, (૭) અપ્રમત્ત, (૮) નિવૃત્ત, (૯) અનિવૃત્ત, (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય, (૧૧) ઉપશાંતભોહ, (૧૨) ક્ષીણભોહ, (૧૩) સયોગી, અને (૧૪) અયોગી—આ નામના ચૌદ ગુણસ્થાન છે. ૧૧૩૨.

(જીવના) જે જ્ઞાન આદિ ગુણો છે એમનું સ્થાન એ ગુણસ્થાન—(એટલે) એમના સ્વરૂપનો ભેદ. એ ભેદ એમની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, પ્રકર્ષ અને અપકર્ષ—એ ચારવાનાંને લાઇને થયેલ છે. ૧૧૩૩.

જિનેશ્વરપ્રણીત તત્ત્વોને જે માણસ મિથ્યાત્વથી વિપર્યસ્ત દૃષ્ટિવડે જુએ છે તે મિથ્યા-દૃષ્ટી કહેવાય. અને આવા (અસમ્યક્દૃષ્ટિવાળા) માણસનું સ્થાન—તે મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

અહિં કોઈ એમ શંકા કરે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને તો દૃષ્ટિનો વિપર્યાસ છે, એમની દૃષ્ટિ વિપર્યાસિત છે—એટલે એમનામાં જ્ઞાન આદિ ગુણોનો સંસ્થાવ જ ન હોય. તો પછી એને ' ગુણસ્થાન ' કેવી રીતે કહેવા તૈયાર થયા છો ? ૧૧૩૬.

એ શંકાનું સમાધાન નીચે શુભળ—

અગર જો કે જિનભગવાનપ્રણીત વસ્તુઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વિપરીત માને છે તોપણ

તથાપિ કાચિત્ મનુજપશ્વાદિવસ્તુગોચરા ।
 તેષામપ્યવિપર્યસ્તા પ્રતિપત્તિર્ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૩૮ ॥ યુગમમ્ ॥
 આસ્તામન્યે મનુષ્યાથા નિગોદદેહિનામપિ ।
 અસ્ત્યવ્યક્તસ્પર્શમાત્રપ્રતિપત્તિર્યથાસ્થિતા ॥ ૧૧૩૯ ॥
 યથા ઘનઘનચ્છન્નેર્કેઽપિ સ્યાત્કાપિ તત્પ્રભા ।
 અનાવૃત્તા ન ચેદ્રાત્રિદિનાભેદઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૧૧૪૦ ॥

इति प्रथमगुणस्थानम् ॥

આયમૌપશમિકાર્યં સમ્યક્ત્વસ્યાત્ર સાદયેત્ ।
 યોઽનન્તાનુબન્ધિકષાયોદયઃ સાયસાદનઃ ॥ ૧૧૪૧ ॥
 ઉત્કર્ષાદાવલીષટ્કાત્ સમ્યક્ત્વમપગચ્છતિ ।
 અનન્તાનુબન્ધ્યુદયે જઘન્યાત્સમયેન યત્ ॥ ૧૧૪૨ ॥ યુગમમ્ ॥
 પૃષોદરાદિત્વાલોપે યકારસ્ય ભવેત્પદમ્ ।
 આસાદનમિત્યનન્તાનુબન્ધ્યુદયવાચકમ્ ॥ ૧૧૪૩ ॥

ततश्च— आसादनेन युक्तो यः स सासादन उच्यते ।

स चासौ सम्यग्दृष्टिस्तद्गुणस्थानं द्वितीयकम् ॥ ११४४ ॥

મનુષ્ય, પશુ આદિ વસ્તુના વિષય પરત્વે તો એમની માનીનતા અવિપરીત છે. ૧૧૩૭-૧૧૩૮.

વળી મનુષ્ય આદિ અન્ય પ્રાણીઓની વાત એક કોરે મૂકે, તોપણ નિગોદના જીવોમાંયે અવ્યક્ત સ્પર્શ શુભ છે એમ એઓ યથાસ્થિત સ્વીકાર કરે છે. જેવી રીતે કે ઘાટાં વાહળાંથી આચ્છાદિત થયેલા સૂર્યની કંઈક પ્રભા તો અનાચ્છાદિત રહે છે. જો એમ ન હોય તો પછી રાત્રીમાં ને દિવસમાં લેશ પણ લેદ રહે નહિં. ૧૧૩૯-૧૧૪૦.

એવી રીતનું પ્રથમ શુભસ્થાનક સમજવું.

સમકિતના, ઉપશમ નામના આજ એટલે લાભને સાદન એટલે હરકત પહોંચારે છે એ ‘સાયસાદન’ નામનું બીજું શુભસ્થાનક. એમાં અનન્તાનુબન્ધિકષાયનો ઉદય થાય છે. અને એ ઉત્કૃષ્ટતઃ છ ‘આવળી’ પર્યન્ત, અને જઘન્યતઃ એક સમય ટકે છે. ૧૧૪૧-૧૧૪૨.

પૃષોદરાદિ એ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જકારનો લોપ થઈને, ‘આયસાદન’ નું ‘આસાદન’ થયું. અને એ ‘આસાદન’ વાળો “સન્આસાદન” એટલે ‘સાસાદન’ કહેવાય. એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ હોય; અને એ બીજે શુભસ્થાનકે હોય. ૧૧૪૩-૧૧૪૪.

स हि सास्वादनसम्यग्गृहष्टिरित्यभिधीयते ॥ ११५१ ॥

યથાહિ મુક્તં ચીરાન્નમુદ્ગમન્મધિકાદિના ।

કિંચિદાસ્વાદયત્યેવ તદ્રસં ઢ્યગ્મમાનસઃ ॥ ૧૧૫૨ ॥

તથાયમપિ મિથ્યાત્વાભિમુખો આન્તમાનસઃ ।

સમ્યક્ત્વમુદ્ગમન્નાસ્વાદયેત્કિંચન તદ્રસમ્ ॥ ૧૧૫૩ ॥

इति द्वितीयम् ॥

પૂર્વોક્તપુંજત્રિતયે સ યથર્ધવિશુદ્ધકઃ ।

સમુદેતિ તદા તસ્યોદયેન સ્યાચ્છરીરિણઃ ॥ ૧૧૫૪ ॥

અદ્ધા જિનોક્તતત્ત્વેર્ધવિશુદ્ધાસૌ તદોચ્યતે ।

સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિરિતિ ગુણસ્થાનં ચ તસ્ય તત્ ॥૧૧૫૫॥ યુગ્મમ્ ॥

અન્તર્મુદ્ધૂર્ત કાલોઽસ્ય તત્ ઝર્વ સ દેહમૃત્ ।

અવશ્યં યાતિ મિથ્યાત્વં સમ્યક્ત્વમથવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૧૫૬ ॥

इति तृतीयम् ॥

સાવયયોગાવિરતો યઃ સ્યાત્સમ્યક્ત્વવાનપિ ।

ગુણસ્થાનમવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટ્યારુયમસ્ય તત્ ॥ ૧૧૫૭ ॥

એવી રીતે કે વ્યગ્રમનવાળાને આધેલા અન્નનું મક્ષિકા વગેરેથી વમન થાય ત્યારે એને એ વમન કરેલા રસનો કંઈક તો સ્વાદ વર્તાય છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી પણ આન્તિને લીધે મિથ્યાત્વોન્મુખ થતાં સમક્રિતનું વમન કરે છે ત્યારે એને એનો કંઈક સ્વાદ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ૧૧૫૨-૧૧૫૩.

એવી રીતનું બીજું ગુણસ્થાનક છે.

અગાઉ ત્રણ 'પુંજ' કહી ગયા છીએ એમાંના એક 'અર્ધવિશુદ્ધ' નામના પુંજનો જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રાણીને જિનશાપિત તત્વને વિષે અર્ધવિશુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારે તે પ્રાણી સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ-ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. ૧૧૫૪-૧૧૫૫.

એ ગુણસ્થાનકનો કાળ અન્તર્મુદ્ધૂર્તનો છે. તે પછી એ પ્રાણી અવશ્ય મિથ્યાત્વ અથવા સમક્રિત પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧૫૬.

આવી ત્રીજા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે.

સમ્યક્ત્વવાન હોવા છતાં પણ જે પ્રાણી સાવયયોગથી વિરમ્યો ન હોય તેનું ગુણસ્થાન 'અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ' કહેવાય. ૧૧૫૭.

પૂર્વોક્તમૌપશમિકં શુદ્ધપુંજોદયેન વા ।
 ક્ષાયોપશમિકામિહ્યં સમ્યક્ત્વં પ્રાપ્તવાનપિ ॥ ૧૧૫૮ ॥
 સમ્યક્ત્વં ક્ષાયિકં વાપ્તો ક્ષીણદર્શનસપ્તકઃ ।
 કલયન્નપિ સાવચ્ચવિરતિં મુક્તિદાયિનીમ્ ॥ ૧૧૫૯ ॥
 નૈવાપ્રત્યાખ્યાનનામકષાયોદયવિઘ્નતઃ ।
 સ દેશતોઽપિ વિરતિં કર્તું પાલયિતું હ્રમઃ ॥ ૧૧૬૦ ॥ ત્રિમિઃ વિશેષકમ્ ॥

इति चतुर्थम् ॥

સ્થૂલસાવચ્ચવિરમાયો દેશવિરતિં શ્રયેત્ ।
 સ દેશવિરતસ્તસ્ય ગુણસ્થાનં તદુચ્યતે ॥ ૧૧૬૧ ॥
 સર્વસાવચ્ચવિરતિં જાનતોઽપ્યસ્ય મુક્તિદામ્ ।
 તદાદૃતૌ પ્રત્યાખ્યાનાવરણા યાન્તિ વિઘ્નતામ્ ॥ ૧૧૬૨ ॥

इति पञ्चमम् ॥

સંયતસ્સર્વસાવચ્ચયોગેભ્યો વિરતોઽપિ યઃ ।
 કષાયનિદ્રાવિકથાદિપ્રમાદેઃ પ્રમાદ્યતિ ॥ ૧૧૬૩ ॥

પૂર્વોક્ત ઉપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા શુદ્ધપુંજના ઉદયને ક્ષીણ ક્ષાયોપશમિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, અથવા દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થવાથી ક્ષાયિક સમકિત પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં, તેમજ સાવચ્ચવિરતિ મોક્ષદાયક છે એવી સમજણ હોય છતાં ‘અપ્રત્યાખ્યાન’ નામના કષાયને ઉદય નડવાથી, પ્રાણી ‘દેશથી’ એટલે થોડી ઘણી પણ વિરતિ કરવાને કે પાળવાને સમર્થ થતો નથી. ૧૧૫૮-૧૧૬૦.

એ પ્રમાણે ચોથું ગુણસ્થાનક છે.

‘સ્થૂળસાવચ્ચ’ થી વિરમીને જે પ્રાણી અદ્ય પણ વિરતિ અંગીકાર કરે છે તે દેશવિરતિ કહેવાય છે અને એનું ગુણસ્થાનક પણ એજ છે. ૧૧૬૧.

‘સર્વસાવચ્ચવિરતિ’ થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણ હોય છતાં પણ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ આવરણો એનો અંગીકાર કરવામાં વિઘ્નભૂત થાય છે. ૧૧૬૨.

એમ પાંચમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સર્વસાવચ્ચયોગથી વિરમ્યો હોય એવો પણ જે સંયમી કષાય, નિદ્રા, વિકથા આદિ પ્રમાદોને લઇને પ્રમાદમાં પડે એ ‘પ્રમત્તસંયત’ કહેવાય અને એનું ગુણસ્થાનક ‘પ્રમત્તસંયમ’

સ પ્રમત્તઃ સંયતોઽસ્ય પ્રમત્તસંયતાભિધમ્ ।

ગુણસ્થાનં પ્રાપ્તતનેભ્યઃ સ્યાદ્વિશુદ્ધિપ્રકર્ષમૃત્ ॥ ૧૧૬૪ ॥

વક્ત્યમાણોભ્યશ્ચ તેભ્યઃ સ્યાદ્વિશુદ્ધ્યપકર્ષમૃત્ ।

શુદ્ધિપ્રકર્ષાપકર્ષવિવં ભાવ્યૌ પરેઽવપિ ॥૧૧૬૫॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

इति षष्ठम् ॥

यश्च निद्राकषायादिप्रमादरहितो यतिः ।

गुणस्थानं भवेत्तस्याप्रमत्तसंयताभिधम् ॥ ११६६ ॥

इति सप्तमम् ॥

स्थितिघातो रसघातो गुणश्रेणिस्तथा परा ।

गुणानां संक्रमश्चैव बन्धो भवति पंचमः ॥ ११६७ ॥

एषां पंचानामपूर्वकरणं प्रागपेक्षया ।

भवेद्यस्याસાવપૂર્વકરણો નામ કીર્તિતઃ ॥ ૧૧૬૮ ॥ યુગ્મમ્ ॥

गरीयस्याः स्थितेर्ज्ञानावरणीयादिकर्मणाम् ।

योऽपवर्त्तनया घातः स्थितिघातः स उच्यते ॥ ११६९ ॥

નામનું કહેવાય. આ ગુણસ્થાનક પહેલાના પાંચે કરતાં વિશેષ શુદ્ધ છે, અને હવે કહેવામાં આવશે એના કરતાં એાછું શુદ્ધ છે. અન્ય ગુણસ્થાનોમાં પણ આવી જ રીતે વિશેષતા ને અદ્યતા જાણવાં. ૧૧૬૩-૧૧૬૫.

એ પ્રમાણે છઠું ગુણસ્થાન જાણવું.

જે સંયમી એટલે યતિ નિદ્રા, કષાય વગેરે પ્રમાદોથી રહિત હોય એનું 'અપ્રમત્તસંયત' નામનું ગુણસ્થાન કહ્યું છે. ૧૧૬૬.

એ સાતઠું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણિ, ગુણસંક્રમ અને બંધ-એ પાંચેનું જે સંયમીને પૂર્વની અપેક્ષાએ અપૂર્વકરણ હોય એ સંયમીનું 'અપૂર્વકરણ' એવું નામ કહેલું છે. ૧૧૬૭-૧૧૬૮.

જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને અપવર્તનકરીને^૧ ઘાત-એનું નામ 'સ્થિતિઘાત'. ૧૧૬૯.

૧. અપવર્તન=બીજા, ધટાડો કરવો તે. (એથી ઉચ્છેદ 'ઉદ્વર્તન'—શુદ્ધિ કરવી તે).

કર્મદ્રવ્યસ્થકટુકસ્વાદિકસ્ય રસસ્ય હિ ।
 યોઽપવર્તનયા ધાતો રસઘાતઃ સ કીર્ત્યતે ॥ ૧૧૭૦ ॥
 एतौ पूर्वगुणस्थानेष्वल्पावेव करोति सः ।
 विशुद्धचल्पतयास्मिस्तु महान्तौ शुद्धिवृद्धितः ॥ ૧૧૭૧ ॥
 यत्प्रागाश्रित्य दक्षिकरचनां तां लघीयसीम् ।
 चकार कालतो द्राघीयसीं शुद्धयपकर्षतः ॥ ૧૧૭૨ ॥
 अस्मिस्त्वाશ્રિત્ય દક્ષિકરચનાં તાં પ્રથીયસીમ્ ।
 કરોતિ કાલતોઽલ્પાં તદપૂર્વાં પ્રાગપેક્ષયા ॥ ૧૧૭૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તથા બધ્યમાનશુભપ્રકૃતિષ્વશુભાત્મનામ્ ।
 તાસામબધ્યમાનાનાં દલિકસ્ય પ્રતિક્ષણે ॥ ૧૧૭૪ ॥
 અસંખ્યગુણવૃદ્ધયા યઃ ક્ષેપઃ સ ગુણસંક્રમઃ ।
 તમપ્યપૂર્વં કુર્વીત સોઽત્ર શુદ્ધિપ્રકર્ષતઃ ॥ ૧૧૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 સ્થિતિં દ્રાઘીયસીં પૂર્વગુણસ્થાનેષુ બદ્ધવાન્ ।
 અશુદ્ધત્વાદિહ પુનસ્તામપૂર્વાં વિશુદ્ધિતઃ ॥ ૧૧૭૬ ॥

વળી કર્મદ્રવ્યમાં રહેલા કટુતા આદિ રસોનો અપવર્તનકરીને ઘાત-એ રસઘાત કહેવાય છે. ૧૧૭૦.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં શુદ્ધિનું અદ્યપણું હોવાથી, સંયમી આ બન્ને પ્રકારના ઘાત અદ્ય-પ્રમાણમાં કરે છે, બ્યારે આ ગુણસ્થાનમાં શુદ્ધિનું વિશેષપણું હોવાથી એ એ બેઠ ઘાત વિશેષ પ્રમાણમાં કરે છે. ૧૧૭૧.

પૂર્વના ગુણસ્થાનોમાં ફળીઆંની ન્હાની રચનાને શુદ્ધિની અદ્યપતાને લઇને મ્હોટી કાળ-સ્થિતિવાળી કરી હતી અને આ ગુણસ્થાનમાં મ્હોટી રચનાને અદ્યપકાળસ્થિતિવાળી કરે છે— માટે પૂર્વનાની અપેક્ષાએ આ ‘ અપૂર્વ ’ કાર્ય કહેવાય. ૧૧૭૨-૧૧૭૩.

વળી ચાલુ બંધાયા કરતી શુભ પ્રકૃતિઓને વિષે, નહિં બંધાતી અશુભ પ્રકૃતિના ફળનો, પ્રતિક્ષણે અસંખ્યગણો ક્ષેપ કે સંક્રમ-એનું નામ ગુણસંક્રમ. એને પણ સંયમી અહિં શુદ્ધિના પ્રકર્ષ એટલે કે વિશેષપણાને લઇને, ‘ અપૂર્વ ’ કરે. ૧૧૭૪-૧૧૭૫.

વળી પૂર્વના ગુણસ્થાનકોમાં, અશુદ્ધપણાને લઇને સંયમીએ દીર્ઘ સ્થિતિ બાંધેલી, પણ

પત્યાસંસ્લેયભાગેન હીનહીનતરાં સૃજેત્ ।

તદ્ ગુણસ્થાનમસ્ય સ્યાદપૂર્વકરણાભિષમ્ ॥ ૧૧૭૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષપકશ્ચોપશમકશ્ચેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપણોપશમાર્હસ્વાદેવાયં પ્રોચ્યતે તથા ॥ ૧૧૭૮ ॥

ન યદ્યપિ ચ્વપયતિ ન ચોપશમત્યયમ્ ।

તથાપ્યુક્તસ્તથા રાજ્યાર્હઃ કુમારો યથા નૃપઃ ॥ ૧૧૭૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનાયા અપૂર્વકરણસ્થિતેઃ ।

આય એવ ક્ષણ એતદ્ગુણસ્થાનં પ્રપન્નકાન્ ॥ ૧૧૮૦ ॥

ત્રૈકાલ્પિકાંગિનોઽપેક્ષ્ય જઘન્યાદીન્યસંસ્લેયશઃ ।

સ્થાનાન્યધ્યવસાયસ્યોત્કૃષ્ટાન્તાનિ ભવન્તિ હિ ॥૧૧૮૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અસંસ્લેયલોકાકાશાંશમિતાનિ સ્યુરમૂનિ ચ ।

તતોઽધિકાધિકાનિ સ્યુર્દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ તુ ॥ ૧૧૮૨ ॥

આયે ક્ષણે યજ્ઞઘન્યં તતોઽનન્તગુણોઽજ્જ્વલમ્ ।

ભવેદાદ્યચ્વણોત્કૃષ્ટં તતોનન્તગુણાધિકમ્ ॥ ૧૧૮૩ ॥

અહિં તેા વિશુદ્ધિને લઈને ‘અપૂર્વ’-એવી એ સ્થિતિને એ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે કરીને ઘટાડતો બય છે.

એવાં એવાં કારણોથી એતું આ ગુણસ્થાન ‘અપૂર્વકરણ’ નામતું કહેવાય છે. ૧૧૭૬-૧૧૭૭.

વળી એનામાં ‘અપાવવાની’ અને ‘ઉપશમાવવાની’ યોગ્યતા હોવાથી, એના ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એમ બે ભેદ પડે છે. ૧૧૭૮.

જે કે એ અપાવતો નથી અને ઉપશમાવતો પણ નથી, તોયે, રાજ્યને યોગ્ય એક રાજ-કુમાર જેમ રાજ કહેવાય છે તેમ, એ (ક્ષપક અને ઉપશમક) કહેવાય છે. ૧૧૭૯.

આ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલી ‘અપૂર્વકરણ’ સ્થિતિને પહેલે જ ક્ષણે આ (આઠમા) ગુણસ્થાને પહોંચેલા ત્રણે કાળના પ્રાણીઓને અપેક્ષીને, અધ્યવસાયના, જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ પર્યન્ત, અસંખ્ય સ્થાનો થાય છે. ૧૧૮૦-૧૧૮૧.

અને એ સ્થાનો લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો જેટલા હોય. અને પછી બીજા, ત્રીજા વગેરે ક્ષણોમાં એથી અધિક અધિક હોય. ૧૧૮૨.

આઠ સમયે અધ્યવસાયનું સ્થાન જઘન્યતઃ જેટલું ઉજ્જ્વળ હોય એના કરતાં અનન્ત-ગુણ ઉજ્જ્વળ (આઠ ક્ષણતું) ઉત્કૃષ્ટતઃ હોય. ૧૧૮૩.

ક્ષણે દ્વિતીયે જઘન્યમેવમન્સ્યચ્ચયાવધિ ।

મિથઃ ષટ્સ્થાનપતિતાન્યેકચ્ચણભવાનિ તુ ॥ ૧૧૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સમકાલં પ્રપન્નાનાં ગુણસ્થાનમિદં ત્વલુ ।

બહૂનાં ભવ્યજીવાનાં વર્ત્તંતે યત્પરસ્પરમ્ ॥ ૧૧૮૫ ॥

ઉક્તરૂપાધ્યવસાયસ્થાનવ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

નિવૃત્તિસ્તન્નિવૃત્ત્યાખ્યમપ્યેતસ્કીર્ત્યતે બુધેઃ ॥ ૧૧૮૬ ॥

इति अष्टमम् ॥

તથા—પરસ્પરાધ્યવસાયસ્થાનવ્યાવૃત્તિલક્ષણા ।

નિવૃત્તિર્યસ્યનાસ્ત્યેષોઽનિવૃત્તાખ્યોઽસુમાન્ ભવેત્ ॥ ૧૧૮૭ ॥

તથા કિઢ્ઢીકૃતસૂદ્ધમસમ્પરાયવ્યપેક્ષયા ।

સ્થૂલો યસ્યાસ્ત્યસૌ સ સ્યાદ્બાદરસંપરાયકઃ ॥ ૧૧૮૮ ॥

તતઃ પદદ્વયસ્યાસ્ય વિહિતે કર્મધારયે ।

સ્યાત્સોઽનિવૃત્તિબાદરસંપરાયાભિધસ્તતઃ ॥ ૧૧૮૯ ॥

દ્વિતીય ક્ષણતું અધ્યવસાય સ્થાનક જઘન્યતઃ આઘ ક્ષણના કરતાં અનન્તગુણ ઉલ્લવળ હોય.

એવી રીતે અન્તિમ ક્ષણ સુધી પહોંચતામાં ઉલ્લવળતા અનન્તગણી વધતી વધતી જાય છે. વળી એમાંના એકેક ક્ષણના અધ્યવસાયના પરસ્પર છ સ્થાન પડે છે. ૧૧૮૪.

સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોંચેલા અનેક લબ્ય જીવાને એ (છસ્થાનવલય) પરસ્પર વર્તતું હોય છે. ૧૧૮૫.

આવું આવું જેમતું સ્વરૂપ છે એવા આ અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી ‘ નિવૃત્તિ ’ કહેવાય છે. માટે આ ગુણસ્થાનને બુદ્ધિમાનો ‘ નિવૃત્તિ ’ ગુણસ્થાન પણ કહે છે. ૧૧૮૬.

આ પ્રમાણે આઠમું ગુણસ્થાનક સમજવું.

વળી પરસ્પર અધ્યવસાયસ્થાનોની આવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળી નિવૃત્તિ જેને નથી એ પ્રાણી ‘ અનિવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૧૧૮૭.

વળી કિટ્ટીરૂપ કરેલા સૂક્ષ્મસંપરાયની અપેક્ષાએ જેને આ કપાય ‘ સ્થૂલ ’ અર્થાત્ ‘ બાદર ’ હોય એ પ્રાણી ‘ બાદરસંપરાય ’ કહેવાય ૧૧૮૮.

‘ અનિવૃત્ત ’ અને ‘ બાદરસંપરાય ’ એ બે પદોનો ‘ કર્મધારય ’ સમાસ કરીએ એટલે ‘ અનિવૃત્તબાદરસંપરાય ’ એમ વિશેષણ થયું. ૧૧૮૯.

તસ્યાનિવૃત્તિવાદરસમ્પરાયસ્ય કીર્તિતમ્ ।

ગુણસ્થાનમનિવૃત્તિવાદરસમ્પરાયકમ્ ॥ ૧૧૯૦ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનસ્ય ચાવન્તોઽસ્ય જ્ઞાનાઃ સ્વભુ ।

તાવન્ત્યેવાધ્યવસાયસ્થાનાન્યાહુર્જિનેશ્વરાઃ ॥ ૧૧૯૧ ॥

અસ્મિન્ યદેકસમયે પ્રાપ્તાનાં ભૂયસામપિ ।

એકમેવાધ્યવસાયસ્થાનકં કીર્તિતં જિનૈઃ ॥ ૧૧૯૨ ॥

અનન્તગુણશુદ્ધં ચ પ્રતિજ્ઞયં યથોત્તરમ્ ।

સ્થાનમધ્યવસાયસ્ય ગુણસ્થાનેઽગ્ર કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧૯૩ ॥

જ્ઞપકશ્વોપશમકશ્વેત્યસૌ ભવતિ દ્વિધા ।

ક્ષપયેદ્વોપશમયેદ્વાસૌ યન્મોહનીયકમ્ ॥ ૧૧૯૪ ॥

इति नवमम् ॥

સૂક્ષ્મઃ કીટીકૃતો લોભકષાયોદયલક્ષણઃ ।

સંપરાયો યસ્ય સૂક્ષ્મસંપરાયઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૯૫ ॥

એ ‘અનિવૃત્તિવાદરસ’પરાય’ પ્રાણીનું ગુણસ્થાન તે અનિવૃત્તિવાદરસ’પરાયગુણસ્થાન કહેવાય. ૧૧૯૦.

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ એવા આ ગુણસ્થાનનાં જેટલા ક્ષણો-સમયો છે તેટલાં જ એના અધ્યવસાયનાં સ્થાનો છે એમ શ્રીજિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૧૯૧.

કેમકે સમકાળે આ ગુણસ્થાને પહોંચેલા અનેક પ્રાણીઓનું અધ્યવસાયસ્થાન એક જ છે-એમ શ્રીજિનપ્રભુ કહે છે. ૧૧૯૨.

વળી આ ગુણસ્થાનમાં અધ્યવસાયનું સ્થાન પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્તરોત્તર અનન્ત-અનન્તગણ શુદ્ધ થતું જાય છે. ૧૧૯૩.

વળી એના ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એવા બે લેદ છે કેમકે એ મોહનીયકર્મને ખપાવે છે અથવા ઉપશમાવે છે. ૧૧૯૪.

આ પ્રમાણે નવમું ગુણસ્થાન સમજવું.

લોભકષાયના ઉદયરૂપલક્ષણવાળો, કિટ્ટીરૂપ કરેલો સૂક્ષ્મસંપરાય જે પ્રાણીને હોય એ સૂક્ષ્મસંપરાયી કહેવાય છે. ૧૧૯૫.

ક્ષપકશ્વોપશમકશ્વેતિ સ્યાત્સોઽપિ હિ દ્વિધા ।

ગુણસ્થાનં તસ્ય સૂક્ષ્મસંપરાયાભિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧૯૬ ॥

इति दशमम् ॥

येनोपशमिता विद्यमाना अपि कषायकाः ॥

नीता विपाकप्रदेशोदयादीनामयोग्यताम् ॥ ११९७ ॥

उपशान्तकषायस्य वीतरागस्य तस्य यत् ।

छद्मस्थस्य गुणस्थानं तदाख्यातं तदाख्यया ॥ ११९८ ॥ युग्मम् ॥

असौ ह्यુપશમશ્રેણ્યારમ્ભેઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

કષાયાન્ દ્રાગવિરતો દેશેન વિરતોઽથવા ॥ ૧૧૯૯ ॥

પ્રમત્તો વાપ્રમત્તઃ સન્ શમયિત્વા તતઃ પરમ્ ।

દર્શનમોહત્રિતયં શમયેદથ શુદ્ધધીઃ ॥ ૧૨૦૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કર્મમન્થાવચૂરૌ તુ હોપશમશ્રેણિકૃત્ અપ્રમત્તયતિરેવ । કેચિદાચાર્યાઃ

અવિરતદેશવિરતપ્રમત્તાપ્રમત્તયતીનામન્યતમઃ ઇત્યાદુરિતિ દૃશ્યતે ॥

એના પછુ ઉપરવાળાની જેમ ' ક્ષપક ' અને ' ઉપશમક ' એમ બે પ્રકાર છે. અને એમું ગુણસ્થાન ' સૂક્ષ્મસંપરાય ' ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૬.

આ પ્રમાણે દશમું ગુણસ્થાન છે.

જેણે વિદ્યમાન એવા પછુ કષાયોને ઉપશમાવ્યા છે અને વિપાક કે પ્રદેશના ઉદય વગેરેને યોગ્ય રહેવા દીધા નથી એવા, કષાયરહિત-છદ્મસ્થવીતરાગનું જે ગુણસ્થાન છે તે ઉપશાન્તમોહ-ગુણસ્થાન કહેવાય છે. ૧૧૯૭-૧૧૯૮.

આ [ગુણસ્થાને રહેલ] મુનિ ઉપશમશ્રેણિની શરૂઆતમાં, અવિરત રહીને કે ' દેશતઃ ' વિરત થઇને, પ્રમાદમાં રહીને કે પ્રમાદ ત્યજીને, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોને શીઘ્રપણે શમાવી દઇને પછી શુદ્ધબુદ્ધિથી ત્રણે દર્શનમોહનીયને શમાવે છે. ૧૧૯૯-૧૨૦૦.

કર્મઅંતની અવચૂરિ-ટીકામાં તો એમ કહ્યું છે કે-અપ્રમત્ત યતિ જ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢી શકે છે. કેટલાક આચાર્યોનું વળી એવું માનવું છે કે અવિરત, દેશવિરત, પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત-હરકોઇ યતિ ચઢી શકે છે.

શ્રયન્ત્યુપશમશ્રેણિમાયં સંહનનત્રયમ્ ।

વધાના નાર્થનારાચાદિકં સંહનનત્રયમ્ ॥ ૧૨૦૧ ॥

તથોક્તમ્ । ઉપશમશ્રેણિસ્તુ પ્રથમસંહનનત્રયેણ આરુઢ્યતે । इति कर्मस्तववृत्तौ ॥

પરિવૃત્તિશતાન્ કૃત્વાઽસૌ પ્રમત્તાપ્રમત્તયોઃ ।

ગત્વા ચાપૂર્વકરણગુણસ્થાનં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૦૨ ॥

ક્રીબલ્લીવેદૌ હાસ્યાદિષદ્કં પુંવેદમપ્યથ ।

ક્રમાત્ પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનસંજ્વલનાઃ ક્રુધઃ ॥ ૧૨૦૩ ॥

તથૈવ ત્રિવિધં માનં માયાં ચ ત્રિવિધાં તથા ।

દ્વિતીયતૃતીયૌ લોભૌ વિંશતિઃ પ્રકૃતીરિમાઃ ॥ ૧૨૦૪ ॥

શમયિત્વા ગુણસ્થાને નવમે દશમે તતઃ ।

શમી સંજ્વલનં લોભં શમયત્યતિદુર્જયમ્ ॥૧૨૦૫॥ કલાપકમ્ ॥

एकं क्षणं जघन्येनोत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तकम् ।

ઉપશાન્તકષાયઃ સ્યાદૂર્ધ્વં ચ નિયમાત્તતઃ ॥ ૧૨૦૬ ॥

अद्धाक्षयात् भवान्ताद्वा पतत्यद्धाक्षयात्पुनः ।

પતન્પશ્ચાનુપૂર્વ્યાસૌ યાતિ યાવત્પ્રમત્તકમ્ ॥૧૨૦૭॥ યુગ્મમ્ ॥

પહેલા ત્રણ સંહનન-સંઘયણને ધારણ કરનારા ઉપશમશ્રેણિના આશ્રય કરે છે; ‘અર્ધ-નારાય’ વગેરે બીજા ત્રણ સંઘયણવાળા એના આશ્રય કરતા નથી. ૧૨૦૧.

‘કર્મસ્તવ’ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે પહેલા ત્રણ સંઘયણવાળાજ ઉપશમશ્રેણિએ ચઢે છે.

વળી, એણે ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’ની વચ્ચે સેંકડો પરિવૃત્તિ (ફેરા) કરીને, અને પછી ‘અપૂર્વકરણ’ ગુણસ્થાને પહોંચીને, પુરૂષવેદ-સ્ત્રીવેદ-નપુંસકવેદ એમ ત્રણ વેદ,—પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલન એમ ત્રણ પ્રકારનો ક્રોધ,—એજ ત્રણ પ્રકારનું માન, એજ ત્રણ પ્રકારની માયા,—બીજા ત્રીજા પ્રકારનો લોભ, તથા હાસ્ય વગેરે છ પ્રકૃતિ,—એમ સર્વ મળીને વીશ પ્રકૃતિઓ તો નવમે ગુણસ્થાને શમાવેલી છે અને અત્યન્ત દુર્જય એવા સંજ્વલન લોભને દશમે ગુણસ્થાને ઉપશમાવેલા હોય છે એટલે ત્યાં એક સમયથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એના કષાયો ઉપશાંત રહે છે. ૧૨૦૨-૧૨૦૬.

ત્યાર પછી ત્યાંથી નિયમિત-ચોક્કસ, (ગુણસ્થાનની) કાળસ્થિતિ પૂર્ણ થયે અથવા ભવનો અન્ત આંચે એ પુનઃ પડે છે. એમાં પણ જે કાળ પૂર્ણ થયે પડે છે તે પશ્ચાનુપૂર્વી વડે છેક ‘પ્રમત્ત’ ગુણસ્થાન સુધી ઉતરતો ઉતરતો જાય છે. ૧૨૦૭.

ગુણસ્થાનદ્વયં યાતિ કશ્ચિત્તતોઽપ્યધસ્તનમ્ ।
કશ્ચિત્સાસાદનમાર્ગં પ્રાપ્ય મિથ્યાત્વમપ્યહો ॥ ૧૨૦૮ ॥
પતિતશ્ચ ભવે નાસ્મિન્ સિદ્ધચેતુત્કર્ષતો વસેત્ ।
વેશોનપુદ્ગલપરાવર્ત્તાર્ધં કોઽપિ સંસૃતૌ ॥ ૧૨૦૯ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યે—

જહ ઉવસંતકસાશ્રો લહહ અણંતં પુણોવિ પઢિવાયમ્ ।
ન હુ મે વીસસિયઢ્વં થેવે વિ કસાયસેસંમિ ॥ ૧ ॥
ભવન્નયાયઃ પતતિ આય એવ ચણે સ તુ ।
સર્વાણયપિ બન્ધનાદિકરણાનિ પ્રવર્ત્તયેત્ ॥ ૧૨૧૦ ॥
બદ્ધાયુરાયુચ્ચયતો ત્રિયતે શ્રેણિગો યદિ ।
અનુત્તરસુરેષ્વેષ નિયમેન તદોદ્ભવેત્ ॥ ૧૨૧૧ ॥

તથોક્તં મહાભાષ્યૈ—

યદિ બદ્ધાયુઃ ઉપશમશ્રેણિ પ્રતિપન્નઃ શ્રેણિમધ્યગતગુણસ્થાનવર્ત્તી
વા ઉપશાન્તમોહો વા ભૂત્વા કાલં કરોતિ તદા નિયમેન અનુત્તરસુરેષુ ઇવ
ઉત્પચ્ચતે । ઇતિ ॥

વળી કોઈક તો પડતાં પડતાં એ કરતાં પણ હેડળના એ ગુણસ્થાન સુધી ઉતરી પડે છે.
અને કોઈક તો ‘સાસાદન’ ભાવ પામીને છેક મિથ્યાત્વગુણસ્થાને આવી પડે છે । ૧૨૦૮.
અને એવી રીતે પડ્યા પછી કોઈ જીવ તફલવમોક્ષગામી થતો નથી. કોઈ તો વળી
‘અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત્ત’ થી કંઈક ન્યૂન એટલા વખત સુધી સંસારમાં રજળે છે. ૧૨૦૯.

એ સંબંધમાં ‘મહાભાષ્ય’ માં કહ્યું છે કે—

યદપિ કષાય ઉપશાંત થયા હોય તો યે એના અનંત પ્રતિપાત થાય છે. માટે લેશ પણ
કષાય શેષ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી એ વિશ્વાસયોગ્ય નથી.

હવે જે પ્રાણી ભવનો અંત આવ્યે પડે છે તે તો પહેલેજ ક્ષણે ‘બંધન’ આદિ સર્વે
કરણ પ્રવર્ત્તાયે છે. ૧૨૧૦

વળી બદ્ધાયુ એવો કોઈ પણ જ્યારે શ્રેણિપર રહ્યો રહ્યો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મૃત્યુ પામે
છે ત્યારે એ નિયમિત અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૧૧.

‘ભાષ્ય’ ની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે—

એ કોઈ બદ્ધાયુ પ્રાણી, ઉપશમશ્રેણિએ પહોંચી અથવા એ શ્રેણિમધ્યેના ગુણસ્થાનોમાં રહ્યો
રહ્યો અથવા ‘મોહનીય’ ઉપશાંત થયે, મૃત્યુ પામે તો એ નિશ્ચયે અનુત્તરદેવોને વિષેજ ઉત્પન્ન થાય.

ગુણસ્થાનસ્યાસ્ય પ્રોક્તા સ્થિતિરેકં ક્ષણં લઘુઃ ।
 અનુત્તરેષુ વ્રજતઃ સા જ્ઞેયા જીવિતચ્ચયાત્ ॥ ૧૨૧૨ ॥
 કુર્યાદુપશમશ્રેણિમુત્કર્ષાદેકજન્મનિ ।
 દ્વૌ વારૌ ચતુરો વારાંશ્ચાંગી સંસારમાવસન્ ॥ ૧૨૧૩ ॥
 શ્રેણિરેકૈવૈકભવે ભવેત્ સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।
 ક્ષપકોપશમશ્રેણ્યોઃ કર્મગ્રન્થમતે પુનઃ ॥ ૧૨૧૪ ॥
 કૃતૈકોપશમશ્રેણિઃ ક્ષપકશ્રેણિમાશ્રયેત્ ।
 ભવે તત્ર દ્વિઃકૃતોપશમશ્રેણિસ્તુ નૈવ તામ્ ॥ ૧૨૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઇતિ કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ ॥

ઇતિ પકાદશમ્ ॥

સ્ત્રીણાઃ કષાયા યસ્ય સ્યુઃ સ સ્યાત્સ્ત્રીણકષાયકઃ ।
 વીતરાગઃ છદ્મસ્થશ્ચ ગુણસ્થાનં યદસ્ય તત્ ॥ ૧૨૧૬ ॥
 સ્ત્રીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગાહ્યં ભવેત્ ।
 ગુણસ્થાનં કેવલિત્વદ્રંગાધિગમગોપુરમ્ ॥ ૧૨૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

આ ગુણસ્થાનની સ્થિતિ બધન્યતઃ એક ક્ષણની છે કેમકે અનુત્તરદેવોને વિષે જતાં પ્રાણીનાં જીવિતનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૧૨.

એક ભવમાં પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ બે વખત ઉપશમશ્રેણિ કરે અને સર્વભવોમાં મળીને ચાર વખત કરે. ૧૨૧૩.

સિદ્ધાંતને મતે એક જન્મમાં ‘ક્ષપક’ અને ‘ઉપશમક’ એ બેમાંથી એક જ શ્રેણિ થાય. પણ કર્મગ્રન્થની લઘુવૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કે—એક ‘ઉપશમક’ શ્રેણિ બેણે કરેલી હોય તે ક્ષપકશ્રેણિએ બચે પરંતુ એ ભવમાં ઉપશમશ્રેણિએ બે વખત ગયો હોય તે ક્ષપકશ્રેણિ કરે નહિ. ૧૨૧૪-૧૨૧૫.

આ પ્રમાણે અગ્યારમું ગુણસ્થાન સમજવું.

ક્ષીણ થયા છે કષાય જેના એ ક્ષીણકષાય. એ છદ્મસ્થ વીતરાગ હોય. એનું ગુણસ્થાન ‘ક્ષીણકષાયછદ્મસ્થવીતરાગ’ નામનું છે. એ બાણે કેવળીપણાદ્વીપી નગરને ઓળખાવનારો દરવાજો હોય એવું છે. ૧૨૧૬-૧૨૧૭.

તત્ર ચ શ્રેષ્ઠસંહનનો વર્ષાષ્ટકાધિકવયા નરઃ ।

સદ્ધ્યાનઃ ક્ષપકશ્રેણિમપ્રમાદઃ પ્રપચતે ॥ ૧૨૧૮ ॥

તથોક્તં કર્મગ્રન્થલઘુવૃત્તૌ—

ક્ષપકશ્રેણિપ્રતિપન્નઃ મનુષ્યઃ વર્ષાષ્ટકોપરિવર્તી અવિરતાદીનાં અન્યતમઃ
અત્યન્તશુદ્ધપરિણામઃ ઉત્તમસંહનનઃ તત્ર પૂર્વવિદ્ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનો-
પગતોઽપિ કેચન ધર્મધ્યાનોપગતઃ ઇત્યાહુઃ ॥

વિશેષાવશ્યકવૃત્તૌ ચ પૂર્વધરઃ અપ્રમત્તઃ શુક્લધ્યાનોપગતઃ અપિ एतां
પ્રતિપચતે શેષાસ્તુ અવિરતાદયઃ ધર્મધ્યાનોપગતા ઇતિ નિર્ણયઃ ॥

તત્ક્રમશ્ચાયમ્—

સ તુર્યાદિગુણસ્થાનચતુષ્કાન્યતરેઽન્તયેત્ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તાધુગપત્ પ્રાગનન્તાનુબન્ધિનઃ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તતઃ ક્રમેણ મિથ્યાસ્વં મિશ્રં સમ્યક્સ્વમન્તયેત્ ।

ઉચ્યતે કૃતકરણઃ ક્ષીણોઽસ્મિન્ સપ્તકે ચ સઃ ॥ ૧૨૨૦ ॥

શ્રેષ્ઠસંધયજીવાળો, અને આઠ વર્ષ કરતાં અધિક વયનો મનુષ્ય અપ્રમત્તપણે સદ્ધ્યાન
ધ્યાવતાં આ ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચે છે. ૧૨૧૮.

કર્મઅંશની લઘુવૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

ક્ષપકશ્રેણિએ પહોંચેલો મનુષ્ય આઠ કરતાં વધારે વર્ષનો હોય; અવિરત, દેશવિરત,
પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત એ ચારમાંથી ગમે એ એક હોય; અત્યન્ત શુદ્ધપરિણામી હોય; ઉત્તમ-
સંધયજીવાળો હોય; ‘પૂર્વ’ ના જ્ઞાનવાળો હોય; અપ્રમત્ત હોય; અને શુક્લધ્યાનોપગત અથવા
કેટલાકને મતે ધર્મધ્યાનોપગત હોય.

વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ પ્રમાણે ‘પૂર્વધર’ અને ‘અપ્રમત્ત સંયમી’ શુક્લધ્યાનમાં રહીને પણ
ક્ષપકશ્રેણિએ જાય; બીજાઓ એટલે ‘અવિરત’ આદિ સંયમીઓ ધર્મધ્યાનમાં રહીને ક્ષપક-
શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરે.

એનો ક્રમ આ પ્રમાણે:—

એ યોદ્યાથી તે જ્ઞાતમા સુધીમાંના હરકોઈ એક ગુણસ્થાને, અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં એક સાથે
પૂર્વના (ચાર) અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો નાશ કરે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે મિથ્યાત્વ,
મિશ્ર અને સમકિત મોહનીયનો નાશ કરે. આમ સાતે નષ્ટ થાય ત્યારે એ ‘કૃતકરણ’
કહેવાય છે. ૧૨૧૯-૧૨૨૦.

વદ્ધાયુઃ હ્વપકશ્વેપયારમ્ભકશ્વેન્નિવર્તેતે ।

અનન્તાનુબન્ધિનાશાનન્તરં જીવિતક્ષયાત્ ॥ ૧૨૨૧ ॥

તદા મિથ્યાત્વોદયેન ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનઃ ।

વદ્ધનાતિ મિથ્યાત્વરૂપતદ્વીજસ્યાવિનાશતઃ ॥ ૧૨૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ક્ષીણો મિથ્યાત્વવીજે તુ ભૂયોઽનન્તાનુબન્ધિનામ્ ।

ન વન્ધોઽસ્તિ સ્થિતિરુહો વીજે દગ્ધે હિ નાંકુરઃ ॥ ૧૨૨૩ ॥

સૂરેષૂત્પદ્યતેઽવશ્ચં વદ્ધાયુઃ ક્ષીણસસકઃ ।

ચેત્તદાનીમપતિતપરિણામો મ્રિયેત સઃ ॥ ૧૨૨૪ ॥

નિપતત્પરિણામસ્તુ વદ્ધાયુર્મ્રિયતે યદિ ।

ગતિમન્યતમાં યાતિ સ વિશુદ્ધચનુસારતઃ ॥ ૧૨૨૫ ॥

વદ્ધાયુષ્કોઽપાક્ષતાયુઃ હ્વપકો મ્રિયતે ન ચેત્ ।

નિયમાત્ સસકે ક્ષીણો વિશ્રામ્યતિ તથાપ્યસૌ ॥ ૧૨૨૬ ॥

સકલહ્વપકશ્ચાથ વિધાય સસકહ્વયમ્ ।

ક્ષયં નયેત્ સ્વર્નરકતિર્યગાયૂંજ્યતઃ પરમ્ ॥ ૧૨૨૭ ॥

વળી ' વદ્ધાયુ ' એટલે બાંધ્યું છે આયુષ્ય બેળે એવો કોઈ પ્રાણી, ક્ષપકશ્વેણિનો આરંભ કરતાં કરતાં, અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો વિનાશ થયા પછી, જીવિતના ક્ષયથી નિવર્તે તો પુનઃ મિથ્યાત્વના ઉદયથી અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો બન્ધ કરે કેમકે એનું મિથ્યાત્વરૂપ બીજ અદ્યાપિ નષ્ટ થયું નથી. ૧૨૨૧-૧૨૨૨.

મિથ્યાત્વબીજ ક્ષીણ થાય તો તો પછી એ અનન્તાનુબન્ધીઓનો પુનઃ બન્ધ થતો નથી. બીજ બળી ગયું એટલે અંકુરે કુટેજ ક્યાંથી ! ૧૨૨૩.

આ વદ્ધાયુ-ક્ષીણસસક પ્રાણીના પરિણામ બે પડે નહિ (અને બન્યા બન્યા રહે) તો મરણ પશ્ચાત્ નિઃસંશય દેવતા થાય, પણ બે એના પરિણામ પડે અર્થાત્ મોળા પડે-ભાંગી બન્ય તો તે વખતની તેની શુદ્ધિને અનુસારે તે હરકોઈ અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય. ૧૨૨૪-૧૨૨૫.

વળી કોઈ વદ્ધાયુ તથા અક્ષતાયુ જીવ ક્ષપક થઈને મૃત્યુ ન પામે તોપણ તે ઉપયુક્ત સસક (સાત વાનાં) ક્ષીણ થતાં નિયમાત્ વિશ્રામ પામે છે. ૧૨૨૬.

બે સકળક્ષપક હોય છે તે પ્રાણી તો એ સપ્તકનો અંત લાવીને સ્વર્ગ, નરક અને તિર્ય-ચના આયુષ્યનો ક્ષય કરે; અને તે પછી ચાર પ્રત્યાખ્યાની અને ચાર અપ્રત્યાખ્યાની-એમ આઠ

પ્રત્યાહ્યાનાપ્રત્યાહ્યાનાષ્ટકમન્તયેત્ ગુણે નવમે ।

તસ્મિન્નર્ધ્વપિતે ક્ષપયેદિતિ ષોડશપ્રકૃતીઃ ॥ ૧૨૨૮ ॥

તિર્યગૂનરકસ્થાવરયુગલાન્યુદ્યોતમાતપં ચૈવ ।

સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રયસાધારણવિકલ્લેકાક્ષજાતીશ્ચ ॥ ૧૨૨૯ ॥

અત્ર તિર્યગૂયુગલં તિર્યગ્ગતિતિર્યંગાનુપૂર્વીરૂપમ્ । નરકયુગલં નરકગતિ
નરકાનુપૂર્વીરૂપમ્ । સ્થાવરયુગલં સ્થાવરસૂક્ષ્માણ્યમ્ । इति ज्ञेयम् ॥

અર્ધદગ્ધેન્ધનો વહ્નિર્વહેત્પ્રાપ્યેન્ધનાન્તરમ્ ।

ક્ષપકોઽપિ તથાત્રાન્તઃ ક્ષપયેત્પ્રકૃતીઃ પરાઃ ॥ ૧૨૩૦ ॥

કષાયાષ્ટકશેષં ચ ક્ષપયિત્વાન્તયેત્ ક્રમાત્ ।

ક્લીબસ્ત્રીવેદહાસ્યાદિષટ્કપૂરુષવેદકાન્ ॥ ૧૨૩૧ ॥

एषः सूत्रादेशः ॥ अन्ये पुनः आहुः—षोडश कर्माण्येव पूर्वं क्षपयितु-
मारभते ॥ केवलमपान्तरालेऽष्टौ कषायान् क्षपयति पश्चात् षोडश
कर्माणि इति कर्मग्रन्थवृत्तौ ॥

કષાયોનો નવમે ગુણસ્થાનકે ક્ષય કરે, અને એ આઠમાંથી અર્ધ ખપી જાય એટલે નીચે જણાવેલી સોળ પ્રકૃતિઓ પણ ખપી જાય. ૧૨૨૭-૧૨૨૮.

તિર્યંચ, નરક અને સ્થાવર પ્રત્યેક બળે એટલે કુલ છ, ઉદ્યોત અને આતપ એ પ્રત્યેક નામકર્મ એકેક, સ્ત્યાનર્દ્ધિત્રિક (ત્રણ), સાધારણ (નામકર્મ) એક, વિકલ્લેન્દ્રિય ત્રણ, અને એકેન્દ્રિયો એક-એમ સર્વ મળીને સોળ. ૧૨૨૯. અર્ધિ ત્રણ વાનાં બળે બળે કહ્યાં એ

- (૧) તિર્યંચ ગતિ અને તિર્યંચ આનુપૂર્વી એમ બે,
- (૨) નરકગતિ અને નરકઆનુપૂર્વી એમ બે, અને
- (૩) સ્થાવર અને સૂક્ષ્મ નામકર્મ એમ બે સમજવાં.

જેવી રીતે અગ્નિ એક કાષ્ટને અરધું દગ્ધપ્રાય કરી અન્ય કાષ્ટે પહોંચી એને પણ બાળે છે તેવી રીતે ક્ષપક (મુનિ) પણ આમાં વચ્ચે બીજી પ્રકૃતિઓ ખપાવી દે છે. ૧૨૩૦.

વળી આઠ કષાયોના બાકી રહેલા (અર્ધ) ભાગને ખપાવીને પછી અનુક્રમે નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્ય આદિક છ, અને છેલ્લે પુરુષવેદને ખપાવે છે. ૧૨૩૧.

એ પ્રમાણે સૂત્રાદેશ છે.

બીજાઓ એમ કહે છે કે—પહેલાં તો તે સોળ પ્રકૃતિઓને જ ખપાવવાનો આરંભ કરે છે. કર્મશ્રંથની વૃત્તિમાં તો વળી એમ કહ્યું છે કે વચમાં તો કેવળ આઠ કષાયોને જ ખપાવે અને પછી સોળ પ્રકૃતિઓને ખપાવે.

ક્રમઃ પુંસ્યારમ્ભકેઽયં સ્ત્રી તુ ક્ષપયતિ ક્રમાત્ ।
 વ્લીબપુંવેદહાસ્યાદિષટ્કં સ્ત્રીવેદમેવ ચ ॥ ૧૨૩૨ ॥
 વ્લીબસ્ત્વારમ્ભકો નૂનં સ્ત્રીવેદં પ્રથમં ક્ષપેત્ ।
 પુંવેદં હાસ્યષટ્કં ચ નપુંવેદં તતઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૩૩ ॥
 તતઃ સંજ્વલનક્રોધમાનમાયાશ્ચ સોઽન્તયેત્ ।
 તતઃ સંજ્વલનં લોભં ક્ષપયેદશમે ગુણે ॥ ૧૨૩૪ ॥
 લોભે ચ મૂલતઃ સ્ત્રીણે નિસ્તીર્ણો મોહસાગરમ્ ।
 વિશ્રામ્યતિ સ તત્રાન્તર્મુહૂર્ત્ત્વં ક્ષપકો મુનિઃ ॥ ૧૨૩૫ ॥

તથોક્તં મહામાયે—

સ્ત્રીણે સ્વગનિયદ્વો વીસમયે મોહસાગરં તરિડમ્ ।
 અંતોમુહુત્તમુદર્હિં તરિડં ઘાહે જહા પુરિસો ॥ ૧૨૩૬ ॥
 ગતોઽથ દ્વાદશે સ્ત્રીણકષાયારુયે ગુણેઽસુમાન્ ।
 નિદ્રાં ચ પ્રચલાં ચાસ્યાન્તયેદન્ત્યાદિમદ્વણે ॥ ૧૨૩૭ ॥

આ ક્રમ જ્યારે પુરૂષ આરંભક હોય ત્યારે જ સમજવો. એ આરંભક સ્ત્રીજન હોય તો એ નપુંસકવેદ, પુરૂષવેદ, હાસ્ય આદિક છ વાનાં, અને પછી છેલ્લે સ્ત્રીવેદ—એ અનુક્રમે ખપાવેછે. ૧૨૩૨.

વળી એ આરંભક (એટલે શ્રેષ્ઠિનો આરંભક) નપુંસક હોય તો તે પ્રથમ સ્ત્રીવેદને ખપાવે, પછી પુરૂષવેદ, હાસ્યાદિ છ, અને છેલ્લે સ્ત્રીવેદ, એમ અનુક્રમે ખપાવે. ૧૨૩૩.

પછી ‘ સંજ્વલન ’ જાતિના ક્રોધ, માન અને માયાનો ક્ષય કરે છે. અને તે પછી દશમે ગુણસ્થાને સંજ્વલનલોભનો અન્ત લાવે છે. ૧૨૩૪.

લોભ જડમૂળથી નષ્ટ થયા પછી, ક્ષપકમુનિ મોહસાગરને તરી જઈ, ત્યાં અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિશ્રામો લે છે. ૧૨૩૫.

મહામાય્યામાં એ વિષે કહ્યું છે કે—

સર્વ કષાયો ક્ષીણ થયે, ક્ષપકમુનિ મોહસાગર તરી જઈને અન્તર્મુહૂર્ત્ત વિશ્રામ લે; જેવી રીતે સમુદ્ર તરી જઈ કોઈ પુરૂષ (એ ઘડી) વિશ્રાન્તિ લે છે એમ. ૧૨૩૬.

હવે (આ પ્રમાણે) ક્ષીણકષાય નામના બારમા ગુણસ્થાનકે પહોંચીને પ્રાણી એના અંતને પહેલે ક્ષણે નિદ્રા અને પ્રચલાનો નાશ કરે. ૧૨૩૭.

પંચજ્ઞાનાવરણાનિ ચતસ્રો દર્શનાવૃત્તીઃ ।

પંચવિદ્વાંશ્ચ ત્ત્વોઽન્યે અપયિત્વા જિનો ભવેત્ ॥ ૧૨૩૮ ॥

एवं च—अष्टचत्वारिंशदाढ्यं शतं प्रकृतयोऽत्र याः ।

सत्तायामभवंस्तासु षट्चत्वारिंशतः क्षयात् ॥ १२३९ ॥

द्वयाढ्यं शतं प्रकृतयोऽवशिष्टा दशमे गुणे ।

त्रीणमोहद्वિचरमक्षणावध्येकયુક્તશતम् ॥ १२४० ॥ युग्मम् ॥

सत्तायां नवनवतिः त्रीणमोहान्तिमक्षणे ।

चतुर्दશઅયાદત્ર પંચાશીતિઃ સયોગિનિ ॥ ૧૨૪૧ ॥

તતોઽયોગિદ્વિચરમક્ષણે દ્વાસતતિત્તયઃ ।

अयोगिनः क्षणेऽन्ये च शेषत्रयोदशक्षयः ॥ १२४२ ॥

अत्र भाष्यम्—

આવરણાલ્લઘ્યસમયે નિષ્કલ્પનયસ્સ કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોણંતરસમયે વવહારો કેવલં મણાઈ ॥ ૧૨૪૩ ॥

इति द्वादशम् ॥

અને અન્તિમક્ષણે પાંચ જ્ઞાનના આવરણો, ચાર દર્શનના આવરણો તથા પાંચ અન્તરાય—એમ કુલ ૧૪ કર્મને અપાવીને ‘ જિન ’ થાય. ૧૨૩૮.

એવી રીતે, જે ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હતી તેમાંથી ૪૬ નો ક્ષય થવાથી ૧૦૨ પ્રકૃતિઓ દશમા ગુણસ્થાનકમાં અવશિષ્ટ રહી હતી; વળી (તેમાંથી લોભપ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી) ક્ષીણમોહ (નામના બારમા) ગુણસ્થાનના બે અન્તિમ ક્ષણ સુધીમાં ૧૦૧ અવશિષ્ટ રહી હતી; તેમાંથી પણ (‘ નિદ્રા ’ અને ‘ પ્રત્યક્ષા ’ ના નાશથી) ‘ ક્ષીણમોહ ’ ને અન્તિમ ક્ષણે ૯૯ અવશેષ રહી હતી—તેમાંથી ઉક્ત ૧૪ નો ક્ષય થવાથી ‘ સયોગી કેવળી ’ ગુણસ્થાનમાં ૮૫ સત્તામાં રહે છે. ત્યારપછીવળી ‘ અયોગી ’ ગુણસ્થાનમાં છેલ્લે બે ક્ષણે ૭૨ નો ક્ષય થાય છે અને અવશેષ જે ૧૩ રહી તેનો ‘ અયોગી ’ ને એકદમ છેલ્લે સમયે ક્ષય થાય છે. ૧૨૩૯—૧૨૪૨.

આ સંબંધમાં ‘ ભાષ્ય ’ માં એમ કહ્યું છે કે:—

‘ નિશ્ચયનય ’ ને મતે, આવરણોના ક્ષયસમયે જ ‘ કેવળજ્ઞાન ’ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ‘ વ્યવહારનય ’ ને મતે તે પછીને સમયે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૪૩.

એ પ્રમાણે બારમા ગુણસ્થાનક વિષે.

યોગો નામાત્મનો વીર્ય તત્સ્યાહુષિવિશેષતઃ ।
 વીર્યાન્તરાય ચપચ્ચયોપશમસમ્ભવાત્ ॥ ૧૨૪૪ ॥
 યોગો દ્વિધા સકરણોઽકરણશ્ચેતિ કીર્તિતઃ ।
 તત્ર કેવલિનો જ્ઞેયદૃશ્યેષ્વસ્થિલવસ્તુષુ ॥ ૧૨૪૫ ॥
 ઉપયુજાનસ્ય કિલ કેવલે જ્ઞાનદર્શને ।
 યોઽસાવપ્રતિધો વીર્યવિશેષોઽકરણઃ સ તુ ॥ ૧૨૪૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 અયં ચ નાત્રાધિકૃતો યોગઃ સકરણસ્તુ યઃ ।
 મનોવાકાયકરણહેતુકોઽધિકૃતોઽત્ર સઃ ॥ ૧૨૪૭ ॥
 કેવલ્યુપેતસ્તૈર્યોગેઃ સયોગી કેવલી ભવેત્ ।
 સયોગિકેવલ્યાલ્લયં સ્યાત્ શુણ્ઘસ્થાનં ચ તસ્ય યત્ ॥ ૧૨૪૮ ॥
 મનોવાકાયજાશ્ચૈવં યોગાઃ કેવલિનોઽપિ હિ ।
 ભવન્તિ કાયિકસ્તત્ર ગમનાગમનાદિષુ ॥ ૧૨૪૯ ॥
 વાચિકો યતમાનાનાં જિનાનાં દેશનાદિષુ ।
 ભવસ્યૈવં મનોયોગોઽપ્યેષાં વિશ્વોપકારિણામ્ ॥ ૧૨૫૦ ॥

આત્માતું વીર્ય, શક્તિ-એતું નામ ‘યોગ.’ એ (યોગ) વીર્યાન્તરાયના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી અમુક પ્રકારની હાષિધથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૪૪.

એ યોગ ‘સકરણ’ અને ‘અકરણ’ એમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એમાં કેવળીને, અગ્નિલ જ્ઞેય અને દૃશ્ય પદાર્થોમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનો ઉપયોગ કરવાથી જે અમુક પ્રકારની અપ્રતિહત હાષિધ થાય છે એતું નામ ‘અકરણ યોગ’. ૧૨૪૫-૧૨૪૬.

અહિં ‘અકરણ યોગ’ નો અધિકાર નથી. અહિં તો ‘સકરણયોગ’ નો અધિકાર છે; કે જે ચન, વચન અને કાયાના કરણનો હેતુભૂત છે. ૧૨૪૭.

આ ‘સકરણયોગ’ વાળા જે કેવળી હોય એ સયોગીકેવળી કહેવાય છે અને એમનું શુણ્ઘસ્થાન સયોગીકેવળી શુણ્ઘસ્થાન કહેવાય. ૧૨૪૮.

એવી રીતે કેવળીને પણ મનનો, વચનનો અને કાયાનો યોગ હોય છે: ગમનાગમન વગેરેને વિષે કાયિક યોગ હોય છે, દેશનાં આદિ દેતાંકરતાં વચનયોગ હોય છે, અને નીચે આપેલી પરિસ્થિતિને વિષે મનોયોગ હોય છે. ૧૨૪૯-૧૨૫૦.

મનઃપર્યાયવન્નિર્વા દેવૈર્વાનુચરાદિભિઃ ।

પૃષ્ઠસ્ય મનસાર્થસ્ય કુર્વતાં મનસોચ્ચરમ્ ॥ ૧૨૫૧ ॥

દ્વિચસ્વારિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનામિહોદયઃ ।

જિન્નેન્દ્રસ્યાપરસ્યૈકચત્વારિંશત એવ ચ ॥ ૧૨૫૨ ॥

ઔદારિકાંગોપાંગે ચ શુભાન્યત્વગતિદ્વયમ્ ।

અસ્થિરં ચાશુભં ચેતિ પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૫૩ ॥

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપધાતમેવ ચ ।

પરાધાતોચ્છ્વાસવર્ણગન્ધસ્પર્શરસા इति ॥ ૧૨૫૪ ॥

નિર્માણાયસંહનને વેહે તૈજસકાર્મણે ।

અસાતસાતાન્યતરત્ તથા સુસ્વરદુઃસ્વરે ॥ ૧૨૫૫ ॥

એતાસાં ત્રિંશતઃ કર્મપ્રકૃતીનાં ત્રયોદશે ।

ગુણસ્થાને વ્યવચ્છેદ ઉદયાપેક્ષયા ભવેત્ ॥ ૧૨૫૬ ॥ કલાપકમ્ ॥

ભાષાપુદ્ગલસંઘાતવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

નોદયો દુઃસ્વરનામસુસ્વરનામકર્મણોઃ ॥ ૧૨૫૭ ॥

શરીરપુદ્ગલદલવિપાકિત્વાદયોગિનિ ।

શેષા ન સ્યુઃ કાયયોગા ભાવાત્પ્રકૃતયસ્તિમાઃ ॥ ૧૨૫૮ ॥

મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાઓએ અથવા અનુત્તર આદિક દેવોએ મનવડે પૃથ્વી પ્રાણોનો મનવડે જ ઉત્તર આપે એ ' મનયોગ. ' ૧૨૫૧.

અહિં એટલે આ તેરમે ગુણસ્થાને જિનભગવાનને જેંતાળીશ કર્મપ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય અને એ શિવાયના કેવળીને એકતાળીશ કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે. ૧૨૫૨.

એમાંથી ઔદારિક અંગ અને ઉપાંગ, શુભ અને અશુભ એમ જે આકાશગતિ, અસ્થિર-સ્થિર-અશુભ-શુભ અને પ્રત્યેક એ પાંચ નામકર્મ, છ સંસ્થાન, અશુદ્ધ-ઉપધાત-પરાધાત અને ઉચ્છવાસ એ ચાર નામકર્મ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, રસ, નિર્માણનામકર્મ, આથ સંધયજી, તૈજસ અને કાર્મણ એ જે દેહ, અસાતા અને સાતા વેદનીય એ જેમાંથી એક, તથા સુસ્વર અને દુઃસ્વર એ જે નામકર્મ—આ પ્રમાણેની ત્રીશ કર્મપ્રકૃતિઓનો, તેરમે ગુણસ્થાનકે, ઉદયની અપેક્ષાએ, વ્યવચ્છેદ થાય છે. ૧૨૫૩-૧૨૫૬.

વળી અયોગી ગુણસ્થાનમાં, ભાષાના પુદ્ગળોના વિપાકીપણાને ક્ષીણે ' દુઃસ્વર ' અને

તતશ્ચ યશઃ સુભગમાદેયં પર્યાપ્તં ત્રસલાદરે ।

પંચાશ્વજાતિર્મનુજાયુર્ગત્યૌ જિનનામ ચ ॥ ૧૨૫૧ ॥

ઉચ્ચૈર્ગોત્રં તથાસાતાસાતાન્યતરદેવ ચ ।

અન્યક્ષણાવધ્યુદયા દ્વાદશૈતા અયોગિનઃ ॥૧૨૬૦॥યુગ્મમ્ ॥

इति त्रयोदशम् ॥

નાસ્તિ યોગોઽસ્યેત્યયોગી તાદશો યશ્ચ કેવલી ।

ગુણસ્થાનં ભવેત્તસ્યાયોગિકેવલિનામકમ્ ॥ ૧૨૬૧ ॥

तच्चैवम्—अन्तर्मुहूर्त्तशेषायुः सयोगी केवली किल ।

લેશ્યાતીતં પ્રતિપિત્સુધ્યાનં યોગાન્ રુણદ્વિ સઃ ॥ ૧૨૬૨ ॥

तत्र पूर्वं बादरेण काययोगेन बादरौ ।

રુણદ્વિ વાગ્મનોયોગૌ કાયયોગં તતશ્ચ તમ્ ॥ ૧૨૬૩ ॥

सूक्ष्मक्रियं चानिवृत्तिशुक्लध्यानं विभावयन् ।

રુન્ધ્યાત્ સૂક્ષ્માંગયોગેન સૂક્ષ્મૌ માનસવાચિકૌ ॥ ૧૨૬૪ ॥

રુણદ્વયયો કાયયોગં સ્વાત્મનૈવ ચ સૂક્ષ્મકમ્ ।

સ સ્યાત્તદા ત્રિભાગોનદેહવ્યાપિપ્રદેશકઃ ॥ ૧૨૬૫ ॥

‘ સુસ્વર ’ નામકર્મેના ઉદય હોતા નથી, તથા શરીરના પુફ્ફગળના વિપાકીપણાને લીધે કાયયોગ હોતા નથી પણ નીચે જણાવેલી પ્રકૃતિઓ ભાવથી હોય છે. ૧૨૫૭-૧૨૫૮.

યશ, સુભગ, આદેય, પર્યાપ્ત, ત્રસ અને બાદર-એ છ નામકર્મ, પંચેન્દ્રિની જાતિ, મનુ-ધ્યનું આયુષ્ય તથા ગતિ, જિનનામકર્મ, ઉચ્ચગોત્ર તથા સાતા કે અસાતાવેદનીય-એમ કુલે બાર પ્રકૃતિઓ અયોગીકેવળી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમય સુધી ઉદયમાં હોય છે. ૧૨૫૯-૧૨૬૦.

એ પ્રમાણે તેરમું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

જેને યોગ નથી એ અયોગી. એવા અયોગી કેવળીનું ગુણસ્થાન ‘ અયોગીકેવળી ’ ગુણ-સ્થાન કહેવાય છે. ૧૨૬૧.

તે આ પ્રમાણે છે—

આયુષ્ય જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત્તજેટલું શેષ રહે છે ત્યારે સયોગીકેવળી લેશ્યાતીત ધ્યાનમાં નિમગ્ન થવાની ઇચ્છાથી યોગોને રૂંધે છે. તેમાં પ્રથમ સ્થૂળ કાયયોગવડે સ્થૂળ મનવચનના યોગોને રૂંધે છે, અને પછી સ્થૂળકાયયોગને રોકે છે. પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવૃત્તિશુક્લધ્યાનને વિભાવતાં સૂક્ષ્મકાયયોગવડે સૂક્ષ્મ મનવચનના યોગને રૂંધે છે. પછી યોગે સ્વતઃ સૂક્ષ્મકાય-યોગને રૂંધે છે, અને એ વખતે એનો શરીરપ્રદેશ તૃતીયાંશે ન્યૂન થઈને રહેછે. ૧૨૬૨-૧૨૬૫.

શુક્લધ્યાનં સમુચ્છિન્નક્રિયમપ્રતિપાતિ ચ ।

ધ્યાયન્ પંચહ્રસ્વવર્ણોચ્ચારમાનં સ કાલતઃ ॥ ૧૨૬૬ ॥

શૈલેશીકરણં યાતિ તદ્વ પ્રાપ્તો ભવત્યસૌ ।

યૌગવ્યાપારરહિતોઽયોગી સિદ્ધયત્યસૌ તતઃ ॥ ૧૨૬૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગત્યાનુપૂર્વ્યો દેવસ્ય શુભાન્યસ્વગતિદ્વયમ્ ।

દ્વૌ ગન્ધાવષ્ઠ ચ સ્પર્શા રસવર્ણાંગપંચકમ્ ॥ ૧૨૬૮ ॥

તથા પંચ બન્ધનાનિ પંચ સંઘાતનાન્યપિ ।

નિર્માણં ષટ્ સંહનનાન્યસ્થિરં વાશુભં તથા ॥ ૧૨૬૯ ॥

દુર્ભંગં ચ દુઃસ્વરં ચાનાદેયમયશોઽપિ ચ ।

સંસ્થાનષટ્કમગુરુલઘૂપધાતમેવ ચ ॥ ૧૨૭૦ ॥

પરાધાતમથોચ્છ્વાસમપર્યાપ્તાભિધં તથા ।

અસાતસાતયોરેકં પ્રત્યેકં ચ સ્થિરં શુભમ્ ॥ ૧૨૭૧ ॥

ઉપાંગત્રિતયં નીચૈર્ગોત્રસુસ્વરમેવ ચ ।

અયોગ્યુપાન્તસમયે ઇતિ દ્વાસતતેઃ ક્ષયઃ ॥ ૧૨૭૨ ॥ પંચભિઃ કુલકમ્ ॥

મનુજસ્ય ગતિશ્ચાયુશ્ચાનુપૂર્વોતિ ચ ત્રયમ્ ।

ત્રસલાદરપર્યાપ્તયશાંસીતિ ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૨૭૩ ॥

ત્યારપછી સમુચ્છિન્નક્રિય અપ્રતિપાતી 'શુક્લધ્યાનમાં નિમગ્ન રહી, પાંચ હ્રસ્વ વર્ણોના ઉચ્ચાર બેટલા સમયમાં શૈલેશીકરણ કરે છે. અને એમ કરતાં, સર્વ યોગવ્યાપાર રહિત 'અયોગી' થઈ 'સિદ્ધ' થાય છે. ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

અયોગીકેવળીગુણસ્થાનના ઉપાંત્ય સમયનેવિધે દેવની ગતિ તથા આનુપૂર્વી, શુભ અને અશુભ વિહાયગતિ (આકાશગતિ), બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, પાંચરસ, પાંચ વર્ણ, પાંચઅંગ, પાંચ બંધન, પાંચ સંઘાત, છ સંસ્થાન, છ સંઘયણ, ત્રણ ઉપાંગ, નીચગોત્ર, નિર્માણ-અસ્થિર-શુભ-અશુભ-દુર્ભાગ્ય-સુસ્વર-દુઃસ્વર-આનાદેય-અપયશ-અગુરુલઘુ-ઉપધાત-પરાધાત-ઉચ્છ્વાસ-અપર્યાપ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર અને અસાત કે સાતવેદનીય એટલાં (૧૭) નામકર્મ, —એમ એકંદર ખડોતેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. ૧૨૬૮-૧૨૭૨.

અને અન્ત્ય સમયે મનુષ્યની ગતિ આયુષ્ય અને આનુપૂર્વી એ ત્રણ, ઉંચ ગોત્ર,

ઉચ્ચૈર્ગોત્રમધાદેયં સુભગં જિનનામ ચ ।

અસાત્સાતયોરેકં જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ॥ ૧૨૭૪ ॥

ત્રયોદશૈતાઃ પ્રકૃતીઃ ક્ષપધિત્વાન્તિમે ક્ષણે ।

અયોગી કેવલી સિદ્ધચેન્નિર્મૂલગતકલ્મષઃ॥૧૨૭૫॥ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

મતાન્તરેઽત્રાનુપૂર્વીં ક્ષિપત્યુપાન્તિમક્ષણે ।

તતક્ષિસર્પતિં તત્ર દ્વાદશાન્ત્યે ક્ષણે ક્ષિપેત્ ॥ ૧૨૭૬ ॥

इति चतुर्दशम् ॥

આથં દ્વિતીયં તુર્યં ચ ગુણસ્થાનાન્યમૂનિ વૈ ।

ગચ્છન્તમનુગચ્છન્તિ પરલોકે શરીરિણમ્ ॥ ૧૨૭૭ ॥

મિશ્રદેશવિરત્યાદીન્યેકાદશ પરાણિ ચ ।

સર્વથાત્ર પરિત્યજ્ય જીવા યાન્તિ પરં ભવમ્ ॥ ૧૨૭૮ ॥

તત્ર મિશ્રે સ્થિતઃ પ્રાણી મૃતિં નૈવાધિગચ્છતિ ।

સ્યુર્દેશવિરતાદીનિ યાવજ્જીવાવધીનિ ચ ॥ ૧૨૭૯ ॥

યત્તૃતીયં ગુણસ્થાનં દ્વાદશં ચ ત્રયોદશમ્ ।

વિનાન્યેષ્વેકાદશસુ ગુણેષુ ત્રિયતેઽસુમાન્ ॥ ૧૨૮૦ ॥

અસાતા અને સાતાવેદનીયમાંનું એક, પંચેન્દ્રિયની જાતિ, અને ત્રસ-બાહર-પર્યાપ્ત-યશ-આદેય-સુભગ અને જિન-એટલાં (૭) નામકર્મઃ એમ એકંદર તેર પ્રકૃતિઓ બપાવે છે, આમ સર્વ કલ્મષ નિર્મૂળ થયે, અયોગીકેવળી સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૭૩-૧૨૭૫.

કેટલાકનો એવો મત છે કે ‘આનુપૂર્વી’ ને ઉપાન્ત્ય ક્ષણમાં બપાવે છે, એટલે ઉપાન્ત્યમાં ૭૨ ને બદલે ૭૩, અને અન્ત્યમાં ૧૩ ને બદલે ૧૨ બપાવે છે. ૧૨૭૬.

એ પ્રમાણે ચૌદસું ગુણસ્થાનક કહ્યું.

પહેલું, બીજું અને ચોથું ગુણસ્થાન પરલોકમાં પ્રાણીની પાછળ-સાથે જાય છે. અને (મિશ્ર, દેશવિરતિ આદિ) બાકીનાં અગ્યાર ગુણસ્થાનકોને, પરલોક જતો પ્રાણી અહિં જ મૂકી જાય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

વળી મિશ્રગુણસ્થાનકે રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો જ નથી. અને ‘દેશવિરતિ’ આદિ ગુણસ્થાનો તો છેક જીવિતપર્યન્ત હોય છે. ૧૨૭૯. કેમકે જેમ (ત્રીજા) મિશ્રગુણસ્થાનમાં રહીને પ્રાણી મૃત્યુ પામતો નથી તેમ બારમા અને તેરમામાં રહીને પણ મૃત્યુ પામતો નથી. મતલબ કે એ ત્રણ શિવાયના શેષ અગ્યાર ગુણસ્થાને રહીને જ પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે. ૧૨૮૦.

સ્તોકા એકાદશગુણસ્થિતા ઉત્કર્ષતોઽપિ ચત્ ।
 ચતુઃપંચાશદેવામી યુગપત્ સમ્ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨૮૧ ॥
 તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્ષીણમોહાસ્તે દ્વષ્ટયુક્ શતમ્ ।
 યુગપત્સ્યુરદ્દમાદિત્રિગુણસ્થાસ્તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૨૮૨ ॥
 મિથસ્તુલ્યાશ્ચ ચચ્છેણિદ્વયસ્થા અપિ સંગતાઃ ।
 સ્યુર્દ્વાષ્ટ્યુત્તરશતં પ્રત્યેકં ત્રિષુ તેષુ તે ॥ ૧૨૮૩ ॥
 યોગ્યપ્રમત્તપ્રમત્તાસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।
 યસે મિતાઃ કોટિકોટિશતકોટિસહસ્રકૈઃ ॥ ૧૨૮૪ ॥
 પંચમસ્થા દ્વિતીયસ્થા મિશ્રાશ્ચાવિરતાઃ ક્રમાત્ ।
 પ્રત્યેકં સ્યુરસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યસ્સ્વયોગિનઃ ॥ ૧૨૮૫ ॥
 સ્યુરનન્તગુણા મિથ્યાદ્દશસ્તેભ્યોઽપ્યનન્તકાઃ ।
 હ્રદમલ્પબહુત્વં સ્યાત્ સર્વત્રોત્કર્ષસમ્ભવે ॥ ૧૨૮૬ ॥ યુગમ્ ॥
 વિપર્યયોઽપ્યન્યથા સ્યાત્ સ્તોકાઃ સ્યુર્જાતુચિથથા ।
 ઉત્કૃષ્ટશાન્તમોહેભ્યો જઘન્યાઃ ક્ષીણમોહકાઃ ॥ ૧૨૮૭ ॥

અગ્યારમે ગુણસ્થાનકે સર્વથી અદ્ય પ્રાણીઓ છે કેમકે તેઓ એકીવખતે ઉત્કૃષ્ટતાઃ
 પણ ચોપન જ હોય છે. ૧૨૮૧.

એમના કરતાં સંખ્યાતગણા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનકે હોય છે. એઓ એકીવખતે એકસોને
 આઠ હોય છે. એમનાથી અધિક આઠમે, નવમે અને દશમે ગુણસ્થાને હોય છે. આ ત્રણે વળી
 પરસ્પર તુલ્ય છે. કેમકે એ પ્રત્યેક બન્ને શ્રેણીઓનાં એકઠાં કરતાં પણ એકસોબાસઠ હોય છે.
 ૧૨૮૨-૧૨૮૩.

વળી ' યોગી, ' ' પ્રમત્ત ' અને ' અપ્રમત્ત ' ગુણસ્થાનોએ ઉપરના કરતાં સંખ્યાત-
 ગણા હોય છે. એઓ કોઠ, સો કોઠ અને હજાર કોઠ છે. ૧૨૮૪.

બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ગુણસ્થાનોએ, ઉપર કરતાં અનુક્રમે અસંખ્ય અસંખ્ય
 ગણા હોય છે. અને અયોગી એટલે ચૌદમે ગુણસ્થાને એમના કરતાં અનંતગણા હોય છે.
 આમનાથી અનંતગણા વળી મિથ્યાદ્દષ્ટિઓ હોય છે. આ અદ્યબહુત્વ સર્વત્ર ઉત્કૃષ્ટતાઃ
 સમજવું. ૧૨૮૫-૧૨૮૬.

આ બાબતમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ અન્યથા વિપર્યય એટલે ફેરફાર પણ છે. જેમકે કોઈ વખતે
 ઉપશાંતમોહગુણસ્થાનવાળાની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા કરતાં ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવાળાની જઘન્ય સંખ્યા
 ન્હાની હોય છે. ૧૨૮૭.

एवं सास्वादनादिष्वपि भाव्यम् ॥

મિથ્યાત્વં કાલતોઽનાદિસાન્તં સ્યાત્સાદિસાન્તકમ્ ।

અનાદ્યનન્તં ચ ન તત્સાદ્યનન્તં તુ સમ્ભવેત્ ॥ ૧૨૮૮ ॥

સ્યાદાથં તત્ર ભવ્યાનામનાસપૂર્વસદ્દશામ્ ।

દ્વિતીયં પ્રાપ્ય સમ્યક્ત્વં પુનર્મિથ્યાત્વમીયુષામ્ ॥ ૧૨૮૯ ॥

સ્યાત્તૃતીયમભવ્યાનાં સદા મિથ્યાત્વવર્તિનામ્ ।

આનન્ત્યાસમ્ભવાત્ સાદેસ્તુર્યં યુક્તમસમ્ભવિ ॥ ૧૨૯૦ ॥

સાસાદનં ચોક્તમેવ ષડાવલિમિતં પુરા ।

તુર્યં મિતં સમધિકત્રયત્રિંશત્પયોધિભિઃ ॥ ૧૨૯૧ ॥

સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વે ત્રયત્રિંશત્પયોનિધીન્ ।

ધૃત્વાઽવિરતસમ્યક્ત્વં તતોઽપ્રાપ્યાગતોઽસકૌ ॥ ૧૨૯૨ ॥

યાવદથાપિ વિરતિં નાપ્નોતિ તાવદેષ યત્ ।

તુર્યમેવ ગુણસ્થાનમુરરીકૃત્ય વર્તેતે ॥ ૧૨૯૩ ॥

‘ સાસ્વાદન ’ આદિમાં પણ એમ છે.

પહેલા મિથ્યાત્વગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ અનાદિસાંત, સાદિસાંત, અને અનાદિઅનન્ત પણ છે; પરંતુ સાદિઅનન્ત સંભવતો નથી. ૧૨૮૮.

પૂર્વે જેમને સંમકિત પ્રાપ્ત થયું નથી એવા ભવ્યોના એ ગુણસ્થાનનો પહેલો એટલે અનાદિસાંત સ્થિતિકાળ છે. સમકિત પામીને પુનઃ મિથ્યાત્વે ઉતરી ગયા હોય એમના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ બીજો એટલે સાદિસાંત છે. ૧૨૮૯.

હવેશાં મિથ્યાત્વમાં જ વર્તતા અભવ્ય જીવોના ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ ત્રીજો એટલે અનાદિઅનન્ત છે. ‘ સાદિ ’ ને અનન્તપણાનો અસંભવ હોવાથી ‘ સાદિઅનન્ત ’-એવો ચોથો પ્રકાર સંભવતો નથી. ૧૨૯૦.

બીજા ‘ સાસ્વાદન ’ ગુણસ્થાનનો કાળ છ ‘ આવગી ’ જેટલો છે એ પૂર્વે કહેલું જ છે. ચોથા ગુણસ્થાનનો તેત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. ૧૨૯૧.

કેમકે એ (ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પ્રાણી) સર્વાર્થસિદ્ધદેવત્વને વિષે તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી રહી અવિરતસમ્યક્ત્વ પામી ત્યાંથી પુનઃ અહિં પણ આવે છે અને જ્યાંસુધી અહિં પણ તે વિરતિ પામતો નથી ત્યાં સુધી તે ચોથે જ ગુણસ્થાનકે રહે છે. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

કિંચિન્ન્યૂનનવાબ્દોનપૂર્વકોટિમિતે મતે ।

ત્રયોદશં પંચમં ચ ગુણસ્થાને ઉભે અપિ ॥ ૧૨૧૪ ॥

અન્તિમં હઞ્જણનમેત્યેવંરૂપૈઃ કિલાક્ષરૈઃ ।

અવિલમ્બાત્વરિતયોચ્ચારિતૈઃ પ્રમિતં ભવેત્ ॥ ૧૨૧૫ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તિકાનિ સ્યુઃ શેષાણ્યષ્ટાપ્યમૂનિ ચ ।

કેચિદ્દુર્ચુર્ન્યૂનપૂર્વકોટિકે ષષ્ટસપ્તકે ॥ ૧૨૧૬ ॥

તથોક્તં મગવતીસૂત્રે—

પ્રમત્તસંજમસ્સ ચાં પ્રમત્તસંજમવટ્ઠમાણસ્સ સઠ્ઠા વિ ચાં પ્રમત્તદ્ધા-
કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઢ । મંડિઆ એકજીવં પદુચ્ચ જહ્ણ એગં સમયં ઉક્કો
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોઢી । ચાણાજીવે પદુચ્ચ સઠ્ઠવદ્ધા ॥ અસ્યવૃત્તિઃ—જહ્ણ એકં
સમયંતિ કથં ઉચ્ચતે । પ્રમત્તસંયતપ્રતિપત્તિસમયસમનન્તરમેવ મરણાત્ ॥
દેસૂણા પુઠ્ઠવકોઢિત્તિ । કિલ પ્રત્યેકમન્તર્મુહૂર્ત્તપ્રમાણે એવ પ્રમત્તાપ્રમત્ત-
ગુણસ્થાને । તે ચ પર્યાયેણ જાયમાને દેશોનપૂર્વકોટિં યાવદુત્કર્ષેણ ભવતઃ ।
મહાન્તિ ચ અપ્રમત્તાપેક્ષયા પ્રમત્તાન્તર્મુહૂર્ત્તાનિ કલ્પ્યન્તે । એવં ચ અન્ત-

પાંચમું અને તેરમું—એ બેઉ ગુણસ્થાનકોનો સ્થિતિકાળ કોડપૂર્વથી આશરે નવવર્ષન્યૂન છે. ૧૨૬૪.

અન્તિમ ગુણસ્થાનનો સ્થિતિકાળ, વિલંબ કર્યા વિના તેમ ઉતાવળ કર્યા વિના ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯—એ પાંચ અક્ષરો બોલતાં જેટલો સમય લાગે તેટલો છે. ૧૨૬૫.

શેષ આઠ રહ્યાં એમનો સ્થિતિકાળ ‘અન્તર્મુહૂર્ત્ત’ જેટલો છે. કેટલાક વળી આ આઠ માંહેલા બે—છઠ્ઠા અને સાતમા—નો કાળ કોડપૂર્વથી કંઇક ન્યૂન છે એમ કહે છે. ૧૨૬૬.

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—

“ ‘પ્રમત્ત’ અને ‘અપ્રમત્ત’માં વર્તતા સંયમી—સામ્યુઓનો સર્વપ્રમત્તકાળ કેટલો હોય ? ઉત્તર:—હે મંડિઆ, એક જીવને આશ્રયીને ‘જઘન્ય’ એક સમય અને ‘ઉત્કૃષ્ટ’ કોડપૂર્વથી કંઇક ન્યૂન; અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ સર્વકાળ.” આ ઉપર ટીકા છે એ આ પ્રમાણે:—અહિં જઘન્ય એક સમયનો કાળ કેમ કહ્યો ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત સંયમ અંગીકાર કરીને અન્યસમયે જ મરણ પામવાથી. પ્રશ્ન:—પૂર્વકોટથી કંઇક ન્યૂન—એમ કહ્યું એ શી રીતે ? ઉત્તર:—પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત—એ પ્રત્યેક ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની જ છે, અને એમની પચાસે એકત્ર

મુહૂર્તપ્રમાણાનાં પ્રમત્તાદ્યાનાં સર્વાસાં મિલને દેશોનપૂર્વકોટીકાલમાનં
ભવતિ ॥ અન્યે ચ ગ્રાહુઃ । અષ્ટવર્ષોનાં પૂર્વકોટિ યાવત્ ઉત્કર્ષતઃ પ્રમ-
ત્તા સ્યાત્ । एवं અપ્રમત્તસૂત્રમપિ ॥ નવરં ॥ જહ્ન અંતમુહૂર્તંતિ । કિલ
અપ્રમત્તાદ્યાયાં વર્તમાનસ્ય અન્તર્મુહૂર્તમધ્યે મૃત્યુઃ ન ભવતીતિ ॥ ચૂર્ણિ-
કારમતં તુ પ્રમત્તસંયતવર્જઃ સર્વોઽપિ સર્વવિરતોઽપ્રમત્ત ઉચ્યતે પ્રમાદા-
ભાવાત્ । સ ચ ઉપશમશ્રેણિ પ્રતિપદ્યમાનઃ મુહૂર્તાભ્યન્તરે કાલં કુર્વન્
જઘન્યકાલો લભ્યતે ઇતિ ॥ દેશોનપૂર્વકોટી તુ કેવલિનમાશ્રિત્ય ઇતિ ॥

ચન્નિર્દિષ્ટં જિનાધીશૌરેકજીવન્યપેક્ષયા ।

ત્યક્ત્વા પુનઃ પ્રાપ્તિરૂપમથૈષામુચ્યતેઽન્તરમ્ ॥ ૧૨૧૭ ॥

જઘન્યં સાસાદનસ્ય પલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

શેષેષુ ચ દશાનાં સ્યાદન્તર્મુહૂર્તમન્તરમ્ ॥ ૧૨૧૮ ॥

મિથ્યાત્વસ્ય તદુત્કૃષ્ટં દ્વિઃષટ્ષષ્ટિઃ પયોધયઃ ।

સાધિકાઃ કથિતાસ્તત્ર શ્રૂયતાં ભાવના તિવ્યમ્ ॥ ૧૨૧૯ ॥

કરીએ એટલે ઉત્કર્ષતઃ કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ થાય છે. એમાં પણ ‘અપ્રમત્ત’ ની અપેક્ષાએ
‘પ્રમત્ત’ ના અન્તર્મુહૂર્તો મોટાં કદમાં છે. એટલે અન્તર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા પ્રમત્ત
શુભસ્થાનના સર્વકાળ એકત્ર કરીએ તો ‘કોડપૂર્વથી કંઈક ન્યૂન’ થાય છે. કેટલાકને વળી
એવો મત છે કે ‘પ્રમત્ત’ નો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ ‘કોડપૂર્વથી આઠ વર્ષ ન્યૂન’ છે. ‘અપ્રમત્ત’
ના સંબંધમાં પણ એમ જ સમજવું. ફેર એટલો કે ‘અપ્રમત્તકાળ’ની અંદર રહેનારનું અન્ત-
ર્મુહૂર્તની અંદર મૃત્યુ થતું નથી. વળી ‘ચૂર્ણિ કાર’ નો તો એવો મત છે કે પ્રમત્તસંજમી
વિના બીજા સર્વ સર્વવિરતિ ‘અપ્રમત્ત’ કહેવાય છે કેમકે એમને પ્રમાદનો અભાવ છે—પ્રમાદ
હોતો જ નથી. આવો સંયમી વળી ઉપશમશ્રેણિને પ્રાપ્ત કરીને અન્તર્મુહૂર્તની અંદર
મૃત્યુ પામવાથી જઘન્ય કાળ પમાય છે. ” ‘કંઈક ન્યૂન કોડપૂર્વ’ કહ્યો એ કાળ તો કેવળીને
આશ્રયીને કહ્યો છે.

અહિં જિનપ્રભુએ જે એક જીવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે પ્રાપ્તિરૂપને ત્યજીને કહ્યું છે.

હવે આ શુભસ્થાનોના અન્તર વિષે. ૧૨૬૭.

‘સાસ્વાદન’ નું અન્તર જઘન્યતઃ એક પદ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને
શેષ તેરમાંહેના દશ શુભસ્થાનોનું અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૧૨૬૮.

મિથ્યાત્વશુભસ્થાનનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ એકસોબત્રીશ સાગરોપમથી કંઈક અધિક
છે. ૧૨૬૯.

અનુમૂય સ્થિતિ કશ્ચિત્ સમ્યક્સ્વસ્ય ગરીયસીમ્ ।
 મિશ્રં તતોઽન્તર્મુહૂર્તમનુમૂય તતઃ પુનઃ ॥ ૧૩૦૦ ॥
 ષટ્ષષ્ટચમ્ભોનિધિમિતાં સમ્યક્સ્વસ્ય ગુરુસ્થિતિમ્ ।
 સમાપ્ય કોઽપિ મિથ્યાત્વં જાતુ યાતિ તદા હિ તત્ ॥ ૧૩૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 દેશોનપુદ્ગલપરાવર્તાર્દ્ધપ્રમિતં મતમ્ ।
 દ્વિતીયાદીનાં દશાનાં ગુણાનાં જ્યેષ્ઠમન્તરમ્ ॥ ૧૩૦૨ ॥
 ક્ષપકસ્યાન્તરં જાતુ ન સ્યાત્ ત્રિષ્વષ્ટમાદિષુ ।
 સકૃતપ્રાપ્તેઃ ક્ષીણમોહાદિત્રયેઽપ્યન્તરં ન હિ ॥ ૧૩૦૩ ॥

इति गुणाः ॥ ३० ॥

अथ योगः ॥

દશ પંચાધિકા યોગાઃ સત્ સ્યુસ્તન્ન કાયિકાઃ ।
 ચત્વારો માનસોદ્ભૂતાસ્તાવન્ત એવ વાચિકાઃ ॥ ૧૩૦૪ ॥
 ઔદારિકસ્તન્મિશ્રઃ સ્યાદૈક્રિયસ્તેન મિશ્રિતઃ ।
 આહારકસ્તન્મિશ્રઃ સત્તમસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૦૫ ॥

અહિં આ પ્રમાણે ભાવના છે:—

કોઈ પ્રાણી સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુભવીને તથા પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિશ્ર શુભ-
 સ્થાનક અનુભવીને પુનઃ છાસક સાગરોપમની સમકિનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને ન્યારે મિથ્યા
 ત્વશુભસ્થાને ઉતરી પડે ત્યારે ઉપર કહ્યું એ મિથ્યાત્વનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર થાય છે. ૧૩૦૦-૧૩૦૧,

બીજાથી માંડીને દશ (અર્થાત્ અચ્ચારમા સુધીના) શુભસ્થાનોનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ-
 પુદ્ગલપરાવર્તથી કંઈક ન્યૂન છે. ૧૩૦૨.

આઠમા, નવમા અને દશમા શુભસ્થાનોમાં ક્ષપક થયેલાને લેશ પણ અન્તર નથી;
 તેમજ એક જ વાર પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી, ‘ક્ષીણમોહ’ વગેરે ત્રણ શુભસ્થાનોમાં એટલેકે
 બારમા, તેરમા અને ચૌદમા શુભસ્થાનોમાં પણ અન્તર નથી. ૧૩૦૩.

આવી રીતે શુભસ્થાનોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ.

હવે એકત્રીશમા દ્વાર ‘યોગ’ વિષે.

યોગ પંદર છે; સાત કાયના, ચાર મનના, અને ચાર વચનના. ૧૩૦૪.

ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક, વૈક્રિય, મિશ્રવૈક્રિય, આહારક, મિશ્રઆહારક અને તૈજસકાર્મણ-
 એમ સાત કાયયોગો છે. ૧૩૦૫.

પર્યાસાનાં નૃતિરશ્વામૌદારિકામિથો ભવેત્ ।

સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ પર્યાસાપર્યાસાનાં તથોચ્યતે ॥ ૧૩૦૬ ॥

કાર્મણેન વૈક્રિયેણાહારકેણેતિ ચ ત્રિધા ।

ઔદારિકમિશ્રકાયયોગં યોગીશ્વરા જગુઃ ॥ ૧૩૦૭ ॥

ઔદારિકાંગનામાદિતાદૃક્કર્મનિયોગતઃ ।

ઉત્પત્તિદેશં પ્રાપ્તેન તિરશ્ચા મનુજેન વા ॥ ૧૩૦૮ ॥

યદૌદારિકમારબ્ધં ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તાવદૌદારિકમિશ્રઃ કાર્મણેન સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૦૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તથા ચોક્તં નિર્યુક્તિકારેણ શસ્ત્રપરિજ્ઞાધ્યયને—

તેણ્ણ કમ્મણ્ણં આહારેહ અણંતરં જીવો ।

તેણ્ણ પરં મિસ્સેણં જાવ સરીરસ્સ નિપ્પત્તી ॥ ૧૩૧૦ ॥

નનુ મિશ્રત્વમુભયનિષ્ઠમૌદારિકં યથા ।

મિશ્રં ભવેત્કાર્મણેન તથા તેનાપિ કાર્મણમ્ ॥ ૧૩૧૧ ॥

તતશ્ચૌદારિકમિશ્રમેવેદં કથમુચ્યતે ।

અસ્ય કાર્મણમિશ્રત્વમપિ કિં નાભિધીયતે ॥ ૧૩૧૨ ॥

તેમાં પર્યાસ મનુષ્ય અને તિર્થચીને ઔદારિક કાયયોગ હોય છે. અને પર્યાસ તથા અપર્યાસોને મિશ્રઔદારિક કાયયોગ છે. ૧૩૦૬.

મિશ્રઔદારિક કાયયોગ ત્રણ પ્રકારે થાય છે; (૧) કાર્મણ કાયાએ કરીને (૨) વૈક્રિય કાયાએ કરીને અને (૩) આહારક કાયાએ કરીને, ૧૩૦૭.

ઔદારિક શરીર, નામ આદિ કોઈ એવા કર્મના નિયોગથી ઉત્પત્તિદેશને પ્રાપ્ત થયેલ તિર્થચ કે મનુષ્ય ઔદારિક શરીરનો આરંભ કરે એ શરીર જ્યાંસુધી પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ‘ કાર્મણ ’ ની સાથે ‘ ઔદારિક ’ નું મિશ્રપણું હોય. ૧૩૦૮-૧૩૦૯.

એ સંબંધમાં નિર્યુક્તિકાર શસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં કહે છે કે:—

‘ તેજસ ’ અને ‘ કાર્મણ ’ શરીરે કરીને જીવ અન્તરરહિત—સતત આહાર કરે છે અને ત્યારબાદ જ્યાંસુધીમાં શરીરની નિષ્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી ‘ મિશ્ર ’ વડે આહાર કરે છે. ૧૩૧૦.

અહિં કોઈ શંકા ઉઠાવે કે ‘ મિશ્રપણું ’ તો ગેઉ માટે સરખું છે, એટલે કે ‘ ઔદારિક ’ જેમ ‘ કાર્મણ ’ સાથે મિશ્ર છે તેમ ‘ કાર્મણ ’ ‘ ઔદારિક ’ સાથે મિશ્ર છે તેમ છતાં આ

અત્રાહુઃ—આસંસારં કાર્મણસ્થાવસ્થિતત્વેન સર્વદા ।

સકલેષ્વપિ દેહેષુ સમ્ભવેદસ્ય મિશ્રતા ॥ ૧૩૧૩ ॥

તતથ—કાર્મણમિશ્રમિત્યુક્તે નિર્ણેતું નૈવ શક્યતે ।

કિમૌદારિકસમ્બન્ધિ કિં વાપરશરીરજમ્ ॥ ૧૩૧૪ ॥

ઔદારિકસ્ય ચોત્પત્તિં સમાશ્રિસ્ય પ્રધાનતા ।

કાદાચિત્કતયા चास्य प्रतिपत्तिरसंशया ॥ ૧૩૧૫ ॥

તદૌદારિકમિશ્રત્વવ્યપદેશોઽસ્ય ચૌક્તિકઃ ।

ન તુ કાર્મણમિશ્રત્વવ્યપદેશસ્તથાવિધઃ ॥ ૧૩૧૬ ॥

યદાપ્યૌદારિકદેહધરો વૈક્રિયલબ્ધિમાન્ ।

પંચાક્ષતિર્યઙ્મર્ત્યશ્ચ પર્યાપ્તો વાદરોનિલઃ ॥ ૧૩૧૭ ॥

વૈક્રિયાંગમારભતે ન ચ પૂર્ણીકૃતં ભવેત્ ।

તદૌદારિકમિશ્રઃ સ્યાદ્વૈક્રિયેણ સહ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૧૮ ॥

एवमाहारकारम्भकाले तल्लब्धिशालिनः ।

સહાહારકદેહેન મિશ્ર ઔદારિકો ભવેત્ ॥ ૧૨૧૯ ॥

(કાર્મણુ) ઔદારિક સાથે મિશ્ર છે, એમ કેમ કહે છે ? ઔદારિક કાર્મણુસાથે મિશ્ર છે એમ કેમ નથી કહેતા ? ૧૩૧૧-૧૩૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન:—

કાર્મણુ શરીર સર્વદા છેક સંસાર પર્યન્ત રહે છે અને તેથી સર્વ શરીરોમાં એનું મિશ્ર-પણું સંભવે છે. અને તેથી ‘ કાર્મણુ સાથે મિશ્ર ’ એટલું કહેવાથી શું મિશ્ર, ઔદારિક શરીર મિશ્ર કે બીજું શરીર મિશ્ર ? એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ૧૩૧૩-૧૩૧૪.

વળી ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ‘ ઔદારિક ’ ની પ્રધાનતા છે કેમકે એની પ્રતિપત્તિ કદાચિતપણુએ કરીને નિઃસંશય છે. તેથી ‘ ઔદારિકની સાથે મિશ્ર ’ એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે, ‘ કાર્મણુની સાથે મિશ્રત્વ ’ છે એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી. ૧૩૧૫-૧૬.

વળી ઔદારિક શરીરધારી અને વૈક્રિયલબ્ધિમાન એવો પચેન્દ્રિ તિર્યંચ અને મનુષ્ય તથા પર્યાપ્ત આહરવાયુકાય જ્યારે વૈક્રિય શરીરને આરંભે છે ત્યારે જ્યાંસુધી એ શરીર પૂર્ણ થાય નહિ ત્યાંસુધી ઔદારિકની સાથે વૈક્રિય મિશ્ર છે (એમ કહેવાય છે). ૧૩૧૭-૧૮.

એજ પ્રમાણે આહારક શરીરના આરંભવખતે આહારકલબ્ધિવાળાનું આહારક શરીર ઔદારિકની સાથે મિશ્ર છે. ૧૩૧૯.

યથાપ્યત્રોભયત્રાપિ મિથસ્તુલ્યૈવ મિશ્રતા ।

તથાપ્યારમ્ભકત્વેનોદારિકસ્ય પ્રધાનતા ॥ ૧૩૨૦ ॥

તત ઔદારિકેણૈવ વ્યપદેશો દ્વયોરપિ ।

ન વૈક્રિયાહારકાભ્યાં વ્યપદેશો જિનૈઃ કૃતઃ ॥ ૧૩૨૧ ॥

મતં સિદ્ધાન્તિનામેતત્ કર્મગ્રન્થવિદઃ પુનઃ ।

વૈક્રિયાહારકમિશ્રે ઇવ પ્રાહુરિમે ક્રમાત્ ॥ ૧૩૨૨ ॥

યદારમ્ભે વૈક્રિયસ્ય પરિત્યાગેઽપિ તસ્ય તે ।

વદન્તિ વૈક્રિયં મિશ્રમેવમાહારકેઽપિ ચ ॥ ૧૩૨૩ ॥

વૈક્રિયદેહપર્યાપ્ત્યા પર્યાસસ્ય શરીરિણઃ ।

વૈક્રિયઃ કાયયોગઃ સ્યાત્તન્મિશ્રસ્તુ દ્વિધા ભવેત્ ॥ ૧૩૨૪ ॥

યો પર્યાસદશાયાં સ્યાન્મિશ્રો નારકનાકિનામ્ ।

યોગઃ સમં કાર્મણેન સ સ્યાદ્વૈક્રિયમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૨૫ ॥

તથા યદા મનુષ્યો વા તિર્યકૃપંચેન્દ્રિયોઽથવા ।

વાયુઃ વા વૈક્રિયં કૃત્વા કૃતકાર્યોઽથ તત્ત્યજન્ ॥ ૧૩૨૬ ॥

આમ બન્નેમાં એ કે મિશ્રત્વ તો પરસ્પર સરખું જ છે તોપણ આરંભકપણ્યોએ કરીને ‘ઔદારિક’ પ્રધાન છે. તેથી બેઉ (વૈક્રિય અને આહારક) ‘ઔદારિક’ ની સાથે મિશ્ર છે, નહિં કે ઔદારિક બન્નેથી સાથે મિશ્ર. એમ શ્રીજિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૧૩૨૦-૧૩૨૧.

એ મત સિદ્ધાન્તિઓનો છે. કર્મગ્રંથવાળાઓ તો ઔદારિકનું અનુક્રમે ‘વૈક્રિય’ અને ‘આહારક’ ની સાથે મિશ્રત્વ છે એમ સમજાવે છે. કેમકે એઓ વૈક્રિયના આરંભસમયે અને પરિત્યાગમાં પણ વૈક્રિયની સાથે મિશ્રત્વ માને છે. આહારકના સંબંધમાં પણ એમજ કહે છે. ૧૩૨૨-૧૩૨૩.

વૈક્રિયશરીરપર્યામિવાળા જીવને વૈક્રિયકાયયોગ હોય. એનુંયે બે પ્રકારનું મિશ્ર હોય. ૧૩૨૪.

અપર્યાસ દશામાં નારકી અને દેવોનું જે મિશ્રત્વ તે (૧) કાર્મણ્યવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય. ૧૩૨૫.

એમજ વળી મનુષ્ય અથવા તિર્યચપંચેન્દ્રિ અથવા વાયુ ‘વૈક્રિય’ કરીને અને એ સંપૂર્ણ કરી એને ત્યજી દહને જ્યારે ઔદારિક શરીરને વિષે પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે (૨) ઔદારિકવૈક્રિયમિશ્રયોગ થાય છે. ૧૩૨૬-૧૩૨૭.

ઔદારિકશરીરાન્તઃ પ્રવેષ્ટું યતતે તદા ।
 યોગો વૈક્રિયમિશ્રઃ સ્યાત્સમમૌદારિકેણ ચ ॥ ૧૩૨૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 મિશ્રીભાવો યદપ્યત્રોભયનિષ્પત્તિસ્થાપ્યસૌ ।
 પ્રાધાન્યાદ્વૈક્રિયેણૈવ ક્લ્યાતો નૌદારિકેણ તુ ॥ ૧૩૨૮ ॥
 પ્રાધાન્યં તુ વૈક્રિયસ્ય પ્રાજ્ઞૈર્નિરૂપિતં તતઃ ।
 ઔદારિકે તુ પ્રવેશ એતસ્યૈવ બલેન યત્ ॥ ૧૩૨૯ ॥
 આહારકાંગપર્યાપ્ત્યા પર્યાપ્તાનાં શરીરિણામ્ ।
 આહારકઃ કાયયોગઃ સ્યાન્નતુર્દશપૂર્વિણામ્ ॥ ૧૩૩૦ ॥
 આહારકવપુઃ કૃત્વા કૃતકાર્યસ્ય તત્પુનઃ ।
 ત્યક્ત્વા સ્વાંગે પ્રતિશતઃ સ્યાદાહારકમિશ્રકઃ ॥ ૧૩૩૧ ॥
 દ્વયોઃ સમેડપિ મિશ્રત્વે બલેનાહારકસ્ય યત્ ।
 ઔદારિકેડ્નુપ્રવેશસ્તેનેત્થં વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૩૩૨ ॥
 તૈજસં કાર્મણં ચેતિ દ્વે સદા સહચારિણી ।
 તતો વિવચ્ચિતઃ સૈકો યોગસ્તૈજસકાર્મણઃ ॥ ૧૩૩૩ ॥
 જન્તૂનાં વિપ્રહગતાવયં કેવલિનાં પુનઃ ।
 સમુદ્ઘાતે સમયેષુ સ્યાત્તૃતીયાદિષુ ત્રિષુ ॥ ૧૩૩૪ ॥

અહિં પણ મિશ્રત્વ બેઉમાં સમાન છે તો પણ વૈક્રિયના પ્રધાનપણાને લઇને એ વૈક્રિયની સાથે ઔદારિકનો યોગ કહેવાય છે. નહિ કે ઔદારિકની સાથે વૈક્રિયનો યોગ. ૧૩૨૮.

વળી પ્રાણપુરૂષોએ પણ વૈક્રિયનું પ્રધાનપણું માન્ય કર્યું છે કેમકે એના જ બળવડે ઔદારિકમાં પ્રવેશ થઇ શકે છે. ૧૩૨૯.

આહારક શરીરની પર્યાપ્તિ જેમની પૂર્ણ થયેલી હોય એવા ચૌદપૂર્વધરમહાત્માઓને આહારકકાયયોગ થાય છે; તેમ આહારકશરીર કરીને કૃતાર્થ થયેલા એવા તે મહાત્માઓનો, એ શરીર ત્યજીને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી આહારકમિશ્ર કાયયોગ થાય છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૧.

અહિં પણ બેઉનું મિશ્રત્વ તુલ્ય છે તો યે આહારકના બળે જ ઔદારિકને વિષે પ્રવેશ થઇ શકે છે તેથી આહારક સાથે મિશ્રપણું કહેવાય છે. ૧૩૩૨.

વળી તૈજસ શરીર અને કાર્મણ શરીર એ બેઉના નિરન્તર સહચારીપણાને લઇને

एवं निरूपिताः सप्त योगाः कायसमुद्भवाः ।

अथ चित्तवचोजातांश्चतुरश्वतुरો ब्रुवे ॥ १३३५ ॥

सत्यो मृषा सत्यमृषा न सत्यो न मृषाऽपि च ।

मनोयोगश्चतुर्थेन वाग्योगोऽप्येवमेव च ॥ १३३६ ॥

ત્ર ચ- સન્ત ઇત્યભિધીયન્તે પદાર્થા મુનયોઽથવા ।

तेषु साधु हितं सत्यमसत्यं च ततोऽन्यथा ॥ १३३७ ॥

पदार्थानां हितं तत्र यथावस्थितचिन्तनात् ।

मुनीनां च हितं यस्मान्મોક્ષમાર્ગેકસાધનમ્ ॥ ૧૩૩૮ ॥

स्वतो विप्रतिपत्तौ वा वस्तु स्थापयितुं किल ।

सर्वज्ञोक्तानुसारेण चिन्तनं सत्यमुच्यते ॥ १३૩૯ ॥

यथास्ति जीवः सदसद्रूपो व्याप्य स्थितस्तनुम् ।

મોક્ષા સ્વકર્મણાં સત્યમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૦ ॥

પ્રશ્ને વિપ્રતિપત્તૌ વા સ્વભાવાદુત વસ્તુષુ ।

विकल्प्यते जैनमतोत्तीर्णं यत्तदसत्यकम् ॥ १૩૪૧ ॥

‘તૈજસકાર્મણુ’ એમ ભેગો જ એક કાયયોગ કહ્યો છે. આ તૈજસકાર્મણુકાયયોગ પ્રાણીઓને વિગ્રહગતિમાં હોય છે, અને કેવળીઓને સમુદ્ધાતના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા-એમ ત્રણ સમયોને વિષે હોય છે. ૧૩૩૩-૧૩૩૪.

આ પ્રમાણે સાત કાયયોગ વિષે સમજણ આપી હવે મન અને વચનના અસ્થિર યોગ વિષે કંઈક કહીએ છીએ. ૧૩૩૫.

(૧) સત્ય, (૨) મૃષા, (૩) સત્યમૃષા અને (૪) ન સત્ય ન મૃષા-એમ ચાર પ્રકારનો મનોયોગ છે. વચનયોગના પણ એ જ પ્રકારે ચાર ભેદ છે. ૧૩૩૬.

પદાર્થવાચી અથવા મુનિજનવાચી સત્ શબ્દ છે. એ પરથી એ પદાર્થ કે મુનિજનને હિતાવહ-એ સત્ય, યથાવસ્થિત ચિન્તન કરવાથી પદાર્થને હિતાવહ; અને મોક્ષમાર્ગનું એકનું એક સાધન હોઈને મુનિજનને હિતાવહ. એથી વિપરીત-એ અસત્ય. ૧૩૩૭-૩૮.

કોઈ વસ્તુ કે વાતનું સ્થાપન કરવામાં સ્વતઃ અથવા કંઈ શુંય ઉભી થાય ત્યારે સર્વજ્ઞના વચનઅનુસાર ચિન્તન કરવું તે ‘સત્ય મનોયોગ’ કહેવાય છે. જેમકે સત્ અસત જીવ શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે, તે સ્વકર્મનો ભોક્તા છે, ઇત્યાદિ ચિન્તન એ સત્ય મનોયોગ છે. ૧૩૩૯-૧૩૪૦.

કોઈ પ્રશ્નમાં કે શુંયમાં કોઈ વસ્તુની જિનવચનથી વિપરીત કલ્પના કરવી એનું

નાસ્તિ જીવો યથૈકાન્તનિત્યોઽનિત્યો મહાનશુઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણોઽસત્યમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૨ ॥

કિંચિત્સત્યમસત્યં વા યત્સ્યાદુભયધર્મયુક્ ।

સ્યાત્તરસત્યમૃષાભિરૂપં વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૪૩ ॥

યથાન્યવૃત્તમિશ્રેષ્ઠેષુ બહુષ્વશોકશાલિષુ ।

અશોકવનમેવેદમિત્યાદિપરિચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૪૪ ॥

સત્ત્વાત્કતિપયાશોકતરૂણામત્ર સત્યતા ।

અન્યેષામપિ સદ્ભાવાત્ ભવેદસત્યતાપિ ચ ॥ ૧૩૪૫ ॥

ભવેદસત્યમેવેદં નિશ્ચયાપેક્ષયા પુનઃ ।

વિકલ્પિતસ્વરૂપસ્યાસદ્ભાવાદિહ વસ્તુનઃ ॥ ૧૩૪૬ ॥

વિનાર્થપ્રતિનિષ્ઠાં ચ સ્વરૂપમાત્રચિન્તનમ્ ।

ઉક્તતલ્લચ્છણાયોગાન્ન સત્યં ન મૃષા ચ તત્ ॥ ૧૩૪૭ ॥

યથા ચૈત્રાચાચનીયા ગૌરાનેયો ઘટસ્તતઃ ।

પર્યાલોચનમિત્યાદિ સ્યાદસત્યામૃષાભિધમ્ ॥ ૧૩૪૮ ॥

નામ ‘ અસત્ય મનોયોગ ’ છે. જેમકે જીવ એકાન્તે છેજ નહિં, જીવ નિત્ય છે, અનિત્ય છે, મોટો છે, ન્હાનો છે, અકર્તા છે તથા નિર્ગુણી છે ઇત્યાદિક ચિન્તન કરવું એ અસત્ય મનોયોગ જાણવો. ૧૩૪૧-૧૩૪૨.

વળી કંઈક સત્ય અને કંઈક મૃષા (અસત્ય) એમ બેઠે ધર્મો જેનામાં હોય તે વ્યવહારનયને આશ્રીને સત્યમૃષા નામનો (ત્રીજો) મનોયોગ છે. જેવી રીતે કે ઘણાં અશોકવૃક્ષોની સાથે થોડાં બીજાં વૃક્ષો મિશ્ર હોય છતાં આપણે ચિન્તવીએ કે આ તો અશોકવૃક્ષો જ છે, એ આ ત્રીજો (મિશ્ર) મનોયોગ છે. ૧૩૪૩-૧૩૪૪.

એમાં કેટલાક અશોકવૃક્ષોનો સંસ્માર હોવાથી સત્યતા છે. અને બીજાં પણ વૃક્ષો હોવાથી અસત્યતા પણ છે. ૧૩૪૫.

વળી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ય જ છે. કેમકે કદપેલા સ્વરૂપવાળા પદાર્થોનાં ત્યાં અસંસ્માર છે. ૧૩૪૬.

અર્થપ્રતિષ્ઠા વિના કેવળ સ્વરૂપનું જ ચિન્તન કરવું એમાં, એનાં જે લક્ષણ કદમાં છે એનો યોગ ન હોવાથી એ ‘ નહિં સત્ય નહિં મૃષા ’ નામનો ચોથા પ્રકારનો મનોયોગ કહે-

વ્યવહારાપેક્ષયૈવ પૃથગેતદુદીર્યતે ।

નિશ્ચયાપેક્ષયા સત્યેઽસત્યે વાન્તર્ભવેદિદમ્ ॥ ૧૩૪૯ ॥

તથાહિ—ગૌર્યાચ્યેત્યાદિસંકલ્પં દંભેન વિદધીત ચેત્ ।

અન્તર્ભવેત્તદાઽસત્યે સત્યે પુનઃ સ્વભાવતઃ ॥ ૧૩૫૦ ॥

સર્વમેતદ્ભાવનીયં વાગ્યોગેઽપ્યવિશેષતઃ ।

ભાવિતાશ્ચિન્તને ભેદા ભાવ્યાસ્તેઽત્ર તુ જલ્પને ॥ ૧૩૫૧ ॥

एवं मनोवचोयोगाः स्युः प्रत्येकं चतुर्विधाः ।

તતો યોગાઃ પંચદશ વ્યવહારનયાશ્રયાત્ ॥ ૧૩૫૨ ॥

किमु कश्चिद्विशेषोऽस्ति भाषावाग्योगयोर्ननु ।

ભાષાધિકારો યત્પ્રોક્તઃ સૂત્રે વાગ્યોગતઃ પ્રથક્ ॥ ૧૩૫૩ ॥

अत्रोच्यते—युज्यते इति योगः स्यादिति व्युत्पत्तियोगतः ।

ભાષાપ્રવર્ત્તકો જન્તુયત્નો વાગ્યોગ ઉચ્યતે ॥ ૧૩૫૪ ॥

વાય છે. જેમકે અમુક માણસ પાસે ગાય યાચવી છે, પછી ઘટ લાવવો છે—ઇત્યાદિ પર્યાલોચના નથી સત્ય તેમ નથી અસત્ય. એ ‘અસત્યામૃષા’ મનોયોગ થયો. ૧૩૪૭-૧૩૪૮.

આને પૃથક્ લેઈ ગણ્યો એ તો વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ ગણ્યો છે. નિશ્ચયની અપેક્ષાએ તો આ લેઈ-પ્રકાર ‘સત્ય’ માં અથવા ‘અસત્ય’ માં સમાઈ જાય છે. ૧૩૪૯.

તે આવી રીતે:—ગાય યાચવી છે, ઇત્યાદિ સંકલ્પ જો દંભપૂર્વક કર્યો હોય તો તેનો ‘અસત્ય’ માં સમાવેશ થાય, પણ જો સ્વભાવિકપણે કર્યો હોય તો તેનો સમાવેશ ‘સત્ય’ માં થાય. ૧૩૫૦.

જેવું આ મનોયોગોનું સ્વરૂપ કહ્યું તેવું જ—તે મુઝબનું જ વચનયોગોનું સ્વરૂપ જાણવું. પહેલાંમાં ‘ચિન્તવન’ રૂપ લેઈ કહ્યા છે તે અહિં (આમાં) ‘મુખેથી કહેવારૂપે’ લેવા. ૧૩૫૧.

આ પ્રમાણે મનના અને વચનના પ્રત્યેકના ચચ્ચાર યોગ થયા. અને તેથી સર્વ મળીને (વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ) પંદર યોગ થયા. ૧૩૫૨.

અહિં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે વચનયોગ અને ભાષા—એ બેમાં શું કંઈ તફાવત છે કે સૂત્રનેવિષે ભાષાધિકારને વચનયોગથી પૃથક્ વર્ણવ્યો છે—કહ્યો છે ? ૧૩૫૩.

એનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—યુજ્યતે इति योगः એવી યોગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી, જન્તુનો ભાષાપ્રવર્ત્તક યત્ન વાગ્યોગ કહેવાય છે. અને ભાષાને લાયક એવા દ્રવ્યોમાંથી ભાષા-

ભાષાત્વેનાપાદિતા યા ભાષાર્હદ્રવ્યસંતતિઃ ।

સા ભાષા સ્યાદતો ભેદો ભાષાવાગ્યોગયોઃ સ્ફુટઃ ॥ ૧૩૫૫ ॥

તથોક્તમ્ આવશ્યકબૃહદ્વૃત્તૌ—

ગિણહૃદય કાઢેણં નિસિરહ તહ વાઢેણ જોગેણંતિ ॥

અત્ર કશ્ચિદાહ—

તત્ર કાયિકેન યદ્વાતિતિતિ એતદ્ યુક્તમ્ તસ્ય આત્મવ્યાપારરૂપત્વાત્ । નિસૃજતિ તુ કથં વાચિકેન કોડયં વાગ્યોગ ઇતિ । કિં વાગેવ વ્યાપારાપન્ના આહોસ્વિત્ તદ્વિસર્ગહેતુઃ કાયસંરમ્ભ ઇતિ । યદિ પૂર્વઃ વિકલ્પઃ સત્ત્વલુ અયુક્તઃ તસ્યા યોગત્વાનુપપત્તેઃ । તથા ચ ન વાક્યેવલા જીવવ્યાપારઃ તસ્યાઃ પુદ્ગલમાત્રપરિણામરૂપત્વાત્ રસાદિવત્ । યોગશ્ચ આત્મનઃ શરીરવતઃ વ્યાપાર ઇતિ । ન ચ તયા ભાષા નિસૃજ્યતે કિન્તુ સૈવ નિસૃજ્યતે ઇતિ ઉક્તમ્ । અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ । તતઃ સ કાયવ્યાપારઃ એવ ઇતિ કૃત્વા કાયિકેનૈવ નિસૃજતિ ઇતિ આપન્નં અનિષ્ઠં ચ એતત્ ॥

અત્ર ઉચ્યતે—

ત્વશુભવાળી જે બનાવી તે ભાષા કહેવાય. આમ હોવાથી ભાષા અને વાગ્યોગ-વચનયોગ-માં સ્ફુટ ભેદ જ છે. ૧૩૫૪-૧૩૫૫.

આ સંજ્ઞામાં ‘આવશ્યક’ની બૃહદ્વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—(પ્રાણી ભાષાના પુદ્ગલોને) કાય-યોગવડે ગ્રહણ કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે.

અહિં કોઈ શંકા ઉઠાવે છે કે—કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે એમ કહો છો એ તો યુક્ત છે કેમકે એ આત્મવ્યાપાર છે. પરંતુ ‘વચનયોગવડે મૂકે છે’ એ કેવી રીતે? અને એ વચનયોગ શું છે? શું વાણીનો વ્યાપાર એ જ વચનયોગ છે કે એને મૂકવામાં હેતુભૂત એવો કાયસંરંભ છે? જો પહેલો વિકલ્પ લેશો તો તે અયુક્ત છે કેમકે એ વાણીને યોગત્વની અનુપપત્તિ છે અને કેવળ વાણી જ એકલી જીવનો વ્યાપાર નથી કારણ કે એ તો રસ આદિની પેઠે પુદ્ગલમાત્રના પરિણામરૂપ છે. અને જે યોગ છે તે તો શરીરી આત્માનો વ્યાપાર છે. વળી તેનાથી ભાષા મૂકાતી નથી; ભાષા પોતે જ છૂટે છે. હવે જો બીજો વિકલ્પ લેશો તો તે કાયવ્યાપાર જ છે એમ કરીને ‘કાયયોગવડે જ મૂકે છે’ એમ નિષ્પત્ત થાય છે—જે તમોને ઇષ્ટ નથી.

ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

ન । અભિપ્રાયપરિજ્ઞાનાત્ । ઇહ તનુયોગવિશેષ એવ વાગ્યોગો મનોયોગશ્ચ ઇતિ કાયવ્યાપારશૂન્યસ્ય સિદ્ધવત્ તદભાવાત્ । તતશ્ચ આત્મનઃ શરીરવ્યાપારે સતિ યેન શબ્દદ્રવ્યોપાદાનં કરોતિ સ કાયિકઃ । યેન તુ કાયસંરમ્ભેણ તાન્યેવ મુંચતિ સ વાચિક ઇતિ । તથા યેન મનોદ્રવ્યાણિ મન્યતે સ માનસ ઇતિ । કાયવ્યાપારઃ एव अयं व्यवहारार्थं त्रिधा विभक्तः इति । अतः अदोषः ॥

अथ प्रसंगतो भाषास्वरूपं वच्मि सापि हि ।

चतुर्विधोक्तन्यायेन सत्यासत्यादिभेदतः ॥ १३५६ ॥

सन्तो जीवादयो भाषाः सन्तो वा मुनयोऽथवा ।

मूलोत्तरगुणास्तेभ्यो हिता सत्याभिधीयते ॥ १३५७ ॥

અર્થ ભાષાઃ—મુક્તિમાર્ગારાધની યા સા ગીઃ સત્યોચ્યતે હિતા ।

સા તુ સત્યાપ્યસત્યૈવ યાન્યેષામહિતાવહા ॥ ૧૩૫૮ ॥

અસત્યા તુ ભવેદ્ભાષા મુક્તિમાર્ગવિરાધની ।

દ્વિસ્વભાવા તૃતીયાન્ત્યા નારાધનવિરાધની ॥ ૧૩૫૯ ॥

એમ નથી. કેમકે તમે અભિપ્રાય સમજ્યા નથી. વચનયોગ અને મનોયોગ એ બેઉ એક બાતના કાયયોગ જ છે. કેમકે કાયવ્યાપારરહિતને, સિદ્ધની જેમ, એનો અભાવ છે. તેથી આત્માનો શરીરવ્યાપાર હોતો છતો, જેનાવડે શબ્દદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરે છે તે કાયયોગ છે; અને જે કાયસંરંભકરીને શબ્દદ્રવ્યોને મૂકે છે તે વચનયોગ છે; અને જેનાવડે મનદ્રવ્યોને ચિંતવે છે તે મનોયોગ છે. આવી રીતે કાયવ્યાપારને જ વ્યવહારને અર્થે ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. માટે એમાં કાંઈ દોષ નથી.

હવે પ્રસંગોપાત્ત ભાષાનું સ્વરૂપ કહું છું. એ (ભાષા) પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયે સત્ય, અસત્ય વગેરે ચાર પ્રકારની છે. ૧૩૫૬.

સત્ શબ્દ (બહુવચને) ‘જીવ વગેરે પદાર્થો’ના અર્થમાં, ‘સુનિબન’ના અર્થમાં તેમજ ‘મૂળ અને ઉત્તર શુભો’ના અર્થમાં વપરાય છે અને તે પરથી, એ સત્ ને હિતકારી એવી ભાષા તે સત્ય ભાષા કહેવાય છે. ૧૩૫૭.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી, હિતકારી ભાષા સત્યભાષા કહેવાય છે; અને જે ણીબનું અહિત કરનારી છે તે ભાષા સત્ય હોય છતાં અસત્ય કહેવાય છે. મુક્તિમાર્ગને વિરાધનારી ભાષા અસત્યભાષા કહેવાય છે. ત્રીજી સત્યાસત્ય એટલે મિશ્રસ્વભાવવાળી ભાષા છે. અને થોડી ‘ન સત્ય ન અસત્ય’ અર્થાત વ્યવહાર ભાષા છે. એ બેઉ મોક્ષમાર્ગને આરાધનારી પણ નથી તેમ વિરાધનારી પણ નથી. ૧૩૫૮-૧૩૫૯.

ઉર્ક વ—સચ્ચા હિયા સયા મિહ સંતો મુણયો ગુણા પયસ્યા વા ।

તઝિવરીયા મોસા મીસા જા તદુમયસહાવા ॥ ૧૩૬૦ ॥

અણહિગયા જા તીસુ વિ સહોચ્ચિય કેવલા અસચ્ચમોસા ॥૬૮૮॥

તત્ર સત્યા દશવિધા પ્રજ્ઞતા પરમર્ષિભિઃ ।

ષભિઃ પ્રકારૈર્દશભિર્વદન્ન સ્યાદ્વિરાધકઃ ॥ ૧૩૬૧ ॥

તથાહુઃ—જણાવયસમ્મયઠવણા નામે રૂવે પડુચ્ચ સચ્ચે અ ।

વવહારભાવજોગે દસમે ઉવમ્મસચ્ચે અ ॥ ૧ ॥

તર્હિસ્તસ્મિન્ જનપદે વચોર્થપ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સત્યં જાનપદં પિચ્છં કોંકણાદૌ યથા પયઃ ॥ ૧૩૬૨ ॥

ભવેત્સંમતસત્યં તથાત્સર્વજનસમ્મતમ્ ।

યથાન્યેષાં પંકજત્વેપ્યરવિન્દં હિ પંકજમ્ ॥ ૧૩૬૩ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે—

સત્ શબ્દ મુનિજન, શુભ અને પદાર્થનો વાચક છે—એવી રીતની હિતાવહ ભાષા તે સર્વદા સત્ય ભાષા છે. એથી જે વિપરીત હોય એ અસત્યભાષા બાણવી. સત્ય અને અસત્ય એમ ઉભયસ્વભાવળી હોય તે મિશ્રભાષા સમજવી. અને જેનો એ ત્રણેમાંથી એકકયેમાં પણ સમાવેશ થતો નથી એવી કેવળ વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષા—તે ‘ન સત્ય ન મૃષા’ ભાષા છે. ૧૩૬૦.

વળી સત્યભાષા પણ મહર્ષિઓએ દશ પ્રકારની કહી છે. એ દશે પ્રકારે બોલનારો મનુષ્ય વિરાધક થતો નથી. ૧૩૬૧.

એ દશ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—

(૧) જનપદ સત્ય, (૨) સંમત સત્ય, (૩) સ્થાપના સત્ય, (૪) નામ સત્ય, (૫) રૂપ સત્ય, (૬) અપેક્ષા સત્ય, (૭) વ્યવહાર સત્ય, (૮) ભાવ સત્ય, (૯) યોગ સત્ય અને (૧૦) ઉપમા સત્ય.

તે તે જનપદ એટલે દેશને વિષે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારું વચન જનપદ સત્ય કહેવાય છે. જેમકે જળને કોંકણદેશમાં ‘પિચ્છ’ કહે છે. ૧૩૬૨.

સર્વજનોને જે સમ્મત હોય તે સમ્મત સત્ય કહેવાય. જેમકે ‘પંકજત્વ’ બીજી વસ્તુઓમાં છતાં પણ કમળ જ પંકજ કહેવાય છે. ૧૩૬૩.

તદ્ ભવેત્સ્થાપનાસત્યં સ્થાપિતં યત્પ્રતીતિકૃત્ ।
 યથેકકઃ પુરો શિન્દુદ્વયયુક્તઃ શતં ભવેત્ ॥ ૧૩૬૪ ॥
 અર્હદાદિવિકલ્પેન કર્મ લેપ્યાદિકં હિ યત્ ।
 સ્થાપ્યતે તદપિ પ્રાજ્ઞૈઃ સ્થાપનાસત્યમીરિતમ્ ॥ ૧૩૬૫ ॥
 યથાસ્ય નિર્મિતં નામ નામસત્યં નુ તદ્ ભવેત્ ।
 અવર્ધયન્નપિ કુલં યથા સ્યાત્ કુલવર્ધનઃ ॥ ૧૩૬૬ ॥
 તત્તદ્વેષાદ્યુપાદાનાદ્રૂપસત્યં ભવેદિહ ।
 યથાત્તમુનિનેપથ્યો દામ્ભિકોઽપ્યુચ્યતે મુનિઃ ॥ ૧૩૬૭ ॥
 વસ્ત્વન્તરં પ્રતીત્ય સ્યાદ્વીર્ધતાહ્સ્વતાદિકમ્ ।
 યદેકત્ર તત્પ્રતીત્યં સત્યમુક્તં જિનેશ્ચરૈઃ ॥ ૧૩૬૮ ॥
 દૈર્ઘ્યં યથાનામિકાયા અધિકૃત્ય કનિષ્ઠિકામ્ ।
 તસ્યા ઇવ ચ હ્સ્વત્વં મધ્યમામધિકૃત્ય તુ ॥ ૧૩૬૯ ॥
 યથા ચૈત્રસ્ય પુત્રત્વં સ્યાત્તત્પિતુરપેક્ષયા ।
 પિતૃત્વમપિ તસ્યૈવ સ્વપુત્રસ્ય વ્યપેક્ષયા ॥ ૧૩૭૦ ॥

પ્રતીતિ કરવા માટે જે સ્થાપવામાં આવ્યું હોય એ સ્થાપના સત્ય, જેમકે એકઠાની આગળ બે મીડા મુકવાથી એકસો કહેવાય છે. ૧૩૬૪.

અર્હતપ્રભુ વગેરેની કલ્પના કરીને પ્રતિમા આદિ સ્થાપવામાં આવે છે એ પણ સ્થાપના-સત્ય કહેવાય છે. ૧૩૬૫.

કોઈનું જે નામ પાડવામાં આવ્યું હોય છે તે નામસત્ય કહેવાય છે. જેમકે કોઈ કુળને કંઈ વધારતો ન હોય છતાં નામ ' કુળવર્ધન ' હોય છે. ૧૩૬૬.

અમુક જાતના વેષના ઉપાદાનથી રૂપસત્ય કહેવાય છે. જેમકે મુનિનો વેષ લીધો હોય એવો દાંભિક પણ મુનિ કહેવાય છે. ૧૩૬૭.

એક જ વસ્તુ ખીણ વસ્તુઓની અપેક્ષાએ ન્હાનીમ્હોટી કહેવાય છે ત્યાં જિનપ્રભુએ અપેક્ષા સત્ય કહ્યું છે. જેમકે અનામિકા આંગળી ' મધ્યમા ' ની અપેક્ષાએ ન્હાની છે પણ ' કનિષ્ઠિકા ' ની અપેક્ષાએ મ્હોટી કહેવાય છે. ૧૩૬૮-૧૩૬૯.

વળી એક માણસ પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે પણ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે—એ પણ અપેક્ષાસત્યનું દષ્ટાન્ત છે. ૧૩૭૦.

વિવક્ષયા યહ્લોકાનાં તત્સત્યં વ્યવહારતઃ ।

ગણત્યમત્રં શિશ્વરી દદ્યતેઽનુદરા કની ॥ ૧૩૭૧ ॥

મૂમૃત્તસ્થતૃણાદીનામમત્રોદકયોરપિ ।

અવિભેદં વિવક્ષિત્વા લોકો બ્રૂતે તથાવિધમ્ ॥ ૧૩૭૨ ॥

સંભોગબીજપ્રભવોદરાભાવે વદન્તિ ચ ।

કન્યામનુદરાં સત્યમિત્યાદિવ્યવહારતઃ ॥ ૧૩૭૩ ॥

ભાવો વર્ણાદિકસ્તેન સત્યં નુ ભાવતો યથા ।

નૈકવર્ણોઽપિ નીલસ્ય પ્રબલત્વાચ્છુકો હરિત્ ॥ ૧૩૭૪ ॥

સ્થૂલસ્કન્ધેષુ સર્વેષુ સર્વે વર્ણરસાદયઃ ।

નિશ્ચયાદ્યવહારસ્તુ પ્રબલેન પ્રવર્ત્તતે ॥ ૧૩૭૫ ॥

યોગોઽન્યવસ્તુસમ્બન્ધો યોગસત્યં તતો ભવેત્ ।

હ્યપ્રયોગાદયથા હ્યત્રી હ્યત્રાભાવેઽપિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૩૭૬ ॥

હૃદયં સાધર્મ્યમૌપમ્યં તેન સત્યં તુ મૂયસા ।

કાવ્યેષુ વિદિતં યદ્વત્તટાકોઽયં પયોધિવત્ ॥ ૧૩૭૭ ॥

લોકોની અપેક્ષાએ સત્ય હોય એ વ્યવહાર સત્ય છે. જેમકે વાસણમાંનું જળ ટપકતું હોય છતાં વાસણ ટપકે છે એમ કહેવાય છે. પર્વતપરના તૃણાદિ બળતા હોય છતાં પર્વત બળે છે એમ કહેવાય છે. અહિં પર્વત અને તૃણાદિકના, તથા વાસણ અને જળના અવિભેદની વિવક્ષાએ એમ કહેવાય છે. વળી ઉદર હોય છે છતાં લોકો કહે છે કે આ કન્યાને ઉદર નથી કેમકે એને સંભોગબીજથી ઉદ્ભવતા ઉદરનો અભાવ છે. આ પણ વ્યવહારસત્યનું દૃષ્ટાન્ત છે. ૧૩૭૧-૧૩૭૩.

ભાવ એટલે વર્ણાદિક. એ વર્ણાદિને લીધે સત્ય હોય એ ભાવસત્ય. જેમકે પાપટ કંઈ ફક્ત લીલા રંગનો જ નથી, પણ લીલો રંગ પ્રબળ છે એથી એ લીલા રંગનો કહેવાય છે. જો કે નિશ્ચયથી તો સઘળા સ્થૂળ સ્કન્ધોને વિષે સર્વવર્ણ, રસ આદિ છે પરંતુ વ્યવહાર પ્રબળ છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

અન્ય વસ્તુની સાથે સમ્બન્ધ-એનું નામ યોગ. યોગથી જે સત્ય હોય એ યોગસત્ય. જેમકે પાસે છત્રી હોય એટલે માણસ છત્રીવાળો કહેવાય. પણ કોઈવાર છત્રી ન હોય તો એ છત્રીવાળો કહેવાય છે. ૧૩૭૬.

હૃદયને ગમે એનું સાધર્મ્ય-એનું નામ ઉપમા. જેમકે આ તળાવ સમુદ્ર જેવું છે-એ ઉપમાસત્ય છે, અને એ કાવ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩૭૭.

મૃષાભાષાઽપિ દશધા ક્રોધમાનવિનિઃસૃતાઃ ।

માયાલોભપ્રેમહાસ્યભયદ્વેષવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૮ ॥

આહ્યાયિકાનિઃસૃતા નુ કથાસ્વસત્યવાદિનઃ ।

ચૌર્યાદિનાભ્યાહ્યાતોઽન્યમુપઘાતવિનિઃસૃતાઃ ॥ ૧૩૭૯ ॥

તથાહુઃ—કોહે માયો માયાલોભે પેજે તહેવ દોસે ય ।

હાસે ભયશ્રુત્વાહ્ય ઉવઘાહ્ય શિસ્તિયા દસમા ॥ ૧૩૮૦ ॥

સત્યામૃષાપિ દશધા પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

વિગતમિશ્રિતા ચાન્યોત્પન્નવિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૧ ॥

જીવાજીવમિશ્રિતે દ્વે સ્યાજ્જીવાજીવમિશ્રિતા ।

પ્રત્યેકમિશ્રિતાનન્તમિશ્રિતાદ્ધાવિમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૨ ॥

અદ્ધાદ્ધામિશ્રિતેસ્યત્ર પ્રથમોત્પન્નમિશ્રિતા ।

ઉત્પન્નાનામનિશ્ચિત્ય સંખ્યાનં વદતો ભવેત્ ॥ ૧૩૮૩ ॥

યથાત્ર નગરે જાતા નૂનં દશાથ દારકાઃ ।

મૃતાંસ્તાન્ વદતોઽપ્યેવં ભવેદ્વિગતમિશ્રિતા ॥ ૧૩૮૪ ॥

આ પ્રમાણે સત્ય દશ પ્રકારનું કહ્યું તેમ અસત્ય પણ દશ પ્રકારનું છે. એ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-પ્રેમ-હાસ્ય-ભય અને દ્વેષથી બોલાયલું હોય છે. અથવા કથાઓને વિષે અસત્ય બોલનારની વાર્તામાં બોલાયલું હોય છે. અથવા ચોરી વગેરેમાં અને અસત્ય આરોપ મૂકી અન્યનો ઉપઘાત કરવા બોલાયલું હોય છે. ૧૩૭૮-૧૩૭૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, હાસ્ય, ભય, વાર્તા અને ઉપઘાત એટલાથી અસત્ય ભાષાનો સંભવ-ઉત્પત્તિ છે. ૧૩૮૦.

વળી એજ પ્રમાણે સત્યામૃષા એટલે સાચીખોટી-મિશ્ર ભાષા પણ દશ પ્રકારની છે:— (૧) ઉત્પન્નમિશ્ર, (૨) વિગતમિશ્ર, (૩) ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર, (૪) જીવમિશ્ર (૫) અજીવમિશ્ર, (૬) જીવાજીવમિશ્ર, (૭) પ્રત્યેકમિશ્ર, (૮) અનન્તમિશ્ર, (૯) અદ્ધામિશ્ર અને (૧૦) અદ્ધાદ્ધામિશ્ર. ૧૩૮૧-૧૩૮૨.

કેટલા ઉત્પન્ન થયા-જ-ન્યા છે એ વાતનો નિશ્ચય કર્યા વિના કહેવું—બોલવું એ ‘ઉત્પન્ન-મિશ્ર’: જેમકે આ શહેરની અંદર આજે ખરેખર દશ બાળકો જ-ન્યાં. વળી વગરનિશ્ચયે આજે આટલા મૃત્યુ પામ્યા એમ કહેવું એ ‘વિગતમિશ્ર’. ૧૩૮૩-૧૩૮૪.

एवं च—उत्पन्नांश्च विपन्नांश्च युगपद्वदतो भवेत् ।

उत्पन्नविगतमिश्राह्वयो भेदस्तृतीयकः ॥ १३८५ ॥

શંખશંખનકાદીનાં રાશી તાન્ જીવતો બહૂન્ ।

दृष्ट्वाल्पांश्च मृतान् जीवराशयुक्तौ जीवमिश्रिता ॥ १३८६ ॥

તત્રૈવ ચ મૃતાન્ મૂરીન્ દૃષ્ટ્વા સ્વલ્પાંશ્ચ જીવતઃ ।

अजीवराशिरित्येवं वदतोऽजीवमिश्रिता ॥ १३८७ ॥

एतावन्तोऽत्र जीवन्त एतावन्तो मृता इति ।

तत्रानिश्चित्य वदतो जीवाजीवविमिश्रिता ॥ १३८८ ॥

अनन्तकायनिकरं दृष्ट्वा प्रत्येकमिश्रितम् ।

अनन्तकायं तं सर्वं वदतोऽनन्तमिश्रिता ॥ १३८९ ॥

एवं प्रत्येकनिकरमनन्तकायमिश्रितम् ।

प्रत्येकं वदतः सर्वं भवेत्प्रत्यેकમિશ્રિતા ॥ ૧૩૯૦ ॥

અદ્દા કાલઃ સ ચ દિનં રાત્રિર્વા પરિગ્રહ્યતે ।

यस्यांशमिश्रिता साक्षामिश्रिता जायते यथा ॥ १३९१ ॥

એવી જ રીતે વળી જન્મેલાં અને મૃત્યુ પામેલાની એકત્ર સંખ્યા કહેવી એ ત્રીજી 'ઉત્પન્નવિગતમિશ્ર' ભાષા થઇ ૧૩૮૫.

શંખ, શંખલા આદિના રાશિ-ઢગલામાં ગાઝા જીવતા અને થોડા મૃએલા જોતાં છતાં પણ આ જીવરાશિ છે એમ કહેવું એ જીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૬.

વળી એવા જ રાશિમાં ગાઝા મરેલા અને થોડા જીવતા જોતાં છતાં પણ કહેવું કે આ અજીવરાશિ છે એ અજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૭.

કેટલા જીવતા છે અને કેટલા મૃએલા છે એનો કંઈ નિશ્ચય કર્યા વિના બોલવું એ જીવાજીવમિશ્રભાષા. ૧૩૮૮.

‘પ્રત્યેક’ શરીરીની અંદર મિશ્ર થયેલા અનંતકાયના સમૂહને જોઈને પણ સર્વને અનન્તકાય કહેવા એ અનન્તમિશ્રભાષા. ૧૩૮૯.

એ જ રીતે અનન્તકાયમિશ્રિત પ્રત્યેકશરીરીનો સમૂહ જોતાં છતાં પણ સર્વને ‘પ્રત્યેક’ કહેવા એ પ્રત્યેકમિશ્રભાષા. ૧૩૯૦.

અદ્દા એટલે કાળ. અને એ કાળ એટલે દિવસ કે રાત્રી સમજવી. રાત્રીના કે દિવસના,

કંચન સ્વરયન્ કશ્ચિદ્વેદુત્તિષ્ઠ મો લઘુ ।

રાત્રિર્જાતેતિ દિવસે રાત્રૌ ચ રવિરુદ્ગતઃ ॥ ૧૩૧૨ ॥

અદ્વાદ્વા સ્વેકદેશઃ સ્યાદ્રાત્રેર્વા દિવસસ્ય વા ।

સા મિશ્રિતા યયાદ્વાદ્વામિશ્રિતા સા ભવેદિહ ॥ ૧૩૧૩ ॥

કશ્ચિદ્વેદુત્તિષ્ઠૌ કંચન સ્વરયન્ વદેત્ ।

સ્વરસ્વ જાતો મધ્યાન્હ એવમેવ નિશાસ્વપિ ॥ ૧૩૧૪ ॥

યા ત્વસત્યામૃષાભિરુયા ભાષા સાપિ જિનેશ્વરૈઃ ।

પ્રજ્ઞસા દ્વાદશવિધા વિવિધાતિશયાન્વિતૈઃ ॥ ૧૩૧૫ ॥

આમંત્રયયાજ્ઞાપની ચ યાચની પૃચ્છની તથા ।

પ્રજ્ઞાપની પ્રત્યાખ્યાની ભાષા ચેચ્છાનુકૂલિકા ॥ ૧૩૧૬ ॥

અનભિગૃહીતા ભાષાભિગૃહીતા તથા પરા ।

સન્દેહકારિણી ભાષા વ્યાકૃતાવ્યાકૃતા તથા ॥ ૧૩૧૭ ॥

હે દેવેત્યાદિ તત્રાયા દ્વિતીયા ત્વમિદં કુરુ ।

તૃતીયેદં દ્વદસ્વેતિ તુર્યા જ્ઞાતાર્થનોદનમ્ ॥ ૧૩૧૮ ॥

ગમે એના અંશથી મિશ્રિત હોય એ અદ્વામિશ્રભાષાઃ જેમકે કોઇ માણસ બીજાને, ઉતાવળ કરવા માટે, દિવસ હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, રાત્રી પડી, અને રાત્રી હોય છતાં કહે કે જલદી ઉઠ, દિવસ ઉગ્યો. ૧૩૬૧-૧૩૬૨.

‘અદ્વાદ્વા’ એટલે રાત્રી અથવા દિવસનો એક દેશ. એ જેની સાથે મિશ્રિત હોય તે અદ્વાદ્વામિશ્રભાષા બાણવીઃ જેમકે પહેલી પોરસીએ એક માણસ બીજા માણસને ઉતાવળ કરાવતો કહે કે અરે ઉતાવળ કર, મધ્યાન્હ થઈ ગયો છે. એજ પ્રમાણે રાત્રીને વિષે પણ સમજવું. ૧૩૬૩-૧૩૬૪.

હવે ‘અસત્યઅમૃષા’ એટલે વ્યવહારભાષા. એને પણ વિવિધાતિશયોના ધણી જિન-ભગવાને બાર પ્રકારની કહી છે. તે આ પ્રમાણેઃ-(૧) આમંત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પૃચ્છની, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુકૂલિકા, (૮) અનભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સંદેહકારિણી, (૧૧) વ્યાકૃતા અને (૧૨) અવ્યાકૃતા. ૧૩૬૫-૬૭.

‘હે દેવ’ ઇત્યાદિ આમંત્રણ અર્થમાં કંઈ કહેવું એ પહેલી આમંત્રણી ભાષા; ‘તું આ કર’ એમ આજ્ઞારૂપ બીજી; ‘તું આ આપ’ ઇત્યાદિ યાચનારૂપ ત્રીજી; બાણેલા અર્થની

પંચમી તુ વિનીતસ્ય વિનેયસ્યોપદેશનમ્ ।

યથા હિંસાયા નિવૃત્તા જન્તવઃ સ્યુશ્ચિરાયુષઃ ॥ ૧૩૯૯ ॥

ઉક્તં ચ—પાણિવહાઓ નિયત્તા હવન્તિ દીહાડયા ષરોગા ય ।

एमाइ पन्नत्ता पन्नवणी वीयरार्येहि ॥ १४०० ॥

षष्ठी तु याचमानस्य प्रतिषेधात्मिका भवेत् ।

સસમી પૃચ્છતઃ કાર્યં સ્વીયાનુમતિદાનતઃ ॥ ૧૪૦૧ ॥

कार्यं यथारभमाणाः कश्चित्कंचन पृच्छति ।

સ પ્રાહેદં કુરુ લઘુ મમાપ્યેતન્મતં સત્ત્વે ॥ ૧૪૦૨ ॥

उपस्थितेषु बहुषु कार्येषु युगपद्यदि ।

કિમિદાનીં કરોમીતિ કશ્ચિત્કંચન પૃચ્છતિ ॥ ૧૪૦૩ ॥

સ પ્રાહ સુન્દરં યત્તે પ્રતિભાતિ વિધેહિ તત્ ।

भाषानभिगृहीताख्या सा प्रज्ञप्ता जिनेश्वरैः ॥ १४०४ ॥

અભિગૃહીતા તત્રૈવ નિયતાર્થાવધારણમ્ ।

यथाधुनेदं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमिदं पुनः ॥ १४०५ ॥

પ્રેરણારૂપ થોથી; વિનીત એટલે વિનયવંત શિષ્યને ‘હિંસાથી વિરમેલા પ્રાણીઓ દીર્ઘાયુષી હોય છે’ ઇત્યાદિ ઉપદેશરૂપ પાંચમી (વ્યવહારભાષા) છે. ૧૩૯૮-૧૩૯૯.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

‘પ્રાણીનો વધ ન કરનારા દીર્ઘાયુષી અને નીરોગી હોય છે’ ઇત્યાદિ ‘પ્રજ્ઞાપત્તી’ વ્યવહાર ભાષા વીતરાગોએ કહી છે. ૧૪૦૦.

વળી યાચના કરનારને નિષેધવા રૂપ છઠી (વ્યવહારભાષા) છે. કોઇએ પૂછવાથી કાર્ય- માટે અનુમતિ આપવી એ રૂપ સાતમી. જેમકે કોઇ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં કોઇને પૂછવાથી એ કહે કે હે મિત્ર, એ કાર્ય તું તુરત કર. મારી એમાં અનુમતિ છે. ૧૪૦૧-૧૪૦૨

વળી કોઈ વખતે એક સાથે ઘણાં કાર્યો કરવાના આવી પડે ત્યારે કોઈ બીજાને પૂછે કે હાલ હું કયું કાર્ય કરું ત્યારે પેલો કહેશે કે તમને જે સાડું લાગે તે કરો. આવી જે ભાષા- તેને જિનભગવાને ‘અનભિગૃહીત’ નામની (આઠમી) વ્યવહાર ભાષા કહી છે. ૧૪૦૩-૧૪૦૪.

વળી એ જ જાતના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ હાલ તમારે આ કાર્ય કરવું, ને આ ન કરવું ” ઇત્યાદિ નિયતઅવધારણાવાળી ભાષા જોલે એ ‘અભિગૃહીત’ વ્યવહારભાષા બાજુવી. ૧૪૦૫.

અનેકાર્થવાદિની તુ ભાષા સંશયકારિણી ।

સંશયઃ સિન્ધવસ્યોક્તૌ યથા લવણવાજિનોઃ ॥ ૧૪૦૬ ॥

વ્યાકૃતા તુ ભવેદ્ ભાષા પ્રકટાર્થાભિધાયિની ।

અવ્યાકૃતા ગમીરાર્થાથવાઽવ્યક્તાન્નરાંચિતા ॥ ૧૪૦૭ ॥

આદ્યાસ્તિસ્તો દશવિધાસ્તુર્યા દ્વાદશધા પુનઃ ।

દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં ભાષાભેદા જિનૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૦૮ ॥

સ્તોકાઃ સત્યગિરઃ શેષાસ્ત્રયોઽસંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ।

અભાષકાશ્ચતુર્થ્યોઽપિ સ્યુરનન્તગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૦૯ ॥

इति योगाः ॥ ૩૧ ॥

કે કે જીવાઃ કિયન્તઃ સ્યુરિતિ દૃષ્ટાન્તપૂર્વકમ્ ।

નિરૂપણં યત્તન્માનમિત્યત્ર પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૪૧૦ ॥

પરસ્પરં કતિપયસજાતીયવ્યપેક્ષયા ।

વક્ષ્યતે ચાલ્પબદ્ધતા સાત્ર જ્ઞેયા કનીયસી ॥ ૧૪૧૧ ॥

જેમાંથી અનેક અર્થો નીકળે એવી ભાષા ‘સંશયકારિણી’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. જેમકે ‘સિન્ધવ’ એટલું કહ્યાથી ‘અશ્વ કે લવણ’ એવો સંશય થાય છે. ૧૪૦૬.

જેમાંથી સ્ફુટ અર્થ નીકળે એવી ભાષા ‘વ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા; અને ગંભીર તથા અવ્યક્ત અક્ષરોવાળી ભાષા—તે ‘અવ્યાકૃત’ વ્યવહારભાષા કહેવાય છે. ૧૪૦૭.

એ પ્રમાણે પહેલી ત્રણના દશ દશ પ્રકાર અને ચોથીના બાર મળીને એકંદરે બેતાળીશ ભાષાભેદ શ્રીજિનેશ્વરેએ કહ્યા છે. ૧૪૦૮.

સત્યવાદી સર્વથી થોડા છે. શેષ ત્રણ વર્ગના અનુક્રમે અકેકથી અસંખ્યગણા છે. અને એ ચારે વર્ગવાળાથી અનન્તગણા ‘નહિ’ જોલનારા’ છે. ૧૪૦૯.

આ પ્રમાણે એકત્રીશમા દ્વાર ‘યોગ’નું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

કયા કયા જીવ કેટલા કેટલા છે એનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરવું એને ‘માન’ કહ્યું છે. (એ બત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૦.

પરસ્પર કેટલીક સમતીયની અપેક્ષાએ ‘અદ્યબદ્ધત્વ’ કહેવું એ ‘અદ્ય’ અદ્યબદ્ધત્વ કહ્યું છે. (એ ત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૧૧.

મૂર્યાસો દિશિ કસ્યાં કે જીવાઃ કસ્યાં ચ કેઽલ્પકાઃ ।

एवंरूपाल्पबहुता विज्ञेया दिगपेक्षया ॥ ૧૪૧૨ ॥

પ્રાપ્ય પૃથ્વ્યાદિત્વમંગી જઘન્યોત્કર્ષતઃ પુનઃ ।

કાલેન યાવતાપ્નોતિ તદ્ભાવં સ્યાત્તદન્તરમ્ ॥ ૧૪૧૩ ॥

વિવક્ષિતભવાત્તુલ્યેઽતુલ્યે ચ યદ્ભવાન્તરે

ગત્વા ભૂયોઽપિ તત્રૈવ યથાસમ્ભવમાગતિઃ ॥ ૧૪૧૪ ॥

જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ વારાનેતાવતો ભવેત્ ।

इत्यादि यत्रोच्यतेऽसौ भवसंवेध उच्यते ॥ ૧૪૧૫ ॥ युग्मम् ॥

સર્વજાતીયજીવાનાં પરસ્પરવ્યપેક્ષયા ।

वक्ष्यते याल्पबहुता महाल्पबहुतात्र सा ॥ ૧૪૧૬ ॥

भवतु सुगमं द्वारेरेभिः सदागमशोभनैः

नगरमिव सश्रीकं जीवास्तिकायनिरूपणम् ।

विमलमनसां चेतांसीह प्रविश्य परां मुदम्

दधतु विविधैरर्थैर्व्यक्तीकृतश्च पदे पदे ॥ ૧૪૧૭ ॥

કઈ દિશામાં કયા જીવો ઘણા છે અને કઈ દિશામાં કયા જીવો અલ્પ છે એવી રીતના અલ્પબહુત્વને 'દિશાની અપેક્ષાવાળું' અલ્પબહુત્વ કહ્યું છે. (એ પાંત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૧૨.

પૃથ્વ્યાદિપણું પામીને પ્રાણી જઘન્યતઃ તથા ઉત્કૃષ્ટતઃ જેટલે કાળે પુનઃ તે ભાવને પ્રાપ્ત કરે તે તેનું 'અન્તર' કહેવાય. (પાંત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૩.

વિવક્ષિત ભવેથી, સમાન કે અસમાન ભવાન્તરે જઈને પુનઃ પણ યથાસંભવ ત્યાં આવવાનું, જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ, આટલી વાર થાય-ઈત્યાદિ જ્યાં કહેવાય, તે ભવસંવેધ કહેવાય છે. (છત્રીશમું દ્વાર) ૧૪૧૪-૧૪૧૫.

સર્વજાતિના જીવોનું પરસ્પરની અપેક્ષાએ જે અલ્પબહુત્વ હોય તે મહાન અલ્પબહુત્વ. (સાડત્રીશમું અને છેલ્લું દ્વાર) ૧૪૧૬.

સદાગમવટે શોભાયમાન એવાં આ દ્વારો વડે સમૃદ્ધિવાન નગરની જેમ જીવાસ્તિકાયનું નિરૂપણ સુગમ થાય, અને પ્રત્યેક પદે પ્રકટ કરેલા વિવિધપ્રકારના અર્થોવડે નિર્મલચિત્તવાળાઓના અંતઃકરણને વિષે પ્રવેશ કરીને પરમ હર્ષ આપે. ૧૪૧૭.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દાન્તિય—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાસ્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્મો નિર્ગભિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણસ્તૃતીયઃ સુખમ્ ॥ ૧૪૧૮ ॥

॥ ઇતિ શ્રીલોકપ્રકાશે તૃતીયઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥

જગતના લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળના પુત્ર,—એવા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં દીપકસમાન આ જે કાવ્યરૂપ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીકળતા અર્થોના સમૂહથી મનોહર એવો આ ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૪૧૮.

ત્રીજો સર્ગ સંપૂર્ણ.

અથ ચતુર્થઃ સર્ગઃ ।

દ્વારાણ્યેવં વર્ણિતાનિ સપ્તત્રિંશદિતિ ક્રમાત્ ।
નિર્વિશ્યન્તેઽથ સંસારિજીવેષ્વમૂનિ તત્ર ચ ॥ ૧ ॥
ઓષતો ભાવ્યતે સંસારિષુ દ્વારકદમ્બકમ્ ।
આદૌ તતો વિશેષેણ પ્રત્યેકં ભાવયિષ્યતે ॥ ૨ ॥
દ્વિધા સંસારિણો જીવાસ્સસ્થાવરભેદતઃ ।
ત્રિવિધાઃ સ્યુલ્લિભિર્વેદૈર્ગતિભેદૈશ્ચતુર્વિધાઃ ॥ ૩ ॥
૯કદ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયા ઇતિ ચ પંચધા ।
ષોઢા કાચપ્રકારૈઃ સ્યુર્ભવન્સ્યેવં ચ સપ્તધા ॥ ૪ ॥
૯કાક્ષા બાદરાઃ સૂક્ષ્માઃ પંચાક્ષાઃ સંક્ષિપ્તસંજ્ઞિનઃ ।
ષત્વારોઽમી વિકલ્પાદૈલ્લિભિઃ સહ સમન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

સર્ગ ચોથો.

ત્રીજા સર્ગમાં સાડત્રીશ દ્વારોનું ક્રમશઃ વર્ણન કર્યું. હવે એ દ્વારોનો સંસારી જીવોને વિષે નિર્દેશ કરીએ છીએ. તેમાં પણ પહેલાં સર્વ દ્વારોનો 'ઓષથી' એટલે એકસામટો નિર્દેશ કરશું; અને પછી પ્રત્યેક દ્વારનું 'વિશેષતઃ' વર્ણન કરશું. ૧-૨.

સંસારી જીવના એ પ્રકાર છે: (૧) વ્રક્ષ એટલે ચલ-હાલી ચાલી શકે એ; અને (૨) સ્થાવર એટલે સ્થિર, અર્થાત્ હાલી ચાલી ન શકે એ.

વળી જીવને ત્રી, પુરૂષ કે નપુંસક એમ ત્રણ વેદ હોય-એ લેખે એના ત્રણ પ્રકાર છે.

વળી જીવને દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ કે નારકી-એવી ગતિ હોય-એ લેખે એના ચાર પ્રકાર કહેવાય. ૩.

વળી જીવને એક થી તે પાંચ સુધી ઇન્દ્રિય હોય-એ લેખે એના એકેન્દ્રિ, બેઇન્દ્રિ, તેઇન્દ્રિ, ચતુરિન્દ્રિ અને પંચેન્દ્રિ એમ પાંચ પ્રકાર કહેવાય.

વળી 'કાય' પ્રમાણે પ્રકાર ગણીએ તો છ પ્રકાર થાય: પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજકાય, વાઉકાય, વનસ્પતિકાય અને વ્રસકાય. ૪.

વળી એના જ્ઞાત પ્રકાર પણ પડે-તે આવી રીતે:—(૧) સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, (૨) બાહર એકેન્દ્રિ, (૩) બેઇન્દ્રિ, (૪) તેઇન્દ્રિ, (૫) ચતુરિન્દ્રિ, (૬) સંક્ષિપ્ત પંચેન્દ્રિ અને (૭) અસંક્ષિપ્ત પંચેન્દ્રિ. ૫.

ચતુર્થેકેન્દ્રિયાઃ સૂક્ષ્માન્યપર્યાસાન્યભેદતઃ ।

પંચાક્ષા વિકલાક્ષાશ્ચ ભવન્તીત્યેવમષ્ટધા ॥ ૬ ॥

અંડજાદિભેદતોઽષ્ટૌ ત્રસાસ્તત્રાંડજાઃ કિલ ।

પશ્ચિસર્પાદ્યા રસોત્થા મધ્યકીટાદયોક્તિનઃ ॥ ૭ ॥

જરાયુજા નૃગવાદ્યા યૂકાદ્યાઃ સ્વેદજા મતાઃ ।

સંમૂર્જજા જલૂકાદ્યા પોતજાઃ કુંજરાદયઃ ॥ ૮ ॥

ઉદ્ભેદજાઃ સ્વંજનાદ્યાઃ દેવાદ્યાશ્ચૌપપાતિકાઃ ।

સ્થાવરેણૈકેન યુક્તા નવધેત્યંગિનો મતાઃ ॥૯॥ ત્રિભિઃ વિશેષકમ્ ॥

અથવા—નવધા સ્થાવરાઃ પંચ પંચાક્ષવિકલૈર્યુતાઃ ।

દશધા વિકલૈઃ દ્વાયૈઃ પંચાક્ષૈઃ સંઙ્ગસંજ્ઞિભિઃ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાવરેર્વિકલૈઃ પંચેન્દ્રિયૈશ્ચ વેદતસ્રિભિઃ ।

एकादश द्वादश स्युः कार्यैः पर्यासकापरैः ॥ ११ ॥

વળી જીવના આઠ પ્રકાર પણ પડેઃ (૧) સૂક્ષ્મ પર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૨) બાહર પર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૩) સૂક્ષ્મ અપર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૪) બાહર અપર્યાસ એકેન્દ્રિ, (૫) બેધન્દ્રિ, (૬) તેધન્દ્રિ, (૭) ચઉરિન્દ્રિ અને (૮) પંચેન્દ્રિ. ૬.

વળી જીવના નવ પ્રકાર પણ પડેઃ—‘ સ્થાવર ’ અને આઠ પ્રકારના ‘ ત્રસ ’ મળીને નવ. એ આઠ પ્રકારના ‘ ત્રસ ’ આ પ્રમાણે—(૧) ‘ અંડજ ’ એટલે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થતાઃ પક્ષી, સર્પ વગેરે; (૨) ‘ રસજ ’ એટલે રસમાંથી ઉત્પન્ન થતાઃ મહિરાના કીડા વગેરે; (૩) ‘ જરાયુ ’ થી ઉત્પન્ન થતાઃ મનુષ્ય, બળદ વગેરે; (૪) પ્રસ્વેદથી ઉત્પન્ન થતાઃ ગ્ધુ વગેરે; (૫) ‘ સંમૂર્જિતમ ’ઃ જળો વગેરે; (૬) પોતજઃ હાથી વગેરે; (૭) ‘ ઉદ્ભેદ ’ થી ઉત્પન્ન થતાઃ અંજન વગેરે; અને (૮) ‘ ઔપપાતિક ’ઃ દેવ વગેરે. ૭-૯.

નવ પ્રકાર આ પ્રમાણે પણ હોયઃ—પાંચ સ્થાવર, એક પંચેન્દ્રિ અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિ (બેધન્દ્રિ, તેધન્દ્રિ, ચઉરિન્દ્રિ).

વળી એના દશ પ્રકાર પણ પડેઃ ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, પૃથ્વી આદિ પાંચ એકેન્દ્રિ, સંજી પંચેન્દ્રિ, અને અસંજી પંચેન્દ્રિ. ૧૦.

વળી જીવના અગ્યાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણેઃ—પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિ, અને પુરૂષ-સ્ત્રી-તથા નપુંસક એમ ત્રણ પંચેન્દ્રિ.

વળી જીવના બાર પ્રકાર પણ પડે તે આ પ્રમાણેઃ—પૃથ્વીકાય આદિ છ કાય-એ છ પર્યાસ પણ હોય અને અપર્યાસ પણ હોય, એટલે ૬×૨=૧૨ (બાર). ૧૧.

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તકૈશ્વ સ્થાવરૈશ્ચિવિધૈશ્ચસૈઃ ।

વેદભેદાત્ ભવન્સ્યેવં ત્રયોદશ વિધાઃ કિલ્લ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાગુક્તાઃ સસધા પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તભેદતઃ ।

ચતુર્દશવિધા જીવાઃ સ્યુઃ પંચદશધાપ્યમી ॥ ૧૩ ॥

પંચાદ્વા નરતિર્યંચશ્ચિવિધા વેદભેદતઃ ।

દેવા દ્વિધા નારકશ્ચેત્યેવં પંચેન્દ્રિયા નવ ॥ ૧૪ ॥

દ્વિવિધા બાદરૈકાદ્વાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

સૂક્ષ્મૈકાદ્વા વિકલાક્ષાઃ સ્યુઃ પંચદશ સંયુતાઃ ॥૧૫॥ યુગ્મમ્ ॥

તિર્યંચઃ પંચધૈકાક્ષાદિકાઃ પંચાદ્વસીમકાઃ ।

નૃદેવનારકાશ્ચાષ્ટાપ્યેતે પર્યાપ્તકાપરાઃ ॥૧૬॥ ઇતિ ષોડશ ભેદાઃ ॥

પ્રાગુક્તા નવધા પંચેન્દ્રિયાશ્ચ પંચધૈકલાઃ ।

ત્રિવિધા વિકલા એવં સ્યુઃ સપ્તદશધાંગિનઃ ॥ ૧૭ ॥

વળી જીવના તેર ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—પાંચ સ્થાવરપર્યાપ્ત, પાંચ સ્થાવર-અપર્યાપ્ત, અને પુરૂષ સ્ત્રી તથા નપુંસક એમ ત્રણુ ભતિના ત્રસ. ૧૨.

વળી જીવના ચૌદ ભેદ પણ થઇ શકે તે આ પ્રમાણે:—ઉપર પાંચમા શ્લોકમાં સાત પ્રકાર કહ્યા છે તે સાતે 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' બેઉ હોય એટલે ૭×૨=૧૪ ચૌદ. ૧૩.

વળી એના પંદર ભેદ પણ પડે અને તે આ રીતે:—પુરૂષ સ્ત્રી અને નપુંસક એમ ત્રણુ 'વેદ' ના પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, એજ પ્રમાણે ત્રણુ 'વેદ' ના પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, સ્ત્રી અને પુરૂષ એમ બે 'વેદ' ના દેવ, નપુંસકવેદી નારકી, પર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિ, અપર્યાપ્ત બાદર એકેન્દ્રિ, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ, તથા ત્રણુ વિકળેન્દ્રિ—મળી કુલ પંદર. ૧૪-૧૫.

વળી જીવના સોળ ભેદ પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—એકેન્દ્રિથી તે પંચેન્દ્રિ સુધીના પાંચ પ્રકારના તિર્યંચ, તથા મનુષ્ય દેવ અને નારકી એ ત્રણુ એટલે કુલ પ્રકાર આઠ થયા; એ આઠે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે ૮×૨=૧૬ (સોળ.) ૧૬.

વળી જીવના સત્તર ભેદ પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—(પૃથ્વી આદિ) પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ઉપર (ચૌદમા શ્લોકમાં) ગણાવેલા નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયો, તથા ત્રણુ વિકળેન્દ્રિયો—એમ એકંદર સત્તર. ૧૭.

પ્રાયુક્તા નવધા જીવાઃ પર્યાપ્તાપરભેદતઃ ।

ભવન્સ્યદ્દાદશવિધા જીવા એવં વિવક્ષિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

પંચાદ્ધા નવધા પ્રાગ્વદ્દશધા ચ પેરેક્લિનઃ ।

પર્યાપ્તાન્યાઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મૈકાક્ષાઃ સવિકલેન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૯ ॥

एकोनविंशतिविधा भवन्त्येवं शरीरिणः ।

પ્રાયુક્તા દશધા પર્યાપ્તાન્યા વિંશતિધેતિ ચ ॥ ૨૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

स्थावरा विंशतिः सूक्ष्मान्यपर्याप्तान्यभेदतः ।

ત્રસેન ચ સમાયુક્તા એકવિંશતિધાક્લિનઃ ॥ ૨૧ ॥

पूर्वोदिताः प्रकारा ये एकादश शरीरिणाम् ।

દ્વાવિંશતિવિધાઃ પર્યાપ્તાન્યભેદાત્ દ્વિધા કૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

एवं विवक्षावशतो जीवा भवन्त्यनेकधा ।

જીવાનામોઘતઃ સ્થાનં લોકઃ સર્વોઽપ્યુદીરિતઃ ॥ ૨૩ ॥

વળી જીવના અઠાર લોક પણ કહેવાય તે આ પ્રમાણે:—ઉપર (દશમા શ્લોકમાં) નવ પ્રકારના જીવ ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઉ હોય એટલે $૯ \times ૨ = ૧૮$ અઠાર થયા. ૧૮.

વળી જીવના એકગણીશ લોક પણ થાય તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત નવ પ્રકારના પંચેન્દ્રિય સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિ તથા ત્રણ વિકેન્દ્રિ મળીને પાંચ—એના પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત કરવાથી દશ;—એમ એકંદર એકગણીશ. ૧૮—૨૦.

વળી એના વીશ લોક પણ આ પ્રમાણે થાય:—પૂર્વે (દશમા શ્લોકમાં) દશ પ્રકાર ગણાવ્યા છે તે પાછા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બેઉ હોય એટલે $૧૦ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) થયા. ૨૦.

વળી એના એકવીશ લોક આ પ્રમાણે થાય:—પાંચ સ્થાવર કહ્યા છે તે સૂક્ષ્મ પણ હોય અને બાદર પણ હોય, વળી પર્યાપ્ત પણ હોય અને અપર્યાપ્ત પણ હોય એટલે $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ વીશ પ્રકાર સ્થાવરના થયા; અને એની સાથે એક પ્રકાર ‘ત્રસ’નો; એટલે એકંદર એકવીસ. ૨૧.

એના બાવીશ લોક પણ પડે તે આ પ્રમાણે:—પૂર્વોક્ત અચ્ચારમા શ્લોકમાં એના અચ્ચાર લોક સમજાવ્યા છે તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બન્ને પ્રકાર ગણતાં $૧૧ \times ૨ = ૨૨$ (બાવીશ) થયા. ૨૨.

એવી રીતે વિવક્ષા કરતાં જીવના અનેક લોકો થાય છે.

દ્વારાણિ પર્યાપ્તવાદીનિ સર્વાંગયજ્યવિશેષતઃ ।

સન્મથન્ત્યોષતો જીવે વિજ્ઞેયાનિ યથાગમમ્ ॥ ૨૪ ॥

इति सामान्यतः संसारिजीवनिरूपणम् ॥

સંસારિણો દ્વિધોકતાઃ પ્રાક્ ત્રસસ્થાવરભેદતઃ ।

સ્થાવરાસ્તન્ન પૃથ્વ્યમ્બુતેજોવાયુમહીરુહઃ ॥ ૨૫ ॥

પંચામી સ્થાવરાઃ સ્થાવરાલ્પકર્મોદયાસ્કિલ ।

હુતાશમરુતૌ તન્ન જિનૈરુક્તૌ ગતિત્રસૌ ॥ ૨૬ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायेण ॥

આચારાંગનિર્યુક્તિવૃત્ત્યભિપ્રાયેણ તુ—

કુવિદેસ્યાદિ । ત્રસા એવ જીવાઃ ત્રસજીવાઃ લઙ્ઘિત્રસાઃ ગતિત્રસાશ્ચ । તેજોવાયૂ લઙ્ઘ્યા ત્રસૌ ઇતિ । અન્યે ચ નારકાવયઃ ગતિત્રસાઃ । ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥

वनस्पतिश्च प्रत्येकः साधारण इति द्विधा ।

सर्वेऽमी वावराः सूक्ष्मा विना प्रत्येकमूरुहम् ॥ २७ ॥

એ જીવોનું સ્થાન ‘ઓધથી’ સમસ્ત લોક છે. વળી એમને વિશે ‘પર્યાપ્ત’ આદિ સર્વ દ્રારો ‘ઓધથી’ સંભવે છે—એ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે બાજુવાં. ૨૩-૨૪.

આ પ્રમાણે સંસારી જીવનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહ્યું.

અગાઉ ‘ત્રસ’ અને ‘સ્થાવર’ એમ બે પ્રકારના સંસારી જીવો કહ્યા છે તેમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય—એ પાંચ સ્થાવર છે. એ પાંચેને સ્થાવર નામ કર્મનો ઉદય હોવાથી એઓ સ્થાવર છે. તેમાં પણ તેડકાય અને વાઉકાયને જિનભગવાને ગતિની અપેક્ષાએ ત્રસ કહ્યા છે. ૨૫-૨૬.

એ ‘જીવાભિગમ’ નો અભિપ્રાય છે.

આચારાંગસૂત્રની નિર્યુક્તિવૃત્તિને અભિપ્રાયે તો જે જીવો ત્રસ હોય તે જ ત્રસ કહેવાય. એના ‘ગતિત્રસ’ અને ‘લઙ્ઘિત્રસ’ એવા બે ભેદ પાડે છે. તેડકાય અને વાઉકાય—એ બેઉ એ મતે લઙ્ઘિત્રસ છે, અને નારકીના જીવો વગેરે ગતિત્રસ છે.

વનસ્પતિકાયના ‘પ્રત્યેક’ અને ‘સાધારણ’ એમ બે ભેદ છે. ‘પ્રત્યેક’ વનસ્પતિકાય શિવાય પાંચે ‘સ્થાવર’ સૂક્ષ્મ અને બાહર બેઉ છે. ૨૭.

एकादशैकेन्द्रिया स्युरेवं प्रत्येकसंयुताः ।

अपर्याप्ताश्च पर्याप्ता एवं द्वाविंशतिः कृताः ॥ २८ ॥

तत्र क्षमाम्भोऽग्निपवनाः साधारणवनस्पतिः ।

एतेऽपर्याप्तपर्याप्ता दशैवं सूक्ष्मदेहिनः ॥ २९ ॥

सूक्ष्मनाમકર્મયોગાથે પ્રાપ્તાઃ સૂક્ષ્મતામિહ ।

चर्मचक्षुरगम्यास्ते सूक्ष्माः पृथ्वादयः स्मृताः ॥ ३० ॥

સૂક્ષ્માઃ સાધારણવનસ્પતયો યેઽત્ર શંસિતાઃ ।

ते च सूक्ष्मनिगोदा इत्युच्यन्ते श्रुतकोविदैः ॥ ३१ ॥

અનન્તાનામસુમતામેકસૂક્ષ્મનિગોદિનામ્ ।

साधारणं शरीरं यत् स निगोद इति स्मृतः ॥ ३२ ॥

તત્ત્વૈકં સર્વતદ્વાસિસમ્બન્ધિ સ્તિબુકાકૃતિ ।

औदारिकं स्यात्प्रत्येकं त्वेषां तैजसकर्मणो ॥ ३३ ॥

તે સહોચ્છવાસનિઃશ્વાસાઃ સમં આહારકારિણઃ ।

अनन्ता अतिसूक्ष्मेक्षे सहन्ते हन्त यातनाम् ॥ ३४ ॥

એ લેખે દશ લેહ થયા એમાં ‘પ્રત્યેક’ને સંયુક્ત કરતાં-લેખવતાં એકેન્દ્રિના અગ્યાર લેહ થાય છે. એ વળી ‘પર્યાપ્ત’ અને ‘અપર્યાપ્ત’ હોય એટલે ૧૧×૨=૨૨ (બાવીશ) લેહ થયા. ૨૮.

એમાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડિકાય, વાઉકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય-એ પાંચ ‘પર્યાપ્ત’ તેમજ ‘અપર્યાપ્ત’ હોવાથી સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિના ૫×૨=૧૦ (દશ) લેહ થાય છે. ૨૯.

સૂક્ષ્મનામકર્મના યોગથી જેઓ સૂક્ષ્મપણું પામ્યા છે અને ચર્મચક્ષુને અગમ્ય છે એઓ સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મઅપ્કાય આદિ છે. ૩૦.

જેને અહિં ‘સૂક્ષ્મસાધારણવનસ્પતિકાય’ કહ્યા છે એને સિદ્ધાન્તવાદીઓ ‘સૂક્ષ્મનિગોદ (ના જીવ)’ કહે છે. ૩૧.

એક સૂક્ષ્મનિગોદવાળા અનન્ત પ્રાણીઓનું જે સાધારણ શરીર-એનું નામ નિગોદ. ૩૨.

તે (સાધારણ એટલે ઔદારિક શરીર) સ્તિબુક જેવી આકૃતિવાળું હોય છે, એમાં રહેલા સર્વ જીવો સાથે સમ્બંધ છે, અને એ એક જ છે, એ કે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર તો એ બધાનાં જૂદાં છે. ૩૩.

એ અનન્ત (નિગોદી) જીવો સાથેજ શ્વાસોશ્વાસ લે છે, આહાર પણ સાથે જ કરે છે, અને પોતાનાં અત્યન્તસૂક્ષ્મ શરીરપર યાતના પણ સાથેજ સહન કરે છે. ૩૪.

દ્રવ્યલોક] 'નિગોદ' નું સ્વરૂપ । 'નિગોદ' ના 'ગોદા' ની પદ્ધતિ । (૩૨૫)

તથોક્તમ્—

જં નરણ નેરઙ્ગયા દુલ્લ્લં પાવંતિ ગોઞ્મમા તિલ્લ્લમ્ ।
તં પુણ નિગોઞ્મજીવા ઞ્મણંતણ્ણિયં વિયાણાહિ ॥ ૩૫ ॥
સૂક્ષ્મા ઞ્મનન્તજીવાસ્મકા નિગોદા ભવન્તિ મુવનેઽસ્મિન્ ।
પૃથ્થ્યાદિસર્વજીનાઃ સંલ્લેયકસંમિતા ઞ્મસંલ્લેયાઃ ॥ ૩૬ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

एभिः सूक्ष्मनिगोदैश्च निषितोऽस्त्यखिलोऽपि हि ।
लोकोऽज्जनचूर्णपूर्णासमुद्गवत्समन्ततः ॥ ३७ ॥

जीवामिगमवृत्तौ—

असंल्लेयैर्निगोदैश्च स्यादेकः किल गोलकः ।
गोलकास्तेऽप्यसंल्लेया भवन्ति भुवनत्रये ॥ ३८ ॥

गोलकप्ररूपया चैवम्—

षड्दिशं यत्र लोकः स्यात्तत्र संपूर्णगोलकः ।
निष्पद्यते तन्मध्ये च स्यादुत्કृष्टપદં खलु ॥ ३९ ॥

ભગવતી સૂત્રમાં (ગૌતમગણુધરના પ્રશ્નનો શ્રીવીરપ્રભુએ ઉત્તર આપતાં) કહ્યું છે કે:—

હું ગૌતમ, નરકમાં રહેલા નારકીના જીવો જે તીક્ષ્ણ દુઃખ પામે છે તેનાથી પણ અનન્તગણુ દુઃખ નિગોદના જીવો પામે છે એમ જાણજે. ૩૫.

આ જગતમાં સૂક્ષ્મ નિગોદો અનન્ત (જીવાત્મક) છે અને પૃથ્વીકાય વગેરે સર્વ જીવો સંખ્યા થઈ શકે એટલા અસંખ્ય છે. (આ પ્રમાણે ભગવતીની વૃત્તિમાં છે). ૩૬.

આખો લોક આ સૂક્ષ્મનિગોદોથી ચારે કોર ભરેલો છે, અજન ભરેલા ડાખલાની પેઠે. ૩૭

‘જીવાભિગમ’ ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

અસંખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો થાય છે અને એવા પાછા અસંખ્ય ગોળાઓ ત્રણે ભુવનમાં છે. ૩૮.

એ ગોળાઓની પ્રરૂપણા આ પ્રમાણે છે:—

લોકાકાશ જ્યાં છે તે દિશામાં હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ગોળો થાય છે અને તેની અંદર ઉત્કૃષ્ટ પદ નિષ્પન્ન થાય છે. ૩૯.

ભૂમ્યાસન્નાપવરકકોણાન્તિમપ્રદેશકમ્ ।
 દેશોઽનુકુર્યાત્ ત્રિવિશમલોકાવરણેન યઃ ॥ ૪૦ ॥
 તત્ર લંડસ્ય ગોલસ્ય નિષ્પત્તિઃ સકલસ્ય ન ।
 સ્યાજ્જઘન્યપદં તસ્મિન્ સ્પષ્ટમલ્પૈર્નિગોદકૈઃ ॥ ૪૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 લોકાન્તર્યત્રકુત્રાપિ સંસ્થિતઃ સ્યાન્નિગોદકઃ ।
 ઇકોક્કુલાસંખ્યભાગમિતક્ષેત્રાવગાહનઃ ॥ ૪૨ ॥
 અન્યેઽપિ તત્રાસંખ્યેયાસ્તાવન્માત્રાવગાહનાઃ ।
 અન્યોઽન્યાનુપ્રવેશેન સ્થિતાસ્સન્તિ નિગોદકાઃ ॥ ૪૩ ॥
 તત્રાન્યાપેક્ષ્યા પ્રાજ્યૈઃ સ્પષ્ટં જીવપ્રદેશકૈઃ ।
 વિવક્ષણીયમુક્ષુષ્ટપદમેકપ્રદેશકમ્ ॥ ૪૪ ॥
 તસ્યામેવ નિગોદાવગાહનાયાં સમન્તતઃ ।
 અન્યે નિગોદાસ્તિષ્ઠન્તિ પ્રદેશવૃદ્ધિહાનિતઃ ॥ ૪૫ ॥
 વિવક્ષિતનિગોદસ્ય મુક્ષ્વા કાંશ્ચિત્ પ્રદેશકાન્ ।
 આક્રમ્ય ચાપરાનેતૈરવસ્થિતૈર્નિગોદકૈઃ ॥ ૪૬ ॥

અને જે દેશ ત્રણ દિશાએ અલોકતું આવરણ હોવાને લીધે, પૃથ્વીની લગભગ આવેલા અપવરક એટલે ઓરડાના ખુણાના અન્તિમપ્રદેશ તુલ્ય હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ગોળો થતો નથી પરંતુ અંડગોળો (અધુરો ગોળો) થાય છે; અને એની અંદર નિગોદો પણ ઓછા હોવાથી દેખીતી રીતે જઘન્ય પદ થાય છે. ૪૦-૪૧.

આ લોકાકાશમાં હરકોઈ સ્થળે જ્યાં જ્યાં નિગોદ રહેલ હોય છે ત્યાં ત્યાં તે એક આંગળાના અસંખ્યમા ભાગપ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહીને રહેલ હોય છે. ૪૨.

વળી એની અંદર એટલી જ અવગાહનાવાળા અસંખ્ય નિગોદો એક બીજામાં પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. ૪૩.

ત્યાં જીવપ્રદેશો અન્યની અપેક્ષાએ પ્રાજ્ય એટલે જાગ્ર હોવાથી એકપ્રદેશવાળું ઉત્કૃષ્ટ પદ થાય છે-એ સ્પષ્ટ દેખીતું જ છે. ૪૪.

વળી એક પણ દિશામાં પ્રદેશ વધી ન શકવાને લીધે, એક જ નિગોદાવગાહનામાં બીજા નિગોદો પણ રહેલા છે. ૪૫.

વળી એ વિવક્ષિત નિગોદના કેટલાક પ્રદેશો છોડી બીજાને દખતી રહેલા તથા

વિવચિતમમુંષદ્ભિસ્તદુષ્કૃષ્ટપદં કિલ ।

एको निष्पाद्यते गोलो ह्यसंख्येयनिगोदकः ॥ ૪૭ ॥ युग्मम् ॥

તથોક્તમ્—

उक्तोसपयममोक्तुं निगोअओगाहणाए सव्वत्तो ।

निष्पाइज्जइ गोलो पएसपरिवुद्धिहाणीहिं ॥ ૪૮ ॥

अथ गोलकमाश्रित्यैतमेव प्रोक्तलक्षणम् ।

अन्यो निष्पाद्यते गोलो मुक्त्वोत्कृष्टपदं हि तत् ॥ ૪૯ ॥

निरुक्तगोलकोत्कृष्टपदास्पर्शनिगोदके ।

परिकल्प्योत्કૃષ્ટપદમન્યગોલકકલ્પનાત્ ॥ ૫૦ ॥

इत्येकैकनिगोदावगाहनाप्रमिते किल ।

क्षेत्रे भवति निष्पत्तिरेककगोलकस्य वै ॥ ૫૧ ॥

વિવચિતનિગોદાવગાહનાયાસ્તુ ચેઽધિકાઃ ।

निगोदांशास्तत्प्रदेशहानिस्थित्या व्यवस्थिताः ॥ ૫૨ ॥

વિવચ્છણીયાસ્તે ગોલકાન્તરાનુપ્રવિષ્ટકાઃ ।

एवं गुरुपदेशेन ज्ञेया गोलकपद्धतिः ॥ ૫૩ ॥ युग्मम् ॥

વિવક્ષિત ઉત્કૃષ્ટ પદને ન મૂકતા એવા એ નિગોદો અસંખ્ય નિગોદોનો એક ગોળો બનાવે છે. ૪૬-૪૭.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

ઉત્કૃષ્ટ પદને ન છોડતાં નિગોદોની અવગાહનામાં સર્વત્ર પ્રદેશોની હાનિને લીધે એક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૮.

પછી વળી આ જ ઉક્તલક્ષણવાળા ગોળાને આશ્રયીને એક બીજો ગોળો ઉક્ત ઉત્કૃષ્ટ પદ છોડીને નિષ્પન્ન થાય છે. ૪૯.

ઉક્ત ગોળાના ઉત્કૃષ્ટ પદને નહિં સ્પર્શતા—એવા નિગોદમાં અન્યગોળાની કલ્પના પૂર્વક ઉત્કૃષ્ટ પદ કલ્પવું. ૫૦.

એવી રીતે અકેક નિગોદની અવગાહનાપ્રમાણ ક્ષેત્રને વિષે અકેક ગોળો નિષ્પન્ન થાય છે. ૫૧.

વળી વિવક્ષિત નિગોદાવગાહના કરતાં અધિક નિગોદાંશો પોતાના પ્રદેશની હાનિના

ઉક્તં હિ—

તત્તોચ્ચિયગોલાઓ ઉક્કોસપયં મુહત્તુ જો અણ્ણો ।
 હોહ નિગોઓ તર્મિમવિ અણ્ણો નિપજ્જહ ગોલો ॥ ૫૪ ॥
 एवं નિગોયમિત્તે સ્વેત્તે ગોલસ્સ હોહ નિપ્પત્તી ।
 एवं નિપજ્જંતે લોગે ગોલા અસંખિજ્ઞા ॥ ૫૫ ॥

इत्याद्यर्थतो भगवतीशतक ११ उद्देशके १० ॥

નિગોદા નિચિતાશ્ચેતેઽનન્તાનન્તાક્કિમિસ્તથા ।
 નિર્ગચ્છદ્ધિર્યથા નિત્યં ન દ્વેકોઽપિ સ હીયતે ॥ ૫૬ ॥
 यद्वावहारिकाङ्गिभ्यो यावन्तो यान्ति निर्वृतिम् ।
 निर्यान्ति तावन्तोऽनादिनिगोदेभ्यः शरीरिणः ॥ ५७ ॥

तथोक्तम्—

સિજ્ઞન્તિ જત્તિયા કિર ઇહ સંવવહારરાસિમજ્ઞાઓ ।
 ઇન્તિ અણાહવણ્ણસ્સહમજ્ઞાઓ તત્તિઆ તમ્મિ ॥ ૫૮ ॥

કારણથી, આવી સ્થિત થયા હોય તે અન્ય ગોળાને વિષે પ્રવિષ્ટ થયા સમજવા. આ ગોળા વિષે
 અરૂમહારાજ પાસેથી વિશેષ સમજણ લેવી. ૫૨-૫૩

આ સંબંધમાં,

“ તે ગોળાના ઉત્કૃષ્ટપદને છોડીને જ બીજા નિગોદ થાય છે તેને વિષે વળી એક બીજા
 ગોળો થાય છે. એવી રીતે નિગોદપ્રમાણ સ્ત્રેત્રમાં ગોળાની નિષ્પત્તિ થાય છે અને એવા પણ
 અસંખ્ય ગોળા લોકાકાશમાં નિષ્પન્ન થાય છે. ” ૫૪-૫૫.

એ પ્રમાણે ભગવતીના શતક ૧૧ ના ઉદ્દેશ ૧૦ માં કહ્યું છે.

વળી આ નિગોદો અનન્ત અનન્ત પ્રાણીઓથી એવી રીતે ખીચાખીચ ભરાયલા છે
 કે એમાંથી નિત્ય નિકાલ થતા છતાં પણ એમાંથી એક પણ નિગોદ ઉભો થતો નથી. ૫૬.

કારણ એ કે વ્યાવહારિક રાશિમાંથી જેટલા જીવો મોક્ષે જાય છે તેટલા જ અનાદિ-
 નિગોદોમાંથી નીકળે છે. ૫૭

પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે

“ વ્યવહાર રાશિમાંથી નીકળી જેટલા જીવો નિર્વાણ પામે છે તેટલા અનાદિ વનસ્પતિ-
 માંથી તેમાં આવે છે. ૫૮.

દ્રવ્યલોક] નિગોદના મેદ—‘વ્યવહાર’ રાશિ અને ‘અવ્યવહાર’ રાશિ । (૩૧૬)

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

અનન્તેનાપિ કાલેન યાવન્તઃ સ્યુઃ શિવં ગતાઃ ।

સર્વેઽપ્યેકનિગોદૈકાનન્તભાગમિતા હિ તે ॥ ૫૯ ॥

કાલેન ભાવિનાપ્યેવમનન્તા મુક્તિગામિનઃ ।

ચિન્ત્યન્તે તૈઃ સમુદિતાસ્તથાપિ નાધિકાસ્તતઃ ॥ ૬૦ ॥

एवं च न तादृक् भविता कालः सिद्धाः सोपचया अपि ।

યત્રાધિકા ભવન્ત્યેકનિગોદાનન્તભાગતઃ ॥ ૬૧ ॥

तथाहुः—

જડયા હોઈ પુચ્છા જિણાણમગ્ગમિ ઉત્તરં તડયા ।

इकस्स निगोअस्स य अणंतभागो उ सिद्धिगओ ॥ ६२ ॥

નિગોદેઽપિ દ્વિધા જીવાસ્તત્રૈકે વ્યાવહારિકાઃ ।

વ્યવહારાદતીતત્વાત્ પરે ચાવ્યાવહારિકાઃ ॥ ૬૩ ॥

સૂદ્માશ્નિગોદતોઽનાદેર્નિગતા એકશોઽપિ યે ।

પૃથ્વ્યાદિવ્યવહારં ચ પ્રાપ્તાસ્તે વ્યાવહારિકાઃ ॥ ૬૪ ॥

સૂદ્માનાદિનિગોદેષુ યાન્તિ યદ્યપિ તે પુનઃ ।

તે પ્રાપ્તવ્યવહારત્વાત્તથાપિ વ્યવહારિણઃ ॥ ૬૫ ॥

અનન્ત કાળ સુધી જેટલા પ્રાણીઓ મોક્ષે ગયેલા છે તે સર્વ મળીને એક નિગોદના માત્ર અનન્તમા ભાગ જેટલા જ સમજવા. ૫૯.

એવી રીતે જ ભવિષ્યકાળમાં પણ અનન્ત જીવો મોક્ષે જશે—તે સર્વેને એકઠા કરતાં પણ એક નિગોદના અનન્તમા ભાગથી અધિક થવાના નહિ. ૬૦.

એજ પ્રમાણે વળી, એવો કોઈ વખત નહિ આવે કે જેમાં એકંદર સિદ્ધથયેલાઓ પણ નિગોદના અનન્તમા ભાગથી વધારે હોય. ૬૧.

अन्यत्र कथं છે કે—

બ્યારે બ્યારે જિનેશ્વરને પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે એ જ ઉત્તર મળે છે કે એક નિગોદનો અનન્તમા ભાગ જ મોક્ષે ગયે છે. ૬૨.

નિગોદના જીવો યે બે પ્રકારના છેઃ કેટલાક ‘વ્યવહારી’ અને બીજા ‘અવ્યવહારી’ એટલે વ્યવહારરહિત. ૬૩.

અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી જેઓ એકવાર પણ નીકળેલા છે અને પૃથ્વ્યાદિવ્યવહારને

કદાપિ યે ન નિર્યાતા બહિઃ સૂક્ષ્મનિગોદતઃ ।

અઘ્યાવહારિકાસ્તે સ્યુર્દરીજાતમૃતા ઇવ ॥ ૬૬ ॥

તદુક્તં વિશેષણવત્યામ્—

અત્થિ અણંતા ઝીવા જેહિં ન પત્તો તસાહપરિણામો ।

તે વિ અણંતાણંતા નિગોઅવાસં અણુહવન્તિ ॥ ૬૭ ॥

इति सूक्ष्माणां भेदाः ॥ १ ॥

एभिर्लोकोऽखिलो ष्यासः कज्जलेनेव कूपिका ।

कापि प्रदेशो नास्त्येभिर्विहीनः पुद्गलैरिव ॥ ६८ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આધ્યાશ્વતસસ્તિસઃ સ્યુરેષાં પર્યાસયઃ ક્રમાત્ ।

પર્યાસાન્યેષામથાયુઃ શ્વાસઃ કાયબલં તથા ॥ ૬૯ ॥

त्वगिन्द्रियं चेत्यमीषां प्राणाश्चस्वार ईरिताः ।

संख्या योनिकुलानां तु प्रथमेषां न लक्ष्यते ॥ ७० ॥ युग्मम् ॥

પ્રાસ થયેલા છે તે વ્યવહારી કહેવાય છે. એઓ કદાચ પુનઃ ત્યાંને ત્યાં પાછા જાય તોયે એમણે વ્યવહાર જાણેલો હોવાથી વ્યવહારી જ કહેવાય. ૬૪-૬૫.

જેઓ કદાપિ સૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યાજ નથી એઓ ‘શુક્રમાં જન્મ્યા તે શુક્રમાં જ મૃત્યુ પામ્યા,’ ની પેઠે અવ્યવહારી છે. ૬૬.

‘વિશેષણવતી’ માં કહ્યું છે કે:—

એવા અનન્ત જીવો છે કે જેઓ પરિણામે પણ ત્રસત્વ પામ્યા નથી. એઓ અનન્ત-અનન્તકાળ નિગોદમાં સળગ્યા કરે છે. ૬૭.

એવી રીતે સૂક્ષ્મજીવોના ‘લેદ’ સમજવા.

કાજળ ભરેલી દાળડીની જેમ સકળ લોક આ જીવોથી ભરેલો છે. જેમ પુદ્ગળવિનાનો કોઈ પ્રદેશ નથી તેમ આ જીવો વિનાનું પણ કોઈ સ્થાન નથી. ૬૮.

એટલું (સૂક્ષ્મ જીવોના) ‘સ્થાન’ વિષે.

આ જીવોને અનુક્રમે પહેલી ચાર અથવા ત્રણ ‘પર્યાપ્તિ’ હોય છે. એમનાં આયુષ્ય, શ્વાસ, કાયબળ અને સ્પર્શિન્દ્રિય-એ ચાર ‘પર્યાપ્તિ’ હોય છે અને એ એઓના પ્રાણ કહેવાય છે. વળી એઓની ‘યોનિસંખ્યા’ અને ‘કુળસંખ્યા’ જોડી જણાવી નથી-માટે પાંચમા

તતથ સંલુપા યોનિકુલાનાં યા બાદરાણાં પ્રવક્ષ્યતે ।
 ઇતેષામપિ સૈવામી સર્વે સંવૃતયોનયઃ ॥ ૭૧ ॥

इति पर्याप्त्यादिद्वारचतुष्टयम् ॥ ૩-૬ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટા ભવત્યેષાં ભવસ્થિતિઃ ।
 જઘન્યા ક્ષુલ્લકભવરૂપમન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૭૨ ॥

તથોક્તમ્—દસસહસસમા સુરનારયાણ સેસાણ ક્ષુદ્રભવો ॥

इति भवस्थितिः ॥ ૭ ॥

સૂદ્ધમનિગોદજીવાનાં ત્રિધા કાયસ્થિતિર્ભવેત્ ।
 અનાદ્યન્તાઽનાદિસાન્તા સાદ્યન્તા ચેતિભેદતઃ ॥ ૭૩ ॥

સૂદ્ધમાન્નિગોદતોઽનાદેર્નિર્ગતા ન કદાપિ યે ।
 નૈવાપિ નિર્ગમિષ્યન્તિ તેષામાદ્યા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૪ ॥

અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત્તમાના ભવેદિયમ્ ।
 સન્તિ ચૈવંવિધા જીવા યેષામેષા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૭૫ ॥

સર્ગમાં 'બાદર' જીવોની એ સંખ્યા કહેવામાં આવશે એ જ આ 'સૂક્ષ્મ' ની પણ સમજ લેવી. વળી આ સૂક્ષ્મ જીવો સર્વ 'સંવૃત્તયોનિવાણા' છે. ૬૬-૭૧.

એટલું 'પર્યાપ્તિ-યોનિસંખ્યા-કુળસંખ્યા અને યોનિનું સંવૃત્તત્વાદિ' એ ચાર દ્વાર વિષે.

એ જીવોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે, અને જઘન્યતઃ ક્ષુલ્લકભવ૩૫ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. ૭૨.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

દેવતા અને નારકીના જીવોની જઘન્ય ભવસ્થિતિ દશહજાર વર્ષની, અને બીજાઓની ક્ષુલ્લકભવ જેટલી છે.

એટલું સાતમા 'ભવસ્થિતિ' દ્વાર વિષે.

આ સૂક્ષ્મનિગોદના જીવોની કાયસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: (૧) અનાદિઅનન્ત, (૨) અનાદિસાન્ત અને (૩) સાદિસાન્ત. ૭૩.

જેઓ કદાપિ અનાદિસૂક્ષ્મનિગોદમાંથી નીકળ્યા નથી અને નીકળવાના પણ નથી એમની પહેલી એટલે 'અનાદિઅનન્ત' કાયસ્થિતિ સમજવી. એ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી હોય, અને એવા જીવો પણ હોય છે કે જેમની એટલી સ્થિતિ હોય. ૭૪-૭૫.

વદુક્તમ્— સામગ્ગિચ્છમાવાચ્ચો વવહારિયરાસિચ્છપ્પવેસાચ્ચો ।

ભવ્વા વિ તે અચ્ચંતા જે સિદ્ધિસુહં ન પાવંતિ ॥ ૭૬ ॥

નિગોદાસ્સુદ્ધમતો યે ચ નિર્ગતા ન કદાચ્ચન ।

નિર્યાસ્યન્તિ પુનર્જાતુ સ્થિતિસ્તેષાં દ્વિતીયિકા ॥ ૭૭ ॥

અનન્તપુદ્ગલપરાવર્તમાના ત્વસાવપિ ।

ગતસ્ય કાલસ્યાનન્ત્યાત્ કેષાંચિત્ ભાવિનોઽપિ ચ ॥ ૭૮ ॥

અનાદિસ્થિતિકા ન સ્યુર્યથનન્તા નિગોદિનઃ ।

તદા વદ્યમાણવનસ્પતિકાયસ્થિતિક્ષયે ॥ ૭૯ ॥

કૃતે કાયપરાવર્તે નિશ્ચિલૈર્વનકાયિકૈઃ ।

વનસ્પતીનાં નિર્લેપોઽનભિષ્ટોઽપિ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અનારતં કિં ચ મુર્ચિત ગચ્છદ્ભિર્ભવ્યદેહિભિઃ ।

અચિરાદેવ જગતિ ભવ્યાભાવઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૮૧ ॥

મુક્તિમાર્ગવ્યવચ્છેદોઽપ્યેતન્ન નેષ્યતે બુધૈઃ ।

સન્તીતિ પ્રતિપત્તવ્યં તતોઽનાદિનિગોદિનઃ ॥ ૮૨ ॥

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સામગ્રીના અભાવને લીધે જેમનો વ્યવહારરાશિમાં પ્રવેશ થયો નથી એવા, મોક્ષમુખ ન હોયનારા ભવ્યો પણ અનન્ત છે. ૭૬.

ગતકાળમાં જેઓ કદાપિ સુક્ષ્મનિગોદમાંથી બહાર આવ્યા નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં આવવાના—એવાઓની બીજી એટલે ‘અનાદિસાંત’ કાયસ્થિતિ છે. ૭૭.

આ સ્થિતિ પણ અનન્તપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલી છે. કેમકે એઓનો ગયો એ કાળ અનન્ત છે, અને કેટલાકનો તો ભાવિકાળ પણ અનન્ત છે. ૭૮.

આ અનન્ત નિગોદોની જે અનાદિ સ્થિતિ ન હોય તો, વક્ષ્યમાણસ્વરૂપ વનસ્પતિકાયની સ્થિતિનો ક્ષય થયે સર્વ વનસ્પતિકાઓ કાયપરાવર્તન કરતે છતે, વનસ્પતિઓના સર્વનાશનો અનભિષ્ટ પ્રસંગ ઉભો થાય છે. ૭૯-૮૦.

અને વળી ભવ્યજનો સર્વદા મોક્ષે જનારા હોવાથી જગતમાં તુરત જ ભવ્યપ્રાણીઓના અભાવનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેમ મોક્ષમાર્ગપણુ બંધ થઈ જશે. પણ આ સર્વ બુદ્ધિમાન લોકો કબુલ કરતા નથી. માટે અનાદિ નિગોદી જીવો છે ખરા એમ સ્વીકારવું જરૂર. ૮૧-૮૨.

इत्याद्यधिकं प्रज्ञापनाष्टादशपदवृत्तितोऽवसेयम् ॥

પુનઃ પ્રાપ્તા નિગોઢં ચેડુમૂય ડ્યવહારિતામ્ ।

કાયઃસ્થિતિઃ સ્યાત્સાધ્યન્તા તેષાં તાં વચ્મિ માનતઃ ॥ ૮૩ ॥

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः संख्यातीताः प्रकीर्तिताः ।

કાલતઃ ક્ષેત્રતશ્ચાસ્યાઃ સ્થિતેર્માનમથ બ્રુવે ॥ ૮૪ ॥

लोकाकाशमितासंख्यखखंडानां प्रदेशकाः ।

एकैकस्यापहारेण द्वियमाणाः चणो चणो ॥ ૮૫ ॥

यावज्जिः कालचक्रैः स्युर्निर्लेपा मूलतोऽपि हि ।

તાવન્તિ તાનિ સ્યાત્કાયસ્થિતિરેષાં તૃતીયિકા ॥ ૮૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

कालचक्राण्यसंख्यानि भवन्त्येतानि संख्यया ।

કાલતો હિ સૂક્ષ્મતરં ક્ષેત્રમાહુજિનેશ્વરાઃ ॥ ૮૭ ॥

यतोऽङ्गुलमिताकाशश्रेण्या अभ्रप्रदेशकाः ।

ગણ્યમાનાઃ સમાનાઃ સ્યુરસંખ્યોત્સર્પિણીક્ષણૈઃ ॥ ૮૮ ॥

यदाहुः—सुहुमो य होइ काजो ततो सुहुमयरं हवइ खित्तम् ।

અંગુલસેઢીમિત્તે ઓસર્પિણિઓ અસંખિજ્ઞા ॥ ૮૯ ॥

આથી વિશેષ ખુલાસો પ્રજ્ઞાપનસૂત્રના અઢારમા પદની વૃત્તિથી બાણી લેવો.

વ્યવહાર બાણી લખને પુનઃ જેઓ નિગોઢમાં બળ છે તેઓની કાયસ્થિતિ ' સાદિસાંત ' છે. અને એનું માન ? એનું માન " કાગથી " અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે. ૮૩-૮૪.

હવે એનું ' ક્ષેત્રથી ' માન હવે કહીએ છીએ. ૮૪.

લોકાકાશજેવડા અસંખ્ય આકાશખંડના પ્રદેશો છે તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે અકેક પ્રદેશ લઇ લેવા મંડીએ તો ' જેટલા કાગચક્રો સુધીમાં એ પ્રદેશ મૂળમાંથી ઉખડી બળ તેટલા કાગચક્ર એ કાયસ્થિતિ રહે. એ કાયસ્થિતિ ત્રીણ (સાદિસાંત) છે. ૮૫-૮૬.

આ કાગચક્રો અસંખ્ય છે. કેમકે જિનેશ્વરોએ ક્ષેત્રને કાગ કરતાં સૂક્ષ્મ કહ્યું છે. કેમકે અંગુલીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીના આકાશપ્રદેશો ગણત્રીએ અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણે જેટલા થાય છે. ૮૭-૮૮.

અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

સૂક્ષ્મ કાગ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર છે. તેથી આંગળીપ્રમાણ આકાશશ્રેણીમાં અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીઓ થાય છે. ૮૯.

સૂક્ષ્મદ્વમામ્બોઽગ્નિમરુતાં કાજ્જતઃ ક્ષેત્રતોઽપિ ચ ।

સ્યાત્કાયસ્થિતિરેવૈવ સૂક્ષ્મત્વેઽપિ તથૌચતઃ ॥ ૧૦ ॥

एकेन्द्रियत्वतिर्यक्त्वासंज्ञित्वेषु प्रसंगतः ।

वनस्पતિત્વે ક્લીબત્વે કાયસ્થિતિમય બ્રુવે ॥ ૧૧ ॥

आवृत्यसंख्यभागस्य यावन्तः समयाः खलु ।

સ્યુઃ પુદ્ગલપરાવર્ત્તસ્તાવન્તઃ કાયસંસ્થિતિઃ ॥ ૧૨ ॥

सर्वेषामियमुत्कृष्टा कायस्थितिरुदाहृता ।

જઘન્યા તુ ભવેદન્તર્મુહૂર્ત્તમવિશેષતઃ ॥ ૧૩ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

तैजसं कार्मण्यं चौदारिकं चेति वपुस्त्रयम् ।

પૃથ્વ્યાદિસૂક્ષ્મજીવાનાં પ્રજ્ઞસં પરમેષ્ઠિભિઃ ॥ ૧૪ ॥

निगोदानां स्वनन्तानामेकमौदारिकं वपुः ।

સર્વસાધારણં દ્રે ચ પરે પ્રત્યેકમીરિતે ॥ ૧૫ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેડકાય અને વાઉકાયની સ્થિતિ ‘ કાળથી ’ કે ‘ ક્ષેત્રથી ’ એટલી જ હોય; અને ઓઘથી લેતાં સૂક્ષ્મપણામાં પણ એટલી જ હોય. ૯૦.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત (૧) એકેન્દ્રિયપણામાં, (૨) તિર્યચપણામાં, (૩) અસંજીપણામાં, (૪) વનસ્પતિપણામાં અને (૫) નપુંસકપણામાં કાયસ્થિતિ કેટલી હોય એ કહું છું. ૯૧.

‘ આવળી ’ ના અસંખ્યમા ભાગના જેટલા સમયો થાય તેટલા ‘ પુદ્ગલપરાવર્ત ’ જેટલી કાય-સ્થિતિ હોય. એ સર્વેની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ બાણવી. જઘન્ય તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની હોય છે. ૯૨-૯૩.

એટલું આઠમા દ્વાર ‘ કાયસ્થિતિ ’ વિષે.

પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ જીવોનાં શરીરના (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ્ય અને (૩) ઔદારિક-એમ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૯૪.

અનન્ત નિગોદાનું સર્વસાધારણ એક ‘ ઔદારિક ’ શરીર કહું છે, અને અન્ય પ્રત્યેકનાં બાકીનાં બે એટલે ‘ તૈજસ ’ અને ‘ કાર્મણ્ય ’ શરીર કહ્યાં છે. ૯૫.

એટલું નવમા દ્વાર શરીર વિષે.

એકેન્દ્રિયાણાં સંસ્થાનં સર્વેષાં ટુંડમીરિતમ્ ।
તત્રાપ્યેષ વિશેષસ્તુ દૃષ્ટો દૃષ્ટજગન્નયઃ ॥ ૧૬ ॥
મસૂરચન્દ્રસંસ્થાના સૂક્ષ્મા જ્યોત્ષી દ્વિધાપિ હિ ।
સૂક્ષ્માઃ સ્તિબુકસંસ્થાના આપઃ પાપહરૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૭ ॥
સૂચીકલાપસંસ્થાનં તેજો વાયુર્ધ્વજાકૃતિઃ ।
સૂક્ષ્મો નિગોદોઽનિયતસંસ્થાનઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૮ ॥

इति जीवाभिगमाभिप्रायः ॥

સંગ્રહણીયત્તૌ ચ—નિગોદૌદારિકદેહં સ્તિબુકાકારમુક્તમ્ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં સૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।
સામાન્યતઃ શરીરં સ્યાદ્વિશેષતસ્તુ વક્ષ્યતે ॥ ૧૯ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

કષાયનાં વેદનાયા મૃત્યોશ્ચેતિ જિનૈશ્ચયઃ ।
નિરૂપિતાઃ સમુદ્ઘાતાઃ સૂક્ષ્મૈકાક્ષશરીરિણામ્ ॥ ૧૦૦ ॥

સર્વ એકેન્દ્રિયુલેનાં ' ટુંડક ' સંસ્થાન કહ્યું છે. પણ તેમાં શ્રી જિનપ્રભુએ કંઈ વિશેષ એટલે તક્ષાવત કહ્યો છે એ નીચે મુજબઃ—૬૬.

એઉ પ્રકારના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય જીવ મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારના છે, અને સૂક્ષ્મ અપ્કાય સ્તિબુકના આકારના છે. તેજિકાય સોયના સમૂહના આકારના અને વાઉકાય ધ્વજના આકારના છે. સૂક્ષ્મ નિગોદનો આકાર અનિશ્ચિત છે. ૬૭-૬૮.

એ પ્રમાણે ' જીવાભિગમ ' માં કહ્યું છે.

' સંગ્રહણી ' ની વૃત્તિમાં તો નિગોદનો ઔદારિક દેહ સ્તિબુકની આકૃતિનો કહ્યો છે. એટલું દશમા દ્વાર ' સંસ્થાન ' વિષે.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયુલેનાં ' સાધારણતઃ ' દેહમાં આંગળના અસંખ્યના ભાગ એટલું હોય, ' વિશેષતઃ ' આગળ ઉપર કહેયું. ૬૯.

એટલું અચ્ચારમા દ્વાર ' દેહમાન ' વિષે.

સૂક્ષ્મએકેન્દ્રિયુલેનાં (૧) કષાયેનાં, (૨) વેદનાનાં અને (૩) મૃત્યુનો—એમ ત્રણ સમુદ્ઘાત કહ્યા છે. ૧૦૦.

इति समुद्धाताः ॥ १२ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु विकलेन्द्रियकेषु च ।

संख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्पंचेन्द्रियेष्वपि ॥ १०१ ॥

तादृशेष्वेव मर्त्येषु तेषु संमुखिमेષु च ।

एते विषयोत्पद्यन्ते सूक्ष्मा दशविधा अपि ॥ १०२ ॥ युग्मम् ॥

तेजोऽनिलौ तु नवरं नोत्पद्येते स्वभावतः ।

मनुष्येष्विति गच्छन्ति ते पूर्वोक्तेषु तान्वિना ॥ १०૩ ॥

इति गतिः ॥ १૩ ॥

उत्पद्यन्ते च पूर्वोक्ताः सूक्ष्मैकाદशेषુ તેઽશ્વિલાઃ ।

સ્વસ્વકર્માનુભાવેન ગરિષ્ઠેન વશીકૃતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

નારકા નિર્જરાસ્તિર્યગૂનરાશ્ચાસંખ્યજીવિનઃ ।

તૈર્ણાં સૂક્ષ્મેષુ ગમનં ન ચાપ્યાગમનં તતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

ગતિષ્વેવં ચતસૃષુ સંક્ષેપાત્તે વિવક્ષિતાઃ ।

દ્વિગતયો દ્વયાગતયો ભવન્તિ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

એટલું બારમા દ્વાર ‘ સમુદ્ધાત વિષે. ’

આ દશે પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો મૃત્યુ પામે ત્યારે સર્વ એકેન્દ્રિયોને વિષે, વિકલેન્દ્રિયોને વિષે, સંખ્યાત આયુષ્યવાળા અને ગર્ભજ એવા પંચેન્દ્રિતિર્યચોને વિષે, એવાજ મનુષ્યોને વિષે તેમ સંમુર્છિમ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. તદ્વાવત એટલો કે તેઉકાય અને વાયકાય સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે એઓ મનુષ્ય શિવાયની પૂર્વોક્ત ગતિમાં જાય છે. ૧૦૧-૧૦૩.

એટલું તેરમા દ્વાર ‘ ગતિ ’ વિષે.

ઉપર કહ્યા એ સર્વે જીવો પોતપોતાના ભારે કર્મના અનુભાવને વશે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૪.

નારકીઓ, દેવો તથા અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચ અને મનુષ્યો-આટલા ‘સૂક્ષ્મો’ને વિષે ‘ગમન કરતા નથી તેમ ત્યાંથી આવતા પણ નથી. ૧૦૫.

જેમની આરે ગતિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું એવા આ સૂક્ષ્મ જીવોને એ ‘ ગતિ ’ અને એ ‘ આગતિ ’ થાય છે. ૧૦૬.

તેજોઽનિર્જો તુ નૃભવે નોત્પચ્ચેતે સ્વભાવતઃ ।

તતસ્ત્વ એકગતયઃ પ્રોક્તા દ્વયાગતયોઽપિ ચ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂક્ષ્મેષુ પૃથ્વીસક્ષિલતેજોઽનિર્જો જન્તવઃ ।

ઉત્પચ્ચન્તે ચ્યવન્તે ચ અસંખ્યેયા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

ઘનસ્પતૌ ત્વનન્તાનામુત્પત્તિવિલયૌ સદા ।

સ્વસ્થાનતઃ પરસ્થાનાત્વસંખ્યાનાં ગમાગમૌ ॥ ૧૦૯ ॥

એકસ્યાપિ નિગોદસ્યાસંખ્યાંશોઽનન્તજીવકઃ ।

જાયતે મ્રિયતે શશ્વત્ કિં પુનઃ સર્વમીલને ॥ ૧૧૦ ॥

તથાહિ । વિવક્ષિતનિગોદસ્ય વિવક્ષિતક્ષણે યથા ।

અસંખ્યેયતમો ભાગ એક ઉદ્વર્ત્તેતે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

ઉત્પચ્ચતેઽન્યસ્તથૈવ દ્વિતીયસમયેઽપિ હિ ।

એક ઉદ્વર્ત્તેતે સંખ્યભાગ ઉત્પચ્ચતેઽપરઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ઉદ્વર્ત્તનોપપાતાવિત્યેવં સ્યાતાં પ્રતિક્ષણમ્ ।

યથૈકસ્ય નિગોદસ્યાસંખ્યભાગસ્ય સર્વદા ॥ ૧૧૩ ॥

તેઉકાય અને વાઉકાય સ્વાભાવિકપણે જ મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેથી એમને ગતિ એક અને આગતિ બે કહી છે. ૧૦૭.

વળી સૂક્ષ્મ પૃથિવી-અપ-તેજ-અને-વાયુ-કાયને વિષે અસંખ્ય જીવો નિરન્તર ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ છે. ૧૦૮.

ઘનસ્પતિને વિષે તો સદા 'સ્વસ્થાન'ની અપેક્ષાએ, અનન્ત જીવોના ઉત્પત્તિ અને વિલય થયા કરે છે. અને 'પરસ્થાન'ની અપેક્ષાએ અસંખ્ય જીવોનું ગમનાગમન થયા કરે છે. ૧૦૯.

એકલા એક નિગોદનો અનન્તજીવોવાળો અસંખ્યમો ભાગ શશ્વત્ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલય પામે છે, ત્યારે બધા નિગોદો એકલા થાય તો તો પછી વાત જ શી ? ૧૧૦.

તે આ પ્રમાણે: અમુક ક્ષણમાં અમુક નિગોદનો એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને એક અસંખ્યમો ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે બીજે ક્ષણે પણ એક અસંખ્યમો ભાગ વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૧-૧૧૨.

અને એ પ્રમાણે સર્વદા પ્રત્યેક ક્ષણે નિગોદના એક અસંખ્યમા ભાગનો વિનાશ અને

તથૈવાન્યનિગોદાનામપિ ત્રૈલોક્યવર્તિનામ્ ।

ઉદ્વર્તનોપપાતૌ સ્તોઽસંખ્યાંશસ્ય પૃથક્ પ્રથક્ ॥ ૧૧૪ ॥

ઉદ્વર્તનોપપાતાભ્યાં ભવદ્ભ્યામિત્યનુચ્છણમ્ ।

પરાવર્તન્તે નિગોદા અન્તર્મુહૂર્તમાત્રતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જાયમાનૈર્ઘ્રિયમાણૌરન્તર્મુહૂર્તજીવિભિઃ ।

નિગોદિર્ભિર્નવનૈઃ સ્યુઃ શૂન્યાસ્તુ મનાગ્ ન તે ॥ ૧૧૬ ॥

તથોક્તં— એગો અસંખ્યભાગો વટ્ટદ્ ઉવટ્ટણોવવાયંમિ ।

એગનિગોષ્ નિષ્ઠં એવં સેસેસુ વિસણ્વમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અંતોમુદુત્તમિત્તા ઠિદ્ નિગોઆણ્ જં વિનિદિદ્ધા ।

પલ્લહંતિ નિગોઆ તમ્હા અંતોમુહૂત્તેણં ॥ ૧૧૮ ॥

એષામુત્પત્તિમરણે વિરહસ્તુ ન વિદ્યતે ।

યજ્ઞાયન્તે ઘ્રિયન્તે ચાસંખ્યાનન્તા નિરન્તરમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

इति आगतिः ॥ ૧૪ ॥

ઉત્પત્તિ થયા કરે, તેવી જ રીતે ત્રણે લોકમાં વર્તતા અન્ય નિગોદના અસંખ્યમા અંશના પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એવી રીતે પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો રહેતો હોવાથી અન્તર્મુહૂર્તમાં જ નિગોદનું પરાવર્તન થાય છે. ૧૧૫.

આમ ફક્ત અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જીવનારા નવા નવા નિગોદના જીવો જો કે ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુ પામે છે તોપણ તે નિગોદો લેશમાત્ર ઊણા થતા નથી. ૧૧૬.

એ સંબંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે:—

એક નિગોદનો એક અસંખ્યમા ભાગ નિરન્તર જંમ વિનષ્ટ અને ઉત્પન્ન થતો રહ્યો છે તેમ અન્ય નિગોદોમાં પણ સમજવું. નિગોદનો સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે અને તે નિગોદો અન્તર્મુહૂર્તમાં પલટાઈ પણ જાય છે. ૧૧૭-૧૧૮.

એ નિગોદના જીવોનાં ઉત્પત્તિ અને મરણ બેઉ છે, છતાં એઓનો વિરહ થતો નથી કેમકે એઓ અસંખ્ય અને અનન્તપ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મૃત્યુપામે છે. ૧૧૯.

એટલું જોઈમા દ્વાર ‘ આગતિ ’ વિષે.

અનન્તરાતિઃ સમયે સિદ્ધિર્બાદરવદ્બુધૈઃ ।

જેયેષાં પ્રાચ્યશાસ્ત્રેષુ વિભાગેનાવિવક્ષણાત્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

કૃષ્ણા નીલા ચ કાપોતી લેશ્યાત્રયમિદં ભવેત્ ।

સર્વેષાં સૂક્ષ્મજીવાનામિત્યુક્તં સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ૧૨૧ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

નિર્વ્યાધાતં પ્રતીત્યૈષામાહારઃ षड्દિગ્બુદ્ભવઃ ।

ભવેદ્વ્યાધાતમાશ્રિત્ય ત્રિચતુષ્પંચદિગ્ભવઃ ॥ ૧૨૨ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

ન સંહનનમેતેષાં સમ્ભવત્યસ્થભાવતઃ ।

મતાન્તરેણ ચૈતેષાં સેવાર્તં તદુરીકૃતમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

इति संहननानि ॥ १९ ॥

સર્વે કષાયાઃ સંજ્ઞાસ્તુ સ્યુશ્વતસ્ત્રોઽથવા દશ ।

ઇન્દ્રિયં ચૈકમાख्याતમેતેષાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોનું પંદરમું દ્વાર 'અનન્તરાતિ' અને સોળમું દ્વાર 'સમયેસિદ્ધિ' એ બેઉ, બાહરજીવોની જેવાં જ સમજી લેવાં. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં એમનો જ્યુદ્ધો વિભાગ પાડ્યો નથી. ૧૨૦.

સત્તરમું દ્વાર લેશ્યા. આ સૂક્ષ્મ જીવોની લેશ્યા ત્રણ કહી છે અર્થાત્ એમને ત્રણ જ લેશ્યા હોયઃ (૧) કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોતી. ૧૨૧.

હવે અઠારમું દ્વાર 'દિગાહારઃ' આ જીવોને નિર્વ્યાધાતની અપેક્ષાએ છ દિશાનો આહાર હોય; અને 'વ્યાધાત' ની અપેક્ષાએ ત્રણ, ચાર અને પાંચ દિશાનો હોય. ૧૨૨.

હવે ઓગણીશમું દ્વાર સંહનનઃ આ સૂક્ષ્મ જીવો, એટલે એમને અસ્થિ હોય નહિં એટલે સંહનન પણ સંભવે નહિં. એ કે કેટલાકને મતે એમને 'સેવાર્ત' (છેવડું) સંઘયણ છે. ૧૨૩.

આ સૂક્ષ્મ જીવોને કષાયો સધળા હોય છે, સંજ્ઞા ચાર અથવા દશ હોય છે, અને ઇન્દ્રિય એક જ, 'સ્પર્શેન્દ્રિય' હોય છે. (આમાં ત્રણ દ્વાર ૨૦-૨૧-૨૨ સાથે આવ્યાં). ૧૨૪.

इति द्वारत्रयम् ॥ २०-२१ ॥

મૂતભાવિભવદ્ભાવસ્વભાવાલોચનાસ્મિકા ।

સંજ્ઞા નૈકેન્દ્રિયાણાં સ્યાત્તદેતેઽસંજ્ઞિનઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

અમી જિનેશ્વરૈઃ ક્લીબવેદા એવ પ્રકીર્તિતાઃ ।

વેદસ્ત્વવ્યક્તરૂપઃ સ્યાદેષાં સંજ્ઞાકષાયવત્ ॥ ૧૨૬ ॥

इति वेदः ॥ २४ ॥

સંક્લિષ્ટપરિણામસ્વાત્સર્વેકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।

મિથ્યાદૃષ્ટ્ય એવામી નિર્દિષ્ટાઃ પરમેષ્ટિભિઃ ॥ ૧૨૭ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાને સૂક્ષ્મેકેન્દ્રિયદેહિનામ્ ।

તે અપ્યત્યન્તમલ્પિષ્ટે શેષજીવવ્યપેક્ષ્યા ॥ ૧૨૮ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

ચતુર્ણુ દર્શનેષ્વેષામચક્ષુર્દર્શનં ભવેત્ ।

ઉપયોગાસ્ત્રયોઽજ્ઞાનદ્વયમેકં ચ દર્શનમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

નિરાકારોપયોગાઃ સ્યુરચક્ષુર્દર્શનાશ્રયાત્ ।

દ્વયજ્ઞાનતસ્તુ સાકારોપયોગાઃ સૂક્ષ્મદેહિનઃ ॥ ૧૩૦ ॥

આ સૂક્ષ્મ જીવોને ભૂત ભાવિ અને ભવિષ્યત્ પદાર્થોના સ્વભાવની આલોચનારૂપ સંજ્ઞા હોતી નથી એટલે એઓ ‘અસંજ્ઞી’ કહેવાય છે. (એ ત્રેવીશમું દ્વાર). ૧૨૫.

આ જીવોને જિનપ્રભુએ નપુંસક વેદીજ કહ્યા છે. સંજ્ઞા અને કષાયની પેઠે એમનો વેદ અપ્રકટ છે. (એ ચોવીશમું દ્વાર). ૧૨૬.

સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોના પરિણામ સંક્લિષ્ટ હોય છે માટે એઓ બધા ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ છે. (આ પચવીશમું દ્વાર). ૧૨૭.

આ જીવોને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાન છે. અને તે પણ શેષ જીવોની અપેક્ષાએ અત્યન્ત અદ્ય છે. (આ છવીશમું દ્વાર). ૧૨૮.

ચાર દર્શનોમાંથી એમને ફક્ત ‘અચક્ષુ’ દર્શન હોય છે. તેમજ બે અજ્ઞાન અને એક દર્શન એમ ત્રણ ‘ઉપયોગો’ હોય છે. આ દર્શનના આશ્રયથી સૂક્ષ્મ જીવોને ‘નિરાકાર’ ઉપયોગો હોય છે; અને બે ‘અજ્ઞાન’ ના આશ્રયને લઈને એમને ‘સાકાર’ ઉપયોગો હોય છે. ૧૨૯-૧૩૦.

इति द्वारद्वयम् ॥ २७-२८ ॥

આહારકા સદાપ્યેતે સ્યુર્વિગ્રહગતિ વિના ।

તસ્યાં ત્વનાહારકા અપ્યેતે ત્રિચતુરાન્ ક્ષણાન્ ॥ ૧૩૧ ॥

एषामुत्पन्नमात्राणामोज आहार ईरितः ।

લોમાહારસ્તતો દ્રેધાપ્યનાભોગજ એવ ચ ॥ ૧૩૨ ॥

सचित्तः स्यादचित्तः स्यादुभयात्मापि कर्हिचित् ।

આહારે ચાન્તરં નાસ્તિ સદાહારાર્થિનો હ્યમી ॥ ૧૩૩ ॥

तयोक्तं प्रज्ञायनाशम्—

પુઠવીકાઢ્યસ્ત શાં મંતે કેવઢ કાલસ્ત આહારઢે સમુપ્પજ્ઢ ॥ ગોઅમ ।

अणुसमयं अविरहिण । एवं जाव वणस्सइकाइया ॥ इति ॥

इति आहारकत्वम् ॥ २९ ॥

આયમેવ ગુણસ્થાનમેકં સૂક્ષ્મશરીરિણામ્ ।

અનાભોગિકમિથ્યાસ્વવતામેષાં નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

એટલું સત્યાવીશમા અને અઘ્યાવીશમા દ્વાર વિષે.

હવે આ સૂક્ષ્મ જીવોના ' આહાર ' વિષે:—

વિગ્રહગતિ વિના એઓ નિરન્તર આહારક હોય છે, અને વિગ્રહગતિમાં ત્રણ કે ચાર ક્ષણે આહારવિનાના પણ હોય છે. ૧૩૧.

ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ એમને ઓજઆહાર હોય છે, અને પછી લોભઆહાર હોય છે. અને એ બેઉ અનાલોગથી જ થાય છે. ૧૩૨.

એ આહાર સચિત્ત હોય, અચિત્ત હોય એમ મિશ્ર પણ હોય. વળી એમને આહારમાં કંઈ આંતરે નથી કેમકે એઓ સતતઆહારી છે. ૧૩૩.

એ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે:—

શ્રી જૈતમ મહાવીર પ્રભુને પુછે છે—હે ભગવન્, પૃથ્વીકાય જીવો કેટલે કેટલે અન્તરે આહાર લે છે ? શ્રી વીર ઉત્તર આપે છે—હે જૈતમ, એઓ દરેક સમયે, ખીલકુલ અન્તરવિના, સતત આહાર લીધા જ કરે છે. યાવત્ વનસ્પતિકાય સુધી પાંચે સ્થાવરના જીવોનું પણ એમ જ સમજવું. (એ પ્રમાણે ૨૯ યું દ્વાર થયું).

હવે શુભસ્થાન વિષે.

સૂક્ષ્મશરીરીઓ સર્વે પહેલે શુભસ્થાનકે જ છે. કેમકે એમને અનાલોગિક મિથ્યાત્વ છે. (એ ત્રીશમું દ્વાર કહ્યું). ૧૩૪.

इति शुद्धाः ॥ ३० ॥

દશાનામપિ સૂક્ષ્માણાં ત્રયો યોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રચ્ચ કાર્મણશ્ચાપિ વિગ્રહે ॥ ૧૩૫ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

અસંખ્યેયલોકમાનનભઃ સ્વંદ્રપ્રદેશકૈઃ ।

તુલ્યાઃ સૂક્ષ્માગ્નિપૃથ્વ્યમ્બુમરુતઃ કિન્તુ તત્ર ચ ॥ ૧૩૬ ॥

લોકાકાશમિતાઃ સ્વંદ્રા અસંખ્યેયા અપિ ક્રમાત્ ।

અગ્ન્યાદિષુ મૂરિમૂરિતરમૂરિતમા મતાઃ ॥ ૧૩૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પર્યાપ્તાપર્યાપ્તસૂક્ષ્મબાદરાનન્તકાયિકાઃ ।

ચત્વારોઽપિ સ્યુરનન્તલોકાકાશાંશસમ્મિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

अयं भावः—लोकाकाशप्रदेशेषु निगोदसत्कजन्तुषु ।

પ્રત્યેકં સ્થાપ્યમાનેષુ પૂર્યતેઽસાવનન્તશઃ ॥ ૧૩૯ ॥

तत्रापि बादरसाधारणेभ्यः पर्याप्तेभ्यो भवन्ति हि ।

અપર્યાપ્તાબાદરાસ્તે અસંખ્યેયગુણાધિકાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

બાદરાપર્યાપ્તકેભ્યઃ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તકા ઇમે ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તકાસ્તથા ॥ ૧૪૧ ॥

હવે એમના યોગ વિષે.

દશે પ્રકારના જીવોને ત્રણ કાયયોગ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) મિશ્રઔદારિક અને (૩) કાર્મણ્ય. (એ એકત્રીશમું દ્વાર). ૧૩૫.

હવે એમના માન વિષે.

સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય-પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને વાઉકાય એ ચારે, લોકપ્રમાણ અસંખ્યઆકાશ-ખંડના પ્રદેશ જેટલા છે; પરન્તુ તેમાં લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય ખંડો છે તોયે અગ્નિકાય વગેરેમાં અનુક્રમે ઘણા, એથી પણ વધારે, અને વધારેમાં વધારે છે એમ કહ્યું છે. ૧૩૬-૧૩૭.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા સૂક્ષ્મ તથા બાહર અનન્તકાય એ ચારે અનન્ત લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા છે. એનો ભાવાર્થ એ કે લોકાકાશના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં નિગોદના અકેક જંતુને જો સ્થાપવામાં આવે તો તે લોકાકાશ અનન્તવાર ભરાય. ૧૩૮-૧૩૯.

તેમાં પણ ‘બાહર-સાધારણ-પર્યાપ્ત’ કરતાં ‘બાહર-અપર્યાપ્ત’ અસંખ્યગણા છે. અને

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सूक्ष्मास्तेजस्कायिकाः स्युः सर्वस्तोकास्ततः क्रमात् ।

सूक्ष्मक्षमास्त्रुमरुतो विशेषाभ्यधिकाः स्मृताः ॥ १४२ ॥

असंख्येयलोकमाननभःखंडप्रदेशकैः ।

तुल्याः सर्वेऽयमी किन्तु यथोत्तराधिकाधिकाः ॥ १४३ ॥

असंख्येयगुणाः सूक्ष्मवायुभ्यः स्युर्निगोदकाः ।

असंख्येयप्रमाणत्वादेतेषां प्रतिगोलकम् ॥ १४४ ॥

तेभ्योऽनन्तगुणाः सूक्ष्माः स्युर्वनस्पतिकायिकाः ।

तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा विशेषाभ्यधिकाः स्मृताः ॥ १४५ ॥

स्वस्वजातिष्वपर्याप्तिकेभ्योऽसंख्यगुणा मताः ।

पर्याप्तिका यदेतेऽन्यापेक्षयाधिकजीविनः ॥ १४६ ॥

उत्पद्यन्ते तथैकेकापर्याप्तिकस्य निश्चया ।

पर्याप्तिका असंख्येयास्ततोऽमी बहवો मताः ॥ १४७ ॥

આ ‘ આદર-અપર્યાપ્ત ’ કરતાં સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત અસંખ્યગણા છે, અને એના કરતાં અસંખ્યગણા ‘ સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત ’ છે. (એ પ્રમાણે બત્રીશમું દ્વાર). ૧૪૦-૧૪૧.

હવે એ સૂક્ષ્મજીવોના અલ્પબહુત્વ વિષે.

સર્વથી અલ્પ સૂક્ષ્મ તેડિકાયના જીવ છે; અને તે કરતાં વિશેષ વિશેષ અધિક અનુક્રમે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વાઉકાય છે. ૧૪૨.

વળી જોકે સઘળાંઓ લોકપ્રમાણ-અસંખ્ય-આકાશખંડના પ્રદેશ તુલ્ય છે તોપણ એઓ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક છે. ૧૪૩.

વળી સૂક્ષ્મ વાયુકાયના જીવો કરતાં નિગોદના જીવો અસંખ્યગણા છે કેમકે એઓ ગોળેગોળે અસંખ્ય પ્રમાણમાં છે. વળી આ કરતાં પણ અનન્તગણા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે. અને એ કરતાં પણ સામાન્યતઃ સઘળા સૂક્ષ્મો અધિક વિશેષ છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પોતપોતાની જાતિમાં ‘ પર્યાપ્ત ’ જીવો ‘ અપર્યાપ્ત ’ કરતાં અસંખ્યગણા છે. કારણ કે એઓ બીજાઓની અપેક્ષાએ વધારે આયુષ્યવાળા છે. ૧૪૬.

અકેક ‘ અપર્યાપ્ત ’ ની નિશ્ચયે અસંખ્ય ‘ પર્યાપ્ત ’ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એઓ ઘણા છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૭.

તથોક્તમાચારાંગવૃત્તૌ—

સૂક્ષ્મા અપિ પર્યાપ્તકાપર્યાપ્તકભેદેન દ્વિધા એવ । કિન્તુ અપર્યાપ્ત-
કનિશ્રયા પર્યાપ્તકાઃ સમુત્પદ્યન્તે । યન્ન ચ એકઃ અપર્યાપ્તકઃ તન્ન
નિયમાત્ અસંલ્ચેયાઃ પર્યાપ્તાઃ સ્યુઃ । ઇતિ ॥

અત એવૈકેન્દ્રિયાઃ સ્યુઃ સામાન્યતો વિવક્ષિતાઃ ।

પર્યાપ્તા એવ મૂર્યાસો જીવા અપ્યોઘતસ્તથા ॥ ૧૪૮ ॥

ઇતિ લઘ્વી અલ્પબહુતા ॥ ૩૩ ॥

દિશામપેક્ષયા ત્વલ્પબહુતૈર્ષાં ન સમ્ભવેત્ ।

અમી પ્રાયઃ સર્વલોકાપન્નાઃ સર્વત્ર યત્સમાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

ઇદં હિ અલ્પબહુત્વં બાદરાનધિકૃત્ય દૃષ્ટવ્યં ન સૂક્ષ્માન્ । સૂ-
ક્ષ્માણાં સર્વલોકાપન્નાનાં પ્રાયઃ સર્વત્ર સમત્વાત્ ॥

ઇતિ દિગપેક્ષયા અલ્પબહુતા ॥ ૩૪ ॥

આ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ સૂક્ષ્મ ’ પણ બે પ્રકારનાં છે (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત, પરન્તુ ‘ અપર્યાપ્ત ’
ની નિશ્રાએ ‘ પર્યાપ્ત ’ ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યાં એક ‘ અપર્યાપ્ત ’ હોય ત્યાં નિયમતઃ
અસંખ્ય ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય.

એટલા માટે જ સામાન્યતઃ ‘ એકેન્દ્રિય પર્યાપ્ત ’ ની વિવક્ષા કરી છે; અને ‘ યોધથી ’
પણ ધણા જોવા એવા કહ્યા છે. (એ પ્રમાણે ૩૩ મું કાર.) ૧૪૮.

હવે એઓના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે.

દિશાઓને અપેક્ષાને સૂક્ષ્મ જોવાનું ‘ અલ્પબહુત્વ ’ સંભવતું નથી કેમકે એ પ્રાયઃ સર્વ
લોકમાં વ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે. ૧૪૯.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

આ અલ્પબહુત્વ બાદર જોવાની અપેક્ષાએ બાણવું; સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ નહિ. કેમકે
સૂક્ષ્મો સર્વલોકવ્યાપ્ત છે અને સર્વત્ર સરખા છે. (એ પ્રમાણે ૩૪ મું કાર.)

હવે આ સૂક્ષ્મ જોવાના અન્તર વિષે.

ઓષતઃ સૂક્ષ્મજીવાનામન્તરં યદિ ચિન્ત્યતે ।
અન્તર્મુહૂર્ત સૂક્ષ્મત્વે જઘન્યં કથિતં જિનૈઃ ॥ ૧૫૦ ॥
યદુત્પદ્ય બાદરેષુ સૂક્ષ્મઃ સંત્યજ્ય સૂક્ષ્મતામ્ ।
સ્થિત્વા તન્નાન્તર્મુહૂર્ત પુનઃ સૂક્ષ્મત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૫૧ ॥
ઉત્કર્ષતઃ કાલચક્રાણ્યસંખ્યેયાનિ તાનિ ચ ।
નિષ્પાદ્યાન્યંગુલાસંખ્યાંશસ્ય ત્વાંશમિતૈઃ ક્ષણૈઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થ માવઃ—એકસ્મિન્નંગુલાસંખ્યભાગે યેઽન્ત્રપ્રદેશકાઃ ।
યાવન્તિ કાલચક્રાણિ દૃતૈસ્તૈઃ સ્યુઃ પ્રતિષ્ઠણમ્ ॥ ૧૫૩ ॥
ઉત્કર્ષતો બાદરત્વે તાવતી વર્ણિતા સ્થિતિઃ ।
તાં સમાપ્ય પુનઃ સૌચમ્યપ્રાપ્તૌ યુક્તમદોઽન્તરમ્ ॥ ૧૫૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥
સૂક્ષ્મક્ષમામ્બોઽગ્નિમરુતામિહ પ્રત્યેકમન્તરમ્ ।
લઘુ સ્યાદન્તર્મુહૂર્તમનન્તાદ્દામિતં ગુરુ ॥ ૧૫૫ ॥
તચ્ચ સૂક્ષ્મક્ષમાદિજન્તોઃ સૂક્ષ્મસ્થૂલવનસ્પતૌ ।
ગત્વા સ્થિત્વાનન્તકાલં સૂક્ષ્મક્ષમાદિત્વમીયુષઃ ॥ ૧૫૬ ॥

સૂક્ષ્મ જીવોનું અન્તર એ ' ઓષથી ' વિચારીએ તો તે જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત છે. કેમકે એ સૂક્ષ્મ પોતાનું સૂક્ષ્મત્વ ત્યજીને, ' બાદર ' માં ઉત્પન્ન થઈ એમાં અન્તર્મુહૂર્ત રહી પુનઃ સૂક્ષ્મત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫૦-૧૫૧.

પણ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર તો, એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગમા જેટલા આકાશપ્રદેશો રહેલા હોય તેટલા ક્ષણોથી બનેલા અસંખ્ય કાળચક્રોનું હોય. ૧૫૨.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે:—આંગળના એક અસંખ્યમાં ભાગમાં જે આકાશપ્રદેશો હોય તેમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે એકેક એકેક લેતાં જેટલાં કાળચક્રો થાય તેટલી બાદરપણામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે અને એને પૂર્ણ કરીને પુનઃ સૂક્ષ્મત્વ પામતાં એટલું (૧૫૨ માં 'લોકમાં' કહ્યું એટલું) ઉત્કૃષ્ટ અન્તર (છેટું) પડે એ યુક્ત છે. ૧૫૩-૧૫૪.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેઉકાય અને વાઉકાય-એમાંના પ્રત્યેકનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું હોય, અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળ જેટલું હોય. ૧૫૫.

અને એ અન્તર, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ જનું, સૂક્ષ્મ સ્થૂળ વનસ્પતિકાયપણું પામીને અને ત્યાં અનન્તકાળ રહીને પુનઃ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પામે તેનું છે. ૧૫૬.

વનસ્પતેષ્ઠ સૂક્ષ્મસ્યાન્તરમુત્કર્ષતો ભવેત્ ।
 કાષ્ઠચક્રાણ્યસંલ્યેયલોકમાનાનિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૫૭ ॥
 તથા સૂક્ષ્મદ્વમાદિતયોત્પથ સૂક્ષ્મવનસ્પતેઃ ।
 સ્થિત્વોક્તકાલં પુનરપ્યુત્પન્નસ્ય વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૮ ॥
 ન સમ્ભવતિ ચૈતેષામનન્તકાલમન્તરમ્ ।
 વિના વનસ્પતીન્ કુત્રાપ્યનન્તસ્થિત્યભાવતઃ ॥ ૧૫૯ ॥
 જઘન્યમન્તરં ત્વેષામન્તર્મુદ્ઘૂર્ત્તમીરિતમ્ ।
 દ્વમાદિષ્વન્તર્મુદ્ઘૂર્ત્ત તત્ સ્થિત્વોત્પત્તૌ ભવેદિહ ॥ ૧૬૦ ॥

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

પ્રાયો ભવસંવેધો મહાલ્પબહુતા ત્વનેકજીવાનામ્ ।
 વક્ત્ર્યે ઇત્યુભયં વક્ત્ર્યે જીવપ્રકરણાન્તે ॥ ૧૬૧ ॥
 વર્ણિતાઃ કિમપિ સૂક્ષ્મદેહિનઃ સૂક્ષ્મદર્શિવચનાનુસારતઃ ।
 યત્તુ નેહ કથિતં વિશેષતઃ તદ્ બહુશ્રુતગિરાવસીયતામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વળી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયતું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર પૂર્વવત્ અસંખ્યલોકપ્રમાણ કાળચક્રો જેટલું છે. ૧૫૭.

અને એ અન્તર, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનો જીવ, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયત્વ વગેરે પામીને અને ત્યાં પૂર્વેકિત કાળ સુધી રહીને પુનઃ પોતાનું મૂળ વનસ્પતિકાયત્વ પામે—એનું છે. ૧૫૮.

એઓનું અન્તર અનન્તકાળ જેટલું હોય એમ સંભવી શકતું નથી. કારણકે વનસ્પતિકાયત્વ વિના અન્ય કોઈ ભવમાં અનન્ત સ્થિતિનો સંભાવ નથી. ૧૫૯.

એઓનું અન્તર જઘન્યપણે અન્તર્મુદ્ઘૂર્ત્તનું છે. અને એ અન્તર, પૃથ્વીકાયત્વ આદિ પ્રાપ્ત કરી એમાં અન્તર્મુદ્ઘૂર્ત્ત સુધી રહી પુનઃ પોતાના મૂળભવમાં આવે—એનું છે. ૧૬૦.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ જીવોના ‘અન્તર’ વિષે સમજણ છે.

હવે રહ્યું એમના ‘ભવસંવેધ’ અને ‘મહા અલ્પબહુત્વ’ વિષે વિવેચન. પણ એ બેજી દ્વાર વિષે અનેક જીવોના સંબંધમાં કહેવાનું છે. એટલે એ બાબત જીવપ્રકરણને અન્તે કહેશું. ૧૬૧.

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મજીવોનું સૂક્ષ્મદર્શીપુરુષોના વચનોને અનુસારે કંઈક વર્ણન કર્યું છે. જે આદિ ઓછું કહેવાયું હોય તે વિશેષ બહુવાની જેમને ઇચ્છા હોય એમણે એ બહુશ્રુતના વચનોથી બાણી લેવું. ૧૬૨.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિફીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાઠ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગભિતાર્થસાર્યસુભગઃ પૂર્ણાશ્ચતુર્થઃ સુલ્લમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

इति चतुर्थः सर्गः ॥

અખિલ જગતમાં આશ્ચર્યકારી છે કીર્તિ જેમની એવા શ્રીકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તે-
 વાસી, અને માતા રાજશ્રી તથા પિતા તેજપાળના મુપુત્ર શ્રીવિનયવિજયઉપાધ્યાયે જગતમાંના
 નિશ્ચિત તત્વોને દીપકની પેઠે પ્રકટ કરનાર આ ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો આ, અંદરથી નીતરતા
 સારને લીધે સુભગ એવો, ચતુર્થ સર્ગ નિર્વિધે સંપૂર્ણ થયો.

ચોથો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ પંચમઃ સર્ગઃ ।

—•—

વર્ણ્યન્તેઽથ ક્રમપ્રાપ્તા બાદરૈકેન્દ્રિયાંગિનઃ ।

તે ચ ષોઢા પૃથિવ્યમ્બુતેજોઽનિલાસ્તથા દુમાઃ ॥ ૧ ॥

પ્રત્યેકાઃ સાધારણાશ્ચ ષટ્પ્યેતે દ્વિધા મતાઃ ।

પર્યાપ્તા પર્યાસિમેદાદેવં દ્વાદશ બાદરાઃ ॥ ૨ ॥

બાદરાખ્યનામકર્મોદયાથે સ્થૂલતાં ગતાઃ ।

ચર્મચત્તુર્દશમાના બાદરાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩ ॥

તત્ર ચ અપર્યાસાસ્ત્વવિસ્પષ્ટવર્ણાદ્યા અલ્પજીવનાત્ ।

પર્યાસાનાં ચ વર્ણાદિમેદૈર્મેદાઃ સહસ્રશઃ ॥ ૪ ॥

બાદરા પૃથિવી દ્વેધા મૃદુરેકા સ્વરાપરા ।

મેદાઃ સત્ત મૃદોસ્તત્ર વર્ણમેદવિશેષજાઃ ॥ ૫ ॥

સર્ગ પાંચમો.

—•—

આની અગાઉના ચોથા સર્ગમાં સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કર્યું—હવે એ પછી ક્રમવાર આવતા બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

એ બાદર એકેન્દ્રિય જીવો છ પ્રકારના છે: (૧) પૃથ્વી, (૨) અપ્ (જળ), (૩) તેજ (અગ્નિ), (૪) વાઈ (વાયુ) (૫) પ્રત્યેક વનસ્પતિ અને (૬) સાધારણ વનસ્પતિ. એ છ જે પુનઃ ' પર્યાપ્ત ' અને ' અપર્યાપ્ત ' એમ બે પ્રકારના છે એટલે એ પ્રમાણે બાર પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય થયા. ૧--૨

બાદરનામકર્મના ઉદયને લીધે સ્થૂલપણું પામેલા હોઈ ચર્મચક્ષુવડે દેખાય છે એમનું નામ ' બાદર ' ૩.

અલ્પજીવી હોવાથી જેમના વર્ણ વગેરે સ્પષ્ટપણે દેખાતા નથી એઓ ' અપર્યાપ્ત બાદર ' કહેવાય છે. ' પર્યાપ્તબાદર ' ના તો, વર્ણવગેરેમાં શિષ્ટતા હોવાથી હજારો ભેદો છે. ૪.

બાદર પૃથ્વી, (૧) કોમળ અને (૨) કર્કશ—એમ બે પ્રકારની છે. કોમળ પૃથ્વી વળી જૂદા જૂદા રંગની છે. એ પ્રમાણે એના, જેટલા રંગ તેટલા, અર્થાત્ સાત ભેદ પડે છે. ૫.

કૃષ્ણા નીલાશુભા પીતા શુક્લેતિ પંચ મૃત્તિદઃ ।

ષષ્ઠી દેશવિશેષોસ્થા મૃત્સ્ના પાંડુરિતિ શ્રુતા ॥ ૬ ॥

નદ્યાદિપૂરાપગમે દેશે તન્નાતિપિષ્ઠિલે ।

મૃદુશ્લક્ષ્ણા પંકરૂપા સત્તમી પનકાભિધા ॥ ૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઇત્યર્થતઃ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તૌ તુ—

પાંડુત્તિ ॥ પાંડુ પાંડુરા ઇષત્શુક્લત્વવતી ઇત્યર્થઃ । ઇતિ વર્ણમેદેન ષડ્વિધત્વં ઉક્તમ્ । ઇહ ચ પાંડુરગ્રહણં કૃષ્ણાદિભેદાનામપિ સ્વસ્થાને ભેદાન્તરસમ્ભવસૂચકમ્ । પનકઃ અત્યન્તસૂક્ષ્મરજોરૂપઃ સ એવ મૃત્તિકા પનકમૃત્તિકા । પનકસ્ય ચ નભસિ વિવર્તમાનસ્ય લોકે પૃથ્વીત્વેન રૂઢત્વાત્ ભેદેન ઉપાદાનમ્ ॥ ઇત્યાદિ ઉક્તમ્ ॥

ચત્વાર્ણિશત્ સ્વરાયાશ્ચ ભેદાઃ પ્રજ્ઞાપિતાઃ ક્ષિતેઃ ।

અષ્ટાદશ મણીભેદાસ્તથા દ્વાવિંશતિઃ પરે ॥ ૮ ॥

એ સાત ભેદ આ પ્રમાણેઃ (૧) કાળી, (૨) લીલી, (૩) પીળી, (૪) રાતી, (૫) શ્વેત, (૬) કોઈકોઈ દેશમાં થાય છે એવી પાંડુ રંગની અને (૭) નદી વગેરેનું પૂર ઉતરી જવાથી અત્યન્ત ભેજવાળો પ્રદેશ થયો હોય એની કામળ, ચીકણી, પંકરૂપ, ‘ પનક ’ નામની. ૬-૭.

એવા ભાવાર્થનું પદ્યવર્ણ સૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયનની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું છે કેઃ—

પાંડુ એટલે પાંડુર અર્થાત્ કંઈક શ્વેત. પૃથ્વીના જૂદા જૂદા રંગને લઈને છ ભેદ કહ્યા છે. અહિં ‘ પાંડુર ’ કહેવાથી એમ સૂચન થાય છે કે ‘ કૃષ્ણ ’ વગેરે ભેદોને પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં અન્ય ભેદનો સંભવ છે. ‘ પનક ’ એટલે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ-રજરૂપ માટી-મૃત્તિકા. આકાશમાં વિખરાયલા ‘ પનક ’નો, લોકોમાં ‘ પૃથ્વીત્વ ’ એવો રૂઢ અર્થ થઈ ગયેલો હોવાથી, એને પૃથ્વીનો એક ભેદ ગણ્યો છે. ઇત્યાદિ.

અર એટલે કર્કશ-કઠણ પૃથ્વીના ચાળીશ ભેદ કહ્યા છેઃ અઢાર ભેદ ‘ મણિ ’ ના અને બાવીશ બીજા. ૮.

ગોમેચકાંકસ્ફટિકલોહિતાક્ષા હરિન્મણિઃ ।
 ષષ્ઠો મસારગલ્લઃ સ્યાત્સત્તમો મુજમોચકઃ ॥ ૯ ॥
 ઇન્દ્રનીલશ્ચન્દનશ્ચ ગૈરિકો હંસગર્ભકઃ ।
 સૌગન્ધિકશ્ચ પુલકસ્તતશ્ચન્દ્રપ્રભાભિષઃ ॥ ૧૦ ॥
 વૈદુર્ય જલકાન્તશ્ચ રુચકાર્કોપલાવિતિ ।
 ત્વરદ્માયા એવ મેદાનન્યાન્ દ્વાર્વિશર્તિ બ્રુવે ॥ ૧૧ ॥
 મૂર્નદીતટમિત્યાદેઃ શર્કરોપલકર્કરાઃ ।
 સિકતાઃ સૂક્ષ્મકણિકાઃ ઉપલા લઘવોઽશ્મકાઃ ॥ ૧૨ ॥
 શિલા મહાન્તઃ ક્ષારામૂરૂષો લવણમબ્ધિજમ્ ।
 સુવર્ણરૂપ્યતામ્રાયજ્જપુસીસકધાતવઃ ॥ ૧૩ ॥
 વજ્રં ચ હરિતાલશ્ચ હિંગુલશ્ચ મનઃશિલા ।
 પ્રવાલં પારદશ્ચાપિ સૌવીરાભિધમંજનમ્ ॥ ૧૪ ॥
 પટલં પુનરભ્રાણાં તથા તન્મિશ્રવાલુકાઃ ।
 અન્યેઽપ્યેવંવિધા ગ્રાહ્યા જેયાવણ્ણેતિવાક્યતઃ ॥ ૧૫ ॥

इत्यर्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

મહિના અઠાર લેહ આ પ્રમાણે:—

(૧) ગોમેદ, (૨) કાંક, (૩) સ્ફટિક, (૪) લોહિતાક્ષ, (૫) નીલમ, (૬) મસારગલ્લ, (૭) ભુજમોચક, (૮) ઇન્દ્રનીલ, (૯) ચંદન. (૧૦) ગૈરિક (ગેડ), (૧૧) હંસગર્ભ, (૧૨) સૌગન્ધિક, (૧૩) પુલક, (૧૪) ચંદ્રપ્રભ, (૧૫) વૈદુર્ય, (૧૬) જલ-કાન્ત, (૧૭) રૂચક અને (૧૮) સૂર્યકાન્ત. ૯-૧૧.

બીજા બાવીશ લેહ આ પ્રમાણે:—(૧) નદી કિનારાની દિવાલની માટી, (૨) મોટી વેળુ, (૩) સૂક્ષ્મ કણીરૂપ સિકતા-રેતી, (૪) ન્હાના ન્હાના પથ્થર-ઉપલ, (૫) મ્હોટી શીલા, (૬) જિસ એટલે ખારી જમીન, (૭) સમુદ્રનું લવણ, (૮) સુવર્ણ, (૯) રૂપું, (૧૦) ત્રાંબુ, (૧૧) લોહ, (૧૨) જસત, (૧૩) સીસું, (૧૪) વજ્ર, (૧૫) હરતાળ, (૧૬) હિંગુળ, (૧૭) મનઃશીલ, (૧૮) પ્રવાળ, (૧૯) પારદ, (૨૦) સૌવીર નામનું અંબન (સુરમે) (૨૧) અબ્રકના પડ, અને (૨૨) અબ્રક મિશ્રિત રેતી. વળી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ' જેવાવણ્ણા ' એવું વાક્ય છે માટે એવા એવા બીજા લેહો પણ સમજવા. ૧૨-૧૫.

એ પ્રમાણે (બાદર એકેન્દ્રય) પૃથ્વીકાયના લેહ કહ્યા.

इति पृथ्वीकायभेदाः ॥

જલભેદા જલં શુદ્ધં શીતમુષ્ણં સ્વભાવતઃ ।

ક્ષારમીષદતિક્ષારમમ્લમીષત્તથાધિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

હિમાવશ્યાયકરકા ધૂમરી ક્ષમાન્તરિક્ષજમ્ ।

ક્ષમામુદ્ગિથ્ય તૃણાગ્રસ્થં નામ્ના હરતનૂદકમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઘૃતેત્તુવાલુણીવુગ્ધોદકં તત્તદ્રસાદિકતમ્ ।

ઘનોદધ્યાદયશ્ચાસ્ય ભેદા યેઽન્યેઽપિ તાદૃશાઃ ॥ ૧૮ ॥

इति अप्कायभेदाः ॥

શુદ્ધાગ્નિરશનિર્જ્વાલા સ્ફુર્લિંગાંગારવિદ્યુતઃ ।

અલાતોલ્કામુર્મુરાલ્યા નિર્ઘાતકણકાભિધાઃ ॥ ૧૯ ॥

કાષ્ટસંઘર્ષસમ્ભૂતઃ સૂર્યકાન્તાદિસમ્ભવઃ ।

વહ્નિભેદા અગ્ની ગ્રાહ્યા યે ચાન્યેઽપિ તથાવિધાઃ ॥ ૨૦ ॥

इति अग्निभेदाः ॥

હવે અપ્કાય (જળ) ના ભેદઃ—

સ્વાભાવિક-કુદ્રતી (૧) શુદ્ધ, (૨) શીતળ, (૩) ઉષ્ણ, (૪) ખાડું, (૫) થોડું ખાડું, (૬) અતિ ખાડું, (૭) ખાડું, (૮) થોડું ખાડું, (૯) અત્યન્ત ખાડું; વળી (૧૦) હિમનું પાણી, (૧૧) બરફ, (૧૨) કરા, (૧૩) ધુમસનું પાણી, (૧૪) અંતરિક્ષથી પડતું પાણી, (૧૫) પૃથ્વીને લેદીને તૃણના અગ્રભાગપર રહેલું એ ‘હરતનું’ નામનું જળ; વળી (૧૬) ધીમાં રહેલું, (૧૭) મદિરામાં રહેલું અને (૧૮) હુધમાં રહેલું તે તે રસવાળું પાણી, (૧૯) ઘનોદધિ આદિક. વળી આ ભેદો જેવા અન્ય કોઈ ભેદો હોય તે. ૧૬-૧૮.

હવે તેઉકાય-અગ્નિ-ના ભેદઃ—

(૧) શુદ્ધ અગ્નિ, (૨) વજનો અગ્નિ, (૩) જ્વાલાગ્નિ, (૪) સ્ફુર્લિંગ, (૫) અંગારો, (૬) વિદ્યુત, (૭) અલાત એટલે કોલસાનો અગ્નિ, (૮) ઉલ્કા, (૯) તણુખા, (૧૦) નિર્ઘાતનો અગ્નિ, (૧૧) કષ્ટિઆનો અગ્નિ, (૧૨) કાષ્ટોના ઘર્ષણથી થયેલો અને (૧૩) સૂર્યકાન્ત વગેરેથી થયેલો. અને બીજા તેવા હોય તે. ૧૯-૨૦.

હવે વાઉકાય એટલે વાયુના ભેદઃ—

પ્રાચ્યોદીચ્યપ્રતીચીનદાદ્વિજ્ઞાત્યા વિદિગ્મવાઃ ।
 ઉર્ધ્વાધઃસમ્ભવા વાતા ઉદ્ભ્રામોત્કલિકાનિલાઃ ॥ ૨૧ ॥
 ગુંજાઙ્ગાશ્ચ્યસંવર્તા વાતો મંડલિકાભિધઃ ।
 ઘનવાતસ્તનુવાતસ્તત્રોદ્ભ્રામોઽનવસ્થિતઃ ॥ ૨૨ ॥
 લહર્યં ઇવ પાથોધેર્વાતસ્યોત્કલિકાસ્તુ યાઃ ।
 રેણુકાસુ સ્ફુટવ્યંગ્યાસ્તદ્વાનુત્કલિકાનિલઃ ॥ ૨૩ ॥
 ગુંજન્ સશબ્દં યો વ્રાતિ સ ગુંજાવાત ઉચ્યતે ।
 ઙ્ગાનિલો વૃષ્ટિયુક્તઃ સ્યાદ્વા યોઽત્યન્તનિષ્ઠુરઃ ॥ ૨૪ ॥
 આવર્તકસ્તૃણાદીનાં વાયુઃ સંવર્તકાભિધઃ ।
 મંડલાકૃતિરામૂલાત્ મંડલીવાત ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥
 ઘનો ઘનપરીણામો ધરાધાધાર ઈરિતઃ ।
 વિરલઃ પરિણામેન તનુવાતસ્તતોઽપ્યધઃ ॥ ૨૬ ॥
 મન્દંમન્દં ચ યો વ્રાતિ શીતઃ સ્પર્શસુખાવહઃ ।
 સ ઉચ્યતે શુદ્ધવાત ઇત્યાધ્યાઃ સ્યુર્મરુદ્ધિદઃ ॥ ૨૭ ॥

ઇતિ વાયુકાયભેદાઃ ॥

પૂર્વનો વાયુ, ઉત્તરનો વાયુ, પાશ્ચિમનો વાયુ, દક્ષિણનો વાયુ, વિદિશાનો વાયુ, ઉર્ધ્વ-
 વાયુ, અધોવાયુ, ઉદ્ભ્રામ વાયુ, ઉત્કલિક વાયુ, ગુંજવાયુ, ઙ્ગાવાયુ, સંવર્તવાયુ, મંડલિક
 વાયુ, ઘનવાયુ તથા તનુવાયુ—આટલા વાયુના પ્રકાર છે. ૨૧-૨૨.

‘ઉદ્ભ્રામ’ એટલે અનવસ્થિત રીતે વાતો હોય તે. સમુદ્રના મોઝાંબેવા વાયુના મોઝાંબો
 જે રેતીમાં સ્પષ્ટ જણાય છે એવાં મોઝાંવાળો વાયુ તે ‘ઉત્કલિક’ વાયુ. સશબ્દ એટલે અવાજ
 કરતો ગુંજતો હોય એ ‘ગુંજવાત’ કહેવાય છે. વળી મેઘની વૃદ્ધિ સહિત વાતો હોય અથવા
 અત્યન્ત આકરો હોય એ ‘ઙ્ગાવાત’ કહેવાય છે. તૃણ આદિને ભ્રમણી ઉડાડનારો વાયુ—તે
 ‘સંવર્તક’. મૂળમાંથી જ ગોળ ફરતો વાતો હોય એ ‘મંડલિક’ વાયુ. ૨૩-૨૫.

ઘનપરિણામી અને પૃથ્વી આદિના આધારભૂત—એ ‘ઘનવાયુ’. વળી ઘનવાયુથી પણ
 નીચે રહેલો વિરલપરિણામી વાયુ—એ ‘તનુવાયુ.’ ૨૬.

વળી જે મંદમંદ વાતો હોય, શીતળ હોય અને સુખાવહ હોય એ ‘શુદ્ધ વાયુ’ છે.
 ઇત્યાદિ. ૨૭.

ક્રમપ્રાપ્તા નિરૂપ્યન્તે ભેદા અથ વનસ્પતેઃ ।
 સાધારણસ્ય પ્રત્યેકવપુષશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮ ॥
 સ્થાવરાણાં સાત્મકસ્વમનંગીકૃર્વતઃ પ્રતિ ।
 આદૌ વનસ્પતિદ્વારા સ્પષ્ટં તદુપપાદ્યતે ॥ ૨૯ ॥
 પૃથ્વીયાદીનાં સાત્મકત્વે યુક્તિયુક્તેઽપિ યુક્તયઃ ।
 વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વે ગમ્યાઃ સ્થૂલદશામપિ ॥ ૩૦ ॥
 દિગ્માત્રેણાત્ર તા એવ દર્શ્યન્તે વ્યક્તિપૂર્વકમ્ ।
 તતસ્તદનુસારેણ જ્ઞેયાન્યેષ્વપિ ચેતના ॥ ૩૧ ॥
 મૂલે સિક્તેષુ વૃષ્ણેષુ ફલાદિષુ રસઃ સ્ફુટઃ ।
 સ ચોચ્છ્વાસમન્તરેણ કથમૂર્ધ્વં પ્રસર્પતિ ॥ ૩૨ ॥
 રસપ્રસર્પણં સ્પષ્ટં સત્યુચ્છ્વાસેઽસ્મદાદિષુ ।
 તદભાવે તદભાવો દૃષ્ટશ્ચ મૃતકાદિષુ ॥ ૩૩ ॥
 અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં તતો રસપ્રસર્પણમ્ ।
 ઉચ્છ્વાસમાક્ષિપતિ યત્ વ્યાપ્યં ન વ્યાપકં વિના ॥ ૩૪ ॥

હવે ક્રમવાર આવતા ‘પ્રત્યેક’ અને ‘સાધારણ’ વનસ્પતિના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ૨૮.

જેઓ ‘સ્થાવર’ ને જીવવાળા નથી ગણતા એમને માટે પ્રથમ વનસ્પતિ દ્વારા તે વાત સ્પષ્ટપણે સમજાવી પ્રતિપાદન કરીએ. ૨૯.

પૃથ્વીકાય આદિને વિષે જીવ છે એ વાત સમજાવવામાં સારી યુક્તિ વાપરવી પડે છે. પણ વનસ્પતિનું જીવવત્ત્વ સિદ્ધ કરવામાં જે યુક્તિ લગાડવામાં આવે છે એ સ્થૂલદશિવાળાઓ પણ સમજી શકે એવી છે. એ યુક્તિઓનું કિંચિત્માત્ર, વ્યક્તિપૂર્વક દિગ્દર્શન કરાવીએ; પછી એને અનુસારે ખીજા સ્થાવરોમાં પણ જીવવત્ત્વ-ચેતના છે એની ખાત્રી થઈ જશે. ૩૦-૩૧.

વૃક્ષોના મૂળમાં જળસિંચન કર્યાથી એના ફળ વગેરેમાં રસ દેખાય છે એ સ્ફુટ છે. ત્યારે એ રસ, જો ઉચ્છ્વાસ ન હોય તો, ઉચ્ચે ક્યાંથી પ્રસરે ? ૩૨.

આપણુ-મનુષ્યોમાં પણ ઉચ્છ્વાસને લીધે જ સ્પષ્ટપણે રસનો પ્રસાર થાય છે. જુઓ કે મૃતક વગેરેમાં ઉચ્છ્વાસના અભાવને લીધે રસનો પ્રસાર થતો નથી, ૩૩.

માટે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનું પ્રસર્પણ ઉચ્છ્વાસ સિદ્ધ કરે છે. કારણકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોય નહિં. ૩૪.

ઉચ્છ્વાસશ્ચાત્મનો ધર્મો નિર્વિવાદમિદં સ્વલુ ।

ધર્મશ્ચ ધર્મિણાં વ્રૂતે સ્વાવિનાભાવતઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ દૃશ્યતે દોહદોત્પત્તિર્વૃણામપિ નૃણામિવ ।

યત્તત્પ્રાપ્ય ફલન્ત્યેતે હૃદ્યાઃ શુષ્યન્તિ ચાન્યથા ॥ ૩૬ ॥

દોહદશ્ચાત્મનો ધર્મઃ કથં નાત્માનમાદિપેત્ ।

ઇચ્છારૂપો દોહદો હિ નેચ્છાવન્તં વિના ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

સંજ્ઞા નિયતસંકોચવિકાસપ્રમુખા અપિ ।

સંજ્ઞિનં કથમાત્માનં ન જ્ઞાપયન્તિ યુક્તિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

યદ્વા તારતમ્યમેવં દ્રુમેષ્વપિ નરેષ્વિવ ।

કેડપ્યેરંદાદિવસ્ત્રીચાઃ કેડપ્યાન્નાદિવદુત્તમાઃ ॥ ૩૯ ॥

ઉસ્કટાઃ કંટકૈઃ કેચિત્ કેચિદત્યન્તકોમલાઃ ।

કુટિલાઃ કેડપિ સરલાઃ કુઠ્ઠજા દીર્ઘાશ્ચ કેચન ॥ ૪૦ ॥

હૃદયવર્ણાગન્ધરસસ્પર્શાઃ કેચિત્તતોડન્યથા ।

સવિષા નિર્વિષાઃ કેડપિ સફલા નિષ્ફલાઃ પરે ॥ ૪૧ ॥

વળી ઉચ્છ્વાસ છે એ આત્માનો ધર્મ છે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. અને ધર્મ છે-એજ કહી આપે છે કે કોઈ ધર્મી હોવો જ બેઠાએ. કારણકે 'ધર્મી' વિના 'ધર્મ' એકલો રહી શકે નહિ. ૩૫.

વળી વૃક્ષોને પણ મનુષ્યોની પેઠે દોહદ થતા દેખાય છે. કેમકે એ દોહદ પૂરાય છે ત્યારે જ એઓ વર્ષિત થઈ રૂળે છે, અન્યથા સુકાઈ બાકી છે. ૩૬.

અને આ દોહદ આત્માનો ધર્મ છે માટે એ (દોહદ) આત્મા-ચૈતન્યનો સફળાવ કોણ કહે છે કે, નથી સિદ્ધ કરતો ? ઇચ્છારૂપ દોહદ ઇચ્છાવંત વિના ક્યાંય દીઠો-સાંભળ્યો છે ? ૩૭.

વળી વૃક્ષોને સંકોચ, વિકાસ વગેરે નિયત સંજ્ઞાઓ પણ છે. એ સંજ્ઞાઓ પણ યુક્તિ-પૂર્વક કોઈ આત્મા એવો સંજ્ઞી જણાવતી વર્તાતી નથી ? ૩૮.

વળી બીજી મનુષ્યોમાં છે તેવું વૃક્ષોમાં પણ તારતમ્ય છે. બુદ્ધિ કે-કેટલાંક વૃક્ષો એરંદા વગેરેની જેમ કનિષ્ઠ છે તો કેટલાંક આશ્ર વગેરેની જેમ ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાંટાવાળાં છે તો કેટલાંક અત્યન્ત કોમળ છે. કેટલાંક કુટિલ છે તો કેટલાં સરલ છે. કેટલાં કુળજ તો બીજા દીર્ઘ છે. કેટલાંકનાં વર્ણાગન્ધરસસ્પર્શ મનોહર છે તો બીજાનાં એ એથી ઉલટાં છે. કેટલાંક વિષ જેવાં છે તો અન્ય નિર્વિષ-મિષ્ટ છે. કેટલાંક રૂળે છે તો બીજાને ફાલ આપતો જ નથી.

જાતાઃ કેચિદવકરે સૂધાનાદૌ ચ કેચન ।

કેચિચ્છિરાયુષઃ શસ્ત્રાદ્યૈઃ કેચિરિક્ષપ્રમૃત્યવઃ ॥ ૪૨ ॥

વિના કર્માણિ નાનાત્વમિદં યુક્તિસહં કથમ્ ।

વિના કારણનાનાત્વં કાર્યં તદ્વિ ન સમ્ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

કર્માણિ ચ કાર્યતયાત્માનં કર્તારમેવ હિ ।

આશ્વિપન્ત્યવિનામૂતાઃ કુલાલં કલશા ઇવ ॥ ૪૪ ॥

વનસ્પતેઃ સાત્મકત્વં સ્ફુટમેવ પ્રતીયતે ।

જન્યાદિધર્મોપેતસ્વાત્ મનુષ્યાદિશરીરવત્ ॥ ૪૫ ॥

અનુમાનં પુરસ્કૃત્ય સાધયત્યાગમોઽપિ ચ ।

વનસ્પતેઃ સચૈતન્યમાચારાંગે યથોદિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

इमंपि जाइधम्मयं एयंपि जाइधम्मयं । इमंपि बुद्धिधम्मयं एयंपि बुद्धिधम्मयं । इमंपि चित्तमंतयं एयंपि चित्तमंतयं । इमंपि छिन्नं मिलायइ, एयंपि छिन्नं मिलायइ । इमंपि आहारगं एयंपि आहारगं । इमंपि अणिच्चयं एयंपि अणिच्चयं । इमंपि असासयं एयंपि असासयं । इमंपि

કેટલાંકનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઉકરડો છે તો બીજાનું સુંદર ઉદ્યાન વગેરે છે. કેટલાંક દીર્ઘાયુષી તો કેટલાંક શસ્ત્રાદિકથી તુર્ત કપાઈ પડી જાય છે. ૩૬-૪૨.

આવું વિવિધપણું કર્મેના સફલાવ વિના કેમ અને ? નાના પ્રકારના કારણ વિના આવું આવું કાર્યમાં સંભવી શકતું નથી. ૪૩.

કર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી પોતાનો કોઈ કર્તા છે જ એમ સૂચવી રહ્યાં છે; ઘડાઓ જેમ કર્તા તરીકે કુલાલને સૂચવે છે એમ. ૪૪.

માટે વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય છે એમ સ્ફુટ પ્રતીતિ થાય છે કેમકે એનામાં પણ મનુષ્ય વગેરેના શરીરની પેઠે જન્યાદિધર્મ વિદ્યમાન છે. ૪૫.

વળી આગમમાં પણ અનુમાનને આગળ કરીને વનસ્પતિનું ચૈતન્ય સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૬.

એ સંબંધમાં આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

આનામાં ઉત્પત્તિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ છે; આનામાં વૃદ્ધિધર્મ છે તેમ એનામાં પણ વૃદ્ધિધર્મ છે; આને ચિત્ત છે એમ એને પણ છે; આ જેમ છેદાયાથી મળી જાય છે તેમ એ પણ મળી જાય છે; આ આધારક છે તેમ એ પણ છે; આ અનિત્ય છે એમ એ પણ અનિત્ય છે; આ

ચઓવવદ્વયં ઇયંપિ ચઓવવદ્વયં । ઇમંપિ વિપરિણામધર્મયં ઇયંપિ વિપરિણામધર્મયં । इत्यादि ॥ (अत्रैकं इदंशब्दवाच्यं मनुष्यशरीरं । द्वितीयं च एतच्छब्दवाच्यं वनस्पतिशरीरम् । इत्यनयोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोजना)

वनस्पतेः सचेतन्यमेवं सिद्धं नरांगवत् ।

ततोऽस्य योनिजातत्वमपि सिद्धं तदुच्यते ॥ ૪૭ ॥

તથાહિ । બીજસ્ય દ્વિવિધાવસ્થા યોન્યવસ્થા તથાપરા ।

तन्मध्ये योन्यवस्था या सा चैवं परिभाष्यते ॥ ૪૮ ॥

જન્તૂત્પત્તિજ્ઞાનો પૂર્વજન્તુના સ્થાણદુર્જિજ્ઞાતમ્ ।

अत्यक्तयोन्यवस्थं च तद्बीजं योनिभूतकम् ॥ ૪૯ ॥

તત્ર ચ જન્તુર્જિજ્ઞાતં નિશ્ચયેનાધુના જ્ઞાતું ન શક્યતે ।

ततोऽनतिशयी बीजं सचेतनमुत्तेतरत् ॥ ૫૦ ॥

યોનિભૂતં વ્યવહરેવાવદધ્વસ્તયોનિકમ્ ।

ध्वस्तयोनि स्वजीवत्वादयोनिभूतमेव हि ॥ ૫૧ ॥

નશ્વર છે તેમ એ પણ નશ્વર છે; આને અયોપચય છે તેમ એને પણ અયોપચય છે; આનો વિપરીણામી ધર્મ છે તેમ એનો પણ છે. ઇત્યાદિ. (અહિં બ્યાં બ્યાં ‘આ’ શબ્દ છે તે મનુષ્યશરીર વાચક હોયો, અને ‘એ’ શબ્દ છે એ વનસ્પતિકાયવાચક સમજવો એવી રીતે બેઠાની દૃષ્ટાન્ત-દાર્ષ્ટાન્તરૂપ યોજના છે).

એવી રીતે વનસ્પતિકાયતું મનુષ્યના શરીરની પેઠે સચેતનત્વ સિદ્ધ કર્યું. અને તેથી એ ‘યોનિજ’ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. ૪૭.

તે આ પ્રમાણે:—

બીજની બે પ્રકારની અવસ્થા છે: (૧) યોનિઅવસ્થા અને (૨) અયોનિઅવસ્થા. એમાં બે યોનિઅવસ્થા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવી—૪૮.

જન્તુની ઉત્પત્તિસમયે અત્યક્તયોનિની અવસ્થાવાળું બે બીજ પૂર્વના જન્તુએ છોડ્યું હોય તે બીજ યોનિભૂત છે. ૪૯.

પણ (જન્તુએ છોડેલું) એ બીજ આ સમયે નિશ્ચયપૂર્વક બાણી શકાતું નથી. તેથી એ સચેતન છે કે અચેતન—એ કહી શકાતું નથી. ૫૦.

વળી બ્યાંસુધી યોનિનો ધ્વંસ થયો નથી ત્યાંસુધી એનો યોનિભૂત તરીકે વ્યવહાર

યજ્ઞદેડપિ સજીવસ્વે યોનિત્વં જાતુષિઙ્ગવેત્ ।

પરિબ્રદ્ધે તુ યોનિત્વે સજીવત્વં ન સમ્ભવેત્ ॥ ૫૨ ॥

અર્થે ચ ઉત્પત્તિસ્થાનકં જન્તોર્યદવિધ્વસ્તશક્તિકમ્ ।

સા યોનિસ્તત્ર શક્તિસ્તુ જન્તૂત્પાદનયોગ્યતા ॥ ૫૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદુચૌ—

અથ યોનિરિતિ કિમભિધીયતે । ઉચ્યતે । જન્તોઃ ઉત્પત્તિસ્થાનં
અવિધ્વસ્તશક્તિકં તત્રસ્થજીવપરિણામનશક્તિસંપન્નમ્ । ઇતિ ॥

અતઃ એવ બ્રુવેડપિ—

યવા યવયવાશ્ચાપિ ગોધૂમત્રીહિશાલયઃ ।

ધાન્યાનાં શ્રીજિનૈરેષામુક્તા યોનિચ્ચિવાર્ષિકી ॥ ૫૪ ॥

કલાદમાષ્વપલતિલમુદ્ગમસૂરકાઃ ।

તુલસ્થતુવરીવૃત્તચણકા વહ્નિકાસ્તથા ।

પ્રજ્ઞતા યોનિરેતેષાં શ્રીજિનૈઃ પંચવાર્ષિકી ॥ ૫૫ ॥ વટપદી ॥

થાય છે, અને જ્યારે યોનિનો ધ્વંસ થાય છે ત્યારે તો એ અણુવ હોવાથી એ અયોનિભૂત જ કહેવાય છે. ૫૧.

કેમકે સજીવત્વ નષ્ટ થયા છતાં પણ કદાચિત્ યોનિત્વ તો હોય, પણ યોનિત્વ નષ્ટ થયે છતે સજીવત્વ સંભવે નહીં. ૫૨.

એમ હોવાથી; જેની શક્તિનો નાશ નથી થયો એવું જન્તુની ઉત્પત્તિનું જે સ્થાનક તે ‘યોનિ’ છે. અને તેમાં જન્તુ ઉત્પન્ન થવાની જે યોગ્યતા તે શક્તિ છે. ૫૩.

આ સંબંધમાં પદ્મવલ્લાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

‘યોનિ’ કેને કહેવી ? જેમાંથી શક્તિનો નાશ નથી થયો એવું જન્તુનું ઉત્પત્તિસ્થાન—તે યોનિ. અને તે એમાં રહેલા જીવને પરિણામવાની શક્તિએ કરીને સંપન્ન હોય છે.

એમ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમાં પણ

યવ, યવયવ, ગોધૂમ, ચોખા અને શાળ—એટલાં ધાન્યોની જિનપ્રભુએ ત્રણ વર્ષની યોનિ કહેલી છે. ૫૪.

અને કલાદ, માવ, ચપળ, તલ, મગ, મસૂર, તુલસ્થ, તુવર, વટાણા અને વાલ—એટલાં ધાન્યોની પાંચ વર્ષની યોનિ કહેલી છે. ૫૫.

લઘાતસીશણકંઠુકોરવૃષકકોદ્રવાઃ ।

બીજાનિ મૂલકાનાં સર્ષપા ઘરદરાલકાઃ ।

પ્રજ્ઞતા યોનિરેતેષામાગમે સત્તવાર્ષિકી ॥ ૫૬ ॥ ષટ્પદી ॥

ફલમન્ન ભાવના—

કોષ્ટકાદિષુ નિર્જિપ્યૈતેષાં ત્રિધાનશાલિનામ્ ।

લિસાનાં મુદ્રિતાનાં ચોત્કૃષ્ટૈષા યોનિસંસ્થિતિઃ ॥ ૫૭ ॥

તદનુ ચીયતે યોનિરંકુરોત્પત્તિકારણમ્ ।

ભવેદ્વીજમવીજં તન્નોત્તમંકુરિતં ભવેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્તર્મુહૂર્ત્તં સર્વેષામેષાં યોનિર્જઘન્યતઃ ।

યત્કેષાંચિદચિત્તત્ત્વં જાયતેઽન્તર્મુહૂર્ત્તતઃ ॥ ૫૯ ॥

પરં તત્સર્વવિદ્વેયં વ્યવહારપથે તુ ન ।

વ્યવહારાત્તુ પૂર્વોક્તૈઃ કાલમાનૈરચિત્તતા ॥ ૬૦ ॥

ફલમર્થતઃ પંચમાંગે પ્રવચનસારોદ્ધારે ચ ॥

તત્તથ બીજે ચ યોનિમૂતે વ્યુત્ક્રામતિ સૈવ જન્તુરપરો વા ।

મૂલસ્ય યશ્ચ કર્તા સ એવ તત્પ્રથમપત્રસ્ય ॥ ૬૧ ॥

વળી, લઘાતસી, સણ, કાંગ, કોરદ્રષક, કોદરા, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, ઘરદ, અને રાલક—
એટલાં ધાન્યોની યોનિ આગમમાં સાત વર્ષની કહી છે. ૫૬.

એની ભાવના આ પ્રમાણે:—

એ ગણાવ્યાં એ ધાન્યોને કોઠાર આદિમાં નાખીને ઉપર મજબૂત ઢાંકણ ઢાંકીને એને
લીંપીને તથા સીલ કરીને રાખવામાં આવે તો એની ઉપર કહેલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ રહે છે. ૫૭.

તે પછી અંકુરોની ઉત્પત્તિનું કારણ રૂપ એવી એ યોનિ નષ્ટ થાય છે અને એ બીજ
અબીજરૂપ થાય છે અને વાવ્યાથી ઉગતું નથી. ૫૮.

આ સર્વની યોનિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે કારણ કે કેટલાકે અન્તર્મુહૂર્ત્તમાં અચિત્ત
થઈ જાય છે. ૫૯.

પરંતુ એ અચિત્તપણું સર્વજ્ઞપ્રભુથી જ બાણી શકાય એવું છે; વ્યવહારમાર્ગમાં એમ
નથી. કેમકે વ્યવહારદષ્ટિએ તો પૂર્વે કહ્યા છે એટલા કાળ પછી જ અચિત્તપણું થાય છે. ૬૦.

આ ભાવાર્થનું પાંચમાં અંગમાં તથા પ્રવચનસારોદ્ધારમાં કહ્યું છે.

ઇયમત્ર ભાવના—

बीजस्य निर्वर्त्तकेन जीवेन स्वायुषः क्षयात् ।

यद्बीजं स्यात्परित्यक्तमथ बीजस्य तस्य च ॥ ૬૨ ॥

अम्बुकालदमादिरूपसामग्रीसम्भवे सति ।

स एव जातु बीजांगी बद्धतादृशकर्मकः ॥ ૬૩ ॥

उत्पद्यते तत्र बीजेऽन्यो वा भूकायिकादिकः ।

निबद्धमूलादिनामगोत्रकर्मात्र जायते ॥ ૬૪ ॥

स एव निर्वर्त्तयति मूलं पत्रं तथादिमम् ।

मूलप्रथमपत्रे च तत एवैककतुકે ॥૬૫॥ कलापकम् ॥

યદાગમઃ—જોવિય મૂલે જીવો સોવિય પત્તે પદમયાણત્તિ ॥

અન્નાદિપરઃ—નન્વેવમાદિમદલે મૂલજીવકૃતે સતિ ।

उद्गच्छत्किशलेऽनन्तकायिकत्वं विरुध्यते ॥ ૬૬ ॥

યદાગમઃ—સન્વો વિ કિસલઓ સ્વલુ ઉગ્ગમમાણો અગ્યંતઓ ભણિઓત્તિ ॥

અને તેથી, યેનિભૂત એવા બીજની અંદર એજ અથવા બીજે જંતુ સંક્રમે છે. અને જે મૂળનેા કર્તા છે તેજ પ્રથમપત્રનેા કર્તા થાય છે. ૬૧.

અહિં ભાવના આ પ્રમાણે:—

બીજને બનાવનારા જીવે પોતાના આયુષ્યના ક્ષયથી જે બીજ ત્યજેલું હોય તે બીજને જળ કાળ તથા પૃથ્વી વગેરે-રૂપ સામગ્રી મળ્યેથી, એવું કર્મ જેણે બાંધેલું હોય એવો તેજ બીજનેા જીવ કોઈક વખતે તે બીજમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા પૃથ્વીકાયઆદિ કોઈ અન્ય-મૂળાદિનામગોત્રકર્મવાળો-જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ જીવ મૂળને તથા પ્રથમપત્રને બનાવે છે; અને તેથી મૂળ અને પ્રથમ પત્ર એ બેઉનેા એક જ કર્તા છે. ૬૨-૬૫.

આગમમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળમાં જે જીવ છે તેજ જીવ પહેલા પત્રમાં છે.

અહિં કોઈ શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે-જો એવી રીતે પ્રથમપત્ર મૂળ જીવથી બનેલું કહેશે તો, જે કિસલય નીકળે છે એની અંદર રહેલા અનંતકાયિત્વમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે આગમમાં સર્વ કિસલયને અનન્તકાય કહ્યા છે. ૬૬.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

અગ્ર ઉચ્યતે-બીજે મૂલતયોત્પથ બીજજીવોઽપવાપરઃ ।

કરોત્યુત્સૂનતાવસ્થાં તતોઽનન્તરભાવિનીમ્ ॥ ૬૭ ॥

ધ્રુવં કિસલયાવસ્થાં સૃજન્યનન્તજન્તવઃ ।

તતશ્ચ તેષુ જીવેષુ વિનષ્ટેષુ સ્થિતિક્ષયાત્ ॥ ૬૮ ॥

સ એવ મૂલજીવસ્તાં તનૂમનન્તદેહિનામ્ ।

સમાપ્યાયસ્વાંગતયા તાવદ્વદ્ધયતે કિલ ॥ ૬૯ ॥

યાવત્પ્રથમપત્રં સ્યાત્તતશ્ચ ન વિકૃયતે ।

કિશલેઽનન્તકાયિત્વમેકકર્તૃકતાપિ ચ ॥ ૭૦ ॥ કલાપકમ્ ॥

અન્યે તુ વ્યાખયતે—

इह बीजसमुत्सूनावस्थैव प्रतिपाद्यते ।

प्रथमपत्रशब्देन तस्याः प्रथममुद्भवात् ॥ ७१ ॥

ततश्च मूलं बीजसमुत्सूनावस्था चेत्येककर्तृके ।

अनेन चैवं नियमो लभ्यते सूत्रसूचितः ॥ ७२ ॥

एकजीवकृते एव मूलं चोत्सूनतादशा ।

नावश्यं मूलजीवोत्थं शेषं कિસલયાદિકમ્ ॥ ૭૩ ॥

બીજનો જીવ અથવા કોઈ અન્ય જીવ, બીજમાં મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઈને વિકસિત અવસ્થા કરે છે. ત્યારકેડે અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનન્તકાય જન્તુઓજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી બ્યારે એમનો સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થાય છે એટલે કે એઓ નષ્ટ થાય છે ત્યારે એજ મૂળ જીવ એ અનન્તકાયિકોના શરીરને પોતાના આદ્ય અંગરૂપે ગ્રહણ કરીને, પ્રથમ પત્ર થાય ત્યાં સુધી વૃદ્ધિ પમાડયા કરે છે. અને તેથી કિસલયના અનન્તકાયિત્વમાં તેમજ એક કર્તૃત્વમાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૬૭-૭૦.

કેટલાકો વળી એમ કહે છે કે આદિ 'પ્રથમપત્ર' એ શબ્દનો 'બીજની વિકસિત અવસ્થા' એવો જ ભાવાર્થ હોવો; કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૧.

અને તેથી 'મૂળ' અને 'બીજની વિકસિત અવસ્થા'—એ બેઉનો એક જ કર્તા છે. આ પરથી સુત્રનેવિષે સૂચવેલો નિયમ લભ્ય થાય છે કે—મૂળ અને વિકસિત અવસ્થા બેઉ એક જીવકૃત જ છે; શેષ કિસલય આદિ બીજકૃત મૂળ જીવથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી. ૭૨-૭૩.

તતશ્ચ ઉભયમપિ અવિરુદ્ધમ્ (૧) જોવિય મૂલે જીવો સોવિય પક્ષે
પદમયાપસિ (૨) સઘ્વો વિ કિસલઘ્વો સ્વલુ ઉગ્ગમમાણો અચાંતઓ
મણિઘ્વો ॥ ઇતિ ॥

एतच्चार्थतः प्रज्ञापनावृत्तौ ॥ आचरांगवृत्तावपि तथैव ॥ यदुक्तम्—

यश्च मूलतया जीवः परिणमते स एव प्रथमपत्रतया अपि इति ।
एकजीवकर्तृके मूलप्रथमपत्रे इति यावत् । प्रथमपत्रकं च यासौ बीजस्य
समुत्सूनावस्था भूजलकालापेक्षा सैवोच्यते । इति ॥ नियमप्रदर्शनमेतत् ॥
शेषं तु कित्सलयादिसकलं न मूलजीवपरिणामाविर्भावितमेव इति
अवगन्तव्यम् ॥

उदगच्छन् प्रथमांकूरः सर्वसाधारणो भवेत् ।

वर्धमानो यथायोगं स्यात्प्रत्येकोऽथवापरः ॥ ७४ ॥

તત્ર સાધારણલક્ષણં સામાન્યતઃ એવમ્—

शरीरोच्छ्वासनिःश्वासाहाराः साधारणाः स्वलु ।

येषामनन्तजीवानां ते स्युः साधारणांगिनः ॥ ७५ ॥

માટે, (૧) મૂળનો જ છવ પ્રથમપત્રનો છવ છે, અને (૨) ઉગતાં સર્વ કિસલયો
અનન્તકાયિક છે—એ ખેડ મત અવિરોધી છે.

એ ભાવાર્થનું પત્રવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

આચરાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ એજ મતલબનું કહ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:—

જે છવ મૂળપણે પરિણમે છે તે જ છવ પ્રથમપત્રરૂપે પણ પરિણમે છે એટલે કે મૂળ
અને પ્રથમ પત્ર ખેડ એકછવકર્તૃક છે. પૃથ્વી જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી આ જે બીજની
વિકસિત અવસ્થા છે તે જ ‘ પ્રથમપત્ર ’ કહેવાય છે. સૂત્રમાં નિયમ સૂચવ્યો છે તે એવો બાણવો.
વળી શેષ કિસલયઆદિ બિલકુલ મૂળછવના પરિણામથી પ્રકટ થયેલ નથી જ—એમ સમજવું.

પહેલો અંકુર કુટે એ સર્વસાધારણ હોય છે અને પછી યોગાનુસાર વૃદ્ધિ પામે ત્યારે
એ ‘ પ્રત્યેક ’ કે ‘ સાધારણ ’ થાય છે. ૭૪.

‘ સાધારણ ’ નું સામાન્યતઃ આવું લક્ષણ છે:—

જે અનન્તકાય છવોનાં શરીર, ઉચ્ચ્વાસ, નિઃશ્વાસ અને આહાર સાધારણ હોય છે તે
‘ સાધારણ ’ કહેવાય છે. ૭૫

વિશેષતઃ તદ્વચનમ્ વૈવમ્—

મૂલાદિદશકસ્યેહ યસ્ય ભંગો સમો ભવેત્ ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં મૂલાદિદશકે સ્વલુ ॥ ૭૬ ॥

વનસ્પતિસપ્તતૌ સમભંગલક્ષણં એવં ઉક્તમ્—

સ્વદિષ્ટાઈ ચુક્કનિપ્પાઈયાઈ વત્તીઈ જારિસો ભંગો ।

સવત્થ સમસરુવો કેઘારતરીઈતુલ્લો વા ॥ ૧ ॥

ઇત્થ પુણ વિસેસોયં સમભંગા ઠુંતિ જે સયાકાલમ્ ।

તે સ્વિય ઘણત્તકાયા ન પુણ્ણો જે કોમલત્તેણ ॥ ૨ ॥

મૂલાદિદશકં તુ એવમ્—

મૂલે કંદે સ્વંદે તયા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

પુપ્પે ફલવીણ વિય પત્તેયં જીવઠાણાઈ ॥ ૭૭ ॥

મૂલાદેર્યસ્ય ભગ્નસ્ય મધ્યે હીરો ન દ્રશ્યતે ।

અનન્તજીવં તદ્ જ્ઞેયં યદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૭૮ ॥

હીરો નામ વિષમઃ હ્રેદઃ ઉદ્વન્તુરો વા ॥

એનું લક્ષણ વિશેષપ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે:—

મૂળ આદિક દશે વાનાં ભાંગતાં જેનો ભંગ ‘ સમ ’ એટલે સરખો થાય તેનાં મૂળ આદિ દશે વાનાં અનન્તકાયિક બાણવાં. ૭૬.

‘ વનસ્પતિસપ્તતૌ ’ અર્થમાં ‘ સમભંગ ’ નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ખડી વિગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેની વાટ ખનાવીને તે ભાંગવાથી જે ભંગ થાય છે તે ‘ સમ-ભંગ ’; અથવા ક્યારાની તરને ભાંગતાં થાય તે પણ સમભંગ. ૧.

આદિ એટલું વિશેષ-કે જેઓના હંમેશાં ‘ સમભંગ ’ ધ્રુવ કે છે એઓ ‘ અનન્તકાય ’ હોય છે; કોમળપણને લીધે જેઓના સમભંગ થતા હોય તે નહિં. ૨.

ઉપર મૂળ આદિ દશ વાનાં કહ્યાં તે દશ આ પ્રમાણે:—

(૧) મૂળ, (૨) કંદ, (૩) સ્કંધ, (૪) ત્વચા, (૫) પર્વ, (૬) પ્રવાહ, (૭) પત્ર, (૮) પુષ્પ, (૯) ફળ અને (૧૦) બીજ-એ દશે (પ્રત્યેક), જીવનાં સ્થાનો છે. ૭૭.

એનું મૂળ વગેરે ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ ન દેખાય તે અને બીજાં પણ જે તેવાં હોય તે અનન્તકાય બાણવાં. ૭૮.

‘ હીર ’ એટલે વિષમ છેદ અથવા દાંત.

યન્ન સ્કન્ધકંદમૂલશાલાસુ સ્વલુ વીક્ષ્યતે ।

સ્વચા સ્થૂલતરા કાષ્ટાત્ સા સ્વચાનન્તજીવિકા ॥ ૭૯ ॥

યેષાં મૂલકંદપત્રફલપુષ્પસ્વચાં ભવેત્ ।

ચક્રાકારઃ સમચ્છેદો ભંગેઽનન્તાત્મકં હિ તત્ ॥ ૮૦ ॥

ગ્રન્થિઃ પર્વાસ્મિકા ભંગસ્થાનં સામાન્યતોઽથવા ।

રજસા હુરિતં યસ્ય ભંગેઽનન્તાત્મકં હિ તત્ ॥ ૮૧ ॥

કેદારશુષ્કંતરિકાપુટવન્નિચ્ચતે ચ યત્ ।

પ્રાગુક્તલક્ષણાભાવેઽપ્યનન્તકાયિકં હિ તત્ ॥ ૮૨ ॥

વદાગમઃ—ચક્રાભં ભજમાણસ્સ ગંઠીચુષ્ણઘણો ભવે ।

પુઢવીસરિસમેષણ અણંતજીવં વિચાયાહિ ॥ ૮૩ ॥

સક્ષીરં વાપિ નિઃક્ષીરં પત્રં ગૂઢશિરં ચ યત્ ।

અલક્ષ્યમાણપત્રાર્દ્રદ્વયસન્ધિ ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૮૪ ॥

અનન્તજીવં તત્સર્વં જ્ઞેયમિત્યાદિલક્ષણૈઃ ।

વદુશ્રુતેભ્યો જ્ઞેયાનિ લક્ષણાન્યપરાણયપિ ॥ ૮૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્કંધ, કંદ, મૂળ અને શાખાઓની છાલ મૂળકાષ્ઠથી વધારે સ્થૂલ હોય તે છાલ અનન્તકાયિક છે એમ સમજવું. ૭૯.

તથા જે મૂળ, કંદ, પત્ર, ફળ, પુષ્પ અને છાલને ભાંગતાં ચક્રાકાર સમચ્છેદ થાય તે પણ અનન્તકાયિક બાજુવાં. ૮૦.

અથવા; સામાન્યતઃ પર્વરૂપગ્રંથિ તે ભંગસ્થાન,—એ ભંગસ્થાન છેદવાથી જે અંદરના રજવડે આવ્છાદિત દેખાય તે પણ અનન્તકાય કહેવાય. ૮૧.

એ શિવાય; ક્યારાની સૂકાયલી તરના પોપડાની જેમ જેનો ભંગ થાય તે ભલે કઠાચિત્ત પૂર્વેક્ષ્ત લક્ષણથી રહિત હોય તો એ તે અનન્તકાયિક સમજવાં. ૮૨.

આગમમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ભાંગવાથી જેનો ચક્રસમાન આકાર થાય, જેની ગાંઠ પરાગચૂર્ણથી ઘન—ભરેલી હોય, અને જેનો માટીની જેમ ભંગ થાય તે અનન્તકાય સમજવાં. ૮૩.

ક્ષીરવાળાં કે ક્ષીરવિનાનાં, યુગ્મનસોવાળાં, અને જેની બે અરખીયાં વચ્ચેની સંધિ જણાતી ન હોય, એવા એવા લક્ષણોવાળાં પત્ર સર્વે અનન્તકાયિક બાજુવાં. એનાં બીજાં પણ લક્ષણો છે તે બહુશ્રુત—વિક્ષાનો પાસેથી બાજી લેવાં. ૮૪-૮૫.

અયોગોલો યથાધ્માતો જાતસ્તપ્તસુવર્ચસ્ક ।

સર્વોઽપ્યગ્નિપરિણતો નિગોદોઽપિ તથાક્ષિભિઃ ॥ ૮૬ ॥

તત્રાપિ વાદરાનન્તકાયિકાઃ સ્યુરનેકથા ।

મૂલકશૃંગવેરાયા પ્રત્યક્ષા જનચત્તુષામ્ ॥ ૮૭ ॥

તથાહિ—સઘ્વાઽ કંદજાઈ સૂરણકંદો ય વજ્રકંદો ય ।

અલ્લહલિદા ય તહા અહં તહ અલ્લકચ્ચૂરો ॥ ૮૮ ॥

સત્તાવરી વિરાલી કુંઆરિ તહ થોહરી ગલોઈઅ ।

લસણં વંસકરિલ્લા ગજ્જર લૂણાઓ લોઢો ॥ ૮૯ ॥

ગિરિકન્નિ કિસલપત્તા ધિરિંસુઆ થેગ અલ્લમુત્થા ય ।

તહ લૂણરુલ્લહલી લિલ્લહહો અમયવલ્લી ય ॥ ૯૦ ॥

મૂલા તહ ભૂમિરુહા વિરુહા તહ ટકવત્થુલો પઢમો ।

સૂઅરવલ્લો અ તહા પલ્લંકો કોમલંબિલિયા ॥ ૯૧ ॥

આલૂ તહ પિંડાલૂ હરવંતિ ઇય અણંતનામેહિં ।

અન્નમણંતં નેયં લલ્લવણજુત્તીઈ સમયાઓ ॥ ૯૨ ॥

અન્યેઽપિ સ્તુહીપ્રમૃતયોઽનન્તકાયિકા અવપ્પણ્ણ ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞા-
પનોક્તવાક્યપ્રબન્ધતો જ્ઞેયોઃ ॥

એક લોખંડનો ગોળો હોય એને તપાવીને સુવર્ણ જેવો ચક્રચક્રિત કરીએ ત્યારે તે જેમ સર્વતઃ અગ્નિથી વ્યાપ્ત હોય છે તેમ સર્વ નિગોદ પણુ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. ૮૬.

વળી એવા કેટલાક બાદર અનન્તકાયો પણુ છે, જેવાં કે મૂળા, શીંગોડાં વગેરે, કે જે આપણે પ્રત્યક્ષ બાણીએ ધીએ. ૮૭.

તે બાદર અનન્તકાય નીચે પ્રમાણે બાણુવાં:—

કંદની સર્વ ભતિ, સૂરણકંદ, વજ્રકંદ, લીલી હળદર, લીલું આદુ, લીલો કચુરો, સતા-
વરી, વિરાળી, કુંઆર, થોર, ગળો, લસણ, વાંસકારેલા, ગાજર, લુણી, લોદર, ગિરિકર્ણી,
કિસલયપત્ર, ખીરસુઆ, થેગ, લીલીમોથ, લૂણીવૃક્ષની છાલ, ખીલોડાં, અમરવેલ, મૂળા, ભૂમિ-
ફેડા, વિરુઆ, ટાંકાનું પહેલું પત્ર, સુકરવેલ, પત્થકની બાજી, કોમળ આંબલી, આલુ,
પિંડાલુ, તથા હરવંતી-એટલાં, અને એવાં લક્ષણવાળાં બીજાં પણુ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યાં હોય
તે. ૮૮-૯૨.

વળી પત્રવણુસૂત્રમાં કહેલા ‘અવપ્પણ્ણ’ ઇત્યાદિ વાક્ય પરથી ‘સ્તુહી’ વગેરે
પણુ એવાં બાણુવાં.

इति साधारणवनस्पतिभेदाः ॥

प्रत्येकलक्षणं चैवम्—

यत्र मूलादिदशके प्रत्यંગं जन्तवः पृथक् ।

प्रत्यેકનામકર્માદિવાસ્ત્વપ્રત્યેકમિદ્વોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

तथा च आहुः जीवविचारे—

एगसरीरे एगो जीवो जेसि तु ते उ पत्तेया ।

ફલફુલ્લછલ્લિકઠ્ઠા મૂલા પત્તાણિ બીજાણિ ॥ ૧૪ ॥

किंच

मूलादेर्यस्य भग्नस्य मध्ये हीरः प्रदृश्यते ।

પ્રત્યેકજીવં તદ્વિન્યાયદન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥ ૧૫ ॥

यत्र मूलस्कन्धकन्दशालासु दृश्यते स्फुटम् ।

ત્વચા કનીયસી કાષ્ટાત્ સા ત્વક્ પ્રત્યેકજીવિકા ॥ ૧૬ ॥

तस्य द्वादश भेदाः स्युः प्रत्येकस्य वनस्पतेः ।

યથા પ્રસિદ્ધિતાન્ કાંશ્ચિત્ દર્શયામિ સમાસતઃ ॥ ૧૭ ॥

એ પ્રમાણે સાધારણ વનસ્પતિના ભેદો કહ્યા.

હવે ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિનું લક્ષણ નીચે સુજ્ઞાન છે:—

જ્યાં મૂળ વગેરે દશે અંગે પ્રત્યેકનામકર્માદિવાળા પૃથક્ પૃથક્ જંતુઓ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય કહેવાય છે. ૯૩.

એ સંબંધમાં ‘ જીવવિચાર ’ માં કહ્યું છે કે:—

જેના એક શરીરમાં એક જીવ હોય છે તે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે ફળ, ફુલ, ત્વચા, કાષ્ટ, મૂળ, પત્ર અને બીજ. ૯૪.

આ મૂળ વગેરે ગણ્યાવ્યાં તેને ભાંગવાથી વચ્ચે ‘ હીર ’ જેવું વર્તાય છે માટે એ સર્વ, તથા જેના જેવાં બીજાં પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૫.

જ્યાં મૂળ, કંદ, સ્કંધ અને શાખાઓમાં કાષ્ટ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે પાતળી ત્વચા દેખાય છે ત્વચા પણ પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય છે. ૯૬.

આવી જે પ્રત્યેકવનસ્પતિ—જેના બાર ભેદ છે. એનું સમાસથી, જેવું પ્રસિદ્ધ છે એવું કંઈ નિરૂપણ કરીએ છીએ. ૯૭.

વૃષ્ણા ગુચ્છા ગુલ્મા લતાશ્ચ વલ્લ્યશ્ચ પર્વનાશ્ચૈવ ।

તૃળવલયહરીતકૌષધિજલરુહકુહર્યાશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ ॥ ૧૯ ॥

વૃષ્ણાસ્તત્ર દ્વિમેવાઃ સ્યુઃ ફલોચ્છદીજભેદતઃ ।

એકબીજફલાઃ કેચિત્ મૂરિબીજફલાઃ પેરે ॥ ૧૯ ॥

અંકુલ્લજમ્બૂનિમ્વામ્રાઃ પ્રિયાલસાલપીલવઃ ।

સલ્લકીશૈલુબકુલભિહ્વાતકબિમીતકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હરીતકીપુત્રજીવાઃ કરંજારિષ્ટકિંશુકાઃ ।

અશોકનાગપુન્નાગપ્રમુખા એકબીજકાઃ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

કપિસ્થિતિન્દુકપ્લક્ષધવન્યપ્રોષદાદિમાઃ ।

કદમ્બકુટજા લોધ્રઃ ફણસશ્ચન્દનાર્જુનાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

કાકોદુસ્મરિકા માતુર્લિંગસ્તિલકસંજ્ઞકઃ ।

સપૂર્ણદધિપર્ણપ્રમુખા બહુબીજકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પ્રત્યેકમેષાં વૃક્ષાણાં પ્રત્યેકાસંખ્યજીવકાઃ ।

મૂલકન્દસ્કન્ધશાસ્વાસ્વકુપ્રવાલા ઉદીરિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વૃક્ષ, ગુચ્છ, ગુલ્મ, લતા, વહી, પર્વ, તૃળ, વલય, હરીતક, ઓષધિ, જળરૂહ અને કુહરુ—આ ખાર પ્રત્યેકવનસ્પતિના લેહ છે. ૯૮.

એમાં પહેલા પ્રકાર જે વૃક્ષ—તે, એના ફળમાંથી નીકળતા એક કે વિશેષ બીજની ગણતરીએ, જે પ્રકારનાં છે:—(૧) એકબીજયુક્તફળવાળાં, (૨) અનેકબીજયુક્તફળવાળાં. ૯૯.

અંકોલ, જંબુ, લીંબડો. આમ્રવૃક્ષ, પ્રિયાલ, સાલ, પીલુ, સલ્લકી, શૈલુ, બકુલ, ભિહ્વાતક, બિમીતિકા, હરીતકી, પુત્રજીવા, કરંજ, અરીકા, કિંશુક, અશોક, નાગ, પુન્નાગ વગેરે એકબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૦-૧૦૧.

અને કપિસ્થ, તિંદુક, ક્ષલ, ધાવડી, ન્યઓધ, દાડિમ, કદમ્બ, કુટજ, લોધ્ર, ફણસ, અંદન, અર્જુન, કાકોદુન્ધરી, માતુર્લિંગ, તિલક, સપૂર્ણ, દધિપર્ણ વગેરે બહુબીજયુક્તફળવાળાં છે. ૧૦૨-૧૦૩.

આ વૃક્ષોમાંના ફરેકનાં મૂળ, સ્કન્ધ, શાખા, છાલ તથા પ્રવાલામાં અસંખ્ય ‘પ્રત્યેકજીવ’ રહેલા છે. ૧૦૪.

દ્રવ્યકોષ] ‘ પ્રત્યેક ’ વનસ્પતિકાવના ચાર મેદ । વૃક્ષના દશ અવયવો । (૩૬૭)

પુષ્પાણ્યનેકજીવાનિ एकैकोऽङ्गी दले दले ।

प्रत्येकमेकजीवानि बीजानि च फलानि च ॥ ૧૦૫ ॥

एकः पूर्णतरुस्कन्धव्यापी भवति चेतनः ।

मूलादयो दशाप्यस्य भवन्त्यवयवा किल ॥ ૧૦૬ ॥

તયોક્તં સૂત્રકૃતાંગવૃત્તૌ મુતસ્કન્ધ ૨ અખ્યયન ૩-

આહારમિત્યાયાલાપકસ્ય અર્થ:-અથ અપરં એતદ્ આહ્યાતં તદ્ દર્શયતિ—ઇહ અસ્મિન્ જગતિ એકે ન તુ સર્વે તથાકર્મોદયવર્ત્તિનો વૃદ્ધયોનિકાઃ સત્વા ભવન્તિ । તદવયવાશ્રિતાઃ ચ અપરે વનસ્પતિરૂપા એવ પ્રાણિનો ભવન્તિ । તથાહિ । યો હિ એકઃ વનસ્પતિજીવઃ સર્વવૃક્ષા-વયવવ્યાપી ભવતિ તસ્ય ચ અપરે તદવયવેષુ મૂલકન્દસ્કન્ધસ્વક્રશાસ્ત્રા-પ્રવાલપુષ્પપત્રફલબીજભૂતેષુ દશસુ સ્થાનેષુ જીવાઃ સમુત્પદ્યન્તે । તે ચ તત્રોત્પદ્યમાના વૃદ્ધયોનિકા વૃદ્ધવ્યુત્ક્રમાશ્ચ ઉત્પદ્યન્તે ॥

मूलां स्यात् भूमिसम्बद्धं तत्र कन्दः समाश्रितः ।

तत्र स्कन्ध इति मिथो बीजान्ताः स्युर्युताः समे ॥ ૧૦૭ ॥

પુષ્પે પુષ્પે અનેકે જીવ છે; પત્રે પત્રે એકે જીવ છે, તેમ બીજે બીજે અને ફળે ફળે પણ એકે જીવ છે. ૧૦૫.

સંપૂર્ણ તરુસ્કંધમાં પણ એકે જીવ વ્યાપી રહેલ છે. મૂળ વગેરે દશ ઉપર કહી ગયા છીએ એ દશે એના અવયવો છે. ૧૦૬.

આ સંબંધમાં ‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની વૃત્તિમાં દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધના અધ્યયન ત્રીજામાં આહારર ઉત્પાદિથી શરૂ થતા ‘ આહારા ’ (આહારપક) માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આ જગતમાં કેટલાએક, અમુક કર્મેના ઉદયવાળા વૃક્ષયોનિ જીવ છે; અને કેટલાક એના અવયવોને આશ્રીને રહેલા વનસ્પતિરૂપ જીવ છે. તે આ પ્રમાણે:—વનસ્પતિનો જે એક જીવ છે તે આખા વૃક્ષના અવયવોમાં વ્યાપી રહેલ છે, અને એના બીજા જીવો એના મૂળ-કંદ-સ્કંધ-છાલ-શાખા-પ્રવાહા-પુષ્પ-પત્ર-ફળ અને બીજા-એ દશે સ્થાનો-અવયવો-માં ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ત્યાં ઉત્પન્ન થવાથી વૃક્ષયોનિક થાય છે, અને વૃક્ષમાં સંક્રમે છે.

વૃક્ષનું મૂળ ભૂમિ સાથે સંબંધ હોય છે, કંદ એને આશ્રીને રહેલ છે, અને સ્કંધ વળી એ કંદને આશ્રીને રહેલ છે. એવી રીતે બીજા પર્યન્ત સર્વે પરસ્પર જોડાયેલા છે. ૧૦૭.

અતઃ પૃથ્વીગતરસમાહરન્તિ સમેઽપ્યમી ।

યાવત્ ફલ્લાનિ પુષ્પસ્થં બીજાનિ ફલ્લસંગતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

આવણાદિચતુર્માસ્યાં પ્રાવૃદ્વર્ષાસુ મૂરુહઃ ।

સર્વતો બહુલાહારા અપાં બાહુલ્યતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

તતઃ શરદિ હેમન્તે ક્રમાદલ્પાલ્પભોજિનઃ ।

યાવદ્વસન્તેઽલ્પાહારા ગ્રીષ્મેઽત્યન્તમિતાશનાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

યત્તુ ગ્રીષ્મેઽપિ દ્રુમાઃ સ્યુર્દલપુષ્પફલાદ્મૃતાઃ ।

તદુષ્ણયોનિજીવાનામુત્પાદાત્તત્ર ભૂયસામ્ ॥ ૧૧૧ ॥

इति भगवतीसूत्रशतक ७ उद्देश ३ ॥

નનુ ચ મૂલાદયો દશાપ્યેવં યદિ પ્રત્યેકદેહિભિઃ ।

જાતા અનેકૈસ્તત્તસ્મિન્નેકમૂલાદિધીઃ કથમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અત્ર ઉચ્યતે ।

શ્લેષણદ્રવ્યસંમિધૈર્ઘટિતાનેકસર્ષપૈઃ ।

ભૂરિસર્ષપરૂપાપિ વર્ષિરેકૈવ ભાસતે ॥ ૧૧૩ ॥

એમ હોવાથી, જ્યાં સુધી પુષ્પ પર ફળ આવે ત્યાંસુધી પુષ્પદ્વારા અને ફળમાં બીજ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી ફળદ્વારા, એ સર્વે સાથે જ પૃથ્વીમાં રહેલા રસનો આહાર કરે છે. ૧૦૮.

આવણુ વગેરે ચાર માસની વર્ષાઋતુમાં, પાણી બહોળું હોવાથી વૃક્ષોને બહુ આહાર મળે છે. ૧૦૯.

પછી શરદ અને હેમન્ત ઋતુઓથી લઇને છેક વસન્તઋતુ સુધી એઓને અદ્ય અદ્ય આહાર મળે છે. અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એઓને એકદમ મિત આહાર મળે છે. ૧૧૦.

છતાં પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં એઓનાં પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સુંદર હોય છે એ ઉષ્ણયોનિના પુષ્કળ જીવોની ઉત્પત્તિને પ્રતાપે જ. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રના સાતમા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

અહિં કોઇ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—જ્યારે મૂળ વગેરે દશે (અવયવો) આ પ્રમાણે અનેક પ્રત્યેકજીવોથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એને ‘ એકમૂળાદિક ’ કેમ કહેવાય ? ૧૧૨.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

ધણા સરસવને કોઇ ચીકણવાળા પદાર્થમાં મિશ્ર કરીને એની વાટ બનાવીએ એ વાટ

યથા તે સર્ષપાઃ સર્વે સ્વસ્વમાનાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

વર્તેર્બુદ્ધિ સ્તજન્તોઽપિ સ્થિતાઃ સ્વસ્વાવગાહનાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

તથા પ્રત્યેકજીવાસ્તે પૃથક્ સ્વસ્વવપુર્મૃતઃ ।

સ્તજન્ત્યેકત્ર મિલિતા એકમૂલાદિવાસનામ્ ॥ ૧૧૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इह यद् द्वेषरागाभ्यां संचितं पूर्वजन्मनि ।

हेतुरેકત્ર સમ્બન્ધે તત્કર્મ શ્રેષ્ઠણોપમમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

કૃતૈર્બંધિધર્માણો જીવાસ્તે સર્વપોપમાઃ ।

મૂલાદિ વર્તિસ્થાનીયમિતિ દૃષ્ટાન્તયોજના ॥ ૧૧૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

तिलशङ्कुक्षिका पिष्टमयी तिलविमिश्रिता ।

અનેકતિલજાતાપિ યથૈકા પ્રતિભાસતે ॥ ૧૧૮ ॥

इहापि दृष्टान्तयोजना प्राग्वत् ॥

अथ गुच्छादयः ।

घृन्ताकीबदरीनीलीतुलसीकरमर्दिकाः ।

યાવાસાઘાડનિર્ગુંડચ ઇત્યાદ્યા ગુચ્છજાતયઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જે કે ઘણા સરસવ રૂપ છે તો એ એક જ છે એમ જણાય છે. એટલે કે પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાના માનવાળા તે સર્વે સરસવના દાણા વાટ તરીકે ગણાય છે તોપણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના અવગાહમાં રહેલા છે, તેમ એ સર્વ પ્રત્યેક જીવો પોતપોતાનાં નાનાંનોનાં શરીરવાળા હોવા છતાં, જ્યારે એકત્ર મળે છે ત્યારે ‘એકમૂલાદિ’ છે એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૩-૧૧૫.

આહું, પૂર્વભવમાં રાગદ્વેષાદિથી બાંધેલું જે કર્મ એકત્રતાનો હેતુભૂત છે તેને ‘ચીકા-શવાળા પદાર્થ’ સમાન સમજવું; તે તે પ્રકારના કર્મો જેમણે બાંધેલાં છે એવા જીવોને સર-સવસમાન સમજવા; અને મૂળ આદિને વાટ સમાન સમજવા. ૧૧૬-૧૧૭.

વળી તિલમિશ્રિત ઢોટની તલસાંકળી જે કે અનેક તલદાણાની બનેલી છે તોપણ તે એક જેવી વર્તાય છે. ૧૧૮. આ બીજી દૃષ્ટાન્ત. (એમાં પણ ઉપર પ્રમાણે યોજના કરવી.)

(અઠાણીમા શ્લોકમાં ‘પ્રત્યેક વનસ્પતિ’ ના બાર ભેદ ગણાવ્યા એમાંથી પહેલા ભેદ- ‘વૃક્ષ’ નું, આ પ્રમાણે ૯૯ માં શ્લોકથી ૧૧૮ માં શ્લોક સુધીમાં વિવેચન કર્યું ત્યાર પછી-)

હવે બીજા ‘ગુચ્છ’ વગેરે ભેદો વિષે વિવેચન:—

રીંગણી, બારડી. ગળી, તુલસી, કરમદી, જવાસો, અઘાડ, નિર્ગુંદી વગેરે ‘ગુચ્છ’ ની ભાતિ છે. ૧૧૯.

મહ્લિકાકુન્દકોરિટ્યૂથિકાનવમહ્લિકાઃ ।

મુદ્ગરઃ કણવીરશ્ચ જાત્યાધા ગુલ્મજાતયઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અશોકચમ્પકલતા નાગપદ્મલતા અપિ ।

અતિમુક્તકવાસન્તીપ્રમુલાઃ સ્યુર્લતા ઇમાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

એકૈવ શાલા યસ્કન્ધે મહત્યૂર્ધ્વ વિનિર્ગતા ।

નૈવાન્યાસ્તાદશઃ સ સ્યાલ્લતારુયશ્ચમ્પકાદિકઃ ॥ ૧૨૨ ॥

કુષ્માંડી ત્રપુષી તુમ્બી કાર્લિંગી ચિર્મટી તથા ।

ગોસ્તની કારવેહ્લી ચ વલ્લયઃ કર્કોટિકાદિકાઃ ॥ ૧૨૩ ॥

ઈષ્ઠુઃ વંશઃ વીરણાનિ દ્રવકુઢઃ શર ઇત્યપિ ।

વેત્રઃ નહશ્ચ કાશશ્ચ પર્વગા એવમાદયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

દૂર્વાદર્માર્જુનૈરંડાઃ કુરુવિન્દકરોહિષાઃ ।

સુંકલ્યાલ્યં ક્ષીરબિસમિત્યાધાઃ તુણજાતયઃ ॥ ૧૨૫ ॥

પૂગલ્વર્જૂરસરલા નાલિકેર્યશ્ચ કેતકાઃ ।

તમાલતાલકન્દલયઃ ઇત્યાધાઃ વલ્લયાભિધાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

મહ્લિકા, કુંદ, કોરિંટ, યૂથિકા, નવપદ્મિકા, મોગરો, કણેર, બર્ષ વગેરે ' ગુલ્મ ' ની ભતિ છે. ૧૨૦.

અશોકલતા, અંપકલતા, નાગલતા, પદ્મલતા, અતિમુક્તલતા, વાસન્તી વગેરે લતાઓ છે. ૧૨૧.

જેના સ્કંધમાં એકજ મોટી શાખા ઉંચી નીકળેલી હોય, અને એના જેવી બીજી એક પછી શાખા ન હોય એ લતા કહેવાય. ૧૨૨.

કોણું, ત્રપુષી, તુંબડી, કાર્લિંગી, ચીલડી, દ્રાક્ષ, કારેલી તથા ખરખોડી વગેરે ' વૃક્ષી ' ની ભતિ છે. ૧૨૩.

ઈષ્ઠુ, વાંસ, વીરણ, દ્રવકુડ, શર, નેતર, નડ, કાશ વગેરે પર્વગ એટલે સાંધાવાળી વનસ્પતિ છે. ૧૨૪.

દૂર્વા, હર્ષ, અર્જુન, એરંડ, કુરુવિંદક, રોહિષ, સુંકડી, ક્ષીરબિસ વગેરે ભતનાં ' તુણ ' છે. ૧૨૫.

સોપારી, ખજૂર, સરલ, નાળીએર, કેતક, તમાલ, તાલ, કેળ વગેરે ' વલ્લય ' કહેવાય છે. ૧૨૬.

આર્યકદમનકમરુલકમન્ડુકીસર્ષપાભિધૌ શાકૌ ।

અપિ તન્દુલીયવાસ્તુકમિસ્યાઘા હરિતકા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ઔષધ્યઃ ફલપાકાન્તાઃ તાં સ્ફુટા ધાન્યજાતયઃ ।

ચતુર્વિંશતિરુક્તાનિ તાનિ પ્રાધાન્યતઃ કિલ ॥ ૧૨૮ ॥

તથાહિ । ધન્નાઈં ચડવ્વીસં જવ ગોઢુમ સાલિ વીહિ સઢ્ઠિકા ।

કોદવ અણુયા કંગૂ રાયલ તિલ મુગ્ગ માસા ય ॥ ૧૨૯ ॥

અયસિ હરિમંથ તિડડગ નિપ્ફાવ સિલં રાયમાસા ય ।

ઉરુલ્લૂ મસૂર તુવરી કુલસ્થ તહ ધન્નય કલાયા ॥૧૩૦॥ઈતિ॥

રુહન્તિ જલમધ્યે યે તે સ્યુર્જલરુહા ઇમે ।

કદમ્બશેવલકશેરુકાઃ પદ્મભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

કુહળા અપિ બોધઢ્યા નામાન્તરતિરોહિતાઃ ।

સ્ફુટા વેશવિશેષેષુ ચતુર્થોપાંગદર્શિતાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

તથાચા ।

સે કિંતિ કુહળા । કુહળા અયોગવિહા પળ્ણાન્તા । તં જહા । આ-
પકાપ કુહળો કુણ્ણકે દવ્વહલિયા સપ્પાપ સજ્જાપ સત્તાપ વંસીણહિયા
કુરુપ । જેયા વણ્ણો તહપ્પગારા સેત્તં કુહળા । ઇત્યાદિ ॥

આર્યક, દમનક, મરુણક, મંડુકી, સર્ષવ, તાંદળને તથા વાસ્તુક વગેરે ‘હરિતક’ કહેવાય છે. ૧૨૭.

પાકી તૈયાર થયેલા તમામ પ્રકારના ધાન્ય—એ ‘ઔષધીઓ’ છે. એની મુખ્ય યોવીશ ભત છે. ૧૨૮.

તે યોવીશ આ પ્રમાણે:—જવ, ગોધમ, શાલ, ભાત, સાઠીચોખા, કોદરા, અણ્ણક, કાંગ રાયલ, તલ, મગ, અડદ, અતગ્રી, હરિમંથ, તિડડગ, નિપ્ફાવ, સિલ, રાયમાસ, ઉજ્જુ, મસૂર, તુવર, કળથી, ધાણા, અને ચણા. ૧૨૯. ૧૩૦.

જળની અંદર ઉગે છે એ ‘જળજૂહ’ જેવાં કે કદંબ, શેવલ, કશેરૂક, તથા કમળની ભતિ. ૧૩૧.

‘કુહળુ’ પણ જળજૂહની ભતિવિશેષ છે. કોઈ દેશમાં પ્રસિદ્ધ હશે. એના વિષે સ્ફુટપણે ચોથા ઉપાંગમાં વિવેચન છે. ૧૩૨.

ત્યાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘કુહળુ’ શું છે ? કુહળુ અનેક પ્રકારના હોય છે.

ગુચ્છાદીનાં ચ મૂલાદ્યા અપિ ષટ્ સંખ્યજીવકાઃ ।

સૂત્રે હિ વૃક્ષમૂલાદેરેવોક્તાઃસંખ્યજીવતા ॥ ૧૩૩ ॥

તથોક્તં વનસ્પતિસમ્પત્તૌ—

રુલ્લવાણમસંસ્વજિઆ મૂલા કંદા તથા ચ સ્વંધા ચ ।

સાલા તદા પવાલા પુઢો પુઢો હુંતિ નાયવ્વા ॥ ૧૩૪ ॥

ગુચ્છાદૈર્ણ્યં પુણ્ય સંસ્વજીવયા નજ્જયે હમં પાયમ્ ।

રુલ્લવાણ ચિય જમસંસ્વજીવભાવો સુષ્ઠ મણિઓ ॥ ૧૩૫ ॥

અત્રાયં વિશેષઃ—તાલશ્ચ નાલિકેરી ચ સરલશ્ચ વનસ્પતિઃ ।

एकजीवस्कन्ध एषां पत्रपुष्पादि सर्ववत् ॥ १३६ ॥

તથા

पंचमार्गे त्रिधा वृक्षाः प्रज्ञप्ता गणधारिभिः ।

अनन्तासंख्यसंख्यातजीवकास्ते क्रमादिमे ॥ १३७ ॥

तत्राद्याः शृंगवेराद्याः कपित्थाम्नादिकाः परे ।

संख्यातजीवका ये च ज्ञेया गाथाद्वयेन ते ॥ १३८ ॥

એના વર્ણને અનુસરીને—જેવા એના રંગ હોય તે પ્રમાણે—જાડા જાડા પ્રકારના કુહાણ હોય. ધત્યાદિ.

ગુચ્છ વગેરેનાં મૂળ આદિ છયે સંખ્યાત જીવોવાળા છે. સૂત્રને વિષે વૃક્ષના મૂળાદિને જ અસંખ્યજીવોવાળા કહ્યા છે. ૧૩૩.

વનસ્પતિસંપત્તિકામાં કહ્યું છે કે:—

વૃક્ષોના મૂળ, કંદ, તવચા, સ્કંધ, શાખા તથા પ્રવાલ—એઓને વિષે પૃથક્ પૃથક્ દરેકમાં અસંખ્ય જીવો છે, ગુચ્છ વગેરેમાં પ્રાયઃ સંખ્યાત જીવો છે, અને વૃક્ષ વગેરેમાં અસંખ્ય જીવો છે એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૧૩૪-૧૩૫.

ફેર એટલો કે

તાડ, નાળીએરી અને સરલવનસ્પતિ—એઓના સ્કંધને વિષે એક જીવ છે; એમનાં પત્રપુષ્પ વગેરેમાં સર્વની પેઠે છે. ૧૩૬.

તથા પાંચમા અંગમાં ગણધરના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વૃક્ષો છે; (૧) અનંત-જીવોવાળાં, (૨) અસંખ્યજીવોવાળાં અને (૩) સંખ્યાતજીવોવાળાં. એમાં ‘શૃંગવેર’ વગેરે પહેલા પ્રકારનાં છે. કપિત્થ, આંબો વગેરે બીજા પ્રકારનાં છે; અને ત્રીજા પ્રકારનાં નીચે બે ગાથાઓમાં ગણાવ્યા પ્રમાણે છે. ૧૩૭-૧૩૮.

તથેદમ્— તાલે તમાલે તક્કલિ તેતલિસાલે ય સાલકલ્લસાલે ।
સરલે જીવદ્ કેયદ્ કંદલિ તદ્ ચમ્મરુલ્લે ય ॥ ૧૩૯ ॥
ચુચ્ચરુલ્લલ્લિગુરુલ્લે લવંગુરુલ્લે ય હોદ્ બોધલ્લે ।
પૂયપલ્લીલ્લજ્જૂરી બોધલ્લા નાલિપરી ય ॥ ૧૪૦ ॥

તથા પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ અપિ

તાલસરલનાલિકેરીગ્રહ્યાં ઉપલક્ષ્યામ્ । તેન અન્યેષાં અપિ થયાગમં
અકાનેકજીવાધિષ્ઠિતત્વં સ્કન્ધસ્ય પ્રતિપત્તઃ ॥ ૧૪૧ ॥

શૃંગાટકસ્ય ગુચ્છઃ સ્યાદનેકજીવકઃ કિલ ।
પત્રાણ્યેકૈકજીવાનિ દ્વૌ દ્વૌ જીવૌ ફલપ્રતિ ॥ ૧૪૨ ॥

પુષ્પાણાં તુ અર્થં વિશેષઃ—

જલસ્થલોદ્ભૂતતયા દ્વિધા સુમનસઃ સ્મૃતાઃ ।
નાલલક્ષ્ણા વૃન્તલક્ષ્ણાઃ પ્રત્યેકં દ્વિવિધાસ્તુ તાઃ ॥ ૧૪૩ ॥
યાઃ કાશ્ચિન્નાલિકાલક્ષ્ણાસ્તાઃ સ્યુઃ સંસ્થેયજીવકાઃ ।
અનન્તજીવકા જ્ઞેયાઃ સ્તુહીપ્રભૃતિજાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૪ ॥

તે આ પ્રમાણે—તાલ, તમાલ, તક્કલિ, તેતલિસાલ, સાલકલ્લસાલ, સરલ, જીવંતી, કેતકી, કંદલી, ચર્મવૃક્ષ, ચૂતવૃક્ષ, હિંચુવૃક્ષ, લવંગવૃક્ષ, પૂગદ્ગળી, ખબુરી અને નાળીએરી. ૧૩૯-૧૪૦.

વળી પ્રજ્ઞાપના-પત્રવણા-સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તાલ, સરલ અને નાળીએરીનું જે ગ્રહણ કર્યું છે તે ઉપલક્ષણ તરીકે છે માટે બીજા વૃક્ષોના સ્કન્ધ પણ આગમમાં કદાં પ્રમાણે એક જીવંતી અધિષ્ઠિત છે એમ સમજવાનું છે.

શૃંગાટક એટલે શીંગોડાના ગુચ્છમાં અનેક જીવ છે, એના પત્રમાં દરેકમાં એક જીવ છે, અને એના ફળમાં દરેકમાં બે જીવ છે. ૧૪૧.

વળી પુષ્પોના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:—

પુષ્પો બે પ્રકારનાં કદાં છે: (૧) જળજડ અને (૨) સ્થળજડ. એમાં પાછા દરેકના બળે લેદ છે—‘નાળબદ્ધ’ અને ‘વૃંતબદ્ધ.’ એમાં જે કેટલાક નાળબદ્ધ છે એ સંખ્યાતજીવવાળા છે, અને બીજા ‘સ્તુહી’—ચોર વગેરે, વૃંતબદ્ધ છે એ અનન્તજીવવાળા છે. ૧૪૨-૧૪૩.

કિંચ પદ્મોત્પલનલિનાનાં સૌગન્ધિકસુભગકોકનલકાનામ્ ।
 અરવિન્દાનાં ચ તથા શતપત્રસહસ્રપત્રાણામ્ ॥ ૧૪૪ ॥
 વૃન્તં બાહ્યલલાનિ ચ સકેસરાણિ સ્યુરેકજીવસ્ય ।
 પૃથગેકૈકજીવાન્યન્તર્દલકેસરાણિ બીજાનિ ॥ ૧૪૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

પર્વગાદ્યાં લુપ્તાનાં ચ અર્થ વિશેષઃ—

દ્રક્ષુડીત્તુનડાદીનાં સર્વવંશભિદાં તથા ।
 ભવન્ત્યેકસ્ય જીવસ્ય પર્વાક્ષિપરિમોટકાઃ ॥ ૧૪૬ ॥
 તત્રાક્ષિ પ્રોચ્યતે પ્રનિથિઃ પ્રતીતં પર્વ સર્વતઃ ।
 ચક્રાકારં પર્વપરિવેષ્ટનં પરિમોટકઃ ॥ ૧૪૭ ॥
 પત્રાણિ પ્રત્યેકમેષામેકજીવાશ્રિતાનિ ચૈ ।
 પુષ્પાણ્યનેકજીવાનિ પ્રોક્તાનિ પરમર્ષિભિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

ફલેષુ ચ દ્યામાર્થ વિશેષઃ—

પુષ્પફલં કાર્લિંગં તુમ્બં ચિર્મટમથ ત્રપુષસંજ્ઞમ્ ।
 ઘોષાતકં પટોલં તિન્દૂકં ચૈવ તેન્દૂષમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

પતેષાં ચ— વૃન્તગર્ભકટાહાનામેકો જીવઃ સમર્થકઃ ।
 પૃથગ્જીવાનિ પત્રાણિ બીજાનિ કેસરાણ્યપિ ॥૧૫૦॥

વળી પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સૌગન્ધિક, સુભગ, કોકનલ, અરવિન્દ, શતપત્ર, તથા સહસ્ર-
 પત્ર,—આ પુષ્પોના વૃન્ત તથા સકેસર બાહ્યલલ એકલવના છે; તથા અન્તર્દળકેસરો અને
 બીજાં પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ એકલવવાળા છે. ૧૪૪-૧૪૫.

પર્વગ અને તૃણમાં નીચે સુચ્છ વિશેષ છે:—

દ્રક્ષુડી, ઈક્ષુ અને નડ વગેરેના, તથા સર્વજાતિના વાંસના, પર્વ, અક્ષિ અને પરિમોટક—
 એક લવના હોય છે. (અહિં અક્ષિ એટલે ગાંઠ સમજવા; પર્વ એટલે સાંધો, અને
 પરિમોટ એટલે પર્વ ઉપરનું ચક્રાકાર વેષ્ટન.) આમને પત્રે પત્રે એક લવ હોય છે, અને
 પુષ્પે પુષ્પે અનેક લવ હોય છે. ૧૪૬-૧૪૮.

એમનાં ફળોમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ છે:—

પુષ્પફળ, કાર્લિંગ, તુમ્બ, ચિર્મટ, ત્રપુષ, ઘોષાતક, પટોળ, તિન્દૂક અને તેન્દૂષ—આમના

एतच्च सर्वं अर्थतः क्वचित् पाठतश्च प्रायः प्रज्ञापनागतमेव ॥

શ્રીહેમચન્દ્રશરિભિશ્ચ અભિધાનચિન્તામણી૑ ઇત્યુક્તમ્—

કુરંટાદ્યા અગ્રવીજા મૂલજાસ્તૂત્પન્નાદયઃ ।

પર્વયોનય ફલવાદ્યાઃ સ્કન્ધજાઃ સહકીમુલાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

શાલ્યાદયો ષીજરુહાઃ સંમૂર્છજાસ્તૃણાદયઃ ।

સ્યુર્વનસ્પતિકાયસ્ય ષડેતા મૂલજાતયઃ ॥ ૧૫૨ ॥

इदमर्थतः प्रथमांगेऽपि दशवैकालिकेऽपि ॥

જીવાભિગમે તુ-ચતસ્રો મુખ્યવહ્નયઃ સ્યુઃ તાવચ્છતાશ્ચ તન્નિદઃ ।

રુયાતા મુખ્યલતા અષ્ઠૌ તાવચ્છતાશ્ચ તન્નિદઃ ॥ ૧૫૩ ॥

નામગ્રાહં તુ તા નોકતાઃ પ્રાક્તનૈરપિ પંડિતૈઃ ।

તતો ન તત્ર દોષો નઃ તત્પદવ્યનુસારિણામ્ ॥ ૧૫૪ ॥

त्रयो हरितका याः स्युः जलस्थलोभयोद्भवाः ।

ભેદાઃ શતાનિ તાવન્તિ તદવાન્તરભેદજાઃ ॥ ૧૫૫ ॥

વૃંત, ગર્ભ અને કટાહનો એક જીવ છે, અને પત્ર, ખીજ તથા કેસરના પૃથક્ પૃથક્ જીવ છે. ૧૪૯-૧૫૦.

આ ભાવાર્થનું પદ્યવણાસૂત્રમાં કહ્યું છે અને એ સંખ્યાથી પાઠ પણ ક્વચિત્ એવા જ છે.

વળી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અભિધાન ચિન્તામણિમાં એમ કહ્યું છે કે:— (૧) ‘કુરંટ’ વગેરે અગ્રખીજવાળાં; ઉત્પન્ન વગેરે મૂળોત્પન્ન; (૩) શેરડી વગેરે પર્વયોનિક; (૪) સહકી વગેરે સ્કન્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા; (૫) શાળ આદિ ખીજોત્પન્ન અને (૬) તૃણ વગેરે સંમૂર્છિન—આ, વનસ્પતિકાયની છ મૂળ ભાતિ છે. ૧૫૧-૧૫૨.

પહેલા ‘અંગ’ માં અને ‘દશવૈકાલિક’ માં પણ એ જ ભાવાર્થનું કહેલું છે. પણ ‘જીવાભિગમ’ માં તો,

“મુખ્ય વહ્ની ચાર છે અને એઓના ચારસો પ્રકાર છે. મુખ્ય લતા આઠ છે અને એના આઠસો પ્રકાર છે” એમ કહ્યું છે. ૧૫૩.

પણ એઓનાં નામઠામ પૂર્વાચાર્યોએ પણ ક્યાંઈ આપ્યાં નથી માટે એમને પગલે ચાલનારા અમારા જેવાઓનો નામ ન આપી શકવામાં કંઈ દોષ નથી. ૧૫૪.

હવે હરિતકી એટલે લીલોતરી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) જળોત્પન્ન, (૨) સ્થળોત્પન્ન અને (૩) જળસ્થળ-ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી. આ લેહોના વળી ત્રણસો અવાન્તર લેહો છે. ૧૫૫.

સહસ્રં વૃન્તવદ્ધાનિ વૃન્તાકાદિફલાન્યથ ।

સહસ્રં નાલવદ્ધાનિ હરિતેષ્વેવ તાન્યપિ ॥ ૧૫૬ ॥

કિંચ મૂલસ્વક્ષાદનિર્યાસપત્રપુષ્પફલાન્યપિ ।

ગન્ધાંગભેદાઃ સસામી જિનૈરુચ્ચતા વનસ્પતૌ ॥ ૧૫૭ ॥

મૂલમૌશીરવાલાદિ ત્વક્ પ્રસિદ્ધા તજાદિકા ।

કાષ્ઠં ચ કાકતુંડાદિ નિર્યાસો ઘનસારવત્ ॥ ૧૫૮ ॥

પત્રં તમાલપત્રાદિ પ્રિયંગ્વાદિસુમાન્યપિ ।

કક્ષોલૈલ્લાલવંગાદિ ફલે જાતિફલાન્યપિ ॥૧૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

મૂલાદયસ્તે સપ્તાપિ નાનાવર્ણા ભવન્સ્યતઃ ।

ગુણિતાઃ પંચભિર્વર્ણૈઃ પંચત્રિશત્ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૬૦ ॥

દુર્ગન્ધાભાવતઃ શ્રેષ્ઠગન્ધેનૈકેન તાહિતાઃ ।

તે પંચત્રિશદેવ સ્યુરેકેન ગુણિતં હિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥

નાનારસાશ્ચ તે સર્વે તતઃ પંચરસાહતાઃ ।

સંજાતઃ શતમેકં તે પંચસસતિસંયુતમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

એક સહસ્ર પ્રકારના વૃંતખંડ વૃન્તાકાદિ ફળો છે તથા એક સહસ્ર પ્રકારના નાળખંડ ફળો છે-એ સર્વનો આ ' હરિતકી ' માં જ સમાવેશ થાય છે. ૧૫૬.

વળી મૂળ, છાલ, કાષ્ઠ, રસ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ-એ સાતેને વનસ્પતિના સુગંધવાળા અંગભેદ કહ્યાં છે. ૧૫૭.

જેમકે; મૂળ ખસ તથા વાળા વગેરેના સુગંધિ-છે, છાલ તજની સુગંધિ છે, કાષ્ઠ કાકતુંડનું અને રસ ઘનસારનો સુગંધિ છે. પત્ર તમાલપત્રનાં સુગંધિ છે, પુષ્પો પ્રિયંબુ વગેરેનાં સુગંધિ છે, અને ફળમાં કક્ષોલ, એલચી, લવંગ અને બીજફળ વગેરે સુગંધિ છે. ૧૫૮-૧૫૯.

વળી આ મૂળ વગેરે સાતે અંગોના વિવિધ પાંચ વર્ણુ-રંગ હોય છે. માટે એઓને પાંચવડે ગુણુતાં એઓના (૭x૫=૩૫) પાંત્રીશ ભેદ થાય છે. ૧૬૦.

એમનામાં દુર્ગંધનો તો અભાવ છે; ફક્ત એક શ્રેષ્ઠ સુગંધજ છે. માટે એ પૂર્વોક્ત પાંત્રીશની સંખ્યાને એક વડે ગુણુતાં એટલા જ ભેદ રહ્યા (વધતા નથી). ૧૬૧.

વળી એઓમાં નાના પ્રકારના-પાંચ રસ હોય છે માટે એ પાંત્રીશ ભેદ છે એને પાંચ વડે ગુણુતાં એકસોને પંચોતેર ભેદ થાય છે. ૧૬૨.

દ્રવ્યલોક] વનસ્પતિના ' ગન્ધાંગ ' અને ' ગન્ધાંગ ' ના ઉત્તરોત્તર મેદ । (૩૭૭)

સ્પર્શાસ્તુ યથાપ્યદ્યાપિ સંભવન્ત્યેવ વસ્તુતઃ ।

તથાપ્યેષાં પ્રશસ્તસ્વાત્ યદ્યન્તે તેऽપિ સાદૃશાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તલ્લઘૂષ્યામૃદુસ્નિગ્ધેઃ સ્પર્શેરિતે ચતુર્ગુણાઃ ।

શતાનિ સત્ જાતાનિ ગન્ધાક્ષાનાં દિશાનયા ॥ ૧૬૪ ॥

ઉક્તં ચ જીવાભિગમવૃત્તૌ—

મૂલતયકઠ્ઠનિજ્ઞાસપત્તપુષ્પફલમાઙ્ગગન્ધંગા ।

વસ્ત્રાદુત્તરમેયા ગન્ધંગસયા મુણેયઠ્ઠા ॥ ૧૬૫ ॥

સૂત્રાલાપચ—

કતિ યાં મંતે ગંધંગા । ગોયમ સત્ત ગંધંગા । સત્તગંધંગસયા । હત્યાદિ ॥

एवं वह्न्यादिसूत्रालापा अपि वाच्याः ॥

લોકૈશ્વ । શૂન્યસત્તાંકહસ્તાશ્ચસૂર્યેન્દુવસુવહ્નયઃ ।

एतत्संख्यांकनिर्दिष्टो वनभारः प्रकीर्तितः ॥ १६६ ॥

પાઠાન્તરે ચ રામો વસવશ્ચન્દ્રઃ સૂર્યો મૂમિસ્તથૈવ ચ ।

मुनिः शून्यं समादिष्टभारसंख्या निगद्यते ॥ १६७ ॥

ખરી રીતે તો ૨૪ આઠ છે, તો પણ પસ્તુત ગંધાંગો પ્રશસ્ત હોવાથી, આ ૨૪૦ પણ, એના જેવા પ્રશસ્ત છે એટલાજ અર્થાત્ પાંચ જ ગ્રહણ કર્યા છે. ૧૬૩.

વળી લઘુ, ઉચ્ચ, મૃદુ અને સ્નિગ્ધ—એમ ચાર ભતના સ્પર્શો છે. તો આ ચારની સંખ્યાવડે ગુણવાથી ગંધાંગોના (૧૭૫×૪=૭૦૦) સાતસો બેઠ એકંદર થયા. ૧૬૪.

આ સંબંધમાં ' જીવાભિગમ ' ની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—

મૂળ, ત્વચા, કાષ્ઠ, નિર્યાસ (૨૪), પત્ર, પુષ્પ અને ફળ—આટલાં ગંધાંગો છે એના વર્ણુ વગેરેનેલક્ષને ઉત્તરોત્તર બેઠ સો ગંધાંગ એટલે ૧૦૦×૭=૭૦૦ સાતસો થાય. ૧૬૫.

આ સંબંધમાં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ' આલાપ ' છે:—

ગૌતમગણધર પૂછે છે— હે ભગવંત, ગંધાંગ કેટલા ? એનો શ્રીવીર ઉત્તર આપે છે— હે ગૌતમ, ગંધાંગ સાત છે અને એના એકંદર બેઠો સાતસો છે.

વહ્ની આદિના સંબંધમાં પણ આવા જ ' સૂત્રાલાપ ' છે.

વળી બ્યવહારમાં

૩૮૧૧૨૭૨૬૭૦ આટલો વનસ્પતિભાર કહ્યો છે; જો કે પાઠાન્તર પ્રમાણે ૩૮૧૧૨૧૭૦ આટલો કહ્યો છે. ૧૬૬-૧૬૭.

एकैकजातेरेकैकपत्रप्रचयतो भवेत् ।

प्रोक्तसंख्यैर्मन्त्रैर्भारस्ते त्वष्टादश भूरुहाम् ॥ १६८ ॥

તથા ચત્વારોઽપુષ્પકા ભારા અષ્ઠૌ ચ ફલપુષ્પિતાઃ ।

स्युर्वल्लीनां च षड् भाराः शेषनागेन भाषितम् ॥ १६९ ॥

इत्यादि उच्यते ॥

इति बादराणां भेदाः ॥ १ ॥

प्रसिद्धाः सप्त याः पृथ्व्यः वसुमत्पृથ્વી પુનઃ ।

ईषत्प्राग्भाराभिधा स्यात्ताમ્ સ્વસ્થાનતોઽષ્ટમુ ॥ ૧૭૦ ॥

अधोलोके च पातालकलशावलिभित्तिषु ।

भवनेष्वसुरादीनां नारकावसथेषु च ॥ १७१ ॥

ऊर्ध्वलोके विमानेषु विमानप्रस्तटेषु च ।

तिर्यग્લોકે ચ કૂટાદ્રિપ્રાગ્ભારવિજયાદિષુ ॥ ૧૭૨ ॥

वक्षस्कारवर्षशैलजगतीवेदिकादिषु ।

द्वारद्वीपसमुद्रेषु पृथिवीकायिकोद्भवः ॥ ૧૭૩ ॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

इति पृथ्वीकायस्थानानि ॥

દરેક જાતિના અકેક પત્રને એકકૃા કરતાં, એ કહી એટલી સંખ્યા જેટલા મણુ થાય ત્યારે એક ‘ભાર’ થાય. એવા અઠાર ‘ભાર’ વનસ્પતિ છે. ૧૬૮.

એમાં પુષ્પવિનાની ચાર ભાર છે, ફળપુષ્પવાળી આઠ ભાર છે અને ‘વલી’ છ ભાર છે—એમ શેષનાગનું અર્થાત્ ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક,—વચન છે. ૧૬૯. એમ લોકોક્તિ છે.

આ પ્રમાણે ‘બાદર’ના ‘લેહ’ વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (પહેલું દ્વાર).

હવે ‘બાદર’ પૃથ્વીકાયિકજીવોનાં સ્થાન વિષે.

સાત પૃથ્વીઓ પ્રસિદ્ધ છે તે, અને આઠમી ‘ઇષતપ્રાગ્ભાર’ નામની છે—એ આઠે પૃથ્વીઓમાં; અધોલોકમાં પાતાળકળશાઓની ભીંતમાં, અસુર વગેરેના ભવનોમાં અને નારકોના સ્થાનમાં; ઉર્ધ્વલોકમાં વિમાનોમાં તથા વિમાનોના પ્રસ્તટોમાં; તિર્યગ્લોકમાં કૂટપર્વતોમાં, પ્રાગ્ભારવિજય વગેરેમાં, વક્ષસ્કાર પર્વતોમાં, વર્ષ—શૈલ—જગતીને કોટ—વેદિકા વગેરે દ્વાર—દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ‘સ્વસ્થાનતઃ’ પૃથ્વીકાયિક જીવોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૭૦—૧૭૩.

હવે ‘બાદર’ અપ્કાયજીવોના સ્થાન વિષે.

સ્વસ્થાનતોઽમ્બુકાયનાં સ્થાનાન્યુવતાનિ સૂરિભિઃ ।
 ઘનોદધિવલયેષુ ઘનોદધિષુ સત્તસુ ॥ ૧૭૪ ॥
 અધઃ પાતાલકુમ્ભેષુ ભવનેષ્વાસુરેષુ ચ ।
 ઊર્ધ્વલોકે વિમાનેષુ સ્વર્ગપુષ્કરણીષુ ચ ॥ ૧૭૫ ॥
 તિર્યગ્લોકે ચ કૂપેષુ નદીનદસરસ્સુ ચ ।
 નિર્ઝરોઽન્નરવાપીષુ ગત્તકિદારપંક્તિષુ ॥ ૧૭૬ ॥
 જલાશયેષુ સર્વેષુ શાશ્વતાશાશ્વતેષુ ચ ।
 દ્વીપેષુ ચ સમુદ્રેષુ બાદરાપ્કાયસન્ભવઃ ॥ ૧૭૭ ॥ કલાપકમ્ ॥

इति अप्कायस्थानानि ॥

સ્વસ્થાનતોઽગ્નિકાયનાં સ્થાનમાહુર્જિનેશ્વરાઃ ।
 નરક્ષેત્રં દ્વિપાથોધિસાર્ધદ્વીપદ્વયાત્મકમ્ ॥ ૧૭૮ ॥
 તત્રાપિ કાલે યુગલિનામગ્નિઃ કાલે ચ બિલવાસિનામ્ ।
 વિદેહેષ્વેવ સર્વાસુ કર્મભૂષુ તતોઽન્યદા ॥ ૧૭૯ ॥
 કિંચ ઊર્ધ્વાધોલોકયોર્નાયં તિર્યગ્લોકેઽપ્યસૌ ભવેત્ ।
 સદા વિદેહે ભરતૈરવતેષુ ચ કર્હિચિત્ ॥ ૧૮૦ ॥

ઘનોદધિના વલયોમાં સાત ઘનોદધિમાં, અધઃ પાતાળકળશોમાં તથા અસુરોના ભવનોમાં; ઊર્ધ્વ વિમાનોમાં તથા સ્વર્ગની પુષ્કરણીઓમાં, તિર્યક્ કુવાઓમાં, નદી નદ અને તળાવોમાં, ઝરણાવાળી વાવોમાં, ખાઈઓ તથા ક્યારાઓની હારોમાં; તથા શાશ્વત-અશાશ્વત સર્વ જળાશયોમાં તથા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં 'સ્વસ્થાનતઃ' બાદર અપ્કાયનો સંભવ છે. ૧૭૪-૧૭૭.

હવે બાદર અગ્નિકાય જીવોનાં સ્થાન વિષે.

'સ્વસ્થાનથી' અગ્નિકાયોતું સ્થાન એ સમુદ્ર અને અદીદ્વીપાત્મક મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તેમાં પણ યુગળીયાઓને તથા બિલવાસીઓને અમુક કાળે અગ્નિ હોય છે. વિદેહોમાં હંમેશાં હોય છે તથા સર્વકર્મભૂમિઓમાં કોઈક કાળે હોય છે. ૧૭૮-૧૭૯.

વળી ઊર્ધ્વ અને અધોલોકમાં એ નથી હોતો, તિર્યગ્લોકમાં હોય છે, વિદેહમાં હંમેશાં હોય છે, તથા ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં તે કોઈક સમયે હોય છે. ૧૮૦.

પાકવાહાદિસંતાપં તનુતે નરકેષુ યઃ ।

સ નાગ્નિઃ કિન્તુ તત્તુલ્યાંસ્તે વિકુર્વન્તિ પુદ્ગલાન્ ॥ ૧૮૧ ॥

યા ચોષ્ણાવેદના તેષુ શ્રૂયતેઽત્યન્તવારુણા ।

પૃથિવ્યાદિપુદ્ગલાનાં પરિણામઃ સ તાદૃશઃ ॥ ૧૮૨ ॥

તથોક્તમ્—

નનુ સપ્તસ્વપિ પૃથ્વીષુ તેજસ્કાયિકવર્જપૃથ્વીકાયિકાદિસ્પર્શો નાર-
કાણાં યુક્તઃ તેષાં તાસુ વિદ્યમાનત્વાત્ । તેજસ્કાયસ્પર્શસ્તુ કથમ્ ।
આદરતેજસાં સમયચ્છેત્રે एव सद्भावात् । सूक्ष्मतेजसां पुनस्तत्र सद्भा-
वेऽपि स्पर्शनेन्द्रियाविषयत्वात् इति ॥ अत्रोच्यते । इह तेजस्कायિકस्येव
परमाधार्મિકनिर्मितज्वलनसदृशवस्तुनઃ સ્પર્શઃ તેજસ્કાયિકસ્પર્શઃ ઇતિ
ઘ્યાલ્યેયમ્ । ન તુ સાક્ષાત્તેજસ્કાયિકસ્યેવ ॥ અથવા ભવાન્તરાનુભૂતતેજ-
સ્કાયિકપર્યાયપૃથિવીકાયિકસ્પર્શપિ ક્ષયા ઘ્યાલ્યેયમ્ ॥ ઇતિ ભગવતી-
શતક ૧૩ ઉદેશ ૪ વૃત્તૌ ॥

વળી નરકને વિષે જે પાક, દાહ વગેરે દુઃખોનો અનુભવ કરાવે છે તે કંઈ અગ્નિ નથી
પણ પરમાધારીઓએ વિકુર્વેલા અગ્નિજેવા પુદ્ગળો છે. અને તે નરકના જીવોને જે ઉષ્ણ વેદના
થતી કહેવાય છે તે પૃથ્વી વગેરે પુદ્ગળોનો એવા પ્રકારનો પરિણામ છે. ૧૮૧-૧૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના તેરમા શતકના એકા ઉદેશની વૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે
કહ્યું છે:—

કોઈ માણસ અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે “ સાતે પૃથ્વીઓમાં નારકીના જીવોને
તેજસ્કાય વિના બીજા ત્રણ અર્થાત્ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય અને વાયુકાયનો, સ્પર્શ થાય છે એમ
કહો છો તે તો યુક્ત છે કેમકે ત્યાં તે ત્રણે વિદ્યમાન છે; પરન્તુ તેઓને તેજસ્કાયનો સ્પર્શ
ક્યાંથી-કેવીરીતે થાય ? ન જ થાય. કેમકે બાહર તેજસ્કાયો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, અને
સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયો ત્યાં છે ખરા પણ તે સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય નથી. ” આ શંકાનું સમાધાન
આ પ્રમાણે:— અહીં ‘ તેજસ્કાય ’ માંના ‘ તેજસ્ ’ નો અર્થ ‘ પરમાધારીકૃત અગ્નિસદૃશ-
વસ્તુ ’ લેવો, એટલે, ‘ તેજસ્કાયનો સ્પર્શ ’-એનો અર્થ એમ કે-પરમાધારીની નીપજાવેલી
અગ્નિસરખી વસ્તુનો સ્પર્શ-જે તેજસ્કાયનો જ જાણે સ્પર્શ હોય એવો લાગે છે. (સાક્ષાત્
તેજસ્કાયનો સ્પર્શ કરે છે એમ અમારું કહેવું નથી). અથવા ‘કોઈ અન્ય ભવમાં અનુભવેલા
તેજસ્કાયિકના પર્યાયો સરખો પૃથ્વીકાયિકનો સ્પર્શ ’ એમ લેવું.

સ્વર્ગાદૌ ધૂપઘટયાદિ ધ્રૂયતે યસ્મિન્નિલામ્બે ।

તત્તુલ્યાઃ પુદ્ગલાસ્તેऽપિ કૃત્રિમાકૃત્રિમાત્મકાઃ ॥ ૧૮૧ ॥

અતઃ અર્થતઃ પ્રાયઃ તૃતીયતુર્યોપાંગયોરેવ ॥

વ્રજ્યાન્તરેऽપિ—

પંચિદિયર્ગિદિય ઉદ્ધે ય અહે ય તિરિયલોષ ય ।

વિગર્હિદિયજીવા પુણ તિરિયલોષ મુણેયઠ્ઠા ॥ ૧૮૪ ॥

પુઢવીઆઉવણસ્સઈ આરસકપ્પેસુ સસપુઢવીસુ ।

પુઢવી જાસિદ્ધિસિલા તેઝ નરલિત્તતિરિયોષ ॥ ૧૮૫ ॥

સુરલોઅવાવિમજ્જે મચ્છાઈ નલ્થિ જલયરા જીવા ।

ગેવિજ્જે ન હુ વાવી વાવિઅભાવે જલં નલ્થિ ॥ ૧૮૬ ॥

इति अग्निकायस्थानम् ॥

घनानिलवलयेषु घनानिलेषु सप्तसु ।

तनुवातवलयेषु तनुवातेषु सप्तसु ॥ ૧૮૭ ॥

अधोलोके च पातालकुम्भेषु भवनेषु च ।

छिद्रेषु निष्कुटेष्वેવં સ્વસ્થાનં વાયુકાયિનામ્ ॥૧૮૮॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્વર્ગોદ્દિમાં ધુપઘટી વગેરે હોવાનું આગમમાં કહેવાય છે તે પણ આ તેજસ્કાય સદૃશ કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ પુદ્ગળો છે. ૧૮૩.

આ ભાવાર્થનું ત્રીજા અને ચોથા ઉપાંગમાં જ કહેલું છે.

અન્ય અન્યમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પંચેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય પ્રાણીઓ ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્થગ્-લોકમાં હોય છે પણ વિકલેન્દ્રિય એટલે બે-ત્રણ અને-ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા તો તિર્થગ્લોકમાં જ સમજવા. વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય આર દેવલોકમાં અને સાત પૃથ્વીઓમાં હોય છે. એમાં યે પૃથ્વીકાય યાવત્ સિદ્ધશિલા સુધી હોય છે અને તેઉકાય એટલે તેજસ્કાય-અગ્નિકાય તિર્થ-લોકને વિષે મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય છે. વળી દેવલોકની વાવોમાં :મત્સ્યાદિ જળચર જીવો હોતા નથી, ગ્રેવેયકમાં વાવો હોતી નથી અને વાવોને અભાવે જળ પણ હોય નહિ. ૧૮૪-૧૮૬.

હવે બાહર વાયુકાયજીવોના સ્થાન વિષે.

ઘનવાયુના વલયોને વિષે સાત ઘનવાયુમાં, તનુવાયુના વલયોને વિષે સાત તનુવાયુમાં, અધોલોકને વિષે પાતાળકુલોમાં, ભવનોમાં, છિદ્રોમાં અને નિષ્કુટોને વિષે વાયુકાયોનું સ્વસ્થાન છે. ૧૮૭-૧૮૮.

ઊર્ધ્વલોકે ચ કલ્પેષુ વિમાનેષુ તદાલિષુ ।

વિમાનપ્રસ્તટચ્છિદ્રનિષ્કુટેષુ તદુન્નવઃ ॥ ૧૮૯ ॥

તિર્યગ્લોકે વિષ્ણુ વિદિશ્વધશ્ચોર્ધ્વ ચ તજ્જનિઃ ।

જગત્યાદિગવાક્ષેષુ લોકનિષ્કુટકેષુ ચ ॥ ૧૯૦ ॥

इति वायुकायस्थानम् ॥

પ્રત્યેકઃ સાધારણશ્ચ દ્વિવિધોઽપિ વનસ્પતિઃ ।

પ્રાયોઽપ્કાયસમઃ સ્થાનૈઃ જલાભાવે હ્યસૌ ક્રુતઃ ॥ ૧૯૧ ॥

इति वनस्पतिस्थानम् ॥

ઉપપાતસમુદ્ધાતનિજસ્થાનૈઃ ભવન્તિ હિ ।

લોકાસંસ્થાતમે ભાગે પર્યાપ્તા બાદરા ઇમે ॥ ૧૯૨ ॥

तत्र वायोः तु अयं विशेषः पंचसंग्रहवृत्तौ—

॥ वायरपवणा असंख्येजेत्ति ॥ लोकस्य यत्किमपि शुषिरं तत्र सर्वत्र पर्याप्तबादरवायवः प्रसर्पन्ति । यत्पुनः अतिनिविडनिचिततया शुषिरहीनं कनकगिरिमध्यादि तत्र न । तच्च लोकस्यासंख्येयभागमात्रम् । ततः एक-
मसंख्येयभागं मुक्त्वा शेषेषु सर्वेषु अपि असंख्येयेषु भागेषु वायवो
वर्तन्ते । इति ॥

ઊર્ધ્વલોકને વિષે સર્વદેવલોકોમાં—વિમાનોમાં અને જોમની શ્રેણિઓમાં, વળી વિમાનોના પ્રસ્તટો, છિદ્રો અને નિષ્કુટોમાં આ વાયુકાયલ્પોની ઉત્પત્તિ છે. ૧૮૯.

વળી તિર્યગ્લોકને વિષે દિશાઓમાં તેમજ વિદિશાઓમાં, ઉપર તેમજ નીચે, તેમ વળી ‘જગતી’ આદિકના ગવાક્ષોમાં અને લોકોના ગૃહોધાનોમાં પણ વાયુકાયની ઉત્પત્તિ છે. ૧૯૦.

હવે બાદર વનસ્પતિકાયલ્પોના સ્થાન વિષે.

જે અપ્કાયનાં સ્થાનો છે તેજ પ્રત્યેક અને સાધારણ—ગન્ને પ્રકારની વનસ્પતિનાં સ્થાનો છે. કારણ કે જ્યાં જળ હોય ત્યાં જ વનસ્પતિ હોય. ૧૯૧. ઇતિ.

આ પર્યાપ્ત બાદર લ્પોનાં ઉપપાત, સમુદ્ધાત અને સ્વસ્થાનો ‘લોક’ ના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે. ૧૯૨.

પણ જોમાં, વાયુના સંબંધમાં પંચસંગ્રહવૃત્તિમાં વિશેષતા જતાવી છે તે આ પ્રમાણે:—
‘લોક’ માં જ્યાં જ્યાં પોલાણ છે ત્યાં સર્વત્ર પર્યાપ્ત—બાદર—વાયુનો વિસ્તાર છે. પણ મેરૂપ-
વર્તનો મધ્યભાગ વગેરે જે જે પ્રદેશ અત્યન્ત નિળીડ અને નિશ્ચિત હોઇને પોલાણ વિનાના હોય ત્યાં તે વાયુનો પ્રચાર નથી. જે પ્રદેશ ‘લોક’ ના અસંખ્યમા ભાગ જેટલો છે, એટલે
એટલા જે પ્રદેશ શિવાય બીજી સર્વ જગાએ આ વાયુનો સંચાર છે.

પર્યાપ્તવાદરવનસ્પતયઃ ઉપપાતસમુદ્ધાતાભ્યાં સર્વલોકઘ્યાપિનઃ
સ્વસ્થાનતો લોકાસંલ્યેયભાગે । ઇતિ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ॥

અપર્યાપ્તાસ્તુ સર્વે સ્વસ્થાનૈઃ પર્યાપ્તસન્નિભાઃ ।

ઉપપાતસમુદ્ધાતૈસ્વશેષલોકવર્ત્તિનઃ ॥ ૧૯૩ ॥

નવરમ્ । વહ્નિકાયસ્વપર્યાપ્તસ્તિર્યગ્લોકસ્ય તદ્દકે ।

ઉપપાતેન નિર્દિષ્ટો દ્વયોર્લોકકપાટયોઃ ॥ ૧૯૪ ॥

તત્ત્વેવમ્ ।

આલોકાન્તં દીર્ઘે સાર્ધદ્વીપામ્બુધિદ્વયવિશાલે ।

અધઝર્ઘ્વં લોકાન્તસ્પૃશી કપાટે ઉભે કલ્પ્યે ॥ ૧૯૫ ॥

તયોઃ કપાટયોઃ તિર્યગ્લોકેઽન્યામ્બોધિસીમનિ ।

યોજનાષ્ટાદશશતબાહુલ્યે સર્વતોઽપિ હિ ॥ ૧૯૬ ॥

અપર્યાપ્તવાદરાગ્નેઃ સ્થાનં સ્યાદુપપાતતઃ ।

તિર્યગ્લોકં કપાટસ્થમેવ કેઽપ્યન્ન મન્વતે ॥ ૧૯૭ ॥

ત્રિધા વાદરપર્યાપ્તાઃ તેજસ્કાયિકદેહિનઃ ।

સ્યુરેકભવિકા વહ્નાયુષશ્ચામ્બુદિતાયુષઃ ॥ ૧૯૮ ॥

વળી પર્યાપ્ત વાદર વનસ્પતિના ઉપપાત અને સમુદ્ધાત સર્વલોકને વિષે હોય છે અને એના ‘સ્વ’સ્થાન લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં હોય છે—એમ પદ્મવણ્ણાસૂત્રની વૃત્તિના કર્તા કહે છે.

સર્વે ‘અપર્યાપ્ત’ ના સ્વસ્થાન ‘પર્યાપ્ત’ ની સરખા જ છે. અને એના ઉપપાત અને સમુદ્ધાત સર્વલોકમાં હોય છે. ૧૯૩.

અહિં કંઈ વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે:—

અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય ઉપપાતવડે તિર્યગ્લોકના તટ પર બે લોકરૂપ કપાટમાં રહેલા છે. તે આ પ્રમાણે:—છેક લોકાંત સુધી દીર્ઘ, અદ્વીપસહિત બે સાગરોપમ બેટલા વિસ્તૃત તથા ઉત્તરે અને દક્ષિણ દિશાએ લોકાંતને સ્પર્શ કરતા હોય એવા બે કપાટો કલ્પવા. ૧૯૫.

એ બેઉ કપાટોમાં, તથા—અંતિમ સમુદ્રસુધીના અને સર્વતઃ અદ્વારશત યોજનની બહારવાળા એવા તિર્યગ્લોકમાં, ઉપપાતથી ‘અપર્યાપ્તવાદરઅગ્નિકાય’ નું સ્થાન છે. બે કે કેટલાક એમ કહે છે કે કપાટસ્થ તિર્યગ્લોક જ એતું સ્થાન છે. ૧૯૬—૧૯૭.

વાદરપર્યાપ્ત અગ્નિકાયના જીવના ત્રણ ભેદ છે: (૧) એકભવી (૨) બહુભુ અને (૩) ઉદિતાયુ. ૧૯૮.

તત્ર યેઽનન્તરભવે ઉત્પત્સ્યન્તેઽગ્નિકાયિષુ ।

અપર્યાપ્તબાદરેષુ ત એકભવિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૯૯ ॥

યે તુ પૂર્વભવસત્કતૃતીયાંશાદિષુ ધ્રુવમ્ ।

વદ્ધસ્થૂલાઽપર્યાપ્ત્યાગ્ન્યાયુષ્કા વદ્ધાયુષશ્ચ તે ॥ ૨૦૦ ॥

યે તુ પૂર્વભવં ત્યક્ત્વા સાક્ષાદનુભવન્તિ વૈ ।

સ્થૂલાપર્યાપ્તવદ્ધચાયુસ્તે ભવન્ત્યુદિતાયુષઃ ॥ ૨૦૧ ॥

તત્રૈકભવિકા વદ્ધાયુષશ્ચ દ્રવ્યતઃ કિલ ।

સ્થૂલાપર્યાપ્તાગ્નયઃ સ્યુઃ ભાવતસ્તૂદિતાયુષઃ ॥ ૨૦૨ ॥

અત્ર ચ દ્રવ્યતો બાદરાઽપર્યાપ્તાગ્નિભિઃ ન પ્રયોજનમ્ ।

સ્થૂલાપર્યાપ્તાગ્નયો યે ભાવતઃ તૈઃ પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥

તતઃ યથાપ્યુક્તકષાટાભ્યાં તિર્યગ્લોકાન્ન ચે બહિઃ ।

ઉદિતબાદરાપર્યાપ્ત્યાગ્ન્યાયુષ્કા ભવન્તિ હિ ॥ ૨૦૪ ॥

તેપ્યુચ્યન્તે તથાસ્વેન ઋજુસૂત્રનયાશ્રયાત્ ।

તથાપિ વ્યવહારસ્ય નયસ્યાશ્રયણાદિહ ॥ ૨૦૫ ॥

એમાં જેઓ ભવિષ્યના—અનન્તર ભવમાં અપર્યાપ્તબાદર અગ્નિકાયોને વિષે ઉત્પન્ન થવાના હોય છે તેઓ ‘ એકભવી ’ કહેવાય છે. ૧૯૯.

જેઓએ ગતભવના તૃતીયાંશને વિષે બાદર અપર્યાપ્ત અગ્નિકાયનું આયુષ્ય બાંધેલ હોય છે એઓ ‘ બદ્ધાયુ ’ કહેવાય છે. ૨૦૦.

વળી જેઓ પૂર્વભવને છોડીને બાદરઅપર્યાપ્તઅગ્નિકાયનું આયુષ્ય અનુભવે છે તે ઉદિતાયુ કહેવાય છે. ૨૦૧.

એ ત્રણેમાં પહેલા અને બીજા પ્રકારવાળા ‘ દ્રવ્યથી ’ બાદરઅપર્યાપ્તઅગ્નિકાય છે, અને ત્રીજા પ્રકારવાળા ‘ ભાવથી ’ છે. ૨૦૨.

અત્યારે અહિં આપણે ‘ દ્રવ્યથી ’ જેઓ બાદરઅપર્યાપ્તઅગ્નિકાયો છે તેમની સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી. ‘ ભાવથી ’ જેઓ એવા છે એમની સાથે પ્રયોજન છે. ૨૦૩.

અને તેથી, યથાપિ પૂર્વોક્ત કષાટયકી અને તિર્યગ્લોકથી બહાર જેઓ ઉદિતબાદર-અપર્યાપ્તઅગ્નિકાયના આયુષ્યવાળા હોય છે તેઓ પણ ‘ ઋજુસૂત્રનયથી ’ એ ભતના કહેવાય છે, તોપણ ‘ વ્યવહારનયથી ’, જેઓ સ્વસ્થાનસમશ્રેણિવાળા એક કષાટોમાં રહેલા હોય

દ્રવ્યલોક] ‘અક’ પર્યાસ’ ની નિશ્રાણ ‘અસંલ્ય’ ‘અપર્યાસ’ હોય । (૨૦૬)

યે સ્વસ્થાનસમધ્રેણિકપાટદ્વયસંસ્થિતાઃ ।

સ્વસ્થાનાનુગતે યે ચ તિર્યગ્લોકે પ્રવિષ્ટકાઃ ॥ ૨૦૬ ॥

તે એવ ઘ્યપદિશ્યન્તેઽપર્યાસઘાદરાગ્નયઃ ।

શેષાઃ કપાટાન્તરાલસ્થિતા નૈવ તથોદિતાઃ ॥ ૨૦૭ ॥ કલાપકમ્ ॥

યે નાઘાપ્યાગતસ્તિર્યગ્લોકેઽથવા કપાટયોઃ ।

તે પ્રાક્તનભવાવસ્થા એવ ગણ્યા મનીષિભિઃ ॥ ૨૦૮ ॥

ઉક્તં ચ પ્રજ્ઞાપનાદ્વયૌ—

પણ્યાલલલ્લપિદુક્ષા દુક્ષિ કવાઢા ય હદિસિ પુઢા
લોગંતે તેસિ તો જે તેડ તે ડ બિપ્પન્તિ ॥ ૨૦૯ ॥

તત ઉક્તમ્— ઉવવાણાં દોસુ કવાઢેસુ તિરિયલોઘતદ્દે ય ॥

પૃથ્વ્યાદિષુ ચતુર્ધ્વેકપર્યાસનિશ્રયા મતાઃ ।

અસંલ્યેયા અપર્યાસા જીવા વનસ્પતેઃ પુનઃ ॥ ૨૧૦ ॥

પર્યાસસ્ય ચૈકૈકસ્ય પર્યાસા નિશ્રયા સ્મૃતાઃ ।

અસંલ્યેયાશ્ચ સંલ્યેયા અનન્તા અપિ કુત્રચિત્ ॥ ૨૧૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

છે તથા જેઓએ સ્વસ્થાનાનુગત તિર્યગ્લોકમાં પ્રવેશ કરેલો હોય છે તેઓ જ એ જાતના કહેવાય છે. કપાટની અંદર રહેલા બાકીના, એવા નથી કહેવાતા. ૨૦૪-૨૦૭.

વળી જેઓ અઘાપિપર્યન્ત તિર્યગ્લોકમાં પ્રવેશ પામી શક્યા નથી તેમને તો પૂર્વ ભવની જ અવસ્થા છે એમ સમજ લેવું. ૨૦૮.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં એમ કહ્યું છે કે:—

પીસતાળીશ લક્ષ યોજનના વિસ્તારવાળા એ કપાટ છે જે દિશાએ લોકાંત સુધી પહોંચ્યા છે એની અંદર જે અગ્નિકાયજીવો રહેલા છે તે અહિં અહંથુ કરવા-સમજવા. ૨૦૯.

અને તેથીજ ‘જે કપાટોની અંદર તેમજ તિર્યગ્લોકના તટ પર ‘ઉપપાતથી’ રહેલા છે’ એમ કહ્યું છે.

પૃથ્વી અહિં ચારમાં, અર્થાત્ પૃથ્વી-અપ્-તેજ અને વાયુ-કાયમાં ‘એક’ પર્યાસની નિશ્રાયે અસંખ્ય અપર્યાસિ હોય છે; અને વનસ્પતિકાયમાં એક પર્યાસની નિશ્રાયે (૧) અસંખ્ય, (૨) સંખ્યાત અને (૩) અનન્ત એમ ત્રણ જાતના ‘અપર્યાસ’ હોય છે. ૨૧૦-૨૧૧.

તત્ત્વ સંખ્યાસંખ્યાસ્તુ પર્યાસપ્રત્યેકતરુનિભયા ।

અનન્તા એવ પર્યાસસાધારણ્યવનાશ્રિતાઃ ॥ ૨૧૨ ॥

इति बादराणां स्थानानि ॥ २ ॥

પર્યાસચક્ષિત્વતુરા અપર્યાસાન્યભેદતઃ ।

પ્રાણાશ્ચત્વારોઽક્ષરલક્ષ્યાસાયૂષિ સ્વમિન્દ્રિયમ્ ॥ ૨૧૩ ॥

इति पर्यासिः ॥ ३ ॥

પૃથ્વ્યમ્બુવહ્નિમરુતાં પ્રત્યેકં પરિકીર્તિતાઃ ।

ચોનિલક્ષાઃ સત્ત સત્ત સત્તસત્તિસમપ્રભેઃ ॥ ૨૧૪ ॥

યોનીનાં દશલક્ષ્યાણિ સ્યુઃ પ્રત્યેકમહીરુહામ્ ।

સાધારણતરૂણાં ચ યોનિલક્ષ્યાશ્ચતુર્દશ ॥ ૨૧૫ ॥

इति योनिः ॥ ४ ॥

દાદશ સત્ત શ્રીષ્ઠિ ચ સત્તાષ્ટાવિંશતિશ્ચ લક્ષ્યાણિ ।

કુલકોટીનાં પૃથ્વીજલામ્બનિલમૂરુહાં ક્રમતઃ ॥ ૨૧૬ ॥

અને એમાં પણ એકે પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનરૂપતિકાયની નિશ્રાએ, ‘ અપર્યાપ્ત ’ સંખ્યાત અને અસંખ્યાત જેટલા હોય છે; જ્યારે એકે પર્યાપ્તસાધારણ વનરૂપતિકાયની નિશ્રાએ, તેઓ અનન્તા હોય છે. ૨૧૨.

એ પ્રમાણે બાદરાના સ્થાનો વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ. (૨).

હવે એમની પર્યાપ્તિઓ વિષે. (૩).

એઓને અર્થાત્ એ બાદર એકેન્દ્રિયોને પર્યાપ્તિઓ ત્રણ કે ચાર હોય છે: અપર્યાપ્તને ત્રણ, અને પર્યાપ્તને ચાર. વળી એમને પ્રાણ ચાર છે: કાયબળ, આસોચ્છવાસ, આયુષ્ય અને સ્પર્શેન્દ્રિય. ૨૧૩.

હવે એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (૪)

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય અને વાઉકાય—એ પ્રત્યેકની સાત સાત લાખ યોનિ કહી છે. વળી પ્રત્યેક વનરૂપતિકાયની દશ લાખ, અને સાધારણ વનરૂપતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિ કહી છે. ૨૧૪-૨૧૫.

હવે એમની કુળસંખ્યા વિષે. (૫).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેડકાય, વાઉકાય અને વનરૂપતિકાય—એ પાંચેની કુલકોટિ અનુક્રમે

एवं च सप्तपंचाशच्छब्दाणि कुलकोटयः ।

एकेन्द्रियाणां जीवानां संग्रहयनुसारतः ॥ २१७ ॥

આચારાંગપદ્ધતી તુ—

कुलकोटि सयसहस्ता वशीसद्वृद्धनव य पञ्चवीसा ।

एगिदियवित्तिइंदियचउरिदियहरियकायाणम् ॥ २१८ ॥

अक्षचैरसधारसदसदसनव चैव कोटिलख्त्वाइं ।

जलयरपक्खिचउपयउरमुअपरिसप्पजीवाणं ॥ २१९ ॥

पण्णवीसं छव्वीसं च सयसहस्ताइं नारयसुराणं ।

वारस य सयसहस्ता कुलकोटीयं मणुस्सायં ॥ २२० ॥

एवं द्वीन्द्रियादिष्वपि संग्रहयपभिप्रायेण वक्ष्यमाणेषु कुलकोटि-
संख्यासु मतान्तरं यत् एवाभ्युदयम् ॥

तथा लक्षाणि कुलकोटीનાં બોડશોક્તાનિ તાસ્વિકેઃ ।

केवलं पुष्पजातीनां तृतीयोपांगदेशिभिः ॥ २२१ ॥

તાનિ પૈવય્—

બારલાખ, સાતલાખ, ત્રણલાખ, સાતલાખ અને અઠ્યાવીશલાખ છે. આ પ્રમાણે એકંદર સત્તાવન લાખ કુળકોટિ સંગ્રહણીઅંશમાં એકેન્દ્રિય જીવોની કહી છે. ૨૧૬-૨૧૭.

પરંતુ આચારાંગસૂત્રમાં કુળકોટિઓ નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

એકેન્દ્રિયોની બત્રીશ લાખ, બેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ, તેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ, ચઉ-રિન્દ્રિયોની નવલાખ અને વનસ્પતિકાઓનો પચવીશ લાખ. વળી જળચરોની સાડાબારલાખ, પક્ષીઓની બાર લાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ઉરપરિસર્પોની દશ લાખ અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ. વળી નારકીઓની પચવીશ લાખ, દેવતાઓની છવ્વીશ લાખ અને મનુષ્યોની ચૌદ લાખ. ૨૧૮-૨૨૦.

આમ મતાન્તર છે. વળી બેઇન્દ્રિયાદિક જીવોની કુલકોટિ (જે કહે પછી કહેજી) —તેન સંખ્યા સંજ્ઞા પશુ જીવોમાં મતલબ છે.

વળી ત્રીજા ઉપાંગમાં તત્વસંજ્ઞા ઉપદેશ છે ત્યાં કેવળ પુષ્પની ભૂતિઓની જ ચૌદ-લાખ કુળકોટી ગણાવી છે. ૨૨૧.

તે આ પ્રમાણે:—

ચત્સો લક્ષકોટ્યોઽમ્બોરુહાણાં જાતિભેદતઃ ।
 કોરિંટકાદિજાતીનાં ચત્સઃ સ્થલજન્મનામ્ ॥ ૨૨૨ ॥
 ચત્સો ગુરુમજાતીનાં જાત્યાદીનાં વિશેષતઃ ।
 મધૂકાદિમહાદુષ્કજાનાં તત્સંસ્કૃતકોટયઃ ॥ ૨૨૩ ॥

इति कुलानि ॥ ५ ॥

મિથ્રા સચિત્તાઽચિત્તા ચ યોનિરેષાં ભવેન્નિશા ।
 ડુષ્ણાશીતોષ્ણાશીતામીન્ વિના તે દુષ્ણયોનયઃ ॥ ૨૨૪ ॥
 પંચાપ્યેતે વિનિર્વિષ્ટા જિનૈઃ સંવૃતયોનયઃ ।
 ઉત્પત્તિસ્થાનમેતેષાં સ્પષ્ટં યન્નોપલભ્યતે ॥ ૨૨૫ ॥

इति योनिःसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

દ્વાર્વિશતિઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણામોઘતો ભવેત્ ।
 પૃથ્વીકાયસ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા વિશેષસ્તત્ર દર્શ્યતે ॥ ૨૨૬ ॥
 એકં વર્ષસહસ્રં સ્યાત્ સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠા મૃદુક્ષિતેઃ ।
 દ્વાદશાબ્દસહસ્રાણિ કુમારમૃત્તિકાસ્થિતિઃ ॥ ૨૨૭ ॥
 ચતુર્દશ સહસ્રાણિ સિકતાયાસ્તુ જીવિતમ્ ।
 મનઃશિલાયાશ્ચોત્કૃષ્ઠં ષોડશાબ્દસહસ્રકાઃ ॥ ૨૨૮ ॥

આર લાખ જગરૂક કમળ જાતિની, આર લાખ ભૂમિરૂક કોરિંટ વગેરેની જાતની, આર લાખ બાઈ વગેરે ગુરુમ જાતિની અને આર લાખ મહુડાં વગેરે મ્હોટાં વૃક્ષોનાં પુષ્પોની જાતિની. ૨૨૨-૨૨૩.

હવે એમની યોનિના સંવૃતત્વ આદિ વિષે. (૬).

આ બાદરએકેન્દ્રિયોની યોનિ વળી ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર. અર્થતઃ શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ. વળી અગ્નિકાય શિવાયના બીજા બધાની ઉષ્ણ યોનિ છે. પાંચે જાતનાની યોનિ વળી સંવૃત છે એમ શ્રી જિનપ્રભુ ભાષી ગયા છે. કેમકે એમનું ઉત્પત્તિસ્થાન સ્પષ્ટ જણાતું નથી. ૨૨૪-૨૨૫.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (૭)

(૧) પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ઠ ભવસ્થિતિ 'એકવર્ષી' એટલે સામગ્રી રીતે બાવીશહજાર વર્ષની છે. ૨૨૬.

ત્રણ છટક છટક નીચે પ્રમાણે છે:—

મહુ એટલે કોમળ કોય તેની ઉત્કૃષ્ઠ એક હજાર વર્ષની; કુમારી આદિની ઉત્કૃષ્ઠ આર

અષ્ટાદશસહસ્રાણિ શર્કરાણાં ગુરુસ્થિતિઃ ।

દ્વાર્વિંશતિઃ સહસ્રાણિ સ્યાત્સાશ્માદિચ્છરશ્ચિતેઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સપ્ત વર્ષસહસ્રાણિ ઝ્યેષ્ઠા સ્યાદમ્ભસાં સ્થિતિઃ ।

ત્રયો વર્ષસહસ્રાશ્ચ મરુતાં પરમા સ્થિતિઃ ॥ ૨૩૦ ॥

અદ્વિતીયસ્રાશ્ચયોઽગ્નીનાં દશવર્ષસહસ્રકાઃ ।

પ્રત્યેકમ્બૂહ્મહામન્યેષાં તુ સાન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

કનિતેઽન્તર્મુહૂર્તે ચ સ્વસ્વોત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ સ્વલુ ।

પંચાનામપ્યમીષાં સ્યાત્ ઝ્યેષ્ઠા પર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ॥ ૨૩૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્તં સર્વેષાં યતોઽપર્યાપ્તતાસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તે ક્ષિપ્તેઽસ્મિન્ સ્થિતયસ્તાઃ સ્યુરોઘતઃ ॥ ૨૩૩ ॥

પંચાનામપ્યથૈતેષાં જઘન્યતો ભવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તમાનૈવ દૃષ્ટા દૃષ્ટજગદ્ધૈઃ ॥ ૨૩૪ ॥

અપર્યાપ્તાનાં પંચાનામપ્યેષાં સ્યાત્ ભવસ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા જઘન્યા પરમાપિ ચ ॥ ૨૩૫ ॥

હબ્બર વર્ષની; સિકતા એટલે રેતીની ચૌદ હબ્બર વર્ષની; મનઃશિલ્પની સોળ હબ્બર વર્ષની; ગાંગડા જેવી હોય એની અઠાર હબ્બર વર્ષની; અને નક્કર પથ્થર હોય એની બાવીશ હબ્બર વર્ષની; ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૨૭-૨૨૬.

(૨) અપકાય એટલે જળ-એની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ સાતહબ્બર વર્ષની છે, (૩) વાઉકાયની ત્રણ હબ્બર વર્ષની; અને (૪) અગ્નિની ત્રણ અદોરાત્રીની છે. વળી (૫) પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાયની દશ હબ્બર વર્ષની, અને સાધારણ-વનસ્પતિકાયની અન્તર્મુહૂર્તની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છે. ૨૩૦-૨૩૧.

તેમની તેમની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિમાંથી અન્તર્મુહૂર્ત બાદ કરવાથી, આ પાંચેની ઉત્કૃષ્ટ પર્યાપ્તપણુની સ્થિતિ આવી રહે છે. કારણ કે સર્વની અપર્યાપ્ત સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે એટલે એની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત લેગવવામાં આવે ત્યારે જોવાથી તે સ્થિતિ થાય છે. ૨૩૨-૨૩૩.

વળી એ પાંચેની જઘન્ય ભવસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર જ છે-એમ શ્રી બિનભગવાને બોધને કહ્યું છે. ૨૩૪.

વળી એ પાંચે 'અપર્યાપ્ત'ની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૩૫.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

स्थूलक्षમાदीनां चतुर्णां स्थूलद्रव्यवनस्य च ।

सप्ततिः कोटिकोट्योऽम्भोधीनां कायस्थितिः पृथक् ॥ २૩૬ ॥

ओघतो वादरस्वे सा बादरे च वनस्पतौ ।

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः यावत्स्यः ता ब्रवीम्यथ ॥ ૨૩૭ ॥

अंगुलासंख्यांशमाननमस्याभ्रप्रदेशकैः ।

प्रतिक्षणं हृतैर्याः स्युः तावतीः ता विचिन्तय ॥ ૨૩૮ ॥

निगोदे स्वोघतः सूक्ष्मवादरस्वाविवक्षया ।

द्वौ पुद्गलपरावर्त्तौ सार्धौ कायस्थितिः भवेत् ॥ ૨૩૯ ॥

पर्याप्तस्वे क्षમાदीનાં પ્રત્યેકં કાયસંસ્થિતિઃ ।

સંરુપેયાબ્દસહસ્રાત્મા વહેઃ સંરુપદિનારિમકા ॥ ૨૪૦ ॥

विशेषवान्-पर्याप्तस्वे वावरायाः क्षितेः कायस्थितिर्भवेत् ।

वत्सराणां लक्षमेकं षट्सप्ततिसहस्रयुक् ॥ ૨૪૧ ॥

तथाहि । भवेदष्टमवान् यावत् ज्येष्ठायुःस्थितिकायिकः ।

ज्येष्ठायुष्कक्षितित्वेनोत्पद्यमानः पुनः पुनः ॥ ૨૪૨ ॥

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (૮)

બાહર પૃથ્વીકાય વગેરે ચાર અને બે પ્રકારની બાહર વનસ્પતિ—એ હરેકની કાયસ્થિતિ ‘ઓઘથી’ શીત્તરે કોટાકોટી સાગરોપમની છે; અને એ ઓઘથી બાહરપણામાં છે. બાહર વનસ્પતિમાં કેટલી હોય તે હવે કહીએ:—૨૩૬-૨૩૭.

એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલા આકાશમાં રહેલા આકાશપ્રદેશોને સમયે સમયે કાઢતાં જેટલી ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી થાય તેટલી તે હોય એમ બાણુવું. ૨૩૮.

વળી નિગોદમાં તો ઓઘથી સૂક્ષ્મત્વ કે બાહરત્વની વિવક્ષા વિના જ અહીપુદ્ગલપરાવર્તની કાયસ્થિતિ હોય. ૨૩૯.

તેમ પર્યાપ્તપણામાં પૃથ્વીકાય વગેરે હરેકની, સંખ્યાત-સંખ્યા થઇ શકે એટલા હજાર વર્ષોની કાયસ્થિતિ છે; અને અગ્નિકાયની સંખ્યાત દિવસોની (કાયસ્થિતિ) છે. ૨૪૦.

‘હવે છુટક છુટક’:—પર્યાપ્તપણામાં બાહરપૃથ્વીકાયની સ્થિતિ એકલાખ ઉપર છેતરે હજાર વર્ષોની છે. તે આ પ્રમાણે:—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાયજીવ યાવત આઠ ભવસુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે અર્થાત્ એજ યોનિમાં પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય એ ૨૪૧-૨૪૨.

વહુક્ત મગવત્યામ્—

મવાદેસેયં જહયણેયં દોમવગાહયાઈં ઉક્તોસેયં અદ્ધમવગાહયાઈં । ઇતિ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતશ્ચેકમવે પ્રોક્તા ચ્ચમાક્ષિનામ્ ।

દ્વાવિંશતિસહસ્ત્રાબ્દલક્ષણા પરમર્ષિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

અષ્ટભિર્ગુણે ચાસ્યા મવત્યેવ યથોદિતમ્ ।

ષટ્સપ્તતિર્વર્ષસહસ્ત્રાધિકં વર્ષલક્ષકમ્ ॥ ૨૪૪ ॥

ષટ્પંચાશ્વર્ષસહસ્ત્રાયેવ જલકાયિનામ્ ।

સ્યુશ્વતુર્વિંશતીરાત્રિદિવાનિ વહ્નિકાયિનામ્ ॥ ૨૪૫ ॥

સ્યુશ્વતુર્વિંશતિર્વર્ષસહસ્ત્રાયનિલાક્ષિનામ્ ।

અશીતિશ્ચ સહસ્ત્રાણિ વર્ષાણાં વનકાયિનામ્ ॥ ૨૪૬ ॥

एषु सर्वेषु परमा लब्धपर्याप्ततास्थितिः ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા વચ્ચિમ તત્રાપિ માવનામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

ચ્ચમાદ્યન્યતરત્વેનોત્પય યથાત્પજીવિતઃ ।

અસકૃત્કોડપ્યપર્યાપ્ત એવ યાતિ મવાન્તરમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

એ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે :—

‘ ભવઆદેશ ’ થી જઘન્ય એ ભવ અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ કરે.

અને એક ભવની પૃથ્વીકાયજીવોની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બાવીશ હજાર વર્ષની છે એમ પૂર્વના ઋષિમુનિઓ કહે છે એટલે એ લેખે આઠ ભવની ૧૭૬ હજાર વર્ષોની થઈ એ રૂપ થાત છે. ૨૪૩-૨૪૪.

વળી અપ્કાયજીવોની કાયસ્થિતિ છપ્પન હજાર વર્ષોની, અને અગ્નિકાયજીવોની ચોવીશ દિવસની છે; તેમજ વાયુકાયજીવોની ચોવીશ હજાર વર્ષની, અને વનસ્પતિકાયની એંશી હજાર વર્ષની છે. ૨૪૫-૨૪૬.

વળી પણ એ સર્વમાં લઘ્વિઅપર્યાપ્તપણાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૪૭. અહિં ભાવના આ પ્રમાણે છે—

કોઈપણ જીવ પૃથ્વીકાય વગેરેની હરકોઈ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈને, અદ્વિપાયુષી હોઈ, એ વારંવાર અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ ભવાન્તરમાં ભય, અને એવી રીતના અન્તર્મુહૂર્તવાળા કેટલાક જન્મ લે; તો સર્વ લઘુ અન્તર્મુહૂર્તોની સરવાળા એક અન્તર્મુહૂર્ત થાય. વળી

મંવાંશ્ચ તાદશાન્ કાંશ્ચિત્ કુર્યાદન્તર્મુહૂર્તકાન્ ।

તૈર્લઘ્વન્તર્મુહૂર્તૈશ્ચ સ્યાદ્ ગુર્વન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનાશ્ચ સર્વાં ઇતા જઘન્યતઃ ।

પ્રરૂપિતાઃ શ્રુતે કાયસ્થિતયઃ પુરુષોત્તમૈઃ ॥ ૨૫૦ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

ઔદારિકં સતૈઃજસકાર્મણમેતદ્વપુશ્ચયં શોષામ્ ।

મરુતાં ચ વૈક્રિયાદ્યં ચતુષ્ટયં સંભવેદ્વપુષામ્ ॥ ૨૫૧ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

મસૂરચન્દ્રસંસ્થાનં બાદરાણાં મુત્રાં વપુઃ ।

જલાનાં સ્તિષ્ઠુકાકારં સૂચ્યોઘાકૃતિ તેજસામ્ ॥ ૨૫૨ ॥

મરુતાં તદ્ ધ્વાજાકારં દ્વૈધાનામપિ મૂરુહામ્ ।

સ્યુઃ શરીરાણ્યનિયતસંસ્થાનાનીતિ તદ્વિદઃ ॥ ૨૫૩ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

અસંખ્યેયોઽફુલસ્યાંશઃ દમાદીનાં દેહસંમિતિઃ ।

જઘન્યાદુસ્કર્ષતશ્ચ સ ઇવ હિ મહાન્ ભવેત્ ॥ ૨૫૪ ॥

આ સર્વ કાયસ્થિતિ જ્ઞાનોભોગે અન્તર્મુહૂર્તની કહી છે તે 'જઘન્યતઃ' એટલે આછામાં આછી એટલી છે એમ સમજવું. ૨૪૮-૨૫૦.

હવે એમના દેહ વિષે. (૯)

આ પૃથ્વીકાય વગેરેને દેહ એટલે શરીર ત્રણ છે: (૧) ઔદારિક, (૨) તેજસ અને (૩) કાર્મણ. વાયુકાયને ચાર શરીર છે: આ કહ્યાં એ ત્રણ અને (૪) વૈક્રિય, ૨૫૧.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (૧૦)

બાહર પૃથ્વીકાય જીવોનું શરીર મસૂર અને ચંદ્રમાના આકારનું છે. અપકાયોનું સ્તિષ્ઠુકના આકારનું, અગ્નિકાયોનું સોયના સમૂહના આકારનું અને વાઉકાયોનું ધ્વજના આકારનું છે. વળી બેઉ પ્રકારનાં વનસ્પતિકાયોનાં શરીરનો આકાર અંચોકસ છે-એમ એના તદ્વિદો કહે છે. ૨૫૨-૨૫૩.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (૧૧).

પૃથ્વી, અપ્ અને તેજસ કાયનું દેહમાન 'જઘન્ય' એક અંશુલના અસંખ્યમા ભાગ એટલું છે; અને 'ઉત્કૃષ્ટ' પણ એટલું જ છે, પણ તોયે જઘન્યની અપેક્ષાએ ઓછું છે. ૨૫૪.

જઘન્યાવુત્કર્ષતશ્ચ વાયોર્યદ્વૈક્રિયં વપુઃ ।

સ્યાત્તદપ્યંગુલાસંખ્યભાગમાત્રાવગાહનમ્ ॥ ૨૫૫ ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં પ્રત્યેકદ્રોર્જઘન્યતઃ ।

ઉત્કર્ષતો યોજનાનાં સહસ્રં સાધિકં વપુઃ ॥ ૨૫૬ ॥

ઉત્સેધાંગુલનિષ્પન્નસહસ્રયોજનોન્મિતે ।

જલાશયે યથોક્તાંગાઃ સ્યુર્લતાકમલાદયઃ ॥ ૨૫૭ ॥

પ્રમાણાંગુલમાનેષુ યાનિ વાર્ધિહદાદિષુ ।

ભૌમાન્યેવાઙ્ગાનિ તાનિ વિરોધઃ સ્યાન્મિથોઽન્યથા ॥ ૨૫૮ ॥

તથા— ઉદ્દેશઃ ક્વ સમુદ્રાણાં પ્રમાણાંગુલજો મહાન્ ।

ક્વ લઘૂન્યઙ્ગનાલાનિ મિતાન્યૌત્સેધિતાંગુલૈઃ ॥ ૨૫૯ ॥

કિંચ શાલ્યાદિધાન્યજાતીનાં સ્યાન્મૂલાદિષુ સપ્તસુ ।

ધનુઃપૃથક્ત્વપ્રમિતા ગરીયસ્યવગાહના ॥ ૨૬૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટૈર્વાં બીજપુષ્પફલેષુ ત્વવગાહના ।

પૃથક્ત્વમંગુલાનાં યત્ પ્રોક્તં પૂર્વમહર્ષિભિઃ ॥ ૨૬૧ ॥

વાયુકાયનું વૈક્રિય શરીર પણ (પૃથ્વીકાય આદિની જેમ) જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૫૫.

એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર પણ જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. પણ ઉત્કૃષ્ટતઃ હજાર ચોજનથી કંઇક અધિક છે; કેમકે ઉત્સેધાંગુલને માપે સહ-સ્રયોજન ઉંડા જળાશયમાં, આ કહ્યા એટલા અંગમાનવાળા કમળ અને લતા આદિ હોય છે. ૨૫૬-૨૫૭.

પ્રમાણઅંગુલના માનવાળા—સમુદ્ર અને દ્રહ વગેરે છે એમાંના કમળો તો ભૌમ છે. કેમકે એમ ન હોય તો પરસ્પર વિરોધ આવે કેમકે પ્રમાણઅંગુલનિષ્પન્ન સમુદ્રની મહાન ઉંડાઈ ક્યાં ? અને ઉત્સેધાંગુલથી નિષ્પન્ન લઘુ એવાં કમળનાળો ક્યાં ? અર્થાત્ એ બે વચ્ચે મહાન અન્તર છે. ૨૫૮-૨૫૯.

વળી શાળ વગેરે ભતના ધાન્યોના મૂળ વગેરે જે સાત વાનાં છે એની અવગાહના એટલે દેહમાન પૃથક્ત્વધનુષ્યપ્રમાણ છે; અને એનાં ખીજ, પુષ્પ અને ફળની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલપ્રમાણ છે. ૨૬૦-૨૬૧.

મૂલે કન્દે સ્વંધે તયા ય સાલે પવાલપત્તે ય ।

સત્તસુ વિ ધણુપુહતં અંગુલજો પુષ્પફલભીષ ॥ ૨૬૨ ॥

इति भगवती शतक २१ वृत्तौ तत्सूत्रेऽपि ॥

સાલિ કલ અયસિ વંસે ફલ્લુ દમ્ભે અ અમ્મ તુલસી ય ।

અદ્દે તે દસવગ્ગા અસીતિ પુણ હોતિ ઉદ્દેસા ॥ ૨૬૩ ॥

एकैकस्मिन् वर्गे मूलादयो दशदशोद्देशका इत्यर्थः ॥

સર્વેઽમી શાલિવજ્જ્યેષ્ઠામિહાપેદ્યાવગાહનામ્ ।

શાલ્યાદયોઽમી સર્વેઽન્દપૃથક્ત્વપરમાયુષઃ ॥ ૨૬૪ ॥

किं च । ताले गट्टि य बहुबीजगा य गुच्छा य शुम्भवल्ली य ।

અ દસવગ્ગા યપ્પ સટ્ઠિ પુણ હોતિ ઉદ્દેસા ॥ ૨૬૫ ॥

तालादीनां ज्येष्ठावगाहना मूलकंदकिशलेषु ।

આપપૃથક્ત્વં પત્રેઽપ્યેવં કુસુમે તુ કરપૃથક્ત્વં સા ॥ ૨૬૬ ॥

स्कन्धशाखास्वचासु स्यात् गव्यूतानां पृथक्त्वकम् ।

અંગુલાનાં પૃથક્ત્વં ચ સા ભવેત્ફલભીજયોઃ ॥ ૨૬૭ ॥

ભગવતીસૂત્રને વિષે અને એના એકવીશમા શતકની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, સાલ, પ્રવાલ અને પત્ર—એ સાતેની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે; અને પુષ્પ, ફળ અને બીજની પૃથક્ત્વઅંગુલની છે. ૨૬૨.

વળી શાળ, કળ, અતસી, વાંસ, ઇલ્લુ, હર્ષા, અપ્પ અને તુળસી—એ આઠને દશે ગુણુવાથી એ'શી આવે—એ એ'શી ' ઉદ્દેશ ' થયા, એનો અર્થ એ કે અકેક વર્ગની અંદર મૂળ વગેરે દશદશ ઉદ્દેશ હોય છે. ૨૬૩.

એ સર્વ આદિ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ શાળ સમાન છે. અને આ શાળ વગેરે સર્વે'તુ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વવર્ષો'તુ આયુષ્ય છે. ૨૬૪.

વળી તાડ, ગંઠી, બહુબીજ, શુમ્ભ, શુદ્ધ અને વલ્લી—એ છ દશવડે વર્ગિત કરવાથી અર્થાત્ એમને દશે ગુણુવાથી સાઠ ઉદ્દેશ થાય છે. ૨૬૬.

આ તાડ વગેરેનાં મૂળ, કંદ અને કિસલયની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વધનુષ્યની છે; પત્રોની અવગાહના પણ એ જ પ્રમાણે છે. પણ પુષ્પની પૃથક્ત્વકરપ્રમાણ છે. ૨૬૬.

એમના સ્કંધ, શાખા અને ત્વચાની અવગાહના પૃથક્ત્વગવ્યૂતપ્રમાણ છે; અને ફળ તથા બીજની અવગાહના પૃથક્ત્વઅંગુલ છે. ૨૬૭.

તાલાદીનાં ચ મૂલાદિપંચકસ્ય સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ લઘ્વી ચાન્તર્મુહૂર્તિકી ॥ ૨૬૮ ॥

પ્રવાલાદિપંચકસ્ય સ્વેષામુત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

નવ વર્ષાણિ લઘ્વી તુ પ્રાગ્વદાન્તર્મુહૂર્તિકી ॥ ૨૬૯ ॥

તાલાદયશ્ચ તાલેતમાલે ઇત્યાદિગાથાયુગ્મતઃ જ્ઞેયાઃ ॥

एकास्थिकवहुबीजकवृक्षाणामास्रदाडिमादीनाम् ।

मूलादेः दशकस्यावगाहना तालवस्थितिश्चापि ॥ २७० ॥

गुच्छानां गुल्मानां स्थितिरुत्कृष्टावगाहना चापि ।

शाल्यादिवदवसेया वल्लीनां स्थितिरपि तथैव ॥ २७१ ॥

वल्लीनां च फलस्यावगाहना स्यात्पृथक्त्वमिह धनुषाम् ।

शेषेषु नवसु मूलादिषु तालप्रभृतिवद् જ્ઞેયા ॥ ૨૭૨ ॥

एवं च अंगुलासंख्यांशमानमेकाक्षाणां जघन्यतः ।

उत्कर्षतोऽङ्गमधिकं योजनानां सहस्रकम् ॥ २७३ ॥

વળી એમના મૂળ વગેરે પાંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશહજારવર્ષની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ છે. ૨૬૮.

વળી એમના પ્રવાલ વગેરે પાંચની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ નવવર્ષની છે, અને જઘન્યતઃ પૂર્વની જેમ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૬૯.

અહિં તાલ વગેરે કહ્યાં એ ‘ તાલે તમાલે ’ ઇત્યાદિક એ ગાથાઓ અગાઉ કહી છે તેમાંથી જાણી લેવા.

હવે, એકબીજવાળાં આસ્રવૃક્ષ વગેરે, તથા બહુબીજવાળાં દાઢમના વૃક્ષ વગેરેનાં મૂળ આદિક દશેની અવગાહના તથા સ્થિતિ તાલની પેઠે સમજવી. ૨૭૦.

વળી ગુચ્છ અને ગુલ્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અને અવગાહના, તથા ‘ વल्ली ’ ની સ્થિતિ— એ સૌ શાલપ્રમુખ વૃક્ષોની જેટલી જાણવી. ૨૭૧.

‘ વल्ली ’ નાં ક્ષણની અવગાહના પૃથક્ત્વધનુષ્યની જાણવી. શેષ મૂળ વગેરે નવની અવગાહના વળી તાલની જેટલી સમજવી. ૨૭૨.

એવી રીતે વળી એકેન્દ્રિયોના સરીરનું માન જઘન્યથી એક અંગુલના આસપ્પમા અંશ જેટલું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ હજાર થોજનથી કંઈકે આધિક છે. ૨૭૩.

તત્રાપિ દેહઃ સૂક્ષ્મનિગોદાનામંગુલાસંખ્યભાગકઃ ।

સૂક્ષ્માનિલાગ્ન્યમ્બુમુવામસંખ્યેયગુણઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૪ ॥

વાય્વાદીનાં બાદરાણાં તતોઽસંખ્યગુણઃ ક્રમાત્ ।

બાદરાણાં નિગોદાનામસંખ્યેયગુણસ્તતઃ ॥ ૨૭૫ ॥

સ્વસ્વસ્થાને તુ સર્વેષામંગુલાસંખ્યભાગતા ।

અંગુલાસંખ્યભાગસ્ય વૈચિત્ર્યાદુપપદ્યતે ॥ ૨૭૬ ॥

પર્યાસાનાં બાદરાણાં મરુતાં યત્તુ વૈક્રિયમ્ ।

જઘન્યાદુત્કર્ષતશ્ચ તદપ્યેતાવદેવ હિ ॥ ૨૭૭ ॥

વિશેષતઃ । નિગોદપવનાગ્ન્યમ્બુમુવઃ પંચાપ્યમી દ્વિધા ।

સૂક્ષ્માશ્ચ બાદરાસ્તેઽપિ પર્યાસાન્યભિદા દ્વિધા ॥ ૨૭૮ ॥

एवं विंशतिरप्येते जघन्योत्कृष्टमूधना ।

जाताश्चत्वारिंशदेवमथप्रत्येकमूरुहः ॥ २७९ ॥

એમાં પણ સૂક્ષ્મનિગોદોતું દેહમાન એક અંગુળના અસંખ્યમા અંશ જેટલું છે; અને એના કરતાં, સૂક્ષ્મ વાઉકાય-અમિકાય-અપ્કાય અને પૃથ્વીકાયના જીવોતું દેહમાન અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં બાહરવાયુકાય વગેરેતું વળી અનુક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું છે; અને એના કરતાં પણ, બાહરનિગોદોતું દેહમાન અસંખ્યગણું છે. ૨૭૪-૨૭૫.

વળી નિજનિજ સ્થાનમાં તો એઓ સર્વે એકઅંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડા છે; કેમકે અંગુલનો અસંખ્યમો ભાગ વિચિત્ર એટલે બહુબહુ પ્રકારનો છે અને એટલે જ એમ ઘટી શકે છે. ૨૭૬.

વળી પર્યાસબાહરવાઉકાયતું જે વૈક્રિય શરીર છે તે એ, ‘ જઘન્યથી ’ તેમ ‘ ઉત્કર્ષથી ’ એટલું જ છે એટલે કે એક આંગળના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે. ૨૭૭.

હવે એ સંબંધમાં વિશેષતઃ કહે છે:—

નિગોદના જીવ, વાઉકાય, તેઉકાય, અપ્કાય અને પૃથ્વીકાય-એ પાંચે (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાહર એમ બે પ્રકારના છે. વળી એના પાછા (૧) પર્યાસ અને (૨) અપર્યાસ એમ બે ઉપલેહ છે. આમ હોવાથી $૫ \times ૨ \times ૨ = ૨૦$ (વીશ) લેહ થયા. એ વીશેના વળી ‘ જઘન્ય ’ અને ‘ ઉત્કૃષ્ટ ’ કરવાથી $૨૦ \times ૨ = ૪૦$ આલીશ લેહ થયા. ૨૭૮-૨૭૯.

પર્યાસપર્યાસીનોસ્ફુટમૂઘનભેદતઃ ।

ચતુર્થેવં ચતુશ્ચત્વારિંશદેકેન્દ્રિયાંગિનઃ ॥ ૨૮૦ ॥

અથાવગાહનાસ્વેષાં તારતમ્યમિતીરિતમ્ ।

પંચમાંગિકોનવિંશશતોદેશે તૃતીયકે ॥ ૨૮૧ ॥

અપર્યાસનિગોદસ્ય સ્યાત્સૂક્ષ્મસ્યાવગાહના ।

સર્વસ્તોકા તતોઽષ્ટાનામસંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૨ ॥

અપર્યાસાનિલાગ્ન્યમ્બુભુવાં સૂક્ષ્મગરીયસાં ।

તતોઽપર્યાસયોઃ સ્થૂલાનન્તપ્રત્યેકમૂરુહોઃ ॥ ૨૮૩ ॥

અસંખ્યેયગુણો તુલ્યે મિથોઽવગાહને લઘૂ ।

તતઃ સૂક્ષ્મનિગોદસ્ય પર્યાસસ્યાવગાહના ॥ ૨૮૪ ॥

અસંખ્યેયગુણા લઘ્વી ક્રમાત્તતોઽધિકાધિકે ।

અપર્યાસપર્યાસસ્યોત્કૃષ્ટે તસ્યાવગાહને ॥૨૮૫॥ કલાપકમ્ ॥

તતઃ સૂક્ષ્મવાયુવહ્ન્યમ્બોભુવાં સ્યુર્યથાક્રમમ્ ।

પર્યાસાનાં જઘન્યાપર્યાસાનાં ચ ગરીયસી ॥ ૨૮૬ ॥

અથ—હવે પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના પર્યાસ, અપર્યાસ—એમ બે ભેદ, અને બેઉના વળી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટઃ એટલે એમ ચાર પ્રકાર થયા તે, એ ચાલીશમાં ભેજવવાથી ચુમાળીશ ભેદ એકેન્દ્રિયપ્રાણીઓના થયા. ૨૭૯-૨૮૦.

હવે એમની અવગાહનાના સંબંધમાં તારતમ્ય છે તે પાંચમા અંગના ઓગણીશમાં શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશને વિષે કહ્યું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. ૨૮૧.

સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્તનિગોદની અવગાહના (૧) સર્વથી ઓછી છે, અને તે કરતાં,

વળી સૂક્ષ્મ અને બાહર અપર્યાપ્ત વાયુ-અગ્નિ-જળ અને પૃથ્વી-કાયની જઘન્ય અવગાહનાઓ (૮) અતુકમે અસંખ્યઅસંખ્યગણી છે. અને એથી અસંખ્યગણી અને પરસ્પર તુલ્ય અપર્યાપ્તબાહર એવા અનંતકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની (૨) છે. વળી એથી અસંખ્યગણી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મનિગોદની જઘન્ય અવગાહના (૧) છે. અને એ કરતાં અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મનિગોદની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૨) અધિક અધિક સમજવી. ૨૮૨-૨૮૫.

તેથી, સૂક્ષ્મ એવા પૃથ્વી, અપ્, તેઉ અને વાઉકાય પર્યાસ હોય તેમની જઘન્ય (૪), અપર્યાપ્ત હોય તેમની ઉત્કૃષ્ટ (૪), અને ‘ પર્યાપ્ત ’ હોય એવાઓની

પર્યાપ્તાનાં તથોત્કૃષ્ટા ક્રમેણાસંખ્યસંગુણા ।

વિશેષાભ્યધિકા ચૈવ વિશેષાભ્યધિકા પુનઃ ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

एवं स्थूलानिलाग्न्यम्भःपृथ्वीनिगोदिनामपि ।

પ્રત્યેકં ત્રિતયી ભાવ્યાઽવગાહનાભિદાં ક્રમાત્ ॥ ૨૮૮ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्स्युः किलावगाहनाभिदः ।

પર્યાપ્તસ્થૂલનિગોદજ્યેષ્ઠાવગાહનાવધિ ॥ ૨૮૯ ॥

पर्याप्तप्रत्येकतरोर्लघ्यसंख्यगुणा ततः ।

તસ્યાપર્યાપ્તસ્ય ગુર્વી સ્યાદસંખ્યગુણા તતઃ ॥ ૨૯૦ ॥

ततोऽसंख्यगुणा तस्य पर्याप्तस्यावगाहना ।

સાતિરેકં યોજનાનાં સહસ્રં સા યતો ભવેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

यत्तु श्रीजिनवल्लभसूरिभिः स्वकृतदेहाल्पबहुत्वोद्दारे अपर्याप्तप्र-
त्येकतरूत्कृष्टावगाहनातः पर्याप्ततरूत्कृष्टावगाहना विशेषाभ्यधिका उक्ता
तत् चिन्त्यम् । अंगुलासंख्येयभागमानापर्याप्तप्रत्येकतरूत्कृष्टावगाहनातः
सातिरेकयोजनसहस्रमानायाः पर्याप्तप्रत्येकतरूत्कृष्टावगाहनायाः विशेषा-
धिकत्वस्य असंगतत्वात् भगवतीसूत्रेण सह विरोधाच्च । तथा च तद्ग्रन्थः—

ઉત્કૃષ્ટ (૪) અવગાહના વળી અનુક્રમે અસંખ્યગણી, વિશેષ અધિક અને વિશેષવિશેષ અધિક છે. ૨૮૬-૨૮૭.

એવી જ રીતે (એટલે કે ' સૂક્ષ્મ ' ના સંબંધમાં કહી તેવી જ રીતે) ' બાહર ' વાયુ-કાય-અગ્નિકાય-અપ્કાય, પૃથ્વીકાય અને નિગોદના છવો-દરેકની પણ અવગાહનાના લેદોની ત્રિપુટી ભાવવી. (૫×૩=૧૫). એમ પર્યાપ્તબાહર નિગોદોની ઉત્કૃષ્ટી અવગાહના સુધી ગણતાં એકંદર, અવગાહનાના એકતાળીશ લેદો થયા. (૧+૮+૨+૧+૨+૪+૪+૪+૧૫). ૨૮૮-૨૮૯.

વળી તે કરતાં પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે, અને આ કરતાં વળી અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) અસંખ્યગણી છે. ૨૯૦.

એના કરતાં અસંખ્યગણી વળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (૧) છે કારણ કે એ એક હજાર ચોળનથી વધારે છે. ૨૯૧. આમ ૪૧+૧+૧+૧=૪૪ લેદ થયા.

બીજું; શ્રીજિનવલ્લભસૂરિએ સ્વકર્તૃક ' દેહાલ્પબહુતોદ્દાર ' ગ્રંથમાં અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, પર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની સવિશેષ અવગાહના કહી છે—તે વિચાર કરવા જેવી છે. કેમકે એક અંગુલના અસંખ્યમાત્રા ભાગ જેટલી

પત્તેઅસરીરબાદરવણસ્સહકાદ્યસ્સ પજ્જત્તગસ્સ જહયિણઆ ઓગા-
હણા અસંખિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ અપજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિઆ ઓગાહણા
અસંખિજ્જગુણા । તસ્સ ચેવ પજ્જત્તગસ્સ ઉક્કોસિયા ઓગાહણા અસંખિજ્જ-
ગુણા । इति शतक १९ तृतीयोद्देशके ॥ भावार्थस्तु यंत्रकात् ज्ञेयः ॥

અત્ર જીવભેદાઃ ચતુશ્ચત્વારિંશત્ । અવગાહના ભેદાશ્ચ ત્રિચત્વારિં-
શદેવ । અપર્યાપ્તબાદરનિગોદજઘન્યાવગાહનાયા અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પ-
તિજઘન્યાવગાહનાયાશ્ચ મિથસ્તુલ્યત્વાત્ ॥ અત એવ કોષ્ટકાઃ ચતુશ્ચત્વા-
રિંશત્ અંકાઃ ત્રિચત્વારિંશદેવ । પંચમૈકચત્વારિંશયોઃ કોષ્ટયોર્દશકસ્યૈવ
સન્નાવાત્ । इति ध्येयम् ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

एषां त्रयः समुद्घाता आद्याः स्युर्वेदनादयः ।

क्ष्मादीनां तेऽनिलानां तु चत्वारः स्युः सवैक्रियाः ॥ २९२ ॥

इति समुद्घातः ॥ १२ ॥

અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતાં, સહસ્રયોજનથી કંઈક અધિક માન-
વાળી પર્યાપ્ત પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વિશેષ અધિક હોય એ અસંભવિત છે.
વળી એમ કહેવાથી ભગવતીસૂત્ર સાથે પણ વિરોધ આવે છે. કારણ કે ભગવતીમાં પણ
કહ્યું છે કે :—

‘ પર્યાપ્ત બાદર—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની જઘન્ય અવગાહના અસંખ્યગણી છે; અને તે
કરતાં એવા જ ‘ અપર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યગણી છે. વળી આના કરતાં, એવા
જ ‘ પર્યાપ્ત ’ ની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યગણી છે. આ વાત (ભગવતીના) ઓગણીશમા
શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કહી છે. એનો ભાવાર્થ આ સાથે આપેલા યંત્ર પરથી સમજાશે.

યંત્રમાં જીવના ભેદો ચુમાલીશ છે અને અવગાહનાના ભેદ તેંતાળીશ છે—એનું કારણ એ
છે કે અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તપ્રત્યેકવનસ્પતિની જઘન્ય
અવગાહના પરસ્પર તુલ્ય છે; અને એમ હોવાથી જ કોષ્ટકો ચુમાળીશ છે અને અંકો. તેંતા-
ળીશ છે; (પાંચમા અને એકતાળીશમા કોષ્ટકમાં ‘ દશ ’ નો આંકડો જ છે.)

એ પ્રમાણે દેહમાનવિષે વર્ણન કર્યું. (૧૧)

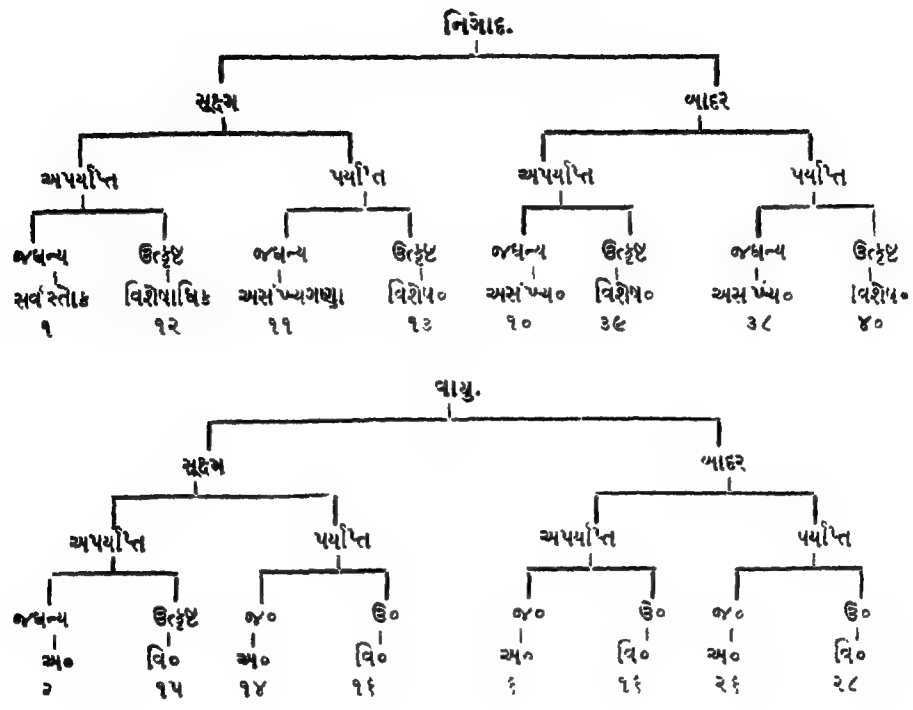
હવે ૧૨ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત વિષે.

આ પૃથ્વીકાય આદિક જીવોને ‘ વેદના ’ પ્રમુખ પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે, અને વાસુ-
કાયજીવોને એ ત્રણ અને ચોથો ‘ વૈક્રિય ’—એમ ચાર સમુદ્ઘાત હોય છે. ૨૬૨.

‘અવગાહનાઓ’ નું યંત્ર.

(૧૯૪૦૦).

(ઉત્તરોત્તર અકેકથી અસંખ્યગણી અને વિશેષાધિક આ અવગાહનાઓ જાણવી).

અપર્યાપ્તેષુ ત્રિષ્વેષુ નિર્બોધાગ્ન્યનિલેષુ ચ ।
 ઉત્પદ્યન્તે ચ પૂર્વોક્તાઃ પ્રાણિનો નિર્જેરાન્વિના ॥ ૨૯૯ ॥
 નિર્જેરોત્પત્તિયોગ્યાનામુક્તઃ પ્રત્યેકમૂલહામ્ ।
 વિશેષઃ પંચમાંગસ્યૈકર્થિશાદિશતદ્વયે ॥ ૩૦૦ ॥
 શાલ્યાદિધાન્યજાતીનાં પુષ્પે बीजे फलेषु च ।
 देव उत्पद्यतेऽन्येषु न मूलादिषु सप्तसु ॥ ૩૦૧ ॥
 કોરંટકાદિગુલ્માનાં દેવઃ પુષ્પાદિષુ ત્રિષુ ।
 ઉત્પદ્યતે ન મૂલાદિસપ્તકે કિલ શાશ્વિવત્ ॥ ૩૦૨ ॥
 ઇન્દ્રુવાટિકમુખ્યાનાં મૂલાદિનવકે સુરઃ ।
 ઉત્પદ્યતે નૈવ કિન્તુ સ્કન્ધે ઉત્પદ્યતે પરમ્ ॥ ૩૦૩ ॥

ઇન્દ્રુવાટિકાદયસ્ત્વમી પંચમાંગે પ્રાયો રૂઢિગમ્યાઃ પર્વકત્રિશેષાઃ ॥
 ગ્રહ મંતે ઉત્ત્વુવાડિયવીરણક્રુક્રુક્રુમાસસંવત્સત્તવજ્ઞતિમિરસેસયચોર-
 ગતલાળ ઇપસિયાં જે જીવા મૂલત્તાઈ વક્કમંતિ ઇવં જહેવ વંસગ્ગે તહેવ
 ઇત્થવિ મૂલાદીયા દસડેસગા । નવરં । સ્વંધદેસઈ દેવો ઉત્તવજ્ઞઈ
 ચત્તારિલેસાઓ ॥

વળી દેવો શિવાય પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રાણીઓ મૃત્યુબાદ અપર્યાપ્ત નિર્બોધ-અગ્નિકાય અને
 -વાયુકાય,—આ ત્રણ યોનિમાં આવે છે—ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯૯.

વળી દેવબ્રતિમાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળા પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયનું વિશેષ વર્ણન
 પાંચમા અંગના એકવીશમા તથા બાવીશમા શતકમાં કર્યું છે. ૩૦૦.

દેવ મૃત્યુબાદ શાળ વગેરે જાતના ધાન્યોના પુષ્પ-બીજ અને-ફળમાં આવીને ઉત્પન્ન
 થાય છે; એમનાં શેષ-મૂળ આદિક સાતેમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ૩૦૧.

એ જ પ્રમાણે વળી 'કોરંટક' વગેરે 'શુદ્ધ' ના પુષ્પ, બીજ અને ફળ—એ ત્રણમાં
 દેવ ઉત્પન્ન થાય છે; એના મૂળ આદિક સાતેમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; શાળની પેઠે. ૩૦૨.

ઇન્દ્રુવાટિકા એટલે શેરડીના વાદ વગેરેનાં મૂળ આદિક નવમાં દેવ ઉત્પન્ન થતા જ નથી;
 ફક્ત એઓના સ્કન્ધને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦૩.

આ ઇન્દ્રુવાટિકા આદિકના સંબંધમાં પાંચમા અંગમાં એમ કર્યું છે કે એ પ્રાયઃ રૂઢિ-
 ગમ્ય પર્વકવિશેષ છેઃ ઇન્દ્રુવાટિકા, વીરણ, ક્રુક્રુક્રુ + + + + + એટલાઓમાં જીવો મૂળરૂપે

તાલપ્રમૃતિવૃષ્ટ્યાં તથેકાસ્થિકમૂરુહામ્ ।

તથેવ बहुबीजानां बहुनामप्यनेकधा ॥ ૩૦૪ ॥

उत्पद्यते प्रवालादिष्वेव पंचसु निर्जरः ।

न मूलादिपंचकेऽथ नोक्तशेषवनस्पतौ ॥ ૩૦૫ ॥ युग्मम् ॥

તથોક્તમ્ ।

પત્તપવાલે પુષ્પે ફલે ચ કીર્ણ ચ હોઢ ઉવવાઓ ।

રુલ્લેસુ સુરગણ્યાં પસથરસવગણગંધેસુ ॥

इति भगवतीद्वाविंशशतवृत्तौ ॥

एकसामयिकीसंख्योत्पत्तौ च मरणोऽपि च ।

विज्ञेया सूक्ष्मवज्रास्ति विरहोऽप्रापि सूक्ष्मवत् ॥ ૩૦૬ ॥

इत्यागतिः ॥ ૧૪ ॥

विषयानन्तरभवे तिर्यक्यंचाक्षयतां गताः ।

सम्यक्त्वं देशविरतिं लभन्ते भूदकद्रुमाः ॥ ૩૦૭ ॥

विषयानन्तरभवे प्राप्य गर्भजमर्त्यताम् ।

सम्यक्त्वं विरतिं मोक्षमप्याप्नुवन्ति केचन ॥ ૩૦૮ ॥

સંક્રમે છે. એમ હોવાથી, પૂર્વે વાંસના સંબંધમાં કહી ગયા છીએ તેવી જ રીતે અહિં પણ મૂળ આદિક દશ ઉદ્દેશ સમજવા. ફેર એટલો કે સ્કંધદેશની અંદર ચારલેસ્થાયુક્રત દેવ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી તાડપ્રમુખ વૃક્ષોનાં, એકાસ્થિક વૃક્ષોનાં, બહુળીજ વૃક્ષોનાં અને અનેક પ્રકારની વહ્લી-વેલ્લીઓનાં પ્રવાલઆદિક પાંચ અંગોમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળ આદિક પાંચ અંગોમાં નથી ઉત્પન્ન થતા; તેમ નથી ઉત્પન્ન થતા ઉપર કહ્યા શિવાયની વનસ્પતિમાં. ૩૦૪-૩૦૫.

આ સંબંધમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રના બાવીશમા શતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—સુરગણની ઉત્પત્તિ પ્રથમ્ત રસ-વર્ણ-ગંધયુક્ત વૃક્ષોનાં પુષ્પ ફળ અને બીજને વિષે થાય છે.

વળી (આ ‘ બાદર ’ માં) એક સમયને વિષે થતા જન્મમરણની સંખ્યા ‘ સૂક્ષ્મ ’ ની પ્રમાણે જ સમજવી. કેમકે અહિં પણ ‘ સૂક્ષ્મની ’ ની પેઠે વિરહ નથી. ૩૦૬.

હવે એમની અનન્તરાપ્તિ વિષે. (પંદરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાયના જીવો મૃત્યુ બાદ અનન્તરભવમાં તિર્યક-પંચેન્દ્રિયપણું પામીને દેશવિરતિ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વળી મૃત્યુબાદ અનન્તર-ભવમાં ગર્ભજ મનુષ્યપણું પામી સર્વવિરતિ સમકિત અને મોક્ષ પણ મેળવે છે. ૩૦૭-૩૦૮.

વિપચ્ચાનન્તરભવે ન લભન્તેઽગ્નિવાયવઃ ।

સમ્યક્સ્વમપિ દુષ્કર્મતિમિરાવૃતલોચનાઃ ॥ ૩૦૯ ॥

હૃદયનન્તરાપ્તિઃ ॥ ૧૫ ॥

પૃથ્થ્યમ્બુકાયિકા મુર્કિત યાન્ત્યનન્તરજન્મનિ ।

ચત્ત્વાર એકસમયે ષડ્ વનસ્પતિકાયિકાઃ ॥ ૩૧૦ ॥

હિતિ સમયેસિદ્ધિઃ ॥૧૬ ॥

પૃથ્થ્યમ્બુપ્રત્યેકતરુષ્વાયલેશ્યાચતુષ્ટયમ્ ।

આયં લેશ્યાત્રયં સાધારણદુમાગ્નિવાયુષુ ॥ ૩૧૧ ॥

ચતુર્થલેશ્યાસમ્ભવસ્તુ એવમ્—

તેજોલેશ્યાવતાં યેષુ નાકિનાં ગતિસંભવઃ ।

આયમન્તર્મુહૂર્તં સ્યાત્તેજોલેશ્યાપિ તેષુ વૈ ॥ ૩૧૨ ॥

હિતિ લેશ્યા ॥ ૧૭ ॥

દુષ્કર્મરૂપી તિમિરથી આવૃત થયેલા છે હોયના જેમનાં એવા અગ્નિકાય અને વાયુ-કાયનાં જીવો મૃત્યુ પછી અન્તરભવમાં સમક્ષિત મુહૂર્ત પામતા નથી. ૩૦૯.

હવે એમની સમયેસિદ્ધિ વિષે. (સોળમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયનાં જીવો અન્તરભવમાં એક સમયે ચારની સંખ્યામાં મોક્ષે જાય છે. વનસ્પતિકાયનાં જીવો એક સમયે છ મોક્ષે જાય છે. ૩૧૦.

હવે એમની લેશ્યા વિષે. (સત્તરમું દ્વાર).

પૃથ્વીકાયનાં જીવો, અપ્કાયનાં જીવો તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનાં જીવોને પહેલી ચાર લેશ્યાઓ હોય છે. અને અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયનાં જીવોને પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. ૩૧૧.

અહિં કેટલાકને ચાર લેશ્યાઓ કહી, તો એમાં ચોથીનો સંભવ આવી રીતે સમજવો:—

જેઓને વિષે તેજોલેશ્યાવાળા દેવોની ગતિનો સંભવ હોય એઓને પહેલાં અન્તર્મુહૂર્ત મુખી તેજોલેશ્યા પછી હોય. ૩૧૨.

હવે એમની આહારદિશા વિષે. (અઠારમું દ્વાર).

एषां स्थूलक्षमादीन्ममाहारः षड्विगुह्वः ।

स्थूलानिलस्य त्रिचतुःपंचदिकुसंभवोऽप्यसौ ॥ ३१३ ॥

इति आहारदिकू ॥ १८ ॥

एकोनविंशतितमादीन्येकादश सूक्ष्मवत् ।

द्वाराणि स्थूलपृथ્વ્યાदिजीवानां जगुरीश्वराः ॥ ३१४ ॥

आद्यं गुह्यस्थानમેષુ મતં સિદ્ધાન્તિનાં મતે ।

કર્મગ્રંથમતે ત્વાદ્યં તદ્દ્વયં મૂજલાદુષુ ॥ ૩૧૫ ॥

સ્યુસ્તથા સ્થૂલમરુતાં યોગાઃ પંચ યતોઽધિકૌ ।

एषां त्रैक्रियतन्मिश्रौ त्रयोऽन्येषां च पूर्ववत् ॥ ३१६ ॥

एवं द्वाराणि १९-३१ ॥

અંગુલાસંખ્યાંશમાના યાવન્તોંશા ભવન્તિ હિ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूचीरूपा लोके घनीकृते ॥ ३१७ ॥

તાવન્તઃ પર્યાપ્તા નિગોદપ્રત્યેકતરુધરાશ્ચાપઃ

स्युः किञ्चिन्न्यूनावलिघनसमयमितास्त्वनलजीवाः ॥ ३१८ ॥ युग्मम् ॥

બાહર-પૃથ્વીકાય પ્રમુખને છ દિશાનો આહાર હોય છે અને બાહર વાયુકાયને તો ત્રણ, આર અથવા પાંચ દિશાનો પણ હોય છે. ૩૧૩.

એમના ઓગણીશમાથી તે ઓગણત્રીશમા સુધીના અગ્યાર દ્વારો 'સૂક્ષ્મ' (પૃથ્વીકાય આદિક) ના દ્વારોની પેઠે સમજી લેવાં ૩૧૪.

'ગુહ્યસ્થાન' એમને પહેલું જ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તીઓનો મત છે. જ્યારે કર્મગ્રંથના મતે પૃથ્વીકાય, અપકાય તથા વનસ્પતિકાયને પહેલા એ ગુહ્યસ્થાન છે. ૩૧૫.

બાહર વાયુકાયને 'યોગ' પાંચ હોય છે કેમકે એને વૈક્રિય, અને ત્રિશ્રવૈક્રિય એમ બે યોગ અધિક છે. બીજાઓને પૂર્વવત ત્રણ યોગ છે. ૩૧૬.

એવી રીતે ૧૯ થી ૩૧ સુધીના તેર દ્વાર વિષે કહ્યું.

હવે એમના 'માન'-પ્રમાણ' વિષે (બત્રીશમું દ્વાર).

ઘનીભૂત લોકાકાશને વિષે, એક પ્રતરમાં, સૂચીરૂપ, આંગળના અસંખ્યમા ભાગ પ્રમાણ જેટલા અંશો હોય તેટલા 'પર્યાપ્ત નિગોદ-પ્રત્યેક વનસ્પતિ-પૃથ્વી અને અપ-કાયના જીવો હોય; અને કંઈક ન્યૂન એવી 'આવલિ' ના જેટલા 'ઘનસમય' હોય તેટલા અગ્નિકાયના જીવો હોય. ૩૧૭-૩૧૮

અત્ર ચ યથાપિ પૂર્વાર્ચીકૃતાશ્ચસ્વારસ્તુલ્યમાનકા પ્રોક્તાઃ ।

તદપિ યથોક્તરમધિકાઃ પ્રત્યેતદ્વ્યા અસંખ્યગુણાઃ ॥ ૩૧૯ ॥

ઉક્તોઽદ્ભુગુલાસંખ્યભાગો યઃ સૂચીલંઢકલ્પને ।

તસ્યાસંખ્યેયમેદસ્વાત્ ઘટતે સર્વમપ્યદઃ ॥ ૩૨૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યાસંખ્યેયભાગવર્તિષુ ।

અસંખ્યપ્રતરેષુ સ્યુઃ યાવન્તોઽન્નપ્રદેશકાઃ ॥ ૩૨૧ ॥

તાવન્તો બાદરાઃ પર્યાપ્તકાઃ સ્યુઃ વાયુકાયિકાઃ ।

ઈવં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તાવાધ્યાંગવિવૃત્તૌ ત્વિદમ્ ॥ ૩૨૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સુસંવર્તિતલોકૈકપ્રતરાસંખ્યભાગકૈઃ ।

પ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ સ્પૃશ્ણાપર્યાપ્તક્ષમાસ્ત્રુવાયવઃ ॥ ૩૨૩ ॥

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગપ્રદેશસમ્મિતાઃ ।

પર્યાપ્તા બાદરહર્ષિર્મુજઃ પ્રોક્તાઃ પુરાતનૈઃ ॥ ૩૨૪ ॥

સંવર્તિતચતુરસ્રીકૃતલોકધેરયસંખ્યભાગગતૈઃ ।

વિવદંશૈઃ પર્યાપ્તાસ્તુલ્યાઃ પ્રત્યેકતરુજીવાઃ ॥ ૩૨૫ ॥

વળી અહિં ઉપરના શ્લોકાર્ધમાં ચાર પર્યાપ્તા કહ્યા તેમને તુલ્યમાનવાળા કહ્યા છે, છતાં એમને ઉત્તરોત્તર અસંખ્યઅસંખ્યગણા સમજવા. સુચિખંડ કદપવામાં અંશુળનો જે અસંખ્યનો ભાગ કહ્યો છે એના બેદો અસંખ્ય હોવાથી આ સર્વ ઘટી શકે છે. ૩૧૯-૩૨૦.

ધનરૂપ કરેલા લોકાકાશના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા અસંખ્ય ' પ્રતરો ' ને વિષે નેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયનાં જીવો હોય—એમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. પણ આચારાંગના વિવરણમાં એમ કહ્યું છે કે—૩૨૧-૩૨૨.

“ સંવર્તિત લોકના એક પ્રતરના અસંખ્યભાગવાળા પ્રદેશો નેટલા, સ્પૃશ્ણ-અપર્યાપ્ત-પૃથ્વી, અપ્ અને વાયુ કાયનાં જીવો છે; અને ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્ય ભાગવાળા પ્રદેશો નેટલા, પર્યાપ્ત-બાદર અગ્નિકાયનાં જીવો છે. ૩૨૩-૩૨૪.

“વળી સંવર્તિત અને ચોરસ કરેલ લોકશ્રેણીના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો નેટલા પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં જીવો છે. ૩૨૫.

સંવર્તિત ચતુરસ્રીકૃતસ્ય લોકસ્ય યઃ પ્રતર ઇકઃ ।

તદસંખ્યમાગ્રાંશપ્રમિતાઃ પર્યાપ્તબાદરનિગોદાઃ ॥ ૩૨૬ ॥

અતઃપરં તુ ગ્રંથદ્વયેઽપિ તુલ્યમેવ ॥

બાદરાઃ સ્થાવરાઃ સર્વેઽપ્યેતે પર્યાપ્તકાઃ પુનઃ ।

સ્યુઃ પ્રત્યેકમસંખ્યેયલોકાગ્રાંશમિતાઃ સ્વલુ ॥ ૩૨૭ ॥

લોકમાનાઘ્રસ્વંડાનામનન્તાનાં પ્રદેશકૈઃ ।

તુલ્યાઃ સ્થૂલાનન્તકાયજીવાઃ પ્રોક્તા જિનેશ્ચરૈઃ ॥ ૩૨૮ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

પર્યાપ્તાઃ બાદરાઃ સર્વસ્તોકાઃ પાવકકાયિકાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ પ્રત્યેકધરણીરુહઃ ॥ ૩૨૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સ્યુર્બાદરનિગોદકાઃ ।

તેભ્યો મૂકાયિકાસ્તેભ્યશ્ચાપસ્તેભ્યશ્ચ વાયવઃ ॥ ૩૩૦ ॥

તેભ્યોઽનન્તગુણાઃ સ્થૂલાઃ સ્યુર્વનસ્પતિકાયિકાઃ ।

સામાન્યતો બાદરાશ્ચાધિકાઃ પર્યાપ્તકાસ્તતઃ ॥ ૩૩૧ ॥

“અને સંવર્તિત તથા ચોરસ કરેલ લોકાકાશનો એક પ્રતર હોય-તે પ્રતરના અસંખ્યભાગ-પ્રમાણ આકાશપ્રદેશ જેટલા પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ છે.” ૩૨૬.

આ પછીની વાત બેઉ ગ્રંથમાં સરખી છે.

આ સર્વે પર્યાપ્તબાદર સ્થાવરો દરેક લોકાકાશના અસંખ્યાત અંશે જેટલા છે. ૩૨૭.

વળી બાદર અનંતકાય જીવો લોકપ્રમાણ અનંતાઆકાશખંડોના પ્રદેશો જેટલા છે-એમ શ્રીચિનતું વચન છે. ૩૨૮.

હવે એમના અદ્યપબદ્ધત્વ વિષે. (તેત્રીશમું દ્વાર).

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયના જીવો સર્વકરતાં અદ્ય છે. એના કરતાં, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના જીવો અસંખ્યગણા છે. એના કરતાં અસંખ્યગણા બાદર નિગોદના જીવો છે. એના કરતાં પૃથ્વીકાયનાં, એના કરતાં અપ્કાયનાં અને એના કરતાં વાયુકાયનાં જીવો અસંખ્યગણા છે. વળી એના કરતાં બાદર વનસ્પતિકાયના જીવો અનંતગણા છે; અને આ કરતાં સામાન્યતઃ ‘બાદરપર્યાપ્ત’ અધિક છે. ૩૨૯-૩૩૧.

સ્વસ્વજાતીયપર્યાપ્તકેભ્યોઽસંખ્યગુણાધિકાઃ ।

અપર્યાપ્તાઃ સ્વજાતીયદેહિનઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૩૨ ॥

યદ્વાદરસ્ય પર્યાપ્તકસ્યૈકૈકસ્ય નિશ્ચયા ।

અસંખ્યેયાઃ અપર્યાપ્તાઃ તજ્ઞાતીયાઃ ભવન્તિ હિ ॥ ૩૩૩ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાયામ્ ।

પજ્ઞાતગનિસ્સાપ્ય અપજ્ઞાતગા વક્ષ્યમન્તિ । જત્ય ઇગો તત્થ નિયમા અસંખ્યેજ્ઞા ॥

ઇતિ અલ્પબહુત્વમ્ ॥ ૩૩ ॥

સર્વસ્તોકા દક્ષિણસ્યાં ભૂકાયા દિગપેક્ષયા ।

ઉદક્ પ્રાક્ ચ તતઃ પ્રત્યક્ ક્રમાસ્વિશેષતોઽધિકાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

ઉપપત્તિચાત્ર—

યસ્યાં દિશિ ઘનં તસ્યાં બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ।

યસ્યાં ચ શુષિરં તસ્યાં સ્તોકા એવ ભવન્ત્યમી ॥ ૩૩૫ ॥

દક્ષિણસ્યાં ચ નરકનિવાસા ભવનાનિ ચ ।

ભૂયાંસિ ભવનેશાનાં પ્રાચુર્ય શુષિરસ્ય તત્ ॥ ૩૩૬ ॥

અલ્પા ઉદિચ્યાં નરકા ભવનાનીતિ તત્ર તે ।

ઘનપ્રાચુર્યતોઽનલ્પાઃ સ્યુર્યામ્યદિગપેક્ષયા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી પોતપોતાની ભતિવાળા ' અપર્યાપ્ત ' સ્વસ્વજાતીય ' પર્યાપ્ત ' કરતાં અસંખ્ય-
ગણા છે; કેમકે દરેક ' બાહર પર્યાપ્ત ' ની નિશ્રાએ અસંખ્ય ' બાહર અપર્યાપ્ત ' હોય
છે. ૩૩૨-૩૩૩.

આ સંબંધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

પર્યાપ્તની નિશ્રાએ એક અપર્યાપ્ત ઉદ્ભવે છે. એટલે જ્યાં ' પર્યાપ્ત ' ' એક ' હોય ત્યાં અપર્યાપ્ત ચોક્કસ અસંખ્ય હોય છે.

હવે એમના દિગાશ્રી અલ્પબહુત્વ વિષે. (૩૪ સું દ્વાર)

દક્ષિણ દિશામાં સર્વથી ઓછા પૃથ્વીકાયજીવો છે. એના કરતાં અનુક્રમે અધિક અધિક ઉત્તરદિશામાં, પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમ દિશામાં છે. ૩૩૪.

એનું કારણ આ પ્રમાણે :—

જે દિશાઓ ઘન હોય ત્યાં પૃથ્વીકાયના જીવો બહુ હોય અને જ્યાં પોદાણુ હોય ત્યાં તે થોડા હોય છે; અને દક્ષિણ દિશામાં નરકાવાસ અને જીવનપતિના ભવનો ઘણા હોવાથી, ત્યાં

પ્રાચ્યાં રવિશશિદ્વીપસદ્ભાવાત્ ઘનભૂરિતા ।

ઉત્તરાવેશયા તત્ર બહવઃ ક્ષિતિકાયિકાઃ ॥ ૩૩૮ ॥

પ્રાક્પ્રતીચ્યોઃ રવિશશિદ્વીપસામ્યેઽપિ ગૌતમઃ ।

દ્વીપોઽધિકઃ પ્રતીચ્યાં સ્યાત્તતસ્તેઽત્રાધિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૩૯॥

નનુ પ્રતીચ્યામધિકો દ્વીપો યથાસ્તિ ગૌતમઃ ।

તથાત્ર સન્ન્યધોગ્રામાઃ સહસ્રયોજનોઽણ્ડતાઃ ॥ ૩૪૦ ॥

તત્સ્વાતપૂરિતન્યાયાત્ ઘનસ્ય શુષિરસ્ય ચ ।

સામ્યાત્ પૃથ્વીકાયિકાનાં પ્રત્યક્ પ્રચૂરતા કથમ્ ॥૩૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્ર ઉચ્ચતે—

યથા પ્રત્યગધોગ્રામાસ્તથા પ્રાચ્યામપિ ધ્રુવમ્ ।

ગર્તાદિસંભવોઽસ્ત્યેવ કિં ચ દ્વીપોઽપિ ગૌતમઃ ॥ ૩૪૨ ॥

વક્ત્ર્યમાણોચ્છ્રયાયામઘ્યાસઃ પ્રશ્નિપ્યતે ધિયા ।

યથધોગ્રામશુષિરે તદપ્યેષોઽતિરિચ્યતે ॥ ૩૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઘણું પોલાણ છે. વળી ઉત્તર દિશામાં નરકાવાસ અને ભવનો થોડાં છે માટે ત્યાં દક્ષિણદિશાની અપેક્ષાએ વિશેષ ઘનતા હોવાથી પૃથ્વીકાયણવો ઘણા છે. ૩૩૫-૩૩૭.

વળી પૂર્વદિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ આવેલા હોવાથી, ત્યાં ઉત્તર કરતાં વિશેષ ઘનતા છે માટે ત્યાં એ કરતાં પણ વિશેષ પૃથ્વીકાયણવો છે. ૩૩૮.

હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યદ્વીપ અને ચંદ્રદ્વીપ અગર જો કે સમાન જ છે તો પણ પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે, તેથી ત્યાં ઘનતા પણ વિશેષ; એટલે ત્યાં પૃથ્વીકાયો, પણ વિશેષ. ૩૩૯.

અહિં એવી શંકા ઉપસ્થિત થાય છે કે—

પશ્ચિમમાં જેમ ગૌતમદ્વીપ વિશેષ છે તેમ ત્યાં સહસ્રયોજન ઊંડા અધોગ્રામ પણ છે માટે સ્વાતપૂરિત ન્યાયે ઘનતા અને પોલાણ સરખાં થયાં. એટલે પછી ત્યાં પૃથ્વીકાયણવોનું પ્રચૂરપણું કેવી રીતે સંભવે ? ૩૪૦-૩૪૧.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં અધોગ્રામ (નું પોલાણ) છે તેમ પૂર્વમાં પણ ગર્તાદિકના પોલાણનો સંભવ છે. વળી પણ મોટા વિસ્તારવાળો આ ગૌતમદ્વીપ છે એને જો અધોગ્રામના પોલાણમાં

एवं च घनबाहुल्यात् प्रतीच्यां प्रागपेक्षया ।

पृथ्वीकायिकबाहुल्यं युक्तमेव यथोदितम् ॥ ૩૪૪ ॥

भवन्त्यप्कायिकाः स्तोकाः पश्चिमायां ततः क्रमात् ।

प्राच्यां याम्यामुदीच्यां च विशेषेणाધિકાધિકાઃ ॥ ૩૪૫ ॥

उपपत्तिश्च अत्र—

प्रतीच्यां गौतमद्वीपस्थाने वारामभावतः ।

सर्वस्तोका जिनैरुक्ता युक्तमेवाम्बुकायिकाः ॥ ૩૪૬ ॥

पूर्वस्यां गौतमद्वीपाभावाद्विशेषतोऽधिकाः ।

दक्षिणस्यां चन्द्रसूर्यद्वીपाभावात्ततोऽधिकाः ॥ ૩૪૭ ॥

उदिच्यां मानससरःसद्भावात्सर्वतोऽधिकाः ।

अस्ति ह्यस्यां तदसंख्ययोजनायतविस्तृतम् ॥ ૩૪૮ ॥

याम्यુદીચ્યોર્વદ્ધિકાયાઃ સ્તોકાઃ પ્રાયો મિથઃ સમાઃ ।

अग्न्यारंभकबाहुल्यात् प्राच्यां संख्यगुणाधिकाः ॥ ૩૪૯ ॥

ततः प्रतीच्यामधिका बहुयाधारंभकारिणाम् ।

ग्रामेष्वधोलૌકિકેષુ बाहुल्याद्धरणीस्पृशाम् ॥ ૩૫૦ ॥

ઉપાડીને નાખવામાં આવે તેાયે તે વધી જાય છે. એટલે પૂર્વની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમાં ' ઘનતા ' વધી, માટે પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ત્યાં વિશેષપણું—બાહુલ્ય કહ્યું એ યુક્ત જ છે. ૩૪૨-૩૪૪.

હવે અપ્કાયના જીવો પશ્ચિમ દિશામાં સર્વથી થોડા છે; અને પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ અધિક છે. ૩૪૫.

એનું પણ કારણ છે—તે આ પ્રમાણે:—

પશ્ચિમમાં ગૌતમદ્વીપને સ્થાને જળનો અભાવ હોવાથી, ત્યાં એના (અપ્કાયના) જીવ થોડા હોય—એ તો ચોક્કસ વાત છે. વળી, પૂર્વમાં ગૌતમદ્વીપ નથી એટલે એટલું ત્યાં જળ વધ્યું તેથી એનાં જીવ પણ વધ્યા. અને દક્ષિણમાં સૂર્યચંદ્ર દ્વીપો નહીં હોવાથી ત્યાં એ (એમની જગ્યાએ જળ વધ્યું એટલે) એ જીવ વિશેષ અધિક થયા. તેમ ઉત્તર દિશામાં માનસ સરોવર આવ્યું એટલે (જળની બહુ જ બહોળતા એટલે) અપ્કાયના જીવ ત્યાં સર્વથી અધિક. કેમકે માનસ સરોવરનો વિસ્તાર અસંખ્ય થોજનોમાં છે. ૩૪૬-૩૪૮.

હવે અગ્નિકાયના જીવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં થોડા છે, અને બેજ દિશામાં સમાન છે. પૂર્વમાં અગ્નિના આરંભકો વિશેષ હોવાથી એ સંખ્યગણા વિશેષ છે. પશ્ચિમમાં વળી એથીયે અધિક છે કારણકે અધોગ્રામમાં અગ્નિ આદિકના આરંભવાળા પ્રાણીઓ અધિક છે. ૩૪૯-૩૫૦.

પૂર્વસ્યાં મરુતઃ સ્તોકાસ્તતોઽધિકાધિકા મતાઃ ।
 પ્રતીચ્યામુત્તરસ્યાં ચ દક્ષિણસ્યાં યથાક્રમમ્ ॥ ૩૫૧ ॥
 યસ્યાં સ્યાત્ શુષિરં મૂરિ તસ્યાં સ્યુર્મૂરયોઽનિલાઃ ।
 ઘનપ્રાચુર્યે ચ તેઽલ્પાસ્તન્ન પ્રાગેવ ભાવિતમ્ ॥ ૩૫૨ ॥
 સ્યુર્યદપિ સ્વાતપૂરિતયુક્ત્યા પ્રસ્યગ્ ધરાધિકા તદપિ ।
 પ્રસ્યગધોગ્રામમુવાં નિમ્નત્વાદ્વાસ્તવી શુષિરબહુતા ॥ ૩૫૩ ॥
 વનાનામલ્પબહુતા ભાવ્યાપ્કાયિકવહુધૈઃ ।
 તરૂણાં હ્યલ્પબહુતા જલાલ્પબહુતાનુગા ॥ ૩૫૪ ॥
 સામાન્યતોઽપિ જીવાનામલ્પતા બહુતાપિ ચ ।
 વનાલ્પબહુતાપેક્ષા દ્યનન્તા એત એવ યત્ ॥ ૩૫૫ ॥
 ઇતિ વિગપેક્ષ્યાલ્પબહુતા ॥ ૩૪ ॥
 કાયસ્થિતિર્યા સૂક્ષ્માણાં પ્રાગુક્તા તન્મિતં મતમ્ ।
 સામાન્યતો બાદરાણાં બાદરત્વે કિલાન્તરમ્ ॥ ૩૫૬ ॥
 સ્થૂલરૂમાન્મોગ્નિપવનપ્રત્યેકદ્રુષુ ચાન્તરમ્ ।
 ઘનન્તકાલો જ્યેષ્ઠં સ્યાલ્લઘુ ચાન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

હવે વાયુકાયના શ્રવે પૂર્વમાં સૌથી અલ્પ છે, અને પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે વધતાવધતા છે. જ્યાં પોલાણુ ભાગ વિશેષ ત્યાં વાયુકાય વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને જ્યાં ઘનતા વિશેષ ત્યાં એ અલ્પ હોય એ ખુદ્દુ છે. એ પૂર્વે પણ જણાવી ગયા છીએ. સ્વાતપૂરિત ન્યાયની ગણતરીએ જો કે પશ્ચિમની પૃથ્વી અધિક થાય તો તે ત્યાંના અધો-ગ્રામની ભૂમિ નીચાણમાં હોવાથી, પોલાણુનો ભાગ વાસ્તવિક રીતે ઘણો જ રહે. (અને તેથી ત્યાં વાયુકાયના શ્રવે પણ અધિક હોય). ૩૫૧-૩૫૩.

હવે વનસ્પતિકાયના શ્રવેનું અલ્પાધિકપણું અપ્કાયના શ્રવેની પ્રમાણે સમજવું. કારણકે વનસ્પતિ સર્વત્ર જળના પ્રમાણમાં હોય છે. સામાન્યપણે પણ શ્રવેનું અલ્પાધિકપણું વનસ્પતિકાયના શ્રવેના અલ્પાધિકપણા ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે એકલા વનસ્પતિકાયિક શ્રવે જ અનન્ત છે. ૩૫૪-૩૫૫.

હવે એમના અન્તર વિષે. (૩૫ મું દ્વાર).

‘ સૂક્ષ્મો ’ ની પૂર્વોક્ત કાયસ્થિતિના જેટલો જ સામાન્યતઃ ‘ બાદરો ’ નો બાદરત્વમાં અન્તર છે. ૩૫૬.

બાદર પૃથ્વી-અપ્-અગ્નિ-વાયુ અને-પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયના શ્રવેને વિષે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનું છે; અને જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે; કેમકે એઓ અનન્તકાળ

કાલં નિગોદેષુ યત્તેઽનન્તં ચાન્તર્મુદ્દર્શકમ્ ।

સ્થિત્વા સ્થૂલરૂપાદિભાવં પુનઃ કેચિદવાપ્નુયુઃ ॥ ૩૫૮ ॥

બાહરસ્ય નિગોદસ્યાન્તરમુસ્કર્ષતો ભવેત્ ।

કાલોઽસંભ્યઃ પૃથિવ્યાદિકાયસ્થિતિમિતશ્ચ સઃ ॥ ૩૫૯ ॥

સામાન્યતઃ સ્થૂલવનકાયત્વેઽપ્યેતદન્તરમ્ ।

જઘન્યતસ્તુ સર્વેષામન્તર્મુદ્દર્શકમેવ તત્ ॥ ૩૬૦ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

સ્વરૂપમેકેન્દ્રિયદેહિનાં મયા ધિયાલ્પયા કિંચિદિદં સમુદ્ધૃતમ્ ।

શ્રુતાદગાધાદિવ દુગ્ધવારિધેઃ જલં સ્વચંચ્વા શિશુના પતત્રિણા ॥૩૬૧॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ—

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાસ્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ પૂર્ણઃ સુખં પંચમઃ ॥ ૩૬૨ ॥

इति पंचमः सर्गः

પર્યન્ત અને અન્તર્મુદ્દૃતપર્યન્ત નિગોદને વિષે રહીને પુનઃ બાહરપૃથ્વીકાયાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫૭-૩૫૮.

બાહર નિગોદનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અસંખ્યકાળ છે અને એનું માન પૃથ્વીકાય આદિની સ્થિતિ જેટલું છે. ૩૫૯.

સામાન્યતઃ બાહર વનસ્પતિકાયત્વને વિષે પણ એટલું જ અન્તર છે. જો કે જઘન્ય અન્તર તો સર્વેનું, અન્તર્મુદ્દર્શકપ્રમાણ છે. ૩૬૦.

જેવી રીતે એક પક્ષીનું બચ્ચું પોતાની આંચવડે અગાધસમુદ્રમાંથી જળ ગ્રહણ કરે તેમ મેં મારી અલ્પબુદ્ધિઅનુસાર, અગાધશ્રુતસાગરમાંથી આ એકેન્દ્રિયપ્રાણીએનું કિંચિત્ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરીને કહ્યું છે. ૩૬૧.

જેમની કીર્તિ અખિલ વિશ્વમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે એવા શ્રીમાન્ કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસિ અને, માતા રાજબા અને પિતા તેજપાળના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકટ કરનાર અંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીતરતા સારને લીધે સુભગ એવો પાંચમો સર્ગ નિર્વિધે પૂર્ણ થયો.

પાંચમો સર્ગ સમાપ્ત.

॥ अथ षष्ठः सर्गः ॥

विकलान्यसमग्राणि स्युर्येषामिन्द्रियाणि वै ।
विकलेन्द्रियसंज्ञास्ते स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं भेदाः ॥ १ ॥

अन्तर्जा कृमयो द्वेधा कुक्षिपायुसमुद्भवाः ।
विष्टाद्यमेधजाः कीटाः काष्ठकीटा घृणाभिधाः ॥ २ ॥
गंडोला अलसा वंशीमुखा मातृवहा अपि ।
जलौकसः पूतरका मेहरा जातका अपि ॥ ३ ॥
नानाशंखाः शंखनकाः कपर्दशुक्तिचन्दनाः ।
इत्याद्या द्वीन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तया द्विधा ॥ ४ ॥

इति द्वीन्द्रियभेदाः ।

पीपिलिका बहुविधा घृतेत्यश्चौपदेहिकाः ।
लिप्ता मर्कोटका यूका गर्दभा मत्कुणादयः ॥ ५ ॥

सर्ग छठो.

જે જીવોને ઇન્દ્રિયો ‘વિકલ’ એટલે આછી હોય, પૂરેપૂરી ન હોય એઓ ‘વિકલેન્દ્રિય’ કહેવાય. એટલે જે ઇન્દ્રિયવાળા, ત્રણઇન્દ્રિયવાળા અને ચારઇન્દ્રિયવાળા જીવો ‘વિકલેન્દ્રિય’ કહેવાય. ૧.

પ્રથમ, એ વિકલેન્દ્રિય જીવોના ‘ભેદ’ વિષે. (૧)

કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થનારા, અને ગુદાદ્વારમાં ઉત્પન્ન થનારા—એમ જે પ્રકારના શરીર જ કૃમિઓ; વિષ્ટા આદિ અમેઘ્ય પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા; કાષ્ટમાં ઉત્પન્ન થતા ‘ઘુણા’ નામના કીડા; ગંડોલા; અણુસીયાં; વંશીમુખા; માતૃવહા; જળો; પૂરા; મેહરા; જાતક; નાના પ્રકારના શંખો; શંખલા; કોડી; છીપ; અંદન વગેરે એઈન્દ્રિય જીવો છે. એ, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત—એમ જે પ્રકારના છે. ૨-૪.

ઘણી જાતની કીડીઓ, ઘીમેલ, ઉધેહિ, લીંબ, મકોડા, જી, ગુદ્ધધ્યાં, માંકડ, મોક્ષગાય, ધયળ, સાવા, શુદ્ધી, છાણના કીડા, ચોરકીડા, ધાન્યના કીડા, પાંચેરંગના કંથવા,

ઇન્દ્રગોપેલિકા સાવા ગુલ્મીગોમયકીટકાઃ ।

ચૌરકીટા ધાન્યકીટાઃ પંચવર્ણાશ્ચ કુન્થવઃ ॥ ૬ ॥

તૃણકાષ્ઠફલાહારાઃ પત્રવૃન્તાશના અપિ ।

ઇત્યાયાસ્રીન્દ્રિયાઃ પર્યાપ્તાપર્યાપ્તતયા દ્વિધા ॥ ૭ ॥

इति त्रीन्द्रियभेदाः ।

વૃક્ષિકા ઝર્યાનામાશ્ચ ભ્રમર્યો ભ્રમરા અપિ ।

કંસાર્યો મશકાસ્તિક્કા મક્ષિકા મધુમક્ષિકાઃ ॥ ૮ ॥

પતંગા શ્નિહ્લિકા દંશાઃ લ્વયોતા ઢીકણા અપિ ।

રક્તપીતહરિસ્કૃષ્ણચિત્રપદ્માશ્ચ કીટકાઃ ॥ ૯ ॥

નન્યાવર્તાશ્ચ કપિલહોલાયાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ।

ભવન્તિ તેऽપિ દ્વિધાઃ પર્યાપ્તાન્યતયાશ્ચિલાઃ ॥ ૧૦ ॥

इति चतुरिन्द्रियभेदाः ॥

अथ स्थानम् ॥

ઝર્વાધોલોકયોરેકદેશભાગે ભવન્તિ તે ।

તિર્યગ્લોકે નદીકૂપતટાકદીર્ધિકાવિષુ ॥ ૧૧ ॥

દ્વીપાન્મ્હોધિષુ સર્વેષુ તથા નીરાધયેષુ ચ ।

બોઢાપિ વિકલાશ્ચાણાં સ્થાનાન્યુક્તાનિ તાત્ત્વિકૈઃ ॥ ૧૨ ॥

તૃણ-કાષ્ઠ તથા-ફળનો આહાર કરનારા તેમજ પાંદડા-અને ડાંટીયાનો આહાર કરનારા-
ઈત્યાદિ ત્રણુઈદ્રિયોવાળા હોય છે. એઓ પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત-એમ બે પ્રકારના
છે. ૫-૭.

વીંછી, કરોળીઆ, ભમરી, ભમરા, કંસારી, મચ્છર, તીડ, માખી, મધમાખી,
પતંગીઆ, હલ્લકા, ડાંસ, ખલોત, ઢીકણા, લાલ પીળી લીલી કાળી તથા કાબરચિત્રી
પાંખવાળા કીડા, નંદાવર્ત, ખડમાકડી-ઈત્યાદિ ચારઈન્દ્રિયોવાળા હોય છે. એમના પણ
પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદ છે. ૮-૧૦.

એમનાં ‘ સ્થાન ’ વિષે (૨).

છયે પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય હોય ઉધ્વલોક અને અધોલોકના એકદેશભાગની અંદર
હોય છે. વળી તિર્યગ્લોકમાં નદી, કુવા, તળાવ, વાવ વગેરેમાં પણ હોય છે, તેમ જ સર્વ દ્વીપો,

ઉપપાતાસ્સમુદ્ધાતાશ્ચિજસ્થાનાદપિ સ્ફુટમ્ ।
અસંખ્યેયતમેભાગે તે લોકસ્ય પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આહારાંગેન્દ્રિયોચ્છ્વાસમાષાલ્યા યષુ પંચ ચ ।
પર્યાપ્તયસ્તથા પ્રાણાઃ षट्सપ્તાઘૌ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૪ ॥
ચત્વારઃ સ્થાવરોક્તાસ્તે જિઘ્ઘાવાગૂબલવૃદ્ધિતઃ ।
ષટ્કદ્વીન્દ્રિયેષ્વથૈકૈકેન્દ્રિયવૃદ્ધિસ્તતો દ્વયોઃ ॥ ૧૫ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

લક્ષદ્વયં ચ યોનીનામેષુ પ્રત્યેકમિષ્યતે ।
લક્ષાણિ કુલકીટીનાં સપ્તાઘ નવ ચ ક્રમાત્ ॥ ૧૬ ॥

इति योनिसंख्या कुलसंख्या च ॥ ४-५ ॥

વિવૃતા યોનિરેતેષાં ત્રિવિધા સા પ્રકીર્તિતા ।
સચિત્તાચિત્તમિશ્રાલ્યા ભાવના તન્ન દર્શ્યતે ॥ ૧૭ ॥

સમુદ્રો તથા જળાશયોમાં પણ હોય છે. ઉપપાતથી, સમુદ્ધાતથી અને સ્વસ્થાનથી પણ એઓ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૧૧-૧૩.

એમની 'પર્યાપ્તિ' વિષે. (૩).

એમને પાંચ પર્યાપ્તિ છે : (૧) આહાર પર્યાપ્તિ, (૨) શરીરપર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ અને (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ. વળી પ્રાણ, બે ઇન્દ્રિયોવાળાને છે, ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળાને સાત, અને ચાર ઇન્દ્રિયોવાળાને આઠ હોય છે. ('સ્થાવર' ને છે એ ચાર પ્રાણ, પાંચમો 'જીવ્હા ઇન્દ્રિય,' અને છઠ્ઠો વચનબળ-એ પ્રમાણે છે પ્રાણ બેઇન્દ્રિયજીવોના. ત્રેઇન્દ્રિયને એક ઇન્દ્રિય વધી એટલે ૬+૧=૭ સાત પ્રાણ; અને ચત્વરિન્દ્રિયને વળી એનાથી એક ઇન્દ્રિય વધી, એટલે ૭+૧=૮ પ્રાણ). ૧૪-૧૫.

એમની 'યોનિસંખ્યા' તથા 'કુલસંખ્યા' વિષે, (૪-૫).

એમની પ્રત્યેકની બે લાખ યોનિઓ છે. અને કુલકોટિ, બેઇન્દ્રિયોની સાત લાખ, ત્રેઇન્દ્રિયોની આઠ લાખ અને ચત્વરિન્દ્રિયોની નવ લાખ છે. ૧૬.

એમના 'યોનિસ્વરૂપ' વિષે. (૬).

એમની યોનિ વિવૃત્ત હોય છે અને એ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારની છે; જીવતા બળદ વગેરેના શરીરથી નીકળેલા કીડા વગેરેની સચિત્ત યોનિ છે; અચિત્ત કાષ્ટ

જીવદ્ગવાદિદેહોત્પદ્વ્યાદીનાં સચિત્તા ।

અચિત્તકાષ્ટાદ્યુત્પન્નધુણાદીનામચિત્તા ॥ ૧૮ ॥

સચિત્તાચિત્તકાષ્ટાદિસંજાતાનાં તુ મિશ્રકા ।

ઉષ્ણા શીતા ચ શીતોષ્ણેત્યપિ સા ત્રિવિધા મતા ॥ ૧૯ ॥

इति योनिस्वरूपम् ॥ ६ ॥

દ્વચક્ષાણાં દ્વાદશાબ્દાનિ ભવેજ્જ્યેષ્ઠા ભવસ્થિતિઃ ।

ત્ર્યક્ષાણાં પુનરેકોનપંચાશદેવ વાસરાઃ ॥ ૨૦ ॥

ષમમાસાશ્ચતુરક્ષાણાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ।

સાન્તર્મુહૂર્ત્તોના ત્વેષાં સ્યાત્પર્યાસતયા સ્થિતિઃ ॥ ૨૧ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

ઓગ્રતો વિકલાક્ષેષુ કાયસ્થિતિરૂરીકૃતા ।

સંસ્થ્યેયાબ્દસહસ્રાણિ પ્રત્યેકં ચ તથા ત્રિષુ ॥ ૨૨ ॥

પર્યાસત્વે તુ નવરં દ્વચક્ષકાયસ્થિતિર્મિતા ।

સંસ્થ્યેયાન્યેવ વર્ષાણિ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૨૩ ॥

ભવસ્થિતિર્દ્વીન્દ્રિયાણામુત્કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દિકી ।

તાદૃગૂનિરન્તરકિયદ્ભવાદાનાદસૌ ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

વગેરેના ક્રીડાઓની અચિત્ત યોનિ છે; તેમજ સચિત્તઅચિત્ત કાષ્ટ વગેરેના ક્રીડાઓની મિશ્ર યોનિ છે. વળી ઉષ્ણ, શીત, શીતોષ્ણ-એમ પણ ત્રણ પ્રકારની (યોનિ) કહી છે. ૧૭-૧૯.

એમની ' ભવસ્થિતિ ' વિષે. (૭).

બેઘન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની, ત્રણબેન્દ્રિયવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ ઓગણપચાસ દિવસની, અને ચારબેન્દ્રિયોવાળા જીવોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ છ માસની છે. જઘન્ય ભવસ્થિતિ તો સર્વવિકલેન્દ્રિયોની અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. વળી એમની પર્યાપ્તપણાની સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્ત ઓછી છે. ૨૦-૨૧.

એમની ' કાયસ્થિતિ ' વિષે. (૮).

ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોની ઓઘથી કાયસ્થિતિ, પ્રત્યેક પ્રકારમાં તથા ત્રણ પ્રકારમાં સંખ્યાત સહજોવર્ષોની છે. પણ એમાં જે પર્યાપ્ત બેઘન્દ્રિયોની કાયસ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષોની જ કહી છે. કારણ કે બેઘન્દ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ બાર વર્ષની છે; અને એવા

एवमग्रेऽपि संख्येयदिनरूपा च पर्याप्तश्रीन्द्रियांगिनाम् ।

पर्याप्तचतुरक्षाणां संख्येयमासरूपिका ॥ २५ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ८ ॥

कर्मणां तैजसं चौदारिकमेतत्तनुप्रयम् ।

इति देहाः ॥ ९ ॥

केवलं हुंडसंस्थानमेतेषां परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥

इति संस्थानम् ॥ १० ॥

योजनानि द्वादशैषां त्रिगव्यस्येकयोजनम् ।

क्रमाज्ज्येष्टा तनुर्ध्वयंगुलासंख्यलवोन्मिता ॥ २७ ॥

આહુત્ય—

बारसजोअण संखो तिकोस गुम्मी य जोअणं भमरो ॥ इति ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

वेदनोत्थः कषायोत्थो मरणान्तिक इत्यपि ।

विकलेन्द्रियजीवानां समुद्धाता भ्रमी त्रयः ॥ २८ ॥

इति समुद्धाताः ॥ १२ ॥

पृथ्यायाः स्थावराः पंच द्वीन्द्रियाद्यास्त्रयः पुनः ।

संख्येयजीविनः पंचेन्द्रियतिर्यग्गुणरा अपि ॥ २९ ॥

ઉપરાઉપર સતત કેટલાક ભવો કરવાથી કાયસ્થિતિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે પર્યાપ્ત ત્રેઇન્ડ્રિયોની સંખ્યાત દિવસોની, અને પર્યાપ્ત ચઉરિન્ડ્રિયોની સંખ્યાત માસની કાયસ્થિતિ છે. ૨૨-૨૫.

એમનાં ખીજાં દ્વારો વિષે. (૬-૧૨).

એમનાં શરીર ત્રણ પ્રકારનાં છે: કાર્મણ, તૈજસ, ઔદારિક. સંસ્થાન કેવળ હુંડક-સંસ્થાન જ છે. દેહમાન ઉત્કૃષ્ટતઃ, મેધન્દ્રિયોનું ધાર યોજન, ત્રેધન્દ્રિયોનું ત્રણ કોસ અને ચઉન્દ્રિયોનું એક યોજન છે; જધન્યતઃ શરીરમાન ત્રણેનું, આંગળના અસંખ્યતમા ભાગ જેટલું છે. એ સંખંધમાં અન્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાં કહ્યું છે કે (ઉત્કૃષ્ટતઃ) શંખ ધાર યોજનનો, શુદ્ધી ત્રણ કોસની અને ભમરો એક યોજનનો હોય છે. આ વિકલ્પેન્દ્રિય જીવોને સમુદ્ધ્યાત ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : (૧) વેદનાથી ઉત્પન્ન થતો; (૨) કષાયથી ઉત્પન્ન થતો, (૩) મરણાન્તિક. ૨૬-૨૮.

એમની ' ગતિ ' તથા ' આગતિ ' વિષે (૧૩-૧૪)

पृथ्वीकाय आदि भांडो स्थावरो; ऋषो विकलेन्द्रियो; तथा संभ्यातमासुष्यवाणा

સ્થાનકેષુ દશસ્વેષુ ગચ્છન્તિ વિકલેન્દ્રિયાઃ ।

દશમ્ય એવૈતેભ્યશ્ચોત્પદ્યન્તે વિકલેન્દ્રિયાઃ ॥૩૦॥ યુગ્મમ્ ॥

ન દેવનારકાસંખ્યજીવતિર્યગ્નરેષુ ચ ।

एषां गमागमौ तस्मात् द्विगता ह्यागता इति ॥ ३१ ॥

उपपातच्यवनयोर्विरहो द्वीन्द्रियादिषु ।

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टो जघन्यः समयावधिः ॥ ३२॥

उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते चैकेन समयेन ते ।

एको द्वौ वा त्रयः संख्या असंख्या वિકलेन्द्रियाः ॥ ३३ ॥

इति गतागती ॥ ૧૩-૧૪ ॥

લઘ્વા નૃત્વાદિસામગ્રીં કેચિદાસાદયન્ત્યમી ।

यावद्दीक्षां भवे गम्ये न तु मोक्षं स्वभावतः ॥ ૩૪ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ ૧૫ ॥

एकस्मिन् समये सिद्धिर्विकलानां न सम्भवेत् ।

ग्रामो नास्ति कुतः सीमा मोक्षो नास्तीति सा कुतः ॥ ૩૫ ॥

૫'એન્દ્રિતિર્યંચ અને મનુષ્યો—આ દશ સ્થાનકોની અંદર વિકલેન્દ્રિય જીવોની ગતિ છે, અને એજ દશ સ્થાનકોમાંથી એઓની આગતિ થાય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યંચ તથા મનુષ્યોમાં તેઓ જતાયે નથી તેમ ત્યાંથી આવતા યે નથી. દેવતા કે નારકીમાં પણ તેમની ગતિ કે આગતિ છે જ નહિ. માટે એઓને મનુષ્ય અને તિર્યંચની—એમ બે જ ગતિ અને બે જ આગતિ રહી. ૩૦-૩૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ઉત્પત્તિ અને અવનનો વિરહ ઉત્કૃષ્ટતઃ અન્નર્મુહૂર્તનો, અને જઘન્યતઃ એક સમયનો કહ્યો છે. ૩૨.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની, એકસમયમાં જન્મમરણની સંખ્યા એક, બે, ત્રણ, છેલ્લામાં છેલ્લી સંખ્યાસુધી, અને એથી પણ વિશેષની છે. ૩૩.

હવે એમના ૧૫ મા દ્વારથી ૨૩ મા સુધીના દ્વારો વિશે.

વિકલેન્દ્રિય જીવો મનુષ્યત્વ આદિ સામગ્રીને યોગે અનન્તરભવમાં યાવત્ સર્વ-વિરતિરૂપ દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ સ્વભાવતઃ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી. ૩૪.

વિકલેન્દ્રિય જીવોનો મોક્ષ જ નથી. એટલે પછી 'એકસમયસિદ્ધિ' જેવું કંઈ રહ્યું નહિ. કારણકે ગામ વિના સીમા કેવી ? ૩૫.

इति एकसमयसिद्धिः ॥ १६ ॥

કૃષ્ણા નીલા ચ કાપોતીત્વેષાં લેશ્યાત્રયં સ્મૃતમ્ ।

इति लेश्या ॥ १७ ॥

ત્રસનાહ્યન્તરે સત્ત્વાદાહારઃ ષડ્દિગુદ્ભવઃ ॥ ૩૬ ॥

इति आहारदिक् ॥ १८ ॥

एषां संहननं चैकं सेवार्त्तं परिकीर्तितम् ।

इति संहननम् ॥ १९ ॥

માનમાયાક્રોધલોભા કષાયા ણ્ણુ વર્ણિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

इति कषायाः ॥ २० ॥

આહારપ્રમુખાઃ સંજ્ઞાશ્ચતસ્ર ણ્ણુ દર્શિતાઃ ।

इति संज्ञाः ॥ २१ ॥

દ્વ્યક્ષાણાં સ્પર્શનં જીહ્વેત્યાભ્યાતમિન્દ્રિયં દ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥

તત્ત્ર ડ્યક્ષચતુરક્ષાણાં ક્રમાદ્ દ્વાણેન્દ્રિયાધિકં ।

इति इन्द्रियम् ॥ २२ ॥

અસત્ત્વાદ્યક્તસંજ્ઞાનાં તે નિર્દિષ્ટા અસંજ્ઞિનઃ ॥ ૩૯ ॥

गद्वा न दीर्घकालिकी नापि दृष्टिवादोपदेशिकी ।

સ્યાદ્દેતુવાદિકી દ્વેષાં ન તયા સંજ્ઞિતા પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

इति संज्ञिता ॥ २३ ॥

વિકલેન્દ્રિય જીવેને લેશ્યા ત્રણ હોયઃ કૃષ્ણા, નીલા અને કાપોતી. આ જીવે ત્રસ-
નાડીની અંદર હોવાથી એમને છ દિશાઓનો આહાર હોય છે. ૩૬.

વિકલેન્દ્રિય જીવેને એક જ ' સેવાર્ત ' સંહનન જ છે. ત્રણ એઓને ચારે કષાયો
છેઃ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. ૩૭.

વિકલેન્દ્રિય જીવેને આહાર આદિ ચાર સંજ્ઞાઓ છે. ઇન્દ્રિયોમાં, બેન્દ્રિય જીવેને
સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય; ત્રેહન્દ્રિય જીવેને એ બે ને ત્રીજી દ્વાણેન્દ્રિય; અને ચતુરિન્દ્રિય
જીવેને એ ત્રણ ને ચોથી ચક્ષુરિન્દ્રિય—એ પ્રકારે છે. ૩૮-૩૯.

વિકલેન્દ્રિય જીવેને પ્રકટ સંજ્ઞા નથી તેથી એઓને ' અસંજ્ઞી ' કહ્યા છે. અથવા તો;
એમને દીર્ઘકાલિકી કે દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા હોતી નથી, ફક્ત દેતુવાદિકી સંજ્ઞા હોય છે
પણ એથી એઓમાં સંજ્ઞિપણ કહેવાય નહિ. (એટલે એઓને અસંજ્ઞી કહ્યા છે). ૪૦.

કેવલં કલીબવેદાશ્ચ મિથ્યાદૃષ્ટય ઇવ તે ।

સમ્યગ્દૃશો હ્યલ્પકાક્ષં વિદ્યુજ્જ્યોતિર્નિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૧ ॥

સાસ્વાદનાસ્થ્યસમ્યક્ત્વે કિંચિત્ શેષે મૃતિ ગતાઃ ।

વિકલાક્ષેષુ જાયન્તે યે કેચિત્તદપેક્ષયા ॥ ૪૨ ॥

અપર્યાપ્તદશાયાં સ્યુઃ સમ્યગ્દૃશોઽપિ કેચન ।

પયાસત્ત્વે તુ સર્વેઽપિ મિથ્યાદૃષ્ટય ઇવ તે ॥ ૪૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

इति वेदः दृष्टिश्च ॥ २४-२५ ॥

મતિશ્રુતાભિધં જ્ઞાનદ્વયં સમ્યગ્દૃશાં ભવેત્ ।

મત્યજ્ઞાનશ્રુતાજ્ઞાને તેષાં મિથ્યાસ્તિનાં પુનઃ ॥ ૪૪ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

અચ્છુર્દર્શનોપેતા દ્વિત્ર્યચ્છાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ।

સચ્છુર્દર્શનાચ્છુર્દર્શનાઃ કથિતા જિનૈઃ ॥ ૪૫ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

સ્યુઃ સાકારોપયોગાસ્તે જ્ઞાનાજ્ઞાનવ્યપેક્ષયા ।

નિરાકારોપયોગાસ્તે દર્શનાપેક્ષયા પુનઃ ॥ ૪૬ ॥

હવે એમના ' વેદ ' અને ' દષ્ટિ ' વિષે. (૨૪-૨૫).

વિકલેન્દ્રિય જીવોને કેવળ નપુંસકવેદ હોય છે. એઓ વળી મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે કેમકે એમને વિદ્યુત્તી જ્યોતિની જેમ, અલ્પકાળસુધી જ સમ્યક્દૃષ્ટિ રહે છે. ૪૧.

સાસ્વાદન સમક્રિત કંઈક શેષ રહે ત્યારે મૃત્યુ પામીને જે કોઈ પ્રાણીઓ વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ, અપર્યાપ્ત દશામાં કેટલાક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પણ હોય છે; પણ પર્યાપ્તદશામાં તો સર્વે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે, એમનાં ૨૬ મા દ્વારથી ૨૮ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

સમ્યક્દૃષ્ટિ વિકલેન્દ્રિયોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-એમ બે જ્ઞાન છે. પણ એમનામાં જ મિથ્યાત્વી છે એમને મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન-એમ બે છે. ૪૪.

બેધન્દ્રિય જીવો અને ત્રેધન્દ્રિય જીવોને અચ્છુર્દર્શન હોય છે; બ્યારે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુર્દર્શન તેમ અચ્છુર્દર્શન બેઉ કક્ષાં છે. ૪૫.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને, જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ, સાકાર ઉપયોગ હોય છે; બ્યારે દર્શનની અપેક્ષાએ નિરાકાર ઉપયોગ હોય છે. ૪૬.

इति उपयोगः ॥ २८ ॥

द्विवक्त्रिक्षणान्तश्च संभवत्येषु विग्रहः ।

ततस्तत्रैकसमયं व्यवહारादનાહૃતિઃ ॥ ૪૭ ॥

નિશ્ચયાત્તુ દ્વિસમયા સ્યાદનાહારિતા કિલ ।

વિગ્રહે વિકલાક્ષાણામાહારકત્વમન્યદા ॥ ૪૮ ॥

एते प्रागोज्जाहारास्ततः पर्याप्तभावतः

લોમાહારાઃ કાવલિકાહારા અપિ ભવન્ત્યમી ॥ ૪૯ ॥

सचित्ताचित्तमिश्राख्य एषामाहार इष्यते ।

અન્તર્મુદૂર્ત્તમુત્કૃષ્ટમાહારસ્યાન્તરં મતમ્ ॥ ૫૦ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

पर्याप्तानां गुणस्थानमेतेषामुक्तमादिमम् ।

અપર્યાપ્તામાં તદાદ્યં દ્વિતીયમપિ જાતુચિત્ ॥ ૫૧ ॥

इति गुणाः ॥ ૩૦ ॥

औदारिकः काययोगः तन्मिश्रः कर्मणस्तथा ।

વાગસત્યામૃષા ચેતિ યોગાશ્ચત્વાર ઇષ્વમી ॥ ૫૨ ॥

હવે એમના ' આહાર ' વિષે. (૨૮).

વિકલેન્દ્રિયોને એવકોવાળો અને ત્રણ સમય પર્યાન્તનો ' વિગ્રહ ' સંભવે છે. અને એ વિગ્રહગતિમાં વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એઓ એક સમય અનાહારી રહે છે; પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ એ સમય સુધી અનાહારી રહે છે. અન્યદા એઓ આહારક હોય છે. ૪૭-૪૮.

પહેલા તો એમનો ' યોગઆહાર ' હોય છે. પણ પછી પર્યાપ્ત ભાવ પામે છે ત્યારે એમને ' લોભઆહાર ' અને ' કવલઆહાર ' પણ હોય છે. ૪૯.

વળી એઓને સચિત્, અચિત્ અને મિશ્ર-એમ ત્રણે આહાર હોય છે. એમને એ આહાર વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુદૂર્ત્તનું છે. ૫૦.

એમના ' ગુણસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે.

વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં જે ' પર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું ગુણસ્થાન, અને જેઓ ' અપર્યાપ્ત ' હોય એમને પહેલું અને કવચિત્ બીજું ગુણસ્થાન પણ હોય છે. ૫૧.

વિકલેન્દ્રિય જીવોને ચાર યોગ હોય છે: (૧) ઔદારિક કાયયોગ, (૨) ઔદારિકમિશ્ર-યોગ, (૩) કાર્મણકાયયોગ અને (૪) અસત્યમૃષાવચનયોગ. ૫૨.

इति योगाः ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलसंख्यांशकायति ।

तावन्तो द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तकाः पृथक् ॥ ૫૩ ॥

एकस्मिन् प्रतरे सूच्योऽङ्गुलासंख्यांशकायति ।

अपर्याप्ता द्वित्रिचतुरक्षास्तावन्त ईरिता ॥ ૫૪ ॥

उक्तं च— पञ्चत्तापञ्चत्ता बितिचउ अस्तस्त्रिणो अवहरंति ।

अङ्गुलસંખાસંખપ્પસમઇયં પુઠો પયરં ॥ ૫૫ ॥

इति मानम् ॥ ३२ ॥

सर्वस्तोकाः चतुरक्षाः पर्याप्ताः परिकीर्तिताः ।

पर्याप्तद्वીन्द्रियास्तेभ्यોऽધિકાस्तेભ્યસ્ત્રિલાસ્તથા ॥ ૫૬ ॥

असंख्येयगुणास्तेभ्योऽपर्याप्तचतुरिन्द्रियाः ।

ત્રિદ્વીન્દ્રિયા અપર્યાપ્તાસ્તતોઽધિકાધિકાઃ ક્રમાત્ ॥ ૫૭ ॥

इति अल्पबहुत्वम् ॥ ३३ ॥

એમના ' માન ' એટલે પ્રમાણ વિષે. (૩૨).

એક અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ નેટલી લાંબાઇવાળા એક પ્રતરની અંદર નેટલી સૂચિઓ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ પર્યાપ્ત, બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. વળી, એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ નેટલી લાંબાઇવાળા એક પ્રતરની અંદર નેટલી સૂચિ હોય તેટલા પૃથક્ પૃથક્ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો હોય. ૫૩-૫૪.

કહ્યું છે કે:—

અંગુલના સંખ્યાત અને અસંખ્યાત પ્રદેશોથી ભરેલા પૃથક્ પૃથક્ પ્રતરને પર્યાપ્ત તેમ જ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિય જીવો, ત્રેઇન્દ્રિય જીવો, ચતુરિન્દ્રિય જીવો, તથા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયો આવહરે છે. ૫૫.

હવે એમના ' અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૩).

પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો સર્વથી થોડા છે, એનાથી ઝાઝા પર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે અને એનાથી પણ ઝાઝા પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૫૬.

એથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો છે, એથી અધિક અપર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો અને એથી વિશેષ અપર્યાપ્ત બેઇન્દ્રિયો છે. ૫૭.

હવે એમના ' દ્વિગપેક્ષી અલ્પબહુત્વ ' વિષે. (૩૪).

इमे प्रतीच्यामत्यस्याः प्राच्यां विशेषतोऽधिकाः ।

दक्षिणस्यामुत्तरस्यामेभ्योऽधिकाधिकाः क्रमात् ॥ ५८ ॥

अल्पतां बहुतां चानुसरन्त्येतेऽम्बुकायिनाम् ।

प्रायो जलाशयेष्वेषां भूमनोस्पत्तिः प्रतीयते ॥ ५९ ॥

द्वयक्षाः पूतरशंखाद्याः स्युः प्रायो बहवो जले ।

शेवालादौ च कुन्वाद्या मृंगाद्याश्चाम्बुजादिषु ॥ ६० ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुत्वम् ॥ ૬૦ ॥

अल्पमन्तર્मुहूर्તं स्यात् कालोऽनन्तोऽन्तरं महत् ।

वनस्पत्यादिषु स्थित्वा पुनर्वિકલताजुषाम् ॥ ૬૧ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૬૧ ॥

तिर्यचो मनुजा देवा नारकाश्चेति तार्विकैः ।

સ્મૃતા પંચેન્દ્રિયા જીવાશ્ચતુર્ધા ગણધારિભિઃ ॥ ૬૨ ॥

त्रिधा पंचाक्षतिर्यचो जलस्थलवचारिणः ।

अनेकधा भवन्त्येते प्रतिभेदविवक्षया ॥ ૬૩ ॥

પશ્ચિમદિશામાં બહુ અદ્ય વિકલેન્દ્રિયો છે, પૂર્વમાં એથી અધિક છે; દક્ષિણમાં એથી અધિક અને ઉત્તરમાં વળી એથી યે અધિક છે. એમનું અદ્યત્વ કે બહુત્વ અપ્કાયજીવો પ્રમાણે છે કારણ કે પ્રાયઃ એમની ઉત્પત્તિ આઝી જળાશયોને વિષે જ જણાય છે. પૂરા, શંખલા વગેરે એન્દ્રિય જીવો પ્રાયઃ જળમાં ઘણા હોય છે; કંથવા વગેરે શેવાળમાં બહુ હોય છે; અને ભમરા વગેરે કમળપુષ્પોમાં બહુ હોય છે. ૫૮-૬૦.

હવે એમના 'અન્તર' વિષે.

એ જીવો વનસ્પતિ વગેરેમાં રહીને પુનઃ વિકલેન્દ્રિયપણું પામે એ બે સ્થિતિ વચ્ચેનું અન્તર જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલું, અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અનન્તકાળ પ્રમાણ છે. ૬૧.

આ પ્રમાણે સાઠ સ્લોકમાં વિકલેન્દ્રિય જીવોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

હવે પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્વરૂપ વિષે.

તત્ત્વના બાજુનાર ગણધરોએ પંચેન્દ્રિય જીવોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે: (૧) તિર્યચ, (૨) મનુષ્ય, (૩) દેવ અને (૪) નારક. ૬૨.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના ત્રણ પ્રકાર છે: જળચર, સ્થળચર, ખેચર. વળી એના પણ ઉપ-બેઠો છે. એ જોતાં એઓના અનેક પ્રકાર કહેવાય. ૬૩.

દૃષ્ટા જલચરાસ્તન્ન પંચધા તીર્થપાર્થિવૈઃ ।

મત્સ્યાશ્ચ કચ્છપા ગ્રાહા મકરા શિશુમારકાઃ ॥ ૬૪ ॥

તન્નાનેકવિધા મત્સ્યાઃ શ્લક્ષ્ણાસ્તિમિતિર્મિગલાઃ ।

નક્રાસ્તંદુલમત્સ્યાશ્ચ રોહિતાઃ કણિકાભિધાઃ ॥ ૬૫ ॥

પીઠપાઠીનશકુલાઃ સહસ્રદંષ્ટ્રસંજ્ઞકાઃ ।

નલમીના ઉલૂપી ચ પ્રોષ્ઠી ચ મદ્ગુરા અપિ ॥ ૬૬ ॥

ચટાશ્ચટકરાશ્ચાપિ પતાકાતિપતાતિકાઃ ।

સર્વે તે મત્સ્યજાતીયા યે ચાન્યેઽપિ તથાવિધાઃ ॥ ૬૭ ॥

કચ્છપા દ્વિવિધા અસ્થિકચ્છપા માંસકચ્છપાઃ ।

જ્ઞેયા સંજ્ઞાભિરેતાભિઃ ગ્રાહાઃ પંચવિધા પુનઃ ॥ ૬૮ ॥

॥ દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા, સીસાગારા इति ॥

દ્વિવિધા મકરાઃ શોંઢા મદ્ગા इति વિભેદતઃ ।

एकाकाराः शिशुमाराः सर्वेऽमी जलचारिणः ॥ ६९ ॥

इति जलचराः ॥

चतुष्पदाः परिसर्पा इति स्थलचरा द्विधा ।

चतुष्पदाश्चतुर्भेदैस्तत्र प्रोक्ता विशारदैः ॥ ७० ॥

જળચરના પાંચ પ્રકાર છેઃ મત્સ્ય, કાચળા, ગ્રાહ, મગર અને શિશુમાર. ૬૪.

એમાં વળી મત્સ્યો પણ અનેક પ્રકારના છે તે આ પ્રમાણેઃ શ્લક્ષ્ણ, તિમિ, તિર્મિગળ, નક, તંદુલ, રોહિત, કણિક, પીઠ, પાઠીન, શકુલ, સહસ્રદંષ્ટ્ર, નલમીન, ઉલૂપી, પ્રોષ્ઠી, મદ્ગુર, ચટ, ચટકર, પતાકા, અને અતિપતાતિકા. આ સર્વે તેમજ એવાં ધીબાં હોય તે સર્વે પણ મત્સ્યની જાતિઓ છે. ૬૫-૬૭.

કચ્છપ-કાચળા બે પ્રકારના છેઃ અસ્થિકચ્છપ અને માંસકચ્છપ. ગ્રાહ પાંચ પ્રકારના છે તેનાં નામઃ— દિલી, વેઢલા, સુદ્ધલા, પુલગા અને સીસાગારા. ૬૮.

મકર બે જાતના છેઃ શોંઢ અને મદ્ગ. શિશુમાર એક જ જાતના હોય છે. ૬૯.

એ સર્વે 'જળચર' જીવો થયા.

હવે 'સ્થળચર' વિષે.

કેચિદેકચુરાઃ કેચિદ્દ્વિચુરા અપરે પુનઃ ।

ગંડીપદાશ્ચ સનસ્વપદા અન્યે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૧ ॥

અભિન્નાઃ સ્યુઃ ચુરા યેષાં તે સ્યુરેકચુરાભિધાઃ ।

ગર્વભાશ્વાદયસ્તે તુ રોમન્થં રચયન્તિ ન ॥ ૭૨ ॥

ભિન્ના યેષાં ચુરાસ્તેસ્યુર્દિચુરા બહુજાતયઃ ।

મહિષા ગવયા ઉષ્ટ્રા વરાહઋગલૈડકાઃ ॥ ૭૩ ॥

રુરવઃ શરભાશ્ચાપિ ચમરા રોહિષા મૃગાઃ ।

ગોકર્ણાદ્યા અમી સર્વે રોમન્થં રચયન્તિ વૈ ॥ ૭૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સ્યાત્પદ્મકર્ણિકા ગંડી તદ્વચ્ચેષાં પદાશ્ચ તે ।

હસ્તિગંડકચ્છદ્ગાદ્યા ગંડીપદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૭૫ ॥

इति उत्तराध्ययनवृत्तौ ॥

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ તુ—

ગંડી સુવર્ણકારાધિકરણસ્થાનમિતિ ॥

સ્થળચર એ પ્રકારનાં: (૧) ચોપગાં અને (૨) પરિસર્પક. એમાં પણ ચોપગાં ચાર ભાતના છે:—(૧) એકખરીવાળા, (૨) બેખરીવાળા, (૩) ગંડીપદા અને (૪) નહોરવાળા. ૭૦-૭૧.

જેઓની ખરી છુટી ન હોતાં એકત્ર સંધાયલી હોય છે એઓ એક ખરીવાળાં કહેવાય. એનું દૃષ્ટાન્ત ગર્દભ વગેરે જેઓ વાગોળતા નથી એ. ૭૨.

જેઓની ખરી લિન્ન એટલે વચ્ચે ફાટવાળી હોય છે એઓ બેખરીવાળા કહેવાય. જેમકે પાડા, ગોધા, ઊંટ, ડુક્રર, બકરા, મેંઠા, રૂર, શરભ, અમર, રોહિષ, મૃગ, ગોકર્ણ વગેરે વાગોળનારા પ્રાણીઓ. ૭૩-૭૪.

ગંડી એટલે 'પક્ષનું' બીજકોશ, અથવા વૃક્ષનું થડ,—એના જેવા જેમના પગ હોય એઓ ગંડીપદ કહેવાય. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, હાથી-ગેંડા-ખડ્ગ વગેરે. ૭૫.

‘ગંડી’ શબ્દનો એ અર્થ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમાં કર્યો છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં તો ‘ગંડી એટલે સોનીની એરણ’ એમ કહ્યું છે.’

૧. વર્તમાન કોષકારો તો ગંડી એટલે વૃક્ષનું થડ કહે છે. ‘એરણ’ ને માટે તો એઓ ‘ગંડ’ શબ્દ કહે છે.

યેષાં પદા નલૌર્દીર્ઘેઃ સંયુતાઃ સ્યુઃ શુનામિવ ।
તીર્થકરૈસ્તે સનસ્વપદા ઇતિ નિરૂપિતાઃ ॥ ૭૬ ॥
સિંહા વ્યાઘ્રા દ્વીપિનશ્ચ તરક્ષા શ્ચક્રકા અપિ ।
શૃગાલાઃ શશકાશ્ચિત્રાઃ શ્વાનશ્ચાન્યે તથાવિધાઃ ॥ ૭૭ ॥

ઇતિ ચતુષ્પદાઃ ॥

શુજોરઃપરિસર્પત્વાત્ પરિસર્પા અપિ દ્વિધા ।
તત્રોરઃપરિસર્પાશ્ચ ચતુર્ધા દર્શિતા જિનૈઃ ॥ ૭૮ ॥
અહયોઽજગરા આસાલિકા મહોરગા ઇતિ ।
અહયો દ્વિવિધા દર્વીકરા મુકુલિનસ્તથા ॥ ૭૯ ॥
દર્વીકરા ફણમૃતો યા દેહાવયવાકૃતિઃ ।
ફણાભાવોષિતા સા સ્યાત્ મુકુલં તથ્યુતાઃ પરે ॥ ૮૦ ॥
દર્વીકરા બહુવિધા દૃષ્ટા દૃષ્ટજગન્નયૈઃ ।
આશીવિષા દૃષ્ટિવિષા ઉગ્રભોગવિષા અપિ ॥ ૮૧ ॥

જેઓને પગે શ્વાનની જેમ દીર્ઘ નખ હોય છે એઓ ' નહોરવાળા ' કહેવાય છે. જેમકે; સિંહ, વાઘ, દીપડા, તરસ, રીંછ, શિયાળ, સસલા, ચિત્તા, શ્વાન, અને એવા બીજા જે હોય તે. ૭૭.

એટલું ચતુષ્પદો વિષે.

હવે સ્થળચરનો બીજો ભેદ ' પરિસર્પક '—તે વિષે.

' પરિસર્પક ' ના બે પ્રકાર છે: (૧) ભુબચી ચાલનારા અને (૨) પેટે ચાલનારા. પેટે ચાલનારાઓ પળી ચાર ભાતના કલા છે: સર્પ, અજગર, આસાલિક અને મહોરગ. એમાં પશુ સર્પ બે ભાતના આવે છે: દર્વીકર અને મુકુલી. ૭૮-૭૯.

જેમના દેહાવયવની આકૃતિ ફણાવાળી હોય તે દર્વીકર^૧; અને જેમના દેહાવયવની આકૃતિ ફણારહિત હોય એ મુકુલી.^૨ ૮૦.

દર્વીકર એટલે ફણીધર સર્પો વણી ભાતના હોય છે: આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ,

લાલાવિષાસ્ત્વગુવિષાશ્ચ શ્વાસોઽપ્પાસવિષા અપિ ।

કૃષ્ણાસર્પાઃ સ્વેદસર્પાઃ કાકોદરાવયોઽપિ ચ ॥ ૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

તત્ર ચ આશીર્દષ્ટ્રા વિષં તસ્યાં યેષામાશીવિષા હિ તે ।

જમ્બૂદ્રીપમિતં દેહં વિષસાત્કર્તુમીશ્વરાઃ ॥ ૮૩ ॥

શક્તૈર્વિષય ઇવાયં ભૂતં ભવતિ ભાવિ નો ।

તાદ્રક્ષરીરાસમ્પત્ત્યા પંચમાંગેઽર્થતો દ્વદઃ ॥ ૮૪ ॥

ઘોણસાઘ્યા મુકુલિનઃ इत्यેવમહયો દ્વિધા ।

एकाकारा अजगरा आसालिकानथ ब्रुवे ॥ ८५ ॥

अन्तर्मुष्यक्षेत्रस्य केवलं कर्मभूमिषु ।

काले पुनर्युगलिनां विदेहेष्वेव पंचसु ॥ ८६ ॥

चक्र्यर्धचक्रिरामाणां महानृपमहीभृताम् ।

स्कन्धावारनिवेशानां विनाशे समुपस्थिते ॥ ८७ ॥

एवं च नगरग्रामनिगमखेटादीनामुपस्थिते ।

विनाशे तदधः सम्मूर्च्छन्त्यासालिकसंज्ञकाः ॥ ८८ ॥ विशेषकम् ॥

ભોગવિષ, લાલાવિષ, ત્વગ્વિષ, શ્વાસોઽપ્પાસવિષ, કૃષ્ણસર્પ, સ્વેદસર્પ, કાકોદર વગેરે.
૮૧-૮૨.

આશી એટલે ઠાઠ, એમાં જેઓને વિષ હોય તે આશીવિષ. એઓમાં જમ્બુદ્રીપપ્રમાણુ દેહને પણ વિષમય કરવાનું સામર્થ્ય હોય છે. આતો ક્રૂર એઓની શક્તિ જણાવવાને માટે છે. બાપ્રી એવડું શરીરે હોતું નથી, અને એ એવી રીતે કદિ વિષમય થયું નથી, થતું નથી અને થવાનું પણ નહિં. આ ભાવાર્થનું પાંચમા અંગમાં કહ્યું છે. ૮૩-૮૪.

મુકુલી એટલે ફણાવિનાનાનું દંટાંનું ગોનસ જાતિના સર્પો છે. એ પ્રમાણે બેઠી પ્રકારના સર્પો થયા. પેટે ચાલનારાઓનો બીજો પ્રકાર અજગર. એ એક જ જાતના હોય છે. ૮૫.

હવે ત્રીજો પ્રકાર 'આસાલિક.' એનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર કેવળ કર્મભૂમિઓને વિષે તેમજ યુગળીઆના સમયમાં, પાંચે મહાવિદેહોમાં, ચક્રવર્તી—વાસુદેવ—તથા બળદેવ જેવા મહાન નૃપતિઓની સેનાના નાશને સમયે તેમ જ, નગર—ગ્રામ—નિગમ અને બેટ વગેરેના વિનાશને વખતે એઓની નીચે આસાલિક નામના સંમૂર્છિત જન્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. એઓ જ્યારે પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એમનું

અંગુલાસંલ્યભાગાંગાઃ પ્રથમોત્પન્નકા અમી ।
 વર્ધમાનશરીરાશ્ચોત્કર્ષાદ્ દ્વાદશયોજનાઃ ॥ ૮૯ ॥
 બાહ્યપૃથુલત્વાભ્યાં જ્ઞેયાસ્તદનુસારતઃ ।
 અજ્ઞાનિનોઽસંજ્ઞિનશ્ચ તે મિથ્યાદૃષ્ટયો મતાઃ ॥ ૯૦ ॥
 ઉત્પન્ના एव ते नश्यन्त्यन्तर्मुहूर्त्तजीविताः
 नष्टेषु तेषु तस्थाने गर्ता पतति तावती ॥ ૯૧ ॥
 મયંકરાથ સા ગર્તા રાષ્વસીવ બુભુક્ષિતા ।
 હિપ્રં ગ્રસતિ તત્સર્વં સ્કન્ધાવારપુરાદિકમ્ ॥ ૯૨ ॥
 ઉક્તં જીવસમાસે તુ સ્યુરેતે દ્વીન્દ્રિયા ઇતિ ।
 શરીરોત્કર્ષસાધર્મ્યાદિદ તત્ત્વં તુ કેવલી ॥ ૯૩ ॥
 મહોરગા બહુવિધા કેચિદંગુલદેહકાઃ ।
 તત્પૃથક્ત્વાંગકાઃ કેચિદ્વિતસ્તિતનવઃ પરે ॥ ૯૪ ॥
 एवं ररिनकुक्षिचापैर्योजनैस्तच्छतैरपि ।
 पृथक्त्ववृक्ष्या यावत्ते सहस्रयोजनांगकाः ॥ ૯૫ ॥
 સ્થલે જલેઽપિ વિચરન્ત્યેતે સ્થલોદ્ભવા અપિ ।
 નરક્ષેત્રે ન સન્ત્યેતે બાહ્યદ્વીપસમુદ્રગાઃ ॥ ૯૬ ॥

શરીર માત્ર અંગુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું હોય છે અને પછી વધતું વધતું છેવટ ખાર થોળનનું થાય છે અને એમની બડાઈ-પહોળાઈ પણ પ્રમાણમાં વધી હોય છે. એઓ જ્ઞાન-રહિત, સંજ્ઞારહિત અને મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. એઓ ઉત્પન્ન થતાં જ અન્તર્મુહૂર્તની અંદર મૃત્યુ પામે છે અને મૃત્યુ બાદ એ સ્થળે એમના શરીર જેવડી ખાડ પડી જાય છે. એ ખાડ બાહ્યે એક ભયંકર ક્ષુધાતુર રાક્ષસણી હોયની એમ એ સેનાને તથા નગર વગેરેને તુરત ગળી જાય છે. ૮૯-૯૨.

એમને ‘ જીવસમાસ ’ માં તો શરીરના ઉત્કર્ષના સાધર્મ્યને લીધે બેઇન્દ્રિયો કહ્યા છે. તત્ત્વ તો કેવળી બાહ્ય. ૯૩.

એઓ પ્રકાર ‘ મહોરગ ’ નો. મહોરગો અનેક પ્રકારના છે. કોઈ આંગળ જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ આંગળ જેવડા; કોઈ વેંત જેવડા; કોઈ પૃથક્ત્વ હાથ જેવડા, કુક્ષિ જેવડા, ધતુબ્ધ જેવડા, થોળન જેવડા, સો થોળન જેવડા અને છેક હબ્બર થોળન જેવડા પણ હોય છે. ૯૪-૯૫.

इति उरःपरिसर्पाः ॥

वक्ष्ये भुजपरिसर्पास्ते त्वनेकविधाः स्मृताः ।

नकुला सरटा गोधा ब्राह्मणीगृहगोधिकाः ॥ ९७ ॥

बुच्छुंदरीमूषकाश्च हासिनीजाहकादयः ।

एवं स्थलचरा उक्ता उच्यन्ते स्वचरा अथ ॥ ९८ ॥

ते चतुर्धा लोमचर्मसमुद्गविततच्छदाः ।

तत्र हंसाः कलहंसाः कपोतकेकिरायसाः ॥ ९९ ॥

ढंकाः कंकाश्चक्रवाकाश्चકોરક્રોંચસારસાઃ ।

कर्पिजलाः कुर्कुटाश्च शुકતિત્તિરલાવકાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

हारीताः कोकिलाश्चाषाः बकचातकखंजनाः ।

શકુનિચટકાવૃઘાઃ સુગ્રહશ્યેનસારિકાઃ ॥ ૧૦૧ ॥

शतपत्रभरद्वाजाः कुम्भकाराश्च टिट्ठिभाः ।

દુર્ગકૌશિકદાત્યૂહપ્રમુખા લોમપર્ચિણાઃ ॥ ૧૦૨ ॥ કલાપકમ્ ॥

એઓ સ્થળપર ઉત્પન્ન થયેલા છતાં સ્થળમાં ને જળમાં—ઉભયત્ર વિચરે છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં એમની ઉત્પત્તિ નથી, પણ બાહ્ય દ્વીપસમુદ્રોમાં છે. ૯૬.

એટલું ‘ ઉરપરિસર્પ ’ એટલે પેટે ચાલનારા સ્થળચરો વિશે.

હવે ‘ ભુજપરિસર્પ ’ એટલે ભુજઓવડે ચાલનારાઓ પણ અનેક પ્રકારના છે: નેાળીઆ, સરડા, ગોધા, બ્રાહ્મણી, ગરોળી, છછુંદર, ઉંદર, હાસિની, બહુક વગેરે. ૯૭-૯૮.

આ પ્રમાણે સ્થળચરો વિશે વિવેચન કર્યું.

હવે ‘ એચર ’ વિશે.

એચર ચાર પ્રકારના છે: (૧) લોમપક્ષી, (૨) ચર્મપક્ષી, (૩) સમુદ્રપક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી. ૯૯.

હંસ, કલહંસ, કપોત, મોર, કાગડા, ઢંક, કંક, ચક્રવાક, ચકોર, ક્રૌંચ, સારસ, કર્પિ-જલા, કુકડા, પોપટ, તેતર, લાવરી, હારિત, કોકિલ, આષ, બગલાં, ચાતક, ખંજન, સમડી, ચકલાં, ગીધ, મુધરી, શ્યેન, સારિકા, શતપત્ર, ચડોળ, કુંભકાર, ટીટીડા, દુર્ગ, મુવડ, અને દાત્યૂહ વગેરે ‘ લોમપક્ષી ’ છે. ૧૦૦-૧૦૨.

વલ્યુલીચર્મચટિકા આટિમાફંડપક્ષિણાઃ ।

સમુદ્રવાયસા જીવંજીવાચ્યાશ્ચર્મપક્ષિણાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

સમુદ્રગવત્સંચટિતૌ યેષામુદ્ગયનેઽપિ હિ ।

પક્ષૌ સ્યાતાં તે સમુદ્રગપક્ષિણાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અવસ્થાનેઽપિ યસ્પક્ષૌ તતૌ તે વિતતચ્છદાઃ ।

ઈમૌ સ્તઃ પક્ષિણાં ભેદૌ દ્વૌ બાહ્યદ્રીપવાર્ધિષુ ॥ ૧૦૫ ॥

સંમૂર્છિમા ગર્ભજાશ્ચેત્યમી સ્યુર્દિવિધાઃ સમે ।

વિના યે ગર્ભસામગ્રીં જાતાઃ સંમૂર્છિમાશ્ચ તે ॥ ૧૦૬ ॥

તથા ગર્ભાદિસામગ્ર્યા યે જાતાસ્તે હિ ગર્ભજાઃ ।

આસાલિકાન્વિના સંમૂર્છિમા એવ હિ તે ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

ચતુ સૂત્રકૃતાંગે આહારપરિજ્ઞાધ્યયને આસાલિકા ગર્ભતયા ઉક્તાઃ
તે તત્સદ્દશનામાનો વિજાતીયા એવ સંભાવ્યન્તે । અન્યથા પ્રજ્ઞાપનાદિભિઃ
સહ વિરોધાપન્તેઃ ॥

અપર્યાપ્તાશ્ચ પર્યાપ્તાઃ પ્રત્યેકં દિવિધા ઇમે ।

एवं पंचाक्षरित्यंचः सर्वेऽपिस्युश्चतुर्विधाः ॥ १०८ ॥

વાગલાં, ચામાચીડીયાં, આટી, બારંડ, સમુદ્રના કાગડા, અને છવ છવ ઇત્યાદિ
' ચર્મપક્ષી ' છે. ૧૦૩.

ઉડતી વખતે પણ જેઓની પક્ષ એટલે પાંખ સમુદ્રગ એટલે દાખડાની જેમ ખીડાયલી
રહે છે એઓ ' સમુદ્રગપક્ષી ' કહેવાય છે. ૧૦૪.

અને સ્થિર રહ્યા છતાં પણ જેઓની પાંખો વિસ્તરેલી હોય છે એઓ ' વિતતપક્ષી ' કહેવાય છે.

છેલ્લા બે ભાતના પક્ષીઓ મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના દ્વીપસમુદ્રોમાં જ છે. ૧૦૫.

આ સર્વે વળી સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-એમ બે પ્રકારના છે. ગર્ભની સામગ્રીવડે ઉત્પન્ન થાય એ ' ગર્ભજ ' ; અને એવી સામગ્રી વિના ઉત્પન્ન થાય એ ' સંમૂર્છિમ '. આસાલિકાભાતિ સંમૂર્છિમ છે. તે શિવાયના અન્ય સર્વ ગર્ભજ છે. ૧૦૬-૧૦૭.

' સૂત્રકૃતાંગ ' ના આહારપરિજ્ઞાઅધ્યયનમાં ' આસાલિકો ' ને ગર્ભજ કહ્યા છે-તે આસાલિકો સદશનામવાળી કોઈ ખીલ ભાતિ હશે. એમ ન હોય તો, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે એની સાથે વિરોધ આવે.

इति भेदाः ॥ १ ॥

विकलाक्षवदुक्तानि स्थानान्येषां जिनेश्वरैः ।

तत्तत्स्थानविशेषस्तु स्वयं भाव्यो विवेकिभिः ॥ १०९ ॥

इति स्थानानि ॥ २ ॥

पंच पर्याप्तयोऽमीषां पर्याप्तिं मानसीं विना ।

संમૂર્છિમાનામન્યેષાં પુનરેતા ભવન્તિ ષટ્ ॥ ૧૧૦ ॥

असंज्ञिनोऽमनस्का यत्प्रवर्तन्तेऽशनादिषु ।

આહારસંજ્ઞા સા જ્ઞેયા પર્યાપ્તિર્ન તુ માનસી ॥ ૧૧૧ ॥

अथवाल्पं मनोद्रव्यं वर्ततेऽसंज्ञिनामपि ।

પ્રવર્તન્તે નિવર્તન્તે તેઽપીષ્ટાનિષ્ટયોસ્તતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સંમૂર્છિમાનાં પ્રાણાઃ સ્યુર્નવાન્યેષાં ચ તે દશ ।

इति पर्याप्तयः ॥ ३ ॥

लक्षाश्चतस्रो योनीनामेषां सामान्यतः स्मृताः ॥ ११३ ॥

સંમૂર્છિમ અને ગર્ભજ-એ પ્રત્યેકના વળી 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' એમ બે ભેદ છે. એવી રીતે 'પચેન્દ્રિયતિર્યંચોના ચાર પ્રકાર થયા. ૧૦૮.

એ પ્રમાણે, શ્લોક ૬૨ થી શ્લોક ૧૦૮ સુધીમાં 'પચેન્દ્રિયતિર્યંચોના ભેદ સમજાવ્યા.

હવે એમનાં 'સ્થાન'. (દ્વાર ૨ જી).

એમનાં સ્થાન વિકલેન્દ્રિય જીવોની જેવાં કહ્યાં છે. તે તે સ્થાનવિશેષ યુદ્ધિમાનોએ સ્વયં સમજી લેવાં. ૧૦૯.

હવે એમની પર્યાપ્તિ વિષે. (દ્વાર ૩ જી).

એ જીવોમાં જે સંમૂર્છિમ છે એઓને મનપર્યાપ્તિ શિવાયની પાંચ પર્યાપ્તિ છે અને જે ગર્ભજ છે એઓને છ પર્યાપ્તિ છે. ૧૧૦.

સંજ્ઞા કે મન એકરૂપવાનું ન હોવા છતાં પણ એઓની આહાર આદિને વિષે પ્રવૃત્તિ છે એ એઓની આહારસંજ્ઞાને લીધે સમજવું. એ કંઈ મનઃપર્યાપ્તિ ન કહેવાય. અથવા તેા અસંજ્ઞિઓને પણ અદ્ય મનોદ્રવ્ય હોય છે એને લીધે, એઓ ઇષ્ટકાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે અને અનિષ્ટ કાર્યથી પાછા હટ છે. વળી સંમૂર્છિઓને પ્રાણ નવ હોય છે, અને ગર્ભજોને દશ હોય છે. ૧૧૧-૧૧૩.

इति योनिसंख्याः ॥ ४ ॥

एवं संमूर्द्धिमगर्भोद्भवभेदाविवक्षया ।

लक्षाणि कुलकोटीनामेषामित्याहुरीश्वराः ॥ ૧૧૪ ॥

अध्यर्धानि द्वादशैव भवन्ति जलचारिणाम् ।

खचराणां द्वादशाथ चतुष्पदांगिनां दश ॥ ૧૧૫ ॥

दशैवોरगजीवानां भुजगानां नवेति च ।

एषां सार्धत्रિपंचाशल्लक्षाणि कुलकोटयः ॥ ૧૧૬ ॥

इति कुलसंख्या ॥ ૫ ॥

विवृता योनિरेतेषां संમૂર્द्धિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં ભવત્પેષાં યોનિર્વિવૃતસંવૃતા ॥ ૧૧૭ ॥

સંમૂર્દ્ધિતાનાં ત્રૈધેયં સચિત્તાચિત્તમિશ્રકા ।

ગર્ભજાનાં તુ મિશ્રૈવ યદેષાં ગર્ભસમ્ભવે ॥ ૧૧૮ ॥

જીવાત્મસાસ્કૃતત્વેન સચિત્તે શુક્રશોણિતે ।

તત્રોપયુજ્યમાનાઃ સ્યુઃ અચિત્તાઃ પુદ્ગલાઃ પરે ॥૧૧૯॥ યુગ્મમ્ ॥

એમની યોનિસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૪ થું).

તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની યોનિસંખ્યા સાધારણરીતે ચાર લાખ ગણાય છે.

એમની કુળસંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૫ થું).

શ્રી તીર્થંકરોએ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની કુળસંખ્યા, ‘સંમૂર્દ્ધિમ’ કે ‘ગર્ભજ’ ના બેદની વિવક્ષાવિના કહી છે, અને તે આ પ્રમાણે કહી છે:—જળચરજીવોની સાડાબાર લાખ, ખેચરજીવોની બારલાખ, ચતુષ્પદોની દશ લાખ, ‘ઉરપરિસર્પો’ ની દશ લાખ, અને ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ—એ પ્રમાણે એકંદર સાડી ત્રેપન લાખ. ૧૧૪-૧૧૬.

હવે એમના યોનિસ્વરૂપ વિષે. (દ્વાર ૬ થું.)

એમનામા જે સંમૂર્દ્ધિમ છે એમની ‘વિવૃત’ યોનિ છે. અને જે ગર્ભજ છે એમની ‘વિવૃત-સંવૃત’ યોનિ છે. વળી સંમૂર્દ્ધિમોની (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત, અને (૩) સચિત્તાચિત્ત—એમ ત્રણ પ્રકારની યોનિ છે; અને ગર્ભજોની ફક્ત ‘સચિત્તાચિત્ત’ યોનિ છે, કેમકે એમને ગર્ભને સંભવ હોય છે ત્યારે શુક્ર અને શોણિત સચિત્ત થાય છે (કેમકે એમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે) અને એમાં ઉપયોગમાં આવતા અન્ય પુદ્ગલો અચિત્ત હોય છે. વળી સંમૂર્દ્ધિમોની

સંમૂર્ધિમાનાં ત્રિવિધા શીતોષ્ણામિશ્રભેદતઃ ।

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં તુ ભવેન્મિશ્રૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ૬ ॥

પૂર્વકોટિમિતોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ સ્યાડ્જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનાં ચતુરશીતિવર્ષસહસ્રાકા ॥ ૧૨૧ ॥

વત્સરાણાં ત્રિપંચાશત્ સહસ્રાગયુરંગાંગિનામ્ ।

મુજગાનાં દ્વિચસ્વારિશ્સહસ્રા સ્થિતિર્મતા ॥ ૧૨૨ ॥

સ્વચરાણાં સહસ્રાણિ દ્વાસપ્તતિઃ સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

સંમૂર્ધિમાનાં સર્વેષામિત્યુત્કૃષ્ટા સ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ગર્ભજાનાં પૂર્વકોટિરુત્કૃષ્ટા જલચારિણામ્ ।

ચતુષ્પદાનામુત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ પલ્યોપમત્રયમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

મુજોરઃપરિસર્પાણાં પૂર્વકોટિઃ સ્થિતિર્ગુરુઃ ।

સ્વચરાણાં ચ પલ્યસ્યાસંખ્યેયાંશો ગુરુઃ સ્થિતિઃ ॥ ૧૨૫ ॥

ગર્ભજાનાં તિરશ્ચાં સ્યાદોઘેનોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

પલ્યત્રયં સમેષામપ્યવરાંતર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ-એમ ત્રણ જાતની યોનિ છે, અને ગર્ભજની માત્ર શીતોષ્ણ યોનિ છે. ૧૧૭-૧૨૦.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે. (ક્ષા. ૭ મું)

આ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોમાં જેઓ જળચર છે એઓની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૂર્વકોટિ છે, ચતુષ્પદોની ચોરાશી હજારવર્ષ છે, ઉરપરિસર્પની ત્રેપનસહસ્રવર્ષ, ભુજપરિસર્પની બેતાલીશ-હજાર વર્ષ અને ખેચરની બેહાંતેરસહસ્ર વર્ષની છે. આ સર્વ સ્થિતિઓ ઉત્કૃષ્ટતઃ સમજવી, અને સર્વ ‘ સંમૂર્ધિમા ’ ની સમજવી. ૧૨૧-૧૨૩.

વળી (આ તિર્યંચપચેન્દ્રિયોમાં) જેઓ ગર્ભજ જળચર છે એઓની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વકોટિની, તેવા ચતુષ્પદોની ત્રણ પદ્યોપમની, તેવા ભુજપરિસર્પ તથા ઉરપરિસર્પની પૂર્વકોટિની, અને તેવા ખેચરોની પદ્યોપમના અસંખ્યમા અંશ જેટલી છે. ૧૨૪-૧૨૫.

ગર્ભજ પચેન્દ્રિયતિર્યંચોની ‘ ઓઘથી ’ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની ભવસ્થિતિ છે. સઘળા તિર્યંચપચેન્દ્રિયોની ભવસ્થિતિ જઘન્યતઃ તેા માત્ર અન્તર્મુહૂર્તની જ છે. ૧૨૬.

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

संमूर्द्धिमाणां पंचाक्षतिरश्वां कायसंस्थितिः ।

सप्तकं पूर्वकोटीनां तदेवं परिभाव्यते ॥ १२७ ॥

मृत्वा मृत्वाऽसकृत्संमूर्द्धिमस्तिर्यग् भवेद्यदि ।

तदा सप्तभवान् यावत् पूर्वकोटीमितस्थितान् ॥ १२८ ॥

यद्यष्टमे भवेत्येष तिर्यग्भवमवाप्नुयात् ।

तदाऽसंख्यायुष्कतिर्यगुगर्भजः स्यात्ततः सुरः ॥ १२९ ॥

कोटयः सप्त पूर्वाणां पल्योपमत्रयान्विताः ।

कायस्थितिर्गर्भजानां तिरश्चां तत्र भावना ॥ १३० ॥

संख्येयायुर्गर्भजेषु तिर्यक्ष्ण्यतेऽसुमान् ।

उत्कर्षेण सप्तवारान् पूर्वैककोटिजीविषु ॥ १३१ ॥

अष्टम्यां यदि वेलायां तिर्यग्भवमवाप्नुयात् ।

असंख्यायुस्तदा स्यात्तत्स्थितिः पल्यत्रयं गुरुः ॥ १३२ ॥

अत एव भुतेऽप्युक्तम्—

હવે એમની કાયસ્થિતિ વિષે. (દ્વાર ૮ મું).

આ પંચેન્દ્રિયતિર્થંચોમા જે સંમૂર્છિમ છ એઓની કાયસ્થિતિ સાત પૂર્વકોટિની છે. આ રીતે:—મરીમરીને જે વારંવાર સંમૂર્છિમતિર્થંચમાં ઉત્પન્ન થાય તેા પૂર્વકોટી પ્રમાણુ કાયસ્થિતિવાળા થાયત્ સાતભવમુધી થાય. અનેજે આઠમે ભવે પણ તિર્થંચમાં ઉત્પન્ન થાય તેા તે અસંખ્યાત વર્ષની સ્થિતિવાળો ગર્ભજ તિર્થંચ થાય, અને ત્યારપછી દેવતા થાય. ૧૨૭—૧૨૯.

વળી આ વર્ગમાં જેઓ ગર્ભજ છે એઓની કાયસ્થિતિ ત્રણ પદ્ધતિપત્ર ને સાત પૂર્વકો-
ટીની છે. તે આ પ્રમાણે:—એક પૂર્વકોટિ જીવનારા, સંજ્યાતઆયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્થંચોને
વિષે, પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ સાતવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને જો આઠમીવાર પણ તિર્થંચનો ભવ પામે
તો ત્યાંજે અસંખ્ય આયુષ્યવાળો થાય, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્ધતિપત્રની
હોય. ૧૩૦-૧૩૨.

એટલા માટે સિદ્ધાન્તમાં પણ કહ્યું છે કે—

પંચિદિયકાદમદ્વગ્નો ઉક્તોસં જીવો ડ સંવસે ।

સત્તદ્વભવગ્ગહ્ણો સમયં ગોયમ મા પમાણ ॥ ૧૩૩ ॥

અત્ર સંખ્યાતાયુર્મવાપેક્ષયા સપ્ત ડમયાપેક્ષયા તુ અઘૌ ઇતિ ॥

પૂર્વકોઢ્યધિકાયુસ્તુ તિર્યક્ સોઽસંખ્યજીવિતઃ ।

તસ્ય દેવગતિત્વેન મૃત્વા તિર્યક્તુ નોદ્ભવઃ ॥ ૧૩૪ ॥

અષ્ટસંવત્સરોત્કૃષ્ટા જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

ગર્ભસ્થિતિસ્તિરશ્ચાં સ્યાત્ પ્રસવો વા તતો મૃતિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

સંખ્યાતાઢ્ઢાધિકં વાર્ધિસહસ્રમોઘતો ભવેત્ ।

પંચેન્દ્રિયતયા કાયસ્થિતિરુત્કર્ષતઃ કિલ ॥ ૧૩૬ ॥

પર્યાપ્તપંચાશ્વતયા કાયસ્થિતિર્ગરીયસી ।

શતપૃથક્સ્વમઢ્ઢીનાં જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

ઇતિ કાયસ્થિતિઃ ॥ ૮ ॥

દેહાશ્ચયસ્તૈજસશ્ચ કાર્મણૌદારિકાવિતિ ।

સાંમૂર્ઢ્ઢાનાં યુગ્મિનાં ચ તેઽન્યેષાં વૈક્રિયાંચિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

હે જોતમ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચ વગેરેમાં ગયેલો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત આઠ ભવ કરે છે, માટે એક સમય પણ પ્રમાદમાં રહેવું નહિ. ૧૩૩.

અહિં સંખ્યાત આયુષ્યવાળા ભવની અપેક્ષાએ સાત ભવ, અને બેઉની અપેક્ષાએ આઠ ભવ કરે છે એમ સમજવું.

જે તિર્યચનું આયુષ્ય પૂર્વ કોટિથી અધિક હોય એ અસંખ્ય આયુષ્યવાળો કહેવાય. તેની તો દેવગતિ હોવાથી તે મૃત્યુ પછી તિર્યચમાં ન ઉત્પન્ન થાય. ૧૩૪.

તિર્યચોની ગર્ભસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ સંવત્સરની હોય, અને જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની હોય. ત્યારબાદ એ ગર્ભનો કાંતો પ્રસવ થાય ને કાંતો એનું મૃત્યુ થાય. ૧૩૫.

ઓઢ્ઢથી બોલતાં એમની સર્વની પંચેન્દ્રિયરૂપે કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ એક હજાર સાગરોપમ ને સંખ્યાત વર્ષ જેટલી હોય. ૧૩૬.

અને પર્યાપ્તપંચેન્દ્રિયરૂપે એમની કાયસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટતઃ પૃથક્ત્વ સો સાગરોપમની હોય. જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની હોય. ૧૩૭.

હવે એમના ‘ દેહ ’ વિષે. (દ્વાર ૯ મું).

સંમૂર્ઢિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોને અને યુગલીઆઓને ત્રણ શરીર છેઃ તૈજસ, કાર્મણ

इति देहाः ॥ ९ ॥

સંમૂર્છિમાનાં સંસ્થાનં હુંડમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।

ગર્ભજાનાં યથાયોગં ભવન્તિ નિશ્ચિલાન્યપિ ॥ ૧૩૯ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

સંમૂર્છિમાનામુત્કૃષ્ટં શરીરં જલચારિણામ્ ।

સહસ્રં યોજનાન્યેતન્મસ્સ્યાદીનામપેક્ષયા ॥ ૧૪૦ ॥

ચતુષ્પદાનાં ગવ્યૂતપૃથક્ત્વં પરિકીર્તિતમ્ ।

મુજગાનાં ત્વગાનાં ચ કોદંડાનાં પૃથક્ત્વકમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

યોજનાનાં પૃથક્ત્વં ચોરગાણાં સ્યાદ્વપુર્ણુ ।

ગર્ભજાનાં વાશ્વરાણાં સંમૂર્છિમામ્બુચારિવત્ ॥ ૧૪૨ ॥

ચતુષ્પદાનાં ગવ્યૂતપૃથક્ત્વં મુજગદેહિનામ્ ।

ગવ્યૂતાનાં પૃથક્ત્વં સ્યાદુત્કૃષ્ટં ત્વલુ મૂઘનમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

તથોરઃપરિસર્પાણાં સહસ્રયોજનં વપુઃ ।

યતોડનેકવિધા ઉક્તા એતજ્ઞાતૌ મહોરગાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અને ઔદારિક. ગર્ભજ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોને એ ત્રણ અને ચોથું વૈક્રિય—એમ ચાર શરીર છે. ૧૩૮.

હવે એમનાં સંસ્થાન વિષે. (કાર ૧૦ મું).

‘સંમૂર્છિમ’ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોને કૃત એક ‘હુંડક’ સંસ્થાન છે. ‘ગર્ભજ’ ને જેવો યોગ તે પ્રમાણે સર્વ સંસ્થાનો હોય છે. ૧૩૯.

હવે એમનાં ‘દેહમાન’ વિષે. (કાર ૧૧ મું).

એમનામાં જે સંમૂર્છિમજળચર છે એઓનું દેહમાન ઉત્કૃષ્ટતઃ એક હબાર યોજન છે. (આ માન મત્સ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ સમજવું). ૧૪૦.

જે ચતુષ્પદ છે એઓનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન પૃથક્ત્વ ગાઉનું છે, બુજપરિસર્પ તથા એચરનું પૃથક્ત્વ ધનુષ્યોનું છે, ‘ઉરગ’ નું પૃથક્ત્વ યોજનોનું છે. ૧૪૧.

હવે ગર્ભજોમાં, જળચર છે એઓનું ઉત્કૃષ્ટતઃ દેહમાન સંમૂર્છિમ જળચર બેટલું છે, ચતુષ્પદોનું છ ગાઉનું છે, બુજપરિસર્પનું પૃથક્ત્વ ગાઉનું છે, અને ઉરપરિસર્પનું એક હબાર યોજનનું છે. કેમકે એ જાતિમાં અનેક પ્રકારના ‘મહોરગ’ છે. કેટલાક અંશુલ જેવડા છે,

અંગુલેન મિતાઃ કેચિત્તપ્થક્ષ્વાંગકાઃ પરે ।

કેચિત્ક્રમાદ્ધર્માનાઃ સહસ્રયોજનોન્મિતાઃ ॥ ૧૪૫ ॥

ગર્ભજાનાં સ્વચરાણાં ધનુઃપૃથક્સ્વમેવ તત્ ।

અંગુલાસંખ્યાંશમાનં સર્વેષાં તજ્ઞધન્યતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

વૈક્રિયં યોજનશતપૃથક્સ્વપ્રમિતં ગુરુ ।

આરમ્ભેઽકુલસંખ્યાંશમાનં તસ્સ્યાજ્ઞધન્યતઃ ॥ ૧૪૭ ॥

इति देहमानम् ॥ ११ ॥

આયાસ્રયઃ સમુદ્ઘાતાઃ સંમૂર્ધિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં તુ પંચૈતે કૈવલ્યાહારકૌ વિના ॥ ૧૪૮ ॥

इति समुद्घाताः ॥ १२ ॥

યાન્તિ સંમૂર્ધિમા નૂનં સર્વાસ્વપિ ગતિષ્વમી ।

તત્રાપિ નરકે યાન્તો યાન્ત્યાધનરકાવધિ ॥ ૧૪૯ ॥

एकेन्द्रियेषु सर्वेषु तथैव विकलेष्वपि ।

સંખ્યાસંખ્યાયુર્યુતેષુ તિર્યક્ષુ મનુજેષુ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

કેટલાક પૃથક્ત્વ અંગુલ જેવડા છે, અને કેટલાક વધી વધીને અનુક્રમે એક હજાર થોજન પ્રમાણ થાય છે. ૧૪૨-૧૪૫.

‘ગર્ભજ’ એટલે ‘નું’ ઉત્કૃષ્ટ શરીરમાન પૃથક્ત્વ ધનુષ્યનું છે.

સર્વેનું જ્ઞાન્ય શરીર એક અંગુલના અસંખ્યમા અંશ જેવડું છે. ૧૪૬.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનું વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ સો પૃથક્ત્વ થોજનોનું હોય; જો કે આરંભમાં તો એ જ્ઞાન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું હોય છે. ૧૪૭.

હવે એમના સમુદ્ઘાત વિષે. (દ્વાર ૧૨મું).

‘સંમૂર્ધિમ’ પંચેન્દ્રિતિર્યચોને પહેલા ત્રણે સમુદ્ઘાત હોય છે. ‘ગર્ભજ’ ને ‘કેવળી’ તથા ‘આહારક’ શિવાયના પાંચ સમુદ્ઘાત હોય છે. ૧૪૮.

હવે એમની ‘ગતિ’ વિષે. (દ્વાર ૧૩મું).

સંમૂર્ધિમ પંચેન્દ્રિતિર્યચો સર્વ ગતિઓમાં જાય છે. એમાં પણ જો નરકમાં જાય તો પહેલી નરક મુખી જાય છે. ૧૪૯.

એઓ સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં અને વિકલેન્દ્રિયોમાં પણ જાય છે, તેમ જ વળી સંખ્યાત-અસંખ્યાત-આધુષ્યવાણા તિર્યચ અને મનુષ્યોમાં પણ જાય છે. ૧૫૦.

અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યદૂત્પદ્યમાનાસ્ત્વસંજ્ઞિનઃ ।

ઉત્કર્ષાદ્યાન્તિ તિર્યચઃ પલ્યાસંખ્યાંશજીવિષુ ॥ ૧૫૧ ॥

અસંજ્ઞિનો હિ તિર્યચઃ પલ્યાસંખ્યાંશલક્ષણામ્ ।

આયુશ્ચતુર્વિધમપિ બદ્ધન્યુત્કર્ષતઃ સ્વલુ ॥ ૧૫૨ ॥

અન્તર્મુહૂર્તમાનં ચ નૃતિરશ્ચોર્જધન્યતઃ ।

દેવનારકયોર્વર્ષસહસ્રદશકોન્મિતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

તત્રાપિ દેવાયુર્દ્વૈસ્વપલ્યાસંખ્યાંશસંમિતમ્ ।

નૃતિર્યગનારકાયૂંષ્યસંખ્યધનાનિ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

ઇદમ્ અર્થતો ભગવતીશતક ૧ દ્વિતીયોદેશકે ॥

દેવેષૂત્પદ્યમાનાઃ સ્યુર્ભવનવ્યન્તરાવધિ ।

પ્રત્યોગ્યાયુષોઽભાવાન્ન જ્યોતિષ્કાદિનાકિષુ ॥ ૧૫૫ ॥

યાન્તિ ગર્ભજતિર્યચોઽપ્યેવં ગતિચતુષ્ટયે ।

વિશેષસ્તત્ર નરકગતાવેષ નિરૂપિતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થતા ' અસંજ્ઞિઓ ' ઉત્કૃષ્ટા પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં જાય છે કેમકે અસંજ્ઞિ તિર્યંચો ઉત્કૃષ્ટતઃ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળું ચારે પ્રકારનું આયુષ્ય ળાંધે છે. ૧૫૧-૧૫૨.

તેઓ જે મનુષ્ય કે તિર્યંચનું આયુષ્ય ળાંધે તો જધન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તનું ળાંધે, અને દેવ કે નારકનું આયુષ્ય ળાંધે તો દશસહસ્રવર્ષનું ળાંધે. એમાં પણ દેવતાનું આયુષ્ય જધન્યતઃ પદ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું હોય, અને મનુષ્ય કે તિર્યંચ કે નારકનું અનુ-ક્રમે અસંખ્યઅસંખ્યગણું હોય. ૧૫૩-૧૫૪.

એ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદેશમાં કહેલ છે.

જેઓ દેવગતિ પામે તેઓ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની પામે, પણ જ્યોતિષ્ક આદિની ગતિ પામે નહિ, કેમકે એઓને એને (એ ગતિને) યોગ્ય એવું આયુષ્ય હોતું નથી. ૧૫૫.

ગર્ભજ તિર્યંચો પણ એ પ્રમાણે ચારે ગતિમાં જાય છે પણ એમાં નરકગતિના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષ જાણવું. ૧૫૬.

સસસ્વપિ હમાસુ યાન્તિ મસ્સ્યાયા જલચારિણઃ ।

રૌદ્રધ્યાનાર્જિતમહોપાપ્માનો હિંસકા મિથઃ ॥ ૧૫૭ ॥

ચતુષ્પદાશ્ચ સિંહાયાશ્ચતસૃષ્વાદ્યભૂમિષુ ।

પંચસૂરઃપરિસર્પાસ્તિસૃષ્વાદ્યાસુ પક્ષિણઃ ॥ ૧૫૮ ॥

મુજપ્રસર્પા ગચ્છન્તિ પ્રથમદ્વિચ્ચમાવધિ ।

દેવેષુ ગચ્છતામેષાં સર્વેષાં સમતા ગતૌ ॥ ૧૫૯ ॥

ભવનેશઠ્યન્તરેષુ ય્યોતિષ્કેષુ ચ યાન્સ્યમી ।

વૈમાનિકેષુ ચોત્કર્ષાદષ્ટમત્રિદિવાવધિ ॥ ૧૬૦ ॥

સુરેષુ યાન્તિ સર્વેઽપિ તિર્યચોઽસંખ્યજીવિનઃ ।

નિજાયુઃસમહીનેષુ નાધિકસ્થિતિષુ ક્વચિત્ ॥ ૧૬૧ ॥

અસંખ્યજીવિલ્લચરા અન્તરદ્વીપજા અપિ ।

તિર્યકૂપંચેન્દ્રિયા યાન્તિ ભવનવ્યન્તરાવધિ ॥ ૧૬૨ ॥

તતઃ પરં યતો નાસ્તિ પલ્યાસંખ્યાંશિકા સ્થિતિઃ ।

ન ચૈવમીશાનાદગ્રે યાન્તિ કેઽપ્યમિતાયુષઃ ૧૬૩ ॥

૧૬૩આદિ ધ્યાનને લીધે જેઓએ મહાપાપ ઉપાર્જન કર્યાં હોય એવા તથા પરસ્પર ક્ષિંસા કરનારા મત્સ્ય વગેરે જળચરો સાતે નરકોમાં જાય છે. સિંહુ આદિ ચતુષ્પદો પહેલી ચાર નરકસુધી જાય છે. ઉપરિસર્પ પાંચ નરક સુધી, પક્ષિઓ ત્રણ નરક સુધી અને બ્રુહ પરિસર્પ જે નરક સુધી જાય છે. ૧૫૭-૧૫૮.

જેઓ દેવગતિ પામે છે એઓ ત્યાં એકસરખી ગતિ પામે છે. એઓ ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કમાં જાય છે; અને વૈમાનિકમાં ઉત્કૃષ્ટ આઠમા દેવલોક સુધી જાય છે. ૧૬૦.

અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા તિર્યચો સર્વે, પોતાના આયુષ્ય જેટલી સ્થિતિવાળું કે એથી ઓછી સ્થિતિવાળું દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; પોતાના આયુષ્યથી અધિક સ્થિતિવાળું નહિં. ૧૬૧.

વળી અસંખ્યજીવિ જેચર, અને અન્તરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા તિર્યચપંચેન્દ્રિયો પણ ભવનપતિ અને વ્યન્તર સુધીની ગતિમાં જાય છે; કારણકે એથી આગળ તો પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગવાળી સ્થિતિ જ નથી. એજ પ્રમાણે કોઈપણ અસંખ્યજીવિ ઇશાન-દેવલોકથી આગળ જતા નથી. ૧૬૨-૧૬૩.

इति गतिः ॥ १३ ॥

एकाद्या विकलाद्याश्च तिर्यंचः संक्षयसंज्ञिनः ।

संमुखिमेषु तिर्यक्ष्वायान्ति नो देवनारकाः ॥ १६४ ॥

एकद्वित्रिचतुरक्षाः पंचाक्षाः संक्षयसंज्ञिनः ।

भवनव्यन्तरज्योतिःसहस्रारान्तनिर्जराः ॥ १६५ ॥

संमुखिमा गर्भजाश्च मनुष्याः सर्वनारकाः ।

गर्भोद्भवेषु तिर્યક્ષુ जायन्ते कर्मयन्त्रिताः ॥ १६६ ॥ युग्मम् ॥

अन्तर्मुहूर्त्तमुत्કृष्टमुत्पत्तिमरणान्तरम् ।

સાંમુર્ક્ષાનાં ગર્ભજાનાં દ્વાદશાન્તર્મુહૂર્તકાઃ ॥ ૧૬૭ ॥

समयप्रमितं ज्ञेयं जघन्यं तद् द्वयोरपि ।

एकसामयिकी संख्या ज्ञेयैषां विकलाक्षवत् ॥ १६८ ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

लभन्तेऽनन्तरभवे सम्यक्त्वादि शिवावधि ।

ते चैकस्मिन् क्षणे मुक्तिं यान्तो यान्ति दશેव हि ॥ ૧૬૯ ॥

હવે એમની 'આગતિ' વિષે. (દ્વાર ૧૪ સુ.)

એકેન્દ્રિયો, બેઘન્દ્રિયો, અને સંજિ-તથા અસંજિ-તિર્યંચો સંમુર્ક્ષિમ તિર્યંચોમાં આવે છે. દેવતા કે નારકો એમાં આવતા નથી. ૧૬૪.

એકેન્દ્રિયો, બેઘન્દ્રિયો, ત્રેઘન્દ્રિયો, ચતુરિન્દ્રિયો, સંજિ-અસંજિ પંચેન્દ્રિયો, ભવનપતિ-દેવો, વ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષી દેવો, સહસ્રારાંતના દેવો, સંમુર્ક્ષિમ તેમજ ગર્ભજ મનુષ્યો, અને સઘળા નારકો-એ બધા કર્મની નિયંત્રણાને લીધે ગર્ભજ તિર્યંચોમાં આવે છે. ૧૬૫-૧૬૬.

સંમુર્ક્ષિમ તિર્યંચોનું ઉત્પત્તિ અને મરણ વચ્ચેનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે; અને ગર્ભજ તિર્યંચોનું, બાર અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૧૬૭.

એ બેઉના સંબંધમાં, જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. વળી એઓની એક સમય સંબંધી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિય પ્રમાણે છે. ૧૬૮.

હવે એમનાં એ પછીના દ્વારો વિષે. (૧૫-૨૩).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો અનન્તરભવમાં સમક્રિતથી માંડી મોક્ષપુધી મેળવે છે. વળી એક સમયમાં દશ જ મોક્ષ ભવ છે. ૧૬૯.

इति अनन्तरासिः समयेसिद्धिश्च ॥ १५ ॥ १६ ॥

લેશ્યાત્રિતયમાયં સ્યાત્ સંમૂર્ઝિમશરીરિણામ્ ।

ગર્ભજાનાં યથાયોગં લેશ્યાઃ ષડપિ કીર્તિતાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

इति लेश्याः ॥ १७ ॥

षडप्याहारककुभो द्रयानामन्यमेव च ।

સાંમૂર્ઝાનાં સંહનનમન્યેષામલિલાન્યપિ ॥ ૧૭૧ ॥

અત્ર ચ જીવાભિગમાભિપ્રાયેણ સંમૂર્ઝિમપંચાક્ષતિરશ્ચામેવ એકં સંહનનં સંસ્થાનં ચ સ્યાત્ । ષટ્કર્મઘન્યાભિપ્રાયેણ તુ ષડપિ તાનિ સ્યુઃ ।
इति अर्थतः संग्रहणीषूहद्वृत्तौ ॥

इति आहारदिकु संहननं च ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वे कषायाः संज्ञाश्च निखिलानीन्द्रियाणि च ।

દ્રયાનાં સંમૂર્ઝિમાઃ સ્યુરસંજ્ઞિનઃ પરેન્યથા ॥ ૧૭૨ ॥

इति कषायसंज्ञेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ २०-२३ ॥

સંમૂર્ઝિમેષુ તિર્યંત્તુ સ્ત્રી પુમાંશ્ચ ન સમ્ભવેત્ ।

કેવલં ક્લીબવેદાસ્તે કેવલજ્ઞાનિભિર્મતાઃ ॥ ૧૭૩ ॥

એમનામાં જે 'સંમૂર્ઝિમો' હોય એઓને પહેલી ત્રણ લેશ્યા હોય. 'ગર્ભજો' ને યોગાનુસાર છ જે લેશ્યા હોય. ૧૭૦.

સંમૂર્ઝિમ તેમજ ગર્ભજ-એક પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને 'આહાર' છ જે દિશિનો હોય છે.

સંમૂર્ઝિમોને છેલ્લું-છેવડું સંઘયણુ હોય છે. ગર્ભજને છ જે સંઘયણુ હોય છે. ૧૭૧.

જીવાભિગમસૂત્રને અભિપ્રાયે સંમૂર્ઝિમ તિર્યંચોને એક છેલ્લું જ સંઘયણુ અને સંસ્થાન હોય છે. છઠ્ઠા કર્મઘનને મતે તો એ છ જે હોય છે. એ ભાવાર્થનું સંગ્રહણીસૂત્રની બૃહદ્-વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

સંમૂર્ઝિમ તેમ જ ગર્ભ જ-એક પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને સઘળા કષાયો, સર્વ સંજ્ઞાઓ અને સમસ્ત ઈન્દ્રિયો હોય છે. વળી સંમૂર્ઝિમ અસંજ્ઞી હોય છે ત્યારે ગર્ભજ સંજ્ઞી હોય છે. ૧૭૨.

હવે એમના વેદ વિષે. (દ્વાર ૨૪ સુ).

સંમૂર્ઝિમ તિર્યંચોમાં સ્ત્રી કે પુરૂષ હોતા નથી. એઓ નપુંસકવેદી જ હોય છે-એમ કેવળજ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે. ૧૭૩.

સ્ત્રિયઃ પુમાંસઃ ક્લીબાશ્ચ તિર્યંચો ગર્ભજાસ્ત્રિધા ।

પુંભ્યઃ સ્ત્રિયસ્ત્રિભીરુપૈરધિકાસ્ત્રિગુણાસ્તથા ॥ ૧૭૪ ॥

इति वेदाः ॥ २४ ॥

વિકલેન્દ્રિયવત્ દૃષ્ટિદ્વયં સંમૂર્ધિમાંગિનામ્ ।

તિસ્રોઽપિ દૃષ્ટ્યોઽન્યેષાં તત્ર સમ્યગ્દૃશો દ્વિધા ॥ ૧૭૫ ॥

કેચિદ્દેશેન વિરતાઃ પરે સ્વવિરતાશ્રયાઃ ।

અભાવઃ સર્વવિરતેસ્તેષાં ભવસ્વભાવતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

इति दृष्टिः ॥ २५ ॥

સંમૂર્ધિમાઃ સ્યુદ્ધર્ષજ્ઞાના દ્વિજ્ઞાના અપિ કેચન ।

દ્વિત્રાજ્ઞાના ગર્ભજા દ્વિત્રજ્ઞાના અપિ કેચન ॥ ૧૭૭ ॥

इति ज्ञानम् ॥ २६ ॥

દર્શનદ્વયમાયં સ્યાદુભયેષામપિ સ્ફુટમ્ ।

અવધિજ્ઞાનભાજાં તુ ગર્ભજાનાં ત્રિદર્શની ॥ ૧૭૮ ॥

इति दर्शनम् ॥ २७ ॥

ગર્ભજ તિર્યંચોને સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક-એમ ત્રણેયે વેદ છે. એમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ત્રણરૂપઅધિક ત્રણગણી છે. ૧૭૪.

હવે એમની દૃષ્ટિ વિષે. (દ્વાર ૨૫ ચું).

સંમૂર્ધિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે ‘ દૃષ્ટિ ’ હોય છે. ‘ ગર્ભજ ’ ને ત્રણેયે દૃષ્ટિ હોય છે. એમાં સમ્યક્દૃષ્ટિવાળાઓ બે પ્રકારના છેઃ કેટલાક ‘ દેશવિરત ’ છે, અન્ય ‘ અવિરત ’ છે. ‘ સર્વવિરત ’ કોઈ નથી. ૧૭૫-૧૭૬.

હવે એમનાં જ્ઞાન અને દર્શન વિષે. (દ્વાર ૨૬-૨૭).

‘ સંમૂર્ધિમ ’ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં કેટલાક બે જ્ઞાનયુક્ત તેમ કેટલાક બે અજ્ઞાનયુક્ત છે. ‘ ગર્ભજો ’ માં કેટલાક બે કે ત્રણ જ્ઞાનવાળા છે, બ્યારે કેટલાક બે કે ત્રણ અજ્ઞાનવાળા પણ છે. ૧૭૭.

સંમૂર્ધિમ તેમ ગર્ભજ-એઉ પ્રકારના પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને પ્રથમના બે દર્શનો છે. અવધિજ્ઞાનયુક્ત ગર્ભજતિર્યંચોને ત્રણ દર્શનો હોય છે. ૧૭૮.

હવે એમના ઉપયોગ વિષે. (દ્વાર ૨૮ ચું).

સંમૂર્છિમાનાં ચત્વાર ઉપયોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

ગર્ભજાનાં તુ ચત્વારઃ પદ્ પંચૌષાન્નવાપિ તે ॥ ૧૭૯ ॥

યદેષાં કેવલજ્ઞાનં મુક્ત્વા કેવલદર્શનમ્ ।

જ્ઞાનં મનઃપર્યવં ચ સર્વેઽન્યે સમ્ભવન્તિ તે ॥ ૧૮૦ ॥

इति उपयोगाः ॥ ૨૮ ॥

સ્યાદનાહારિતા ત્વેષામેકદ્વિસમયાવધિ ।

ઓજઆદિસ્ત્રિધાહારઃ સચિત્તાદિરપિ ત્રિધા ॥ ૧૮૧ ॥

પ્રથમં ત્વોજઆહારો લોમકાવલિકૌ તતઃ ।

અન્તરં દ્વૌ દિનૌ જ્યેષ્ઠં લઘુ ચાન્તર્મુહૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

જ્યેષ્ઠં ચૈતસ્કાવલિકાહારસ્ય સ્મૃતમન્તરમ્ ।

સ્વાભાવિકં ત્રિપલ્યાયુર્યુક્તતિર્યગપેદ્વયા ॥ ૧૮૩ ॥

इति आहारः ॥ ૨૯ ॥

ગુણસ્થાનદ્વયં સંમૂર્છિમાનાં વિકલાક્ષવત્ ।

ગર્ભજાનાં પંચ તાનિ પ્રથમાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૮૪ ॥

સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોને ચાર ઉપયોગ કહ્યા છે. પણ ‘ ગર્ભજ ’ ને ચાર, પાંચ, છ, અને ઓઘથી નવ પણ કહ્યા છે; કેમકે એમને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન-એટલા સિવાયના બાકી સર્વ ઉપયોગો હોય છે. ૧૭૬-૧૮૦.

હવે એમના આહાર વિષે. (કાર ૨૬ ચુ).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો એક બે સમય અનાહારી રહે છે. એમને ‘ ઓજઆહાર ’ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે; તેમ ‘ સચિત્ત આહાર ’ વગેરે ત્રણ પ્રકારનો આહાર પણ હોય છે. પહેલો ઓજઆહાર હોય છે; પછી લોમઆહાર અને પછી ક્વળઆહાર હોય છે. આહારનું અન્તર ઉત્કૃષ્ટતઃ બે દિવસોનું, અને જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અન્તર કહ્યું તે ક્વળાહારનું સમજવું, અને તે ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળા તિર્યંચની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક છે. ૧૮૧-૧૮૩.

હવે એમના શુભ અને યોગ વિષે. (કાર ૩૦-૩૧).

સંમૂર્છિમ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે બે શુભસ્થાન છે; જન્મરે ‘ ગર્ભજ ’ ને પ્રથમનાં પાંચ શુભસ્થાન કહ્યાં છે. ૧૮૪.

इति गुणाः ॥ ३० ॥

संमूर्द्धिमानां चत्वारो योगाः स्युर्विकलाक्षवत् ।

आहारकद्वयं मुक्त्वा गर्भजानां त्रयोदश ॥ १८५ ॥

इति योगाः ॥ ३१ ॥

प्रतरासंख्यभागस्याऽसंख्येयश्रेणिवर्तित्रिः ।

नभःप्रदेशैः प्रमितास्तिर्यचः खचराः स्मृता ॥ १८६ ॥

एवमेव स्थलचरास्तथा जलचरा अपि ।

भवन्ति किन्तु संख्येयगुणाधिकाः क्रमादिमे ॥ १८७ ॥

यदसौ प्रतराસંખ્યભાગઃ પ્રાગુદિતઃ खलु ।

यथाक्रमं श्रुते प्रोक्तो बृहत्तरबृहत्तमः ॥ १८८ ॥

षट्पंचाशांगुलशतद्वयमानानि निश्चितम् ।

यावन्ति सूचिखંડानि स्युरેકપ્રતરે સ્ફુટમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

તાવજ્જ્યોતિષ્કરેવેભ્યઃ સ્યુઃ સંખ્યેયગુણાઃ ક્રમાત્ ।

તિર્યક્પંચેન્દ્રિયાઃ પંઢા નભઃસ્થલામ્બુચારિણઃ ॥૧૯૦॥ યુગ્મમ્ ॥

एतत्संमूर्द्धिमगर्भोत्थानां समुदितं खलु ।

क्लीबानां मानमाभाव्यं श्रुते पृथगनुकिततः ॥ १९१ ॥

સંમૂર્ધિમ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોને વિકલેન્દ્રિયોની પેઠે ચાર યોગ હોય છે. જ્યારે 'ગર્ભજ' ને બે આહારકયોગો શિવાયના અન્ય તેર યોગ છે. ૧૮૫.

હવે એમના માન વિષે. (દ્વાર ૩૨ મું).

પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્યાત શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા ખેચર તિર્યંચો છે. સ્થળચરો અને જળચરો પણ તેટલાજ છે, પરંતુ એઓ અનુક્રમે સંખ્યાતગણા અધિક છે કેમકે આ જે પ્રતરનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો એને સિદ્ધાન્તમાં અનુક્રમે વિશેષવિશેષ મહોટો થતો કહ્યો છે. ૧૮૬-૧૮૮.

એક પ્રતરની અંદર બસોછપ્પન અંશુલપ્રમાણુ જેટલા સૂચિખંડો હોય તેટલા જ્યોતિષ્કરેવોથી અનુક્રમે સંખ્યાતગણા નપુંસક ખેચર, સ્થળચર અને જળચર હોય છે. આ 'માન' (નપુંસક) સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ-બેઉનું એકત્ર-લેશુ સમજવું. સિદ્ધાન્તમાં પણ બેઉનું લેશુ જ કહ્યું છે, પૃથક્ કહ્યું નથી. ૧૮૯-૧૯૧.

इति मानम् ॥ ३२ ॥

एष्वल्पाः खचरास्तेभ्यः संख्यघ्ना खचरत्रियः ।

ताभ्यः स्थलचरास्तेभ्यः संख्यघ्नाः स्युस्तदंगनाः ॥ १९२ ॥

ताभ्यो जलचरास्तेभ्यो जलचर्यस्ततः क्रमात् ।

नपुंसकाः संख्यगुणाः नभःस्थलाम्बुचारिणः ॥ १९३ ॥

एते च संमूर्छिमयुक्ता इति ज्ञेयम् ॥

इति लघ्वल्पबहुता ॥ ३३ ॥

સ્તોકાઃ પંચાક્ષતિર્યચઃ પ્રતીચ્યાં સ્યુસ્તતઃ ક્રમાત્ ।

પ્રાચ્યાં યામ્યામુદીચ્યાં ચ વિશેષતોઽધિકાધિકાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

તિર્યકૂપંચેન્દ્રિયાણાં સ્યાદન્તર્મુદૂર્ત્તસંમિતમ્ ।

જઘન્યમન્તરં જ્યેષ્ઠં ત્વનન્તકાલસમ્મિતમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

एतत् वनस्पतेः कायस्थितिं भुक्त्वा गरीयसीम् ।

पुनः पंचाक्षतिर्यक्त्वं लभमानस्य सम्भवेत् ॥ १९६ ॥

હવે એમના લઘુ અલ્પબહુત્વ વિષે. (દ્વાર ૩૩ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોમાં સર્વથી થોડા ખેચરો છે, એઓનાં કરતાં સંખ્યગણી ખેચરીઓ છે, એથી સંખ્યગણી સ્થળચરો છે અને એથી ચે સંખ્યગણી સ્થળચરીઓ છે. સ્થળચરીઓ કરતાં અનુક્રમે સંખ્યસંખ્યગણા જળચરો, જળચરીઓ, નપુંસક-ખેચરો, નપુંસકસ્થળચરો, અને નપુંસક જળચરો છે. (આ ત્રણે નપુંસકો સંમૂર્છિમ નપુંસકો સમજવા). ૧૯૨-૧૯૩.

હવે દિશાને અપેક્ષીને એમના અલ્પબહુત્વ વિષે. (દ્વાર ૩૪ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચો પશ્ચિમદિશામાં સર્વથી થોડા છે. એથી અનુક્રમે અધિકઅધિક પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં છે. ૧૯૪.

હવે એમના અન્તર વિષે. (દ્વાર ૩૫ મું).

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુદૂર્ત્તનું છે; ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અનન્તકાળનું છે; વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ લોગવીને કરી પાછો પ્રાણી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચમાં અર્ધે એટલામાં ઉત્કૃષ્ટતા; અનન્ત કાળ વહી જવો સંભવે છે. ૧૯૫-૧૯૬.

इति अन्तरम् ॥ ३५ ॥

દ્રવ્યક્ષાદિતિર્યક્તનુમૃત્સ્વરૂપ-

મેવં મયોક્તં કિલ લેશમાત્રમ્ ।

વિશેષવિસ્તારરસાર્થિના તુ

સિદ્ધાન્તવારાંનિધયોઽવગાદ્યાઃ ॥ ૧૯૭ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાન્તિષ-

દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાસમજઃ ।

કાઠ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્થસુભગઃ ષષ્ઠઃ સમાપ્તઃ સુખમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

इति षष्ठः सर्गः ।

આ પ્રમાણે અમે બેઇન્દ્રિય આદિ તિર્યચ પ્રાણીઓનું લેશ સ્વરૂપ કહ્યું છે. જેને વિશેષ વિસ્તાર બાંધવાની ઇચ્છા હોય એણે સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્રનું અવગાહન કરવું. ૧૯૭.

જેમની કીર્તિ શ્રવણ કરીને સકળ વિશ્વ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયું છે એવા શ્રીમાન કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાગ્રી (શિષ્ય), અને માતા-રાજ્યા તથા પિતા-તેજપાળના પુત્રરત્ન શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ-જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામાં લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તેનો સુભગઅર્થપરંપરાથી નીતરતો છઠો સર્ગ નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થયો. ૧૯૮.

છઠો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ સપ્તમઃ સર્ગઃ ।

— — —

સંમૂર્ધિમા ગર્ભજાશ્ચ દ્વિવિધા મનુજા અપિ ।

વક્ષ્યે સંક્ષેપતસ્તત્ર પ્રથમં પ્રથમાનિહ ॥ ૧ ॥

અન્તર્દીપિષુ ષટ્પંચાશત્યથો કર્મભૂમિષુ ।

પંચાધિકાસુ દશસુ ત્રિંશત્યકર્મભૂમિષુ ॥ ૨ ॥

પુરીષે ચ પ્રશ્રવણો શ્લેષ્મસિંધાણયોરપિ ।

વાન્તે પિત્તે શોણિતે ચ શુક્રે મૃતકલેવરે ॥ ૩ ॥

પૂયે સ્ત્રીપુંસસંયોગે શુક્રપુદ્ગલવિચ્ચુતૌ ।

પુરનિર્ગમને સર્વેષ્વપવિત્રસ્થલેષુ ચ ॥ ૪ ॥

સ્યુર્ગર્ભજમનુષ્યાણાં સમ્બન્ધિષ્વેષુ વસ્તુષુ ।

સમૂર્ધિમનરાઃ સૈકં શતં તે ક્ષેત્રભેદતઃ ॥ ૫ ॥ કલાપકમ્ ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

સર્ગ સાતમો.

— — —

મનુષ્યોના પણ (૧) સંમૂર્ધિમ અને (૨) ગર્ભજ-એમ બે પ્રકાર છે. એમાં પહેલા સંમૂર્ધિમનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરું છું. ૧.

(૧) એના લેહ વિષે.

સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો (૧) છપ્પન અન્તર્દીપોમાં, (૨) પંદર કર્મભૂમિઓમાં, (૩) ત્રીશ અકર્મભૂમિઓમાં, (૪) વિદ્યામાં, (૫) મૂત્રમાં, (૬) શ્લેષ્મમાં, (૭) કફમાં, (૮) વમનમાં, (૯) પિત્તમાં, (૧૦) રૂધિરમાં, (૧૧) વીર્યમાં, (૧૨) કલેવરમાં, (૧૩) રસીમાં, (૧૪) સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગમાં, (૧૫) શુક્રઆવમાં, (૧૬) નગરની ગટરમાં, તથા (૧૭) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમાં —એવી રીતે ગર્ભજ મનુષ્યોના સંબંધવાળી સર્વ વસ્તુઓમાં હોય છે. એના ક્ષેત્રપરત્વે ૧૦૧ પ્રકાર છે. ૨-૫.

સ્થાનમેષાં દ્વિપાથોષિસાર્ધદ્વીપદ્વયાવધિ ।

સ્થાનોત્પાદસમુદ્ઘાતૈઃ લોકાસંખ્યાંશગા અમી ॥ ૬ ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

આરભ્ય પંચ પર્યાપ્તીસ્તે ત્રિયન્તેऽસમાપ્ય તાઃ ।

પ્રાણા ભવન્તિ સપ્તાષ્ટાવેષાં વાઙ્મનસે વિના ॥ ૭ ॥

નવ પ્રાણા इति तु संग्रहण्यवचूर्णौ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ३ ॥

સંખ્યા યોનિકુક્ષાનાં ચ નૈષાં ગર્ભજતઃ પૃથક્ ।

યોનિસ્વરૂપં ત્વેતેષાં વિજ્ઞેયં વિકલાક્ષવત્ ॥ ૮ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ४ । ५ । ६ ॥

જઘન્યોત્કર્ષયોરન્તર્મુહૂર્તં સ્યાત્ ભવસ્થિતિઃ ।

પૃથક્ત્વં ચ મુહૂર્તાનામેષાં કાયસ્થિતિર્મતા ॥ ૯ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ७ । ૮ ॥

આવા ત્રિદેહી સંસ્થાનં હુંડં દેહોકુલસ્ય ચ ।

અસંખ્યાંશમિતઃ પૂર્વે સમુદ્ઘાતાસ્ત્રયો મતાઃ ॥ ૧૦ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ ९-१२ ॥

(૨) એ મનુષ્યોનું સ્થાન એ સમુદ્ર અને અદીદ્રીપો સુધીમાં છે. સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતોને લઈને એ આ લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. ૬.

(૩) એઓ પાંચ પર્યાપ્તિઓ આરંભીને, એને પૂરી કર્યા પૂર્વે જ મૃત્યુ પામે છે. એમને વાત્તા અને મન વિના સાત આઠ પ્રાણ હોય છે. સંગ્રહણીની અવચૂર્ણીમાં એમને વળી નવ પ્રાણ કહ્યા છે. ૭.

એમની (૪) યોનિસંખ્યા, અને એમની (૫) કુળસંખ્યા ‘ગર્ભજો’ થી પૃથક્ નથી. એમનું (૬) યોનિસ્વરૂપ ‘વિકલેન્દ્રિયો’ ની સમાન સમજવું. ૮.

એમની (૭) ભવસ્થિતિ, જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ, અન્તર્મુહૂર્તની છે; અને (૮) કાયસ્થિતિ પૃથક્ત્વ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૯.

એમને (૯) પહેલાં ત્રણ શરીરો છે; (૧૦) હુંડક સંસ્થાન છે; (૧૧) અંશુલના અસંખ્યમા ભાગ જેવડું દેહમાન છે અને (૧૨) પહેલા ત્રણ સમુદ્ઘાત છે. ૧૦.

एषां गतिर्विकलवत्तथैवागतिरप्यहो ।

किन्त्वमी वह्निवायुभ्यां नागच्छन्ति नरस्वतः ॥ ११ ॥

अष्टचत्वारिंशदेषां नाड्यो जन्मात्ययान्तरम् ।

एकसामयिकी संख्या विज्ञेया विकलाक्षवत् ॥ १२ ॥

इति गत्यागती ॥ १३-१४ ॥

अनन्तराप्तिः समयेसिद्ध्यतां गणनापि च ।

पृथग् न लक्ष्यते द्वेषां सा विज्ञेया बहुश्रुतात् ॥ १३ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १५-१६ ॥

द्वाराणि लेश्यादीन्यष्टાવેતેષાં વિકલાક્ષવત્ ।

उक्तानि किन्स्विन्द्रियाणि पंचैतेषां श्रुतानुगैः ॥ १४ ॥

इति द्वाराष्टकम् ॥ १७-२४ ॥

मिथ्यादृशोऽमी एतेषामाद्याज्ञानद्वयं तथा ।

आद्ये द्वे दर्शने तस्मादुપયોગचतुष्टयम् ॥ १૫ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ ૨૫-૨૮ ॥

એમની (૧૩) ગતિ અને (૧૪) આગતિ-ગેઉ વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે. પરંતુ એઓ અગ્નિકાય, વાયુકાય અને મનુષ્યમાંથી આવતા નથી. એમના જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનું અન્તર અડતાળીશ નાડીઓનું છે. એમની એકસામયિકી સંખ્યા વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે સમજવી. ૧૧-૧૨.

એમની (૧૫) અનન્તરાપ્તિ અને (૧૬) સમયસિદ્ધિની ગણના પૃથક્ જણાતી નથી. એટલે એ બહુશ્રુતો પાસેથી બાણી લેવી. ૧૩.

એમનાં લેશ્યા આદિક આઠ દ્વાર એટલે કે સત્તરમાથી ચોવીસમા સુધીના દ્વાર વિકલેન્દ્રિયો પ્રમાણે છે. પરંતુ જ્ઞાનીઓએ એમને ઇન્દ્રિયો પાંચ કહી છે. ૧૪.

એમની (૨૫) દ્વિષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. એમને જ્ઞાનમાં (૨૬) પ્રથમનાં બે ‘અજ્ઞાન’ છે; અને (૨૭) દર્શનમાં પહેલાં બે દર્શન છે; અને તેથી, (૨૮) ઉપરોક્તો એમને આર છે. ૧૫.

સાકારાન્યોપયોગાશ્ચાજ્ઞાનદર્શનવત્તયા ।

વિકલાક્ષવદાહારકૃતઃ કાવલિકં વિના ॥ ૧૬ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

આર્થં ગુણસ્થાનમેષામિદં યોગત્રયં પુનઃ ।

ઔદારિકસ્તન્મિશ્રશ્ચ કાર્મણશ્ચેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૩૦-૩૧ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

તૃતીયવર્ગમૂલજ્ઞે વર્ગમૂલે કિલાદિમે ॥ ૧૮ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાત્ સ્વંડાસ્તાવત્પ્રદેશકાઃ ।

યાવન્ત એકસ્યામેકપ્રાદેશિક્યાં સ્યુરાવલૌ ॥ ૧૯ ॥

તાવન્તઃ સંમૂર્ધિમા હિ મનુજા મનુજોત્તમૈઃ ।

નિર્દિષ્ટા દૃષ્ટવિસ્પષ્ટસચરાચરવિષ્ટપૈઃ ॥ ૨૦ ॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

દ્રારાણ્યથોક્તશેષાણિ પંચૈતેષાં મનીષિભિઃ ।

ભાવ્યાનીહ વક્ષ્યમાણગર્ભોદ્ભવમનુષ્યવત્ ॥ ૨૧ ॥

એમને જ્ઞાન અને દર્શન જેટલો હોવાથી એ ઉપયોગો સાકાર અને નિરાકાર એક છે. 'આહાર' ની વાતમાં એઓ વિકલેન્દ્રિયોને મળતા છે. ફેર એટલો કે એમને 'કવળાહાર' નથી. (૨૯). ૧૬.

એમનું (૩૦) પહેલું ગુણસ્થાન છે. એમને (૩૧) ત્રણ યોગ હોય છે; ઔદારિક, મિશ્રઔદારિક અને કાર્મણ. ૧૭.

હવે એમના 'માન' વિષે. (૩૨).

અંગુળ પ્રમાણ ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિમાં વર્તતા ત્રણવર્ગમૂળ કરેલા એવા પહેલા વર્ગ-મૂળમાં, જેટલો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રદેશવાળા, એકપ્રદેશી એકએણિની અંદર જેટલા ખંડ હોય તેટલા સંમૂર્ધિમ મનુષ્યો હોય છે એમ શ્રી બિનેશ્વરનું વચન છે. ૧૮-૨૦.

એમના શેષ પાંચ દ્વારો (૩૩ થી ૩૭ સુધીના), ગર્ભજ મનુષ્યો પ્રમાણે બાણવા. (જે હવે પછી પ્રસંગે કહેશું). ૨૧.

ઇતિ દ્વારપંચકમ્ ॥ ૩૩-૩૭ ॥

કર્માર્કર્મધરાન્તર્દ્વીપમવા ગર્મજા નરાસિવિધાઃ ।

સ્યુઃ પંચદશત્રિશત્પદપંચાશદ્વિધાઃ ક્રમતઃ ॥ ૨૨ ॥

મ્લેષ્ઠા આર્યા ઇતિ દ્વેધા મનુજાઃ કર્મભૂમિજાઃ ।

મ્લેષ્ઠાઃ સ્યુઃ શકયવનમુરુંદશબરાદયઃ ॥ ૨૩ ॥

આર્યાઃ પુનર્દ્વિધાઃ પ્રોક્તા ઋદ્ધિપ્રાપ્તાસ્તથાપરે ।

ઋદ્ધિપ્રાપ્તાસ્ત્ર ષોઢા પ્રજ્ઞતાઃ પરમેશ્વરૈઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્હન્તઃ સાર્વભૌમાશ્ચ મહૈશ્વર્યમનોહરાઃ ।

બલદેવા વાસુદેવાઃ સ્યુર્વિદ્યાધરચારણાઃ ॥ ૨૫ ॥

અનૃક્કયો નવવિધાઃ ક્ષેત્રજાતિકુલ્લાર્યકાઃ ।

કર્મશિલ્પજ્ઞાનભાષાચારિત્રદર્શનાર્યકાઃ ॥ ૨૬ ॥

તત્ર ચ ક્ષેત્રાર્યા આર્યદેશોત્પાસ્તે સાર્ધા પંચવિંશતિઃ ।

અંગા બંગાઃ કર્લિંગાશ્ચ મગધાઃ કુરુકોશલાઃ ॥ ૨૭ ॥

એ પ્રમાણે સંભૂર્ષિમ મનુષ્યોનાં ૩૭ દ્વારો વિષે કહ્યું.

હવે ગર્ભજ મનુષ્યોનાં દ્વારો વિષે.

એમાં પહેલું દ્વાર બેઠઃ તે આ પ્રમાણે:—

ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના છે: કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અને અન્તર્દ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા. એ ત્રણેના પાછા અનુક્રમે પંદર, ત્રીશ અને છપ્પન બેઠ છે. ૨૨.

કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, મ્લેષ્ઠ અને આર્ય—એમ બે જાતના છે. એમાં શક, યવન, મુરુંદ અને શબર વગેરે મ્લેષ્ઠ છે. ૨૩.

આર્યો બે જાતના છે: સમૃદ્ધિવાળા અને સમૃદ્ધિવિનાના. એમાં ‘સમૃદ્ધિવાળા’ આ છ પ્રકારનાં છે:—મહાન્, ઐશ્વર્યશાલી અર્હન્તો, ઋક્વર્તીઓ, બળદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ. ૨૪-૨૫.

વળી ‘સમૃદ્ધિ રહિત’ ના નવ પ્રકાર કહ્યા છે: ક્ષેત્રઆર્ય, જાતિઆર્ય, કુળઆર્ય, કર્મ-આર્ય, શિલ્પઆર્ય, જ્ઞાનઆર્ય, ભાષાઆર્ય, ચારિત્રઆર્ય અને દર્શનઆર્ય. ૨૬.

એમાં, આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયા હોય એ ‘ક્ષેત્રઆર્ય’ કહેવાય છે. એવા આર્યદેશ સાક્ષીપચવીશ છે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) અંગ, (૨) બંગ, (૩) કલિંગ, (૪) મગધ, (૫) કુરુ, (૬) કોશલ,

કાશ્યઃ કુશાર્તાઃ પંચાલા વિદેહા મલયાસ્તથા ।
 વત્સાઃ સુરાષ્ટ્રાઃ શ્યાન્હિલ્યા વરાટા વરણાસ્તથા ॥ ૨૮ ॥
 દશાર્ણા જંગલા વેથઃ સિન્ધુસૌવીરકા અપિ ।
 મંગ્યો વૃત્તાઃ સૂરસેનાઃ કુણાલા લાટસંજ્ઞકાઃ ॥ ૨૯ ॥
 કેકયાર્ધભિમે સાર્ધપંચવિંશતિરીરિતાઃ ।
 નામાનિ રાજધાનીનાં બ્રવીમ્યેષુ ક્રમાદથ ॥ ૩૦ ॥
 ચમ્પા તથા તામ્રલિપ્તી સ્યાત્કાંચનપુરં પુરમ્ ।
 રાજગૃહં ગજપુરં સાકેતં ચ વરાણસી ॥ ૩૧ ॥
 શૌર્યપુરં ચ કાંપિલ્યં મિથિલા ભદિલં પુરમ્ ।
 કૌશામ્બી ચ દ્વારવતી નન્દિવત્સાભિધે પુરે ॥ ૩૨ ॥
 અચ્છાપુરં મૃત્તિકાવત્યહિચ્છત્રાભિધા પુરી ।
 શુક્તિમતી વીતભયં પાપા માષપુરં પુરમ્ ॥ ૩૩ ॥
 મથુરાનગરી ચૈવ શ્રાવસ્તીનગરી વરા ।
 કોટિવર્ષં શ્વેતામ્બિકા રાજધાન્યઃ ક્રમાદિમાઃ ॥ ૩૪ ॥
 ણ્ણેવાર્હસ્વકિરામવાસુદેવોદ્ભવો ભવેત્ ।
 આર્યાસ્તત ઇમેઽન્યે ચ તદભાવાદનાર્યકાઃ ॥ ૩૫ ॥

(૭) કાશી, (૮) કુશાર્ત, (૯) પંચાલ, (૧૦) વિદેહ, (૧૧) મલય, (૧૨) વત્સ, (૧૩) સુરાષ્ટ્ર, (૧૪) શ્યાન્હિલ્ય, (૧૫) વરાહ, (૧૬) વરણ, (૧૭) દશાર્ણ, (૧૮) જંગલ, (૧૯) વેદી, (૨૦) સિન્ધુસૌવીર, (૨૧) ભંગી, (૨૨) વૃત્ત, (૨૩) સૂરસેન, (૨૪) કુણાલ, (૨૫) લાટ તથા અરધા કેકય દેશ. ૨૭-૩૦.

હવે એ દેશોની રાજધાનીઓના નામ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે:—

ચંપા, તામ્રલિપ્તી, કાંચનપુર, રાજગૃહ, ગજપુર, સાકેતપુર, વણારસી, શૌર્યપુર, કાંપિલ્ય-પુર, મિથિલા, ભદિલપુર, કૌશાંબી, દ્વારિકા, નન્દિપુર, વત્સપુર, અચ્છાપુર, મૃત્તિકાવતી, અહિચ્છત્રા, શુક્તિમતી, વીતભય, પાપાપુરી, માષપુર, મથુરા, શ્રાવસ્તી, કોટિવર્ષ અને શ્વેતાંબિકા. ૩૧-૩૪.

આ દેશોમાંજ અર્હત, ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે માટે એ આર્યદેશો કહેવાય છે. બાકીના અનાર્ય કહેવાય છે. ૩૫.

સૂત્રકૃતાંગવૃત્તૌ ચ અનાર્યલક્ષણમેવં ઉક્તમ્—

ધર્મેત્તિચ્છ્રલ્લરાઈં જે સુવિ સુમિણે ન સુચંતિ ॥

વિજ્ઞેશસ્ત્ર જાણ્યાર્યાં જે પ્રશસ્તેભ્યજાતયઃ ।

ઉગ્રમોગાદિકુલજાઃ કુલાર્યાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૬ ॥

કર્માર્યાઃ વાસ્ત્રિકાઃ સૌત્રિકાદ્યાઃ કાર્પાસિકાદયઃ ।

શિલ્પાર્યાસ્તુ તુલ્લકારાસ્તન્તુવાયાદયોઽપિ ચ ॥ ૩૭ ॥

ભાષાર્યાં જેઽર્ધમાગધ્યા ભાષન્તે ભાષયાત્ર તે ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાર્યાસ્તુ જ્ઞાનાદિભિર્યુતાઃ ॥ ૩૮ ॥

અત્ર મૂયાન્ વિસ્તરોઽસ્તિ સ તુ પ્રજ્ઞાપનાદિતઃ ।

વિજ્ઞેયો વિબુધૈર્નેહ પ્રોચ્યતે વિસ્તૃતેર્ભયાત્ ॥ ૩૯ ॥

इति भेदाः ॥ १ ॥

एषां तिर्यग् नरक्षेत्रावधि जन्मात्ययादिकम् ।

योजनानां दशशतीमधो न परतः पुनः ॥ ४० ॥

इति स्थानम् ॥ २ ॥

‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની વૃત્તિમાં ‘ અનાર્ય ’ નું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

જેમણે ‘ ધર્મ ’ એવા અક્ષરો સ્વપ્નને વિષે પણ સાંભળ્યા નથી તે.

હવે પ્રશસ્ત ઇન્દ્ર્ય ભતિવાળા છે તે ભતિઆર્યો કહેવાય છે. ઉગ્ર, મોગ આદિ કુળોમાં જન્મેલા કુલઆર્ય કહેવાય છે. ૩૬.

વળી વસ્ત્રોનો વેપાર કરનારા, સુતરનો વેપાર કરનારા, કપાસનો વેપાર કરનારા વગેરે કર્મઆર્ય કહેવાય છે; તથા દરજી, સાળવી આદિ શિલ્પઆર્યો કહેવાય છે. ૩૭.

જેઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે તેઓ ભાષાઆર્ય કહેવાય છે. વળી જ્ઞાનવાળાઓ જ્ઞાનઆર્ય, દર્શનવાળાઓ દર્શનઆર્ય અને ચારિત્રવાળાઓ ચારિત્રઆર્ય કહેવાય છે. ૩૮.

આ સંખ્યામાં ઘણું કહેવાનું છે પણ વિસ્તારના બચથી કહ્યું નથી માટે તે યુદ્ધિમાનોએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી ભણી લેવું. ૩૯.

આ ગર્ભજ મનુષ્યોના સ્થાન પરત્વે

એટલું કહેવાનું છે કે એમના જન્મમરણ તિર્થસ્થાનોમાં મનુષ્યક્ષેત્ર મુખી-માય છે અને અધોલોકમાં એક સહસ્ર યોજન પર્યંત થાય છે. એથી આગળ થતાં નથી. ૪૦.

एषां पर्याप्तयः सर्वाः पर्याप्तानां प्रकीर्तिताः ।

यथासम्भवमन्येषां प्राणाश्च निखिला अपि ॥ ४१ ॥

इति पर्याप्तयः ॥ ૩ ॥

चतुर्दशयोनिलक्षा एषां संमूर्द्धिमैः सह ।

द्वादश स्युः कुलकोटयो योनिर्विवृतसंवृता ॥ ૪૨ ॥

मिश्रा सचित्ताचित्તत्वात् शीतोष्णस्याश्च सा भवेत् ।

वंशीपत्रा तथा शंखावर्ता कूर्मोज्જતાપિ च ॥ ૪૩ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૪ । ૫ । ૬ ॥

पल्योपमानां त्रितयमुत्કृष्टेषां भवस्थितिः ।

सा युग्मिनां परेषां तु पूर्वकोटिः प्रकीर्तिता ॥ ૪૪ ॥

जघन्या नरगर्भस्य स्थितिरान्तर्मुहूर्त्तिकी ।

उत्કૃષ્ટા દ્વાદશાબ્દાનિ વિજ્ઞેયા મધ્યમાડ્વરા ॥ ૪૫ ॥

એમની પર્યાપ્તિ વિષે.

પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ પર્યાપ્ત કહી છે; અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોને, એટલી સંભવે એટલી કહી છે. તથા પ્રાણો તેો એઓને સઘળા હોય છે. ૪૧.

એમના ચોથા. પાંચમા અને છઠ્ઠા દ્વાર વિષે.

સંમૂર્ધિમોની અને આમની ભેગી ચૌદલક્ષ યોનિ છે; બ્યારે કુલકોટિ બાર લક્ષ છે. એમની યોનિ વિવૃતસંવૃત છે. વળી એ ‘સચિત્તાચિત્ત’ છે અને ‘શીતોષ્ણ’ છે; એટલે એક રીતે એઓની મિશ્ર યોનિ કહેવાય છે. વળી તેમને વંશીપત્રા, શંખાવર્તા તેમજ કૂર્મોજ્જતા એવા ત્રણ પ્રકારમાંથી પણ ત્રણે પ્રકારની યોનિ હોય છે. ૪૨-૪૩.

હવે એમની ભવસ્થિતિ વિષે.

ગર્ભજ મનુષ્યોની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પદ્યોપમની છે. પણ આ સ્થિતિ માત્ર મુગલી-આઓની છે; બીજાઓની અર્થાત્ એ શિવાયના મનુષ્યોની કોડપૂવોની છે. ૪૪.

મનુષ્યના ગર્ભની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે, અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાર વર્ષની છે. આ શિવાયની વચલી સ્થિતિ ‘મધ્યમ’ સમજવી. ૪૫.

પિત્તાદિદૂષિતઃ પાપી કાર્મણાદિવશોઽયથા ।
 દ્વાદશાબ્દાનિ ગર્ભાન્તસ્તિષ્ઠેત્ સિદ્ધનૃપાદિવત્ ॥ ૪૬ ॥
 ચતુર્વિંશતિવર્ષા ચ ગર્ભકાયસ્થિતિર્નૃણામ્ ।
 ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિગર્ભસ્ય મૃત્વોત્પન્નસ્ય તત્ર સા ॥ ૪૭ ॥
 સ્થિત્વા દ્વાદશવર્ષાણિ ગર્ભે કશ્ચિન્મહાઘવાન્ ।
 વિપદ્યોત્પદ્ય તત્રૈવ તાવન્તિષ્ઠત્યસૌ યતઃ ॥ ૪૮ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

इत्यर्थतो भगवतीशतक २ पंचमोद्देशके ॥

पूर्वाणां कोटयः सप्त तथा पल्योपमत्रयम् ।
 भाव्या गर्भजतिर्यग्वદेषां कायस्थितिर्गुरुः ॥ ૪૯ ॥

इति कायस्थितिः ॥ ૮ ॥

સંલ્પેયજીવિનાં દેહાઃ પંચાસંલ્પેયજીવિનામ્ ।
 ભવેત્ દેહત્રયમેવ વિનાહારકવૈક્રિયે ॥ ૫૦ ॥

इति देहाः ॥ ९ ॥

પિત્ત વગેરે દોષવાળો પાપી અથવા કામભુટુમણ વગેરેને વશ પ્રાણી સિદ્ધરાજની જેઠે બાર વર્ષ સુધી પણ ગર્ભમાં રહે છે. ૪૬.

મનુષ્યના ગર્ભની કાયસ્થિતિ ચોવીશ વર્ષની પણ હોય; પણ તે, મૃત્યુ પામીને (પુનઃ) ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા ગર્ભની હોય. ૪૭.

કારણકે કોઈ મહા પાપી જીવ બાર વર્ષ ગર્ભમાં રહી મૃત્યુ પામીને (પુનઃ) ઉત્પન્ન થાય છે તે તેટલો સમય ત્યાંજ રહે છે. ૪૮.

આ ભાવાર્થનું ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

એમની કાયસ્થિતિ

ઉત્કર્ષતઃ, ગર્ભજ તિર્યચોની જેઠે ત્રણ પલ્યોપમ અને સાતકોટિ પૂર્વની સમજવી. ૪૯.

શરીર

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને પાંચ હોય છે. અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને, આહારક અને વૈક્રિય એ બે શરીર નથી હોતાં, એટલે ફક્ત ત્રણ હોય છે. ૫૦

સંખ્યેયજીવિનાં નૃણાં સંસ્થાનાન્યસ્થિલાન્યપિ ।

ચતુરસ્રં ભવેદેતદસંખ્યેયાયુષાં પુનઃ ॥ ૫૧ ॥

इति संस्थानम् ॥ ૧૦ ॥

શત્તાનિ પંચ ધનુષાં વપુઃ સંખ્યેયજીવિનામ્ ।

ગઢ્યૂતત્રયમન્યેષામુત્કર્ષેણ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

જઘન્યતોઽઙ્ગુલાસંખ્યભાગમાનમિદં ભવેત્ ।

ઉભયેષાં તદારમ્ભકાલ ઇવાસ્ય સમ્ભવઃ ॥ ૫૩ ॥

સંખ્યાયુષાં વૈક્રિયં સાધિકૈકલક્ષયોજનમ્ ।

ઉત્કર્ષેણ જઘન્યાઞ્ચાંગુલસંખ્યાંશસંમિતમ્ ॥ ૫૪ ॥

આહારકશરીરં યત્ સ્યાદેષાં લબ્ધિશાલિનામ્ ।

શ્રુતકેવલિનાં તત્તુ માનતો હસ્તસંમિતમ્ ॥ ૫૫ ॥

इति अंगमानम् ॥ ૧૧ ॥

સ્યુઃ સસાપિ સમુદ્ઘાતા નૃણાં સંખ્યેયજીવિનામ્ ।

અસંખ્યેયાયુષામાદ્યાન્નય એવ ભવન્તિ તે ॥ ૫૬ ॥

સંસ્થાન

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યોને સઘળાજ હોય છે; અસંખ્યાતઆયુષ્યવાળાને ફક્ત ' સમચતુરસ્ર ' એટલે સમચોરસ હોય છે. ૫૧.

દેહમાન

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યનું હોય છે; અસંખ્ય આયુષ્યવાળાઓનું ફક્ત ત્રણ ગાઉનું કહેલું છે. પરંતુ જેઉનું જઘન્ય દેહમાન તો અંગુલના અસંખ્યમા ભાગ જેટલું છે; જે કે એના આરંભકાળેજ સંભવે છે. ૫૨-૫૩.

સંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોનું વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટ એક લક્ષ યોજનથી કંઈક અધિક હોય છે, અને જઘન્યતઃ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. ૫૪.

વળી લબ્ધિવંત શ્રુતકેવળીઓને જે આહારક શરીર હોય છે તે ફક્ત એક હસ્તપ્રમાણ હોય છે. ૫૫.

સમુદ્ઘાત

સંખ્યેયજીવી મનુષ્યોને સાતેસાત પૂરા હોય છે; અસંખ્યઆયુષક મનુષ્યોને પહેલા ત્રણજ હોય છે. ૫૬.

इति समुद्रघाताः ॥ १२ ॥

यान्ति सर्वे सुरेष्वेव नरा असंख्यजीविनः ।

निजायुःसमहीनेषु नाधिकस्थितिषु क्वचित् ॥ ५७ ॥

ततोन्तरद्वીपजाता भवनव्यन्तरावધિ ।

यान्तीशानદિવં યાવત્ હરિવર્ષાદિજાસ્તુ તે ॥ ૫૮ ॥

સૌધર્માન્તં દૈમવતઃ૫૭૫૮૫૯૬૦૬૧૬૨૬૩

जघन्यापि यदीशानेऽधिकपल्पोपमा स्थितिः ॥ ५९ ॥

सर्वसंसारिगतिषु नराः संख्येयजीविनः ।

ગચ્છન્તિ કર્મવિગમાદેતિ મુક્તિગતાવપિ ॥ ૬૦ ॥

તત્ર ચ તીવ્રરોષાસ્તપોમત્તાસ્તથા બાલતપસ્વિનઃ ।

દ્વેપાયનાદિવદ્દૈરપરા યાન્ત્યસુરેષ્વમી ॥ ૬૧ ॥

जलाग्निस्त्रंપासंपातगलपाशविषाशनैः ।

તૃદ્ભુવાયૈર્મૃતાસ્તે સ્યુર્વ્યન્તરાઃ શુભભાવતઃ ॥ ૬૨ ॥

अविराद्धचारित्राणां जघन्यादायताविषः ।

उत्कर्षेण च सर्वार्थसिद्धः स्याद्विषयो गतेः ॥ ६३ ॥

હવે એમની ગતિ વિષે. (દ્વાર ૧૩ ચુ')

અસંખ્યઆયુવાળા સર્વ મનુષ્યો, પોતાના જેટલા જ આયુષ્યવાળા અથવા પોતાના કરતાં એછા આયુષ્યવાળા દેવતાઓમાં જાય છે; પોતાના કરતાં અધિક સ્થિતિવાળા દેવોમાં જતા નથી. એમ હોવાથી, અન્તરદ્વીપમાં જન્મેલાઓ લવનપતિ અને વ્યન્તરો સુધી જાય છે, અને હરિવર્ષ આદિમાં જન્મેલાઓ ઇશાનદેવલોકસુધી જાય છે. વળી દૈમવત અને હિરણ્યવતમાં જન્મેલાઓ સૌધર્મ દેવલોકસુધી જાય છે કારણકે ઇશાનદેવલોકમાં જઘન્યસ્થિતિ પણ પશ્યોપમથી અધિક છે. ૫૭-૫૯.

સંખ્યાતઆયુષ્યવાળા મનુષ્યો સર્વસંસારિગતિમાં જાય છે, અને કર્મરહિત થયે એકે પણ જાય છે. ૬૦.

પણ એમનામાં જે તીવ્રરોષવાળા, તપશ્ચર્યાને લીધે ઉન્નત તંથા બાળ તપસ્વીઓ હોય તે દ્વેપાયનઋષિની પેઠે શત્રુવટ રાખવાથી અસુરોમાં પણ જન્મ લે છે. ૬૧.

વળી જળમાં પડીને, ઝંપાપાત ખાઈને, અગ્નિમાં પડીને, ગળાફાંસો ખાઈને, વિષપાન કરીને કે ભૂખતરસને લીધે જેઓ મૃત્યુ પામે છે તેઓ, શુભભાવ રહેતો વ્યન્તર થાય છે. ૬૨.

જેઓ આરિત્ર લઈને વિરાધતા નથી એઓ એછામાં એછા પહેલે દેવલોકે જાય છે અને વધારેમાં વધારે સર્વાર્થસિદ્ધિએ પણ જાય છે. ૬૩.

વિરાઢસંયમાનાં તુ ભવદેશાચ્ચતાવિષૌ ।

ક્રમાજ્ઞચન્દ્રોત્કર્ષાભ્યામેવમગ્રેઽપિ ભાવ્યતામ્ ॥ ૬૪ ॥

આરાઢદેશવિરતેઃ સૌધર્માચ્યુતતાવિષૌ ।

વિરાઢદેશદિરતેઃ ભવનજ્યોતિરાલયૌ ॥ ૬૫ ॥

તાપસાનામપિ તથા તાવેવ ગતિગોચરૌ ।

કાંદર્પિકાણાં ભવનાધિપસૌધર્મતાવિષૌ ॥ ૬૬ ॥

ચરકાણાં પરિવ્રાજાં ભવનબ્રહ્મતાવિષૌ ।

સૌધર્મલાંતકૌ કલ્પૌ ક્ષ્યાતૌ કિલ્વિષિકાંગિનામ્ ॥ ૬૭ ॥

વિમાનેષૂત્પદ્યમાનાપેક્ષ્યેદં યતોઽન્યથા ।

સન્તિ કિલ્વિષિકા દેવા ભવનાધિપતિષ્વપિ ॥ ૬૮ ॥

ઢાજીવિકાભિયોગાનાં ભવનાચ્યુતતાવિષૌ ।

નિન્હવાનાં ચ ભવનેશાન્ત્યગ્રેવેયકૌ કિલ ॥ ૬૯ ॥

પરંતુ જેઓ આરિત્ર લાઇને વિરાધે છે એઓ જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ પહેલા દેવલોકમાં જાય છે. ૬૪.

દેશવિરાતનો આરાધક હોય છે તે જઘન્યતઃ સૌધર્મ દેવલોકમાં અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અચ્યુત દેવલોકમાં જાય છે. અને દેશવિરતનો વિરાધક હોય તે જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ જ્યોતિષ દેવલોકમાં જાય છે. ૬૫.

વળી તાપસોની પણ એ જ પ્રમાણે ગતિ થાય છે; જ્યારે કાંદર્પિકો જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ સૌધર્મ દેવલોકે જાય છે. ૬૬.

ચરકપરિવ્રાજકો જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ બ્રહ્મદેવલોકમાં જાય છે; અને કિલ્વિષિ જીવો જઘન્યથી સૌધર્મદેવલોકે અને ઉત્કર્ષથી લાંતક દેવલોકે જાય છે. આ જે કહ્યું છે, વિમાનોને વિષે જેઓ ઉત્પન્ન થાય છે એઓની અપેક્ષાએ કહ્યું છે; કારણ કે નહિતર ભવનવિષે પણ ' કિલ્વિષ ' દેવો છે. ૬૭-૬૮.

આજીવિકા અર્થે વેષ ધારણ કર્યો હોય છે એવાઓને જઘન્યતઃ ભવનપતિમાં અને ઉત્કર્ષતઃ અચ્યુતદેવલોકમાં સ્થાન મળે છે. વળી નિન્હવોની ગતિ જઘન્યતઃ ભવનપતિ સુધી અને ઉત્કર્ષથી અન્તિમ ગ્રેવેયક સુધી હોય છે. ૬૯.

મઘ્યાનામપ્યમઘ્યાનાં સાધુવેષગુણસ્પૃશામ્ ।

અપિ મિથ્યાદશમેષ વિષયઃ સત્ક્રિયાબલાત્ ॥ ૭૦ ॥

નિગ્રંથગુણવત્ત્વેઽપિ તે સ્યુઃ મિથ્યાદશો યતઃ ।

અશ્રદ્ધધન્ પદમપિ મિથ્યાત્વી સૂત્રભાષિતમ્ ॥ ૭૧ ॥

સત્ત્વલચ્ચં ચૈવમાહુઃ—

સુત્તં ગણહરરઙ્ગયં તદેવ પત્તેઅબુદ્ધરઙ્ગયં ચ ।

સુઅકેવલિણા રઙ્ગયં અભિન્નદસપુઙ્ગિણા રઙ્ગયં ॥ ૭૨ ॥

દેવેષુ ગચ્છતામેષાં સ્યાદુક્તો ગતિગોચરઃ ।

ન ત્વેષાં ગતિરેષૈવેત્યાશંકયં મતિશાલિભિઃ ॥ ૭૩ ॥

કાંદર્પિકાદિલચ્ચં ચૈવમ્—

કંદર્પઃ પરિહાસોઽસ્તિ યસ્ય કાંદર્પિકશ્ચ સઃ ।

કંદર્પવિકથાશંસી તત્પ્રશંસોપદેશકૃત્ ॥ ૭૪ ॥

નાનાહાસકલાઃ કુર્વન્ મુખતૂર્યાંગચેષ્ટિતૈઃ ।

અહસન્ હાસયંશ્ચાન્યાન્ નાનાજીવરૂતાદિભિઃ ॥ ૭૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વળી લબ્ય કે અલબ્ય, સાધુનો વેષ ને સાધુના ગુણવાળો હોય તે બધે મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો એ એની સત્ક્રિયાને લઇને એ જ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૦.

નિગ્રંથના સર્વ ગુણોએ યુક્ત છતાં મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય એનું કારણ એ કે—એક પણ પદમાં જેની અશ્રદ્ધા હોય તે મિથ્યાદષ્ટિ સમજવો—એવું સૂત્રનું વચન છે. ૭૧.

‘ સૂત્ર ’ નું લક્ષણ આ પ્રમાણે સમજવું:—

ગણધરનું રચેલું હોય, પ્રત્યેકગુણનું રચેલું હોય, શ્રુતકેવળીનું રચેલું હોય કે પૂરું દશમૂર્તિધારીએ રચેલું હોય તે સૂત્ર કહેવાય. ૭૨.

‘ આ બધી ગતિ ઠહી એ જ ગતિમાં મનુષ્યો સર્વે જાય ’ એવો મારા કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. ભાવાર્થ એમ છે કે જે મનુષ્યો દેવગતિમાં જવાના હોય છે તે એ જાતની દેવગતિમાં જાય છે. ૭૩.

પૂર્વોક્ત ‘ કાંદર્પિક ’ આદિનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે:—

કંદર્પ એટલે પરિહાસ, એ જેનામાં હોય એ કાંદર્પિક કહેવાય. કંદર્પ એટલે કામસંબંધી વિકથા કરનારો, એની પ્રશંસા અને એનો ઉપદેશ કરનારો, મુખનો અવાજ કે શરીરચેષ્ટાવડે નાના પ્રકારના હાસ્યકૃત્ત્વલ ઉપજાવનારો, પોતે ગંભીર રહીને—મુખ ઠાવકું રાજ્ઞી નાના પ્રકારના પ્રાણીઓના જેવો અવાજ કરીને બીજાને હસાવનારો ‘ કાંદર્પિક ’ કહેવાય. ૭૪-૭૫.

કિલ્લિવં પાપમસ્યાસ્તિ સ કિલ્લિવષિક ઉચ્યતે ।
 માયાવી જ્ઞાનસદ્ધર્માચાર્યસાધ્વાદિનિન્દકઃ ॥ ૭૬ ॥
 વર્તયેષસ્તુ નટવત્ વેષમાજીવિકાકૃતે ।
 બાહ્યોપચારચતુરઃ સ આજીવિક ઉચ્યતે ॥ ૭૭ ॥
 અભિયોગઃ કાર્મણાદિસ્તપ્રયોક્તાભિયોગિકઃ ।
 દ્રવ્યાનુયોગમંત્રાદિઃ સ દ્વિધા દ્રવ્યભાવતઃ ॥ ૭૮ ॥

તથોક્તસુ—

દુવિહો સ્વલુ અભિયોગો દવ્વે ભાવે ય હોઙ્ નાયવ્વો ।
 દવ્વંમિ હોઙ્ જોગા વિજ્ઞામંતા ય ભાવંમિ ॥ ૭૯ ॥

इति भगवतीवृत्तिप्रथमशतकद्वितीयोद्देशके ॥

व्यवहारेण चारित्रवन्तोऽप्येतेऽचरित्रिणः ।
 लभन्त इदृशीः संज्ञा दोषैरेतैर्यथोदितैः ॥ ८० ॥
 प्रयान्ति नरकेष्वेव नियमादर्धचक्रिणः ॥
 तथैव च गतिर्ज्ञेया प्रत्यर्धचक्रिणामपि ॥ ८१ ॥

‘ કિલ્લિવં ’ એટલે પાપ, તે જેનામાં હોય એ કિલ્લિવષિક. માયાકપટવાળો અને જ્ઞાન, ધર્મ, સાધુ તથા આચાર્ય વગેરેના નિન્દક ‘ કિલ્લિવષિક ’ કહેવાય. ૭૬.

આજીવિકાને અર્થે નટની પેઠે વેષ ભજવે અને બાહ્યોપચારમાં ચતુર હોય એ ‘ આજીવિક ’ કહેવાય. ૭૭.

અભિયોગ એટલે કામભુદુભણ, એને કરનારો તે ‘ આભિયોગિક ’ કહેવાય. જેમાં પ્રયોગ અને મંત્રજંત્ર કરવા પડે છે એવો આ અભિયોગ બે પ્રકારનો છેઃ (૧) દ્રવ્યથી અને (૨) ભાવથી. ૭૮.

એ સંબંધમાં ભગવતી સૂત્રના પહેલા શતકના બીજા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—દ્રવ્યથી અને ભાવથી—એમ બે પ્રકારનો અભિયોગ હોય છે. જેમાં પ્રયોગ કરવા પડે એ ‘ દ્રવ્યઅભિયોગ ’; અને જેમાં વિદ્યામંત્રો સાધવા પડે એ ‘ ભાવઅભિયોગ ’. ૭૯.

એ લોકો વ્યવહારમાં ચારિત્રવાળા છતાં અચારિત્રી કહેવાય છે. એમને એવાં ઉપનામ મળવાનું કારણ એમનાં યથોદિત દોષો છે. ૮૦.

વાસુદેવ નિયમતરીકે નરકે જ જાય છે. પ્રતિવાસુદેવની પણ એ જ ગતિ છે. ૮૧.

ચક્રિણો યેત્યક્તરાજ્યાઃ પ્રયાન્તિ નરકેષુ તે ।

સપ્તસ્વપિ યથાકર્મોત્કૃષ્ટાયુસ્કતયા પરમ્ ॥ ૮૨ ॥

તથોક્તં ભગવતીશતક ૧૨ નવમોદેશકવૃત્તૌ ચક્રવર્તિત્વાન્તરનિરૂ-
પણાધિકારે—

જહણેયં સાતિરેગં સાગરોવમં તિ કથમ્ । અપરિસ્થક્તસંગાઃ ચક્ર-
વર્તિનો નરકપૃથિવીષુ ઉત્પન્નન્તેતાસુ ચ યથાસ્થં ઉત્કૃષ્ટસ્થિતયો ભવન્તિ ।
તતશ્ચ નરદેવો મૃતઃ પ્રથમપૃથિવ્યામુત્પન્નઃ તત્ર ચ ઉત્કૃષ્ટાં સ્થિતિં
સાગરોપમપ્રમાણામ્ અનુભૂય નરદેવો જાયતે इत्यેવં સાગરોપમમ્ ॥ સાતિ-
રેક્ત્વં ચ નરદેવભવે ચક્રરત્નોરપત્તેઃ અર્વાચીનકાલેન દૃષ્ટવ્યમિતિ ॥

શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતદશવૈકાલિકવૃત્તૌ હૈમવીરચરિત્રે નવપદપ્રકરણ-
વૃત્તૌ ચ ચક્રિણઃ સપ્તમ્યામેવ અત્યક્તરાજ્યા યાન્તિ इति ઉક્તમ્ ॥

ત્યક્તરાજ્યાસ્તુ યે સાર્વભૌમાસ્તે યાન્તિ તાવિષમ્ ।

મુક્તિં વાથ સીરિણોઽપિ ધ્રુવં સ્વર્મુક્તિગામિનઃ ॥ ૮૩ ॥

इति मतिः ॥ ૧૩ ॥

પણ, રાજ્ય ત્યજ્યું નથી એવા ચક્રવર્તીઓ ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળા હોય પોતાના કર્મોને
અનુસારે સાતે નરકોમાં જાય છે. ૮૨.

આ સંબંધમાં ભગવતીસૂત્રના બારમા શતકના નવમા ઉદેશમાં ચક્રવર્તીપણાના આંત-
રાના અધિકારમાં એમ કહ્યું છે કે:—

“ જઘન્યપણે સાગરોપમ થી કંઈક જાણિક + + + ”—એ કેવી રીતે ? ઉત્તર:—
“ જેમણે રાજ્ય ત્યજ્યું નથી એવા ચક્રવર્તીઓ નારકીમાં જાય છે અને ત્યાં જેવાં પોતાનાં કર્મો
એના પ્રમાણમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળ પર્યન્ત સ્થિત થઈ રહે છે. ” આમ બાબત છે માટે નરદેવ એટલે
ચક્રવર્તી મૃત્યુ પામીને પહેલી નારકીમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સાગરોપમપ્રમાણ સ્થિતિ
લોગવી પુનઃ ચક્રવર્તી થાય છે. માટે ‘ સાગરોપમ ’ ની સાર્થકતા તો સિદ્ધ થઈ. વળી
‘ જાણિક ’ કહ્યું છે તે ચક્રવર્તીના ભવમાં ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ પહેલાંનો જે કાળ તે કાળને
લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલી દશવૈકાલિકસૂત્રની વૃત્તિમાં, હેમાચાર્યકૃત વીરચરિત્રમાં
તથા ‘ નવપદપ્રકરણ ’ ની વૃત્તિમાં “ રાજ્ય નથી છાંડ્યું એવા ચક્રીઓ સાતમી નારકીએ
જ જાય છે ” એમ કહ્યું છે.

જેમણે રાજ્યપાટ ત્યજ્યું છે એવા ચક્રવર્તીઓ દેવલોકમાં અથવા મોક્ષમાં જાય છે.
એજ પ્રમાણે બળદેવો પણ સ્વર્ગગામી કે મોક્ષગામી હોય છે. ૮૩.

અસંખ્યાયુત્તરિશ્ચઃ સત્તમક્ષિતિનાસ્કાન્ ।

વાય્વર્ગી ચ વિના સર્વેઽપ્યુત્પન્તે નૃજન્મસુ ॥ ૮૪ ॥

અર્હન્તો વાસુદેવાશ્ચ બલદેવાશ્ચ ચક્રિણઃ ।

સુરનૈરથિકેભ્યઃ સ્યુર્નૃતિર્યગૃભ્યો ન કર્હિચિત્ ॥ ૮૫ ॥

તપ્રાપિ પ્રથમાદેવ નરકાત્ જાયન્તે ચક્રવર્તિણઃ ।

દ્વાભ્યામેવ હરિબલાઃ ત્રિભ્યઃ એવ ચ તીર્યપાઃ ॥ ૮૬ ॥

ચતુર્વિધાઃ સુરાશ્ચ્યુત્વા ભવન્તિ બલચક્રિણઃ ।

જિના વૈમાનિકા એવ હરયોઽપ્યનનુત્તરાઃ ॥ ૮૭ ॥

એવં મનુષ્યરત્નાનિ યાનિ સ્યુઃ પંચ ચક્રિણામ્ ।

તાન્યાગત્યા વિમાઢ્યાનિ સામાન્યેન મનુષ્યવત્ ॥ ૮૮ ॥

વૈમાનિકેભ્યશ્ચ યદિ ભવન્તિ તાનિ તર્હિ ચ ।

અનુત્તરસુરાન્ મુક્ત્વાઽન્યેભ્યઃ સ્યુર્વાસુદેવવત્ ॥ ૮૯ ॥

હવે આ ગર્ભજ મનુષ્યોની ' આગતિ ' વિષે. (કાર ૧૪ મું).

અસંખ્યાયુષ્યવાળા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો, સાતમી નારકીના જીવ, વાયુકાયના જીવ તથા અગ્નિકાયના જીવ-આટલા શિવાય અન્ય સર્વ પ્રાણીઓ મનુષ્યગતિમાં આવે છે. ૮૪.

વળી અર્હન્તો, વાસુદેવો, બળદેવો અને ચક્રવર્તીઓ થાય છે તે દેવતાના અને નારકીના ભવમાંથીજ નીકળીને થાય છે; મનુષ્ય કે તિર્યંચના ભવમાંથી નહિ. ૮૫.

તેમાં પણ ચક્રવર્તીઓ પહેલીજ નારકીમાંથી, વાસુદેવ અને બળદેવ બે નારકીઓમાંથી અને અર્હન્ત ' ત્રણમાંથી નીકળેલા ' થાય છે. ૮૬.

આરે પ્રકારના દેવો સ્થવીને બળદેવો કે ચક્રવર્તીઓ થાય છે. વૈમાનિક દેવોજ સ્થવીને જિન થાય છે; અને અનુત્તર વિમાન શિવાયના દેવો જ સ્થવીને વાસુદેવો થાય છે. ૮૭.

એવીજ રીતે ચક્રવર્તીના પાંચ મનુષ્યરત્નો હોય છે એમની આગતિ સામાન્યપણે મનુષ્યની પ્રમાણે સમજવી. ૮૮.

વળી એઓ જો કદાચ ' વૈમાનિકો ' માંથી આવે તો વાસુદેવની પેઠે અનુત્તર વિમાનના દેવાને છાડીને બીજા દેવોમાંથી આવે છે. ૮૯.

મુહૂર્ત્ત ઢાવશોસ્કૃષ્ટં સમયો લઘુ ચાન્તરમ્ ।
તિર્યગ્વદેકસમયસંખ્યા સંમૂર્ધિમેઃ સહ ॥ ૧૦ ॥

ઉક્તં ચ । નાનાંગિનામપર્યાસનૃત્વેનોત્પત્તિરીરિતા ।
ઉત્કર્ષતોઽવિચ્છેદેન પલ્યાસંખ્યલવાવધિ ॥ ૧૧ ॥
અપર્યાસનરત્વેનોત્પત્તિરેકસ્ય ચાંગિનઃ ।
ઉત્કર્ષતો જઘન્યાચ્ચાન્તર્મુહૂર્ત્ત નિરન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥
इत्यर्थतः पंचसंग्रहे ॥

इति आगतिः ॥ ૧૪ ॥

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ।
જામન્તેઽનન્તરભવે લબ્ધ્વા નરભવાદિકમ્ ॥ ૧૩ ॥
અનન્તરભવે ચૈતે ન લમન્તે કદાચન ।
અર્હસ્ત્વં ચક્રવર્તિત્વં બલત્વં વાસુદેવતાં ॥ ૧૪ ॥
લબ્ધિષ્વષ્ટાવિંશતૌ યા યેષામિહ નૃજન્મનિ ।
સંભવન્તિ પ્રસંગેન દર્શ્યન્તે તા યથાગમમ્ ॥ ૧૫ ॥

એમનું ઉત્કૃષ્ટ અન્તર ખાર અન્તર્મુહૂર્ત્તનું છે અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. વળી એમની એકસમયસંખ્યા અને સંમૂર્ધિમની એકસમયસંખ્યા એકત્ર મળીને તિર્યંગો જેટલી થાય છે. ૯૦.

આના સંબંધમાં પંચસંગ્રહગ્રંથમાં નીચેના ભાવાર્થનું કહ્યું છે:—

અપર્યાસમનુષ્યત્વને લીધે નાનાંકારના પ્રાણીઓની સતત ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ પદ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ સુધી થાય છે. વળી એજ કારણને લઈને એક પ્રાણીની સતત ઉત્પત્તિ ‘જઘન્યતઃ’ તેમજ ‘ઉત્કર્ષતઃ’ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી થાય છે. ૯૧-૯૨.

હવે એમની અનન્તરાસિ વિષે. (દ્વાર ૧૫ સું).

આ ગર્ભજ મનુષ્યો અનન્તરજાવને વિષે મનુષ્યત્વ આદિ પાત્રીને સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધાં મેળવે છે; પણ કદાપિ અર્હત્, ચક્રવર્તી, બળદેવ કે વાસુદેવ થતા નથી. ૯૩-૯૪.

અઠ્યાવીશ લબ્ધિઓ છે તેમાંથી, મનુષ્યજાવમાં જેમને જેમને જેટલી જેટલી સંભવે છે તે પ્રસંગને લઈને આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે નીચેની રીતે દર્શાવીએ છીએ. ૯૫.

કફવિપ્રુષ્મલામર્શસર્વોષધિમહર્ષયઃ ।

સંભિન્નશ્રોતોલઘ્વિશ્ચ વિપુલર્જુધિયાવપિ ॥ ૯૬ ॥

ચારણાશીવિષાવધિસાર્વજ્યગણધારિતાઃ ।

ચક્રિતાર્હસ્ત્વબલતાવિષ્ણુત્વં પૂર્વધારિતા ॥ ૯૭ ॥

ક્ષીરમધ્વાજ્યાશ્રવાશ્ચ બીજકોષ્ઠધિયૌ તથા ।

પદાનુસારિતા તેજોલેશ્યાહારકવૈક્રિયે ॥ ૯૮ ॥

શીતલેશ્યાક્ષીણમહાનસી પુલાકસંજ્ઞિતા ।

ઇત્યષ્ટાવિંશતિર્ભવ્યપુંસાં સહ્સ્રલઘ્વયો મતાઃ ॥ ૯૯ ॥ કલાપકમ્ ॥

ચક્ર્યર્હદ્વિષ્ણુબલસંભિન્નશ્રોતસ્ત્વપૂર્વિતાઃ ।

ગણમૃત્ત્વં ચારણત્વં પુલાકાહારકે અપિ ॥ ૧૦૦ ॥

વિના દશામૂઃ સ્ત્રીષ્વન્યાઃ સ્યુરષ્ટાદશલઘ્વયઃ ।

આસ્વાર્હન્ત્યં કદાચિદ્યત્તત્ત્વાશ્ચર્યતયોદિતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

દશેતાઃ કેવલિત્વં ચ વિપુલર્જુધિયાવપિ ।

અભવ્યપુંસાં નૈવૈતાઃ સંભવન્તિ ત્રયોદશ ॥ ૧૦૨ ॥

કફ, થુક, મળ, આમર્ષ, સર્વોષધિ, સંભિન્નશ્રોત, વિપુલમતિ, ઋણુમતિ, ચારણ, આશી-
વિધ, અવધિ, સર્વજ્ઞત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ, અર્હત્પણ્ડ, બળદેવપણ્ડ, વાસુદેવત્વ, પૂર્વ-
ધારિત્વ, ક્ષીરમધુઆજ્યઆશ્રવ, બીજધી, કોષ્ઠધી, પદાનુસારિતા, તેજોલેશ્યા, આહારક, વૈક્રિય,
શીતલેશ્યા, અક્ષીણમહાનસી, અને પુલાક—આવી અઠ્યાવીશ ઉત્તમ લઘ્વિઓ ભવ્ય પુરૂષોને
હોય છે. ૯૬-૯૯.

ઉપરોક્ત અઠ્યાવીશ લઘ્વિઓમાંની સંભિન્નશ્રોતત્વ, ચારણત્વ, ગણધરત્વ, ચક્રવર્તીત્વ,
અર્હત્વ, બળદેવત્વ, વાસુદેવત્વ, પૂર્વધારિત્વ, આહારકત્વ અને પુલાકલઘ્વિ—એ દશ સિવાય
શેષ અઠાર રહી એ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. કવચિત્ સ્ત્રીને અર્હત્વ પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ એક
આશ્ચર્ય—અપવાદરૂપ છે. ૧૦૦-૧૦૧.

બાળી ઉપરોક્ત દશ તથા કેવળિત્વ, વિપુલમતિ અને ઋણુમતિ એટલી તેર અભવ્ય
પુરૂષોને હોતી નથી. ૧૦૨.

અભવ્યયોષિતામેતાઃ સ્ત્રીરાષ્ટ્રાધ્રવસંયુક્તાઃ ।

ન સ્યુશ્વર્તુદશૈતાસાં તતો જ્ઞેયાશ્વર્તુદશ ॥ ૧૦૩ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

અનન્તરભવે ચૈતે પ્રાપ્ય માનુષ્યકાદિકમ્ ।

સિદ્ધચન્ત્યેકત્રસમયે વિંશતિર્નાધિકાઃ પુનઃ ॥ ૧૦૪ ॥

તત્રાપિ પુમનુષ્યેભ્યો જાતા સિદ્ધચન્તિ તે દશ ।

નારીભ્યોઽનન્તરં જાતાઃ ક્ષણે દ્યોકત્ર વિંશતિઃ ॥ ૧૦૫ ॥

इति सम्येसिद्धिः ॥ १६ ॥

લેશ્યાહારદિશઃ સર્વા ણ્ણાં સંહનનાન્યપિ ।

સર્વે કષાયાઃ સ્યુઃ સંજ્ઞાશ્ચેન્દ્રિયાણ્યખિલાન્યપિ ॥ ૧૦૬ ॥

લેશ્યાશ્વતસ્તઃ કૃષ્ણાદ્યા ભવન્ત્યસંરુણજીવિનામ્ ।

ણમાયાં સંહનનમેકમેવ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

इति द्वारषट्कम् ॥ १७-२२ ॥

સદ્ભાવાદ્યક્તસંજ્ઞાનામેતે સંજ્ઞિતયા મતાઃ ।

દીર્ઘકાલિક્યાદિકાનામપિ સત્ત્વાત્તથૈવ તે ॥ ૧૦૮ ॥

વળી અભવ્યસ્રીઓને આ તેર તથા ક્ષીર-મધુ-આબ્ય-આશ્રવલપ્તિ એમ થઇને ચૌદ હોતી નથી. શેષ ચૌદ હોય છે. ૧૦૩.

હવે એમના 'સમયેસિદ્ધિ' દ્વાર વિષે. (દ્વાર ૧૬ મું).

આ ગર્ભજ મનુષ્યો અનન્તર ભવમાં મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને એક સમયમાં ફક્ત વીશની સંખ્યામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, વિશેષ નહિ. એમાં પણ પુરુષોમાંથી અનન્તર ભવમાં મનુષ્ય-ભવમાં આવેલા તો દશ જ સિદ્ધ થાય છે; સ્ત્રીઓમાંથી અનન્તર ભવમાં મનુષ્યપણું પામેલા હોય તેઓ જ વીશ સિદ્ધ થાય. ૧૦૪-૧૦૫.

હવે એમનાં સત્તરથી બાવીશમા દ્વાર વિષે.

ગર્ભજ મનુષ્યોને સર્વ લેશ્યાઓ, સર્વ દિશાનો આહાર, સર્વ સંધયણ, સર્વ કષાય, સર્વ સંજ્ઞાઓ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો હોય છે. અપવાદઃ અસંખ્યાતઆયુષ્યવાળાઓને કૃષ્ણ આદિ ચાર જ લેશ્યાઓ હોય છે અને ફક્ત પહેલું સંધયણ હોય છે. ૧૦૬-૧૦૭.

સંજ્ઞિત દ્વાર. (૨૩ મું).

આ મનુષ્યોને સર્વ સંજ્ઞાઓ વ્યક્ત હોવાથી એઓ 'સંજ્ઞિત' કહેવાય છે. એમજ એમને 'દીર્ઘકાલિકી' વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ હોવાથી એઓ 'સંજ્ઞિત' કહેવાય છે. ૧૦૮.

इति संज्ञिता ॥ १३ ॥

પેતેષુ ભવતઃ પુંહીવેદાવસંલયજીવિષુ ।

પુંભિસ્તુલ્યાઃ સ્ત્રિયશ્ચૈષુ સ્યુર્યુગ્મિત્વેન સર્વદા ॥ ૧૦૯ ॥

પુંહીક્લીલાસિધાન્યે સ્યુસ્તત્ર પુંભ્યઃ સ્ત્રિયો મતાઃ ।

સપ્તવિંશત્યતિરિક્તાઃ સપ્તવિંશતિસંગુણાઃ ॥ ૧૧૦ ॥

ગર્ભજાઃ ક્લીવાસ્તુ પુમાકારભાજઃ પુંસુ ક્ષ્યાકારભાજસ્તુ
સ્ત્રીષુ ગણ્યન્તે इति वृद्धवादः ॥

इति वेदाः ॥ १४ ॥

તિસ્તો દ્વશો જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનાન્યસ્તિલાન્યપિ ।

દ્વાદશેત્યુપયોગાઃ સ્યુસ્ત્રિધૌજઃ પ્રમુલાહતિઃ ॥ ૧૧૧ ॥

આહારસ્ય કાવલિકસ્યાન્તરં સ્યાત્સ્વભાવજમ્ ।

જ્યેષ્ઠં દિનત્રયં પ્રાગ્વદનાહારકતાપિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

દ્વિજ્ઞાનાવિગ્રહગતૌ સમુદ્ઘાતે તુ સપ્તમે ।

ભવત્યનાહારકતા તૃતીયાદિક્ષણત્રયે ॥ ૧૧૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

હવે એમના 'વેદ' વિષે. (ક્ષાર ૨૪ થી).

આ ગર્ભજ મનુષ્યોમાં જેઓ અસંખ્યઆયુષ્યવાળા છે એમને પુરૂષવેદ અને સ્ત્રીવેદ એમ બે વેદ છે. અને જેઓ હંમેશાં યુગ્મહોવાથી, સ્ત્રી અને પુરૂષની સંખ્યા સરખી છે. ૧૦૬.

વળી એમાં જેઓ સંખ્યાત આયુષ્યવાળા છે એઓ સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસક-એમ ત્રણ જાતિના છે. એમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષ કરતાં સત્યાવીશગણી ઉપરાંત સત્યાવીશ છે. નપુંસકોમાં, જેઓ પુરૂષાકારવાળા હોય તેમને પુરૂષોમાં ગણવા, અને સ્ત્રીઆકારવાળા હોય એમને સ્ત્રીઓમાં ગણવા-એમ વૃદ્ધોત્તું કહેવું છે. ૧૧૦.

હવે એમના ૨૫ થી ૩૧ સુધીનાં સાત ક્ષાર વિષે.

આ ગર્ભજ મનુષ્યોને દષ્ટિઓ ત્રણ, જ્ઞાન અજ્ઞાન સઘળાં, દર્શનો પણ બધાંય, ઉપ-યોગો બાર, અને (આહારમાં) એકસ આદિ ત્રણ પ્રકારનો આહાર હોય છે. ૧૧૧.

એમને કવળઆહારનો ઉત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક અન્તર ત્રણ દિવસનો હોય છે. એમને અ-શરીર ગતિમાં પૂર્વવત્ બે ક્ષણ અનાહારકતા પણ હોય છે. ૧૧૨-૧૧૩.

વળી સાતમા સમુદ્ઘાતમાં તૃતીય આદિ ત્રણ ક્ષણ એટલે કે ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા

અયોગિત્વે પુનઃ સા સ્યાદસંખ્યસમયારમિકા ।

ગુણસ્થાનાનિ નિખિલાન્યેષુ યોગાસ્તથાખિલાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

इति द्वारसप्तकम् ॥ २५-३१ ॥

ગર્ભજાનાં મનુષ્યાણામથ માનં નિરૂપ્યતે ।

एकोनविंशताकैस्ते मिता जघन्यतोऽपि हि ॥ ११५ ॥

તે ૧૧ અમી ।

छ तितित्तिखपणनवतिगचउपणतिगनवपंचसगतितिगचउरो ।

छदुचउइगपणदुछइगअडदुदुनवसगजहमनरा ॥ ११६ ॥

इति पर्यन्तवर्तिनोकस्थानात् आरभ्य अंकस्थानसंग्रहः ॥

॥ ૭૧૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૧૩૫૪૩૧૫૦૩૩૬ ॥

एकं, दस, सयं, सहस्त्रं, दससहस्त्रं, लखं, दहलखं, कोटिं, दह-
कोटिं, कोटिसयं, कोटिसहस्त्रं, दसकोटिसहस्त्रं, कोटिलखं, दहकोटि-
लखं, कोडाकोटि, दहकोडाकोटि, कोडाकोटिसयं, कोडाकोटिसहस्त्रं,
दहकोडाकोटिसहस्त्रं, कोडाकोटिलखं, दहकोडाकोटिलखं, कोडाको-
टिकोटि, दहकोडाकोटिकोटि, कोडाकोटिकोटिसयं, कोडाकोटिकोटिस-

સહસ્રાં એઓ અનાહારી હોય છે. વળી અયોગિપણામાં તો તેઓ અસંખ્ય સમયો પર્યન્ત અનાહારી હોય છે. ૧૧૩-૧૧૪.

એમને ગુણસ્થાનો સર્વે એટલે પુરેપુરાં ચાલે હોય છે; વળી યોગ પણ બધાથે (૧૫) છે. ૧૧૪.

હવે એમના ‘ માન ’-પ્રમાણ વિષે. (૩૨ અંક દ્વાર).

ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા ઓગણત્રીશ આંકડાની છે.

છ, ત્રણ, ત્રણ, શૂન્ય, પાંચ, નવ, ત્રણ, ચાર, પાંચ, ત્રણ, નવ, પાંચ, સાત, ત્રણ, ત્રણ, ચાર, છ, બે, ચાર, એક, પાંચ, બે, છ, એક, આઠ, બે, બે, નવ, સાત-આમને ઉલટાવો. એટલે ૭૬૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૧૩૫૪૩૧૫૦૩૩૬ આ સંખ્યા થશે. એ ગર્ભજ મનુષ્યોની જઘન્ય સંખ્યા છે.

અંકો બોલાવ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

એકમ, દશક, સો, હજાર, દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ, કોટ, દશકોટ, સો કોટ, હજાર

હસ્તં, વહકોડાકોડિકોડિસહસ્તં, કોડાકોડિકોડિલક્ષ્ણં, વહકોડાકોડિકોડિલક્ષ્ણં, કોડાકોડિકોડિકોડિ ઇત્યાદિ અંકવાચનપ્રકારઃ ॥

एतेषामेव एकोनत्रिंशतांकस्थानानां पूर्वपुरुषैः पूर्वपूर्वांगैः परिसंख्यानं कृतम् । तद् उपदर्शयते । तत्र चतुरशीतिलक्षाणि पूर्वांगम् । चतुरशीतिलक्षाः चतुरशीतिलक्षैः गुणयन्ते ततः पूर्वं भवति । तस्य परिमाणं सप्ततिः कोटिलक्षाणि षट्पंचाशत् कोटिसहस्राणि (७०५६००००००००००) । एतेन पूर्वोक्तांकराशेः भागो द्रियते ततः इदम् भागतम्—

મણુઆ ચાં જહ્નપવે યગારસ પૂઠવકોડિકોડિઓ ।

બાવીસકોડિલક્ષ્ણા કોડિસહસ્તા ય ચુલસીઈ ॥ ૧ ॥

અદ્વેવ ય કોડિસયા પુઠવાણ દસુત્તરા તઓ હંતિ ।

એકાસીઈ લક્ષ્ણા પંચાણઓ ઇ સહસ્તા ય ॥ ૨ ॥

છપ્પન્ના તિન્નિ સયા પુઠવાણં પુઠ્ઠવક્ષિઆ અણે ।

એત્તો પુઠ્ઠંગાઈં ઇમાઈં અહિઆઈં અણ્ણાઈં ॥ ૩ ॥

લક્ષ્ણાઈં એગવીસં પુઠ્ઠંગાણ સયરીસહસ્તાઈં ।

છચ્ચેવેગૂણઠ્ઠા પુઠ્ઠંગાણં સયા હોંતિ ॥ ૪ ॥

તેસીઈ સયસહસ્તા પણ્ણાસં ચલુ ભવે સહસ્તા ય ।

તિન્નિસયા છત્તીસા એવઙ્ગયા અવિગલા મણુઆ ॥ ૫ ॥

કોડ, દશહજાર કોડ, લાખ કોડ, દશલાખ કોડ, કોડકોડ, દશ કોડકોડ, સો કોડકોડ, હજાર કોડકોડ, દશહજાર કોડકોડ, લાખ કોડકોડ, દશ લાખ કોડકોડ, ઇત્યાદિ.

ઉપર કહેલા ઓગણત્રીશ અંકસ્થાનોની રકમના પૂર્વાચાર્યોએ ‘ પૂર્વ ’ અને ‘ પૂર્વાંગ ’ કાઢ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:—

‘ પૂર્વાંગ ’ એટલે ચોરાશી લાખ. ચોરાશી લાખને ચોરાશી લાખવડે ગુણતાં જે રકમ આવે એ ‘ પૂર્વ ’. એ ગુણકાર ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલે શીતેર લાખ અને છપ્પન હજાર કોડ થાય છે. આ પરિમાણવડે પૂર્વોક્ત ઓગણત્રીશ આંકડાની રકમના નીચે પ્રમાણે પૂર્વો અને પૂર્વાંગો આવે છે—

અચ્ચાર કોટકોટી, બાવીશ લાખ કોટી, ચોરાશી હજાર કોટી, આઠસો કોટી, દશ કોટી, એકાશીલાખ, પંચાણ્ણ હજાર ત્રણસોને છપ્પન—એટલા ‘ પૂર્વ ’; એકવીશ લાખ શીતેર હજાર

ડસ્કર્ષણ સમુવિતા ગર્ભસંમૂર્છજા નરાઃ ।

અસંખ્યેયકાલચક્રસમયેઃ પ્રમિતા મતાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

મનુષ્યા હિ ડસ્કૃષ્ટપદેઽપિ શ્રેણ્યસંખ્યેયભાગગતપ્રદેશરાશિપ્રમાણા
લબ્યન્તે इति तु प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

ગર્ભજાઃ પુરુષાઃ સ્તોકાસ્તતઃ સંખ્યગુણાઃશ્રિયઃ ।

તતોઽસંખ્યગુણાઃ બંદનરાઃ સંમૂર્ક્ષિમૈર્યુતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

इति लब्धयल्पबहुता ॥ ૩૩ ॥

દક્ષિણોત્તરયોઃ સ્તોકાઃ સ્યુર્મનુષ્યા મિથઃ સમાઃ ।

પ્રાચ્યાં તતઃ સંખ્યગુણાઃ પ્રતીચ્યાં ચ તતોઽધિકાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

ભરતૈરવતાદીનિ ક્ષેત્રાણ્યલ્યાન્યપાગુદગ્ 。

તતઃ સંખ્યગુણાનિ સ્યુઃ પૂર્વપશ્ચિમયોર્દિશોઃ ॥ ૧૨૦ ॥

किन्त्वधोलौकिकग्रामेष्वनल्याः स्युर्नरा यतः ।

તતઃ પ્રતીચ્યામધિકા મનુષ્યાઃ પ્રાચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૧ ॥

સાતસોને છ—એટલા ‘ પૂર્વાંગ ’; અને તે ઉપર ત્રાશી લાખ પચાસ હજાર ત્રણસોને છત્રીશ.
આટલી જઘન્યતાઃ અવિકલ મનુષ્યોની સંખ્યા છે. ૧-૫.

સંમૂર્ક્ષિમ અને ગર્ભજ-મનુષ્યોની એગી-એકત્ર સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળચક્રોના
એટલા ‘સમય’ થાય તેટલી છે. ૧૧૭.

પત્તવણાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—ઉત્કૃષ્ટપદે પણ મનુષ્યો ‘ એણિ ’ ના અસંખ્યમા
ભાગમાં રહેલી પ્રદેશરાશિ એટલા છે.

હવે એમની ‘ લઘુ અદપબહુતા ’ વિષે. (૩૩ મું દાર).

સૌથી અદપ ગર્ભજ પુરૂષો છે. એથી સંખ્યગણી સીઓ છે. એથી અસંખ્યગણા સંમૂ-
ર્ક્ષિઓસહિત નપુંસકો છે. ૧૧૮.

હવે એમની ‘ દિગપેક્ષી અદપબહુતા ’ વિષે. (૩૪ મું દાર).

સૌથી અદપ મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં છે અને એ બેજી સરખા છે. પૂર્વદિશામાં,
એ કરતાં સંખ્યાતમણા છે અને એથી વધારે પાશ્ચિમદિશામાં છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં ભરત,
એરવત વગેરે ક્ષેત્રોમાં અદપવસ્તી છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં એથી સંખ્યગણી વસ્તી છે.
પણ અધોલોકના ગ્રામોમાં ઘણા મનુષ્યો હોય છે માટે પૂર્વ દિશાની અપેક્ષાએ પાશ્ચિમદિશામાં
વિશેષ મનુષ્યો હોય છે. ૧૧૯-૧૨૧.

इति विगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

અનન્તર્મુદૂર્ત્તમલ્પિષ્ટં મનુષ્યાણાં મહાન્તરમ્ ।

કાલોઽનન્તઃ સ ચોત્કૃષ્ટા કાયસ્થિતિર્વનસ્પતેઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ચક્રિત્વે આન્તરં પ્રોક્તં સાધિકાઢિધમિતં લઘુ ।

જ્યેષ્ઠં ચ બુદ્ગલપરાવર્તાર્ધં પંચમાંગકે ॥ ૧૨૩ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

નૃણામિતિ વ્યતિકરા વિહૃતા મયૈવમ્

સમ્યગ્ વિવિચ્ય સમયાત્ સ્વયુરુપ્રસત્યા ।

પૂર્ણાપણાદિવ કળાઃ કલ્પમૌક્તિકાનામ્

દીપત્વિષાસવણિજા મણિજાતિવેન્ના ॥ ૧૨૪ ॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્ત્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાંતિષ-

દ્રાજમ્પ્રીતનયોઽત્તનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।

કાવ્યં યત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્ત્વપ્રદીપોપમે

સર્ગો નિર્ગલિતાર્થસાર્યસુભગઃ પૂર્ણઃ સુર્વ સસમઃ ॥ ૧૨૫ ॥

इति (मनुष्याधिकाररूपः) सप्तमः सर्गः ।

હવે એમના ' અન્તર ' વિષે. (પાંત્રીશમું દ્વાર).

મનુષ્યોમાં બધન્ય અન્તર અન્તર્મુદૂર્ત્ત હેટલું છે; અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનંતકાળનું છે, અને તે વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ હેટલું છે. ચઢીપણામાં બધન્ય અંતર એક સાગરોપમથી સહેજ વધુ, અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનનું કલું છે. ૧૨૨-૧૨૩.

જાતેજાતના મણિને ઝાળખનાર વણિક જેમ પૂર્ણ બરેલી હુકાનમાંથી, હીવાની બચોત-વડે, સુંદર સુંદર મોતી વીણીવીણીને લઇ લે તેમ એ ' શુરના પ્રસાદથી, સિદ્ધાન્તમાંથી આ મનુષ્યો સંખંધી હકીકત વીણી લઇને સમ્યક્પ્રકારે વર્ણવી છે. ૧૨૪.

ત્રણ જગતના મનુષ્યોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખનારી કીર્ત્તિના ધણી-વાચકેન્દ્ર શ્રી કીર્ત્તિવિજયજીના શિષ્ય, અને માતા-રાજબાઇ તથા પિતા-તેજપાળના કુળદીપક વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે, સારી હુનીઆના સત્યપૂર્ણ તત્ત્વોને જાજવાળામાં લાવનાર જે આ લોકપ્રકાશ અંથ રચ્યો છે તેને, અંદરથી નીસરતા શબ્દાઓને લીધે મનોરંજક એવો સાતમો સર્ગ નિર્વિધે સમાપ્ત થયો. ૧૨૫.

સાતમો સર્ગ સમાપ્ત.

અથ અષ્ટમઃ સર્ગઃ

સુરાશ્વતુર્ધા ભવનઙ્યન્તરઙ્યોતિષા અપિ ।

વૈમાનિકા ઇતિ પ્રોક્તાસ્તાન્પ્રભેદૈરથ બ્રુવે ॥ ૧ ॥

દશધા ભવનેશાશ્વાસુરનાગસુપર્યાકાઃ ।

વિષ્ણુવશ્નિદ્વીપવાર્ધિવિગ્વાયુસ્તનિતા ઇતિ ॥ ૨ ॥

एते च सर्वे कुमारोपपदा इति ज्ञेयम् ॥

પરમાધાર્મિકાઃ પંચદશધાઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

યથાર્થેર્નામભિઃ સ્થાતા અમ્બપ્રમૃતયશ્ચ તે ॥ ૩ ॥

અમ્બામ્બરીષશવજ્ઞશ્યામરૌદ્રોપરુદ્રકાઃ ।

અસિપત્રધનુઃકુમ્ભા મહાકાલશ્ચ કાલકઃ ॥ ૪ ॥

વૈતરણ્યો વાલુકશ્ચ મહાઘોષઃ સ્વરસ્વરઃ ।

एतेऽसुरनिकायान्तर्गताः पंचदशोदिताः ॥ ५ ॥

નીત્ત્વોર્ધ્વં પાતયત્યાયો નારકાન્ શંડશઃ પરઃ ।

કરોતિ આષ્ટ્રપાકાર્હાન્ તૃતીયોઽન્ત્રહૃદાદિભિત્ ॥ ૬ ॥

આઠમે સર્ગે,

આર પ્રકારના દેવ છે: (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષી અને (૪) વૈમાનિક. એમના વળી ઉપલેહ પણ છે. ૧.

(૧) ભવનપતિ. એના દશ લેહ છે. તે આ પ્રમાણે: અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વિષ્ણુકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, સસુદ્રકુમાર, દિક્કુમાર, વાયુકુમાર અને મેઘકુમાર ૨.

અસુરકુમારમાં, પંદર પ્રકારના ' પરમાધાર્મી ' દેવ છે—એઓના સમાવેશ થાય છે. એમનાં નીચે પ્રમાણે યથાર્થ નામ છે:—

અમ્બ^૧, અમ્બરીષ^૨, શબલ^૩, શ્યામ^૪, રૌદ્ર^૫, ઉપરુદ્ર^૬, અસિપત્ર^૭, ધનુ^૮, કુમ્ભ^૯, મહાકાળ^{૧૦}, કાળ^{૧૧}, વૈતરણ્ય^{૧૨}, વાલુક^{૧૩}, મહાઘોષ^{૧૪}, અને ખરસ્વર^{૧૫}. ૩-૫

પહેલો પરમાધાર્મી નારકાને ઉંચે લઈને પછાડે છે. બીજો એઓના ભદ્રીમાં પકળી

શાતનાવિકરસ્તેષાં તુરીયઃ પંચમઃ પુનઃ ।
 કુન્તાદૌ પ્રોતકસ્તેષાં ષષ્ઠોઽક્ષોપાંગમંગકૃત્ ॥ ૭ ॥
 અસ્પાકારપત્રયુક્તં વનં સ્વજતિ સતમઃ ।
 ધનુર્મુક્તાર્ધચન્દ્રાદિબાણૈર્વિધ્યતિ આષ્ટમઃ ॥ ૮ ॥
 નવમઃ પાકકૃત્તેષાં કુમ્ભાદૌ દશમઃ પુનઃ ।
 સ્વગઢયિસ્વાસકૃત્ શ્ચુદ્ધામાસસ્વગઢાનિ સ્વાદતિ ॥ ૯ ॥
 તાન્ ક્વગઢવાદૌ પચસ્યેકાદશશ્ચ દ્વાદશઃ સૃજેત્ ।
 નર્દો વૈતરણીં તત્તરક્તપૂયાદિપૂરિતામ્ ॥ ૧૦ ॥
 કદમ્બપુષ્પાથાકારવાલુકાસુ પચેત્પરઃ ।
 નશ્યતસ્તાન્ મહાશબ્દો નિરુણદ્ધિ ચતુર્દશઃ ॥ ૧૧ ॥
 આરોપ્ય શાલ્મલીવૃક્ષં વજ્રકંટકમ્भीષણમ્ ।
 સ્વરસ્વરઃ પંચદશઃ સમાકર્ષતિ નારકાન્ ॥ ૧૨ ॥
 પરમાધાર્મિકાસ્તે ચ સંચિતાનન્તપાતકાઃ ।
 મૃત્વાગઢગોલિકતયોત્પચન્તેઽસ્યન્તદુઃખિતાઃ ॥ ૧૩ ॥
 યત્ર સિન્ધુઃ પ્રવિશતિ નદી લવણવારિધિમ્ ।
 યોજનૈર્દિશિ યામ્યાયાં પંચપંચાશતા તતઃ ॥ ૧૪ ॥

શકાય એવા દુકડા કરે છે. ત્રીજો એઓનાં આંતરડાં તથા હૃદય આદિને લેદે છે. ચોથો એમને કાપેકુપે છે. પાંચમો એમને ભાલાં પરોવે છે. છઠ્ઠો એમનાં અંગોપાંગને ભાંગે છે. સાતમો તલ-વાર જેવા પત્રોનું વન બનાવે છે. આઠમો ધનુષ્યમાંથી છાંટેલાં અર્ધચંદ્રાકાર બાણો વડે એમને વીધે છે. નવમો એમને પકાવે છે. દશમો એમના પોચા માંસના દુકડાઓ ખાંડી ખાય છે. અધ્યારમો એઓને કુંડ વગેરેમાં પકાવે છે. બારમો ઉકળતાં રૂધિર-પર વગેરેથી ભરેલી વૈતરણી નદી બનાવે છે. તેરમો કદમ્બપુષ્પ વગેરેના આકારવાળી વેળુમાં એમને લુગે છે. ચૌદમો વળી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરનાઓને ઢાક મારીને રોકે છે. અને પંદરમો વજ્રના કાંટાઓને લીધે ભયંકર એવા શાલ્મલી વૃક્ષ ઉપર એઓને ચઢાવીને વળતી ખેંચે છે. ૬-૧૨.

આ પરમાધાર્મીઓ. આવાં આવાં અનન્ત પાપ સંચિત કરી અત્યન્ત દુઃખમાં મૃત્યુ પામી ‘ અંડગોલિક ’ નીપજે છે. ૧૩. એ હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

ન્યાં સિન્ધુનદી લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાંથી હક્ષિણ તરફ પંચાવન યોજન ઉપર આવેલી

ઘસ્તિ સ્થલં વેદિકાન્તઃ પ્રતિસન્તાપદાયકમ્ ।
 પ્રમાણતો યોજનાનિ સાર્થાનિ દ્વાદશૈઃ તત્ ॥ ૧૫ ॥
 યોજનાનિ ત્રીણિ સાર્થામ્યુદ્દેષોઽન્ન મહોદધેઃ ।
 સપ્તચત્વારિશદન્ન ગુહ્યાઃ સન્સ્યતિતામસાઃ ॥ ૧૬ ॥
 ગ્રાથસંહનનાસ્તાસુ વસન્ત્યુરુપરાક્રમાઃ ।
 નરા જલચરા મથમાંસસ્ત્રીભોગલોલુપાઃ ॥ ૧૭ ॥
 દુર્વણાઃ કઠિનસ્પર્શાઃ ભીષણા ધોરદૃષ્ટયઃ ।
 અદ્યથર્થદ્વાદશકરવેદ્યાઃ સંસ્યેયજીવિતાઃ ॥ ૧૮ ॥

તત્ર રત્નદ્વીપમસ્તિ સ્થલાત્ સંતાપદાયકાત્ ।
 વારિઘૌ યોજનૈરેકત્રિંશતા ભૂરિમાનવમ્ ॥ ૧૯ ॥
 ઘરદાન્ વાજિકાંસ્તેઽથ મનુષ્યાસ્તન્નિવાસિનઃ ।
 લિમ્પન્તિ મયેર્માસૈશ્વ તेषુ તાનિ શ્વિપન્તિ ચ ॥ ૨૦ ॥
 મથમાંસાલાબુપાત્રૈઃ પ્રપૂર્ય વહનानિ તે ।
 ગચ્છન્તિ જલઘૌ મથમાંસૈસ્તાન્ લોભયન્તિ ચ ॥ ૨૧ ॥
 મથમાંસાસ્વાદલુબ્ધાસ્તતસ્તદનુપાતિનઃ ॥
 નિપતન્તિ ઘરદેષુ ક્રમાત્તે જલમાનુષાઃ ॥ ૨૨ ॥

એક વેદિકાની અંદર સાડાબાર યોજન પ્રમાણુ એક ભયાનક સ્થળ છે. ત્યાં સાડાત્રણુ યોજન સમુદ્રની ઉંડાઇ છે, અને સડતાળીશ અન્ધકારમય શુક્રઓ છે. એની અંદર પહેલા સંઘયણુ-વાળા, ખરાકંઠી, મધ-માંસ અને-સ્ત્રીના લોલુપી જળચર મનુષ્યો રહે છે. એમનો વર્ણુ કૃષ્ણ છે, સ્પર્શ કઠિન છે અને દષ્ટિ ઘોર ભયાનક છે. સાડાબાર હાથની એમની કાયા છે અને સં-ખ્યાત વર્ષનું એમનું આયુષ્ય છે. ૧૪-૧૮.

આ સન્તાપદાયક સ્થળથી એકત્રીશ યોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે, અનેક મનુષ્યની વસ્તી-વાળો રત્નદ્વીપ નામે દ્વીપ છે. ત્યાંના મનુષ્યો પાસે વજની બનાવેલી ઘંટીઓ હોય છે-એ ઘંટી-એને એઓ મધ-માંસવડે ઢાંપે છે અને તે વસ્તુઓ એમાં નાખે પણ છે. મધ-માંસ ભરેલા તુંબડાઓના વહાણુ ભરીને એઓ સમુદ્રમાં બાય છે, અને એ મધ-માંસવડે ચેલા જળચર મનુષ્યોને લલચાવે છે. એટલે એ વસ્તુના સ્વાદમાં લુબ્ધ એ જળમનુષ્યો એમની પાછળ પડીને

માંસાનિ વહ્નિષ્વવાનિ જીર્ણમથાનિ તે નરાઃ ।
 યાવદિનાનિ દ્વિત્રાચ્ચિ મુંજાનાઃ સુખમાસતે ॥ ૨૩ ॥
 તાવદ્ મટાઃ સુસન્નદ્વાઃ રત્નદ્વીપનિવાસિનઃ ।
 સંયોજિતાન્ ઘરદ્વાંસ્તાન્ વેદ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૨૪ ॥
 વર્ષં યાવદ્ગ્રાહ્યન્તિ ઘરદ્વાનતિદુઃસહાન્ ।
 તથાપિ તેષામસ્થીનિ ન સ્ફુટન્તિ મનાગપિ ॥ ૨૫ ॥
 તે દારુણાનિ દુઃસ્થાનિ સહમાના દુરાશયાઃ ।
 પ્રપીઢ્યમાના વર્ષેણ મ્રિયન્તેઽસ્થન્તદુર્ભરાઃ ॥ ૨૬ ॥
 અથાળ્લગોલકાંસ્તેષાં જનાસ્તે રત્નકાંચિણઃ ।
 ચમરીપુચ્છવાલાઘ્રૈર્ગુમ્પિસ્ત્વા કર્ણયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૭ ॥
 નિષ્કલ્પ પ્રવિશન્ત્યઘ્નો તાનન્યે જલચારિણઃ ।
 કુલીરતન્તુમીનાયાઃ પ્રભવન્તિ ન વાધિતુમ્ ॥ ૨૮ ॥ યુગમમ્ ॥
 इति महानिशीथचतुर्थाध्ययनेऽर्थतः ॥
 पिशाचा भूतयक्षाश्च राक्षसाः किन्नरा अपि ।
 किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा इमे ॥ २९ ॥

કમે કમે એ ઘંટીઓમાં પડે છે. ૧૯-૨૨.

પણ એઓ અગ્નિમાં પકાવેલા માંસને તથા બુના મધને બે ત્રણ દિવસ સુખેથી મળમાં ખાતા રહે છે એટલામાં તો રત્નદ્વીપવાસી શસ્ત્રસન્ન સુભટો ત્યાં આવીને તે ઘંટીઓને ચાલતી કરી ચોતરફથી ઘેરી લે છે. ન ફરી શકે એવી હોવા છતાં પણ એને વર્ષદિવસપર્યન્ત દેરબ્યા કરે છે તોયે પેલાઓના અસ્થિ લેશમાત્ર ભાંગતા નથી. એવા ભયંકર દુઃખોને સહન કરતાં કરતાં એઓ એક વર્ષને અંતે મૃત્યુ પામે છે. ૨૩-૨૬.

પછી રત્નો મેળવવાની ઈચ્છાવાળા તેઓ એઓના અંડગોલકોને ચમરીના પુચ્છના વાળથી ગુંથી બન્ને કાને લટકાવી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. એમ કરવાથી કુલીરમત્સ્યતંતુ આદિ જળના જીવો એઓને કંઈ હરકત કરી શક્તા નથી. ૨૭-૨૮.

એ ભાવાર્થતું 'મહાનિશીથ' ના ચોથા અધ્યયનમાં કહેલું છે.

(૨). દેવોનો બીજો પ્રકાર ને વ્યંતર એના આ પ્રમાણે લેલ છે:—પિશાચ, ભૂત યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ અને ગન્ધર્વ. ૨૯.

પિશાચાસ્ત્ર સહજસુરૂપાઃ સૌમ્યદર્શનાઃ ।

રત્નાભરણવદ્ગ્રીવાહસ્તાઃ ષોડશધા મતાઃ ॥ ૩૦ ॥

કુષ્માણ્ડાઃ પટકા જોષા અઢિકાઃ કાલકા અપિ ।

ચોક્ષાચોક્ષમહાકાલાસ્તથા વનપિશાચકાઃ ॥ ૩૧ ॥

તૂષ્ણીકાસ્તાલમુક્તરપિશાચા દેહસંજ્ઞકાઃ ।

વિદેહાશ્ચ મહાદેહાસ્તથાધસ્તારકા ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

સુરૂપપ્રતિરૂપાતિરૂપા ભૂતોત્તમા ઇતિ ।

સ્કન્દિકાક્ષા મહાવેગા મહાસ્કન્દિકસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૩ ॥

આકાશકાઃ પ્રતિચ્છન્ના ભૂતા નવવિધા અમી ।

સૌમ્યાનનાઃ સુરૂપાશ્ચ નાનાભક્તિવિલેપનાઃ ॥ ૩૪ ॥

માનોન્માનપ્રમાણોપપન્નદેહા વિશેષતઃ ।

રક્તપાણિપાદતલતાલુજિઘ્ઘૌષ્ટપાણિજાઃ ॥ ૩૫ ॥

કિરીટધારિણો નાનારત્નાત્મકવિભૂષણાઃ ।

યક્ષાસ્ત્રયોદશવિધા ગમ્ભીરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ॥ ૩૬ ॥

પૂર્ણમાણિશ્વેતહરિસુમનોઽવ્યતિપાકતઃ ।

ભદ્રાઃ સ્યુઃ સર્વતોભદ્રાઃ સુભદ્રા અષ્ટમાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પિશાચોનું સ્વાભાવિક સુંદરરૂપ છે, સૌમ્ય દર્શન છે, અને એઓ કંઈ તથા હસ્તને વિષે રત્નના આભૂષણો પહેરે છે. એઓના સોળ લેહ છે: કુષ્માંડ, પટક, જોષ, અન્દિક, કાળ, ચોક્ષ, અચોક્ષ, મહાકાળ, વનપિશાચ, તૂષ્ણીક, તાલમુખર, પિશાચ, દેહ, વિદેહ, મહાદેહ તથા અધસ્તારક. ૩૦-૩૨.

ભૂત પણ નવ ભાતના છે: સુરૂપ, પ્રતિરૂપ, અતિરૂપ, ભૂતોત્તમ, સ્કન્દિકાક્ષ, મહાવેગ, મહાસ્કન્દિક, આકાશક અને પ્રતિચ્છન્ન. એઓની સુંદર આકૃતિ છે, ઉત્તમ રૂપ છે, અને એઓ અંગે વિવિધ ભાતના વિલેપન કરે છે. ૩૩-૩૪.

યક્ષો તેર ભાતના છે: પૂર્ણભદ્ર, માણિભદ્ર, શ્વેતભદ્ર, હરિભદ્ર, સુમનભદ્ર, વ્યતિપાકભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, સુભદ્ર, યક્ષોત્તમ, રૂપયક્ષ, ધનાહાર, ધનાધિપ તથા મનુષ્યયક્ષ. એઓનું શરીર માનોન્માનના પ્રમાણવાળું છે; એમના હાથપગના તળીઆ, તાળુ, જીભ, હોઠ અને નખ

ચક્ષોત્તમા રૂપચક્ષા ધનાહારા ધનાધિપાઃ ।
મનુષ્યચક્ષા इत्येवं सर्वेप्येते त्रयोदश ॥ ૩૮ ॥

કરારાવતલમ્બૌષ્ઠાસ્તપનીયવિભૂષણાઃ ।
રાક્ષસાઃ સપ્તધા પ્રોક્તાસ્તેऽમી ભીષણદર્શનાઃ ॥ ૩૯ ॥

વિપ્ન્તા ભીમમહાભીમાસ્તથા રાક્ષસરાક્ષસાઃ ।
પરે વિનાયકા બ્રહ્મારાક્ષસા જલરાક્ષસાઃ ॥ ૪૦ ॥

મુલેષ્વધિકરૂપાઢ્યાઃ કિન્નરા દીપ્રમૌલયઃ ।
દશધા કિન્નરા રૂપશાલિનો હૃદયંગમાઃ ॥ ૪૧ ॥
રતિપ્રિયા રતિશ્રેષ્ઠાઃ કિંપુરુષા મનોરમાઃ ।
અનિન્દિતાઃ કિંપુરુષોત્તમાશ્ચ કિન્નરોત્તમાઃ ॥ ૪૨ ॥

મુસ્ત્રોરુવાહૂયદ્રૂપાશ્ચિત્રસ્ત્રગનુલેપનાઃ ।
દશ કિપુરુષાસ્તે સત્પુરુષાઃ પુરુષોત્તમાઃ ॥ ૪૩ ॥
યશસ્વન્તો મહાદેવા મરુન્મેરુપ્રમા इति ।
મહાતિપુરુષાઃ કિંચ પુરુષાઃ પુરુષર્ષમાઃ ॥ ૪૪ ॥

મહોરગા દશવિધા ભુજગા ભોગશાલિનઃ ।
મહાકાયા અતિકાયા ભાસ્વન્તઃ સ્કન્ધશાલિનઃ ॥ ૪૫ ॥

લાલ છે; એઓ મસ્તક પર મુકુટ અને અંગે વિવિધ આભૂષણો ધારણ કરે છે. એઓ સ્વભાવે ગંભીર છે અને એમનું દર્શન મનહર છે. ૩૫-૩૮.

રાક્ષસો સાત પ્રકારના છે. વિપ્ન, ભીમ, મહાભીમ, રાક્ષસરાક્ષસ, વિનાયક, બ્રહ્મારાક્ષસ અને જળરાક્ષસ. એમને વિકરાળ લાલ લટકતા હોઠ હોય છે, અને એઓ સુવર્ણના આભરણ પહેરે છે. ૩૯-૪૦.

કિન્નરો દશ પ્રકારના છે: કિન્નર, રૂપશાલી, હૃદયંગમ, રતિપ્રિય, રતિશ્રેષ્ઠ, કિંપુરુષ, મનોરમ, અનિન્દિત, કિંપુરુષોત્તમ અને કિન્નરોત્તમ. એમના મુખપ્રમુખ અવયવો અધિક સૌન્દર્યવાન છે અને એઓ તેજે જગહજતો મુગટ ધારણ કરે છે. ૪૧-૪૨.

કિંપુરુષો પણ દશ પ્રકારના છે: સત્પુરુષ, પુરુષોત્તમ, યશસ્વાન, મહાદેવ, મરુત, મેરુપ્રભ મહાપુરુષ, અતિપુરુષ, પુરુષ અને પુરુષઋષભ. એઓ રૂપાળા છે, એમના હાથ અને મુખ મનહર છે, એઓ વિચિત્રપ્રકારની માળા ધારણ કરે છે અને ભાતભાતના વિલેપન કરે છે. ૪૩-૪૪.

એવી રીતે મહોરગના પણ દશ ભેદ છે: ભુજગ, ભોગશાલી, મહાકાચ, અતિકાચ, ભાસ્વન્ત,

મહેશ્વચ્છા મેરુકાન્તા મહાવેગા મનોરમાઃ ।

સર્વેઽપ્યમી મહાવેગા મહાંગાશ્ચિત્રભૂષણાઃ ॥ ૪૬ ॥

ગન્ધર્વા દ્વાદશવિધાઃ સુસ્વરાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ।

સરૂપા મૌલિમુકુટધરા હારવિભૂષણાઃ ॥ ૪૭ ॥

હાહાદ્વદ્વતુમ્બરવો નારદા શ્રુષિવાદિકાઃ ।

ભૂતવાદિકકાદમ્બા મહાકદમ્બરૈવતાઃ ॥ ૪૮ ॥

વિશ્વાવસુગીતરતિસદ્ગીતયશસસ્તથા ।

સપ્તાશીતિરિમે સર્વે તૃતીયાંગેઽષ્ટ તે સ્વમી ॥ ૪૯ ॥

અણપત્ની પણપત્ની હસિવાઈ ભૂમવાહ્ય ચેવ ।

કંદી ચ મહાકંદી કોહકે ચેવ પયપ ચ ॥ ૫૦ ॥

તથા

અન્નપાનવસ્ત્રવેશ્મશય્યાપુષ્પફલ્લોભયે ।

યેઽપ્પાનલ્પસ્વસરસવિરસસ્વાદિકારકાઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્નાદિજૃમ્ભકાસ્તેઽષ્ઠૌ સ્યુર્વિધાજૃમ્ભકાઃ પરે ।

યે ત્વન્નાયવિભાગેન જૃમ્ભન્તેઽઠ્યક્તજૃમ્ભકાઃ ॥ ૫૨ ॥

સ્કન્ધશાલી, મહેશ્વચ્છ, મેરુકાન્ત, મહાવેગ અને મનોરમ. એઓ સર્વે મહાવેગવાળા છે, મહોટા શરીરવાળા છે અને અંગે ચિત્રવિચિત્ર આભૂષણો ધારણ કરે છે. ૪૫-૪૬.

ગન્ધર્વો બાર જાતના છે: હાહા, હૂહૂ, તુમ્બરૂ, નારદ, શ્રુષિવાદક, ભૂતવાદક, કદમ્બ, મહાકદમ્બ, રૈવત, વિશ્વાવસુ, ગીતરતિ, અને સદ્ગીતયશ. એમનો સુંદર સ્વર છે, પ્રિય દર્શન છે, ઉત્તમ રૂપ છે. એઓ મસ્તકપર મુકુટ અને કંઠે હાર ધારણ કરે છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે ‘વ્યન્તર’ જાતિના દેવની લેહપ્રલેહને લઇને સ્ત્રીઓની જાતિ થઇ.

વળી ત્રીજા ‘અંગ’ ને વિષે જે આઠ લેહ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

અણુપત્ની, પણુપત્ની, શ્રુષિવાદી, ભૂતવાદી, કંદી, મહાકંદી, કુખમાંડ અને પતંગ. ૫૦.

વળી; અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, વસતિ, શય્યા, પુષ્પ અને ફળ—આ વસ્તુઓ ખુટતી હોય તો પૂરી કરનારા અને ઓછા રસવાળી હોય તો રસભરી કરનારા એવા એક જાતના દેવ છે. એઓ જૃમ્ભક જાતિના દેવ કહેવાય છે. એમના પણ દશ પ્રકાર છે. એમાં આઠ, અન્નાદિ જૃમ્ભક—અન્ન વગેરેની વૃદ્ધિકરનારા છે; એક પ્રકાર વિદ્યાજૃમ્ભકનો છે, અને એક પ્રકાર અવ્યક્તજૃમ્ભકનો છે—આમ કુલ દશ પ્રકાર થયા. (અવ્યક્તજૃમ્ભક એટલે વગરવિભાગે વૃદ્ધિ કરનારા.) ૫૧-૫૨.

विचित्रचित्रयमकवैतालयकांचनादिषु ।

वसन्ति शैलेषु दशाप्यमी पल्पोपमायुषः ॥ ५३ ॥

नित्यं प्रमुदिताः क्रीडापराः सुरतसेविनः ।

स्वच्छन्दधारिस्वादेते जृम्भन्त इति जृम्भकाः ॥ ५४ ॥

क्रुद्धानेतांश्च यः पश्येत् सोऽयशोऽनर्थमाप्नुयात् ।

तुष्टान् पश्यन् यशोविद्यां विस्ते वज्रमुनीन्द्रवत् ॥ ५५ ॥

शापानुग्रहशीलस्त्वमेषां शक्तिश्च तादृशी ।

अयमर्थः पञ्चमांगे शते प्रोक्तश्चतुर्दशे ॥ ५६ ॥

शतं पञ्चोत्तरं भेदप्रभेदैर्ब्यन्तरामराः ।

भवन्ति नाना क्रीडाभिः क्रीडन्तः काननादिषु ॥ ५७ ॥

ज्योतिष्का पंच चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः ।

द्विधा स्थिराश्चराश्चेति दशभेदा भवन्ति ते ॥ ५८ ॥

આ દશે જાતિ ચિત્ર, વિચિત્ર, વેતાદય અને મેરૂ વગેરે પર્વતોપર વસનારી છે. એમનું પદ્યોપમનું આયુષ્ય છે; એઓ નિત્ય પ્રમુદિત રહે છે, ક્રીડા કર્યા કરે છે અને સુરતસમાજમમાં હીન રહે છે. એમનો સ્વચ્છંદાચાર નિત્ય (જિ)જુજ્જ પામતો (વધતો વધતો) હોવાથી એઓ જુજ્જક કહેવાય છે. ૫૩-૫૪.

એઓ કોધાતુર હોય એવે વખતે, જેને એમનું દર્શન થાય, એ અપયશ અને અનર્થ પામે છે. પણ સંતુષ્ટ હોય એવે વખતે એમનું દર્શન થાય તો, વજ્રમુનિને મળી હતી એવી વિદ્યા અને યશ મેઠિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫.

એમનામાં શાપદેવાનો અને અનુગ્રહ કરવાનો પણ સ્વભાવ રહેલો છે. કારણકે એમનામાં એ પ્રકારની શક્તિ છે. આવા ભાવાર્થનું પાંચમા અંગના ચૌદમા શતકમાં કહેલું છે. ૫૬.

બાગબગીચાઓમાં વિવિધ પ્રકારની ફીડા કરવામાં કરવામાં જ તત્પર એવા આ બચત-રહેલોના આમ એકંદર ૧૦૫ લેદ થાય છે.

(૩). દેવોના ત્રીજા પ્રકાર-જ્યોતિષક દેવો વિષે.

જ્યોતિષકો પાંચ જાતના છે: સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા. એઓમાં વળી કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ગતિમાન છે એટલે એમ ૫x૨=૧૦ હજી જાત થઈ. ૫૮.

(૪). દેવોના ચોથા અને છેલ્લા પ્રકાર વૈમાનિક દેવો વિષે.

વૈમાનિકા દ્વિધા કલ્પાતીતકલ્પોપપન્નકાઃ ।

કલ્પોત્પન્ના દ્વાદશધા તે સ્વમી દેવલોકજાઃ ॥ ૫૯ ॥

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબદ્ધલાંતકજાઃ ।

શુક્રસહસ્રારાનતપ્રાણાતજા આરણાધ્યુતજાઃ ॥ ૬૦ ॥

આથકલ્પદ્વયાધઃસ્થાસ્તૃતીયાધસ્તના અપિ ।

જ્ઞાન્તકત્રિદિવાધઃસ્થાસ્ત્રિધા કિલ્વિષિકા અમી ॥ ૬૧ ॥

કલ્પાતીતા દ્વિધા ઐવેયકાનુત્તરસમ્ભવાઃ ।

સ્વામિસેવકભાવાદિકલ્પેન રહિતા ઇમે ॥ ૬૨ ॥

અધસ્તનાધસ્તનં ચ સ્યાદધસ્તનમધ્યમમ્ ।

અધસ્તનોપરિતનં મધ્યમાધસ્તનં તતઃ ॥ ૬૩ ॥

ભવેન્મધ્યમમધ્યં ચ મધ્યોપરિતનં તતઃ ।

ઉપરિસ્થાધસ્તનં ચોપરિસ્થમધ્યમં પુનઃ ॥ ૬૪ ॥

ઉપરિસ્થોપરિતનં તજ્ઞા ઐવેયકાઃ સુરાઃ ।

વિજયાદિવિમાનોરથાઃ પંચધાનુત્તરામરાઃ ॥ ૬૫ ॥

વૈમાનિક દેવોના (૧) કલ્પોપપન્ન અને (૨) કલ્પાતીત-એમ બે લેઈ છે. એમાં પાછા 'કલ્પોપપન્ન' આર જાતના છે. એ બારના બાર દેવલોક છે તે આ પ્રમાણે:—સૌધર્મ, (૨) ઈશાન, (૩) સનત્ કુમાર, (૪) માહેન્દ્ર, (૫) પ્રજ્ઞા, (૬) લાંતક. (૭) શુક્ર, (૮) સહસ્રાર, (૯) આનત, (૧૦) પ્રાણુત, (૧૧) આરણ અને (૧૨) અધ્યુત. ૫૯-૬૦.

ત્રણ પ્રકારના 'કિલ્વિષ' દેવો છે: (૧) પહેલા બે દેવલોકની નીચે રહેલા, (૨) ત્રીજા દેવલોકની નીચે રહેલા અને (૩) (છઠ્ઠા) લાંતક દેવલોકની નીચે રહેલા. ૬૧.

વળી ઉપર કલ્પાતીત દેવો કહ્યા એના બે પ્રકાર છે: (૧) ઐવેયકમાં થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનમાં થયેલા. કલ્પ એટલે (સ્વામી સેવકભાવરૂપી) રીતરિવાજ. એ જેમનામાં નથી એ કલ્પાતીત. સ્વામિત્વ કે સેવકત્વ જેવું ત્યાં કાંઈ નથી. ૬૨.

(૧) અધસ્તનાધસ્તન, (૨) અધસ્તનમધ્યમ, (૩) અધસ્તનોપરિતન, (૪) મધ્યમાધસ્તન, (૫) મધ્યમમધ્યમ, (૬) મધ્યમોપરિતન, (૭) ઉપરિસ્થાધસ્તન, (૮) ઉપરિસ્થમધ્યમ અને (૯) ઉપરિસ્થોપરિતન-એવા નવ ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવ જાતના ઐવેયક દેવો છે. અને વિજયઆદિક વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ જાતના અનુત્તર દેવો છે: ૬૩-૬૫.

સારસ્વતાદિત્યવહ્નિવરુણા ગર્દતોયકાઃ ।

તુષિતાવ્યાબાધાગ્નેયરિષ્ટા લોકાન્તિકા અમી ॥ ૬૬ ॥

પર્યાપ્તાપરભેદેન સર્વેઽપિ દ્વિવિધા અમી ।

જાતાઃ षટ્પંચાશમેવં સુરભેદાઃ શતત્રયમ્ ॥ ૬૭ ॥

પંચમાંગે તુ દ્રવ્યદેવા નરદેવા ધર્મદેવાસ્તથા પરે ।

દેવાધિદેવા યે ભાવદેવાસ્તે પંચમા મતાઃ ॥ ૬૮ ॥

તત્રચ—પંચેન્દ્રિયો નરસ્તિર્યક્ સમ્પાદિતશુભાયતિઃ ।

ઉત્પત્સ્યતે યો દેવત્વે દ્રવ્યદેવઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬૯ ॥

નરદેવાઃ સાર્વભૌમા ધર્મદેવાસ્તુ સાધવઃ ।

દેવાધિદેવા અર્હન્તો ભાવદેવાઃ સુરા ઇમે ॥ ૭૦ ॥

ઇહ ભાવદૈવૈઃ અધિકારઃ ॥

ઇતિ ભેદાઃ ॥ ૧ ॥

ત્રેલૌક્યેઽપિ સ્થાનમેષાં ક્ષેત્રલોકે પ્રવક્ષ્યતે ।

સ્થાનોત્પાદસમુદ્ઘાતૈર્લોકાસંખ્યાંશગા અમી ॥ ૭૧ ॥

વળી નવપ્રકારના ‘લૌકિક’ દેવો છે: (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વન્દિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોયક, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને (૯) રિષ્ટ. ૬૬.

એ સર્વ દેવોના વળી (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત—એમ બે ભેદ છે. એટલેએ કંદર દેવતાના ભેદ ૩૫૬ થયા. $[(૨૫+૧૦૫+૧૦+૩૮) \times ૨ = ૩૫૬]$. ૬૭.

વળી પાંચમાં ‘અંગ’ માં પાંચ પ્રકારના દેવ કહ્યા છે: (૧) દ્રવ્યદેવ, (૨) નરદેવ, (૩) ધર્મદેવ, (૪) દેવાધિદેવ અને (૫) ભાવદેવ. ૬૮;

શુભ કર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોય અને દેવગતિ મળવાની હોય—એવો પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય કે તિર્યંચ ‘દ્રવ્યદેવ’ કહેવાય છે. ૬૯.

સાર્વભૌમ—ચક્રવર્તી રાજા તે ‘નરદેવ’; સાધુઓ ‘ધર્મદેવ’; અરિહંત ‘દેવાધિદેવ’; અને આ વર્ણવી ગયા તે દેવો સર્વ ‘ભાવદેવ’ છે. આપણે અહિં આ ભાવદેવોનો અધિકાર છે. ૭૦.

આ પ્રમાણે દેવોના ‘ભેદ’ બતાવ્યા. (દ્વાર પહેલું).

હવે એમના ‘સ્થાન’ વિષે. (દ્વાર બીજું).

આ દેવોનું સ્થાન ત્રણે લોકને વિષે છે. એ સંબંધી ‘ક્ષેત્રલોક’ માં વાત કરશું. એઓ વળી સ્થાન, ઉત્પાદ અને સમુદ્ઘાતવડે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા છે. ૭૧.

इति स्थानम् ॥ २ ॥

पर्याप्तयः षडप्येषां पंचाप्यैकविवक्षया ।

वाक्चेतसोर्दश प्राणा एतेषां परिकीर्तिताः ॥ ७२ ॥

इति पर्याप्तिः ॥ ૩ ॥

चतस्रो योनिलक्षाः स्युः लक्षाश्च कुलकोटिजाः ।

द्वादशैषामचित्ता स्याद्योनिः शીतोष्णसंवृत्ता ॥ ७३ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૪ । ૫ । ૬ ॥

पयोधयस्त्रયર્ચિશતુસ્કર્ષેણ ભવસ્થિતિઃ ।

સહસ્રાણિ દશાબ્દાનાં સ્યાદેષાં સા જઘન્યતઃ ॥ ૭૪ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ૭ ॥

कायस्थितिस्त्वेषां भवस्थितिरेव ॥ ૮ ॥

દેહાસ્ત્રયસ્તૈજસં ચ કાર્મણં વૈક્રિયં તથા ।

સંસ્થાનં ચતુરસ્રં સ્યાદ્રમ્યં પુણ્યાનુસારતઃ ॥ ૭૫ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૯ । ૧૦ ॥

હવે એમના અન્ય અન્ય દ્વારો વિષે.

દેવાને છ 'પર્યાપ્તિ' છે; પણ મન અને વાણીની ભેગી ગણીએ તો પાંચ કહેવાય. પ્રાણ એમને દશ છે. ૭૨.

વળી એમની 'યોનિસંખ્યા' ચાર લાખ છે, 'કુળસંખ્યા' ચાર લાખ છે. એમની 'યોનિ' (૧) અચિત્ત છે, (૨) શીતોષ્ણ છે, (૩) સંવૃત છે ૭૩.

એમની 'ભવસ્થિતિ' ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે, અને જઘન્યતઃ દશસહસ્ર વર્ષની છે. ૭૪.

એમની ભવસ્થિતિ ને 'કાયસ્થિતિ' એક જ છે. એમને (૧) તૈજસ, (૨) કાર્મણ, અને (૩) વૈક્રિય-એમ ત્રણ 'દેહ' છે. વળી એમના પુણ્યના યોગે એમને રમ્ય સમચોરસ 'સંસ્થાન' હોય છે. ૭૫.

આ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી.

ઉત્કર્ષતઃ સત્તહસ્તાઃ વપુર્જઘન્યતઃ પુનઃ ।

અંગુલાસંખ્યભાગઃ સ્યાદાદૌ સ્વાભાવિકં દ્વાદઃ ॥ ૭૬ ॥

તત્કૃત્રિમં વૈક્રિયં સાધિકૈકલચયોજનમ્ ।

જ્યેષ્ઠમંગુલસંખ્યાશમાનમાદૌ ચ તલ્લઘુ ॥ ૭૭ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

આયાઃ પંચ સમુદ્ઘાતાઃ પંચસ્ત્વેતેષુ યાન્ત્યમી ।

પર્યાસગર્ભજનરતિર્યક્તુ સંખ્યજીવિષુ ॥ ૭૮ ॥

પર્યાસબાદરક્ષમામ્બુપ્રત્યેકક્ષિતિજેષુ ચ ।

ગર્ભજા મનુજાઃ પંચેન્દ્રિયાસ્તિર્યચ એવ ચ ॥ ૭૯ ॥

સંમૂર્ધ્વિમા ગર્ભજાશ્ચાગચ્છન્ત્યમૃતભોજિષુ ।

વિશેષસ્ત્વત્રોદિતઃ પ્રાક્ ક્ષેત્રલોકેઽપિ વચ્યતે ॥ ૮૦ ॥

મુદ્હૂર્ત્તાનિ દ્વાદશૈષામુત્પત્તિચ્યવનાન્તરમ્ ।

સામાન્યતઃ સ્યાદુત્કૃષ્ટં જઘન્યં સમયાવધિ ॥ ૮૧ ॥

હવે એમના ' દેહમાન ' વિષે. (દ્વાર ૧૧ સુ.)

દેવનું સ્વાભાવિક શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત હાથનું હોય અને જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય—જે એમનું આરંભનું શરીર છે. વળી એમનું કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ એક લક્ષ્ય યોજનથી સહેજ વધારે હોય, અને જઘન્યતઃ એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે, જે કે આરંભનું જ છે. ૭૬-૭૭.

‘ સમુદ્ઘાત ’ એમને પહેલા પાંચ છે. (એ એમનું આરંભું દ્વાર કહ્યું).

હવે એમની ‘ ગતિ ’ અને ‘ આગતિ ’ વિષે. (દ્વાર ૧૩-૧૪).

દેવો પાંચ ગતિમાં જાય છેઃ (૧) સંખ્યજીવી પર્યાસગર્ભજ મનુષ્યત્વ, (૨) એ જ પ્રકારનું તિર્યચત્વ, (૩) પર્યાસ બાદર પૃથ્વીકાયત્વ, (૪) પર્યાસબાદર અકાયત્વ અને (૫) પર્યાસ બાદર પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયત્વ. વળી ગર્ભજ મનુષ્યો, તથા સંમૂર્ધ્વિમ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો—એટલા દેવોને વિષે આવે છે. આ સંબંધે વિશેષ પૂર્વે કહ્યું છે અને વળી હવે પછી ‘ ક્ષેત્રલોક ’ ના અધિકારમાં કહેશું ૭૮-૮૦.

એમની ઉત્પત્તિ અને અવનગી વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર સામાન્યતઃ આર અન્તર્યુદ્ધર્તનું છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૮૧.

ઉત્પવ્યન્તે વ્યવન્તેઽમી એકસ્મિન્ સમયે પુનઃ ।

एको द्वित्राश्च संख्येया असंख्येयाश्च कर्हिचित् ॥ ૮૨ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૧૨ । ૧૩ । ૧૪ ॥

સમ્યક્વં દેશવિરતિ ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ।

लभन्ते लघुकर्माणो विपद्यानन्तरे भवे ॥ ૮૩ ॥

इति अनन्तरासिः ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધચન્ત્યનન્તરભવે એકસ્મિન્ સમયે ત્વમી ।

उत्कर्षतः साष्टशतं विशेषस्त्वेष तत्र च ॥ ૮૪ ॥

ભવનેશા વ્યન્તરાશ્ચ સર્વે દશદશૈવ હિ ।

तद्देव्यः पंचपंचैव दश ज्योतिष्कनिर्जराः ॥ ૮૫ ॥

જ્યોતિષ્કદેવ્યશ્ચૈકસ્મિન્ જ્ઞાણે સિદ્ધચન્તિ વિંશતિઃ ।

वैमानिकाः साष्टशतं तद्देव्यो विंशतिः पुनः ॥ ૮૬ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ ૧૬ ॥

લેશ્યાહારદિશાં ષટ્કં ન સંહનનસમ્ભવઃ ।

कषायसंज्ञेन्द्रियाणि सर्वाण्येषां भवन्ति च ॥ ૮૭ ॥

વળી એઓ એક સમયમાં એક, બે, ત્રણ એમ સંખ્યાતા, અને કોઈવાર અસંખ્ય પણ જન્મે છે અને વ્યવે છે. ૮૨.

હવે 'અનન્તરાસિ' વિષે. (૧૫ મું દ્વાર).

આ દેવોમાં જે લઘુકર્મી હોય છે એઆ વ્યવીને અનન્તરભવમાં સમકિત, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ પણ પામે છે. ૮૩.

હવે 'સમયેસિદ્ધિ' વિષે. (૧૬ મું દ્વાર)

એઓ અનન્તરભવમાં એક સમયે ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધિ પામે છે. ૮૪.

એ વાત વિશેષતઃ આ પ્રમાણે—ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાંથી દશ દશ જ સિદ્ધ થાય; એમની દેવીઓ પાંચ પાંચ જ સિદ્ધ થાય. જ્યોતિષ્ક દેવોમાંથી વળી દશ સિદ્ધ થાય; અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય. વૈમાનિક દેવો એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય અને એમની દેવીઓ વીશ સિદ્ધ થાય. ૮૫-૮૬.

इति द्वारषट्कम् ॥ १७-२२ ॥

सर्वेऽप्येते संज्ञिनः स्युः पुंस्त्रीवेदयुजः परम् ।

देव्यः सुरेभ्यो द्वात्रिंशद्गुणा द्वात्रिंशताधिकाः ॥ ८८ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २३-२४ ॥

एषां स्युर्दृष्टयः तिस्र आद्यं ज्ञानत्रयं भवेत् ।

सम्यग्દશાં પરેષાં તુ સ્યાદજ્ઞાનત્રયં ધ્રુવમ્ ॥ ૮૯ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २५-२६ ॥

दर्शनत्रयमाद्यं स्यादेષાં सम्यक्स्वશालિनाम् ।

दर्शनद्वयમન્યેષામુપયોગો દ્વિધા તતઃ ॥ ૯૦ ॥

उपयोगा षडेतेषां ज्ञानदर्शनयोस्त्रयम् ।

સમ્યગ્દશાં પરેષાં તુ ત્ર્યજ્ઞાની દ્વે ચ દર્શને ॥ ૯૧ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ २७-२८ ॥

एतेषामोजश्चाहारो लोमाहारोऽपि संभवेत् ।

ન સ્યાત્કાવલિકઃ સ્યાત્તુ મનોમન્થણલક્ષણઃ ॥ ૯૨ ॥

હવે એમના પછી પછીના કારો વિષે.

એમને છ 'લેશ્યા', અને છદિશિ 'આહાર' હોય છે; 'સંહનન' સંભવતું નથી. વળી 'કષાય', 'સંજ્ઞા' અને 'ઇન્દ્રિયો' બધાં પૂરેપૂરાં હોય છે. ૮૭.

એઓ સઘળા 'સંજ્ઞી' છે. એમને પુરૂષ અને સ્ત્રી-એમ બે 'વેદ' છે. દેવો કરતાં દેવીઓ બત્રીશગણી ઉપર બત્રીશ છે. ૮૮.

એમને 'દૃષ્ટિ' ત્રણ છે.

જેઓ સમકિતદષ્ટિવાળા છે એઓને પ્રથમનાં ત્રણ 'જ્ઞાન' અને ત્રણ 'દર્શન' હોય; બ્યારે એ શિવાયના બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય. આમ જ્ઞાન અને દર્શન એક હોવાથી એમને ઉપયોગ ત્રણ (સાકાર અને નિરાકાર) બેઢી પ્રકારનો છે. વળી સમકિતદષ્ટિવાળાઓને ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન મળીને છ ઉપયોગો છે; બ્યારે એ શિવાયનાં બીજાઓને ત્રણ અજ્ઞાન અને બે દર્શન મળીને પાંચ ઉપયોગો છે. ૮૯-૯૧.

અહિં સુધીમાં અઘ્યાવીશમા દ્વાર સુધીની હકીકત આવી ગઇ.

હવે એમના 'આહાર' પરત્વે. (દ્વાર ૨૬ સું).

દેવોને 'ઓજ' અને 'લોમ' એમ બે આહાર હોય. 'કાવણિક' આહાર હોય નહીં; મનથી પ્રાશન કરવારૂપ કાવલિક આહાર હોય ખરો. ૯૨.

અન્તરં પુનરેતસ્ય ચતુર્થમ્વત્સંમિતમ્ ।

જઘન્યમન્યત્ત્વદ્વાનાં ત્રયસ્ત્રિંશત્સહસ્રકાઃ ॥ ૧૩ ॥

इति आहारः ॥ २९ ॥

ગુણસ્થાનાનિ ચત્વારિ યોગાશ્ચૈકાદશોદિતાઃ ।

ઔદારિકાહારકાણ્યતન્મિશ્રાંશ્ચ વિનાઃખિલાઃ ॥ ૧૪ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ ૩૦-૩૧ ॥

પ્રતરાસંખ્યભાગસ્થાસંખ્યેયશ્રેણિવર્ત્તિભિઃ ।

નમઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યતઃ સુરાઃ ॥ ૧૫ ॥

ક્ષેત્રપલ્યોપમાસંખ્યભાગસ્થાત્રાંશસંમિતાઃ ।

દેવા અનુત્તરોત્પન્નાઃ સંખ્યેયાસ્તત્ર પંચમે ॥ ૧૬ ॥

બૃહત્તરક્ષેત્રપલ્યાસંખ્યાંશાત્રાંશસંમિતાઃ ।

ભવન્ત્યથોપરિતનઐવેયકત્રિકામરાઃ ॥ ૧૭ ॥

મધ્યમેઽધસ્તનેઽપ્યેવં ત્રિકે કલ્પેઽચ્યુતેઽપિ ચ ।

આરણે પ્રાણતે ચૈવાનતેઽપીયન્ત ઇવ તે ॥ ૧૮ ॥

એ આહારનું જઘન્યઅન્તર એથભક્ત પ્રમાણ છે. ઉત્કૃષ્ટ તો તેત્રીશહજાર વર્ષનું છે. ૬૩.

હવે ' ગુણસ્થાન ' અને ' યોગ ' વિષે. (દ્વાર ૩૦-૩૧).

દેવોને ગુણસ્થાન ચાર હોય છે. વળી ઔદારિક, આહારક, મિશ્રઔદારિક અને મિશ્ર આહારક-આ ચાર શિવાય શેષ સર્વે (૧૧) યોગો છે. ૬૪.

હવે એમના ' માન ' -પ્રમાણ વિષે. (દ્વાર ૩૨ સુ').

દેવોની સંખ્યા સામાન્યતઃ પ્રતરના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલી અસંખ્ય શ્રેણીઓમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલી છે. ૬૫.

અનુતરવિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો, ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા આકાશ પ્રદેશો જેટલા છે. એમાં પણ, પાંચમામાં સંખ્યાત છે. ૬૬.

વળી, ઉપરના ત્રણ શ્રેયેયકોના દેવો, બૃહત્ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલા આકાશપ્રદેશો જેટલા છે. ૬૭.

વળી શ્રેયેયકના મધ્યમત્રિકમાં અને અધસ્તનત્રિકમાં તથા અચ્યુત-આરણ્યપ્રાણુત અને અનત દેવલોકમાં પણ એટલા જ દેવો છે. પણ ત્યાં પલ્યોપમના અસંખ્યમા ભાગ ઉત્તરોત્તર

કિન્તુ પલ્યાસંખ્યભાગો બૃહત્તરો યથોત્તરમ્ ।

એકમાનમિતેષ્વેવં સ્યાત્ પરેષ્વપિ ભાવના ॥ ૧૯ ॥

સહસ્રારમહાશુક્રલાંતકબહ્મવાસિનઃ ।

માહેન્દ્રસનસ્કુમારદેવાઃ પ્રત્યેકમીરિતાઃ ॥ ૧૦૦ ॥

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્ય શ્રેણ્યસંખ્યાંશવર્તિભિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતા વિશેષોઽપિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૦૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિસંગતે ।

તૃતીયવર્ગમૂલધ્ને દ્વિતીયવર્ગમૂલકે ॥ ૧૦૨ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાદેકપ્રાદેશિકીષ્વથ ।

શ્રેણીષુ તાવન્માનાસુ લોકસ્થાસ્ય ઘનાત્મતઃ ॥ ૧૦૩ ॥

નભઃ પ્રદેશા યાવન્તસ્તાવાનીશાનનાકગઃ ।

દેવદેવીસમુદાયો નિર્દિષ્ટઃ શ્રુતપારગૈઃ ॥ ૧૦૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

ત્રયચ્છિન્નત્રયોશોઽસ્ય કિંચિદૂનશ્ચ યો ભવેત્ ।

ઈશાનદેવાસ્તાવન્તઃ કેવલાઃ કથિતાઃ શ્રુતે ॥ ૧૦૫ ॥

एवं च सौधर्मभवनाधीशव्यन्तरज्योतिषामपि ।

भाव्या स्वस्वसमुदायत्रयच्छिंशांशमानता ॥ ૧૦૬ ॥

વિશેષ વિશેષ મ્હોટો ગણવેા. સરખા પ્રમાણવાળા બીજા દેવલોકોમાં પણ એવી જ ભાવના સમજા લેવી. ૮૮-૮૯.

વળી સહસ્રાર, મહાશુક્ર, લાંતક, પ્રહ, માહેન્દ્ર અને સનસ્કુમાર—એ દરેક દેવલોકમાં રહેલા દેવોની સંખ્યા ઘનકરેલા લોકની શ્રેણીના અસંખ્યમા ભાગમાં વર્તતા આકાશપ્રદેશો જેટલી છે. અહિં પણ વિશેષ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. ૧૦૦-૧૦૧.

એક અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા, અને ત્રીજા વર્ગમૂળથી ચુલ્લાયલા, બીજા વર્ગમૂળમાં જેટલા પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણવાળી એક પ્રદેશી શ્રેણીઓમાં, ઘનરૂપ કરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશ પ્રદેશો હોય તેટલી ઇશાનદેવલોકમાં રહેલા દેવદેવીઓની સંખ્યા છે. ૧૦૨-૧૦૪.

એમાં કેવળ તેત્રીશમા ભાગનાજ (ઇશાનદેવલોકના) દેવો છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૦૫.

એજ પ્રમાણે સૌધર્મ, ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષક દેવોની સંખ્યા એમના સમુદાયથી તેત્રીશમે હિસ્સે સમજવી. ૧૦૬.

કેવલ દેવદેવીસમુદાય એવ વચ્ચે—

ઈશાનતથા સૌધર્મે સ્યાત્ સંખ્યેયગુણાધિકઃ ।

દેવદેવીસમુદાયો ભવનેશાનથ બ્રુવે ॥ ૧૦૭ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

દ્વિતીયવર્ગમૂલખ્ને વર્ગમૂલે કિલાદિમે ॥ ૧૦૮ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાન્તાવન્માનાસુ પંક્તિષુ ।

ઘનીકૃતસ્ય લોકસ્યાથેકપ્રાદેશિકીષુ વૈ ॥ ૧૦૯ ॥

નભઃપ્રદેશા યાવન્તસ્તાવાન્ પુરુષપુંગવૈઃ ।

દેવદેવીસમુદાયઃ ક્ષ્યાતો ભવનવાસિનામ્ ॥ ૧૧૦ ॥ વિશેષકમ્ ॥

યાવન્તિ સંખ્યયોજનકોટીમાનાનિ દૈર્ઘ્યતઃ ।

સૂચિરૂપાણિ સ્વંડાનિ સ્યુરેકપ્રતરે કિલ ॥ ૧૧૧ ॥

ઘ્યન્તરાણાં દેવદેવીસમુદાયો ભવેદિયાન્ ।

ઝ્યોતિષ્કદેવદેવીનાં પ્રમાણમથ કીર્ણ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

ષટ્પંચાશાંગુલશતદ્વયમાના હિ દૈર્ઘ્યતઃ ।

યાવન્ત એક પ્રતરે સૂચિરૂપાઃ સ્યુરંશકાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

ઝ્યોતિષ્કદેવદેવીનાં તાવાન્ સમુદયો ભવેત્ ।

ઉક્તં પ્રમાણમિત્યેવમથાલ્પબહુતાં બ્રુવે ॥ ૧૧૪ ॥

ખાટે હવે દેવદેવીઓની એકત્ર સંખ્યા જ કહીશ. (તે પરથી દેવીઓની સંખ્યા કાઢીને સમજી લેવી).

ઇશાનદેવલોકથી માંડી સૌધર્મદેવલોકસુધીમાં દેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા એકબીજાથી સંખ્યાત-સંખ્યાતગણી અધિક છે. ૧૦૭.

બીજી ભવનપતિદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એક અંગુલપ્રમાણુ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને બીજા વર્ગમૂળથા ગુણેલા એવા પહેલાવર્ગમૂળમાં જેટલા પ્રદેશ રાશિ હોય તેટલા માનવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણીઓમાં, ઘનરૂપકરેલા લોકાકાશના જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલી છે. ૧૦૮-૧૧૦.

બીજી વ્યંતરદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એક પ્રતરની અંદર સંખ્યાત કોટી યોજનની લંબાઈના જેટલા સચિરૂપ ખંડો હોય તેટલી છે. ૧૧૧-૧૧૨.

જ્યોતિષિદેવદેવીઓની એકત્રસંખ્યા, એકપ્રતરની અંદર બસોને છપ્પન અંગુળ લાંબા જેટલા સચિરૂપ ખંડો હોય તેટલી છે. ૧૧૩-૧૧૪.

इति मानम् ॥ ३२ ॥

સ્તોકાઃ સર્વાર્થસિદ્ધસ્થા અસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

શેષા અનુત્તરા દેવાસ્તતઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

ऊर्ध्वमध्याधःस्थितेस्युर्गेवेयकत्रिकत्रये ।

અચ્યુતે ચારણે ચૈવ પ્રાણતે ચાનતેઽપિ ચ ॥ ૧૧૬ ॥ યુગ્મમ્ ॥

अधोऽधोर्ध्वेयकादावनुत्तराद्यपेक्षया ।

માઘ્યા વિમાનબાહુલ્યાદેવાઃ સંખ્યગુણાઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

समश्रेणिस्थयोर्यद्यप्यारणाच्युतकल्पयोः ।

વિમાનસંખ્યા તુલ્યૈવ તથાપિ કૃષ્ણપાક્ષિકાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

उत्पद्यन्ते स्वभावेन दक्षिणस्यां हि भूरयः ।

શુક્લપાક્ષિકર્જીવેભ્યો બહવશ્ચ ભવન્તિ તે ॥ ૧૧૯ ॥

ततोऽच्युतापेक्षया स्युर्निर्जरा आरणोऽधिकाः ।

સમશ્રેણિસ્થિતાવેવમન્યેષ્વપિ વિભાઘ્યતામ્ ॥ ૧૨૦ ॥

शुक्लपाक्षिककृष्णपाक्षिकलक्षणं च एवम्—

એ પ્રમાણે ' પ્રમાણ ' અર્થાત્ સંખ્યા વિષે સમજવું.

હવે એમના ' લઘુ અદ્યપઅહુત્વ ' વિષે (દ્વાર ૩૩ મું).

સર્વાર્થસિદ્ધસ્થ દેવો સૌથી થોડા છે. એના કરતાં, બાકીના અનુત્તર વિમાનના દેવો અસંખ્યગણા છે. અને એથી સંખ્યાતસંખ્યાતગણા અનુક્રમે, ઐવેયકોના ઉર્ધ્વત્રિક, મધ્યત્રિક અને અધોત્રિક, અચ્યુત દેવલોક, આરણદેવલોક, પ્રાણતદેવલોક અને આનતદેવલોકમાં રહેલા હોય છે. ૧૧૫-૧૧૬.

નીચે નીચેની ઐવેયક વગેરેમાં, અનુત્તર વગેરેની અપેક્ષાએ વિમાનો બહોળાં હોવાથી, અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાતગણા દેવો છે. ૧૧૭.

સમાનશ્રેણિમાં રહેલા આરણ અને અચ્યુત દેવલોકોમાં વિમાન સંખ્યા જો કે સરખીજ છે તોપણ કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો સ્વાભાવિકપણે, દક્ષિણદિશામાં બહુ ઉત્પન્ન થાય છે અને શુક્લપાક્ષિક જીવો કરતાં એમની સંખ્યા અધિક છે—એ કારણથી અચ્યુત દેવલોકની અપેક્ષાએ આરણ દેવલોકમાં ઘણાદેવો છે. સમશ્રેણિમાં રહેલા અન્ય દેવલોકો વિષે પણ એમજ સમજવું. ૧૧૮-૧૨૦.

શુક્લપાક્ષિક અને કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

બહુપાપોદયાઃ કૂરકર્માણઃ કૃષ્ણપાશિકાઃ ।

સ્યુર્દીર્ઘતરસંસારા ભૂયાંસોઽન્યવ્યપેક્ષયા ॥ ૧૨૧ ॥

તથાસ્વભાવાત્તે ભવ્યા અપિ પ્રાયઃ સુરાદિષુ ।

ઉત્પચન્તે દક્ષિણાસ્યાં પ્રાચુર્યેણાન્યદિત્તુ ન ॥ ૧૨૨ ॥

તથાહુઃ—પાયમિહ કૂરકર્મમા ભવસિદ્ધિયા વિ દાહિણિલ્લેસુ ।

નેરદ્યતિરિયમણુઆસુરાઙ્ઠાણેસુ ગચ્છન્તિ ॥ ૧૨૩ ॥

જેસિમવદ્દો પુમ્મલપરિયદ્દો સેસમ્મો ઉ સંસારો ।

તે સુક્કપલ્લિવયા લલુ અહિય પુણ કણ્ઠપલ્લવીઓ ॥ ૧૨૪ ॥

इति प्रज्ञापनावृत्तौ ॥

આનતેભ્યોઽસંલ્યગુણાઃ સહસ્રારસુરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાશુક્રે લાન્તકે ચ વદ્ધમાહેન્દ્રયોઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૨૫ ॥

સનત્કુમાર ઈશાનેઽપ્યસંલ્યગ્ના યથોત્તરમ્ ।

ઈશાનેભ્યશ્ચ સૌધર્મદેવાઃ સંલ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૨૬ ॥

ननु कृष्णपाक्षिकबाहुल्याद्यथा माहेन्द्रनाकिनः ।

असंल्येयगुणाः प्रोक्ताः सनत्कुमारनाकिनः ॥ ૧૨૭ ॥

કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો શુકલપાક્ષિકોની અપેક્ષાએ બહુ પાપી હોય છે, કૂર હોય છે અને દીર્ઘસંસારી હોય છે. એમના એવા સ્વભાવને લઈનેજ એઓ ભવ્ય છતાં પણ, દક્ષિણ દિશામાં બહોળપણે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, બીજી દિશાઓમાં નહિ. ૧૨૧-૧૨૨.

એ વિષે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો ભવ્ય છે તો તે પ્રાયઃ દુષ્ટકર્મી હોવાથી, દેવાદિકની ગતિમાં દક્ષિણ દિશામાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. શુકલપાક્ષિક જીવો કે જેઓને અવદૃપુઙ્ગળપરાવર્તન જેટલો સંસાર બાકી રહેલો હોય છે તેમના કરતાં કૃષ્ણપાક્ષિકો આધક હોય છે. ૧૨૩-૧૨૪.

આનતદેવલોકના દેવો કરતાં સહસ્રાર દેવલોકના દેવો અસંખ્યગણા છે. મહાશુક્ર, લાંતક, પ્રજ્ઞ, માહેન્દ્ર, સનત્કુમાર અને ઈશાન—આટલા દેવલોકોના દેવો વળી અનુક્રમે ‘આનત’ કરતાં અસંખ્યગણા છે. સૌધર્મદેવલોકના દેવો વળી ‘ઈશાન’ ના દેવોથી સંખ્યાતમણા છે. ૧૨૫-૧૨૬.

अहिं कोष शंका करे छे के—

કૃષ્ણપાક્ષિકો ધણા છે માટે ‘માહેન્દ્ર’ ના દેવોથી ‘સનત્કુમાર’ ના દેવો અસંખ્યા-

વિમાનાનાં કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં ચાધિક્યતસ્તથા ।

તે સૌધર્મેડ્યસંખ્યઘ્નાઃ કથં નેશાનનાકિનઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અત્રોચ્યતે હિ વચનપ્રામાણ્યાદુચ્યતે તથા ।

વિચારગોચરો નાસ્માદશામાતોદિતં વચઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાદ્વત્તૌ—

નનુ ઇયં યુક્તિઃ માહેન્દ્રસનત્કુમારયોઃ અપિ ઉક્તા । પરં તત્ર માહેન્દ્રકલ્પાપેક્ષયા સનત્કુમારકલ્પે દેવા અસંખ્યેયગુણા ઉક્તાઃ । ઇહ તુ સૌધર્મે કલ્પે સંખ્યેયગુણા ઉક્તાઃ ॥ તદ્ એતત્ કથમ્ ॥ ઉચ્યતે । વચનપ્રામાણ્યાત્ । ન ચ અત્ર પાઠત્રયઃ । યતઃ અન્યત્રાપિ ઉક્તમ્—

ઈસાણે સઠ્ઠરથ વિ વત્તીસગુણાઽ હોન્તિ દેવીઓ ।

સંખેજ્ઞા સોહમ્મે તઓ અસંખ્યા ભવણવાસી ॥ ઇતિ ॥

અસંખ્યઘ્નાશ્ચ સૌધર્મદેવેભ્યો ભવનાધિપાઃ ।

ભવન્તિ ભવનેશેભ્યોઽસંખ્યઘ્ના વ્યન્તરાઃ સુરાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જ્યોતિષ્કાણાં દેવદેવીવૃન્દઃ સંખ્યગુણસ્તતઃ ।

સ્વસ્વદેવેભ્યશ્ચ દેવ્યઃ સર્વાઃ સંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

તગણા છે એમ કહ્યા છે. તો સૌધર્મદેવલોકમાં પણ વિમાનો અને કૃષ્ણપાક્ષિક દેવો છે માટે એઓને પણ ‘ઇશાન’ ના દેવોથી અસંખ્યગણા કહેવા બેઠાંએ તે કેમ કહેતા નથી? ૧૨૭-૧૨૮.

એ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે:—અમારે તો શાસ્ત્રનું વચન પ્રમાણ છે. આસજનોએ કહ્યું છે એ અમારા જેવાના વિચારને અગોચર છે. ૧૨૯.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે—‘ માહેન્દ્ર ’ અને ‘ સનત્કુમાર ’ ના સંબંધમાં પણ આ યુક્તિ કહી, પણ ત્યાં તો ‘ માહેન્દ્ર ’ ની અપેક્ષાએ, ‘ સનત્કુમાર ’ માં દેવો અસંખ્યગણા કહ્યા છે; અને અહિં તો ‘ સૌધર્મ ’ માં અસંખ્યગણા કહ્યા છે. એમ કેમ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એમ કે:—અમે જે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણભૂત વચન—શાસ્ત્રવચનને અનુસરીને કહીએ છીએ. વળી અહિં પાઠકેરની પણ શંકા નથી; કારણકે અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—ઇશાનદેવલોકમાં તેમજ સર્વત્ર ભત્રીશગણી દેવીઓ છે, ‘ સૌધર્મ ’ માં સંખ્યાતગણી છે અને ‘ ભુવનપતિ ’ માં એથી અસંખ્યગણી છે.

હવે, સૌધર્મદેવલોકના દેવો કરતાં ‘ ભુવનપતિ ’ ના અસંખ્યગણા છે, એનાથી વ્યન્તર

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ३३ ॥

पूर्वस्यां च प्रतीच्यां च स्तोका भवनवासिनः ।

उत्तरस्यां दक्षिणस्यामसंख्येयगुणाः क्रमात् ॥ १३२ ॥

प्राक्प्रतीच्योर्हि भवनाल्पत्वास्तोका अमी किल ।

दक्षिणोत्तरयोस्तेषां क्रमाधिक्यादिमेऽधिकाः ॥ १३३ ॥

पूर्वस्यां व्यन्तराः स्तोका विशेषेणाधिकाधिकाः ।

अपरस्यामुत्तरस्यां दक्षिणस्यां यथाक्रमम् ॥ १३४ ॥

व्यन्तराः शुषिरे भૂम्ना प्रचरन्ति ततोऽधिकाः ।

साधोग્રामायां प्रतीच्याममी स्युः प्राच्यपेक्षया ॥ १३५ ॥

उदीच्यां दक्षिણस्यां च युक्तमेवाधिकाधिकाः ।

સ્વસ્થાનનગરાવાસવાહુલ્યતો યથાક્રમમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

पूर्वस्यां पश्चिमायां च स्तोका ज्योतिष्कनाकिनः ।

दक्षिणस्यामुदीच्यां च स्युः क्रमेणाधिकाधिकाः ॥ १३७ ॥

પ્રાકૂપ્રતીચ્યોશ્ચન્દ્રસૂર્યદ્વીપેષુધ્યાનદેશવત્ ।

ક્રીડાસ્પદેષુ જ્યોતિષ્કાઃ સ્વલ્પાઃ પ્રાયેણ સત્તયા ॥ ૧૩૮ ॥

હેવો અસંખ્યગણા છે અને એનાથી ' જ્યોતિષી ' દેવદેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. વળી સર્વ દેવીઓ પોતપોતાના દેવો કરતાં સંખ્યગણી છે. ૧૩૦-૧૩૧.

હવે એમના ' દિગાશ્રી અદ્યપખલ્લ' વિષે. (કાર ૩૪ મું).

' ભવનપતિ ' દેવો પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા છે; ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે એથી અસંખ્યઅસંખ્યગણા છે. એનું કારણ એ કે પૂર્વપશ્ચિમમાં ભવનો થોડાં છે, અને ઉત્તરદક્ષિણમાં ભવનો અધિક છે. ૧૩૨-૧૩૩.

વ્યન્તરદેવો પૂર્વદિશામાં સર્વથી થોડા છે; અને પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં અનુક્રમે એથી અધિકઅધિક છે. કારણ એકે એઓ પોલાણમાં ઘણા વિચરે છે માટે અધોગ્રા-મોવાળી પશ્ચિમમાં એઓ અધિક છે; અને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં એમને રહેવાના નગરો ઘણા છે માટે ત્યાં થે એઓ અધિક છે. ૧૩૪-૧૩૬.

જ્યોતિષ્ક દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા છે; અને દક્ષિણ તથા ક્ષિત્તારમાં અનુક્રમે અધિક અધિક છે. કારણ કે પૂર્વપશ્ચિમમાં એમના ક્રીડાસ્થાનરૂપ ચંદ્રસૂર્યદ્વીપો છે એ ઉદ્યાનના

તેભ્યોઽધિકા દક્ષિણસ્યાં વિમાનાનાં બહુસ્વતઃ ।

તથા કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં બાહુલ્યેનોપપાતતઃ ॥ ૧૩૯ ॥

ઉદીચ્યાં માનસસરસ્વેતે ક્રીડાપરાયણાઃ ।

આસતે નિત્યમેવં સ્યુર્દક્ષિણાપેક્ષ્યાધિકાઃ ॥ ૧૪૦ ॥

કિં ચ માનસાલ્યે સરસ્યસ્મિન્ મત્સ્યાદ્યા યેઽમ્બુચારિણઃ ।

તે સમીપસ્થિતજ્યોતિર્વિમાનાદિનિરીક્ષણાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

ઉત્પન્નજાતિસ્મરણાઃ કિંચિદાચર્યં ચ વ્રતમ્ ।

વિહિતાનશનાઃ કૃત્વા નિદાનં સુખલિપ્સયા ॥ ૧૪૨ ॥

મૃત્વા જ્યોતિર્વિમાનેષૂત્પન્નતોઽન્તિકવર્તિષુ ।

તતઃ સ્યુર્દક્ષિણાલ્યેભ્ય ઉત્તરાહા ઇમેઽધિકાઃ ॥૧૪૩॥ વિશેષકમ્ ॥

સ્યુઃ સૌધર્મપ્રભૃતિષુ તાવિષેષુ ચતુર્વર્ષિ ।

પૂર્વસ્યાં પશ્ચિમાયાં ચ સ્તોકા એવ સુધામુજઃ ॥ ૧૪૪ ॥

તતઃશ્વાસંલ્યેયગુણા ઉત્તરસ્યાં તતોઽધિકાઃ ।

દક્ષિણસ્યામમી પ્રોક્તાઃ શ્રૂયતાં તત્ર ભાવના ॥ ૧૪૫ ॥

તુલ્યા દિત્તુ ચતુષ્ટય વિમાનાઃ પંક્તિવર્તિનઃ ।

અસંલ્યયોજનતતાઃ પુષ્પાવકીર્ણકાઃ પુનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

એક ન્હાના ભાગ જેવા છે માટે ત્યાં એ સ્વાભાવિક રીતે થોડાજ હોય. દક્ષિણમાં એથી અધિક-એતું કારણ એ કે ત્યાં ઘણા વિમાનો છે અને વળી કૃષ્ણપાક્ષિક દેવોની ત્યાં ઉત્પત્તિ વિશેષ છે. ઉત્તરમાં વળી એથી અધિક છે એતું કારણ એ કે-ત્યાં જે માનસસરોવર છે તેમાં એઓ હમેશાં ક્રીડા કરતા રહે છે. ૧૩૭-૧૪૦.

આ માનસસરોવરમાં જે મત્સ્યાદિ જળચર જીવો છે તેમને સમીપસ્થ જ્યોતિષ્કવિમાનો એધને ભતિસ્મરણ થાય છે એટલે કંઈક વ્રત લઇને અથવા અનશન કરીને સુખી થવાની અપેક્ષાએ નિદાન કરી મૃત્યુબાદ એ સમીપમાં રહેલા વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ કારણને લઇને ઉત્તરમાં એમની સંખ્યા દક્ષિણ કરતાં અધિક છે. ૧૪૧-૧૪૩.

‘સૌધર્મ’ આદિ ચારે દેવલોકમાં, પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં થોડા દેવ છે. ઉત્તરમાં એથી અસંખ્યગણા છે, અને દક્ષિણમાં એથી પણ અધિક છે. એમાં ભાવના આ પ્રમાણે:—અસંખ્ય-યોજનના વિસ્તારવાળા પંક્તિબદ્ધ વિમાનો તો ચારે દિશાઓમાં સરખા છે. પરંતુ પુષ્પાવ-કીર્ણવિમાનો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાંજ ઘણા છે, પૂર્વપશ્ચિમમાં નહિ. માટે પૂર્વપશ્ચિમની

યામ્યોદીચ્યોરેવ ઝૂમ્ના સ્યુઃ પૂર્વાપરયોસ્તુ ન ।

ઉદક્ તતોઽસંખ્યગુણાઃ પ્રાચીપ્રતીચ્યપેક્ષયા ॥ ૧૪૭ ॥

ઝૂમ્ના કૃષ્ણપાક્ષિકાણાં દક્ષિણસ્યાં સમુદ્ભવાત્ ।

દક્ષિણસ્યાં સમધિકા ઉત્તરાપેક્ષયા તતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

દિસાણુવાણં સઠ્વત્યોવા દેવા સોહમ્મે કપ્પે પુરચ્છિમપચ્છિ-
મેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ॥ અત્ર યથાપિ
' વિવિહા પુપ્ફકિન્ના તયન્તરે મુત્તુ પુઠ્વદિસિં ' इति વચનાત્ પ્રાચ્યાં
પુષ્પાવકીર્ણકાભાવાત્ પ્રતીચ્યાં ચ તન્નિષેધાભાવાત્ પ્રાચ્યપેક્ષયા પ્રતી-
ચ્યાં દેવાઃ અધિકાઃ વક્તવ્યાઃ સ્યુઃ તથાપિ અત્ર સૂત્રે પૂર્વપશ્ચિમાવલ્યોઃ
ઉભયતઃ સર્વાપિ દક્ષિણોત્તરતયૈવ દિગ્વિવક્ષિતેતિ સંભાવ્યતે इति વૃદ્ધાઃ ।
યથા દક્ષિણોત્તરાર્ધલોકાધિપતી સૌધર્મેશાનેન્દ્રૌ इत्यત્ર પૂર્વપશ્ચિમે અપિ
દક્ષિણોત્તરતયૈવ વિવક્ષિતે । इति ॥

પૂર્વોત્તરપશ્ચિમાસુ બ્રહ્મલોકેઽલ્પકાઃ સુરાઃ ।

તતશ્ચાસંખ્યેયગુણા દક્ષિણસ્યાં દિશિ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

યામ્યાં હિ વહ્નઃ પ્રાયસ્તિર્યંચઃ કૃષ્ણપાક્ષિકાઃ ।

ઉત્પચ્યન્તેઽન્યાસુ શુક્લપાક્ષિકાસ્તે કિલાલ્પકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અપેક્ષાએ ઉત્તરદક્ષિણમાં અસંખ્યાતગણા કહ્યા છે. વળી ઉત્તર કરતાં દક્ષિણમાં અધિક કહ્યાં એનું
કારણ એ કે દક્ષિણમાં કૃષ્ણપાક્ષિકદેવોના વિમાનો એ કરતાં ઘણા અધિક છે. ૧૪૪-૧૪૮.

આ સંબંધે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પણ એજ ભાવાર્થનું કહ્યું છે:

દિશાને આશ્રીને કહીએ તો, સૌધર્મદેવલોકમાં, પૂર્વપશ્ચિમમાં સર્વથી થોડા દેવો છે;
ઉત્તરમાં એથી અસંખ્યગણા, અને દક્ષિણમાં ઉત્તર કરતાં અધિક છે. અહિંયાં, પૂર્વમાં પુષ્પા-
વકીર્ણના અભાવને લીધે, અને પશ્ચિમમાં એઓનો નિષેધ કર્યો નથી માટે, પૂર્વની અપેક્ષાએ
પશ્ચિમમાં અધિક દેવો કહેવા બેઠતા હતા. પણ આ સૂત્રમાં પૂર્વશ્રેણિ અને પશ્ચિમશ્રેણિ એમ
બે શ્રેણિ કહી એટલે સર્વ દિશાઓ દક્ષિણુત્તરરૂપે જ કહી છે એમ સમજાય છે. જેમકે સૌધર્મ-
અને ઇશાન-ઈન્દ્રોને દક્ષિણાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ ના અધિપતિઓ કહ્યા છે, ત્યાં દક્ષિણાર્ધ અને
ઉત્તરાર્ધમાં પૂર્વપશ્ચિમ દિશાઓની જ વિવક્ષા છે.

પ્રહ્લદેવલોકમાં, પૂર્વ-ઉત્તર અને-પશ્ચિમ દિશામાં દેવો થોડા છે, પણ દક્ષિણમાં એથી

एवं च क्षांतके शुके सहस्रारेऽपि नाकिनः ।

भूयांसो दक्षिणस्यां स्थुस्तिसृष्वन्यासु चाल्पकाः ॥ १५१ ॥

आनतादिषु कल्पेषु ततश्चानुत्तरावधि ।

प्रायश्चतुर्दिशमपि समाना एव नाकिनः ॥ १५२ ॥

તથાહુઃ પ્રજ્ઞાપનાયામ્—

तेण परं बहुसमोववयणा समयाउसो इति ॥

इति दिगपेक्षया अल्पबहुता ॥ ३४ ॥

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं कालोऽनन्तोऽन्तरं गुरु ।

ज्येष्ठकायस्थितिरूपः स च कालो वनस्पतेः ॥ १५३ ॥

इति अन्तरम् ॥ ૩૫ ॥

इति यदिह मयोक्तं निर्जराणां स्वरूपम्

तदुरुसमયવાર્તા વર્ણિકામાત્રમેવ ।

તદુપહિતવિશેષાન્ કો દર્શણાન્ વિવેક્તુમ્

પ્રભુરિવ નૃપકોષ્ટાગારજાગ્રત્કળૌઘાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

અસંખ્યગણ છે. કારણ કે દક્ષિણમાં પ્રાયઃ કૃષ્ણપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ બહોળા છે; અને બીજી દિશાઓમાં શુકલપાક્ષિકોની ઉત્પત્તિ છે અને તેઓ અદ્ય છે. ૧૪૯-૧૫૦.

ક્ષાંતકે, શુકે અને સહસ્રાર દેવલોકોમાં પણ એજ પ્રમાણે, દક્ષિણ દિશામાં ઘણા દેવો છે, બાકીની ત્રણમાં થોડા છે. ૧૫૧.

‘આનત’ થી તે છેક ‘અનુત્તર વિમાન’ સુધીના દેવલોકોમાં, પ્રાયઃ આરે દિશાઓમાં દેવોની સંખ્યા સરખી છે. ૧૫૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આ વિષે કહ્યું છે કે—ત્યાર પછી (ના દેવલોકોમાં) દેવોની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ સરખી છે.

હવે એમના ‘અન્તર’ વિષે. (કાર ૩૫ મું).

દેવોનું જઘન્ય અન્તર અન્તર્મુહૂર્તનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અનન્તકાળનું છે. આ અનન્ત કાળ—તે વનસ્પતિની-ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલો સમજવો. ૧૫૩.

એવી રીતે એ અહિં દેવતાઓના સ્વરૂપ વિષે વર્ણન કર્યું. પણ તે તો બહોળા સિદ્ધાન્તના વચનોની રેખા માત્ર છે. કારણકે એમાં જે જે વિશિષ્ટતા રહેલી છે એ સર્વેથે

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિવ્રીર્તિવિજયધીવાન્નકેન્દ્રાતિષ—
 રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાસ્મજઃ ।
 કાવ્યં ચત્કિલ તન્ન નિશ્ચિતજગત્તત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગો નિર્ગણિતાર્થસાર્યસુભગઃ સૌખ્યેન પૂર્ણોઽષ્ટમઃ ॥ ૧૫૫ ॥

इति देवाधिकाररूपः अष्टमः सर्गः ।

વિવિકિત કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. રાજના કોઠારમાં રહેલા ધાન્યના કણના ઢગલામાંથી જેટલા જેટલા વિશિષ્ટ હોય તેટલા બધા વીણી લેવાનું સામર્થ્ય હોય પણ કોનામાં ? ” ૧૫૪.

સકળ વિશ્વને વિષે જેમની કીર્તિએ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે એવા શ્રીમદ્દકીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને પિતા શ્રીચુત તેજપાળ તથા માતા રાજબાના સુપુત્ર વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે આ, જગતના સકળ નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર, અંથ રચ્યો છે તેનો, અંદરથી નીગળતા અર્થને દીધે મનોહર એવો આઠમો સર્ગ નિર્વિધે સમાપ્ત થયો. ૧૫૫.

देवाधिकाररूप आठमो सर्ग समाप्त.

અથ નવમઃ સર્ગઃ ।

અથા નારકાઃ ।

રત્નશર્કરાવાલુકાપંકજમતમઃપ્રભાઃ ।

મહાતમઃપ્રભૈતજ્ઞાઃ સત્તથા નારકા મતાઃ ॥ ૧ ॥

પર્યાસાપરભેદેન ચતુર્વશ ભવન્તિ તે ।

સ્થાનોત્પાતસમુદ્ધાતૈર્લોકાસંખ્યાંશવર્ત્તિનઃ ॥ ૨ ॥

સ્વસ્થાનતસ્વધોલોકસ્યૈકદેશે ભવન્ત્યમી ।

વિશેષસ્થાનયોગસ્તુ ક્ષેત્રલોકે પ્રવચ્યતે ॥ ૩ ॥

इति भेदाः स्थानानि च ॥ १ । २ ॥

પર્યાસયઃ षडप्येषां चतस्रो योनिलक्षकाः ।

લજ્ઞાણિ કુલકોટીનામુક્તાનિ પંચવિંશતિઃ ॥ ૪ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

સર્ગ નવમો.

(નારકોના સ્વરૂપ વિષે).

(૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકજપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) મહાતમઃપ્રભા એ સાત નરકમાં ઉત્પન્ન થતા સાત જાતના નારકો કહ્યા છે. ૧

એ દરેકના પાછા ‘પર્યાસ’ અને ‘અપર્યાસ’—એમ એ ભેદ હોવાથી, કુલ ચૌદ પ્રકારના નારક થયા. એઓ સ્થાન, ઉત્પાત અને સમુદ્ધાતવડે લોકના અસંખ્યમા ભાગમાં રહેલા છે. એમનું ‘પાતાનું’ અરેખ્ય સ્થાન તો અધોલોકનો એક ભાગ છે. બીજા સ્થાનોનો યોગ એમને કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછી ‘ક્ષેત્રલોક’ માં કહેશું. ૨-૩.

એ પ્રમાણે એમના ‘ભેદ’ અને ‘સ્થાન’—એ એ દ્વારો વિષે.

વળી ‘પર્યાપ્તિઓ’ એમને છ થે છ છે. એમની ‘યોનિસંખ્યા’ ચાર લાખ છે, અને ‘કુળસંખ્યા’ પચવીશ લાખ છે. ૪.

એ પ્રમાણે એ ત્રણ દ્વાર વિષે.

સ્યુઃ શીતયોનયઃ કેચિત્ કેચિત્તથોષ્ણયોનયઃ ।

જિનૈરુક્તા નૈરયિકાઃ સંવૃતાચિત્તયોનયઃ ॥ ૫ ॥

इति योनिसंवृतत्वादि ॥ ६ ॥

दशवर्षसहस्राणि जघन्यैषां भवस्थितिः ।

उत्कृष्टा तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसंमिता ॥ ६ ॥

इति भवस्थितिः ॥ ७ ॥

कायस्थितिस्तेषां भवस्थितिरेव ॥ ૮ ॥

कायस्थितिस्त्रસત્વે સ્યાજ્જઘન્યાન્તર્મુહૂર્તિકી ।

દ્વૌ સાગરસહસ્રૌ ચ કિયદ્વર્ષાધિકૌ ગુરુઃ ॥ ૭ ॥

દેહાસ્તૈજસં ચ કાર્મણં વૈક્રિયં તથા ।

સ્વાભાવિકકૃત્રિમયોર્હુંડં સંસ્થાનમંગયોઃ ॥ ૮ ॥

इति देहाः संस्थानं च ॥ ૯ । ૧૦ ॥

शतानि पंच धनुषां ज्येष्ठा स्वाभाविकी तनुः ।

लघ्वयंगुलासंख्यभागमानारम्भश्च मता ॥ ૯ ॥

એમનામાં કેટલાક ‘ શીતયોનિ ’ છે અને કેટલાક ‘ ઉષ્ણયોનિ ’ છે. વળી ‘ સંવૃત ’ અને ‘ વિવૃત ’ એ બેમાંથી એમની ‘ સંવૃત ’ યોનિ છે. અને ‘ સચિત્ત ’, ‘ અચિત્ત ’ અને સચિત્તાચિત્ત-એ ત્રણ પ્રકારમાંથી એમની ‘ અચિત્ત ’ યોનિ છે. ૫.

એમની ‘ ભવસ્થિતિ ’ જઘન્યતઃ દશસહસ્રવર્ષની છે. અને ઉત્કર્ષતઃ તેત્રીશસાગરોપમની છે. ૬.

એમની કાયસ્થિતિ છે એજ એમની ‘ કાયસ્થિતિ ’ છે. ત્રસપણામાં એમની કાયસ્થિતિ જઘન્યતઃ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કર્ષતઃ બે હજાર સાગરોપમથી કંઈક વધિક છે. ૭

એમને તેજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય-એમ ત્રણ ‘ દેહ ’ છે. વળી એમના સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ-બેઉ શરીરોનું ‘ હુંડક ’ ‘ સંસ્થાન ’ છે.

એ પ્રમાણે દશમા દ્વાર સુધીની હકીકત કહી.

હવે એમના દેહમાન વિષે. (દ્વાર ૧૧ સુ.).

એમનું સ્વાભાવિક શરીર ઉત્કૃષ્ટતઃ પાંચસો યોજનનું હોય; અને જઘન્યતઃ આરંભસમયે અંશુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડું કહ્યું છે. ૯.

સ્વસ્વસ્વાભાવિકતનોર્દિગુણોત્તરવૈક્રિયા ।

ગુર્ધા લઘ્યંગુલસંખ્યભાગમાના ભવેદસૌ ॥ ૧૦ ॥

इति अंगमानम् ॥ ११ ॥

સ્યુશ્વત્વારઃ સમુદ્ઘાતા આયા ધર્મા ગતિઃ પુનઃ ।

પર્યાસગર્ભજનરતિરશ્ચોઃ સંખ્યજીવિનોઃ ॥ ૧૧ ॥

इति द्वारद्वयम् ॥ १२ । १३ ॥

નરપંચાશ્વતિર્યચઃ પર્યાસાઃ સંખ્યજીવિનઃ ।

નારકેષુ યાન્તિ સંખ્યા સામયિક્યેષુ દેવવત્ ॥ ૧૨ ॥

एषूत्यसिच्यवनयोर्मुहूर्ता द्वादशान्तरम् ।

ઉત્કર્ષતો જઘન્યાશ્વ પ્રજ્ઞતં સમયાત્મકમ્ ॥ ૧૩ ॥

इति आगतिः ॥ १४ ॥

સામાન્યતો નૈરયિકા લભન્તેઽનન્તરે ભવે ।

સમ્યક્ત્વં દેશવિરતિં ચારિત્રં મુક્તિમપ્યમી ॥ ૧૪ ॥

विशेषतस्तु क्षेत्रलोके वक्ष्यते ॥

એમનું વૈક્રિય શરીર એમના સ્વાભાવિક શરીરથી વધારેમાં વધારે બમણું થઈ શકે છે અને આછામાં ઓછું અંશુળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું થઈ શકે છે. ૧૦.

હવે ૧૨ મા તથા ૧૩ મા દ્વાર સમુદ્ઘાત અને ગતિ વિષે.

‘સમુદ્ઘાત’ એમને પહેલા ચાર હોય છે. વળી એઓ મૃત્યુબાદ સંખ્યઆયુષ્યવાળા પર્યાસગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે બાય છે. ૧૧.

હવે ૧૪ મા દ્વાર ‘આગતિ’ વિષે.

પર્યાપ્ત અને સંખ્યજીવી મનુષ્ય તથા પચ્ચેન્દ્રિયતિર્યચો મૃત્યુબાદ અહિં આવે છે. એમનામાં એક સમયની આગતિસંખ્યા દેવ જેટલી છે; ઉત્પત્તિ અને વ્યવન વચ્ચે ઉત્કૃષ્ટ અન્તર બાર મુહૂર્તોનું છે, અને જઘન્ય અન્તર એક સમયનું છે. ૧૨-૧૩.

હવે એમના ‘અનન્તરાસિ’ દ્વાર વિષે. (દ્વાર ૧૫ સુ.)

સામાન્યતઃ નારકીઓ અનન્તર ભવમાં સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, ચારિત્ર અને મોક્ષ સુદ્ધ મેળવે છે. આ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત ‘ક્ષેત્રલોક’ માં કહેશું. ૧૪.

इति अनन्तरासिः ॥ १५ ॥

उद्धृत्यौघाभारकेभ्यो लब्ध्वा नरभवादिकम् ।

यद्येकसमये यान्ति शिवं तर्हि दश ध्रुवम् ॥ १५ ॥

प्रत्येकमाद्यनरકત્રયોદ્ધૃતા અમી મુનઃ ।

સિદ્ધિં યાન્તિ દશ દશ તુર્યોદ્ધૃતાસ્તુ પંચ તે ॥ ૧૬ ॥

इति समयेसिद्धिः ॥ १६ ॥

લેશ્યાસ્તિત્ત્વો ભવન્ત્યાદ્યા ષડાહારદિશોઽપિ ચ ।

ન સંહનનસદ્ભાવઃ કષાયા નિલિલા અપિ ॥ ૧૭ ॥

इति द्वारचतुष्टयम् ॥ १७-२० ॥

સંજ્ઞા સર્વાશ્વેન્દ્રિયાણિ સર્વાણ્યેષાં ચ સંજ્ઞિતા ।

દીર્ઘકાલિક્યાદિમત્વાદ્યક્તસંજ્ઞતયાઽપિ ચ ॥ ૧૮ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ २१-२३ ॥

एषां वेदः क्लीब एव दृष्टिर्ज्ञानं च दर्शनम् ।

उपयोगा इति द्वारचतुष्कं सुरवन्मतम् ॥ ૧૯ ॥

इति द्वारपंचकम् ॥ २४-२८ ॥

હવે ' સમયેસિદ્ધિ ' નામના સોળમા દ્વાર વિષે.

સઘળા સાતે નરકમાંથી નીકળેલા, મનુષ્યલવ વગેરે પામે તેો એમનામાંથી એક સમયે ફક્ત દશ સિદ્ધિ મેળવે છે. પ્રત્યેક નરકની જુદી ગણતરીએ, પહેલી ત્રણમાંની દરેકમાંથી નીકળેલા દશદશ મોકલે બચે છે, અને ચોથીમાંથી નીકળેલા પાંચ સિદ્ધિ પામે છે. ૧૫-૧૬.

હવે એમના બીજા દ્વારો (૧૭-૨૩) વિષે કહીએ:—

એમને, ' લેશ્યા ' પહેલી ત્રણ છે, ' છદિશિ આહાર ' છે અને ' સંહનન ' (સંઘ-યણ) હોતું નથી. વળી ' કષાયા ' સઘળા હોય છે તેમ ' સંજ્ઞાઓ ' અને ' ઇન્દ્રિયો ' પણ સર્વે હોય છે. વળી એમને ' દીર્ઘકાલિકી ' આદિ સંજ્ઞા છે અને એ સંજ્ઞાઓ વ્યક્ત છે માટે એઓ ' સંજ્ઞી ' છે. ૧૭-૧૮.

હવે એમના ૨૪માંથી ૨૮ મા મુખીના દ્વારો વિષે.

' વેદ ' માં, એમને નપુંસકવેદજ હોય છે. વળી એમના ' દૃષ્ટિ ', ' જ્ઞાન ', ' દર્શન ' અને ' ઉપયોગ ' એ ચાર દ્વારો દેવતા પ્રમાણે છે. ૧૯.

ઓજોલોમાભિધાવેષામાહારાવશુભૌ મૃશમ્ ।

ગુણસ્થાનાનિ યોગાશ્ચ ભવન્સ્યમૃતભોજિવત્ ॥ ૨૦ ॥

લોમાહારો દ્વિધા ભોગદનાભોગાશ્ચ તત્ર ચ ।

સ્યાદાવિમોઽન્તર્મુદ્દર્તાત્ દ્વિતીયશ્ચ પ્રતિચ્ચયમ્ ॥ ૨૧ ॥

इति द्वारत्रयम् ॥ ૨૧-૩૧ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિવર્તિનિ ।

તૃતીયે વર્ગમૂલઘ્ને પ્રથમે વર્ગમૂલકે ॥ ૨૨ ॥

યાવાન્ પ્રદેશરાશિઃ સ્યાન્નાવતીષુ ચ પંક્તિષુ ।

અકપ્રાદેશિકીષુ સ્યુર્યાવન્તઃ સ્વપ્રદેશકાઃ ॥ ૨૩ ॥

તાવન્તો નારકાઃ પ્રોક્તાઃ સામાન્યેન જિનેશ્વરેઃ ।

વિશેષતો માનમેષામથ કિંચિદ્વિતન્યતે ॥ ૨૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

અંગુલપ્રમિતક્ષેત્રપ્રદેશરાશિસંગતે ।

તૃતીયવર્ગમૂલઘ્ને પ્રથમે વર્ગમૂલકે ॥ ૨૫ ॥

યાવાન્ પ્રદેશનિકરસ્તત્પ્રમાણાસુ પંક્તિષુ ।

અકપ્રાદેશિકીષુ સ્યુર્યાવન્તઃ સ્વપ્રદેશકાઃ ॥ ૨૬ ॥

તાવન્તો માનતઃ પ્રોક્તા નારકાઃ પ્રથમક્ષિતૌ ।

શેષાસુ ષટ્સુ ચ હ્રમાસુ રુપાતા નૈરયિકાંગિનઃ ॥ ૨૭ ॥

હવે એમના ૨૮ માથી ૩૧ મા સુધીના દ્વારો વિષે.

‘ આહાર ’ માં એમને બે ધણા અશુભ આહાર છે: (૧) ઓજાઆહાર અને (૨) લોમ-આહાર. આ લોમઆહાર વળી બે પ્રકારના છે: (૧) લોગથી અને (૨) અનાલોગથી. એમાં પહેલો અન્તર્મુદ્દર્ત, અને બીજો સમયેસમયે થાય છે. વળી એમને ‘ ગુણસ્થાન ’ અને ‘ યોગ ’ એક વાનાં દેવતા સદશ છે. ૨૦-૨૧.

હવે એમના ‘ પ્રમાણ ’-સંખ્યા વિષે. (દ્વાર ૩૨ સુ.)

અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ત્રીભવર્ગમૂળથી શુદ્ધેલા એવા પ્રથમ વર્ગમૂળમાં જેવડો પ્રદેશરાશિ હોય તેટલી એકપ્રદેશી શ્રેણીઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા સામાન્યતઃ નારકો છે એમ જિનેશ્વરાનું વચન છે. ૨૨-૨૪.

એ વિષે વિશેષતઃ નીચે પ્રમાણે:—

અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રપ્રદેશની રાશિમાં રહેલા અને ત્રીભવર્ગમૂળથી શુદ્ધેલા એવા પહેલા

વર્ગીકૃતસ્ય લોકસ્ય શ્રેણ્યસંખ્યાંશવર્તિભિઃ ।

નભઃપ્રદેશૈઃ પ્રમિતા વિશેષ एष तत्र च ॥ ૨૮ ॥ કલાપકમ્ ॥

આરભ્ય સત્તમદ્વિમાયા દ્વિતીયવસુધાવધિ ।

અસંખ્યેયગુણત્વેન યથોત્તરાધિકાધિકાઃ ॥ ૨૯ ॥

इति मानम् ॥ ૩૨ ॥

સર્વાલ્પાઃ સત્તમદ્વિમાયામસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

भवन्ति नारकाः द्वासु षष्ठ्यादिषु यथाक्रमम् ॥ ૩૦ ॥

સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયતિર્યગૂમનુષ્યાઃ સત્તમક્ષિતૌ ।

सर्वोत्कृष्टपापकृत उत्पद्यन्तेऽल्पकाश्च ते ॥ ૩૧ ॥

કિંચિદ્દ્વીનહીનતરપાપ્માનઃ પ્રોદ્ભવન્તિ ચ ।

षष्ठ्यादिषु ते च भूरिभूरयः स्युर्यथोत्तरम् ॥ ૩૨ ॥

इति लघ्वी अल्पबहुता ॥ ૩૩ ॥

સર્વાસુ નારકાઃ સ્તોકાઃ પૂર્વોત્તરાપરોદ્ભવાઃ ।

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો દક્ષિણાશાસમુદ્ભવાઃ ॥ ૩૩ ॥

પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસા દ્વલ્પા દિશાં ત્રયે ।

ये सन्ति तेऽपि प्रायेण संख्ययोजनविस्तृताः ॥ ૩૪ ॥

વર્ગભૂગમાં જેટલા પ્રદેશરાશિ હોય તેટલા પ્રમાણવાળી એકપ્રદેશી શ્રેણિઓમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો હોય તેટલા નારકો પહેલી નરકમાં કહ્યા છે. શેષ છ નરકોમાં, ધનકરેલા લોકની શ્રેણિના અસંખ્યમા ભાગમાં જેટલા આકાશપ્રદેશો છે તેટલા છે. વિશેષ એટલું કે-સાતમાં નરકથી માંડીને બીજીસુધી એઓ (નારકો) ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણ છે. ૨૫-૨૬.

હવે એમના 'લઘુ અલ્પબહુત્વ' વિષે. (દ્વાર ૩૩ સું).

ઓછામાં ઓછા નારકો સાતમાં નરકમાં છે. અને છઠ્ઠાથી પહેલા સુધીના નરકમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્યગણ છે. જેઓએ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પાપ કરેલાં છે એવા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયતિર્યગ અને મનુષ્યો સાતમાં નરકમાં જાય છે, જો કે એવી સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે. જેમનાં એ કરતાં ઉત્તરતાં ઉત્તરતાં પાપ છે એઓ છઠ્ઠાથી ઉત્તરતા ઉત્તરતા (પાંચમાં, ચોથા વગેરે) નરકમાં જાય છે. આમની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી વધતી છે. ૩૦-૩૨.

હવે એમના 'દિગ્ગાત્રી અલ્પબહુત્વ' વિષે. (દ્વાર ૩૪ સું).

અધી દિશાઓ કરતાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશામાં ઓછા નારકો છે. દક્ષિણદિશામાં એ કરતાં અસંખ્યગણ છે. કારણ એ કે એ ત્રણ દિશાઓમાં પુષ્પાવકીર્ણનરકાવાસ થોડા છે

દક્ષિણાસ્યાં ચ પુષ્પાવકીર્ણા વહવઃ સ્મૃતાઃ ।

પ્રાયસ્તે સન્ન્યસંલ્લેયયોજનાયતવિસ્તૃતાઃ ॥ ૩૫ ॥

કિં ચ—ભૂમ્ના કૃષ્ણાપાશ્વિકાણાં દક્ષિણાસ્યાં યદુદ્ભવઃ ।

દિક્ત્રયાપેક્ષયૈતસ્યાં ભૂયાંસો નારકાસ્તતઃ ॥ ૩૬ ॥

इति दिगपेक्षयाल्पबहुता ॥ ३४ ॥

वनस्पतिज्येष्ठकायस्थितिमानं किलान्तरम् ।

एषां गरीयो विज्ञेयं लघु चान्तर्मुहूर्तकम् ॥ ३७ ॥

इत्यन्तरम् ॥ ३५ ॥

નારકલોકનિરૂપણમેવં કલુસમશેષવિશેષવિમુક્તમ્ ।

શેષમધોજગદુક્ત્યધિકારે કિંચિદિદૈવ વિશિષ્ય ચ વક્ષ્યે ॥૩૮॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्रातिष-

द्राजश્રીतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

संपूर्णो नवमः सुखेन नवमः सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ३९ ॥

इति नवमः सर्गः ।

—***—

અને જેટલા છે તે પણ વિસ્તારમાં સંખ્યાતયોજન છે; જ્યારે દક્ષિણદિશામાં એ નરકાવાસો ઘણા છે અને એ થે વળી વિસ્તારમાં અસંખ્ય યોજન છે. વળી દક્ષિણદિશામાં કૃષ્ણપાશ્વિક-નારકોની બહુ ઉત્પત્તિ છે. આવા આવા કારણોને લઈને, એ ત્રણ દિશાઓની અપેક્ષાએ થોડી એટલે દક્ષિણ દિશામાં ઘણા નારકો છે એમ કહ્યું છે. ૩૩-૩૬.

હવે અન્તર સંબંધી. (દ્વાર ૩૫ મું).

નારકોમાં અન્તર ઉત્કર્ષતઃ વનસ્પતિની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ જેટલું છે; જ્યારે જઘન્યતાઃ તો એ અન્તર્મુહૂર્તનું છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે નારકલોકનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે. વિશેષ વર્ણન-નિરૂપણ આ જ ગ્રંથમાં અધોલોકના અધિકારમાં કહેલું. ૩૮.

સકળ જગતને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરનારી કીર્તિના ઘણી કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના અન્તેવાસી, અને પિતા-તેજપાળ અને માતા-રાઘુનાઇના સુપુત્ર, વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જગતના નિશ્ચયભૂત તત્વોને લીપકની જેમ પ્રકાશમાં લાવનાર જે આ ગ્રંથ રચ્યો છે એને કુદત્તી સ્તોત્રધર્માળો નવમો સર્ગ નિર્વિધે સંપૂર્ણ થયો. ૩૯.

નવમો સર્ગ સમાપ્ત.

—***—

અથ દશમઃ સર્ગઃ ।

इदानीं भवसंवेधः प्रागुद्दिष्टो निरूप्यते ।

तत्र ज्येष्ठकनिष्ठायुश्चतुर्भङ्गी प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

આથઃ પ્રાગ્યાપ્યભવયોજ્યેષ્ટમાયુર્યદા મવેત્ ।

भङ्गोऽन्यः प्राग्भवे ज्येष्ठमल्पिष्टं स्यात्परे भवे ॥ २ ॥

તૃતીયઃ પ્રાગ્મવેડ્ણીયો જ્યેષ્ટમાયુર્મવે પરે ।

आयुर्लघु द्वयोस्तुर्यो भङ्गेष्वेषु चतुर्ष्वथ ॥ ३ ॥

સંજી નરોડ્થવા તિર્યક્ષ્ણ્યાચનરકેષુ વૈ ।

पृथक्पृथक् भवानष्टावुत्कर्षेण प्रपूरयेत् ॥ ४ ॥ युग्मम् ॥

सर्ग दशमो.

હવે પૂર્વે ઉદ્દેશેલા 'ભવસંવેધ' તિથે નિરૂપણ કરું છું. એમાં 'પૂર્વભવનું' અને 'પરભવનું' તથા 'ઉત્કૃષ્ટ' અને 'જઘન્ય'—એવા આયુષ્યના પ્રકારને લક્ષને ચાર 'વિલેહ' એટલે ભાંગા થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે તે વિગતે સમજાવું છું. ૧.

(ક) ન્યારે પૂર્વભવનું તથા પરભવનું—એમ એક ભવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે પહેલો 'વિલેહ' એટલે ભાંગા કહેવાય.

(ખ) ન્યારે પૂર્વભવનું ઉત્કૃષ્ટ અને પરભવનું જઘન્ય આયુષ્ય હોય ત્યારે બીજો ભાંગા કહેવાય. ૨.

(ગ) ન્યારે પૂર્વભવમાં જઘન્ય અને અગ્રભવમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય હોય ત્યારે ત્રીજો ભાંગા કહેવાય.

(ઘ) અને ન્યારે પૂર્વ અને પર—એક ભવમાં જઘન્ય આયુ હોય ત્યારે ચોથો વિલેહ કે ભાંગા કહેવાય. ૩.

એ ચારે ભાંગાઓમાં સંજી 'મનુષ્ય કે તિર્યચ' છઠ્ઠી વગેરે નરકોમાં પૃથક્પૃથક્ ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ પૂરે છે. ૪.

૧ સંસારી જીવોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન અમુક સાડત્રીશ દારો વડે કરવામાં આવે છે તેમાંનું આ ('ભવસંવેધ') છત્રીશમું દાર છે. એના અર્થ અને વ્યાખ્યા માટે બુઝો આ ગ્રંથના ત્રીજા સર્ગના શ્લોક ૧૪૧૨-૧૪૧૩. ('આ 'ભવસંવેધ' નું સ્વરૂપ આ દશમાં સર્ગમાં પહેલા પંચાશ્વ શ્લોકોમાં છે. ત્યારપછી, ૩૭ માં દાર 'મહા અદ્યપ્યક્ત્ય' નું સ્વરૂપ ૬૬ થી ૧૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં વર્ણનું છે.).

યથા સંજ્ઞી નરસ્તિર્યગુત્પન્નો નરકે ક્વચિત્ ।

તત્તો મૃતો મનુષ્યે વા તિરશ્ચિ વા તતઃ પુનઃ ॥ ૫ ॥

તન્નૈવ નરકે ભૂયો મર્ત્યે તિરશ્ચિ વેતિ સઃ ।

ભવાનઘૌ સમાપૂર્ય નવમે ચ ભવે તતઃ ॥ ૬ ॥

અવશ્યમન્યપર્યાયં નરસ્તિર્યગવાપ્નુયાત્ ।

વક્ત્યમાણેષ્વપિ બુધેઃ કાર્યેવં ભાવના સ્વયમ્ ॥ ૭ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તથૈવ ભવનેશેષુ જ્યોતિષ્કઠ્યંતરેષ્વપિ ।

તિર્યગ્નરો કિલાદ્યાસુ સૌધર્મપ્રભૃતિયુષુ ॥ ૮ ॥

ભવાનઘૌ પૂરયતો ભવૌ દ્વૌ ચ જઘન્યતઃ ।

इमौ पूरयतः प्रोक्तनारकेषु सुरेषु च ॥ ९ ॥ युग्मम् ॥

जघन्यायुष्टया माघवत्यामुत्पाद्यमानकः ।

तिर्यग् ज्येष्ठायुरन्यो वा भवान् सप्तैव पूरयेत् ॥ १० ॥

તથાહિ । સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયસ્તિર્યક્ પૂર્વકોઽયાયુરન્વિતઃ ।

जघन्यायुष्टयोत्पन्नः सप्तम्यां नरकावनौ ॥ ११ ॥

એવી રીતે કે કોઇ સંજ્ઞી મનુષ્ય અથવા તિર્યચ કોઇ નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઇને ત્યાંથી મૃત્યુ પામી મનુષ્યની અથવા તિર્યચની ગતિમાં જાય , અને ત્યાંથી પુનઃ તેજ નરકમાં આવી ફરીને મનુષ્ય અથવા તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે. એવી રીતે આઠ ભવો પૂરીને પછી નવમે ભવે તે મનુષ્ય કે તિર્યચ અન્ય પર્યાયને પામે છે. વક્ત્યમાણ ભવસંવેધોમાં પણ વિદ્વાનોએ એવીજ રીતે પાતાની મેળેજ ભાવના બાણી લેવી. ૫-૭.

એવીજ રીતે ભવનપતિમાં, જ્યોતિષ્કમાં અને વ્યન્તરમાં તથા સૌધર્મ વગેરે આઠ દેવલોકમાં, તિર્યચ અને મનુષ્ય આઠ ભવ પૂરે છે, અને પૂર્વોક્ત નરકગતિ અને દેવગતિમાં જઘન્ય બે ભવ પૂરે છે. ૮-૯

વળી જઘન્ય આયુષ્યવધી માઘવતી નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો તિર્યચ કે બીજો પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યે કરીને સાહિત થાય તો સાતજ ભવ પૂરે છે. ૧૦

તે આ પ્રમાણે:—

કોટિપૂર્વના આયુષ્યવાળો સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિ તિર્યચ સાતમી નરકમાં જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને ઉત્પન્ન થઇ, ત્યાંથી નીકળી તિર્યચમાં આવે તથા ત્યાંથી પાછો

તતશ્ચોધૃત્ય તિર્યક્ષુ સસમ્યાં ચ તતઃ પુનઃ ।

તિર્યક્ષુ ચ તતઃ દમાયાં સસમ્યાં ચ તતઃ પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

તિર્યક્ષેવ તતશ્ચાસૌ નોદ્ભવેત્સસમક્ષિતૌ ।

एवं ससमभवान् कृत्वाऽष्टमेऽन्यं भवमाप्नुयात् ॥ १३ ॥ विशेषकम् ॥

તિર્યગ્ જ્યેષ્ઠાયુર્જઘન્યાયુષ્કોઽથોત્કૃષ્ટજીવિતામ્ ।

अवाप्नुवन्माघवत्यां भवान् पंचैव पूरयेत् ॥ १४ ॥

उत्पद्यते द्विर्नरके तत्र तिर्यक्षु च त्रिशः ।

ततश्चासौ षष्ठभवे नोद्भवेत्सસમક્ષિતૌ ॥ ૧૫ ॥

उत्कृष्टायुष्टयाल्पायुष्टया वा सસમક્ષિતૌ ।

તિર્યક્ જ્યેષ્ઠાયુરન્યો વા ત્રિભવઃ સ્યાજ્ઞઘન્યતઃ ॥ ૧૬ ॥

તત્ર તિર્યગ્ભવૌ તુ દ્વાવેકઃ સ્યાત્સસમક્ષિતૌ ।

માઘવત્યા નારકાણાં તિર્યક્ષેવ ગતિર્યતઃ ॥ ૧૭ ॥

ચતુર્ભંગ્યા નરઃ સંજ્ઞી સસમં નરકં વ્રજન્ ।

જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ સંપૂરયેદ્ભવદ્વયમ્ ॥ ૧૮ ॥

સાતમી નરકમાં જાય; અને ત્યાંથી પાછો તિર્યચમાં અને ત્યાંથી પુનઃ સાતમી નરકમાં જાય; અને ત્યાંથી પાછો તિર્યચામાં જ જાય છે, સાતમી નરકમાં જતો નથી. એવી રીતે સાત ભવો કરીને આઠમે ભવે અન્ય ભવ પામે છે. ૧૧-૧૩.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ માઘવતી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પામી પાંચ જ ભવ પૂરે છે. એ બે વખત નરકમાં અને ત્રણ વખત તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પછી છઠ્ઠા ભવમાં એ સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૪-૧૫.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો અથવા જઘન્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ, ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યત્વ અથવા જઘન્ય આયુષ્યત્વને લઈને જો સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે જઘન્યતઃ ત્રણ ભવ કરે. એમાં બે ભવ તિર્યચના થાય અને એક ભવ સાતમી નરકનો થાય કેમકે માઘવતી નરકના નારકી-ઓની ગતિ તિર્યચામાં જ થાય છે. ૧૬-૧૭.

સંજ્ઞી મનુષ્ય ચતુર્ભંગીવડે સાતમી નરકમાં જાય તો જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ બે ભવ પૂરે છે. ૧૮.

આનતાદિચતુઃકલ્પ્યાં સર્વગ્રેવેયકેષુ ચ ।
 ચતુર્ભંગ્યોદ્ભવન્ મર્ત્યઃ સતોસ્કર્ષાત્ ભવાન્ સૃજેત્ ॥ ૧૯ ॥
 ત્રિર્દેવેષુ ચતુસ્તત્ર સમુત્પથ નરેષ્વસૌ ।
 અવશ્યમન્યપર્યાયમવાપ્નોત્યષ્ટમે ભવે ॥ ૨૦ ॥
 વિજયાદિચતુષ્કે ચ ભવાન્ પંચૈવ પૂરયેત્ ।
 ત્રીન્ ભવાન્ નૃષુ મધ્યૌ ચ દ્વૌ ભવૌ વિજયાદિષુ ॥ ૨૧ ॥
 જઘન્યસ્ત્વાનતાદિષ્વેતેષુ નિશ્ચિલેષ્વપિ ।
 ભવાંસ્ત્રીન્મનુજઃ સંજ્ઞી સમર્થયેત્ સમુદ્ભવન્ ॥ ૨૨ ॥
 યદાનતાદિદેવાનાં નૃબ્ય દ્વાસજન્મનાં ।
 નરેષ્વેવોત્પત્તિરિતિ જઘન્યેન ભવાસ્ત્રયઃ ॥ ૨૩ ॥
 જઘન્યાશ્ચોત્કર્ષતોઽપિ પંચમેઽનુત્તરે નરઃ ।
 ત્રીન્ભવાન્ પૂરયેત્ મોક્ષમવશ્યં યાત્યસૌ તતઃ ॥ ૨૪ ॥
 ભવનવ્યન્તરજ્યોતિષ્કાથકલ્પદ્વયાવધિ ।
 યુગ્મિનો નરતિર્યંચઃ પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૨૫ ॥

‘ આનત ’ વગેરે ચાર દેવલોકમાં અને સર્વ ગ્રેવેયકોમાં ચતુર્ભંગીવડે ઉત્પન્ન થતો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ સાત ભવ કરે છે. તેમાં ત્રણ ભવ દેવગતિના કરે છે અને ચાર ભવ મનુષ્યના કરે છે. આઠમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાયને પામે છે. ૧૯-૨૦.

‘ વિજય ’ આદિ ચારને વિષે ઉત્પન્ન થાય તો પાંચ જ ભવ પૂરે છેઃ એમાં ત્રણ મનુષ્યગતિમાં, અને મધ્યના એ વિજય વગેરેમાં (પૂરે છે). ૨૧.

વળી ‘ આનત ’ વગેરે સર્વ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય તો ત્રણ ભવ પૂરે છે. કેમકે આનત આદિક દેવો મનુષ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ પાછો જન્મ પણ મનુષ્યમાં જ લે છે. અને તેથી એના જઘન્યથી ત્રણ ભવ થાય છે. ૨૨-૨૩.

પાંચમા અનુત્તરવિમાનમાં રહેલો મનુષ્ય જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પણ ત્રણ ભવ પૂરે છે. પછી તે અવશ્ય એણે ભવ છે. ૨૪.

યુગ્મિક મનુષ્ય અને તિર્યંચો ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા એ દેવલોક

જઘન્યાદુસ્કર્ષતોઽપિ યુગ્મિનાં યત્સુધાશિષુ ।
 ઉત્પન્નાનાં પુનરપિ સ્યાદુત્પત્તિર્ન યુગ્મિષુ ॥ ૨૬ ॥
 રત્નપ્રભાયાં ભવનાધિપતિઘ્નન્તરેષ્વપિ ।
 અસંજ્ઞી પર્યાપ્તિર્યગ્ ભવયુગ્મં સમર્થયેત્ ॥ ૨૭ ॥
 યદસ્ય નરકે સ્વર્ગે ચોત્પન્નસ્ય તતઃ પુનઃ ।
 અસંજ્ઞિતિર્યક્ત્પત્તિર્ભવે નાનન્તરે ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥
 ભવનઘ્નન્તરજ્યોતિઃસહસ્રારાન્તનાકિનઃ ।
 આયષ્ઢનરકોત્પન્નનારકાશ્ચ સમેઽપ્યમી ॥ ૨૯ ॥
 ઉત્પન્નમાનાઃ પર્યાપ્તસંજ્ઞિતિર્યગ્નરેષુ વે ।
 પૂરયન્તિ ભવાનષ્ટ પ્રત્યેકં તન્ન ભાવના ॥ ૩૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 કશ્ચિદ્ભવનપત્યાદિક્ષયુત્ત્વૈકાન્તરમુદ્ભવન્ ।
 ચતુર્વારં હિ પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યગ્નરો ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥
 તતઃ સ તિર્યગ્ મર્ત્યો વા નાપ્નુયાન્નવમે ભવે ।
 પૂર્વોક્તભવનેશાદિભાવં તાદૃક્સ્વભાવતઃ ॥ ૩૨ ॥

સુધી જે ભવ પૂરે છે. કેમકે જઘન્યતઃ તેમજ ઉત્કૃષ્ટતઃ યુગલીઆઓની, દેવગતિમાંથી ફરી યુગલીઆમાં ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૫-૨૬.

અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત તિર્યગ્, રત્નપ્રભામાં તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરમાં પણ જે ભવ પૂરે છે. કેમકે નરક અને સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, એમની, ત્યાંથી અનન્તરભવમાં પુનઃ અસંજ્ઞી તિર્યગ્માં ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૨૭-૨૮.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક તથા સહસ્રારદેવલોક સુધીના દેવો, અને પહેલી છ નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલા નારકીઓ—એ સર્વે પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યગ્ અને મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય તો દરેક આઠ ભવ પૂરે છે. ૨૯-૩૦.

એમાં ભાવના આ પ્રમાણે છે:—કોઈક ભવનપતિ આદિક અયીને જે એકાંતરે ઉત્પન્ન થાય તો ચારવાર પર્યાપ્તસંજ્ઞી તિર્યગ્ અથવા મનુષ્ય થાય. પછી તે તિર્યગ્ અથવા મનુષ્ય નવમે ભવે પૂર્વોક્ત ભવનપતિ આદિકનો ભવ પામે નહિ; કેમકે એનો એવો સ્વભાવ છે. ૩૧-૩૨.

સંશિપર્યાસતિર્યંચુ સસમક્ષિતિનારકાઃ ।
 પૂરયન્તિ ભવાન્ ષડ્ યેઽનુત્કૃષ્ટસ્થિતિશાક્તિનઃ ॥ ૩૩ ॥
 ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિયુક્તાસ્તુ સસમક્ષિતિનારકાઃ ।
 તેષૂત્કર્ષાજ્ઞાયમાનાઃ સ્યુશ્વતુર્ભવપૂરકાઃ ॥ ૩૪ ॥
 આનતાદિસ્વશ્વતુષ્કસર્વગ્રૈવેયકામરાઃ ।
 ઉત્પદ્યમાના ઉત્કર્ષાન્નૃષુ ષડ્ભવપૂરકાઃ ॥ ૩૫ ॥
 મનુષ્યેષૂત્પદ્યમાનાઃ વિજયાદિવિમાનગાઃ ।
 ભવાંશ્ચતુર ઉત્કર્ષાત્ પૂરયન્તિ નિરન્તરમ્ ॥ ૩૬ ॥
 જઘન્યતસ્ત્વાનતાદિદેવા દ્વિભવપૂરકાઃ ।
 યતશ્ચ્યુતાનામેતેષાં નોત્પત્તિર્મનુજાન્વિના ॥ ૩૭ ॥
 ઉત્કર્ષતો જઘન્યાઞ્ચ સુરાઃ સર્વાર્થસિદ્ધિજાઃ ।
 મનુષ્યેષુ સમુત્પદ્ય પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥
 ભવનવ્યન્તરજ્યોતિઃસૌધર્મેશાનનાકિનઃ ।
 પૃથિવ્યપ્તરૂપૃત્પદ્યમાના દ્વિભવપૂરકાઃ ॥ ૩૯ ॥
 જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ ભૂયોઽપ્યુત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ।
 તેષાં નિર્ગત્ય પૃથ્વ્યાદેર્ભવનેશાદિનાકિષુ ॥ ૪૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અનુત્કૃષ્ટ એટલે જઘન્ય સ્થિતિવાળા સાતમી નારકીના જીવો સંશીપર્યાસ તિર્યચને વિષે છ ભવ પૂરે છે. પણ જેઓ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા છે એઓ તેો ચાર ભવ પૂરે છે. ૩૩-૩૪.

‘આનત’ વગેરે ચાર દેવલોકમાં અને સર્વ ગ્રૈવેયલોકના દેવો મનુષ્યગતિમાં આવી ઉત્કૃષ્ટતાઃ છ ભવ પૂરે છે. ૩૫.

‘વિજય’ આદિ વિમાનમાં રહેલા દેવો મનુષ્યગતિ પામીને, નિરન્તર ઉત્કૃષ્ટતાઃ ચાર ભવ પૂરે છે. ૩૬.

‘આનત’ વગેરેના દેવો જઘન્યતાઃ બે ભવ પૂરે છે; કેમકે ત્યાંથી અથવા ત્યારે એમને મનુષ્યગતિ શિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી. ૩૭.

‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ માં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થઈ ઉત્કર્ષતાઃ તેમજ જઘન્યતાઃ બે ભવ પૂરે છે. ૩૮.

ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાનદેવલોકના દેવો પૃથ્વી, અપ્ અને

વાયુતેજઃકાયયોસ્તુ દેવાનાં ગત્યસમ્ભવાત્ ।
 તદીયો ભવસંવેધો નાત્ર પ્રોક્તો જિનેશ્વરૈઃ ॥ ૪૧ ॥
 અસંજ્ઞિસંજ્ઞિતિર્યચો નરાઃ સંજ્ઞિન એવ ચ ।
 અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યધુ પૂરયન્તિ ભવદ્વયમ્ ॥ ૪૨ ॥
 યુગ્મિનાં નૃતિરશ્વાં યદ્વિપથાનન્તરે ભવે ।
 ગતિર્દેવગતાવેવ ભગવદ્ગિર્નિરૂપિતા ॥ ૪૩ ॥
 ભૂકાયિકોઽમ્ભોઽગ્નિવાયુષ્વેકાન્તરે પરિભ્રમન્ ।
 ભવાનસંખ્યાન્ પ્રત્યેકમનુકૃષ્ટસ્થિતિઃ સૃજેત્ ॥ ૪૪ ॥
 એવમમ્બુકાયિકોઽપિ પ્રત્યેકં દમાગ્નિવાયુષુ ।
 ઉત્પદ્યમાનોઽસંખ્યેયાન્ ભવાનુત્કર્ષતઃ સૃજેત્ ॥ ૪૫ ॥
 વહ્નિકાયોઽપિ પૃથ્વ્યમ્બુકાયિષ્વેકાન્તરં ભવાન્ ।
 કુર્યાદસંખ્યાનનિલોઽપ્યેવં પૃથ્વ્યમ્બુવહ્નિષુ ॥ ૪૬ ॥
 તથા દમામ્ભોઽગ્નિમરુતઃ પ્રત્યેકં ચ વનસ્પતૌ ।
 ભવાનસંખ્યાન્ કુર્વન્તિ જાયમાના નિરન્તરમ્ ॥ ૪૭ ॥

વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થાય તો એ ભવ પૂરે છે; કેમકે પૃથ્વીકાય વગેરેમાંથી નીકળ્યા પછી, એઓની, જ્ઞાન્યથી તેમજ ઉત્કર્ષથી પણ, ભવનપતિ આદિ દેવોમાં ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી. ૩૯-૪૦.

વળી વાયુકાયમાં કે અગ્નિકાયમાં દેવોની ગતિ નથી થતી. મારે એનો ભવસંવેધ કહ્યો નથી. ૪૧.

અસંજ્ઞી અને સંજ્ઞી-એમ બેઉ પ્રકારના તિર્યચો અને કૃદ્ધ સંજ્ઞીજ મનુષ્યો અસંખ્ય-આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને તિર્યચને વિષે એ ભવ પૂરે છે. કારણ કે યુગ્મી મનુષ્ય અને તિર્યચોની, મૃત્યુબાદ અનન્તર ભવમાં દેવગતિજ થાય છે એમ ભગવાનનું વચન છે. ૪૨-૪૩.

પૃથ્વીકાયનો જીવ જ્ઞાન્ય સ્થિતિમાં એકાંતરે જળ, અગ્નિ અને વાયુકાયમાં પરિભ્રમણ કરતો દરેકની અંદર અસંખ્ય ભવ કરે છે. ૪૪.

એ જ પ્રમાણે અપ્કાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય એમ દરેકની અંદર ઉત્પન્ન થયો થકો ઉત્કૃષ્ટતઃ અસંખ્યાત ભવ કરે છે. ૪૫.

તેમજ અગ્નિકાય એકાંતરે પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયમાં ભ્રમતો થકો, અને વાયુકાય વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને અગ્નિકાયમાં ભ્રમતો થકો અસંખ્ય ભવ કરે છે. ૪૬.

एवं वनस्पतिरपि पृथिव्यादिचतुष्टये ।

प्रत्येकमुत्पद्यमानः कुर्यादसंख्यकान् भवान् ॥ ४८ ॥

वनस्पतिकाયિકેષુત્પદ્યમાનો વનસ્પતિઃ ।

भवाननन्तान् कुर्वीत निरन्तरं परिभ्रमन् ॥ ४९ ॥

प्रत्येकमुत्पद्यमानाः पृथिव्यादिषु पंचसु ।

भवान् संख्यानं विदधति प्रत्येકं विकलेन्द्रियाः ॥ ૫૦ ॥

પ્રત્યેકં વિકલેષ્વેવં પંચભૂકાયિકાદયઃ ।

प्रत्येकमुत्पद्यमानाः संख्येयभवपूरकाः ॥ ૫૧ ॥

વિકલાક્ષેષુ સંખ્યેયાન્ સર્વેઽપિ વિકલેન્દ્રિયા ।

भवान् विदध्युः प्रत्येकं जायमानाः परस्परम् ॥ ૫૨ ॥

પૂર્વોક્તાયુશ્ચતુર્ભંગ્યાં જ્યેષ્ઠાયુરુપલક્ષિતે ।

भंगत्रये भवानष्टौ कुर्युः सर्वे चमादयः ॥ ૫૩ ॥

તથાહિ । પૃથ્વીકાયિક ઉત્કૃષ્ટાયુષ્ક ઉત્કૃષ્ટજીવિષુ ।

अष्टकायिकेषुत्कर्षेणोज्ज्वेद्वारचतुष्टयम् ॥ ૫૪ ॥

વળી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, અને વાયુકાય એ દરેક નિરંતર વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થતા રહી અસંખ્યાત ભવો કરે છે. ૪૭.

એ જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયનો જીવ પણ પૃથ્વીકાય આદિ ચારેમાંના પ્રત્યેકમાં ઉત્પન્ન થઇ અસંખ્યભવ કરે છે. ૪૮.

વનસ્પતિકાય વળી વનસ્પતિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થઇ નિરંતર પરિભ્રમણ કરતો અનન્ત ભવ કરે છે. ૪૯.

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેમાં ઉત્પન્ન થતો વિકલેન્દ્રિય જીવ સંખ્યાત ભવ કરે છે. ૫૦.

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેમાંનો દરેક પણ વિકલેન્દ્રિયની અંદર ઉત્પન્ન થઇ સંખ્યાત ભવ કરે છે. ૫૧.

સર્વ વિકલેન્દ્રિયો વળી વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થઈ સંખ્યાત ભવો કરે છે. ૫૨.

પૂર્વોક્ત આયુની ચતુર્ભંગીની અંદર ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણ ભાગમાં પૃથ્વીકાય આદિ જીવો આઠ ભવ કરે છે. ૫૩.

તે આ પ્રમાણે:—

પવમેકાન્તરં વારાનુત્પથ ચતુરસ્તતઃ ।

અવશ્યમન્યપર્યાયં લભતે નવમે ભવે ॥ ૫૫ ॥

ઉત્કૃષ્ટાયુર્મૂમિકાયોઽનુત્કૃષ્ટાયુષ્કવારિષુ ।

ઉત્પથમાનોઽપ્યુત્કર્ષાન્નિવાનદૈવ પૂરયેત્ ॥ ૫૬ ॥

एवं मूकायिकोऽनुत્कृष्टायुरुત્કृष्टजीविषु ।

उन्नवन्नम्बुषूत्कर्षात् स्यादष्टभवपूरकः ॥ ५७ ॥

અપ્કાયાદિનામપીત્થં વિકલ્પાનાં ચ ભાવ્યતામ્ ।

ભવાષ્ટકાત્મા સંવેધો જ્યેષ્ઠાયુર્મંગકત્રયે ॥ ૫૮ ॥

अनुत્कृष्टायुषां त्वेषां स्यादनुत્कृष्टजीविषु ।

संवेधः प्रायुक्त एवासंख्यसंख्यभवात्मकः ॥ ५९ ॥

પૃથ્વ્યાદીનામ્ અસંખ્યભવાત્મકઃ વિકલ્પાનામ્ સંખ્યભવાત્મકઃ ઇતિ ॥

क्षमादयो विकलाद्याश्च जघन्यतो भवद्वयम् ।

कुर्युः ज्येष्ठकनिष्ठायुरूपे मंगचतुष्टये ॥ ६० ॥

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપ્કાયની અંદર ઉત્કૃષ્ટતઃ ચાર વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૪

એવી રીતે એકાંતરે ચાર વાર ઉત્પન્ન થઈને ત્યાંથી નવમે ભવે અવશ્ય અન્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૫

ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય જઘન્ય આયુષ્યવાળા અપ્કાયની અંદર ઉત્પન્ન થઈને પશુ ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ ભવ પૂરે છે. ૫૬

એજ પ્રમાણે જઘન્ય આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા અપ્કાયની અંદર ઉત્પન્ન થઈને ઉત્કૃષ્ટતઃ આઠ ભવ પૂરે છે. ૫૭

એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા ત્રણે ભાંગાની અંદર અપ્કાય વગેરેનો અને વિકલ્પેન્દ્રિયોનો સુદ્ધાં આઠ ભવ સંખ્યાથી ભવસંવેધ બાણી લેવો. ૫૮

વળી જઘન્યઆયુષ્યવાળાઓનો, જઘન્ય આયુષ્યવાળાઓની અંદર, પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અસંખ્યાત ભવરૂપ તેમજ સંખ્યાત ભવરૂપ ભવસંવેધ હોય છે. ૫૯

એટલે કે પૃથ્વીકાય આદિકનો અસંખ્યાત ભવરૂપ, અને વિકલ્પેન્દ્રિયોનો સંખ્યાત ભવરૂપ ભવસંવેધ હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુરૂપ ચારે ભાંગાઓની અંદર, પૃથ્વીકાય વગેરે અને વિકલ્પેન્દ્રિયો સુદ્ધાં જઘન્યતઃ બે ભવ કરે છે. ૬૦

યુગ્મિવર્જાશ્ચ મનુજાસ્તિર્યચઃ સંઙ્ખ્યસંજ્ઞિનઃ ।
 પ્રત્યેકં જાયમાનાઃ સ્યુર્મિથોઽષ્ટભવપૂરકાઃ ॥ ૬૧ ॥
 જઘન્યોત્કૃષ્ટાયુરુત્થચતુર્ભંગ્યામપિ સ્ફુટમ્ ।
 ભવાન્ કૃત્વાષ્ટ નવમે તેઽન્યં પર્યાયમાપ્નુયુઃ ॥ ૬૨ ॥
 તથૈવ ઇવ પૃથ્વ્યાદિપંચકે વિકલત્રયે ।
 જાયમાનાશ્ચતુર્ભંગ્યાં કુર્યુઃ પ્રત્યેકમષ્ટ તાન્ ॥ ૬૩ ॥
 તથા ક્ષમાયાઃ સવિકલાસ્તિર્યન્તુ સંઙ્ખ્યસંજ્ઞિષુ ।
 નૃષ્વયુગ્મિષુ ચોત્પદ્યમાના ભંગચતુષ્ટયે ॥ ૬૪ ॥
 પૂરયન્તિ ભવાનઘૌ સ ચ પૃથ્વ્યાદિકોઽસુમાન્ ।
 નરતિર્યગ્ભવાત્તસ્માન્ન પૃથ્વ્યાદિસ્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૬૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 જઘન્યાદુત્કર્ષતોઽપિ મનુષ્યાઃ પવનાગ્નિષુ ।
 ઉત્પદ્યમાના દ્વાવૈવ પૂરયન્તિ ભવૌ સ્વલુ ॥ ૬૬ ॥
 યતો હિ પવનાગ્નિભ્ય ઉષ્ઠૃતાનાં શરીરિણામ્ ।
 અનન્તરભવે નૈવ નરેષૂત્પત્તિસમ્ભવઃ ॥ ૬૭ ॥

યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યો, તથા સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી તિર્યંચો દરેક ઉત્પન્ન થઇને
 પરસ્પર આઠ ભવ પૂરે છે. ૬૧

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુથી થતી ચોક્કાંગીની અંદર પણ તેઓ આઠ ભવ કરીને
 નવમે ભવે ચોક્કસ અન્યપર્યાય પામે છે. ૬૨

વળી એઓ દરેક, પૃથ્વીકાય આદિ પાંચમાં તેમજ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોમાં ઉત્પન્ન થયાથકા
 ચોક્કાંગીની અંદર આઠ ભવ કરે છે. ૬૩

વળી વિકલેન્દ્રિય સહિત પૃથ્વીકાય આદિકો, સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી તિર્યંચોમાં તેમજ
 યુગ્મી શિવાયના મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઇ ચાર ભાંગાઓની અંદર આઠ ભવ પૂરે છે. અને
 એ પૃથ્વી આદિક છવ એ મનુષ્ય અને તિર્યંચના ભવથી પૃથ્વીત્વ આદિ પામતો
 નથી. ૬૪-૬૫

મનુષ્યો વાઉકાય અને અગ્નિકાયને વિષે ઉત્પન્ન થતા થકા ઉત્કૃષ્ટતા તેમજ જઘન્યતાઃ
 બેજ ભવ પૂરે છે. કેમકે વાયુકાય અને અગ્નિકાયથી નીકળેલા પ્રાણીઓને અનન્તર ભવમાં
 મનુષ્યગતિ પામવી અસંભવિ છે. ૬૬-૬૭

યથોક્તાનામથ ભવસંવેધાનાં યથાગમમ્ ।
 કાલમાનં વિનિશ્ચેતુમામ્નાયોઽયં વિતન્યતે ॥ ૬૮ ॥
 જઘન્યાદાન્તર્મુહૂર્ત્તામુત્કર્ષાત્પૂર્વકોટિકામ્ ।
 સ્થિતિં વિચિત્રયાતિ તિર્યગ્ નરકેષ્વલિલેષ્વપિ ॥ ૬૯ ॥
 તાવદાયુર્યુતેષ્વેતિ તેભ્યો મૃત્વાપિ નારકાઃ ।
 સહસ્રારાન્તદેવેષ્વપ્યસૌ તાદક્ષિતિર્વ્રજેત્ ॥ ૭૦ ॥
 દેવાસ્તેઽપીદશાયુષ્કેષ્વેષ્વાયાન્તિ તતશ્ચ્યુતાઃ ।
 અસંખ્યજીવી તિર્યક્તુ યાતીશાનાન્તનાકિષુ ॥ ૭૧ ॥
 નરો માસપૃથક્સ્વાયુર્ધર્મા યાતિ જઘન્યતઃ ।
 વંશાવિષુ દ્વાસુ ષટ્સુ વર્ષપૃથક્સ્વજીવિતઃ ॥ ૭૨ ॥
 ઉત્કર્ષાત્પૂર્વકોઢ્યાયુર્યાત્યસૌ દ્વાસુ સસસુ ।
 આયાન્ત્યુક્તસ્થિતિષ્વેવ નૃષૂક્તનારકા અપિ ॥ ૭૩ ॥
 ના જઘન્યાત્ માસપૃથક્સ્વાયુરાસ્વર્દયં વ્રજેત્ ।
 ઊર્ધ્વં સ્વલ્લપૃથક્સ્વાયુર્યાતિ યાવદનુત્તરાન્ ॥ ૭૪ ॥

હવે ઉક્ત ભવસંવેધાનું આગમેક્ત કાળમાન નિશ્ચિત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે આમ્નાય કહીએ છીએ:—૬૮

જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની સ્થિતિને ધારણ કરનારે તિર્યચ સર્વ નરકોમાં જાય છે. ૬૯

એવી સ્થિતિવાળો નારકી ત્યાંથી મૃત્યુ પામીને તેટલા આયુષ્યવાળા સહસ્રાર દેવલોકમાં જાય છે. ૭૦

ત્યાંથી આવેલા એ દેવો પણ એટલાજ આયુષ્યવાળી દેવગતિ પામે છે. અને અસંખ્ય આયુષ્યવાળો તિર્યચ તો પ્રશાન સુખીના દેવોમાં જાય છે. ૭૧

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય જઘન્યતઃ ‘ ધર્મા ’ નામની નરકને વિષે જાય છે. પૃથક્ત્વવર્ષના આયુષ્યવાળો વળી વંશાદિક છ નારકોમાં જાય છે. ૭૨.

કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટતઃ સાતે નરકોમાં જાય છે. અને એટલા આયુષ્યવાળા નારકો ઉક્તસ્થિતિવાળી મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૩.

પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ એ દેવલોક સુખી જાય છે અને પૃથક્ત્વ વર્ષના આયુષ્યવાળો છેક અનુત્તર વિમાન સુખી જાય છે. ૭૪.

ઉત્કર્ષાન્તુ ત્રિપલ્યાયુઃ સ્વદ્વયં યાવદેતિ સઃ ।

ઊર્ધ્વં તતઃ પૂર્વકોટ્યાયુષ્ક ઇવ સ ગચ્છતિ ॥ ૭૫ ॥

તિર્યક્ યુગ્મિનૃતિર્યક્તુ ત્વન્તર્મુહૂર્તજીવિતઃ ।

ગચ્છેજ્ઞધન્યતો માસપૃથક્સ્વાયુર્નરઃ પુનઃ ॥ ૭૬ ॥

ઉત્કર્ષતઃ પૂર્વકોટિમાનાયુષ્કાવુભાવપિ ।

અસંખ્યાયુર્નૃતિર્યક્તૃત્પદ્યેતે નાધિકાયુષૌ ॥ ૭૭ ॥

ઉક્તશોષાણાં તુ પૂર્વાપરયોર્ભવયોઃ સ્થિતિઃ ।

ગુરુલ્લઘુશ્ચ જ્ઞેયા તજ્જ્યેષ્ઠાન્યાયુરપેક્ષયા ॥ ૭૮ ॥

एवं च विवक्षितभवप्राप्यभवयोः परमां स्थितिम् ।

લઘ્વીં વા ભવસંખ્યાં ચ જઘન્યાં વા ગરીયસીમ્ ॥ ૭૯ ॥

સ્વયં વિભાઠ્ય નિષ્ઠંક્યં વિવક્ષિતશરીરિણામ્ ।

ભવસંવેધકાલસ્ય માનં જ્યેષ્ઠમથાવરમ્ ॥ ૮૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

યથા ગરિષ્ઠાયુષ્કસ્ય મનુષ્યસ્યાદિમક્ષિતૌ ।

ઉત્કૃષ્ટાયુર્નારિકત્વં લભમાનસ્ય ચાસકૃત્ ॥ ૮૧ ॥

ત્રણ પદ્યોપમના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય ઉત્કૃષ્ટો એ દેવલોક સુધી જાય છે. એનાથી ઉપર તો કોડપૂર્વનું આયુષ્ય હોય એજ જાય છે. ૭૫.

અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળો તિર્યચ, અને જઘન્યતઃ પૃથક્ત્વમાસના આયુષ્યવાળો મનુષ્ય યુગ્મી મનુષ્યની કે તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૬.

વળી ઉત્કૃષ્ટતઃ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા—એ એકીને અસંખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યની કે તિર્યચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી અધિક આયુષ્યવાળાની એ ગતિ નથી. ૭૭.

બાકી રહેલાઓની પૂર્વાપર એક ભવોની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ એઓના ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય આયુષ્યની અપેક્ષાએ બાણવી. ૭૮.

વળી એજ પ્રમાણે વિવક્ષિતભવની અને પ્રાપ્ત થનારા ભવની ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ, તથા ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય ભવસંખ્યા સ્વયં બાણી લઈને, વિવક્ષિત પ્રાણીઓના ભવસંવેધના કાળનું જ્યેષ્ઠ તેમજ કનિષ્ઠ માન ધારી લેવું. ૭૯—૮૦.

જેમકે, પહેલી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળું નરકત્વ પામેલા ઉત્કૃષ્ટ-આયુષ્યવાળા મનુ-

ઉત્કૃષ્ટો ભવસંવેધકાલઃ સંકલિતો ભવેત્ ।
 ચતુઃપૂર્વકોટિયુક્તચતુઃસાગરસંમિતઃ ॥ ૮૨ ॥ યુગમમ્ ॥
 દ્વયોરુત્કૃષ્ટાયુષોસ્તુ સંવેધઃ સ્યાજ્જઘન્યતઃ ।
 પૂર્વકોટિસમધિકસાગરોપમસંમિતઃ ॥ ૮૩ ॥
 ઉત્કૃષ્ટાયુર્નરલઘુસ્થિતિનારકયોઃ ગુરુઃ ।
 સોઽબ્દાયુતચતુષ્કાઢ્યં પૂર્વકોટિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૪ ॥
 ઉત્કૃષ્ટાયુર્નરલઘુસ્થિતિનારકયોઃ લઘુઃ ।
 સંવેધોઽબ્દાયુતયુતપૂર્વકોટિમિતો મતઃ ॥ ૮૫ ॥
 જઘન્યાયુર્નરોત્કૃષ્ટસ્થિતિનારકયોઃ ગુરુઃ ।
 ચતુર્માસપૃથક્ત્વાઢ્યં સ સ્યાદ્ધાર્ધિચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૬ ॥
 જઘન્યાયુર્નરોત્કૃષ્ટજીવિનારકયોઃ લઘુઃ ।
 ઇકમાસપૃથક્ત્વાઢ્યચાર્દ્ધિમાનો ભવત્યસૌ ॥ ૮૭ ॥
 ઉત્કૃષ્ટો ભવસંવેધો જઘન્યજીવિનોઃ દ્વયોઃ ।
 ચતુર્માસપૃથક્ત્વાઢ્યં વર્ષાયુતચતુષ્ટયમ્ ॥ ૮૮ ॥

ધ્યનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચાર કોડપૂર્વ અને ચાર સાગરોપમનો હોય છે. ૮૧-૮૨.

બન્ને ગતિના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળાઓનો સંવેધકાળ જઘન્યતઃ એક કોડપૂર્વ અને એક સાગરોપમનો છે. ૮૩.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચારકોડપૂર્વ અને ચાળીશહજાર વર્ષનો છે. ૮૪.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને જઘન્યસ્થિતિવાળા નારકનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ કોડપૂર્વ અને દશહજાર વર્ષનો છે. ૮૫.

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નારકનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચાર સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ ચતુર્માસનો છે. ૮૬.

જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા નારકનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ એક સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ માસનો છે. ૮૭.

બેઉ જઘન્યઆયુષ્યવાળા હોય એઓનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચાલીશ હજાર વર્ષ ને પૃથક્ત્વ ચતુર્માસનો છે. ૮૮.

જઘન્યો ભવસંવેધો જઘન્યજીવિનોઃ દ્વયોઃ ।

एकमासपृथक्त्वाढ्याः दशवर्षसहस्रकाः ॥ ८९ ॥

यथा वा ज्येष्ठायुषस्तिरश्चः प्रोद्भवतः सप्तमक्षितौ ।

जघन्यायुष्टयोत्કृष्टा भवसंवेधसंस्थितिः ॥ ९० ॥

चतुःपूर्वकोटियुक्ताः स्युः षट्षष्टिः पयोधयः ।

अल्पायुषोऽन्तर्मुहूर्त्तचतुष्टययुजोऽस्य ते ॥ ९१ ॥ युग्मम् ॥

यथा वा ज्येष्ठायुषां नृणां ज्येष्ठायुष्टया सप्तमक्षितौ ।

ज्येष्ठः कालः पूर्वकोट्याढ्यास्त्रयस्त्रिंशदब्धयः ॥ ९२ ॥

जघन्यायુર્નૃણામલ્પાયુષ્ટયા સપ્તમક્ષિતૌ ।

જઘન્યોઽબ્દપૃથક્ત્વાઢ્યા દ્વાવિંશતિપયોધયઃ ॥ ૯૩ ॥

एवं सर्वेषु भंगेषु सर्वेषामपि देहिनाम् ।

विभाव्यो भवसंवेधकालो गुरुर्लघुः स्वयम् ॥ ९४ ॥

स्याद् भूयान् विस्तर इति नेह व्यक्त्या विविच्यते ।

पंचमांगे चतुर्विंशतं भाव्यं तदर्थिभिः ॥ ९५ ॥

એઉ જઘન્ય આયુષ્યવાળા હોય એઓનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ દશહજાર વર્ષ ને પૃથક્ત્વમાસનો છે. ૮૯.

જઘન્ય આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા તિર્થંચનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ ચારકોડ પૂર્વ ને છાસઠ સાગરોપમનો છે; અને જઘન્ય આયુષ્યવાળાનો ભવસંવેધકાળ એ સંખ્યા ઉપર ચાર અન્તમુહૂર્ત વધારેનો છે. ૯૦-૯૧.

ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો ઉત્કૃષ્ટ ભવસંવેધકાળ એક કોડ પૂર્વ અને તેત્રીશ સાગરોપમનો છે. ૯૨.

અદ્યપઆયુષ્યપણાએ કરીને સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થતા જઘન્ય આયુષ્યવાળા મનુષ્યનો જઘન્ય ભવસંવેધકાળ બાવીશ સાગરોપમ ને પૃથક્ત્વ વર્ષોનો છે. ૯૩.

એ પ્રમાણે સઘળા ભાંગાને વિષે, સર્વ પ્રાણીઓનો, ઉત્કૃષ્ટ કે જઘન્ય ભવસંવેધકાળ સ્વથમેવ સમજી લેવો. ૯૪.

ખહુ વિસ્તાર થઇ બધા માટે અહિં વ્યક્તિપૂર્વક વિવેચન કરતા નથી. માટે જેઓ વિસ્તારના અર્થી હોય એઓએ પાંચમા અંગનું 'બાવીશમું' શતક જોવું. ૯૫.

(એ પ્રમાણે 'ભવસંવેધ' પ્રકરણ સંપૂર્ણ.)

અથાષ્ટનવતેર્જીવભેદાનામુચ્યતે ક્રમાત્ ।
 ક્રમપ્રાસાલ્પબહુતા મહાલ્પબહુતાભિધા ॥ ૧૬ ॥
 ગર્ભજા મનુજાઃ સ્તોકા નાર્યઃ સંખ્યગુણાસ્તતઃ ।
 તામ્યશ્ચ સ્થૂલપર્યાસાગ્નયોઽનુત્તરનાકિનઃ ॥ ૧૭ ॥
 ક્રમાદસંખ્યઘ્નાસ્તેભ્યશ્ચોર્ધ્વગ્રૈવેયકત્રયે ।
 મધ્યત્રયેઽધસ્ત્રયે ચાચ્યુતે ચૈવારણેઽપિ ચ ॥ ૧૮ ॥
 પ્રાણતેઽધાનતે સ્વર્ગે સમુત્પન્નાઃ સુધાશિનઃ ।
 ક્રમેણ સંખ્યેયગુણાઃ સસાપ્યેતે નિરૂપિતાઃ ॥ ૧૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તતો માધવતીજાતા મધાજાતાશ્ચ નારકાઃ ।
 સહસ્રારસુરાસ્તેભ્યો મહાશુક્રસુરાસ્તતઃ ॥ ૨૦૦ ॥
 તેભ્યોઽરિષ્ઠા નૈરયિકાસ્તેભ્યો લાંતકનાકિનઃ ।
 તેભ્યોજનાનારકાશ્ચ બ્રહ્મલોકસુરાસ્તતઃ ॥ ૨૦૧ ॥
 તેભ્યઃ શૈલાનૈરયિકા માહેન્દ્રત્રિદશાસ્તતઃ ।
 તેભ્યઃ સનત્કુમારસ્થા વંશાનૈરયિકાસ્તતઃ ॥ ૨૦૨ ॥
 તેભ્યઃ સંમુર્છિમનરાસ્તેભ્યશ્ચેશાનનાકિનઃ ।
 ક્રમાદસંખ્યેયગુણાશ્ચતુર્દશાપ્યમી સ્મૃતાઃ ॥ ૨૦૩ ॥ કલાપકમ્ ॥

હવે સંસારી જીવોની મહા અલ્પબહુતા વિષે (દ્વાર ૩૭ મું).

અર્હિ, જીવના અઘ્રાણ્ય લેહમાં કયા અલ્પ અને કયા બહુ છે એ સંબંધી વિવેચન કરે છે. ૬૬.

સૌથી અલ્પ ગર્ભજ મનુષ્યો છે. એનાથી સંખ્યગણી સ્ત્રીઓ છે. અને એનાથી સંખ્યગણા અનુક્રમે સ્થૂલપર્યામ અગ્નિકાયના જીવો અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે. ૬૭.

એઓથી સંખ્યગણા અનુક્રમે, ત્રણ ઉર્ધ્વગ્રૈવેયકોના, ત્રણ મધ્ય ગ્રૈવેયકોના, ત્રણ અધોગ્રૈવેયકોના, અચ્યુત દેવલોકના, આરણ્ય દેવલોકના, પ્રાણ્યુત દેવલોકના અને આનતદેવલોકના દેવો છે. ૬૮-૬૯.

એઓથી અસંખ્યેયઅસંખ્યેયગણા અનુક્રમે નીચે પ્રમાણેના ચૌદ છે:—

માધવતીના નારકો, મધાના નારકો, સહસ્રારના દેવતા, મહાશુક્રના દેવતા, અરિષ્ઠાના નારકો, લાંતકના દેવતા, અંજનાના નારકો, બ્રહ્મલોકના દેવતા, શૈલાના નારકો, માહેન્દ્રદેવલોકના દેવો, સનતકુમારના દેવો, વંશાના નારકો, સંમુર્છિમ મનુષ્યો અને ધુશાનદેવલોકના દેવો. ૧૦૦-૧૦૩.

ઈશાનસ્થસુરેભ્યસ્તદેવ્યઃ સંખ્યગુણાસ્તતઃ ।
 સૌધર્મદેવાસ્તદેવ્યસ્તેભ્યઃ સંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૪ ॥
 અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો ભવનાધિપનાકિનઃ ।
 ભવનાધિપદેવ્યશ્ચ તેભ્યઃ સંખ્યગુણાધિકાઃ ॥ ૧૦૫ ॥
 તામ્યોઽસંખ્યગુણાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રથમચ્છિતિનારકાઃ ।
 તેભ્યોઽપ્યસંખ્યેયગુણાઃ પુર્માસઃ પશ્ચિણઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૦૬ ॥
 પક્ષિણ્યોઽથ સ્થલચરાસ્તત્તિલ્લિયોઽમ્બુચરા અપિ ।
 અમ્બુચર્યો વ્યન્તરાશ્ચ વ્યન્તર્યો જ્યોતિષામરાઃ ॥ ૧૦૭ ॥
 જ્યોતિષ્કદેવ્યઃ સ્થલચરક્લીબાઃ સ્થલપયશ્ચરાઃ ।
 નપુંસકા ઇવ તતઃ પર્યાપ્તાશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૦૮ ॥
 ક્રમેણ સંખ્યેયગુણા પક્ષિણ્યાદ્યાશ્ચયોદશ ।
 તતઃ પર્યાપ્તપંચાક્ષા અધિકાઃ સંખ્યસંજ્ઞિનઃ ॥ ૧૦૯ ॥ વિશેષકમ્ ॥
 તેભ્યઃ પર્યાપ્તકા દ્વયજ્ઞાઃ પર્યાપ્તાસ્ત્રીન્દ્રિયાસ્તતઃ ।
 ક્રમાદિશેષાભ્યધિકાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ પરમેશ્વરેઃ ॥ ૧૧૦ ॥

વળી ઇશાન દેવલોકના દેવોથી, એઓની દેવીઓ સંખ્યાતગણી છે. એઓથી સંખ્યાત-ગણા સૌધર્મના દેવો છે; એઓથી સંખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે. એઓથી અસંખ્યગણા ભવનપતિના દેવો છે અને એઓથી સંખ્યાતગણી એમની દેવીઓ છે. ૧૦૪-૧૦૫.

એથી અસંખ્યગણા પહેલી નરકના નારકો છે અને એથી પણ અસંખ્યગણા નર-પક્ષીઓ છે. ૧૦૬.

વળી પક્ષિણીઓ, સ્થળચરો અને સ્થળચરીઓ, જળચર અને જળચરીઓ, વ્યન્તરો અને વ્યન્તરીઓ, જ્યોતિષીદેવો અને દેવીઓ, નપુંસકવેદી જોયર-સ્થળચર અને જળચર, અને પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિયો—આ તેરે અનુક્રમે સંખ્યાતસંખ્યાતગણા છે. અને એઓથી અધિક સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૧૦૭-૧૦૮.

એઓથી અધિક પર્યાપ્ત જેઇન્દ્રિયો છે, અને એઓથી વળી અધિક પર્યાપ્ત ત્રેઇન્દ્રિયો છે. ૧૧૦.

તેભ્યોઽપર્યાપ્તપંચાક્ષા અસંખ્યેયગુણાસ્તતઃ ।

અપર્યાપ્તાશ્ચતુર્ચિદ્વીન્દ્રિયાઃ સ્યુરધિકાધિકાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

તેભ્યઃ પ્રત્યેકપર્યાપ્તા દુમાઃ પર્યાપ્તિકાસ્તતઃ ।

નિગોદા વાદરાઃ સ્થૂલપૃથ્વ્યમ્બુમરુતોઽપિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્થૂલાપર્યાપ્તિકા અગ્નિપ્રત્યેકદ્રુનિગોદકાઃ ।

પૃથ્વીજલવાયવશ્ચ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તિવહ્નયઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પર્યાપ્તિપ્રત્યેકદ્રુમાદયો દ્વાદશાપ્યસંખ્યગુણાઃ ।

ક્રમતસ્તતઃ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તાઃ દમામ્બુવાયવોઽભ્યધિકાઃ ॥ ૧૧૪ ॥ વિશેષકમ્ ॥

તતઃ સંખ્યેયગુણાઃ પર્યાપ્તિસૂક્ષ્મવહ્નયઃ ।

તતઃ પર્યાપ્તિસૂક્ષ્મદમામ્બોઽનિલા અધિકાધિકાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અસંખ્યઘ્નાસ્તતોઽપર્યાપ્તિકસૂક્ષ્મનિગોદકાઃ ।

તતઃ સંખ્યગુણાઃ પર્યાપ્તિકાઃ સૂક્ષ્મનિગોદકાઃ ॥ ૧૧૬ ॥

ક્રમાત્તતોઽનન્તગુણાશ્ચત્વારોઽમી અભવ્યકાઃ ।

અષ્ટસમ્યક્સ્વાશ્ચ સિદ્ધાઃ સ્થૂલપર્યાપ્તિભૂરુહઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એએથી અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિયો અસંખ્યગણા છે અને એએથી અધિકઅધિક અપર્યાપ્ત ચૌરિન્દ્રિયો ત્રેઇન્દ્રિયો અને એઇન્દ્રિયો છે. ૧૧૧.

એએથી અસંખ્યઅસંખ્યગણા અતુકમે નીચેના બાર છે; પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનરૂપતિકાય, પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ, બાદર-પૃથ્વી અપ્ અને વાયુ, સ્થૂળ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય-પ્રત્યેકવનરૂપ-તિકાય-નિગોદ-પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાઉકાય, અને સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અગ્નિકાય. વળી એએથી અધિક સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાઉકાય છે. ૧૧૨-૧૧૪.

વળી એએથી સંખ્યાતગણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય છે. એએથી અધિકઅધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-વાયુકાય છે. ૧૧૫.

એએથી અસંખ્યગણા અપર્યાપ્તસૂક્ષ્મ નિગોદ છે અને એએથી સંખ્યાતગણા પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ નિગોદ છે. ૧૧૬.

એથી અનન્ત અનન્તગણા અતુકમે અશબ્દો, સમકિતથી પડેલા, સિદ્ધો, અને બાદર-પર્યાપ્ત વનરૂપિ છે. ૧૧૭.

તેભ્યશ્ચ બાદરાઃ પર્યાપ્તકાઃ સ્યુરોઘતોઽધિકાઃ ।

સ્થૂલાપર્યાપ્તિતરવસ્તતોઽસંખ્યગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અપર્યાપ્તા બાદરાઃ સ્યુસ્તેભ્યો વિશેષતોઽધિકાઃ ।

સામાન્યતો બાદરાશ્ચ વિશેષાભ્યધિકાસ્તતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અસંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યો સૂક્ષ્માપર્યાપ્તિમૂલ્હઃ ।

તતઃ સામાન્યતઃ સૂક્ષ્માપર્યાપ્તકાઃ કિલાધિકાઃ ॥ ૧૨૦ ॥

સ્યુઃ સંખ્યેયગુણાસ્તેભ્યઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્તિમૂલ્હઃ ।

ઇતોઽધિકાધિકા જ્ઞેયા વક્ષ્યમાણાશ્ચતુર્દશ ॥ ૧૨૧ ॥

સૂક્ષ્મા પર્યાપ્તકા ઓઘાત્ સૂક્ષ્માઃ સામાન્યતોઽપિ ચ ।

ભવ્યા નિગોદિનશ્ચૌષાદોઘાન્ન વનકાયિકાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ઓઘાદેકેન્દ્રિયા ઓઘાતિર્યંચશ્ચ તતઃ પુનઃ ।

મિથ્યાદૃશશ્ચાવિરતાઃ સકષાયાસ્તતોઽપિ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

છદ્મસ્થાશ્ચ સયોગાશ્ચ સંસારિણસ્તથૌઘતઃ ।

સર્વજીવાશ્ચેતિ સાર્વૈર્મહાલ્પબહુતોદિતા ॥ ૧૨૪ ॥ કલાપકમ્ ॥

એએાથી અધિક વળી ઓઘતઃ બાદરપર્યાપ્ત, અને એએાથી પણ અનન્તગણા બાદરઅપર્યાપ્ત વનરૂપતિકાય છે. ૧૧૮.

એએાથી વિશેષ અધિક બાદરઅપર્યાપ્ત, અને એનાથી વિશેષ અધિક 'સામાન્યતઃ બાદર' છે. ૧૧૯.

એનાથી અસંખ્યગણા સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત વનરૂપતિકાય છે, અને તેનાથી અધિક 'સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત' છે. ૧૨૦.

એનાથી સંખ્યગણા સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત વનરૂપતિકાય છે. એનાથી અધિકઅધિક નીચેના ચૌદ બાહુવાઃ—ઓઘતઃ સૂક્ષ્મપર્યાપ્ત, સામાન્યતઃ સૂક્ષ્મ, ઓઘતઃ ભવ્યો, ઓઘતઃ નિગોદો, ઓઘતઃ વનરૂપતિકાય, ઓઘતઃ એકેન્દ્રિયો, ઓઘતઃ તિર્યંચો, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અવિરતી, કષાવી, છદ્મસ્થ, સયોગી, સંસારી, ઓઘથી સર્વ જીવો. ૧૨૧-૧૨૪.

એ પ્રમાણે સર્વથા પ્રકારે ' મહોદૃત્ અલ્પબહુત્વ ' સમજવું.

एवं जीवास्तिकायो यो द्वारेः प्रोक्तः पुरोदितैः ।
द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैः स पञ्चधा भवेत् ॥ १२५ ॥

अनन्तजीवद्रव्यात्मा द्रव्यतोऽसावुदीरितः ।
क्षेत्रतो लोकमात्रोऽसौ सत्त्वात्तेषां जगन्त्रये ॥ १२६ ॥

कालतः शाश्वतो वर्णादिभिः शून्यश्च भावतः ।
उपयोगगुणश्चासौ गुणतः परिकीर्तितः ॥ १२७ ॥

निरन्तरं बध्यमानैः स च कर्मकदम्बकैः ।
विसंस्थुलो भवाम्भोधौ बहुधा चेष्टतेऽङ्गभाक् ॥ १२८ ॥
पुद्गलैर्નિચિતે લોકેઽજનપૂર્ણસમુદ્ગવત્ ।
મિથ્યાત્વપ્રમુલ્હેર્મૂરિહેતુભિઃ કર્મપુદ્ગલાન્ ॥ ૧૨૯ ॥
કરોતિ જીવઃ સંબદ્ધાન્ સ્થેન ક્ષીરેણ નીરવત્ ।
જોહેન વહ્નિવદ્વા યત્ તત્કર્મેત્યુચ્યતે જિનેઃ ॥ ૧૩૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥
તત્ચ કર્મ પૌદ્ગલિકં શુભાશુભરસાંચિતમ્ ।
ન ત્વન્યતીર્થિકામીષ્ટાદૃષ્ટાદિવદમૂર્ત્તકમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

હવે પૂર્વે (ચાથા સર્ગમાં) સાહત્રીશ દ્વારે વડે જે ‘જીવાસ્તિકાય’નું નિરૂપણ કરેલું છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ગુણ-આ પાંચ દૃષ્ટિબિન્દુએ પાંચ પ્રકારનો છે. ૧૨૫.

દ્રવ્યના દૃષ્ટિબિન્દુએ એટલે કે ‘દ્રવ્યથી’ એ અનન્તજીવદ્રવ્યાત્મક છે; ‘ક્ષેત્રથી’ લોક-માત્રપ્રમાણ છે; કેમકે ત્રણ જગતમાં એનું અસ્તિત્વ છે; ‘કાળથી’ શાશ્વતો છે; ‘ભાવથી’ વર્ણાદિક રહિત છે; અને ‘ગુણથી’ ઉપયોગગુણવાળો છે. ૧૨૬-૧૨૭.

એ જીવ નિરંતર બંધાય કરતા ચોક્કસ કર્મોને લીધે બહુધા અસ્થિરપણે ભવસમુદ્રમાં આથળ્યા કરે છે. ૧૨૮.

અંજનથી ભરેલા ડાબલાની જેમ આ લોક પુદ્ગલોથી ભરેલો છે-તેમાં જીવ, મિથ્યાત્વ આદિક અનેક હેતુઓવડે, કર્મના પુદ્ગલોને ક્ષીરનીરની પેઠે અથવા લોહાગ્નિની પેઠે પોતાની સાથે સંબદ્ધ કરે છે. એ પુદ્ગલોને જિનેશ્વરોએ કર્મ કહ્યાં છે. ૧૨૯-૧૩૦.

એ કર્મ શુભાશુભરસયુક્ત હોઈ પુદ્ગલિક છે. અન્યમતવાળાઓ જે અદૃષ્ટ આદિ માને છે તેના જેવું એ અરૂપી નથી. ૧૩૧.

ઘ્યોમાદિવદમૂર્ત્યે સ્વસ્ય વિશ્વાંગિસાધિકૌ ।

નેતસ્કૃતાનુગ્રહોપધાતૌ સંભવતઃ સ્વલુ ॥ ૧૩૨ ॥

હેતવઃ કર્મબંધે ચ ચત્વારો મૂલભેદતઃ ।

સપ્તપંચાશદેતે ચ સ્યુસ્તદુત્તરભેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મિથ્યાસ્વાવિરતિકષાયયોગસંજ્ઞાશ્ચ મૂલભેદાઃ સ્યુઃ ।

તત્ર ચ પંચવિધં સ્યાન્મિથ્યાત્વં તત્ર કથિતં પ્રાક્ ॥ ૧૩૪ ॥

અસંયતાત્મનાં સ્યાત્ દ્વાદશભાવિરતિઃ સ્વલુ ।

ષટ્કાર્યારંભપંચાક્ષચિત્તાસંવરજક્ષણા ॥ ૧૩૫ ॥

કષાયા નોકષાયાશ્ચ પ્રાક્ ષોડશ નવોદિતાઃ ।

યોગાસ્તથા પંચદશ સપ્તપંચાશદિત્યમી ॥ ૧૩૬ ॥

કર્મબંધઃ પ્રકૃત્યાત્મા સ્થિતિરૂપો રસાત્મકઃ ।

પ્રદેશબંધ इत्येवं ચતુર્ભેદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રકૃતિસ્તુ સ્વભાવઃ સ્યાત્ જ્ઞાનાવૃત્ત્યાદિકર્મણામ્ ।

યથાજ્ઞાનાચ્છાદનાદિઃ સ્થિતિઃ કાલવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૩૮ ॥

જે એ કર્મને આકાશ વગેરેની જેઠે અરૂપી માનીએ તો એનાથી થતા અનુગ્રહ અને ઉપધાત-એ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ છે તે-સંભવી શકે નહિ. ૧૩૨.

કર્મબંધના મૂળ ચાર હેતુઓ છે (ચાર પ્રકારે કર્મ બંધાય છે), જે કે ઉત્તરોત્તર તો કર્મબંધમાં સત્તાવન હેતુઓ છે. ૧૩૩.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ-એ ચાર મૂળ હેતુઓ છે. આમાં જે ‘મિથ્યાત્વ’ છે તે પાંચ પ્રકારનું છે-એનું અગાઉ વર્ણન કરી ગયા છીએ. ૧૩૪.

સંયમવિનાના પ્રાણીઓને છકાયના આરંભરૂપ, અને પાંચઇન્દ્રિય તથા છઠ્ઠું મન-એ છના અસંવરરૂપ-એમ બાર પ્રકારની ‘અવિરતિ’ હોય છે. ૧૩૫.

સોળ ‘કષાય’ છે અને નવ નોકષાય છે-એનું પણ અગાઉ વર્ણન આપી ગયા છીએ. વળી ‘યોગ’ ૫૬૨ છે. એમ સત્તાવન ઉત્તર હેતુઓ થયા. ૧૩૬.

કર્મબંધ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) પ્રકૃત્યાત્મક (પ્રકૃતિબંધ), (૨) સ્થિતિરૂપ (સ્થિતિબંધ), (૩) રસાત્મક (રસબંધ) અને (૪) પ્રદેશબંધ. ૧૩૭.

જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારા કર્મોના (જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના) જે સ્વભાવ-એનું નામ ‘પ્રકૃતિ’. ૧૩૮.

બધ્નં વિવચિતં કર્મ કર્મત્વેન હિ તિષ્ઠતિ ।

યાવત્કાલં સ્થિતિઃ સા સ્યાત્ ત્યજેત્તન્નાં તતઃ પરમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

રસો મધુરકટ્વાદિઃ સદસત્કર્મણાં મતઃ ।

ભવેત્ પ્રદેશબન્ધસ્તુ દલિકોપચયાત્મકઃ ॥ ૧૪૦ ॥

યથા હિ મોદકઃ કશ્ચિત્ પ્રકૃત્યા વાતહત્ ભવેત્ ।

શુંઠયાદિજન્મા કશ્ચિત્ પિત્તનુજ્વીરકાદિજઃ ॥ ૧૪૧ ॥

કશ્ચિત્સ્પક્ષસ્થિતિઃ કશ્ચિન્માસપ્રમૃતિકસ્થિતિઃ ।

સ્યાત્કશ્ચિન્મધુરઃ કશ્ચિત્તિક્તઃ કશ્ચિત્કટુસ્તથા ॥ ૧૪૨ ॥

કશ્ચિત્સેરદલઃ કશ્ચિત્ દ્રવ્યાદિસેરદલાત્મકઃ ।

કાર્યેવં ભાવના વિજ્ઞેઃ પ્રકૃત્યાદિષુ કર્મણામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિભેદેન તત્ત્વ કર્માદૃષ્ટા મતમ્ ।

સ્યાત્ જ્ઞાનાવરણીયાસ્યં દર્શનાવરણીયકમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

‘ સ્થિતિ ’ એટલે કાળનો નિશ્ચય. કર્મ બાંધ્યું હોય એ અમુક કાળસુધી કર્મત્વરૂપે સત્તામાં રહી પછી એ સ્થિતિને છોડે છે. એ ‘ અમુક કાળ ’—તે સ્થિતિ સમજવી. ૧૩૮-૧૩૯.

હવે ‘ રસ ’. સત્ એટલે શુભ કર્મોનો મધુર રસ કહેવાય છે, અને અસત્ કર્મોનો કડવો કહેવાય.

જીવ ઉપર કર્મનાં ફળ એટલે થર ને થર બંધાતા આવે એ ‘ પ્રદેશ ’ કહેવાય. ૧૪૦.

આ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ (ફળ) ને લઈને, કર્મની એક મોઢક સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે:—

જેવી રીતે સુંઠ વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુ હોય એની વાયુ દૂર કરવાની પ્રકૃતિ હોય; અને જીરું વગેરે નાખીને બનાવેલા લાડુની પિત્ત દૂરવાની પ્રકૃતિ હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક પ્રકૃતિ—સ્વભાવ હોય. ૧૪૧.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ એક પખવાડીયાની સ્થિતિવાળો એટલે એટલી સુદૃઢ રહી શકે એવો હોય ને કોઈ વળી એક માસની પણ સ્થિતિવાળો હોય. એવીજ રીતે કર્મની અમુક સ્થિતિ હોય.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ મધુર, એટલે ગળ્યો હોય અને કોઈ કડવો પણ હોય. એવીજ રીતે કર્મનો પણ અમુક રસ હોય. ૧૪૨.

જેવી રીતે કોઈ લાડુ એક ચેરના ફળ (વજન) નો હોય ને કોઈ બચેરના ફળનો પણ હોય. તેવી રીતે કર્મ પણ ભારે ફળવાળું હોય. ૧૪૩.

એ કર્મ મૂળ પ્રકૃતિના દષ્ટિબિન્દુએ આઠ પ્રકારનાં છે: (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

વેદનીયં મોહનીયમાયુર્ગોત્રં ચ નામ ચ ।

અન્તરાયં ચેત્યથૈષામુત્તરપ્રકૃતીર્બ્રુવે ॥ ૧૪૫ ॥

જ્ઞાનાનિ પંચોક્તાનિ પ્રાક્ યશ્ચ તેષાં સ્વભાવતઃ ।

આચ્છાદકં પટ ઇવ દર્શાં તત્ પંચધા મતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનાવરણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

મનઃપર્યાયાવરણં કેવલાવરણં તથા ॥ ૧૪૭ ॥

આવૃત્તિશ્ચક્ષુરાદીનાં દર્શનાનાં ચતુર્વિધા ।

નિદ્રાઃ પંચેતિ નવધા દર્શનાવરણં મતમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

સુખપ્રબોધા નિદ્રા સ્યાત્ સા ચ દુઃસ્વપ્રબોધકા ।

નિદ્રાનિદ્રા પ્રચલા ચ સ્થિતસ્યોદ્ધૃં સ્થિતસ્ય વા ॥ ૧૪૯ ॥

ગચ્છતોઽપિ જનસ્ય સ્યાત્પ્રચલાપ્રચલાભિધા ॥

સ્થાનર્દ્ધિર્વાસુદેવાર્થબલાહશ્ચિન્તિતાર્થકૃત્ ॥ ૧૫૦ ॥

દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુ, (૬) ગોત્ર, (૭) નામ અને (૮) અન્તરાય. ૧૪૪-૧૪૫.

વળી એઓની ઉત્તર પ્રકૃતિ આ પ્રમાણે—

પૂર્વે જે પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન વર્ણુવ્યાં છે તે જ્ઞાનોને, ચક્ષુને વચ્ચેના કટકો આચ્છાદિત કરે છે તેમ આચ્છાદન કરનાર જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય ૧૪૬.

એ પણ પાંચ પ્રકારનું છે : (૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય અને (૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય. ૧૪૭.

વળી ચક્ષુદર્શન વગેરે જે દર્શનો પણ અગાઉ વર્ણુવી ગયા છીએ તે દર્શનોને આર પ્રકારનાં આવરણ છે, અને પાંચ પ્રકારની નિદ્રા છે. એમ નવ પ્રકાર દર્શનના આવરણના થયા. ૧૪૮.

નિદ્રા પાંચ પ્રકારની કહી એ આ રીતે :—(૧) ‘નિદ્રા’, એટલે સુષ્પેથી ભગત થવાય એવી; (૨) ‘નિદ્રાનિદ્રા’, જેમાંથી દુષ્પેથી એટલે માંડમાંડ ભગત થવાય એવી; (૩) ‘પ્રચલા’ એટલે ખેડાંખેડાં ઉઘી ભય કે ઉભાં ઉભાં ઉંઘે એ; (૪) ‘પ્રચલાપ્રચલા’ એટલે ચાલતાં ચાલતાં ઉંઘ આવે એ; (૫) ‘સ્થાનર્દ્ધિ’ એટલે વાસુદેવનાં અરધા બળ જેટલી અને દિવસના ચિન્તવેલા કાર્યને કરનારી. ૧૪૯-૧૫૦.

સ્થાના સંઘાતીભૂતા યદિઃ દિનચિન્તિતાર્થવિવચાતિકાંચા યસ્યાં સા
સ્થાનયદિઃ ઇતિ તુ કર્મગ્રન્થાવત્તૂર્ણો ॥

આચસંહનનાપેક્ષામિદમસ્યાં બલં મતમ્ ।

અન્યથા તુ વર્તમાનયુવખ્યોઽષ્ટયુગં ભવેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

અયં કર્મગ્રન્થવૃત્તાચ્છિપ્રાયઃ ॥ જીતકલ્પવૃત્તૌ તુ । યદુદયે અતિ-
સંક્ષિપ્તપરિણામાત્ દિનદૃષ્ટમર્થ ઉત્પાદ્ય પ્રસાધયતિ કેશવાર્ધબલશ્ચ
જાયતે । તદનુદયેઽપિ ચ સ શેષપુરુષેભ્યઃ ત્રિચતુર્થ્યો ભવતિ । इयं च
प्रथमसंहनिन एव भवति । इति उक्तमस्ति । इति श्रेयम् ॥

दर्शनानां हन्ति लब्धिं मूलादाद्यं चतुष्टयम् ।

लब्धां दर्शनलब्धिं द्राक् निद्रां निघ्नन्ति पञ्च च ॥ ૧૫૨ ॥

वेदनीयं द्विधा साताऽसातरूपं प्रकीर्तितम् ।

स्यादिदं मधુदिग्धासिધારાલેહનસન્નિભમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

કર્મગ્રન્થની અવત્તૂરીમાં સ્થાનચિદ્ધિ (સ્થાનનગ્રહચિદ્ધિ) ને બદલે ‘સ્થાનગૃહિ’ એવા
શબ્દો છે. સ્થાન=એકઠી થયેલી. ગૃહિ= (દિવસે ચિન્તવેલી વાતની) અત્યંત આકાંક્ષા. જે
નિદ્રામાં દિવસે ચિન્તવેલા અર્થની અત્યંત આકાંક્ષા વર્તાય એવી નિદ્રા તે સ્થાનગૃહિ
નિદ્રા કહેવાય.

આ નિદ્રામાં આટલું બધું બળ કહ્યું તે પહેલાં સંઘયણવાળા મનુષ્યની અપેક્ષાએ કહ્યું
છે. અન્યથા તો એ વર્તમાનકાળના યુવકોના બળથી આઠગણ સમજવું. ૧૫૧.

આ ‘કર્મગ્રન્થની વૃત્તિ’ ના અભિપ્રાયે કહ્યું છે. ‘જીતકલ્પ’ ની વૃત્તિમાં તો એમ કહ્યું
છે કે-જેનો ઉદય થયે, મનુષ્ય અતિસંક્ષિપ્તપરિણામથી ઉઠીને દિવસે એટલું કાર્યમાં મૂકે છે
તે સ્થાનચિદ્ધિ નિદ્રા. એ નિદ્રામાં આણસમાં વાસુદેવનું અરધું બળ આવે છે. એ નિદ્રાનો ઉદય
ન હોય તો એ એવી નિદ્રાવાળા આણસમાં સાધારણ આણસ કરતાં ત્રણચારગણ બળ આવે
છે. આ નિદ્રા પ્રથમ સંઘયણવાળાને જ હોય છે.

પહેલાં ચાર દર્શનાવસ્થો છે તે દર્શનોની લબ્ધિનો મૂળમાંથી વિનાશ કરે છે, અને
પાંચ નિદ્રાએ છે તે પ્રાપ્ત થયેલી લબ્ધિનો સત્વર નાશ કરે છે. ૧૫૨.

હવે ત્રીજું વેદનીય કર્મ. આ કર્મ સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય એમ બે પ્રકારે છે.
જે મધ ચોપડેલી તલવારના ધારને આટવા જેવું એના જેવું છે. ૧૫૩.

યદ્વેદ્યતે પ્રિયતયા સ્વગાદિયોગાત્ ભવેત્તદિહ સાતમ્ ।
યત્કંટકાદિતોઽપ્રિયરૂપતયા વેદ્યતે સ્વસાતં તત્ ॥ ૧૫૪ ॥

યન્મધ્યવન્મોહયતિ જીવં તન્મોહનીયકમ્ ।
દ્વિધા દર્શનચારિત્રમોહભેદાક્ષવીરિતમ્ ॥ ૧૫૫ ॥
મિથ્યાત્વમિશ્રસમ્યક્સ્વભેદાક્ષત્રાદિમં ત્રિધા ।
ચારિત્રમોહનીયં તુ પંચવિંશતિધા ભવેત્ ॥ ૧૫૬ ॥
કષાયાઃ ષોડશ નવ નોકષાયાઃ પુરોદિતાઃ ।
હસ્થષ્ટાવિંશતિવિધં મોહનીયમુદીરિતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥
પતિ ગત્યન્તરં જીવો યેનાયુસ્તત્તતુર્વિધમ્ ।
દેવાયુશ્ચ નરાયુશ્ચ તિર્યક્નૈરયિકાયુષી ॥ ૧૫૮ ॥
હં નિગદતુલ્યં સ્યાદસમાપ્યેદમંગમાક્ર ।
જીવઃ પરમવં ગન્તું ન શક્નોતિ કદાપિ યત્ ॥ ૧૫૯ ॥
ગૂયતે શબ્દ્યતે શબ્દૈર્યસ્માદુચ્ચાવચ્ચૈર્જનઃ ।
તત્ ગોત્રકર્મ સ્યાદેતત્ દ્વિધોષ્ણનીચભેદતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

પુષ્પની માળા વગેરેના યોગની જેમ જે પ્રિયપદ્ધે વેદાય તે સાતાવેદનીય કર્મ અને જે કંટક આદિના યોગની જેમ અપ્રિયપદ્ધે વેદાય એ અસાતાવેદનીયકર્મ. ૧૫૪.

ત્રિધા મોહનીય કર્મ. મધ્યની જેમ જીવને મોહ પમાડે એ મોહનીય કર્મ. એના બે પ્રકાર છે : (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય. ૧૫૫.

દર્શનમોહનીય કર્મના વળી ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) મિશ્ર અને (૩) સમ્યક્ત્વ. ચારિત્રમોહનીયના પચીસ ભેદ છે : સોળ કષાય અને નવ નોકષાય. આ પ્રમાણે મોહનીયકર્મના અઠ્યાવીશ પ્રકાર થયા. ૧૫૬-૧૫૭.

પાંચમું આયુકર્મ. જે કર્મવડે જીવ અન્યગતિમાં જાય એ આયુકર્મ. એ ચાર પ્રકારનું છે : (૧) દેવઆયુષ્ય, (૨) મનુષ્યઆયુષ્ય, (૩) તિર્યચઆયુષ્ય અને (૪) નરકઆયુષ્ય. ૧૫૮.

આ આયુકર્મ પ્રાણીને બેડી સમાન છે. કારણ કે એ પૂર્ણ કર્યા વિના પ્રાણી કદાપિ અન્ય ભાવમાં જઈ શકતો નથી. ૧૫૯.

છઠું ગોત્રકર્મ. જેને લીધે લોકો માણસને મ્હોટે નામે કે હલકે-તોછડે નામે બોલાવે છે તે ગોત્રકર્મ. એ ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર-જેમ બે પ્રકારનું છે. ૧૬૦.

इदं कुशलतुल्यं स्यात् कुलालो हि तथा सृजेत् ।
 किञ्चित् कुम्भादिभाण्डं तत् यथा लोकेः प्रशस्यते ॥ १६१ ॥
 किञ्चिच्च कुस्सिताकारं तथा कुर्यादसौ यथा ।
 अक्षिप्तमद्याद्यपि तत् भाण्डं लोकेन निन्यते ॥ १६२ ॥
 कर्मणापि तथાનેન ધનરૂપોઝ્જિજ્ઞાતોઽપિ હિ ।
 ઉચ્ચૈર્ગોત્રતયા કશ્ચિત્ પ્રશસ્યઃ ક્રિયતેઽમુમાન્ ॥ ૧૬૩ ॥
 કશ્ચિચ્ચ નીચૈર્ગોત્રત્વાત્ ધનરૂપાદિમાનપિ ।
 ક્રિયતે કર્મણાનેન નિન્યો નન્દનૃપાદિવત્ ॥ ૧૬૪ ॥
 ગતિજાત્યાદિપર્યાયાનુભવં પ્રતિદેહિનઃ ।
 નામયતિ પ્રહૃયતિ યત્તન્નામેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૬૫ ॥
 ચિત્રકૃત્સદૃશં ચૈતત્ વિચિત્રાણિ સૃજેયથા ।
 ચિત્રાણ્યેષ મિથોઽતુલ્યાન્યેવં નામાપિ દેહિનઃ ॥ ૧૬૬ ॥
 દ્વિચત્વારિશદ્વિધં તત્ સ્થૂલભેદવિવચ્ચયા ।
 સ્યાદ્વા ત્રિનવતિવિધં ત્રિયુક્ષતવિધં તુ વા ॥ ૧૬૭ ॥
 સપ્તષષ્ટિવિધં વા સ્યાદયથાક્રમમથોચ્યતે ।
 વિકલ્પાનાં ચતુર્ણામપ્યેષાં વિસ્તૃતિરાગમાત્ ॥ ૧૬૮ ॥

એ વળી કુંભારના કામ જેવું છે. કુંભાર કોઈ વાસણુ એવું બનાવે છે કે લોકો એની પ્રશંસા કરે છે, અને કોઈ વળી એવું બનાવે છે કે તે મધવાળું નહિં છતાં લોકો એની નિંદા કરે છે. (તેમ લોકો, ઉચ્ચ ગોત્રી હોય એની પ્રશંસા કરે છે અને નીચ ગોત્રી હોય એની નિંદા કરે છે). ૧૬૧-૧૬૨.

કોઈ ધનરૂપહીન માણસ લોકોની પ્રશંસા પામે છે એ એના એવા ઉચ્ચ ગોત્રકર્મને લીધે જ. અને કોઈ ધનવાન, રૂપવાન હોવા છતાં નંદનૃપતિની પેઠે લોકોમાં નિંદાય છે એ એના એવા નીચ ગોત્રકર્મનું જ ફળ છે. ૧૬૩-૧૬૪.

સાતમું નામકર્મ. દરેક પ્રાણીના, ગતિ, જાતિ આદિ પચાસના અનુભવને દાખવનારું કર્મ-તે નામકર્મ કહેવાય છે. ૧૬૫.

એ એક ચિતારા જેવું છે. જેમ કોઈ ચિતારા પરસ્પર અતુલ્ય-એક બીજાને મળતાં ન આવે એવાં વિચિત્ર ચિત્રો ચીતરે છે એવી જાતનું આ નામકર્મ છે. ૧૬૬.

આ નામકર્મ છે તે સ્થૂલભેદોની ગણતરીએ એંતાળીસ પ્રકારનું છે, અથવા ત્રણ પ્રકારનું અથવા એકસોને ત્રણ પ્રકારનું અથવા સડસઠ પ્રકારનું છે. ૧૬૭-૧૬૮.

ગતિર્જાતિર્વપુશ્ચૈવોપાંગં બન્ધનમેવ ચ ।

સંઘાતનં સંહનનં સંસ્થાનં વર્ણં એવ ચ ॥ ૧૬૯ ॥

ગન્ધો રસશ્ચ સ્પર્શશ્ચાનુપૂર્વી ચ નભોગતિઃ ।

ચતુર્દશેતા નિર્દિષ્ટાઃ પિણ્ડપ્રકૃતયો જિનૈઃ ॥ ૧૭૦ ॥

સ્યુઃ પ્રત્યેકપ્રકૃતયોઽષ્ટાવિંશતિરિમાઃ પુનઃ ।

ત્રસસ્થાવરદશકે પરાઘાતાદિ ચાષ્ટકમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

ત્રસબાદરપર્યાપ્તપ્રત્યેકસ્થિરશુભાનિ સુભગં ચ ।

સુસ્વરમાદેયયશોનામ્ની ચેત્યાદ્યદશકં સ્યાત્ ॥ ૧૭૨ ॥

સ્થાવરસૂક્ષ્માપર્યાપ્તકાનિ સાધારણાસ્થિરે અશુભમ્ ।

દુઃસ્વરદુર્ભગનામ્ની ભવત્યનાદેયમયશશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

દ્વિતીયં દશકં ચૈતત્ પરાઘાતાષ્ટકં ત્વિદમ્ ।

પરાઘાતં તથોચ્છ્વાસાતપોષ્યોતાભિધાનિ ચ ॥ ૧૭૪ ॥

ભવત્યગુરુલઘ્વાલ્યં તીર્થકૃન્નામકર્મ ચ ।

નિર્માણમુપધાતં ચ દ્વિચત્વારિંશદિત્યમી ॥ ૧૭૫ ॥

આ બેંતાલીશ, ત્રાણ, એકસોત્રણ, ને સડસઠ પ્રકાર-આ ચારે વિકલ્પો હવે આગમનાં કહ્યા પ્રમાણે વિસ્તૃતપણે કહીએ છીએ.

જિન ભગવાનોએ ચૌદ પિંડપ્રકૃતિ કહી છે: ગતિ, જાતિ, શરીર, ઉપાંગ, બંધન, સંઘાતન, સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આનુપૂર્વી અને વિહાયોગતિ. ૧૬૯-૧૭૦.

વળી અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ કહી છે: ત્રસ આદિ દશ, સ્થાવર આદિ દશ અને પરાઘાત આદિ આઠ. ૧૭૧.

ત્રસ આદિ દશ આ પ્રમાણે: ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય અને યશ. ૧૭૨.

સ્થાવર આદિ દશ આ પ્રમાણે: સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય અને અપયશ. ૧૭૩.

પરાઘાત આદિ આઠ આ પ્રમાણે: પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, અગુરુલઘુ, તીર્થ-કર, નિર્માણ, અને ઉપધાત. ૧૭૪-૧૭૫.

એ પ્રમાણે ૧૪+૨૮ એટલે બેંતાળીશ એક થયા.

ચતુર્દશોક્તા ગત્વાપ્યાઃ પિતૃપ્રકૃતયોઽપ્ર યાઃ ।
 પંચષષ્ઠિઃ સ્યુરેવં તાઃ પ્રતિભેદવિવક્ષ્યા ॥ ૧૭૬ ॥
 ગતિશ્ચતુર્ધા નરકતિર્થક્ષ્મરસુરા ઇતિ ।
 એકદ્વિસિચતુઃપંચેન્દ્રિયાઃ પંચેતિ જાતયઃ ॥ ૧૭૭ ॥
 દેહાન્યૌદારિકાવીનિ પંચ પ્રાણુદિતાનિ વૈ ।
 ત્રિધાંગોપાંગાનિ તેષાં વિના તૈજસકાર્મણે ॥ ૧૭૮ ॥
 તત્ત્વાંગાનિ બાહુપૃષ્ઠોરૂરોમુર્ધાદિકાનિ વૈ ।
 અંગુલ્યાદીન્યુપાંગાનિ ભેદોઽક્ષોપાક્ષયોરયમ્ ॥ ૧૭૯ ॥
 નત્તાંગુલીપર્વરેસ્તાપ્રમુખાન્યપરાણિ ચ ।
 અંગોપાંગાનિ નિર્દિષ્ટાન્યુસ્કૃષ્ટજ્ઞાનશાલિભિઃ ॥ ૧૮૦ ॥
 ઔદારિકાદ્યંગસક્તપુદ્ગલનાં પરસ્પરમ્ ।
 નિબંધવધ્યમાનાનાં સમ્બન્ધઘટકં હિ યત્ ॥ ૧૮૧ ॥
 તદ્ બન્ધનં સ્વસ્વદેહતુલ્યાભ્યં પંચધોદિતમ્ ।
 દાર્વાદિસન્ધિઘટકજત્વાદિસહશં દ્વાદઃ ॥ ૧૮૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઉપર ગતિ વગેરે ચૌદ પિંડપ્રકૃતિઓ કહી એના પછી પાછા પ્રતિભેદો છે એટલે એ વિવક્ષાએ પાંચઠ ભેદો થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે:— ૧૭૬.

ગતિના ચાર પ્રકાર: નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવ.

જાતિના પાંચ પ્રકાર: એકેન્દ્રિય, બેધન્દ્રિય, ત્રેધન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. ૧૭૭.

શરીરના પાંચ પ્રકાર: ઔદારિક વગેરે પૂર્વે કહેલા છે એ.

અંગોપાંગના ત્રણ પ્રકાર: ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક. ૧૭૮.

(બાહુ, પૃષ્ઠ, ઊર, હૃદય, મસ્તક વગેરે અંગો કહેવાય છે; અને આંગળીઓ આદિ ઉપાંગ કહેવાય છે. જ્ઞાની પુરૂષોએ નખ, આંગળીના પર્વો વગેરેને પણ ઉપાંગમાં ગણ્યા છે).
 ૧૭૯-૧૮૦.

બંધનના પાંચ પ્રકાર: ઔદારિક વગેરે અંગોની સાથે આસક્ત, બંધાયેલા અને ચાલુ બંધાયા કરતા પુરૂષોનો પરસ્પર સંબંધ ઘટાવનાર—તે બંધન કહેવાય છે. એના પાંચ પ્રકાર છે. અને એ, કાષ્ઠ આદિના સાંધા મેળવી મેળવીને કરેલી બનાવટ જેવું છે. ૧૮૧-૧૮૨.

ઔદારિકાણંગયોગ્યાન્ સંઘાતયતિ પુદ્ગલાન્ ।

યત્તત્ સંઘાતનં પંચવિધં બન્ધનવત્ ભવેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

યદ્વા પંચદશવિધમેવં ભવતિ બન્ધનમ્ ।

ઔદારિકૌદારિકાણ્યં બન્ધનં પ્રથમં ભવેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

ઔદારિકતૈજસાણ્યં તથૌદારિકકાર્મણ્યમ્ ।

સ્વાદૈક્રિયવૈક્રિયાણ્યં તથા વૈક્રિયતૈજસમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

વૈક્રિયકાર્મણ્યાણ્યં ચાહારકાહારકં તથા ।

આહારકતૈજસં ચ તથાહારકકાર્મણ્યમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

ઔદારિકતૈજસકાર્મણ્યં બન્ધનમીરિતમ્ ।

વૈક્રિયતૈજસકાર્મણ્યબન્ધનમથાવરમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

આહારકતૈજસકાર્મણ્યબન્ધનમેવ ચ ।

તૈજસતૈજસબન્ધનં ચ તૈજસકાર્મણ્યમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

કાર્મણ્યકાર્મણ્યં ચેતિ સ્યુઃ પંચદશ તાનિ હિ ।

તત્ર પૂર્વસંગૃહીતૈર્યદૌદારિકપુદ્ગલૈઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ગૃહ્યમાણૌદારિકાંગપુદ્ગલાનાં પરસ્પરમ્ ।

સમ્બન્ધકૃત્તદૌદારિકૌદારિકાણ્યબન્ધનમ્ ॥ ૧૯૦ ॥ યુગ્મમ્ ॥

સંઘાતના પાંચ પ્રકાર છે. ઔદારિક આદિ અંગોને યોગ્ય હોય એવા પુદ્ગલોનું સંઘાતન કરનાર—તે સંઘાતન કહેવાય. ૧૮૩.

અથવા બંધનના નીચે પ્રમાણે પંદર ભેદ પણ પડે છે:—

(૧) ઔદારિકઔદારિક, (૨) ઔદારિકતૈજસ, (૩) ઔદારિકકાર્મણ્ય, (૪) વૈક્રિય વૈક્રિય, (૫) વૈક્રિયતૈજસ, (૬) વૈક્રિયકાર્મણ્ય, (૭) આહારકઆહારક, (૮) આહારક તૈજસ, (૯) આહારકકાર્મણ્ય, (૧૦) ઔદારિકતૈજસકાર્મણ્ય, (૧૧) વૈક્રિયતૈજસ કાર્મણ્ય, (૧૨) આહારકતૈજસકાર્મણ્ય, (૧૩) તૈજસતૈજસ, (૧૪) તૈજસકાર્મણ્ય અને (૧૫) કાર્મણ્યકાર્મણ્ય. ૧૮૩-૧૮૮.

પહેલા સંઘરી રાખેલા ઔદારિક પુદ્ગલોની સાથે, બીજાં નવાં ગૃહ્યમાણ ઔદારિક પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંબંધ ઘટાવી આપે—એ બંધનનું નામ ઔદારિકઔદારિક બંધન. ૧૮૬-૯૦

एवं च औदारिकपुद्गलानां सह तेजसपुद्गलैः ।
 सम्बन्धघटकं त्वौदारिकतेजसबन्धनम् ॥ १९१ ॥
 औदारिकપુદ્ગલાનાં સહ કર્મણપુદ્ગલૈઃ ।
 સમ્બન્ધકૃત્ ભવત્યૌદારિકકાર્મણબન્ધનમ્ ॥ ૧૯૨ ॥
 भावनैवं वैक्रियवैक्रियादिवन्धनेष्वपि ।
 स्वयं विचक्षणैः कार्या दिङ्मात्रं तु प्रदर्शितम् ॥ १९३ ॥
 ષટ્કં સંહનનાનાં સંસ્થાનાનાં ષટ્કમેવ ચ ।
 વર્ણાઃ પંચ રસાઃ પંચાદ્યૌ સ્પર્શા ગન્ધયોર્ઘ્યમ્ ॥ ૧૯૪ ॥
 તત્ર વર્ણૌ નીલકૃષ્ણૌ કટુતિવતાભિધૌ રસૌ ।
 ગુરુઃ સ્વરો રુચ્ચશીતાવિતિ સ્પર્શચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૯૫ ॥
 દુર્ગન્ધશ્ચેતિ નવકમશુભં પરિકીર્તિતમ્ ।
 વર્ણગન્ધરસસ્પર્શાઃ શેષાસ્ત્વેકાદશોત્તમાઃ ॥ ૧૯૬ ॥
 આનુપૂર્વ્યશ્ચતસ્રઃ સ્યુશ્ચતુર્ગતિસમાભિધાઃ ।
 દ્વિધા વિહાયોગતિઃ સ્યાત્ પ્રશસ્તેતરભેદતઃ ॥ ૧૯૭ ॥

એજ પ્રમાણે ઔદારિક પુદ્ગળોની સાથે તેજસ પુદ્ગળોનો સંબંધ કરાવી દે એનું નામ ઔદારિક તેજસ બંધન. ૧૯૧.

ઔદારિક પુદ્ગળોની સાથે કાર્મણ પુદ્ગળોનો સંબંધ કરાવી દે એ બંધન ઔદારિક કાર્મણ બંધન કહેવાય. ૧૯૨.

એજ પ્રમાણે વૈક્રિયવૈક્રિય વગેરે બીજા બંધનોને વિષે પણ વિચક્ષણ પુરૂષોએ સ્વયમેવ ભાવના કરી લેવી. અહિં અમે તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ૧૯૩.

સંઘયણના છ પ્રકાર છે. સંસ્થાનો પણ છ છે. વર્ણ પાંચ છે. રસ પાંચ છે. સ્પર્શ આઠ છે અને ગંધ બે છે. ૧૯૪.

એમાં નીલ અને કૃષ્ણ—એ બે વર્ણ; કટુ અને તીખો—એ બે રસ; ગુરુ, ખર, રૂક્ષ અને શીત—એ ચાર સ્પર્શ; તથા દુર્ગન્ધ—આટલાં નવ અશુભ છે. બાકીના અગ્નાય (ત્રણ વર્ણ, ત્રણ રસ, ચાર સ્પર્શ, એક ગંધ) શુભ છે. ૧૯૫-૧૯૬.

આનુપૂર્વી ચાર છેઃ (૧) નરક, (૨) તિર્યંચ, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ. વિહાયોગતિ એ પ્રકારની છેઃ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. ૧૯૭.

एवं भेदाः पंचषष्टिः पिण्डप्रकृतिजाः स्मृताः ।

पंचानामौदारिकादिबन्धनानां विवक्षया ॥ १९८ ॥

सा पंचषष्टिरष्टाविंशत्या प्रकृतिभिः पुरोक्ताभिः ।

प्रत्येकाभिर्युक्ताः स्युः नाम्नः त्रिनवतिः भेदाः ॥ १९९ ॥

बन्धनानां पंचदशભેદસ્વે ચ વિવક્ષિતે ।

स्युः नामकर्मणो भेदाः त्रिभिः समधिकं शतम् ॥ २०० ॥

बन्धसंघातननाम्नामिह पंचदशपंचसंख्यानाम् ।

सह बन्धसजातीयत्वान्भ्यां न स्वांगतः पृथग्गणनम् ॥ २०१ ॥

કૃષ્ણાદિભેદમિત્રાયા વર્ણાદિવિંશતેઃ પદે ।

सामान्येनैव वर्णादिचतुष्कमिह गृह्यते ॥ २०२ ॥

પૂર્વાક્તચ્યુત્તરશતાદેષાં षट्त्रिंशતस्ततઃ ।

कृतेऽपसारणे सप्तषष्ठिर्भेदा भवन्ति ते ॥ २०३ ॥

બન્ધે તથોદયે નામ્નઃ સપ્તષષ્ટિરિયં મતા ।

षट्त्रिंशतिश्च मोहस्य बन्धे प्रकृतयः स्मृताः ॥ २०४ ॥

એવી રીતે, ઔદારિક વગેરે બંધનો ' પાંચ ' ગણતાં નામકર્મના પિંડપ્રકૃતિથી થયેલા એકંદર પાંસઠ પ્રકાર થયા. ૧૯૮.

એ પાંસઠમાં પૂર્વોક્ત અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિઓ ભેગવીએ એટલે નામકર્મના ત્રાણું ભેદ થાય. ૧૯૯.

વળી જો ઔદારિક આદિ બન્ધનોના ' પાંચ ' ને બદલે ' પંદર ' ભેદ ગણાવ્યા છે એ ભેગવીએ તો એકંદર નામકર્મના એકસો ત્રણ ભેદ થાય. ૨૦૦.

પણ પંદર પ્રકારનું બંધન અને પાંચ પ્રકારનું સંઘાતન-એ વીશ નામકર્મોની, બન્ધ-ત્વ અને સજાતીયત્વને લીધે સ્વાંગથી જુદી ગણના ન હોય. અને વર્ણ, રસ, સ્પર્શ તથા ગંધ-એ ચારના થઈને વીશ ભેદ ગણ્યા છે એની જગ્યાએ, ભેદ વગરના ફક્ત સામાન્યતઃ ચાર છે એ લાઇએ તો વીશ અને સોળ મળીને છત્રીશ ભેદ યોગી થાય. એટલે એકસો ત્રણમાંથી આ છત્રીશ બાદ કરીએ એટલે સડસઠ ભેદ રહે. ૨૦૧-૨૦૩.

નામકર્મના, બંધ તથા ઉદયમાં આ સડસઠ પ્રકૃતિ કહી છે. અને મોહનીય કર્મના બંધ માં છવીશ પ્રકૃતિઓ કહી છે, ૨૦૪.

સમ્યક્સ્વમિશ્રમોહૌ યજ્ઞાતુ નો બન્ધમર્હતઃ ।

एतौ हि शुद्धार्थशुद्धमिथ्यास्वपुद्गलात्मकौ ॥ ૨૦૫ ॥

ત્રિપંચાશત્ પ્રકૃતયસ્તદેવં શેષકર્મણામ્ ।

नाम्नश्च सप्तषष्टिः स्युः शतं विंशं च मीलितः ॥ ૨૦૬ ॥

અધિક્રિયન્તે બન્ધે તા ઉદયોદીરણો પુનઃ ।

સમ્યક્સ્વમિશ્રસહિતાસ્તા દ્વાવિંશશતં સ્વલુ ॥ ૨૦૭ ॥

નામ્નહ્યાઢયં શતં પંચપંચાશત્ શેષકર્મણામ્ ।

सत्तायामष्टपंचाढ्यमेवं प्रकृतयः शतम् ॥ ૨૦૮ ॥

ચેત્ બન્ધનાનિ પંચૈવ વિવક્ષ્યન્તે તદા પુનઃ ।

अष्टचत्वारिंशशतं सत्तायां कर्मणां भिदः ॥ ૨૦૯ ॥

નામકર્મપ્રકૃતીનામથેતાસાં નિરૂપ્યતે ।

प्रयोजनं गुरुप्रान्ते समीक्ष्य समयोदधिम् ॥ ૨૧૦ ॥

ચતુર્ભ્યો ગતિનામભ્યઃ પ્રાપ્તિઃ સ્વસ્વગતેર્ભવેત્ ।

पंचभ्यो जातिनामभ्योऽप्येकद्वयाद्यक्षता भवेत् ॥ ૨૧૧ ॥

કેમકે સમક્રિત મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય-એ બે કદિ પણ બંધને યોગ્ય હોય નહિ; કારણ કે એ બેઉ શુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ-એવા મિથ્યાસ્વપુદ્ગલરૂપ છે. (તેથી ૨૮-૨૨૬). આમ નામ શિવાયના શેષ કર્મોની ત્રેપન પ્રકૃતિઓ થઈ. અને એની સાથે નામકર્મની સડસઠ પ્રકૃતિ ભેળવીએ એટલે એકંદર એકસો વીશ પ્રકૃતિ થાય છે. ૨૦૫-૨૦૬.

આ ૧૨૦ પ્રકૃતિઓનો બંધની અંદર અધિકાર છે. પણ ઉદ્ધય અને ઉદીરણમાં તો સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય સહિત એઓ એકસો બાવીશ થાય છે. ૨૦૭.

એવી રીતે વળી નામકર્મની ૧૦૩ પ્રકૃતિઓ અને બીજાં કર્મોની ૫૫ પ્રકૃતિઓ મળીને ૧૫૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં છે. ૨૦૮.

એમાં પણ બે બન્ધન ' પાંચ ' જ ગણીએ, તો ૧૪૮ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં રહે. ૨૦૯.

હવે શુદ્ધસમીપે સિદ્ધાન્તની સમીક્ષા કરી છે તે પ્રમાણે આ નામકર્મપ્રકૃતિઓનું પ્રયોજન સમભવું છું. ૨૧૦.

આર ગતિનામકર્મ છે એનાથી પોતપોતાની ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચ જાતિનામકર્મ છે એનાથી એકેન્દ્રિયત્વ, બેધન્દ્રિયપણું વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૧૧.

પંચાનાં વપુર્ણાં હેતુઃ સ્યાદ્વપુર્ણામ પંચધા ।

ઔદારિકવૈક્રિયાહારકાંગોપાંગસાધનમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

ત્રિધાંગોપાંગનામ સ્યાત્ બન્ધનાનિ ચ પંચધા ।

સ્યુઃ પંચદશ વાંગાનાં મિથઃ સમ્બન્ધહેતવઃ ॥ ૨૧૩ ॥

અસત્સુ બન્ધનેષ્વેષુ સંઘાતનામકર્મણા ।

સંહતાનાં પુદ્ગલાનાં બન્ધો ન ઘટતે મિથઃ ॥ ૨૧૪ ॥

સક્તૂનાં સંગૃહીતાનાં યથા પત્રકરાદિના ।

ઘૃતાદિશ્લેષણદ્રવ્યં વિના બન્ધો મિથો ન હિ ॥ ૨૧૫ ॥

ઔદારિકાદિયોગ્યાનાં સ્યાત્ સંઘાતનનામ તુ ।

સંપ્રાહકં પુદ્ગલાનાં દન્તાલીવ તૃણાવલેઃ ॥ ૨૧૬ ॥

વર્ણાં સંહનનાનાં ચ સંસ્થાનાનાં ચ તાવતામ્ ।

તત્તદ્વિશેષકારીણિ સ્યુર્નામાનિ તદાલ્પયા ॥ ૨૧૭ ॥

તત્તદ્વર્ણગન્ધરસસ્પર્શનિષ્પત્તિહેતવઃ ।

વર્ણાદિનામકર્માણિ વિંશતિઃ સ્યુઃ શરીરિણામ્ ॥ ૨૧૮ ॥

પાંચ શરીરનામકર્મ છે એ પાંચ શરીરના હેતુભૂત છે. અને તે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક અંગોપાંગોને બક્ષનારા છે. ૨૧૨.

ત્રણ પ્રકારનું અંગોપાંગનામકર્મ, અને પાંચ પ્રકારના અથવા પંદર પ્રકારના બંધન એ બધાં, અંગોના પરસ્પરના સંબંધના હેતુભૂત છે. ૨૧૩.

આ બન્ધનો ન હોય તો સંઘાતનામકર્મવડે સંહરાયલા પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ઘટે નહિ; જેવી રીતે કે પત્રકરાદિક વડે સંગૃહીત એવો સાથવો ઘ્રત વગેરે શ્લેષણની વસ્તુ વિના બંધાતો નથી. ૨૧૪-૨૧૫.

સંઘાતનનામકર્મ છે તે ઔદારિક આદિક યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી લેનાર છે; જેવી રીતે દંતાલી તૃણના સમૂહને ગ્રહણ કરી લે છે એમ. ૨૧૬.

છ સંહનનો છે તથા છ સંસ્થાનો છે તેઓનાં નામો જ તેમની વિશિષ્ટતા કહી આપે છે.

પ્રાણીના, વર્ણાદિ વીશ નામકર્મો તે તે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની નિષ્પત્તિના હેતુ છે. ૨૧૮.

દ્વિત્રિચતુઃસમયેન પ્રસર્પતાં વિગ્રહેણ પરલોકમ્ ।

કૂર્પરલાંબલગોમૂત્રિકાદિવદ્ગમનરૂપાયાં ॥ ૨૧૯ ॥

સ્યાદુદય આનુપૂર્વ્યાઃ વક્રગતૌ વૃષભરજ્જુકલ્પાયાઃ ।

સ્વસ્વગતિસમાભિલ્પ્યાઃ ચતુર્વિધાસ્તાશ્ચ ગતિભેદાત્ ॥ ૨૨૦ ॥

ગતિર્વૃષભવત્ શ્રેષ્ઠા સદ્વિહાયોગતેર્ભવેત્ ।

સ્ત્રાવિવત્ સા વુષ્ઠા સ્યાદસત્ત્વગતિનામતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

ત્રસા દ્વિત્રિચતુઃપંચેન્દ્રિયા સ્યુલ્લસનામતઃ ।

સ્યુઃ શ્વાદરા શ્વાદરાલ્પ્યાત્ સ્થૂલપૃથ્વ્યાદયોઽક્લિનઃ ॥ ૨૨૨ ॥

લઙ્ઘિકરણપર્યાપ્તાઃ પર્યાપ્તનામકર્મતઃ ।

પ્રત્યેકતનવો જીવાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકાલ્પકર્મણા ॥ ૨૨૩ ॥

સ્થિરનામોદયાદ્દન્તાસ્થ્યાદિ સ્યાત્ સ્થિરમક્લિનામ્ ।

નાભેરૂર્ધ્વં ચ મૂર્ધાદિ શુભનામોદયાત્ શુભમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

કૂર્પર, લાંબલ અને ગોમૂત્રિકાની પેઠે વક્રપથ (વાંકાયું કા-આડા અવળા) ચાલવાથી, જે પ્રાણીઓને પરલોકમાં પહોંચતાં બળે, ત્રણત્રણ કે ચત્તાર સમય લાગે છે એઓને રીતસર ચલાવવા એ વૃષભરજ્જુ જેવી આનુપૂર્વીનું કામ છે. જે પ્રાણી જે ગતિમાં જાય તે ગતિનું જે નામ એજ એ પ્રાણીની આનુપૂર્વીનું નામ. એટલે આનુપૂર્વી પથ ચાર પ્રકારની થઈ: નરક આનુપૂર્વી, તિર્થંચ આનુપૂર્વી, મનુષ્ય આનુપૂર્વી અને દેવઆનુપૂર્વી. ૨૧૬-૨૨૦.

પ્રાણીની (૧) વૃષભ જેવી શ્રેષ્ઠ ગતિ હોય એ ‘સદ્વિહાયોગતિ નામકર્મ’ ને લીધે, અને (૨) રાસભ વગેરેની જેવી દુષ્ટ ગતિ હોય એ ‘અસદ્વિહાયોગતિ’ નામકર્મને લીધે, ૨૨૧

એટલું નામકર્મની આદિ પિંડપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે.

હવે એની અઠવાવીશ પ્રત્યેકપ્રકૃતિના પ્રયોજન વિષે:—

(૧) બેઇન્દ્રિય-ત્રેઇન્દ્રિય-ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો ‘ત્રસનામકર્મ’ ને લીધે ત્રસ છે.

(૨) સ્થૂલ પૃથ્વીકાય આદિ જીવો બાહર નામકર્મને લીધે બાહર છે. ૨૨૨.

(૩) જીવો લઙ્ઘિપર્યાપ્ત અને કરણપર્યાપ્ત હોય એ પર્યાપ્ત નામકર્મને લીધે.

(૪) જીવો પ્રત્યેકશરીરી હોય છે એ પ્રત્યેક નામકર્મને લીધે. ૨૨૩.

(૫) પ્રાણીઓના અસ્થિ, દાંત આદિ સ્થિર હોય એ સ્થિર નામકર્મને લીધે સમજવું.

(૬) પ્રાણીનો નાભિની ઉપરનો શીર્ષાદિ ભાગ શુભ હોય એ શુભનામકર્મના ઉદયને લીધે. ૨૨૪.

સ્પૃષ્ઠો મૂર્ધાદિના હ્યન્યઃ શુભત્વાદેવ મોદતે ।

અશુભત્વાદેવ પરઃ સ્પૃષ્ઠઃ કુચ્યેત્ પદાદિના ॥ ૨૨૫ ॥

સ્થાસ્ત્રિયોઽનુપકર્તાપિ લોકાનાં સુભગોદયાત્ ।

મમોરમસ્વરઃ પ્રાણી ભવેત્સુસ્વરનામતઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અયુક્તવાછપ્યાદેયવાક્ સ્યાદાદેયનામતઃ ।

યશોનામ્નો યશઃકીર્તિઃ વ્યાપ્નોતિ સુવિ દેહિનામ્ ॥ ૨૨૭ ॥

તત્ર ચ પરાક્રમતપસ્ત્યાગાયુદ્ભૂતયશસા હિ યત્ ।

કીર્તનં શ્લાઘનં જ્ઞેયા સા યશઃકીર્તિરુત્તમૈઃ ॥ ૨૨૮ ॥

યદ્વા દાનાદિજા કીર્તિઃ પરાક્રમકૃતં યશઃ ।

एकविङ्गामिनी કીર્તિઃ સર્વદિગ્ગામુકં યશઃ ॥ ૨૨૯ ॥

સ્થાવરઃ સ્યાત્ સ્થાવરાભ્યાત્ સૂક્ષ્મઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મનામતઃ ।

અપર્યાપ્તોઽક્ષી મ્રિયેતાપર્યાપ્તનામકર્મતઃ ॥ ૨૩૦ ॥

કેમકે એક પ્રાણી શુભનામકર્મને લીધેજ મુખ, મસ્તક આદિથી પ્રસુદિત થાય છે. અને અન્ય પ્રાણી અશુભનામકર્મને લીધે ચરણાદિકથી કંધ કરે છે. ૨૨૫.

(૭) લોકોપર ઉપકાર ન કરતો હોય છતાં પણ એક માણસ લોકપ્રિય થઈ પડે છે એ એનું સુભગનામકર્મ સમજવું.

(૮) પ્રાણીનો સ્વર મનોહર હોય એ એનું સુસ્વરનામકર્મ સમજવું. ૨૨૬.

(૯) અયુક્ત બોલનારાના વચન પણ સ્વીકારાય એ એનું આદેયનામકર્મ.

(૧૦) પૃથ્વીમાં કાંઈ પ્રાણીની યશકીર્તિ ફેલાય એ એનું યશનામ કર્મ સમજવું. ૨૨૭

(પરાક્રમ, તપ, દાન વગેરેથી લોકોમાં જે પ્રશંસા થાય તેનું નામ યશકીર્તિ. અથવા એમ લેવું કે દાન વગેરેથી થાય તે 'કીર્તિ', અને પરાક્રમથી થાય તે 'યશ.' અથવા થોડા ભાગમાં ગવાય તે કીર્તિ અને સર્વત્ર ગવાય એ યશ-એમ લેવું). ૨૨૮-૨૨૯.

(૧૧) પ્રાણી સ્થાવર થાય એ એના સ્થાવરનામ કર્મને લીધે,

(૧૨) અને સૂક્ષ્મ થાય એ સૂક્ષ્મનામ કર્મને લીધે.

(૧૩) પ્રાણી સર્વપર્યાપ્ત પૂર્ણ કર્યા વિના મૃત્યુ પામે એ એના 'અપર્યાપ્તનામ કર્મ'ને લીધે. ૨૩૦.

સાધારણાંગઃ સ્યાત્ સાધારણાલ્યનામકર્મતઃ ।

અસ્થિરાસ્થિદન્તાજિવ્હાકર્ણાદિઃ અસ્થિરોદયાત્ ॥ ૨૩૧ ॥

નાભેરધોઽશુભં પાદાદિકં ચાશુભનામતઃ ।

ઉપકર્તાપ્યનિષ્ઠઃ સ્યાલ્લોકાનાં દુર્ભગોદયાત્ ॥ ૨૩૨ ॥

ઉક્તં ચ પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ—

અણુવકળ વિ વહૂયાં જો હુ પિઓ તસ્સ સુભગનામુદઓ ।

ઉવગારકારગો વિ હુ ન રુચ્છણ દુભગસ્સુદણ ॥ ૨૩૩ ॥

સુભગુદયે વિ હુ કોઈ કિંચીણાસજ્જ દુભગો જઈવિ ।

જાયઈ તહોસાઓ જહા અભવ્વાણ તિત્થયરો ॥ ૨૩૪ ॥

દુષ્ટાનિષ્ઠસ્વરો જન્તુર્ભવેત્ દુઃસ્વરનામતઃ ।

યુક્તવાચ્યપ્યનાદેયવાક્યોઽનાદેયનામતઃ ॥ ૨૩૫ ॥

(૧૪) પ્રાણી સાધારણ શરીરવાળો થાય એ એનું સાધારણનામકર્મ સમજવું.

(૧૫) કોઈના અસ્થિ, દાંત, જીભ, કાન આદિ અસ્થિર થાય (મોળાં પડે) એ એનું અસ્થિરનામકર્મ સમજવું. ૨૩૨.

(૧૬) નાભિની હેઠળનો ભાગ—ચરણ આદિ અશુભ હોય એ પ્રાણીનું અશુભ નામકર્મ સમજવું.

(૧૭) ઉપકાર કરતાં છતાં પણ કોઈ આપણને આહો નહિં તો સમજવું કે એ આપણું દુર્ભગનામકર્મ. ૨૩૨.

આ સંબંધમાં ‘પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ’માં પણ કથન છે. “ એક માણસ કોઈપર ઉપકાર નથી કરતો છતાં પણ સુભગનામકર્મના ઉદયથી ઘણાઓને પ્રિય થઈ પડે છે. ધીમે ધીમે વળી ઉપકાર કરે છે છતાં દુર્ભગ્યનામ કર્મના ઉદયથી કોઈને ગમતો નથી. વળી એક માણસને સુભગનામકર્મનો ઉદય હોય છતાં એ અમુક માણસોને અરુચિ લાગે તેમાં દોષ સામાવાળાનો સમજવો. જેમકે તીર્થંકર પ્રભુ જેવાનાં વચન અભવ્યોને રુચિર થતા નથી તેમાં દોષ કોનો ? એ અભવ્યોનો જ. ૨૩૩-૨૩૪.

(૧૮) પ્રાણી દુષ્ટ-અનિષ્ઠ-સ્વરવાળો થાય એ દુઃસ્વરનામકર્મ.

(૧૯) યુક્ત બોલનારના વચન પણ સ્વીકૃત ન થાય એમાં એનું અનાદેયનામકર્મ જ કારણભૂત સમજવું. ૨૩૫.

અયશોઽકીર્તિભાગ્જીવોઽયશોનામોદયાત્ ભવેત્ ।

પ્રસસ્થાવરદશકે યવમુક્તે સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૩૬ ॥

પરાઘાતોદયાત્ પ્રાણી પરેષાં બલિનામપિ ।

સ્યાત્ દુદ્ધર્ષઃ સદુચ્છ્વાસલ્લબ્ધિશ્ચોચ્છ્વાસનામતઃ ॥ ૨૩૭ ॥

યતઃ સ્વયમનુષ્ણોઽપિ ભવત્યુષ્ણપ્રકાશકૃત્ ।

તદાતપનામકર્મ રવિધિસ્વમિવાક્ત્રિનામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

ઉષ્ણસ્પર્શોદયાદુષ્ણસ્યાગ્નેર્યા તુ પ્રકાશિતા ।

ન દ્યાતપાત્સા કિન્તુ સ્યાત્તાદગ્લોહિતવર્ણતઃ ॥ ૨૩૯ ॥

તદુદ્યોતનામકર્મ યતોઽનુષ્ણપ્રકાશકૃત્ ।

ભવતિ પ્રાણિનામંગં સ્વદ્યોતજ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૨૪૦ ॥

રત્નોષધ્યાદયોઽપ્યેવમુદ્યોતનામકર્મણા ।

દ્યોતન્તે મુનિદેવાશ્ચ વિહિતોત્તરવૈક્રિયાઃ ॥ ૨૪૧ ॥

(૨૦) અપયશ અને અપકીર્તિ જ થાય એ પ્રાણીનું અયશનામકર્મ સમજવું. (એ પ્રમાણે ‘ પ્રસ ’ આદિ દશ, અને ‘ સ્થાવર ’ આદિ દશ નામકર્મોનું પ્રયોજન કર્યું). ૨૩૬.

હવે ‘ પરાઘાત ’ આદિ આઠ નામ કર્મોના પ્રયોજન વિષે.

(૨૧) એક પ્રાણીની સામે બીજા બળવંત પ્રાણીઓ પણ ઉભા ન રહી શકે એ એનું પરાઘાતનામકર્મ સમજવું.

(૨૨) એક માણસનો ઉત્તમ ઉચ્છ્વાસ હોય એ એના ઉચ્છ્વાસનામકર્મને લીધે. ૨૩૭

(૨૩) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતાં સામાને સૂર્યબિંબની પેઠે ઉષ્ણ પ્રકાશવાળો લાગે એ એનું આતાપનામકર્મ સમજવું. ૨૩૮.

(અગ્નિમાં જે ઉષ્ણ પ્રકાશ છે તે તેવા પ્રકારના રક્ત વર્ણને લીધે છે. આતાપનામકર્મને લીધે છે એમ ન સમજવું.) ૨૩૯.

(૨૪) પ્રાણી પોતે અનુષ્ણ છતાં એનું અંગ પતંગીઆની જ્યોતિની જેમ પ્રકાશ કરતું હોય તો તે ઉદ્યોતનામકર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૪૦

(રત્નો, ઔષધિઓ અને ઉત્તરવૈક્રિય કરનારા મુનિઓ તથા દેવતાઓ ઉદ્યોતવંત હોય છે-એ આ જ નામકર્મનું પરિણામ છે.) ૨૪૧.

યતો વપુર્નાતિગુરુ નાતિલઘ્વક્લિનાં ભવેત્ ।
 નામકર્માગુરુલ્લઘુ તદુક્તં યુક્તિકોવિદેઃ ॥ ૨૪૨ ॥
 તન્નવેત્તીર્થકૃદ્ધામ યતલ્લિજગતોઽપિ હિ ।
 અર્ચનીયો ભવત્યક્તી પ્રાતિહાર્યાચલંકૃતઃ ॥ ૨૪૩ ॥
 તદ્વિશતેઃ સ્થાનકાનામારાધનાન્નિકાચ્યતે ।
 ભવે તૃતીયે નૃગતાવેવ સમ્યક્ત્વશાલિના ॥ ૨૪૪ ॥
 ઉદયશ્ચ ભવત્યસ્ય કેવલોત્પત્ત્યનન્તરમ્ ।
 વેદ્યતે ચૈતદ્ગ્લાન્યા ધર્મોપદેશનાદિભિઃ ॥ ૨૪૫ ॥
 યથાસ્થાને નિયમનં કુર્યાન્નિર્માણનામ તુ ।
 અંગોપાંગાનાં વૃદ્ધાદિકાષ્ટાનામિવ વાર્ધકિઃ ॥ ૨૪૬ ॥
 પ્રતિજિહ્વાવિના સ્વીયાવચવેનોપહન્યતે ।
 યતઃ શરીરી તદુપધાતનામ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૪૭ ॥
 ભવેદાનલાભભોગોપભોગવીર્યવિધ્નકૃત્ ।
 અન્તરાયં પંચવિધં કોશાધ્યક્ષસમં દ્વદઃ ॥ ૨૪૮ ॥

(૨૫) પ્રાણીનું શરીર અતિ ભારે ન હોય તેમ અતિ હળવું પણ ન હોય એ એનું અશુદ્ધબુનામકર્મ સમજવું. ૨૪૨.

૨૬. એક પ્રાણી પ્રાતિહાર્ય વગેરેથી શોભાયમાન અને ત્રણે જગતમાં પૂજનીય થાય એમાં તીર્થંકર નામકર્મ હેતુભૂત સમજવું. ૨૪૩.

(સમ્યક્ત્વવાન પ્રાણી ત્રીજે ભવે મનુષ્યના ભવમાં જ રહીને વીશસ્થાનકના આરાધનવડે તીર્થંકર નામકર્મ પામે છે. એનો ઉદય કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી થાય છે. અને એ પૂર્ણ ઉદ્ધાસથી ધર્મોપદેશ વગેરે આપવાથી વેદાય છે.) ૨૪૪-૨૪૫.

૨૭. સુતાર ઘર વિગેરેના કાષ્ટોને યથા સ્થાને ગોઠવી આપે છે તેમ જે કર્મ પ્રાણીના અંગોપાંગોને યથાયોગ્યપણે ગોઠવી આપે છે એ નિર્માણનામકર્મ. ૨૪૬.

૨૮. જેને લીધે પ્રાણીના જિંહ્વા આદિ પ્રત્યેક અવયવોનો ઉપધાત થાય એ ઉપધાત નામકર્મ. ૨૪૭.

આ પ્રમાણે નામકર્મની અઠ્યાવીશ પ્રત્યેક પ્રકૃતિનું પ્રયોજન સમજાવ્યું.

એ પ્રમાણે (સાતમા) નામકર્મ વિષે વિવેચન સંપૂર્ણ.

હવે આઠમા અને છેલ્લા અન્તરાયકર્મ વિષે.

યથા વિસ્તાવપિ નૃપે ન પ્રાપ્નોતિ ધનં જનઃ ।
 પ્રાતિકૂલ્યં ગતે કોશાધ્યક્ષે કેનાપિ હેતુના ॥ ૨૪૧ ॥
 અપિ જાનન્ દાનફલં વિષ્ણુ પાત્રે ચ સત્યપિ ।
 તથા દાતું ન શક્નોતિ દાનાન્તરાયવિધ્નિતઃ ॥ ૨૪૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 તથૈવોપાયવિજ્ઞોઽપિ કૃતયત્નોઽપિ નાસુમાન્ ।
 હેતોઃ ક્રુતોઽપિ પ્રાપ્નોતિ લાભં લાભાન્તરાયતઃ ॥ ૨૪૩ ॥
 ભોગોપભોગૌ પ્રાપ્તાવપ્યક્ત્રી ભોક્તું ન શક્નુયાત્ ।
 ભોગોપભોગાન્તરાયવિધ્નિતો મમ્મણાદિવત્ ॥ ૨૪૪ ॥
 ઇષ્ટાનિષ્ટવસ્તુલબ્ધિપરિહારાદિષૂચ્યમમ્ ।
 શક્તોઽપિ કર્તું તં કર્તું નેષ્ટે વીર્યાન્તરાયતઃ ॥ ૨૪૫ ॥
 જ્ઞાનાનાં ચ જ્ઞાનિનાં ચ ગુર્વાદીનાં તથૈવ ચ ।
 જ્ઞાનોપકરણાનાં આશાતનાદ્વેષમત્સરૈઃ ॥ ૨૪૬ ॥

(૧) દાનાન્તરાય, (૨) લાભાન્તરાય, (૩) ભોગાન્તરાય, (૪) ઉપભોગાન્તરાય અને (૫) વીર્યાન્તરાય—આમ પાંચ પ્રકારનું અન્તરાયકર્મ છે. એ એક (રાજાના) કોશાધ્યક્ષ—ખજાનચી જેવું છે. ૨૪૮.

જેવી રીતે એક રાજાની તો ઇચ્છા ધન આપવાની હોય પણ એનો કોશાધ્યક્ષ કોઈ કારણસર પ્રતિકુળ થાય તેથી માણસને ધન મળે નહિ; તેમ દાનનું કૃણ બાલુનારો મનુષ્ય, દ્રવ્ય અને પાત્રનો યોગ હોય છતાં, દાનાન્તરાય કર્મ નડવાથી દાન હાથ શકતો નથી. ૨૪૯-૨૫૦.

એજ પ્રમાણે વળી ઉપાયવિજ્ઞ માણસ પ્રયત્ન કરતાં છતાં કોઈ કારણસર લાભ મેળવી શકે નહિ—એ એના લાભાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૧.

ભોગ અને ઉપભોગ પાસે પડ્યાં હોય છતાં મમ્મણ્યેષેઠની પેઠે, પ્રાણી એ ભોગવી શકે નહિ એ એનાં ભોગાન્તરાય અને ઉપભોગાન્તરાય કર્મોના ઉદયને લીધે સમજવું. ૨૫૨.

વળી ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુના પરિહારને અર્થે યત્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોય છતાં પણ પ્રાણી એ કરી શકતો નથી—ત્યાં એના વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય સમજવો. ૨૫૩.

એ પ્રમાણે અન્તરાય કર્મ વિષે વિવેચન કર્યું.

જ્ઞાનની, જ્ઞાનીઓની, શુદ્ધ વગેરેની, તેમજ જ્ઞાનના ઉપકરણોની આશાતના, વેષ અને

નિન્દોપધાતાન્તરાયૈઃ પ્રસ્યનીકસ્વનિહ્નૈઃ ।

વધ્નાત્યાવરણકર્મ જ્ઞાનદર્શનયોર્ભવી ॥ ૨૫૫ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ગુર્વાદિભક્તિકરુણાકષાયવિજયાદિભિઃ ।

વધ્નાતિ કર્મ સાતાલ્યં વાતા સહર્મદાર્ઘ્યયુક્ ॥ ૨૫૬ ॥

ગુર્વાદિભક્તિવિકલઃ કષાયકલુષાશયઃ ।

અસાતાવેદનીયં ચ વધ્નાતિ કૃપણોઽસુમાન્ ॥ ૨૫૭ ॥

ઉન્માર્ગદેશકો માર્ગાપલાપી સાધુનિન્દકઃ ।

વધ્નાતિ દર્શનમોહં દેવાદિદ્રવ્યભક્ષકઃ ॥ ૨૫૮ ॥

કષાયહાસ્યવિષયાદિભિર્વધ્નાતિ વેહમૃત્ ।

કષાયનોકષાયાલ્યં કર્મ ચારિત્રમોહકમ્ ॥ ૨૫૯ ॥

નિવધ્નાતિ નારકાયુર્મહારમ્ભપરિગ્રહઃ ।

તિર્યગાયુઃ શલ્યયુક્તો ધૂર્તશ્ચ જનવંચકઃ ॥ ૨૬૦ ॥

નરાયુર્મધ્યમગુણઃ પ્રકૃત્યાલ્પકષાયકઃ ।

દાનાદૌ રુચિમાન્ જીવો વધ્નાતિ સરલાશયઃ ॥ ૨૬૧ ॥

મત્સર કરવાથી, નિંદા કરવાથી, ઉપધાત કરવાથી, અન્તરાય કરવાથી, તથા નિહ્નવપણું કરવાથી પ્રાણી જ્ઞાનાવરણીય તથા દર્શનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. ૨૫૪-૨૫૫.

શુર તરફ ભક્તિભાવને લીધે, દયાને લીધે, તથા કષાયોનો પરાજય કરવાને લીધે, દહ-ધર્મી દાતા પુરુષ જે કર્મ બાંધે છે એ સાતાવેદનીય કર્મ. ૨૫૬.

શુરની ભક્તિ કરે નહિ, અને કષાયભર્યા વિચારોમાં લીન રહે એવો પ્રાણી જે કર્મ બાંધે એ અસાતાવેદનીય કર્મ. ૨૫૭.

ઉન્માર્ગનો ઉપદેશક, સન્માર્ગને લોપનારો, સાધુની નિન્દા કરનારો અને દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરનારો જે કર્મ બાંધે એ દર્શનમોહનીય કર્મ. ૨૫૮.

કષાય, હાસ્ય અને વિષય આદિ વડે પ્રાણી જે કર્મ બાંધે એ કષાયનોકષાયનામનું ચારિત્રમોહનીય કર્મ સમજવું. ૨૫૯.

મોટા મોટા આરંભ કરનારો અને પરિગ્રહવાળો પુરુષ નરકનું આશુ બાંધે છે. શલ્યયુક્ત, જનવંચક ધૂર્ત પ્રાણી તિર્યચનું આશુ બાંધે છે. ૨૬૦.

જેનામાં સાધારણ ગુણો હોય, પ્રકૃતિથીજ ઓછા કષાય હોય, અને જેને દાના-દિકને વિષે પ્રેમ ઉપજતો હોય એવો સરળસ્વભાવી પ્રાણી મનુષ્યનું આશુ બાંધે છે. ૨૬૧.

ચતુર્થાદિગુણસ્થાનવર્તિનોઽકામનિર્જરાઃ ।

ઝીવા વધ્નન્તિ દેવાયુસ્તથા બાલતપસ્વિનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

ગુણપ્રેક્ષી સ્થંતમદોઽધ્યયનાધ્યાપનોદ્યતઃ ।

ઉચ્ચં મોત્રમર્હદાદિભક્તો નીચમતોઽન્યથા ॥ ૨૬૩ ॥

અગૌરવશ્ચ સરલઃ શુભં નામાન્યથાશુભમ્ ।

વધ્નાતિ હિંસકો વિધ્નમર્હરૂપૂજાદિવિધ્નકૃત્ ॥ ૨૬૪ ॥

સ્થિતિરુત્કર્ષતો જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।

વેદનીયસ્ય ચ ત્રિશદમ્ભોધિકોટિકોટયઃ ॥ ૨૬૫ ॥

મોહનીયસ્ય ચાબ્ધીનાં સપ્તતિઃ કોટિકોટયઃ ।

આયુષઃ સ્થિતિરુત્કર્ષાત્રયસ્ત્રિશત્પયોધયઃ ॥ ૨૬૬ ॥

અબાધાકાલરહિતા પ્રોક્તૈષાયુર્ગુરુસ્થિતિઃ ।

તયુક્તેયં પૂર્વકોટીતાર્ત્તીયીકલવાધિકા ॥ ૨૬૭ ॥

મોત્રનામ્નોઃ સામ્બુધાનાં વિંશતિઃ કોટિકોટયઃ ।

સ્થિતિર્જ્યેષ્ઠાન્તરાયસ્ય સ્યાત્ જ્ઞાનાવરણીયવત્ ॥ ૨૬૮ ॥

એથા કે એથી ઉપરના ગુણસ્થાનમાં વર્તતા, નિષ્કામ નિર્જરાવાળા છવે તેમ જ બાળ તપસ્વીઓ દેવનું આયુ બાંધે છે. ૨૬૨.

શુભશ, નિરહંકારી, સતતઅભ્યાસી અને અધ્યાપક અર્હફલકૃત ઉચ્ચ ગોત્ર બાંધે છે. એથી વિપરિત વર્તનવાળો નીચગોત્ર બાંધે છે. ૨૬૩.

મ્હોટામ્ વિનાનો સરલ પ્રાણી શુભનામકર્મ બાંધે છે. એથી વિરૂદ્ધ હોય એ અશુભનામકર્મ બાંધે છે. પ્રભુની પૂજા વગેરેમાં વિધ્ન કરનારો અન્તરાયકર્મ બાંધે છે. ૨૬૪.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને વેદનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે. ૨૬૫.

મોહનીયકર્મની સ્થિતિ ઉત્કર્ષતઃ શીત્તર કોટાકોટી સાગરોપમની છે. અને આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમની છે. ૨૬૬.

આયુકર્મની, એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી-તે ‘અબાધાકાળ’ વિનાની સમજવી. અબાધાકાળ ભેગો ગણીએ તો તે એ કરતાં ‘એક તૃતીયાંશ પૂર્વકોટી’ અધિક છે. ૨૬૭.

મોત્રકર્મ અને નામકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે. અને અન્તરાયકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જેટલી છે. ૨૬૮.

સ્થિતિર્જઘન્યતો જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા તત્ત્વવિદ્ભિર્નિરૂપિતા ॥ ૨૬૯ ॥

કષાયપ્રત્યયબન્ધમાધિસ્થાલ્પીયસી સ્થિતિઃ ।

સ્યાત્ દ્વાદશમુહૂર્તાત્મા વેદનીયસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૭૦ ॥

ઉપશાન્તક્ષીણમોહાદિકાનાં ત્વકષાયિણામ્ ।

યોગેકહેતુબદ્ધસ્ય વેદસ્ય દ્વૌ ક્ષણૌ સ્થિતિઃ ॥ ૨૭૧ ॥

સ્થિતિર્લઘ્યન્તર્મુહૂર્ત મોહનીયસ્ય કર્મણઃ ।

આયુષઃ ક્ષુલ્લકભવપ્રમિતા સા પ્રકીર્ષિતા ॥ ૨૭૨ ॥

અષ્ટાષ્ટૌ ચ મુહૂર્તાનિ ગોત્રનામ્નીલધુઃ સ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તપ્રમિતા સાન્તરાયસ્ય કર્મણઃ ॥ ૨૭૩ ॥

ચાવત્કાલમનુદયો બદ્ધસ્ય યસ્ય કર્મણઃ ।

તાવાનબાધાકાલોઽસ્ય સ જઘન્યેતરો દ્વિધા ॥ ૨૭૪ ॥

અબાધાકાલ ઉત્કૃષ્ટસ્યોઽબ્દાનાં સહસ્રકાઃ ।

આયકર્મત્રયે સુષ્ટુ નિર્વિદ્યો દૃષ્ટવિષ્ટપૈઃ ॥ ૨૭૫ ॥

વળી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ છે એમ તત્ત્વના બાણકારોએ કહ્યું છે. ૨૬૯.

કષાયપ્રત્યયબંધને આશ્રીને વેદનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાર મુહૂર્તની છે. ૨૭૦.

‘ઉપશાન્તમોહ’ અને ‘ક્ષીણમોહ’ વગેરે અકષાય ગુણસ્થાનોમાં, માત્ર યોગહેતુથી બાંધેલા વેદનીય કર્મની સ્થિતિ બે સમયની છે. ૨૭૧.

મોહનીયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુલ્લક ભવ જેટલી છે. ૨૭૨.

ગોત્રકર્મના અને નામકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ આઠ મુહૂર્તની છે. અન્તરાયકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૭૩.

જે કર્મ બાંધ્યું હોય એનો જેટલા કાળસુધી અનુદય હોય તેટલો કાળ, એ કર્મનો અબાધાકાળ કહેવાય. એના વળી ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-એમ બે ભેદ છે. ૨૭૪.

પહેલા ત્રણ કર્મનો અબાધાકાળ ઉત્કર્ષતઃ ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. મોહનીયકર્મનો

સપ્તવર્ષસહસ્રાણિ મોહનીયસ્ય કર્મણઃ ।

પૂર્વકોટયાસ્તૃતીયોશઃ સ ભવત્યાયુષો ગુરુઃ ॥ ૨૭૬ ॥

ગોત્રનામ્નોઃ કર્મણોસ્તુ દ્વે દ્વે સોઽબ્દસહસ્રકે ।

ત્રીણ્યેવાબ્દસહસ્રાણિ સોઽન્તરાયસ્ય કર્મણઃ ॥૨૭૭॥ વિશેષકમ્ ॥

જઘન્યતસ્સ્વબાધાદ્વા સર્વેષામપિ કર્મણામ્ ।

અન્તર્મુદૂર્ત્તપ્રમિતા કથિતા તત્ત્વવેદિભિઃ ॥ ૨૭૮ ॥

અબાધાકાલહીનાયાં યથાસ્વં કર્મણાં સ્થિતૌ ।

ભવેત્કર્મનિષેકસ્તત્ પરિભોગાય દેહિનામ્ ॥ ૨૭૯ ॥

કર્મણાં દલિકં યત્ર પ્રથમે સમયે બહુ ।

દ્વિતીયસમયે હીનં તતો હીનતરં ક્રમાત્ ॥ ૨૮૦ ॥

एवं या कर्मदक्षिकरचना क्रियतेऽङ्गिभिः ।

वेदनार्थमसौ कर्मनिषेक इति कीर्त्यते ॥ ૨૮૧ ॥ યુગ્મમ્ ॥

कर्माण्यमૂनि प्रत्येकं प्राणिनामखिलान्यपि ।

ભવેઽનાદૌ તિષ્ઠતાં સ્યુરનાદીનિ પ્રવાહતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

સ્વભાવતોઽકર્મકાણાં જીવાનાં પ્રથમં યદિ ।

સંયોગઃ કર્મણામંગીક્રિયતે સમયે કચિત્ ॥ ૨૮૩ ॥

સાત હજાર વર્ષનો, આયુકર્મનો એક તૃતીયાંશ પૂર્વકાટીનો, ગોત્ર અને નામ કર્મનો બળે હજાર વર્ષનો અને અન્તરાયકર્મનો ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. ૨૭૫-૨૭૭.

સર્વે-આઠે કર્મોનો જઘન્ય અબાધાકાળ એક અન્તર્મુદૂર્ત્તપ્રમાણ છે-એમ તત્ત્વવેદીઓ-એ કહ્યું છે. ૨૭૮.

પ્રત્યેક કર્મની અબાધાકાળરહિત સ્થિતિમાં તે તે કર્મનો નિષેક (નિર્જરા) થાય છે તે પ્રાણીઓને પરિભોગને અર્થે છે. ૨૭૯.

નિષેક એટલે શું ? કર્મનાં દળ જે પહેલા સમયમાં વધારે હોય, તે બીજા સમયમાં એથી ઓછાં થાય અને એમ અનુક્રમે ઓછાંઓછાં થતાં બીજા-એવી રીતે કર્મનાં દળની રચના પ્રાણીઓ વેદવા માટે કરે તે ‘ નિષેક ’ કહેવાય છે. ૨૮૦-૨૮૧.

આ અનાદિ સંસારમાં રહેતા દરેક પ્રાણીને આ સર્વ કર્મો અનાદિ કાળથી જ આપ્યા આવે છે. ૨૮૨.

તદા કર્મક્ષયં કૃત્વા સિદ્ધાનામપિ દેહિનામ્ ।

પુનઃ કદાચિત્સમયે કર્મયોગઃ પ્રસજ્યતે ॥ ૨૮૪ ॥ યુગ્મમ્ ॥

વિશ્લેષસ્તુ ભવેજીવાદનાદિત્વેऽપિ કર્મણામ્ ।

જ્ઞાનાદિભિઃ પાવકાચૈરુપલસ્યેવ કાંચનાત્ ॥ ૨૮૫ ॥

નન્વેવમન્તરાયાણાં પંચાનાં મૂલતઃ ક્ષયે ।

સંજાતે કિં દદાત્યર્હન્ સતતં લભતે ચ કિમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

મુદ્ધુક્તે કિમુપમુદ્ધુક્તે વા વીર્યં કિં વા પ્રવર્તયેત્ ।

ન ચેત્કિંચિત્તદા તેષાં વિઘ્નાનાં કિં ક્ષયે ફલમ્ ॥ ૨૮૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અત્રોચ્યતેઽર્હતઃ સ્ત્રીણિઃશેષઘાતિકર્મણઃ ।

ગુણઃ પ્રાદુર્ભવત્યેષોઽન્તરાયાણાં ક્ષયે યતઃ ॥ ૨૮૮ ॥

દદતો લભમાનસ્ય મુંજતો વોપમુંજતઃ ।

વીર્યં પ્રયુંજતો વાસ્ય નાન્તરાયો ભવેત્કચિત્ ॥ ૨૮૯ ॥

દ્વાનલાભાદિકં ત્વસ્ય ન સમ્ભવતિ સર્વદા ।

તત્તત્કારણસામર્થ્યાં સત્યાં ભવતિ નાન્યથા ॥ ૨૯૦ ॥

જો એમ સ્વીકારીએ કે આ ‘ સ્વભાવતઃ અકર્મક ’ જીવને અમુક વખતે કર્મોના પહેલા સંયોગ થયેલો છે, તો પછી કર્મોના ક્ષય કરીને સિદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓને પણ પુનઃ ક્વચિત્ કર્મોના યોગ થશે એમ સ્વીકારવું પડશે. ૨૮૩--૨૮૪.

વળી કર્મ અનાદિ છતાં પણ, જ્ઞાનાદિક વડે જીવથી છુટાં પડે છે; જેમ અગ્નિ આદિ વડે સુવર્ણથી પથ્થર છુટો પડે છે તેમ. ૨૮૫.

અહિં કોઈ એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે કે—આવી રીતે પાંચે અન્તરાયકર્મોના મૂળથી ક્ષય થાય છે ત્યારે, અર્હત પ્રભુ શું (દાન) આપે છે? કયો લાભ મેળવે છે? શા ભોગોપભોગ ભોગવે છે? અને શું વીર્ય ફેરવે છે? જો એમાંનું કંઈપણ થતું ન હોય તો પછી અન્તરાય કર્મોના ક્ષયથી ફળ શું? ૨૮૬--૨૮૭.

એ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે—અર્હતપ્રભુના સર્વ ઘાતિકર્મો તો ક્ષીણ થયેલા હોય છે એટલે પછી જ્યારે આ અન્તરાય કર્મ પણ ક્ષીણ થયું કે તુરત એમનામાં એવો ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે કે દાન દેતાં, લાભ મેળવતાં, ભોગોપભોગ માણતાં અને વીર્ય ફેરવતાં એમને ક્યાંય પણ અન્તરાય થતો નથી. વળી એમને દાન લાભ આદિ કંઈ હંમેશાં સંભવતા નથી કારણ કે એ તો તે તે પ્રકારની સામગ્રીના સફળાવ હોય તોજ થાય છે, તે શિષ્યુય થતા નથી. ૨૮૮--૨૯૦.

દ્રવ્યકોક] જીવની 'પુણ્યપ્રકૃતિઓ' અને 'પાપપ્રકૃતિઓ' નાં નામ । (૫૪૫)

નૃદેવગત્યાનુપૂર્વ્યો જાતિઃ પંચેન્દ્રિયસ્ય ચ ।
 ઉચ્ચૈર્ગોત્રં સાતવેયં વેદાઃ પંચ પુરોદિતાઃ ॥ ૨૧૧ ॥
 અંગોપાંગત્રયં સંહનનં સંસ્થાનમાદિમમ્ ।
 ત્રણગન્ધરસસ્પર્શઃ શ્રેષ્ઠા અગુરુલઘ્વપિ ॥ ૨૧૨ ॥
 પરાઘાતમથોચ્છ્વાસમાતપોદ્યોતનામની ।
 નૃદેવતિર્યગાયૂષિ નિર્માણં સન્નભોગતિઃ ॥ ૨૧૩ ॥
 તથૈવ ત્રસદશકં તીર્થકૃન્નામકર્મ ચ ।
 દ્વિચત્વારિંશદિત્યેવં પુણ્યપ્રકૃતયો મતાઃ ॥ ૨૧૪ ॥ કલાપકમ્ ॥
 ભેદાઃ પંચ નવ જ્ઞાનદર્શનાવરણીયયોઃ ।
 નીચૈર્ગોત્રં ચ મિથ્યાસ્વમસાતવેદનીયકમ્ ॥ ૨૧૫ ॥
 નરકસ્યાનુપૂર્વી ચ ગતિરાપુરિતિ ત્રયમ્ ।
 તિર્યગ્ગત્યાનુપૂર્વ્યો ચ કષાયાઃ પંચવિંશતિઃ ॥ ૨૧૬ ॥

જીવની બેતાલીય પુણ્ય પ્રકૃતિઓ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, મનુષ્યઆનુપૂર્વી, દેવઆનુપૂર્વી, પંચેન્દ્રિયત્વ, ઉચ્ચગોત્ર, સાતા-
 વેદનીયત્વ, પૂર્વોક્ત પાંચ દેહ, ત્રણ અંગોપાંગ, પહેલું સંધયણ, પહેલું સંસ્થાન, શ્રેષ્ઠ વર્ણ-
 ગંધ-રસ-સ્પર્શ, અગુરુલઘુ શરીર, પરાઘાતત્વ, શ્રેષ્ઠ ઉચ્છ્વાસ, આતપનામકર્મ, ઉદ્યોતનામ-
 કર્મ, મનુષ્યનું-દેવનું-અને તિર્યચનું આયુષ્ય, નિર્માણ, સફલિહાયોગતિ, ત્રસ-આદર-પર્યા-
 પ્ત-પ્રત્યેક-સ્થિર-શુભ-સુભગ-સુસ્વર-આદેય-અને યશ-નામકર્મ તેમજ તીર્થકરનામ-
 કર્મ. ૨૬૨-૨૬૪.

જીવની ખ્યાશી પાપપ્રકૃતિ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પાંચ જાતનું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, નવપ્રકારનું દર્શનાવરણીયકર્મ, નીચ ગોત્ર, મિથ્યાત્વ,
 અસાતાવેદનીયત્વ, નરકની ગતિ, નરકની આનુપૂર્વી, નરકનું આયુષ્ય, તિર્યચની ગતિ,
 તિર્યચની આનુપૂર્વી, પચીસ કષાય, એકેન્દ્રિય-બેઇન્દ્રિય-ત્રેઇન્દ્રિય-ચત્વરિન્દ્રિયની જાતિ,
 અસફલિહાયોગતિ, અવકૃષ્ટ વર્ણાદિક, ઉપઘાત નામકર્મ, પહેલા શિવાયના (પાંચ)
 સંસ્થાનો અને (પાંચ) સંધયણ, સ્થાવર-સૂક્ષ્મ-અપર્યાપ્ત-સાધારણ-અસ્થિર-અશુભ-

एकद्वित्रिचतुरक्षजातयोऽसन्नभोगतिः ।

अप्रशस्ताश्च वर्णाद्यास्तथोपघातनाम च ॥ २९७

अनाद्यानि पंच संस्थानानि संहननानि च ।

तथा स्थावरदशकमन्तरायाणि पंच च ॥ २९८ ॥

उक्ता द्रव्यशीतिरित्येताः पापप्रकृतयो जिनैः ।

न भूयान् विस्तरश्चात्र क्रियते विस्तृतेर्ભિયા ॥ ૨૯૯ ॥ કુલકમ્ ॥

एतेषु कर्मस्वष्टासु भवत्याद्यं चतुष्टयम् ।

घातिसंજ્ઞં जीवसक्तज्ञानादिगुणघातकृत् ॥ ૩૦૦ ॥

अन्यं चतुष्टयं च स्यात् भवोपग्राहिसंજ્ઞકમ્ ।

છત્રસ્થાનાં તથા સર્વવિદામપ્યેતવાભવમ્ ॥ ૩૦૧ ॥

पारावारानुकारादिति जिनसमयात् भूरिसारादपारात्

उच्चिस्थोच्चित्य मुक्ता इव नवसुषमायुक्तिपंક્तीरनेकाः ।

કલ્પતા જીવસ્થરૂપપ્રકરણારચના યોરુમુક્તાવલીવ

સોત્કંઠં કંઠપીઠે કુરૂતકૃતધિયસ્તાં ચિદુદ્બોધસિદ્ધયૈ ॥ ૩૦૨ ॥

દુઃસ્વર-દુર્ભાગ-અનાદય-અને અપયશ એટલાં મળીને દશ નામ કર્મ, તથા પાંચ અન્તરાય કર્મ. ૨૯૫-૨૯૬.

બહુ વિસ્તાર થઈ બધા માટે અમે વિશેષ ન કહેતાં આટલું જ કહું છે.

આઠ કર્મ દશાં એમાં પ્રથમનાં ચાર ‘ઘાતિ’ કહેવાય છે કેમકે એઓ જીવનાં જ્ઞાન ગ્રાહિ ગુણોને ઘાત કરનારાં છે. ૩૦૦.

બીજાં ચાર છે તે ‘ભવોપગ્રાહિ’ કહેવાય છે. કેમકે એ છત્રસ્થાને તેમજ સર્વજ્ઞાને પણ ભવપર્યન્ત હોય છે. ૩૦૧.

એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના, અપાર-સારયુક્ત-સમૃદ્ધસમાન સિદ્ધાન્તમાંથી અનેક નવીન-સુખમ યુક્તિઓને મુક્તાક્ષીની જેમ વીણીવીણીને આ જીવસ્વરૂપના પ્રકરણની રચનારૂપ માળા તૈયાર કરી છે. એને બુદ્ધિમાન પુરૂષો, જ્ઞાનના પ્રકાશની સિદ્ધિને માટે, ઉત્કંઠા સહિત કંઠને વિષે ધારણ કરે. ૩૦૨.

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેન્દ્રાતિષ—
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ટ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાસ્મજઃ ।
 કાવ્યં ચસ્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્ત્વપ્રદીપોપમે
 સર્ગોયં દશમઃ સુધારસસમઃ પૂર્ણઃ સુખેનાસમઃ ॥૩૦૩॥

इति दशमः सर्गः ।

જેમની કીર્તિ સાંભળીને અગિલ વિશ્વ આશ્ચર્યમાં લીન થઇ ગયું છે એવા શ્રીમદ્ કીર્તિ-
 વિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય, અને માતા-રાજશ્રી તથા પિતા-તેજપાળના સુપુત્ર શ્રીવિનય-
 વિજયજીએ ત્રણ જગતના તત્વને દીપકની જેમ પ્રકાશિત કરનાર જે કાવ્યશ્રેય રચ્યો છે તેનો
 આ સુધારસપૂર્ણ દશમો સર્ગ નિર્વિધે પૂર્ણ થયો. ૩૦૩.

દશમો સર્ગ સમાપ્ત.

अथ एकादशः सर्गः ।

पुद्गलानामस्तिकायमथ किञ्चित्तनोम्यहम् ।

गुरुश्रीकीर्तिविजयप्रसादप्राप्तधीधनः ॥ १ ॥

द्रव्यक्षेत्रकालभावगुणैरेषोऽपि पञ्चधा ।

अनन्तद्रव्यरूपोऽसौ द्रव्यतस्तत्र वर्णितः ॥ २ ॥

लोक एवास्य सद्भावात् क्षेत्रतो लोकसंमितः ।

कालतः शाश्वतो वर्णादिभिर्युक्तश्च भावतः ॥ ३ ॥

गुणतो ग्रहणगुणो यतो द्रव्येषु षट्स्वपि ।

भवेत् ग्रहणमस्यैव न परेषां कदाचन ॥ ४ ॥

भेदाश्चत्वार एतेषां प्रज्ञप्ताः परमेश्वरैः ।

स्कन्धा देशाः प्रदेशाश्च परमाणव एव च ॥ ५ ॥

सर्ग अञ्चारभो.

श्रीमान् कीर्तिविजय ગુરુદેવની કૃપાથી બુદ્ધિમાન થયેલો હું હવે પુદ્ગલાસ્તિકાયનું કંઈક સ્વરૂપ કહું છું. ૧.

એના (પુદ્ગલાસ્તિકાયના) પણ (જીવાસ્તિકાયની જેમ) (૧) દ્રવ્યને લઈને, (૨) ક્ષેત્રને લઈને, (૩) કાળને લઈને, (૪) ભાવને લઈને અને (૫) ગુણને લઈને પાંચ પ્રકાર થાય છે. ૨.

પહેલો પ્રકાર: તે અનન્તદ્રવ્યરૂપ છે. બીજો પ્રકાર: તે લોકપ્રમાણ છે. કારણ કે એનો સદ્ભાવ-હયાતિ લોકમાં જ છે. ત્રીજો પ્રકાર: તે શાશ્વત છે. ચોથો પ્રકાર: એ વર્ણુ આદિથી યુક્ત છે. પાંચમો પ્રકાર: એનામાં અહણુગુણ છે—એ અહણુગુણવાળો છે; કેમકે છયે દ્રવ્યોમાં એનું જ અહણુ કરાય છે, બીજા કોઈનું કદિ પણ અહણુ કરાતું નથી. ૩-૪.

એઓના, જિનભગવાને ચાર લેદ કહ્યા છે. તે આ પ્રમાણે: (૧) સ્કંધ, (૨) દેશ, (૩) પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ. ૫.

જનન્તભેદાઃ સ્કન્ધાઃ સ્યુઃ કેચન દ્વિપ્રદેશકાઃ ।

ત્રિપ્રદેશાદયઃ સંખ્યાસંખ્યાનન્તપ્રદેશકાઃ ॥ ૬ ॥

સૂક્ષ્મસ્થૂલપરિણામાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકમનન્તકાઃ ।

૯કક્ષણાદ્યસંખ્યેયકાલાન્તસ્થિતિશાલિનઃ ॥ ૭ ॥

દ્વિપ્રદેશાદિકોઽનન્તપ્રદેશાન્તો વિવચિતઃ ।

સ્કન્ધસમ્બન્ધો વિભાગઃ સ ભવેત્ દેશસંજ્ઞકઃ ॥ ૮ ॥

નિર્વિભાજ્યો વિભાગો યઃ સ્કન્ધસંબન્ધ એવ હિ ।

પરમાણુપ્રમાણોઽસૌ પ્રદેશ इति કીર્તિતઃ ॥ ૯ ॥

કાર્યકારણરૂપાઃ સ્યુદ્વિપ્રદેશાદયો યથા ।

દ્વિપ્રદેશો દ્વયોરગ્રવોઃ કાર્ય ડ્યણુકકારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

પરમાણુસ્વપ્રદેશઃ પ્રત્યક્ષો જ્ઞાનચક્ષુષામ્ ।

કાર્યાનુમેયોઽકાર્યશ્ચ ભવેત્કારણમેવ સઃ ॥ ૧૧ ॥

વદાહુઃ—કારણમેવ તદન્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ ।

૯કરસવર્ણગન્ધો દિસ્પર્શઃ કાર્યલિંગશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

સ્કંધના વળી અનેક લેહ છેઃ કેટલાકને બે પ્રદેશ છે, કેટલાકને ત્રણ પ્રદેશ છે, કેટલાકને વધતા વધતા સંખ્યાત સુધી પ્રદેશો છે, કેટલાકને અસંખ્ય પ્રદેશો છે અને કેટલાકને વળી અનન્ત પ્રદેશો છે. ૬.

વળી એઓમાંના પ્રત્યેક અનન્ત છે, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પરિણામવાળા છે. અને સ્થિતિ, કોઈકોઈની એક ક્ષણની હોય છે, અને કોઈકોઈની એથો વધતી વધતી તે છેક અસંખ્યકાળ સુધાની છે. ૭.

બે પ્રદેશથી તે છેક અનન્તપ્રદેશ સુધીનો સ્કંધબદ્ધ વિભાગ—એતું નામ ‘દેશ’. ૮.

અવિભાજ્ય અને માત્ર સ્કંધબદ્ધ—એવો બે પરમાણુપ્રમાણુ વિભાગ—એતું નામ ‘પ્રદેશ’. ૯.

ઉપર દ્વિપ્રદેશી વગેરે બે સ્કન્ધ કહ્યા છે તે કાર્યરૂપ પણ છે અને (કોઈના) કારણરૂપ પણ છેઃ બેમકે ‘દ્વિપ્રદેશી’ (સ્કન્ધ) બે પરમાણુઓતું કાર્ય છે તેમ ત્રણ પરમાણુઓતું કારણ પણ છે. ૧૦.

પરમાણુ અપ્રદેશી છે અને ફક્ત જ્ઞાનચક્ષુને જ ગોચર છે. વળી એ કાર્યાનુમેય છે; (પોતે) કોઈતું કાર્ય નથી; બે કે એ કોઈનો કારણબૂત તો છે. ૧૧.

(અન્યત્ર) કહ્યું છે કેઃ—અત્યંત કારણરૂપ જ પરમાણુ છે. એ (પરમાણુ) નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ

તત્રાપિ શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષેષુ દ્વૌ ચતુર્ધ્વવિરોચિનૌ ।

સ્પર્શો સ્યાતાં પરમાણુષ્વપરે ન કથંચન ॥ ૧૩ ॥

તથાહુઃ । પરમાણવાદીનામસંખ્યાતપ્રદેશકસ્કન્ધપર્યન્તાનાં કેષાં-
ચિદનન્તપ્રાદેશિકાનામપિ સ્કન્ધાનાં તથા એકપ્રદેશાવગાઢાનાં યાવસ્સં-
ખ્યાતપ્રદેશાવગાઢાનાં શીતોષ્ણસ્નિગ્ધરૂક્ષરૂપાશ્ચત્વાર એવ સ્પર્શા-
ઈતિ પ્રજ્ઞાપનાદૃતૌ ॥

દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવેઃ પરમાણુશ્ચતુર્વિધઃ ।

દ્રવ્યતોઽણુઃ પુદ્ગલાણુશ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૪ ॥

અવાદ્યોઽગ્રાદ્ય એવાસાવભેદોઽષ્ટદ્વેય એવ ચ ।

ક્ષેત્રાણુસ્ત્વચ્છ્રપ્રદેશશ્ચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રદેશોઽવિભાગશ્ચામધ્યોઽનર્થ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

કાલાણુઃ સમયાત્મ્યઃ સ્યાન્નચતુર્લક્ષણ એવ સઃ ॥ ૧૬ ॥

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શૈરહિતશ્ચાથ ભાવતઃ ।

દ્રવ્યાણુરેવ વર્ણાદિભાવપ્રાધાન્યતો મતઃ ॥ ૧૭ ॥

છે તથા એકરસવાળો, એકવર્ણવાળો અને એકગન્ધવાળો છે; જો કે એને સ્પર્શ બે છે. વળી એ કાર્યના લિંગરૂપ એટલે કે કાર્યાનુભેદ છે. ૧૨.

એને બે સ્પર્શો કહ્યા એ, શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ-એ ચારમાંનાં; પરસ્પર-અવિ-
રોધી એવા હરકોઈ બે, સમજવા; બીજા નહિં. ૧૩.

શ્રી પદ્મવક્ત્રાસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—અસંખ્ય પ્રદેશ, સ્કન્ધ સુધીના પરમાણુઓ
વગેરેને; તથા કેટલાક અનન્તપ્રદેશી સ્કન્ધોને; તેમજ એક પ્રદેશના અવગાહવાળાથી માંડીને
તે છેક સંખ્યાત પ્રદેશના અવગાહવાળાએને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ-એમ ચાર જ
સ્પર્શ હોય છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એમ ચારને લઈને, પરમાણુના ચાર પ્રકાર પાડ્યા છે. (૧)
દ્રવ્યને લઈને પડેલો જ (પડેલો) લેદ એટલે કે દ્રવ્યાણુ-એના ચાર લક્ષણ છે: અવાદ્ય,
અગ્રાદ્ય, અલેદ્ય અને અચ્છેદ્ય. (૨) અગ્રપ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે: અપ્રદેશી,
અવિભાગી, અમધ્ય અને અનર્થ. (૩) સમયાત્મ્ય કાલાણુના પણ ચાર લક્ષણ છે. ૧૪-૧૬.

ભાવને લઈને પડેલો, પરમાણુનો ચોથો પ્રકાર ભાવઆણુ એનાં લક્ષણ:—વર્ણરહિતપણું,
ગંધરહિતપણું, રસરહિતપણું અને સ્પર્શરહિતપણું. વર્ણરહિત ભાવની પ્રધાનતાને લઈને

ભાવાણુરથવા સર્વજઘન્યશ્યામતાદિકમ્ ।

इह प्रयोजनं द्रव्यपरमाणुभिरेव हि ॥ १८ ॥

इति भगवतीशतक २० उद्देश ५ ॥

સ નિત્યાનિત્યરૂપઃ સ્યાત્ દ્રવ્યપર્યાયભેદતઃ ।

तत्र च द्रव्यतो नित्यः परमाणोरनाशतः ॥ १९ ॥

પર્યાયતસ્વનિત્યોઽસૌ યતો વર્ણાદિપર્યાવાઃ ।

नश्यन्त्येके भवन्त्यन्ये विस्त्रसादिप्रभावतः ॥ २० ॥

અસ્ય શાશ્વતભાવેન કેચિત્ પર્યવનિત્યતામ્ ।

मन्यन्ते तदसद्यस्मात् पंचमांगे स्फुटं श्रुतम् ॥ २१ ॥

પરમાણુપુગ્ગલેણં મંતે સાસણ અસાસણ । ગોચમ સિન્ન સાસણ
સિન્ન અસાસણ ॥ સે કેણદ્વેણં મંતે एवं वुच्चति । ગોચમ દવ્વદ્વયાણ
સાસણ પજ્જવદ્વયાણ અસાસણ । ઇતિ ॥

પુદ્ગલાનાં દશવિધઃ પરિણામોઽથ કથ્યતે ।

वन्धनाख्यो गतिनामा संस्थानाख्यस्तथा परः ॥ २२ ॥

દ્રવ્ય-અણુજ અભિમત છે. અથવા ભાવ-અણુ એટલે સર્વમાં જઘન્ય એવું શ્યામત્વ આદિક.
આપણે તેા અહિં દ્રવ્ય-અણુ (દ્રવ્ય પરમાણુ) નીજ વાત છે. ૧૭-૧૮.

એ પ્રમાણેની વાત ભગવતીસૂત્રમાં વીશમાશતકના પાંચમાં ઉદ્દેશમાં કહી છે.

પરમાણુના વળી બે ભેદ પડેઃ (૧) (દ્રવ્યતઃ) નિત્ય; કેમકે પરમાણુ અવિનાશી છે;
(૨) (પર્યાયતઃ) અનિત્ય; કેમકે વિસ્ત્રસા એટલે પડન, પતન, વિધ્વંસ વગેરેના પ્રભાવથી
કેટલાક વર્ણાદિ નાશ પામે છે અને એની જગ્યાએ બીજા (ઉત્પન્ન) થાય છે. ૧૯-૨૦.

પરમાણુ શાશ્વત છે માટે (એના) પર્યાયો નિત્ય હોવા જોઈએ-એવું કેટલાકતું કહેવું છે.
પણ એ ખરું નથી. કારણકે પાંચમા અંગમાં નીચે પ્રમાણે ચોખ્ખો પાઠ છે. ૨૧—

હે ભગવંત, પરમાણુ પુદ્ગલ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? (ઉત્તર) હે ઐતમ, એ શાશ્વત
પણ છે અને અશાશ્વત પણ છે; દ્રવ્યની અપેક્ષાએ-દ્રવ્યલેખે શાશ્વત છે અને પર્યાય લેખે અ-
શાશ્વત છે.

હવે પુદ્ગલોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ છે તેનાં નામ કહું છુંઃ (૧) બંધન,

ભેદાલ્લયઃ પરિણામઃ સ્યાત્ વર્ણગન્ધરસાભિધાઃ ।

સ્પર્શોઽયુરુલ્લધુઃ શબ્દઃ પરિણામા દશેત્યમી ॥ ૨૩ ॥

સ્યાદ્વિસાસાપ્રયોગાભ્યાં બન્ધઃ પૌદ્ગલિકો દ્વિધા ।

તત્ર યો વિસાસાબન્ધઃ સોઽપિ ત્રિવિધ ઇષ્યતે ॥ ૨૪ ॥

બન્ધનપ્રત્યયઃ પાત્રપ્રત્યયઃ પરિણામજઃ ।

બન્ધનપ્રત્યયસ્તત્ર સ્કન્ધેષુ દ્વચણુકાદિષુ ॥ ૨૫ ॥

ભવેદ્દિ દ્વચણુકાદીનાં વિમાત્રસ્તૈર્ગ્ધ્યરૌદ્યતઃ ।

મિથોબન્ધોઽસંલ્પકાલમુત્કર્ષાત્સમયોઽન્યથા ॥ ૨૬ ॥

વદાહુઃ । સમનિદ્વયાપ્ બન્ધો ન હોઈ સમલુસ્વયાપ્ વિ ન હોઈ ।

વેમાયનિદ્વલુસ્વચ્છણેણ બન્ધા ઉ સંધાણાં ॥ ૨૭ ॥

વિષમમાત્રાનિરૂપણાર્થ ચોચ્યતે ।

નિદ્વસ્ત નિદ્વેણ દુયાહિષ્ણા । લુસ્વસ્ત લુસ્વેણ દુયાહિષ્ણા ।

નિદ્વસ્ત લુસ્વેણ ઉવેતિ બંધો । જહસ્તવજ્ઞો વિસમો સમો વા ॥૨૮॥

જીર્ણમથગુહાદીનાં ભાજને સ્થાનતા તુ યા ।

સ પાત્રપ્રત્યયઃ સંલ્પકાલો વાન્તર્મુદ્દર્શિકઃ ॥ ૨૯ ॥

(૨) ગતિ, (૩) સંસ્થાન, (૪) લેહ, (૫) વર્ણ, (૬) ગંધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ,
(૯) અગુરુલ્લધુ અને (૧૦) શબ્દ. ૨૨-૨૩.

એમાં વળી ' બંધ ' ના બે લેહ છેઃ (૧) વિસાસાબંધ અને પ્રયોગબંધ. આ વિસાસા-
બંધના વળી ત્રણ ઉપલેહ છેઃ બંધનપ્રત્યય, પાત્રપ્રત્યય અને પરિણામજ. બંધનપ્રત્યય
(વિસાસાબંધ) દ્વચણુકાદિક સ્કંધોમાં હોય છે. વળી વિષમ માત્રાએ સ્નિગ્ધતા અને ઋક્ષતા
હોય તો દ્વચણુકાદિકોનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે. અને તે ઉત્કૃષ્ટતાઃ અસંખ્યકાળનો, અને
જઘન્યતઃ એકસમયનો છે. ૨૪-૨૬.

કહ્યું છે કે સ્નિગ્ધપણી કે ઋક્ષપણી સમ માત્રા હોય તો બંધ ન થાય; ' બંધ ' થવા માટે તો સ્નિગ્ધતા અને ઋક્ષતાની વિષમ માત્રા જોઈએ. ૨૭.

વિષમમાત્રાના નિરૂપણ માટે એમ કહે છે કેઃ—સ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધની કે હ્રુએ હ્રુખાની, સમ કે વિષમ માત્રા (એક બીજાથી) બે વધારે હોય તો જ ' બંધ ' થાય છે. બ્યારે સ્નિગ્ધ અને હ્રુખાની, જઘન્યને વરણને સમ કે વિષમ માત્રા હોય તો ' બન્ધ ' થાય છે. ૨૮.

એટલું બંધપ્રત્યય વિષે કહ્યા પછી હવે પાત્રપ્રત્યય વિષે કહેવાનું કે વર્ણિણી અંકર

પરિણામપ્રત્યયસ્તુ સોઽન્ધ્રાદીનામનેકધા ।

જઘન્યઐકસમયં ષરમાસ્તાન્ પરમઃ પુનઃ ॥ ૩૦ ॥

इति विस्रसाबन्धः ॥

अथ प्रयोगबन्धो यः स चैषां स्याच्चतुर्विधः ।

आलापनश्चालीनश्च शारीरतत्प्रयोगकौ ॥ ૩૧ ॥

तृणकाष्ठादिभाराणां रज्जुवेप्रलतादिभिः ।

संख्यकालान्तर्मुहूर्तो बन्ध आलापनाभिधः ॥ ૩૨ ॥

चतुर्धा लीनबन्धस्तु प्रथमः श्लेषणाभिधः ।

समुच्चयोच्चयौ बन्धौ तुर्यः संहननाभिधः ॥ ૩૩ ॥

यः कुड्यकुट्टिमस्तम्भघटकाष्ठादिवस्तुषु ।

सुधामृत्पंकलाक्षाद्यैर्बन्धः स श्लेषणाभिधः ॥ ૩૪ ॥

तटाकदीर्घिकावप्रस्तूपदेवकुलादिषु ।

बन्धः सुधादिभिर्यः स्यात् बहूनां स समुच्चयः ॥ ૩૫ ॥

છર્ણ મધ અથવા ગોળ વગેરેનું સ્થાનપણું રહે છે એ પાત્રપ્રત્યયવિસ્રસાબંધ કહેવાય. એની સ્થિતિ સંખ્યાતકાળની કે અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૨૯.

હવે ત્રીજો પરિણામપ્રત્યય. મેઘ વગેરેનો 'બંધ' પરિણામપ્રત્યય (વિસ્રસાબંધ) છે. એ અનેક પ્રકારનો છે. એનો સ્થિતિકાળ જઘન્ય ઐકસમય, અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે પુદ્ગળોના 'વિસ્રસાબંધ' નું સ્વરૂપ થયું.

હવે એના બીજા પ્રકાર 'પ્રયોગબંધ' વિષે.

પુદ્ગળોનો પ્રયોગબંધ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) આલાપન, (૨) આલીન, (૩) શારીર અને (૪) શરીરપ્રયોગક. ૩૧.

રજ્જુ કે વેત્રલતા વગેરેથી તૃણ કે કાષ્ટના ભારા બાંધવા એ પહેલો 'આલાપનબંધ'. એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સંખ્યાતકાળની છે, અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. ૩૨.

બીજો આલીનબંધ. એના વળી ચાર ભેદ છે: 'શ્લેષણ, સમુચ્ચય, ઉચ્ચય અને થાથો સંહનન. ૩૩.

દિવાલ, ફરસબંધી, સ્તંભ, ઘટ, કાષ્ટ વગેરેમાં યુનો, માટી, પંક, લાખ વગેરે અકેકનો બંધ (અર્થાત્ આ વસ્તુઓ લગાવવી) એ 'શ્લેષણબંધ' કહેવાય. ૩૪.

તુળાવકરકાષ્ટાનાં તુષગોમયમસ્મનામ્ ।

ઉચ્ચત્વેન ચ યો બન્ધઃ સ સ્યાદુચ્ચયસંજ્ઞકઃ ॥ ૩૬ ॥

દ્વિધા સંહનનાશ્યસ્તુ દેશસર્વવિભેદતઃ ।

તપ્રાયઃ શકટાંગાદૌ પરઃ સ્ત્રીરોદકાદિષુ ॥ ૩૭ ॥

આરમ્ભ્યાન્નાપનાદેષા જઘન્યોત્કર્ષતઃ સ્થિતિઃ ।

અન્તર્મુહૂર્તસંસ્થ્યાતકાલૌ જ્ઞેયા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૩૮ ॥

દ્વિધા શરીરબન્ધઃ સ્યાદેકઃ પૂર્વપ્રયોગજઃ ।

પ્રસ્યુત્પન્નપ્રયોગોત્થઃ પરઃ સોઽમૂતપૂર્વકઃ ॥ ૩૯ ॥

તપ્રાયોઽન્યસમુદ્ધાતે ક્ષિપ્તાનાં દેહતો બહિઃ ।

તૈજસકાર્મણાણૂનાં પુનઃ સંકોચને ભવેત્ ॥ ૪૦ ॥

સમુદ્ધાતાન્નિવૃત્તસ્ય પર�ઃ કેવલિનોષ્ઠસુ ।

સ્યાત્ પંચમે ક્ષણે તેજઃકાર્મણાણુસમાદૃતૌ ॥ ૪૧ ॥

વળી તળાવ, વાવ, કોટ, સ્તૂપ, દેવમંદિર વગેરેને વિષે યુનેા વગેરે આઝી વસ્તુઓના બંધ (એકમાંજ ઘણી વસ્તુઓ લગાવવી) એ સમુચ્ચયબંધ. ૩૫.

ખડ, ઠંચરો, લાકડાં, ગોમય અને રક્ષા વગેરેનો ઉંચો ઢગલો કર્યો હોય તે ‘ઉચ્ચયબંધ’, ૩૬.
હવે (‘ આલીન ’ નો) ચોથો પ્રકાર સંહનન બંધ-એના બે ભેદ છેઃ ગાડાના અંગોનું એકત્ર બંધન એ એકનું દેખાન્ત. ક્ષીરમાં પાણીનો બંધ (પાણી લેણવવું) એ બીજા ભેદનું દેખાન્ત. ૩૭.

‘ આલાપન ’ બંધની જેમ, ચારે પ્રકારના ‘ આલીન ’ બંધની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતકાળની છે. ૩૮.

હવે પુણ્ડ્રગોના પ્રયોગબંધનો ત્રીજો પ્રકાર-જે શારીરબંધ-તે વિષે.

એના બે ભેદ છેઃ (૧) પૂર્વપ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) ઉત્પન્ન થયેલા પ્રયોગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા-અભૂતપૂર્વ. ૩૯.

શરીરચક્રી બહાર પ્રક્ષેપેલા તૈજસ અને કાર્મણના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ધાતને વિષે પુનઃ સંકોચાય ત્યારે જે શરીરબંધ થાય તે પહેલા પ્રકારનો શરીરબંધ. ૪૦.

અને સમુદ્ધાતથી નિવૃત્ત થયેલા જિનભગવાનને, આઠમાંથી પાંચમા અણુમાં, તૈજસ અને કાર્મણના પરમાણુઓને હરતાં જે શરીરબંધ થાય તે બીજા પ્રકારનો શરીરબંધ. ૪૧.

આત્મપ્રદેશવિસ્તારે તેજઃકાર્મણ્યોરપિ ।

વિસ્તારઃ સંઘટૌ તેષાં સંઘાતઃ સ્યાત્તયોરપિ ॥ ૪૨ ॥

દેહપ્રયોગબન્ધસ્તુ બહુધૌદારિકાદિકઃ ।

સ પંચમાંગે શતકેઽષ્ટમે જ્ઞેયઃ સવિસ્તરઃ ॥ ૪૩ ॥

इति बन्धपरिणामः ॥ १ ॥

ગતેઃ પરિણતિર્દ્વિધા સંસ્પૃશન્ત્યસ્પૃશન્ત્યપિ ।

દ્વયોરયં વિશેષસ્તુ વર્ણિતસ્તસ્વપારગૈઃ ॥ ૪૪ ॥

પુદ્ગલસ્યાન્તરા વસ્ત્વન્તરં સંસ્પૃશતો ગતિઃ ।

યાસૌ ભવેત્ સંસ્પૃશન્તી દ્વિતીયા સ્યાત્તતોઽન્યથા ॥ ૪૫ ॥

अथवा द्विधा गतिपरीमाणो दीर्घान्यगतिभेदतः ।

दीर्घदेशान्तरप्राप्तिहेतुराद्योऽन्यथापरः ॥ ४६ ॥

एकेन समयेनैव पुद्गलः किल गच्छति ।

लोकान्तादन्यलोकान्तं गतेः परिणतेर्बलात् ॥ ४७ ॥

આત્મપ્રદેશે વિસ્તૃત થતાં, તેજસ અને કાર્મણ્ય શરીર પણ વિસ્તૃત થાય છે; અને આત્મપ્રદેશોનો સંઘાર થતાં, એ બેઉ શરીરોનો પણ સંઘાત થાય છે. ૪૨.

વળી શરીર પ્રયોગબંધ તો બહુધા ઔદારિક આદિનોજ થાય છે. આ વાત વિસ્તારથી પાંચમા ' અંગ ' ના આઠમા શતકમાં વર્ણવી છે ત્યાંથી જાણી લેવી. ૪૩.

એવી રીતે બંધપરિણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. (૧).

હવે ગતિપરિણામ વિષે. (૨).

(ઉપર પુદ્ગલોનો દશ પ્રકારનો પરિણામ ગણાવ્યો છે તેમાં આ ' ગતિ પરિણામ ' બીજો પ્રકાર છે.) પુદ્ગલની ગતિ બે પ્રકારની છેઃ (૧) સ્પર્શ કરતી અને (૨) સ્પર્શ ન કરતી. પુદ્ગલને પોતાની ગતિદરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે અન્ય વસ્તુઓનો સ્પર્શ થાય એવી ગતિ તે ' સ્પર્શતી ' ગતિ; અને વચ્ચે કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ ન થાય એવી ગતિ તે ' અસ્પર્શતી ' ગતિ. ૪૪-૪૫.

અથવા, ' દીર્ઘગતિ ' અને ' હ્રસ્વગતિ ' એમ પણ ' ગતિપરીણામ ' ના બે ભેદ થાય. દૂર દેશાન્તર પહોંચવાના હેતુરૂપ-એ પહેલો પ્રકાર; અને એથી ઉલટો-એ બીજો પ્રકાર. ૪૬.

' ગતિપરીણામ ' ને બળે પુદ્ગલ ' લોક ' ને એક છેડેથી બીજે છેડે એકજ સમયમાં જઈ શકે છે. ૪૭.

તથાહુઃ । પરમાણુપુગ્ગલેણ મંતે લોગસ્સ પુરચ્છિમિહ્લાતો ચરિમંતાઓ
 પચ્ચચ્છિમિહ્લં ચરિમંતં એક સમયેણં ગચ્છતિ દહિયિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ
 ઉત્તરિહ્લં ચરિમંતં ઉત્તરિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ દાહિણિહ્લં ચરિમંતં ઉવ-
 રિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ હેઠિહ્લં ચરિમંતં હેઠિહ્લાઓ ચરિમંતાઓ ઉવ-
 રિહ્લં ચરિમંતં એગેણં સમણં ગચ્છતિ હંતા ગોયમા જાવ ગચ્છતિ ॥
 इति भगवतीसूत्रे शतक १६ उद्देश ८ ॥

इति गतिपरीणामः ॥ २ ॥

परिमंडलं च वृत्तं त्र्यसं च चतुरस्रकम् ।

आयतं च रूप्यजीवसंस्थानं पंचधा मतम् ॥ ४८ ॥

मंडलावस्थितागबोधं बहिः शुषिरमन्तरे ।

वल्लयस्येव तद् ज्ञेयं संस्थानं परिमंडलम् ॥ ४९ ॥

अन्तःपूर्णं तदेव स्यात् वृत्तं कुलालचक्रवत् ।

त्र्यसं शृंगाटवत् कुम्भिकादिवच्चतुरस्रकम् ॥ ૫૦ ॥

आयतं दण्डवत् दीर्घं घनप्रतरभेदतः ।

चत्वारि स्युर्द्विधा संस्थानानि प्रत्येकमादितः ॥ ૫૧ ॥

ભગવતીસૂત્રના સોળમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં શ્રી ગૌતમ પૂછે છે—હે ભગવંત !
 લોકના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્તસુધી, દક્ષિણાન્તથી ઉત્તરાન્ત સુધી, ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત
 સુધી, ઉર્ધ્વાન્તથી અધઃઅન્તસુધી અને અધઃઅન્તથી ઉર્ધ્વાન્ત સુધી પરમાણુ પુગ્ગલ શું
 એકજ સમયમાં જાય છે ? ત્યારે ભગવાન ઉત્તર આપે છે—હે ગૌતમ, હા, એક સમયમાં સર્વ
 સ્થળે પહોંચી જાય છે.

હવે ‘ સંસ્થાન પરીણામ ’ વિષે. (શ્લોક ૪૮ થી ૧૦૬ સુધી). (૩).

૩મી જીવતું પાંચ પ્રકારનું સંસ્થાન કહ્યું છે: (૧) પરિમંડળ, (૨) વૃત્ત, (૩)
 ત્રિકોણ, (૪) ચતુષ્કોણ અને (૫) આયત. ૪૮.

પરમાણુઓના સમૂહ બહારના ભાગમાં મંડળની પેઠે રહેલ હોય અને વલ્લયની જેમ
 વચ્ચે પોલાણ હોય એવા સંસ્થાનને પરિમંડળ સંસ્થાન કહે છે. ૪૯.

એમાં જે વળી વચ્ચે કુલાલના ચક્કી જેમ પરમાણુઓથી ભરેલું હોય તો ‘ વૃત્તસંસ્થાન ’
 કહેવાય. વળી શીંગોડા જેવું હોય તો ‘ ત્રિકોણસંસ્થાન ’, કુમ્ભિકા જેવું હોય તો ‘ ચતુ-

દ્રવ્યલોક] ત્રીજો પ્રકાર ‘ સંસ્થાનપરીણામ ’ । પણ અનેક મેદોપમેદ । (૫૫૭)

આયતં તુ ત્રિધા શ્રેણિચત્રપ્રતરમેદતઃ ।

ઓજયુગ્મપ્રદેશાનિ દ્વેધામૂનિ વિનાદિમમ્ ॥ ૫૨ ॥

ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તં પંચાણુસમ્ભવમ્ ।

પંચાકાશપ્રદેશાવગાદં ચ પરિકીર્ણિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

યત્ર પ્રદેશાશ્ચત્વારશ્ચતુર્દિશં પ્રતિષ્ઠિતાઃ ।

એકપ્રદેશોઽન્તર્ વૃત્તપ્રતરં તથથોદિતમ્ ॥ ૫૪ ॥

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તં ચ દ્વાદશાણુકમ્ ।

તાવદબ્રાંશાવગાદં તથૈવમિહ જાયતે ॥ ૫૫ ॥

ચતુર્ધ્વન્નપ્રદેશેષુ ચત્વારૌંશા નિરન્તરમ્ ।

સ્થાપ્યન્તે રુચકાકારાસ્તત્પરિક્ષેપતસ્તતઃ ॥ ૫૬ ॥

દ્વૌ દ્વૌ ચતુર્દિશં સ્થાપ્યૌ પ્રદેશૌ જાયતે તતઃ ।

યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરવૃત્તમુક્તં પુરાતનૈઃ ॥ ૫૭ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઠકોણુ સંસ્થાન ’, અને દંડની જેવું આયત-દીર્ઘ હોય તો ‘ આયતસંસ્થાન ’ કહેવાય. ૫૦-૫૧.

પહેલા ચાર પ્રકારના સંસ્થાનોના (૧) ધન અને (૨) પ્રતર-એમ બન્ને લેઈ છે; અને પાંચમો પ્રકાર જે ‘ આયત ’-એના (૧) શ્રેણિ, (૨) ધન અને (૩) પ્રતર-એમ ત્રણ લેઈ છે. ૫૧-૫૨.

‘ પરિમંડળ ’ શિવાયના અન્ય ચારે પ્રકારના સંસ્થાનોના વળી ‘ ઓજપ્રદેશી ’ અને ‘ યુગ્મપ્રદેશી ’ એમ બે લેઈ છે. ૫૨.

‘ ઓજપ્રદેશીપ્રતરવૃત્ત ’ પાંચ પરમાણુઓના બનેલો અને પાંચ આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલો હોય. ૫૩.

જેમાં ચાર પ્રદેશો ચાર દિશામાં રહેલા હોય અને એક પ્રદેશ વચ્ચે રહેલો હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ’ કહેવાય છે. ૫૪.

‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરવૃત્ત ’ બારપરમાણુવાળો હોય અને વળી બાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય. ૫૫.

એ આવી રીતે બને: ચાર આકાશ પ્રદેશોની અંદર આંતરાવિના ચાર રૂચકાકાર અંશે સ્થાપવા; અને પછી એમના પરિક્ષેપપૂર્વક ચારે દિશાઓમાં બન્ને પ્રદેશો સ્થાપવા. ૫૬-૫૭.

સપ્તાણુકં સપ્તસ્વાંશાવગાઢં ચ ભવેદિહ ।
 ઓજઃપ્રદેશનિષ્પન્નં ઘનવૃત્તં હિ તથથા ॥ ૫૮ ॥
 પંચપ્રદેશે પ્રતરવૃત્તે કિલ પુરોદિતે ।
 અથ ઊર્ધ્વં ચ મધ્યાણોરૈકૈકોઽણુર્નિવેશ્યતે ॥ ૫૯ ॥
 દ્વાત્રિંશદણુસંપન્નં તાવસ્વાંશાવગાઢકમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં હિ ઘનવૃત્તં ભવતિ તથથા ॥ ૬૦ ॥
 ઉક્તપ્રતરવૃત્તસ્ય દ્વાદશાંશાસ્મકસ્ય વૈ ।
 ઉપરિષ્ઠાત્ દ્વાદશાન્યે સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ॥ ૬૧ ॥
 તતઃ પુનર્મધ્યમાણુચતુષ્કસ્યાપ્યુપર્યધઃ ।
 સ્થાપ્યન્તે કિલ ચત્વારશ્ચત્વારઃ પરમાણુવઃ ॥ ૬૨ ॥ યુગ્મમ્ ॥
 ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરત્રયસ્તં તુ ત્રિપ્રદેશકમ્ ।
 ત્રિપ્રદેશાવગાઢં ચ તદેવં જાયતે યથા ॥ ૬૩ ॥
 સ્થાપ્યેતે દ્વાવણુ પંક્ત્યા એકસ્થાવસ્તતઃ પરમ્ ।
 એકોઽણુઃ સ્થાપ્યત્ત્વમિતિ નિર્વિષ્ટં શિષ્ટદૃષ્ટિભિઃ ॥ ૬૪ ॥
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરત્રયસ્તં તુ ષટ્પ્રદેશકમ્ ।
 ષટ્પ્રદેશાવગાઢં ચ તદેવં કિલ જાયતે ॥ ૬૫ ॥

સાત પરમાણુઓવાળું અને સાત આકાશપ્રદેશ અવગાહીને રહેલું હોય એ ‘ઓજપ્રદેશી ઘનવૃત્ત’ કહેવાય છે. તે, પૂર્વોક્ત પાંચપ્રદેશી પ્રતરવૃત્તમાં નીચે, ઉપર અને મધ્યના પરમાણુમાં અડધે પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૫૮-૫૯.

‘યુગ્મપ્રદેશી ઘનવૃત્ત’ જત્રીશ પરમાણુઓનો અનેકો અને જત્રીશ આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહેલ હોય. તે, પૂર્વોક્ત બારઅંશી પ્રતરવૃત્તની ઉપર બીજા બાર પરમાણુ સ્થાપવાથી, અને પછી મધ્યના ચાર પરમાણુઓની ઉપર અને નીચે ચારચાર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૦-૬૨.

જેને ત્રણ પ્રદેશો હોય અને ત્રણ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણુ’ કહેવાય. એ, એ પરમાણુઓને ત્રેણિબંધ સ્થાપી તેમાંના એકની નીચે બીજો એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૩-૬૪.

જેને છ પ્રદેશો હોય અને છ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણુ’

ત્રયઃ પ્રદેશાઃ સ્થાપ્યન્તે પંક્ત્યાંશુદ્વિતયં તતઃ ।

આચસ્યાધો દ્વિતીયસ્ય સ્વધ્વ એકો નિવેશ્યતે ॥ ૬૬ ॥

ઓજાણુકં ઘનત્રયસ્તં પંચત્રિશતપ્રદેશકમ્ ।

પંચત્રિશત્ત્રવપ્રદેશાવગાઠં ચ ભવેદ્યથા ॥ ૬૭ ॥

તિર્યક્ નિરન્તરાઃ પંચ સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ।

તાનધોઽધઃ ક્રમેણૈવં સ્થાપ્યન્તે પરમાણુવઃ ॥ ૬૮ ॥

તિર્યગેવ હિ ચત્ત્વારસ્ત્રયો દ્વાવેક એવ ચ ।

જાતોઽયં પ્રતરઃ પંચદશાંશઃ પંચપંક્તિકઃ ॥ ૬૯ ॥

તતશ્ચાસ્યોપરિ સર્વપંક્તિષ્વન્ત્યાન્સ્યમંશકમ્ ।

વિમુચ્યાંશા દશ સ્થાપ્યાસ્તસ્યાપ્યુપરિ ષટ્ તથા ॥ ૭૦ ॥

ઇત્યમેવ તદુપરિ ત્રય એકસ્તતઃ પુનઃ ।

ઉપર્યસ્યાપીતિ પંચત્રિશત્સ્યુઃ પરમાણુવઃ ॥ ૭૧ ॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

યુગ્મપ્રદેશં તુ ઘનત્રયસ્તં ચતુઃપ્રદેશકમ્ ।

ચતુર્વ્યોમાંશાવગાઠં તદપ્યેવં ભવેદિહ ॥ ૭૨ ॥

પૂર્વોક્તે પ્રતરત્રયસ્તે ત્રિપ્રદેશાત્મકે કિલ ।

અણોરેકસ્યોર્ધ્વમેકઃ સ્થાપ્યતે પરમાણુકઃ ॥ ૭૩ ॥

કહેવાય. એ, શ્રેણિઅંધ ત્રણ પ્રદેશોને સ્થાપી, તેમાંના પહેલાની નીચે એ પરમાણુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૬૫-૬૬.

જેને પાંત્રીશ પ્રદેશો હોય અને પાંત્રીશ આકાશપ્રદેશોને અવગાહ હોય એ ‘ ઓજા પ્રદેશી ત્રિકોણુધન ’ કહેવાય. ૬૭.

એ આ પ્રમાણે થાય:—પાંચ પરમાણુઓને આન્તરાવિના તીર્છા સ્થાપવા. પછી એઓની નીચે નીચે અનુક્રમે પરમાણુઓ સ્થાપવા—તે આ રીતે:—તીર્છા ચાર, પછી ત્રણ, પછી બે અને પછી એક. આમ કરવાથી પંદર અંશવાળો પાંચ પંક્તિનો પ્રતર થશે. વળી પછી તેની ઉપર, સર્વ પંક્તિને વિષે છેલ્લા છેલ્લા અંશે પડતા મૂકી, દશ અંશે સ્થાપવા, અને એની ઉપર વળી છ અંશે સ્થાપવા. વળી એવીજ રીતે એની ઉપર ત્રણ, અને એની ઉપર વળી એક સ્થાપવો. આ પ્રમાણે એ પાંત્રીશ પરમાણુઓથી થાય છે. ૬૮-૭૧.

જેને ચાર પ્રદેશો હોય અને જે ચાર આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહું હોય એ ‘ યુગ્મ

ઓજઃપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં નવાંશકમ્ ।
 નવાક્રમાંશાવગાઢમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૭૪ ॥
 તિર્યગ્ નિરન્તરં તિલઃ પંક્તયસ્ત્રિપ્રદેશિકાઃ ।
 સ્થાપ્યન્તે તર્હિ જાયેત ચતુરસ્રમયુગ્મજમ્ ॥ ૭૫ ॥
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં તુ તદ્ ભવેત્ ।
 ચતુરભ્રાંશાવગાઢં ચતુઃપ્રદેશસમ્ભવમ્ ॥ ૭૬ ॥
 દ્વિદ્વિપ્રદેશે દ્વે પંક્તી સ્થાપ્યેતે તત્ર જાયતે ।
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરચતુરસ્રં યથોદિતમ્ ॥ ૭૭ ॥
 સતર્વિશસ્યણુજાતં તાવદભ્રાંશસંસ્થિતમ્ ।
 ઓજઃપ્રદેશં હિ ઘનચતુરસ્રં ભવેદિહ ॥ ૭૮ ॥
 નવપ્રદેશપ્રતરચતુરસ્રસ્ય તસ્ય વૈ ।
 ઉપર્યધો નવ નવ સ્થાપ્યન્તે પરમાણવઃ ॥ ૭૯ ॥
 અષ્ટવ્યોમાંશાવગાઢં સ્પષ્ટમષ્ટપ્રદેશકમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં તુ ઘનચતુરસ્રં ભવેચ્ચથા ॥ ૮૦ ॥

પ્રદેશી ત્રિકોણુઘન ' કહેવાય છે. તે, પૂર્વોક્ત ત્રણપ્રદેશી ત્રિકોણ-પ્રતરમાં એક પરમાણુની ઉપર એક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૨-૭૩.

જેને નવ અંશો હોય તથા નવ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોણુપ્રતર ' કહેવાય છે. એ, બીલકુલ અન્તરવિના તીર્છી ત્રણપ્રદેશી ત્રણ શ્રેણી સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૪-૭૫.

જેને ચાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય અને જે ચાર પ્રદેશોથી થયું હોય એ ' યુગ્મપ્રદેશી ચોણુપ્રતર ' કહેવાય છે. એ, બળે પ્રદેશોવાળી એ શ્રેણી સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૬-૭૭.

જેને સત્યાવીશ આકાશપ્રદેશો હોય અને જે સત્યાવીશ પરમાણુઓથી થયેલું હોય એ ' ઓજપ્રદેશી ચોરસઘન ' કહેવાય છે. એ, નવપ્રદેશી ચોરસપ્રતરની ઉપર અને નીચે નવ નવ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૭૮-૭૯.

જેને આઠ પ્રદેશો હોય અને આઠ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ યુગ્મપ્રદેશી

ચતુઃપ્રદેશપ્રતરચતુરસ્ત્વસ્ય ચોપરિ ।

ચતુઃપ્રાદેશિકોઽન્યોઽપિ પ્રતરઃ સ્થાપ્યતે કિલ્લ ॥ ૮૧ ॥

ઓજપ્રદેશજં શ્રેયયાયતં સ્યાન્નિપ્રદેશજમ્ ।

ત્ર્યંશાવગાઢમણુષુ ત્રિષુ ન્યસ્તેષુ સંતતમ્ ॥ ૮૨ ॥

નિરન્તરં સ્થાપિતાભ્યામણુભ્યાં દ્વિપ્રદેશજમ્ ।

યુગ્મપ્રદેશજં શ્રેયયાયતં દ્વચન્નાંશસંસ્થિતમ્ ॥ ૮૩ ॥

ઓજપ્રદેશં પ્રતરાયતં પંચદશાંકકમ્ ।

તાવદ્વ્યોમાંશાવગાઢમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૮૪ ॥

પંક્તિત્રયેઽપિ સ્થાપ્યન્તે પંચપંચાણુવસ્તદા ।

ઓજપ્રદેશજનિતં ભવતિ પ્રતરાયતમ્ ॥ ૮૫ ॥

ષટ્સાંશસ્થં ષટ્પ્રદેશં સ્યાયુગ્મપ્રતરાયતમ્ ।

ત્રિષુ ત્રિષુ દ્વયોઃ પંક્ત્યોન્યસ્તેષુ પરમાણુષુ ॥ ૮૬ ॥

પંચચત્વાર્શિશદંશમોજાણુકં ચનાયતમ્ ।

પંચચત્વાર્શિશદન્નપ્રદેશેષુ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

થોરસઘન ’ કહેવાય છે. એ ચાર પ્રદેશી થોભુણુપ્રતરની ઉપર એક બીજે ચાર પ્રદેશી પ્રતર સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૦-૮૧.

જેને ત્રણ પ્રદેશી હોય અને ત્રણ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી ઓણુયાયત ’ કહેવાય. એ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૨.

જેને બે પ્રદેશી હોય અને જે બે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઓણુયાયત ’ કહેવાય. એ બીલકુલ અન્તર વિના બે પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૩.

જેને પંદરપ્રદેશી હોય અને પંદર આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ ઓજપ્રદેશી પ્રતરાયત ’ કહેવાય છે. એ, ત્રણ શ્રેણીઓમાં પાંચપાંચ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૪-૮૫.

જેને છ પ્રદેશી હોય અને છ આકાશ પ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરાયત ’ કહેવાય છે. એ, બે શ્રેણીઓમાં ત્રણ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૬

જેને પીસ્તાબીશ પ્રદેશી હોય અને એટલાજ આકાશ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું હોય

૭૦ મા ફારમમાં ૫૩, ૫૮, ૬૩, ૭૪ અને ૭૮-આ શ્લોકોમાં ઓજઃ હપાધ ગયું છે તે ઓજ વાંચવું. [ઓજ=એકી (સંખ્યા); યુગ્મ=બેકી (સંખ્યા)].

તત્ર ચ પૂર્વમુક્તે પંચદશપ્રદેશપ્રતરાયતે ।
 પંચદશ પંચદશાણવઃ સ્થાપ્યા ઉપર્યધઃ ॥ ૮૮ ॥
 દ્વાદશાંશં દ્વાદશાભ્રાંશાવગાઢં ઘનાયતમ્ ।
 યુગ્મપ્રદેશજં જ્ઞેયમિત્થં તદપિ જાયતે ॥ ૮૯ ॥
 ષઢંકસ્ય ચ પ્રતરાયતસ્યોપરિ વિન્યસેત્ ।
 ષટ્પ્રદેશાંસ્તતો યુગ્મપ્રદેશં સ્યાત્ ઘનાયતમ્ ॥ ૯૦ ॥
 વિંશત્યભ્રાંશાવગાઢં વિંશત્યંશાત્મકં ભવેત્ ।
 યુગ્મપ્રદેશં પ્રતરપરિમણ્ડલનામકમ્ ॥ ૯૧ ॥
 ચતુર્દિશં તુ ચત્વારશ્ચત્વારઃ પરમાણવઃ ।
 વિદિત્તુ સ્થાપ્ય ઇકૈકો ભવેદેવં કૃતે સતિ ॥ ૯૨ ॥
 ષણૂનાં વિંશતેરેષામુપર્યણુષુ વિંશતૌ ।
 સ્થાપિતેષુ યુગ્મજાતં સ્યાત્ ઘનં પરિમણ્ડલમ્ ॥ ૯૩ ॥
 ઘતચ્ચત્વારિંશદંશં તાવસ્ત્વાંશપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
 ષોડશપ્રદેશજનિતૌ સ્વત્ર ભેદૌ ન સંમતૌ ॥ ૯૪ ॥

એ ‘ ષોડશપ્રદેશી ઘનાયત ’ કહેવાય છે. એ, પૂર્વોક્ત પંદરપ્રદેશી પ્રતરાયતમાં ઉપર તેમજ હેઠળ પંદર પંદર પરમાણુઓ સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૭-૮૮.

જેને બાર પ્રદેશો હોય અને બાર આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઘનાયત ’ કહેવાય છે. એ, છ પ્રદેશી પ્રતરાયતની ઉપર છ પ્રદેશો સ્થાપવાથી થાય છે. ૮૯-૯૦.

જેને વીશ પ્રદેશો હોય અને વીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય એ ‘ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતરપરિમંડળ ’ કહેવાય છે. એ, ચાર દિશાઓમાં ચાર ચાર પરમાણુઓ, અને ચાર ખુણાઓમાં એકેક પરમાણુ સ્થાપવાથી થાય છે. ૯૧-૯૨.

ઉપર પ્રમાણે વીશ પરમાણુઓ સ્થાપી, એ વીશની ઉપર બીજા વીશ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી ‘ યુગ્મપ્રદેશી ઘનપરિમંડળ ’ થાય છે. એને ચાલીશ પ્રદેશો હોય છે અને ચાલીશ આકાશપ્રદેશોનો અવગાહ હોય છે.

‘ પ્રતરપરિમંડળ ’ અને ‘ ઘનપરિમંડળ ’ ‘ ષોડશપ્રદેશી ’ હોય નહિ. ૯૩-૯૪.

ઉક્તપ્રદેશન્યૂનત્વે સમ્ભવન્તિ ન નિશ્ચિતમ્ ।

સંસ્થાનાનિ યથોક્તાનિ તત્ત્વં પ્રરૂપયા ॥ ૯૫ ॥

યથા પૂર્વોક્તતઃ પંચાણુકપ્રતરવૃત્તતઃ ।

૧૬ ॥

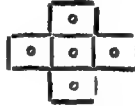
૧૭ ॥

૧૮ ॥

ઉપર કહ્યા એ કરતાં ન્યૂન પ્રદેશો હોય તો એ કહ્યા પ્રમાણેના સંસ્થાનો ખીલકુલ સંભવતા જ નથી માટે એમ પ્રરૂપણા કરી છે. કેમકે પૂર્વોક્ત પાંચ અણુવાળા પ્રતરવૃત્તમાંથી એક અંશ એાછો કરીએ છીએ તો સમઅંશવાળું ચોરસ થાય છે. ૯૫-૯૬.

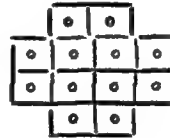
પૂર્વોક્ત સંસ્થાનો સર્વે અતીન્દ્રિય છે. માટે જેમનામાં અતિશયો એટલે અમુક અસાધારણ વિશિષ્ટતાઓ ન હોય એઓ એ જાણી શકે નહિં. એટલાસાડે એ નીચે પ્રમાણે સ્થાપનાપૂર્વક દર્શાવવામાં આવે છે. ૯૭.

ઓજપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત પાંચ પરમાણુનું

આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત બાર પરમાણુનું

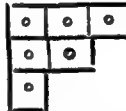
આવું હોય.

ઓજપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ ત્રણ પરમાણુનું

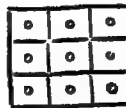
આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ત્રિકોણ છ પરમાણુનું

આવું હોય.

ઓજપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણ નવ પરમાણુનું

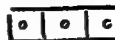
આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર ચતુષ્કોણ ચાર પરમાણુનું

આવું હોય.

ઓજપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત ત્રણ પરમાણુનું

આવું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી શ્રેણિ-આયત બે પરમાણુનું

આવું હોય.

જઘન્યાનિ કિલૈત્તનિ સર્વાણ્યુસ્કર્ષતઃ પુનઃ ।

અનન્તાણુસ્વરૂપાણિ મધ્યમાન્યપરાણિ તુ ॥ ૯૮ ॥

તથોક્તમુત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તૌ ।

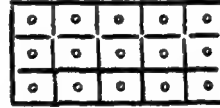
પરિમંડલે ચ વદ્ધે તંસે ચરંસ ગ્રાયણ ચૈવ ।

ઘણપયરપદમવજ્જં ઓજપણસે ચ જુમ્મે ચ ॥ ૯૯ ॥

પંચગબારસગં સ્વલુ સત્તગવત્તીસગં ચ વદ્ધંમિ ।

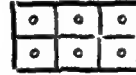
તિ ચ લક્ષગણતીસા ચત્તારિ ચ હોંતિ તંસંમિ ॥ ૧૦૦ ॥

ઓજપ્રદેશી પ્રતર આયત પંદર પરમાણુતું

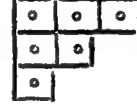
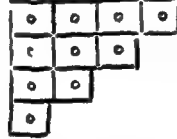
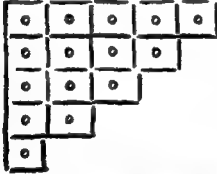
આણું હોય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર આયત છ પરમાણુતું

આણું હોય.

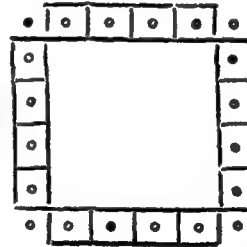
ઓજપ્રદેશી
ધન ત્રિકોણ
પાંચીશ પર-
માણુતું

આ પ્રમાણે.

પાંચ આકૃતિઓ અનુક્રમે ઓકળીબ ઉપર સુકવાથી થાય.

યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમંડળ વીશ પરમાણુતું

આણું હોય.

તે તે સંસ્થાનોના જે પરમાણુઓ કહ્યા તે જઘન્ય સમજવા. ઉત્કૃષ્ટા તો એમના અનન્ત પરમાણુ છે. વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુઓવાળા સંસ્થાનો પણ છે. ૯૮.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નિર્ચુક્રિતમાં કહ્યું છે કે—

પરિમંડળ, વૃત્ત, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને આયત-એમ પાંચ પ્રકારના સંસ્થાનો છે. એમાં પહેલા ચારના 'ધન' અને 'પ્રતર' એમ બે ભેદ છે, બ્યારે પાંચમાના 'ધન', 'પ્રતર' અને 'ત્રેણિ' એમ ત્રણ ભેદ છે. વળી એ સંસ્થાનોમાં પહેલા શિવાચના ચાર

નવ ચેવ તહા ચરો સત્તાવીસા ય ગ્રહ ચરસે ।
તિગદુગપક્ષરસેવ ય લ્હચેવ ય આયપ હોતિ ॥ ૧૦૧ ॥
પણ્યાલાબારસગં તહ ચેવ ય આયયંમિ સંઠાણે ।
વીસા ચત્તાલીસા પરિમંડલ ણય સંઠાણે ॥ ૧૦૨ ॥

પંચમાંગે સ્વનિત્યંસ્થં ષષ્ઠં સંસ્થાનમીરિતમ્ ।
પંચમ્બ્યોઽપિ વ્યતિરિક્તં દ્વ્યાદિસંયોગસંભવમ્ ॥ ૧૦૩ ॥
સંસ્થાનયોર્દ્વયોર્યદ્યપ્યેકદ્રવ્યે ન સંભવઃ ।
તથાપિ મિશ્રમિશ્રાંશે તે સ્યાતાં દર્વિકાદિવત્ ॥ ૧૦૪ ॥
ઘ્ણુ ચાલ્પાલ્પપ્રદેશાવગાહીનિ સ્વભાવતઃ ।
ભૂયાંસ્યલ્પાનિ ભૂયિષ્ટત્વાંશસ્થાયીનિ તાનિ ચ ॥ ૧૦૫ ॥

‘ ઓજપ્રદેશી ’ અને ‘ યુગ્મપ્રદેશી ’ બેઉ છે, જ્યારે પહેલું ક્રૂત ‘ યુગ્મપ્રદેશી ’ છે. આમ હોવાથી (ક) ‘ વૃત્ત ’ સંસ્થાનના ચાર ભેદ થયા અને તે આ પ્રમાણે:—(૧) પાંચપ્રદેશી, (૨) બારપ્રદેશી, (૩) સાતપ્રદેશી અને (૪) બત્રીશપ્રદેશી. (જ) ‘ ત્રિકોણ ’ સંસ્થાનના પણ ચાર ભેદ થયા તે આ પ્રમાણે:—(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) છ પ્રદેશી, (૩) પાંત્રીશપ્રદેશી અને (૪) ચારપ્રદેશી. (ગ) ‘ ચતુષ્કોણ ’ ના પણ (૧) નવપ્રદેશી, (૨) ચારપ્રદેશી, (૩) સત્યાવીશપ્રદેશી અને (૪) આઠપ્રદેશી—એમ ચાર ભેદ થયા. (ઘ) ‘ આયત ’ સંસ્થાનના છ ભેદ થાય છે:—(૧) ત્રણપ્રદેશી, (૨) બેપ્રદેશી, (૩) પંદરપ્રદેશી, (૪) છ પ્રદેશી, (૫) પીસ્તાલીશપ્રદેશી અને (૬) બારપ્રદેશી. (ઙ) ‘ પરિમંડળ ’ સંસ્થાનના બે ભેદ થાય છે અને એમાં એકમાં વીશ અને બીજામાં ચાલીશ પ્રદેશો છે. ૧૦૨.

પાંચમા ‘ અંગ ’ માં તો એમ કહ્યું છે કે પાંચેથી વ્યતિરિક્ત એવું એક છઠું સિદ્ધાંત સંસ્થાન છે, અને એ બે કે વિશેષ સંસ્થાનોના સયોગથી થયેલું છે. ૧૦૩.

અગર જો કે એક દ્રવ્યની અંદર બે સંસ્થાનો સંભવતા નથી તો પણ કડછી વગેરેની જેમ બે ભિન્નભિન્ન અંશોને લઇને એ હોય ખરાં. ૧૦૪.

એમનામાં અલ્પાલ્પ આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાઓની સંખ્યા ઘણી છે; અને ઘણા આકાશપ્રદેશોને અગાહીને રહેલાઓની સંખ્યા થોડી છે. ૧૦૫.

સંસ્થાનમાયતં ષોઢા દ્વિવિધં પરિમંડલમ્ ।

ચતુર્વિધાનિ શેષાણિ સંસ્થાનાનીતિ વિંશતિઃ ॥ ૧૦૬ ॥

इति संस्थानपरीक्षामः ॥ ૩ ॥

ભેદાલ્પ્યઃ પુદ્ગલપરીણામો ભવતિ પંચધા ।

લ્હંડપ્રતરભેદૌ દ્વૌ ચૂર્ણિકાભેદ इत्यपि ॥ ૧૦૭ ॥

ભેદોઽનુતટિકાભિલ્પ્યો ભેદ ઉત્કરિકાભિધઃ ।

સ્વરૂપમપ્યયૈતેષાં યથાશ્રુતમથોચ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

લોહલ્હંડાદિવલ્હંડભેદો ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ।

ભૂર્જપત્રાન્નપટલાદિવત્ પ્રતરસંજિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

સ ભવેચ્ચૂર્ણિકાભેદઃ ત્રિસમૃત્પિણ્ડવત્કિલ ।

ઇન્દુલ્લગાદિવદનુતટિકાભેદ इष्यते ॥ ૧૧૦ ॥

ઉત્કીર્યમાણો પ્રસ્થાદૌ સ સ્યાદુત્કરિકાભિધઃ ।

તટાકાવટવાપ્યાદિષ્વપ્યેવં ભાવ્યતામયમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

દ્રવ્યાણિ ભિન્નમાનાનિ સ્તોકાન્યુત્કરિકાભિદા ।

પશ્ચાનુપૂર્વા શેષાણિ સ્યુરનન્તગુણાનિ ચ ॥ ૧૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ‘ આયત સંસ્થાન ’ છ પ્રકારનું છે, ‘ પરિમંડળ સંસ્થાન ’ એ પ્રકારનું છે, અને શેષ ત્રણ સંસ્થાનો અચ્ચાર પ્રકારનાં છે—એટલે એકંદર ગણતાં વીસ પ્રકારનાં ‘ સંસ્થાન ’ થયાં. ૧૦૬.

એ પ્રમાણે સંસ્થાનપરીણામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. (૩).

હવે પુદ્ગલના ચોથા પ્રકારના પરિણામ ‘ ભેદ ’ વિષે.

એ ‘ ભેદ ’ પાંચ પ્રકારનો છે: (૧) ખંડભેદ, (૨) પ્રતરભેદ, (૩) ચૂર્ણિકાભેદ, (૪) અનુતટિકાભેદ અને (૫) ઉત્કરિકાભેદ. ૧૦૭-૧૦૮.

એમનું સ્વરૂપ સિદ્ધાન્તમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ખંડભેદ લોખંડના ટુકડા જેવો હોય છે. પ્રતરભેદ ભૂર્જપત્ર અને અખરખના પડ જેવો હોય છે. ચૂર્ણિકાભેદ મ્હાતકાનો પિંડ ફેંક્યો હોય એવો હોય છે. અનુતટિકાભેદ ઈંદુ ત્વચા વગેરે જેવો હોય છે અને ઉત્કરિકાભેદ પોપડા ઉખેડ્યા જેવો હોય છે. ૧૦૯-૧૧૧.

ઉત્કરિકાભેદવાળાં ધણાં થોડાં દ્રવ્યો હોય છે. એની પાછળ પાછળ શેષભેદવાળાં દ્રવ્યો એ કરતાં અનુક્રમે અનન્ત અનન્તગણાં છે. ૧૧૨.

इति भेदपरीणामः ॥ ४ ॥

वर्णैः परिणतानां तु भेदाः पंच प्ररूपिताः ।

कृष्णनीलारुणपीतशुक्ला इति विभेदतः ॥ ११३ ॥

स्युः कज्जलादिवत्કૃષ્ણા નીલા નીલ્યાદિવન્મતાઃ ।

स्युर्हिङ्गुलादिवद्रक्ताः पीताश्च कांचनादिवत् ॥ ११४ ॥

इति वर्णपरीणामः ॥ ५ ॥

शुक्लाः शंखादिवत् ગન્ધપરિણત્યા તુ તે દ્વિધા ।

पुष्पादिवत्सुरभयो दुर्गन्धा लशुनादिवत् ॥ ११५ ॥ युग्मम् ॥

इति गन्धपरीणामः ॥ ६ ॥

रसैः परिणतास्ते तु प्रकारैः पंचभिर्मताः ।

तिक्तकटुकषायाम्लमधुरा इति भेदतः ॥ ११६ ॥

કોશાતકયાદિવત્તિક્તાઃ કટવો નાગરાદિવત્ ।

प्रोक्ता आमकपित्थादिवत् कषायरसांचिताः ॥ ११७ ॥

આમ્લાકાદિવદમ્લાઃ સ્યુર્મધુરાઃ શર્કરાદિવત્ ।

स्पर्शैः परिणता येऽपि तेषामष्टौ विधा पुनः ॥ ११८ ॥

હવે પુદ્ગળના ‘વર્ણપરિણામ’ વિષે. (૫)

વર્ણપરિણામના પાંચ પ્રકાર છેઃ કૃષ્ણ, નીલ, અરુણ, પીત અને શુકલ. ૧૧૩.

પુદ્ગળ પરિણામીને કાજળ વગેરે જેવાં કૃષ્ણ થાય, ગળીની જેવાં નીલ થાય, હિંગળોક જેવાં રક્ત થાય, કાંચનની જેવાં પીળાં થાય અને શંખ વગેરેની જેવાં શ્વેત પણ્દુ થાય. ૧૧૪-૧૧૫.

હવે છઠો પ્રકાર ગન્ધપરિણામઃ—

ગન્ધપરિણતિ એ પ્રકારની છેઃ (૧) પુદ્ગળો પરિણામીને પુષ્પ વગેરેની જેવા સુગન્ધી થાય અને (૨) લસણ જેવાં દુર્ગન્ધવાળાં પણ્દુ થાય. ૧૧૫.

સાતમો પ્રકાર રસપરિણામઃ—

રસપરિણામ પાંચ ભેદ છે. તીખો, કડવો, તુરો, ખાટો, મધુરો. તીખો કોશાતકી જેવો; કડવો નાગરાદિક જેવો; તુરો કાચા કોઠા જેવો; ખાટો આંબલી જેવો અને મધુરો સાકર જેવો. ૧૧૬-૧૧૮.

इति रसपरीणामः ॥ ७ ॥

उष्णशीतौ मृदुस्वरौ स्निग्धरूक्षौ गुरुलघुः ।

उष्णस्पर्शास्तत्र बहुधादिवत् शीता हिमादिवत् ॥ ૧૧૯ ॥

बर्हादिवच्च मृदवः खराश्च प्रस्तरादिवत् ।

स्निग्धा घृतादिवत् ज्ञेया रूक्षा भस्मादिवन्मताः ॥ ૧૨૦ ॥

गुरुस्पर्शपरिणता वज्रादिवत्प्रकीर्त्तिताः ।

लघुસ્पर्શપરિણતા અર્કતુલાદિવન્મતાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

इति स्पर्शपरीणामः ॥ ૮ ॥

अगुरुलघुपरिणामव्यवस्था चैवम् ।

धूमो लघुरूपलो गुरुः ऊर्ध्वाभोगमनशीलतो ज्ञेयौ ।

गुरुलघुरनिलस्तिर्यग्गमनादाकाशमगुरुलघु ॥ ૧૨૨ ॥

व्यवहारतश्चतुर्धा भवन्ति वस्तूनि बादराण्येव ।

निश्चયતશ્ચાગુરુલઘુ ગુરુલઘુ ચેતિ દ્વિભેદેવ ॥ ૧૨૩ ॥

तत्रापि बादरमष्टस्पर्शं द्रव्यं रूप्येव भवति गुरुलघुकम् ।

અગુરુલઘુ ચતુઃસ્પર્શ સૂક્ષ્મં વિચિત્રમૂર્ત્તમપિ ॥ ૧૨૪ ॥

આઠમો પ્રકાર સ્પર્શ પરિણામઃ—

સ્પર્શપરિણામ આઠ પ્રકારે છે: ઉષ્ણ, શીત, મૃદુ, કર્કશ, સ્નિગ્ધ, લુપ્તો, બારે અને હળવો.

પુફ્ફળો પરિણમીને અગ્નિ જેવા ઉષ્ણસ્પર્શી, હિમ જેવા શીતસ્પર્શી, પીંછા જેવાં મૃદુસ્પર્શી, પાવાણુ જેવા કર્કશ, ઘૂત વગેરેની જેવા સ્નિગ્ધ, રાખ વગેરે જેવા લુપ્તો, વજ્ર વગેરેની જેવા બારે અને આકાશના તૂલ જેવાં હળવા સ્પર્શવાળા પણ થાય છે. ૧૧૮-૧૨૧.

હવે પુફ્ફળના અગુરુલઘુ પરિણામ વિષે. (૬)

ધૂમાડો ઉંચે જાય છે માટે ‘લઘુ,’ અને પત્થર નીચે પડે છે માટે ‘ગુરુ’ સમજવો. વાયુની તીક્ષ્ણ ગતિ છે માટે એ ગુરુલઘુ છે; વળી આકાશ અગુરુલઘુ છે. ૧૨૨.

બાદર દ્રવ્યો જ વ્યવહારથી ચાર પ્રકારના છે. પણ નિશ્ચયનયે એજ પ્રકારના દ્રવ્ય કહે છે: (૧) ગુરુલઘુ અને (૨) અગુરુલઘુ. ૧૨૩.

એમાં પણ બાદર અષ્ટસ્પર્શી રૂપી દ્રવ્યજ ગુરુલઘુ હોય છે; સૂક્ષ્મ, ચતુઃસ્પર્શી

વૈક્રિયમૌદારિકમપિ તૈજસમાહારકં ચ ગુરુલઘુકમ્ ।

કાર્મણમનોવચ્ચાંસિ સોચ્છાસાન્યગુરુલઘુકાનિ ॥ ૧૨૫ ॥

તથોક્તમ્ નિચ્છયત્રો સત્ત્વગુરું સત્ત્વલઘું વા ન વિજ્ઞય દઢવમ્ ।

વવહારઓ ડ જુજ્ઞઈ બાયરલ્લંધેસુ નયણેસુ ॥ ૧૨૬ ॥

અગુરુલહુ ચડફાસા અરુવિદઢવા ય હોંતિ નાયઢવા ।

સેસા ડ અઢ્ઢફાસા ગુરુલહુઆ નિચ્છયનયસ્સ ॥ ૧૨૭ ॥

ઓરાલિય વેડઢિવિય આહારગ તેય ગુરુલહુ દઢવા ।

કમ્મગમણભાસાઈં ણયાઈં અગુરુલહુઆઈં ॥ ૧૨૮ ॥

इति भगवतीवृत्तौ ॥

इति अगुरुलघुपरीणामः ॥ ९ ॥

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શસંસ્થાનેર્મુખ્યભાવતઃ ।

પ્રત્યેકં ચિન્તિતૈર્ભેદાઃ સ્યુર્મૂયાંસોઽન્ન તે સ્વમી ॥ ૧૨૯ ॥

एकस्योज्ज्वलवर्णस्य द्वौ भेदौ गंधभेदतः ।

સંસ્થાનેશ્ચ રસૈશ્ચાપિ પંચ પંચ ભિદો મતાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

स्पर्शैस्तथाष्ट भेदाः स्युरेवमेकस्य विंशतिः ।

इतीह पंचभिर्वर्णैर्भेदानां शतमाप्यते ॥ ૧૩૧ ॥

અને અરૂપી આકાશ વગેરે તો અગુરુલઘુ છે. વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ અને આહારક-આ સર્વ ગુરુલઘુ છે. બ્યારે ઉચ્છવાસયુક્ત કાર્મણ, મન અને વચન એ અગુરુલઘુ છે. ૧૨૪-૧૨૫.

શ્રી ભગવતીસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે:—નિશ્ચયથી તો કોઈ દ્રવ્ય સર્વથા ગુરુ કે સર્વથા લઘુ નથી. પરંતુ વ્યવહારથી બાહર રક્ષાને વિષે તે ઘટે છે. બીજામાં નહિ. ચતુઃસ્પર્શી અરૂપી-દ્રવ્ય અગુરુલઘુ બાલ્યવાં. શેષ અષ્ટસ્પર્શી દ્રવ્યો નિશ્ચયથી ગુરુલઘુ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ-દ્રવ્યો ગુરુલઘુ સમજવાં; અને કાર્મણ દ્રવ્યો તથા મન વચન આદિ અગુરુલઘુ સમજવાં. ૧૨૬-૧૨૮.

વળી એના, વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ અને સંસ્થાનને પ્રધાનપણે લઈને વિચાર કરીએ તો, બહુ બહુ લેહ થાય છે. ૧૨૯.

તે આ પ્રમાણે:—એક ઉચ્છવાસ વર્ણના પુદ્ગલના જ, ગંધને લઈને એ લેહ થાય,

સંસ્થાનાનાં રસાનાં ચ પ્રાધાન્યેનૈવમિષ્યતે ।

શતં શતં વિભેદાનાં તતો જાતં શતત્રયમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સુગન્ધીનાં પંચ પંચ ભેદા વર્ણૈરસૈસ્તથા ।

સંસ્થાનૈશ્ચાષ્ટ નુ સ્પર્શેઃ સ્યુલ્લયોર્વિશતિસ્તતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

દુર્ગન્ધાનામપીત્થં સ્યુલ્લયોર્વિશતિરેવ હિ ।

ષટ્ત્વચ્ચારિશદુભયયોગે સ્યુર્ગન્ધજા ઇતિ ॥ ૧૩૪ ॥

શીતસ્પર્શસ્યાપિ ભેદૌ દ્વૌ મતૌ ગન્ધભેદતઃ ।

સંસ્થાનરસવર્ણૈશ્ચ પંચ પંચ ભિદસ્તથા ॥ ૧૩૫ ॥

શીતસ્યાધિકૃતત્વેન તત્રોષ્ણસ્ય ત્વસંભવાત્ ।

ભિદોઽસ્ય શેષેઃ સ્પર્શેઃ ષટ્ સ્યુલ્લયોર્વિશતિસ્તતઃ ॥ ૧૩૬ ॥

સ્પર્શાનામેવમષ્ટાનાં પ્રત્યેકં ગન્ધયોરપિ ।

ત્રયોર્વિશતિભેદસ્વાત્ દ્વિશતી ત્રિશદુત્તરા ॥ ૧૩૭ ॥

પદ્મમેતે પુદ્ગલાનાં ભેદાઃ સર્વે પ્રકીર્તિતાઃ ।

શતાનિ પંચ સત્રિશાન્યેવમજીવરૂપિણામ્ ॥ ૧૩૮ ॥

સંસ્થાન તથા રસને લઈને પાંચ પાંચ લેહ થાય, તેમજ સ્પર્શને લઈને આઠ લેહ થાય—એટલે કુલ વીશ લેહ થાય. એટલે પાંચ વર્ણુને લઈને $20 \times 5 = 100$ (એકસો) લેહ થાય. એવી જ રીતે સંસ્થાનોના અને સર્વ રસોના પ્રધાનપણાને લઈને પણ સો સો લેહ થાય. એટલે એકંદર ત્રણસો લેહ થયા. ૧૩૦-૧૩૨.

વળી સુગન્ધી પુદ્ગળના, વર્ણુ-રસ અને સંસ્થાનને લઈને પાંચ પાંચ લેહ થાય, અને સ્પર્શને લઈને આઠ લેહ થાય. આ ત્રેવીશ લેહ થયા. એવી જ રીતે દુર્ગન્ધીના પણ ત્રેવીશ લેહ થાય. એટલે બેઉ પ્રકારના લેહોનો સરવાલો $23 + 23$ એટલે ૪૬ થયો. ૧૩૩-૧૩૪.

વળી શીતસ્પર્શવાળાના, ગન્ધપ્રમાણે બે લેહ તથા સંસ્થાન-રસ અને વર્ણુ પ્રમાણે પાંચ પાંચ લેહ થાય. અહિં શીતસ્પર્શની વાત કરી એમાં ઉષ્ણતાનો તો અસંભવ હોવાથી બાકી છ સ્પર્શ રહ્યા. એના છ લેહ એટલે કુલ $2 + 5 + 5 + 5 + 5 = 23$ લેહ શીતસ્પર્શવાળાના થયા. અને આઠે સ્પર્શ ગણતાં $23 \times 2 = 46$ લેહ થયા. એમાં બે પ્રકારના ગન્ધવાળાના છંતા-બીશ ઉમેરતાં સરવાળે ૨૩૦ થયા. ૧૩૫-૧૩૭.

(અને ઉપર ત્રણસો લેહ બીજા ગણાવ્યા છે) એ બેતાં કુલ ૫૩૦ લેહો અલ્પ ૩૫૧ પુદ્ગળોના થયા. ૧૩૮.

અથ દશમઃ શબ્દપરીણામઃ ।

યોઽસૌ શબ્દપરીણામો દ્વિષા સોઽપિ શુભોઽશુભઃ ।
 પુદ્ગલાનાં પરીણામા દશાપ્યેવં નિરૂપિતાઃ ॥ ૧૩૯ ॥
 ગન્ધદ્રવ્યાદિવદ્ઘાતાનુકૂલ્યેન પ્રસર્પણાત્ ।
 તાદૃશદ્રવ્યવચ્છોન્નોપઘાતકતયાઽપિ ચ ॥ ૧૪૦ ॥
 ધ્વનેઃ પૌદ્ગલિકત્વં સ્થાવૃથૌકિકં યત્તુ કેચન ।
 મન્યન્તે વ્યોમગુણતાં તસ્ય તન્નોપયુજ્યતે ॥૧૪૧॥ યુગ્મમ્ ॥
 અસ્ય વ્યોમગુણત્વં તુ દૂરાસન્નસ્થશબ્દયોઃ ।
 ભવણો ન વિશેષઃ સ્યાત્ સર્વગં खलુ યન્નમઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 યથા શબ્દસ્તથા ક્ષાયાતપોઘોતતમાંસ્યપિ ।
 સન્તિ પૌદ્ગલિકાન્યેવેત્યાહુઃ શ્રીજગદીશ્વરાઃ ॥ ૧૪૩ ॥
 યદાદર્શાદૌ મુક્તાદેઃ પ્રતિબિમ્બં નિરીક્ષ્યતે ।
 સોઽપિ ક્ષાયાપુદ્ગલાનાં પરિણામો ન તુ ભ્રમઃ ॥ ૧૪૪ ॥

હવે દશમા ‘શબ્દપરિણામ’ વિષે.

આ શબ્દપરિણામ પણ (૧) શુભ અને (૨) અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે. ૧૩૯.

એ પ્રમાણે પુદ્ગળના દશે ‘પરિણામ’ તું નિરૂપણ કર્યું.

(૧) અંધપદાર્થોની પેઠે વાયુના અનુકુળપણાને લઈને ફેલાય છે માટે, તેમજ (૨) તાદૃશ પદાર્થોની પેઠે ક્ષણે ઉપર ઉપઘાત કરે છે માટે શબ્દને પુદ્ગલિક કહેવો એ યોગ્ય જ છે. કેટલાક અન્યદર્શનવાળાઓ એને આકાશગુણવાળો કહે છે—એ યુક્ત નથી. ૧૪૦-૧૪૧.

એ શબ્દને વ્યોમગુણી કહીએ તો નળકના કે ફરના શબ્દોને સાંભળવામાં ફેર ન પડવો, ભેદને કેમકે આકાશ સર્વવ્યાપી છે. પણ ફેર તો પડે જ છે માટે એ (શબ્દ) વ્યોમ-આકાશ-ગુણી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪૨.

શબ્દની પેઠે, છાયા-તડકો-ઉલ્લસ અને અંધકાર પણ પૌદ્ગલિક છે એમ શ્રીજિન-ભગવાન કહી ગયા છે. ૧૪૩.

કર્પણ વગેરેને વિષે સુખ આદિતું જે પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે એપણે છાયારૂપી પુદ્ગળનું પરિણામ જ છે, ભ્રમ નથી. કેમકે ભ્રમ તો જ્ઞાનાન્તર બાહ્ય હોય છે અને આ તો એમ જણાતું

ભ્રમો જ્ઞાનાન્તરબાહ્યઃ સ્વાસ્તૈતત્તુ તથેક્ષ્યતે ।
 ન ચ ભ્રમઃ સ્વાત્સર્વેષાં યુગપત્પદુષ્ણુવામ્ ॥ ૧૪૫ ॥
 સર્વસ્થૂલપદાર્થાનાં તે છાયાપુદ્ગલાઃ પુનઃ ।
 સાક્ષાદેવ પ્રતીયન્તે છાયાદર્શનતઃ સ્ફુટાઃ ॥ ૧૪૬ ॥
 સર્વં ઇન્દ્રિયકં વસ્તુ ચયાપચયધર્મકમ્ ।
 રશ્મિવચ્ચ રશ્મયસ્તુ છાયાપુદ્ગલસંહતિઃ ॥ ૧૪૭ ॥

તથોક્તં પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તૌ ।

સર્વમૈન્દ્રિયકં વસ્તુ સ્થૂલં ચયાપચયધર્મકં રશ્મિવચ્ચેતિ ॥

અવાપ્ય તાદૃકસામગ્રીં તે છાયાપુદ્ગલાઃ પુનઃ ।
 વિચિત્રપરિણામાઃ સ્યુઃ સ્વભાવેન તથોચ્યતે ॥ ૧૪૮ ॥
 યદાતપાદિયુક્તે તે ગતા વસ્તુન્યભાસ્વરે ।
 તદા સ્વસમ્બન્ધિવસ્ત્વાકારાઃ સ્યુઃ શ્યામરૂપકાઃ ॥ ૧૪૯ ॥
 દૃશ્યતે હ્યાતપજ્યોત્સ્નાદીપાક્ષોકાવિયોગતઃ ।
 સ્થૂલદ્રવ્યાકૃતિશ્ચાયા મૂન્યાદૌ શ્યામરૂપિકા ॥ ૧૫૦ ॥

નથી. વળી બધા સારી આંખોવાળાને કંઈ એક સામટો ભ્રમ થાય નહિ. વિશેષ વળી, સર્વ સ્થૂલ પદાર્થોની છાયા આપણે ભેદ શકીએ છીએ. માટે એ છાયા પુદ્ગલજ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. ૧૪૪-૧૪૬.

વળી સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોના, કિરણોની પેઠે વધવાઘટવાનો સ્વભાવ જ છે; અને કિરણો છાયાપુદ્ગલોની શ્રેણી છે. ત્રીપત્તવચ્ચામાં પણ કહ્યું છે કે-સર્વ ઇન્દ્રિયગોચર બાહર પદાર્થ રશ્મિની પેઠે વૃદ્ધિહાનિ અનુભવે જ છે. ૧૪૭.

એ છાયાપુદ્ગલો વળી એવા પ્રકારની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને સ્વભાવિક રીતે જ વિચિત્ર-પરિણામ પામે છે. ૧૪૮.

એ આ પ્રમાણે:—જ્યારે એ કિરણો આતપ-તડકા-મુક્ત પણ અભાસ્વર વસ્તુઓમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એઓ પોતાના સમ્બન્ધવાળી વસ્તુઓના આકારવાળા થયા થકા શ્યામ-સ્વરૂપી થાય છે; કેમકે આતપ, જ્યોત્સ્ના, દીપકનો પ્રકાશ વગેરેના યોગથી સ્થૂલપદાર્થની આકૃતિરૂપ છાયા પૃથ્વીપર શ્યામ પડે છે-દેખાય છે. પણ જ્યારે ખડક તથા હર્ષણ વગેરે

શબ્દભોજ] ‘શબ્દ’, ‘કાયા’, ‘પ્રકાશ’ આદિક પુદ્ગલિક છે ? (૫૭૩)

યદા તુ સ્વરૂપાદર્શાદિભાસ્વરદ્રવ્યસંગતાઃ ।

તદા સ્યુસ્તે સ્વસંબંધિદ્રવ્યવર્ણાકૃતિસ્પૃશઃ ॥ ૧૫૧ ॥

આદર્શાદૌ પ્રતિચ્છાયા યસ્પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યતે ।

મૂલવસ્તુસદૃગ્વર્ણાકારાદિભિઃ સમન્વિતા ॥ ૧૫૨ ॥

एषां स्वरूपवैचित्र्यं न चैतन्नोपपद्यते ।

સામગ્રીસહકારેણ નાનાવસ્થા હિ પુદ્ગલાઃ ॥ ૧૫૩ ॥

यथा दीपादिसामग्र्या तामसा अपि पुद्गलाः ।

પ્રકાશરૂપાઃ સ્યુર્દીપાપગમે તાદૃશાઃ પુનઃ ॥ ૧૫૪ ॥

આતપોષ્યોતયોઃ પૌદ્ગલિકસ્વં તુ નિર્વિવાદમ્ ॥

પુદ્ગલસ્વં તુ તમસાં શીતસ્પર્શતયા સ્ફુટમ્ ।

નીલં ચલત્યન્ધકારમિત્યાદિપ્રત્યયાદપિ ॥ ૧૫૫ ॥

याश्चाप्रतीधातितायाः परोक्ताः प्रतियुक्तयः ।

તાસ્તુ દીપપ્રકાશાદિપ્રતિબન્ધિપરાહતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

इति उपरम्यते । विस्तरात्तदर्थिना रत्नाकरावतारिकादयो विलोक्याः ॥

ભાસ્વર પદાર્થોના સંબંધ થાય છે ત્યારે તે કિરણો પોતાના સંબંધવાળા દ્રવ્યના વર્ણ તથા આકૃતિને ધારણ કરે છે; કેમકે દર્પણ વગેરેમાં મૂળવસ્તુપ્રમાણેના વર્ણ અને આકૃતિવાળી પ્રતિચ્છાયા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ૧૪૯-૧૫૨.

એઓના સ્વરૂપની આ વિચિત્રતા લેશ પણ અયુક્ત નથી કેમકે સામગ્રીના સહકારથી પુદ્ગલો વિવિધ અવસ્થા પામેજ છે; જેમકે દીપકની હાજરીમાં અંધકારના પુદ્ગલો પણ પ્રકાશરૂપ થાય છે, અને દીવો ગયો કે પાછાં હતાં એવાં ને એવાં થઈ જાય છે. ૧૫૩-૧૫૪.

તહેકો અને ઉભાશ એ બે તો નિઃશંકપણે પુદ્ગલજ છે.

જાણી અંધકાર એક પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે એ તો એના શીતસ્પર્શથી જ ખુલ્લું છે. અથવા શ્યામ અંધકાર આવે છે છત્યાદિ પ્રત્યયને લઇને પણ એ વાત એક્કસ કરે છે. ૧૫૫.

આહિં અન્યદર્શનવાળાઓએ અપ્રતિધાતિત્વ આદિ જે પ્રતિયુક્તિઓ કહેલી છે એનું તો દીપકના પ્રકાશ વગેરેની ‘સામો દલીલ’ થી ખંડન થઇ જ જાય છે. ૧૫૬.

આ/સંબંધમાં વિસ્તાર છે તે જાણવો હોય એણે રત્નાકરાવતારિકા વગેરે ગ્રંથો જોવા.

इति पुद्गलतत्त्वमागमे

गदितं यत्किल तत्त्वदर्शिभिः ।

तदनूदितमत्र मद्गिरा

गुह्येव प्रतिशब्दितस्पृशा ॥ ૧૫૭ ॥

विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेन्द्राम्बि-

द्राजभीतनयोऽतनिष्ट विनयः भीतेजपालात्मजः ।

काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे

सर्गो निर्गलितार्थसार्थसुभगः पूर्णोयमेकादशः ॥ ૧૫૮ ॥

इति एकादशः सर्गः ।

इति श्रीलोकप्रकाशस्यायं प्रथमो द्रव्यलोकप्रकाशः

समाप्तः ॥

તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આગમને વિષે પુદ્ગલતત્ત્વ ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે એ વિવેચન અનુસરીને મેં, શબ્દેશબ્દનો પ્રતિધ્વનિ પાડનારી ગુફા જેવી ભારી વાણીમાં સર્વ કર્યું છે. ૧૫૭.

ત્રણલોકને આશ્ચર્યચક્રિત કરનારી કીર્તિના ધણી શ્રીમદ્ કીર્તિવિજયઉપાધ્યાય. આ વાસી તથા પિતા-તેજપાળશેઠ અને માતા-રાજશ્રીના કુલદીપક શ્રી વિનયવિજયે ને જગતના નિશ્ચિત તત્ત્વોને દીપકની જેમ અજવાળામાં લાવનાર કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે તે અંદરથી નીકળતા અનેક ઉત્તમ અર્થવાણો અગ્યારમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૧૫૮.

અગ્યારમો સર્ગ સમાપ્ત.

શ્રી લોકપ્રકાશનો પહેલો ભાગ “દ્રવ્યલોકપ્રકાશ

સંપૂર્ણ.

